

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXIV. KÖTET

1-4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1967

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
TAMÁS LAJOS
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Nádor u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Társadalmi-Történeti
Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különnyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) bel-
földi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó
(Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46),
külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat
(Budapest I., Fő utca 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-181) útján
eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXIV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

I. OSZT. KÖZL.

TÖRÖK FILOLÓGIA A SZOVJETUNIÓBAN

1917—1967

I.

A török nyelvű és keleti-szláv — orosz, ukrán, belorussz nyelvű — népek sokévszázados szoros kölcsönhatása szemmel látható nyomot hagyott az orosz nyelv közhasználatú szókincsében, a gazdasági terminológiában, a földrajzi elnevezésekben, a mindennapi élet, az erkölcsök és szokások némely vonatkozásában. A vegyesházasságok és bizonyos történelmi körülmények eredményeképpen több száz orosz és ukrán családnév török töre megy vissza; pl. Akszakov, Araksejev, Bulgakov, Tyutyunnyikov és sok egyéb.

Oroszországnak a török nyelvű népekkel való közvetlen szomszédsága és szoros kölcsönhatása, valamint az oroszok — mindezzel összefüggő — régtől meglevő gyakorlati török nyelvtudása megbízható alapot nyújtott a török nyelvek tudományos tanulmányozásához, melynek alapjait Oroszországban I. Péter rendelkezései vetették meg.¹

A XVIII. és XIX. század folyamán számos tudós és gyakorlati ember törekvései nyomán létrejött az a szükséges alap, amelyből kifejlődhetett az orosz turkológia.

A XX. század eleji (Október előtti) orosz turkológia elsőrangú tudósok kiváló csoportjával képviseltette magát, amely méltán öregbítette a hazai turkológia jó hírét: V. V. Radlov (1837—1918), V. V. Bartold (1869—1930), P. M. Melioranszkij (1868—1906), V. D. Szmirnov (1846—1922), E. K. Pekarszkij (1858—1934), A. E. Krimszkij (1871—1941), A. N. Szamojlovics (1880—1938), Sz. E. Malov (1880—1957), N. F. Katanov (1862—1922), N. I. Asmarin (1870—1933), V. A. Bogorogyickij (1857—1941), V. A. Gordlevszkij (1876—1957) és mások.

¹ Н. И. Веселовский. Сведения об официальном преподавании восточных языков в России. СПб., 1879; — С. К. Булич. Очерк истории языкознания в России. СПб., 1804, стр. 190—203; — В. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стр. 203 и след. — И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стр. 40 и след. — История Академии наук СССР. Том второй. 1803—1917, М.—Л., 1964, стр. 218—227; 621—634. — Н. К. Дмитриев. Труды русских ученых в области тюркологии. Уч. зап. МГУ. Вып. 107, т. III, кн. II, М., 1946, стр. 63—70. — А. П. Ковалевский. Изучение Востока в Харьковском университете и в Харькове в XVIII—XX веках [в книге: «Антология литератур Востока». Харьков, 1961. (На украинском яз.)] — Jan Reychmann. Quelques pages d'histoire de l'orientalisme et des relations culturelles entre l'Ukraine et l'Orient. Przegląd Orientalistyczny, 1964, N 1 (49), стр. 53—60 (на украинск. яз.).

Az Október utáni orosz turkológia fejlődéstörténetében világosan megmutatkozik a korábbival való szoros kapcsolat, a folytonosság, a régi orosz turkológia kutatói fegyvertára és filológiai technikája legjobb anyagának a megőrzése. A két korszak turkológiájának kapcsolatteremtését és folytonosságát ama csaknem valamennyi fent említett tudósnak az új turkológia megteremtésére irányuló közvetlen és aktív részvétele biztosította, akik, miután kutatói tevékenységüket még a forradalom előtti időkben kezdték, sikeresen folytatták azt az új korszakban is.

II.

A török nyelvek a Szovjetunióban (a nyelvet beszélő lakosság lélekszáma szerint) a második helyet foglalják el a szláv nyelvek után. Az 1959. évi összszövetségi népszámlálási adatok szerint a Szovjetunióban 23 török nyelv van képviselve, ezeket összesen mintegy 25 millió ember beszéli. Török anyanyelvű lakosság öt szövetséges köztársaságban (Azerbajdzsán, Kazahsztán, Kirgizia, Türkmenia, Üzbegisztán), hat autonóm köztársaságban (a Baskir, Karakalpak, Tatár, Tuvai, Csuvas és Jakut köztársaságban), két autonóm területen (Hegyi-Altaji AT, Hakasz AT) él. Ezenkívül török nyelveket beszél a lakosság egy része a Dagesztáni ASZSZK-ban (kumükök, nogájok), a Kabard-Balkár ASZSZK-ban, a Karacsáj-Cserkesz Autonóm Területen (balkárok, karacsájok, nogájok), a sztavropoli határterületen (nogájok, truhmenek), a Moldvai SZSZK-ban (gagauzok), a Nahicseváni ASZSZKban (azerbajdzsániai). Ide tartoznak még a karaimok (Litván SZSZK, Ukrán SZSZK), az urumok (donyeci terület) és a krimcsákok (Krim fsz. és másutt), akik szintén török nyelveket beszélnek.²

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, amely új, aktív életre keltette Oroszország elmaradott népeit és nemzetiségeit, a szovjet turkológia elé új és bonyolult feladatokat tűzött. A lenini nemzetiségi politika megvalósítása a Szovjet-Keleten a legközvetlenebb hatást gyakorolta a szovjet orientalisztika fejlődésére általában, s a szovjet turkológia fejlődésére különösen.

Az új feladatoknak megfelelően új intézmények is létrejöttek: tudományos kutató- és tanintézetek.

1918-ban Taskentben és Kievben keleti intézetek alakulnak, Harkovban orientalisztikai technikum nyílik; újjászerveződik a keleti nyelvek Lazarevskij-intézete és a Pétervári Egyetem keleti nyelvek fakultása. 1920-ban megalakul az élő keleti nyelvek intézete Pétervárott (a későbbiekben: LIZSVJ, 1928-tól: Leningrádi Keleti Intézet, 1938-ban fuzionál a Moszkvai Orientalisztikai Intézettel) és Moszkvában (a későbbiekben: Moszkvai Orientalisztikai Intézet — MIV; 1954-ben a MIV „Keleti Fakultás” néven a MGIMO keblébe kerül). 1921-ben az Össz-Oroszországi Központi Végrehajtóbizottság dekrétuma

² Языки народов СССР. Том второй. Тюркские языки. М., 1966, 530 стр.

alján létrehozzák az Össz-Oroszországi (a későbbiekben Össz-övetségi) Orientalisztikai Tudományos Társaságot; ugyanebben az évben Moszkvában megnyílik Kelet Munkásainak Kommunista Egyeteme (KUTV), amelyen az Anyanyelvi (köztük török) Tanszék vezetését 1926-tól 1929-ig E. D. Polivanov látja el.

1926-ban megszervezik az Össz-Ukrajnai Orientalisztikai Tudományos Társaságot harkovi központtal, egy egy kievi és odesszai részleggel, egy-egy közép-ázsiai, Kaukázuson túli és távol-keleti tagozattal.

Leningrádban új, a Kelet tanulmányozásával összefüggő oktatási és tudományos kutatóintézetek alakulnak, különféle tudományos egyesülések és körök szerveződnek, mint a „Radlov-kör” (1918—1930), Orientalisták Kollégiuma (1921—1930), Turkológiai Kabinet (1928—1930), a Pétervári Egyetem mellett működő, A. N. Veszelojszkijról elnevezett Nyugat és Kelet Összehasonlító Nyelv- és Irodalomtörténetének Tudományos Kutatóintézete (alapítási év: 1922), a Buddhista Kultúra Intézete (1928—1930) és mások. A Szovjet Tudományos Akadémia Orientalisztikai Intézete kebelében 1934-ben megalakulnak az arabisztikai, turkológiai és más orientalista egyesülések.

A 20-as évek elején Ukrajnában és Észak-Kaukázusban, Dagesztánban és a Kaukázuson túli területen, a Volga-vidéken, Közép-Ázsiában és Szi-bériában orientalisztikai tudományos kutatóintézetek jönnek létre.

A nemzetiségi köztársaságokban és területeken felsőfokú oktatási intézmények alakulnak: Taskent városában 1918. április 21-én, a polgárháború kellős közepén megnyílik a Turkesztáni Népi Egyetem. 1920. szeptember 7-én V. I. Lenin rendeletet írt alá a Taskentben létrehozandó Turkesztáni Állami Egyetemről, amely aztán 1923-ban Közép-Ázsiai Állami Egyetemmé alakult át (SZÁGU); jelenleg Taskenti Állami Lenin Egyetem.

A 20-as években megnyílt az Azerbajdzsáni Állami Egyetem Keleti Fakultása, a Kazányi Pedagógiai Főiskola tatár nyelv és kultúra tagozattal, a Krími Állami Egyetem és más, turkológusképző oktatási intézmény.

A növendékek száma gyorsan emelkedik; szükségessé válik tudományos társaságok és egyesületek szervezése.

A 20-as években egy sor tudományos turkológiai társaság jön létre: Tatárkutató Tudományos Társaság (Kazány, 1923), Azerbajdzsáni Kutató és Tanulmányozó Társaság (Baku), Kazahsztánt Tanulmányozó Társaság, Tatarisztánt Tanulmányozó Társaság (Kazány, 1930), Baskiriát Tanulmányozó Társaság (Ufa) és mások.³

³ Alapvető irodalom: A. H. Кононов. 1) Некоторые вопросы изучения истории отечественного востоковедения. XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, стр. 11—15. — 2) Туркология в Ленинграде (1917—1957). Ученые записки Института востоковедения. Том. XXV, М., 1960, стр. 278—290. — И. М. Фалькович. К истории советского востоковедения на Украине. НАА = журн. «Народы Азии и Африки», 1966, № 4, стр. 270—278.

1926-ban Moszkvában megalakult Kelet Népei Etnikai és Nemzeti Kultúrájának Tudományos Kutatóintézete, amely aztán 1928-ban átalakult a Szovjetunió Nemzetiségeinek Tudományos Kutatóintézetévé, ahol a török nyelvek tanulmányozásával és tudósképzéssel foglalkoztak (aspirantúra útján).

A 30-as évek közepén Moszkvában az Ázsia Népei Központi Végrehajtóbizottsága keretein belül létrehozták a Nyelv-és Írásbeliség Központi Intézetét, amely a Szovjetunió népeinek nyelvét s ezen belül a török nyelveket tanulmányozó tudományos kutatómunka központja lett. Ez az intézet 1938-ban összeolvadt a N. J. Marr nevét viselő Nyelvi és Filozófiai Intézettel, mint annak moszkvai tagozata. 1950-ben a Nyelvi és Filozófiai Intézetből és az Orosz Nyelv Intézetéből alakult ki a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete.⁴

1929-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának szerkezetében, tudományos tervezésében és tevékenységének irányában gyökeres változások történtek. A Tudományos Akadémia intézeteinek újjászervezése során egyes intézeteket megszüntettek, másokat kibővítettek; így pl. 1930. április 1-én az Ázsiai Múzeum, a Buddhista Kultúra Intézete, a Turkológiai Kabinet és az Orientalista Kollégium állományából létrehozták a Szovjet Tudományos Akadémia Orientalisztikai Intézetét, amely aztán 1960-ban átalakult az SZTA Ázsia Népeinek Intézetévé (Moszkva-Leningrád).⁵ Ez az intézet fontos szerepet játszott a turkológia fejlődésében.

A Szovjet-Keleten végbemenő kulturális forradalom egyik legfontosabb problémája a török nyelvű népek új írásával volt kapcsolatban: az arab ábécé latinnal való helyettesítése, új ábécék szerkesztése az írással nem rendelkező török nyelvek számára. A 20-as évek folyamán a szovjet turkológusok nagy munkát végeztek az új ábécék fonológiai, grafikai, poligrafikai és ortográfiai alapjainak megteremtésével. Egyidejűleg egy sor más igen fontos kérdés megoldásán is fáradoztak. Ilyenek voltak: minden egyes nyelv bázis-dialektusának a meghatározása, a kevésbé vagy egyáltalán nem feltárt nyelvek fonetikájának, nyelvtani rendszerének és szókincsének a tanulmányozása, társadalmi-politikai és tudományos-technikai terminológia kidolgozása és normalizálása, tankönyvek írása az általános, közép-és főiskolák számára stb stb.

Az arab ábécének jobb, a török nyelvek számára alkalmasabb ábécével való helyettesítéséért folyó harc már a múlt század közepén megkezdődött;

⁴ Е. И. Убрятова. Общие сведения о тюркских языках (в сборнике: Младописьменные языки народов СССР. М.—Л., 1959, стр. 37—55); — Н. А. Лисовская. Изучение младописьменных и бесписьменных языков в Москве и Ленинграде. Изучение тюркских языков. Развитие языкознания в национальных республиках и областях (в кн.: Ю. Д. Дешериев. Развитие младописьменных языков народов СССР. М., 1958, стр. 66—74; 87—134); — Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.

⁵ О. Э. Ливотова. Основная литература об Азиатском музее — Институте востоковедения Академии наук СССР (1776—1954). Сб. «Очерки по истории русского востоковедения». Сб. 2, М., 1956, стр. 469—511; — Х. С. Надель. Списки трудов русских и советских востоковедов. НАА, 1965, № 3, стр. 230—233.

az új ábécé első harcosa Mirza Fatali Ahundov, azerbajdzsáni tudós és író volt (1812—1878). Az Októberi Forradalom után a haladó török nyelvű közvélemény (elsősorban az azerbajdzsáni közvélemény) harca az új ábécéért erőteljes állami támogatásban részesült.

1922. július 22-én Bakuban megalakult az Új Török Ábécé Bizottsága. Az Azerbajdzsáni Központi Végrehajtóbizottság 1924. június 27-i dekrétuma alapján az új, latinizált írást „államinak és kötelezőnek” ismerték el. Három-négy esztendő alatt (1924—1928) az új írást valamennyi török nyelvű köztársaság és terület elfogadta. Az új írás bevezetésére irányuló erőfeszítések céljából 1926-ban létrehozták az Új Török Írás Össz-Szövetségi Központi Bizottságát.

1929-ben megalakult az Új Írás Össz-Szövetségi Központi Bizottsága a Szovjetunió Központi Végrehajtóbizottsága Nemzetiségi Tanácsának Elnöksége mellett.⁶

A török nyelvű népek új írásáért vívott harc fontos határköve, s az új korszak orosz turkológiája történetének ragyogó lapja volt az Első Össz-Szövetségi Turkológiai Kongresszus Bakuban, 1926. február 26-tól március 6-ig.⁷

Az Október utáni időszak turkológiája (mint ahogy a szovjet orientalisztika általában) különbözik az előző korszaktól a maga új tudományos tartalmával, vizsgálati tárgyának újszerű megközelítésével, új módszertani alapjaival, új eszmei alapjával. A szovjet orientalisztika e megkülönböztető jegyeihez hozzá kell tenni még egyet: Szovjet-Kelet népei nyelveinek, történetének és irodalmának tanulmányozásával zömében olyan tudósok kezdtek foglalkozni, akik a népek soraiból jöttek; más szavakkal: viszonylag rövid idő alatt megjelentek e tudományok saját, nemzeti tudósai. A tudomány (köztük a humán tudományok) sikeres fejlesztése lehetővé tette, hogy (főleg a negyvenes évek folyamán) Grúziában, Arméniában, Azerbajdzsánban, Kazahsztánban, Kirgizistánban, Tadzsikisztánban, Türkmenisztánban és Üzbegisztánban tudományos akadémiák, a Tatár, Baskir és Jakut Köztársaságban pedig fiókinézetek alakuljanak. Ezekben belül olyan intézetek működnek, melyek az adott nép nyelvét, történetét és irodalmát kutatják. A csuvasok, tuvaiak, hakaszok, altajiak, sorok, kumükök, nogájok, karacsájok és balkárok nyelvét, történetét és irodalmát a Csuvas, és Tuvai Köztársaság, a Hakasz és Hegyi-Altaji AT Mahacs-Kala, Nalcsik és más városok speciális tudományos kutatóintézeteiben tanulmányozzák. Az Azerbajdzsáni, Grúz és Üzbég Tudományos Akadémián belül megalakultak és eredményesen tevékeny-

⁶ A latin és orosz alapú írások kidolgozásának és bevezetésének történetéről szóló irodalmat lásd: Структурное и прикладное языкознание. Библиографический указатель литературы, изданный в СССР с 1918 по 1962 г. М., 1965, стр. 105—112.

⁷ Первый Всесоюзный тюркологический съезд (26 февраля — 6 марта 1926). Стенографический отчет. Баку, 1926, 154 стр. — «В борьбе за новый тюркский алфавит (К I Всесоюзному тюркологическому съезду)». Сборник статей. Под общ. ред. М. Павловича. М., 1926, 70 стр. (Материалы по истории созыва съезда, стр. 56—69).

kednek az Orientalisztikai Intézetek (az Azerbajdzsáni Tudományos Akadémia Orientalisztikai Intézete 1965 szeptemberében átalakult a Közel- és Közép-Keleti Népek Intézetévé). Az Örmény és Türkmen Tudományos Akadémia Orientalisztikai Tagozat működik; a Kirgiz és Tadzsik Akadémián Orientalisztikai Osztályok nyíltak, ezenkívül a Kirgiz Tudományos Akadémián általános turkológiai és dunganológiai osztály működik. Az Azerbajdzsáni, Kazah, Kirgiz, Türkmen és Üzbég Tudományos Akadémián a nyelvtudományi kérdésekkel (ezen belül török nyelvészettel is) a nyelv- és irodalomtudományi intézetek munkatársai foglalkoznak. Az orosz turkológus kutatókat két intézmény egyesíti: az SZTA Nyelvtudományi Intézete és az SZTA Ázsia Népeinek Intézete.

A török nyelveket a Szovjet-Kelet köztársaságainak valamennyi egyetemén tanítják (Taskent, Szamarkand, Ashabad, Frunze, Alma-Ata, Baku, Kazány, Jakutsk és más városok egyetemén), valamint a Moszkvai, Leninvári, Tbiliszi, Tartu-i Egyetemen (a Tartu-i Egyetem Bölcsészettudományi Karán 1965-ben Orientalisztikai Kabinet alakult; a kabinet alapítója és egy sor keleti nyelv tanára: Pent Nurmekund professzor) és néhány más tanintézetben.⁸

⁸ A török nyelvek tanulmányozásának történetéről és mai helyzetéről, a turkológiai kérdésekkel foglalkozó tudományos és oktatási intézményekről lásd: V. B. Струве. Советское востоковедение за сорок лет. «Ученые записки Института востоковедения. Том XXV. М., 1960, стр. 3—29. — Э. В. Севортян. Советская тюркология в последискуссионные годы. Изв. АН СССР. ОЛ Я, 1953, № 6, стр. 510—519. — Н. З. Гаджиева, Азербайджанское языкознание за 40 лет, — «Изв. АН Аз.ССР», Баку, 1957, № 2, стр. 203—217; С. К. Кенесбаев и Ш. Ш. Сарыбаев, Казахское языкознание за 40 лет, — «Вестник АН Каз.ССР», Алма-Ата 1957, № 11, стр. 55—66; X. M. Абдуллаев, 40 лет советской науки в Узбекистане, Ташкент, 1958, 215 стр. — А. М. Демирчибаев, З. X. Тагизаде. Азербайджанское языкознание за 40 лет (1920—1960). «Вопросы языкознания», 1961, № 5, стр. 141—144. — К. Каракев. Развитие науки в Советском Киргизстане. Фрунзе, 1962, 124 стр. — А. Кайдаров. Уйгурское языкознание за 40 лет. Изв. АН Каз.ССР. Серия филологии и искусствоведения. Вып. 3 (19). Алма-Ата, 1961, стр. 22—33. — В. Г. Егоров. Чувашский язык и чувашское языкознание за 30 лет советской власти. Записки НИИ ЯЛИ Чув.АССР. Вып. 5 (1950). Чебоксары, 1950, стр. 65—89. — Н. А. Баскаков. 1) К истории изучения туркменского языка. Ашхабад, 1965, 35 стр.; 2) К истории изучения хакасского языка. Записки Хакасского НИИЯЛИ, т. II. Абакам, 1951, стр. 84—104; — 3) К истории изучения алтайского языка. Уч. записки Горно-Алтайского НИИЯЛИ. Вып. 2, 1958, стр. 24—38. — Е. И. Убрятова. Очерк истории изучения якутского языка. Якутск, 1945, 36 стр. — М. С. Михайлов. Об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии. «Вопросы языка и литературы стран Востока.» М., 1958, стр. 275—320. — Л. В. Батманова. История изучения киргизского языка. АҚД = Автореферат кандидатной диссертации, Фрунзе, 1952. — X. Узаков. Узбекские лингвисты. Ташкент, 1965, 79 стр. (на узбекском яз.). — Востоковедение в Советском Азербайджане. Баку, 1964, 47 стр.

Beszámolók az orientalisztika helyzetéről Azerbajdzsánban, Arméniában, Grúziában, Tadzsikisztánban, Turkmenisztánban, Üzbegisztánban (felmérés 1957 közepéről), lásd: Материалы Первой Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте. 4—11 июня 1957 г. Ташкент, 1958, стр. 56—114.

A. Рзаев. Мирза Казем-бек. Баку, 1965, 147 стр. — В. Г. Егоров. Н. И. Ашмарин, как исследователь чувашского языка. К 75-летию со дня рождения. Чебоксары, 1948, стр. — С. Н. Иванов. Николай Федорович Катанов (1862—1922). Очерк жизни и деятельности. М.—Л., 1962. 107 стр. — Н. К. Дмитриев. Федор Евгеньевич Корш. М., 1962, 56 стр. — Э. К. Пекарский. К столетию со дня рождения. (Сб. статей). Якутск, 1958,

III.

A szovjet turkológia alapvető iránya — különösen a nemzetiségi köztársaságokban és területeken — mint fentebb említettük, ama gyakorlati kérdések kidolgozása volt, amelyek az írásmódok megalkotásával és megjavításával, a helyesírási szabályok tökéletesítésével, az általános, közép- és főiskolák számára szükséges tankönyvek megírásával függtek össze.

A legutóbbi tizenöt év alatt azonban a szovjet turkológusok munkásságának általános irányzata megváltozott: határozott irányvétel történt a török nyelveknek nemcsak szinkrón, hanem diakrón vizsgálatára is.

A szovjetunióbeli török filológia alapvető irányjai jelenleg a következők:

1. A mai török nyelvek fonetikája és grammatikája.
2. Lexikográfia és lexikológia.
3. Dialektográfia és dialektológia, a török nyelvek osztályozásának kérdései.
4. A török nemzeti nyelvek kialakulásának története.
5. A török írásbeliség emlékeinek tanulmányozása és kiadása.
6. Az egyes török nyelvek történeti fonetikája és grammatikája, valamint a török nyelvcsoportok összehasonlító-történeti fonetikája és grammatikája.
7. Az „altaji elmélet” és a török nyelvtudomány.
8. A Szovjetunió könyvtáraiban őrzött török nyelvű kéziratok leírása.
9. A szovjet turkológia története.
10. A szovjet turkológia bibliográfiája.

54 стр. — А. А. Курбанов, О. Д. Кузьмин, А. П. Поцелуевский и Х. М. Байлиев. Ашхабад, 1962, 91 стр. — Памяти В. А. Богородицкого (К столетию со дня рождения). 1857—1957. Сборник статей. Казань, 1961, 390 стр. — Ф. Д. Ашнин. Александр Николаевич Самойлович (1880—1938). НАА, 1963, № 2, стр. 243—264. — Э. В. Севортян. 1) Из истории развития Советской тюркологии (Памяти Н. К. Дмитриева). Изв. АН СССР. ОЛия, 1955, № 2, стр. 156—169. — 2) Н. К. Дмитриев и советская тюркология. ВЯ, 1956, № 3, стр. 101—107. — О. Pritsak. Nikolaj Konstantinovič Dmitriev (1898—1954). UAJ, XXXII, № 3—4, 1955, стр. 237—241. — Е. И. Убрятова. 1) В научной и общественной деятельности Сергея Ефимовича Малова. «Тюркологический сборник», 1, М.—Л., 1951, стр. 5—30. — 2) Сергей Ефимович Малов (К 75-летию со дня рождения). Изв. АН СССР. ОЛия, 1955, № 1, стр. 93—98; — 3) С. Е. Малов (К восьмидесятилетию со дня рождения) «Проблемы тюркологии и истории востоковедения». Казань, 1964, стр. 45—55. — Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию. Сборник статей. М., 1953, 343 стр. — Востоковедение в Ленинградском университете. Уч. зап. ЛГУ. Серия востоковедческих наук. Вып. 13. Л., 1960, 207 стр. — А. А. Юлдашев, К. М. Мусаев. Тюркское языкознание в Академиях наук Средней Азии и Казахстане. ВЯ, 1966, № 1, стр. 141—146. — Х. М. Есенов. Языкознание в Казахстане (1958—1961). ВЯ, 1962, № 2, стр. 122—124; — Г. К. Якунова. Языкознание в Татарии. ВЯ, 1966, № 4, стр. 166—169. — N. A. Baskakov. L'étude des langues turques en Union soviétique. Acta Orient. Hung. T. IX, Fasc. 1, 1959, сmp. 39—53. — M. Guboglu. Quarante ans d'études orientales en URSS (1917—1957). «Studia et Acta Orientalia», I, 1957, сmp. 281—316. — Talât Tekin. Sovyet Rusya'da savaştan sinra türkoloji çalışmaları. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Beleten, Ankara, 1959, сmp. 379—406. — A. Dilâçar. Türk diline genel bir bakış. Ankara, 1964.

1. A mai török nyelvek fonetikája és grammatikája.

A török nyelvek fonetikájának és grammatikájának szinkron sikkban való tanulmányozása továbbra is a szovjet turkológia egyik legalapvetőbb feladata. Azonban a harmincas-negyvenes évek időszakától eltérően, amikor ez az irány (a leíró lexikográfiával együtt) szinte az egyedüli volt turkológiánkban, a jelen időszakban a mai török nyelvek fonetikájának és grammatikájának tanulmányozása csak egyik (s nem az egyetlen) alapiránya tudományunknak, amely most az összehasonlító és összehasonlító-történeti török nyelv-tudománnyal való szoros kontaktusban fejlődik tovább.

Meg kell említenünk egy új vonást, melyre a mai török nyelvek fonetikáját és grammatikáját vizsgáló szovjet turkológia szert tett: a fonetika és grammatika mai állapotának kutatása a legújabb munkák egész sorában széles összehasonlító síkon folyik, a szomszédos török nyelvekből, valamint a vizsgált nyelv dialektusaiból vett anyag alkotó bevonásával.

A török nyelvek hangrendszerének kutatása a legújabb technikai vívmányok felhasználásával történik. A kísérleti fonetika módszereinek a török nyelvek hangrendszerének vizsgálatában való alkalmazása összefügg egyrészt V. A. Bogorogyickij nevével (1857—1941), aki megalapította Kazányban az első oroszországi kísérleti fonetikai kabinetet,⁹ másrészt tanítványa, G. S. Saraf nevével.¹⁰ A török nyelvek fonetikájára irányuló kísérleti kutatások rendkívül jelentős helyet foglalnak el e terület dolgozatainak összterjedelmét tekintve.¹¹ A török nyelvek hangrendszerének kutatása egyes nyugat-európai

⁹ В. А. Богородицкий: 1) Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных. Со многими рисунками и экскурсами о татарской орфографии и произношении. Казань, 1930, 8 + 357 стр. — 2) Характеристика звукового состава в казанском говоре татарского языка в соотношении с звуковой системой русского языка. (По наблюдениям непосредственным и экспериментально-фонетическим) в кн.: В. А. Богородицкий. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, Изд. 2-ое. Казань, 1953, стр. 38—72, здесь же другие его работы по фонетике тюркских языков.

¹⁰ Г. Ш. Шараф. 1) Паллятограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими. Вестник Научного общества татароведения. Казань, № 7, 1927, стр. 65—102. — 2) Сонорная длительность татарских гласных. Вестник Научного общества татароведения, № 8, 1928, стр. 180—264 (Обработка данных, полученных при работе с «гортанной камерой» Рюссело, записанная на кимографе Вердина). — У. Ш. Байчура. К истории изучения фонетики казанско-татарского языка (за период 1917—1957). Уч. зап. Казанского университета. Том 119. книга 5, 1959, сборник «Памяти В. А. Богородицкого. 1857—1957.», стр. 379—387.

¹¹ А. П. Поцелуевский. Опыт изучения артикуляции звуков туркменской речи методом паллятограмм. Изв. Турк. ФАН СССР, 1945, № 3—4, стр. 20—25. — У. Ш. Байчура. Звуковой состав татарского языка, ч. I. Экспериментально-фонетический очерк. Казань, 1959, 185 стр.; ч. II, Казань, 1961, 392 стр. — Д. И. Чанков. Согласные хакасского языка. (Опыт экспериментального исследования). Абакан, 1957, 107 стр. — С. Азамов. Рентгенограммы произношения фонем узбекского языка. «Узбек тили ва адабиёти масалалари, 1960, № 1, стр. 54—65 (на узб. яз.). — А. Исенгельдина. 1) Сонорные согласные казахского языка (по данным спектрального и рентгенологического исследования). Изв. АН Каз.ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1959, Вып. 3, стр. 52—58, — 2) Спектрально-рентгенологическое исследование сонорных согласных казахского и английского

nyelvek hangrendszerével való összehasonlítás formájában is folyik, ami megfelel az anyanyelv- és idegennyelv-oktatás lényeges követelményeinek a török nyelvű köztársaságok és területek közép- és főiskoláin.

A török nyelvek hangrendszerének kísérleti módszerű tanulmányozásával egyidejűleg szakadatlanul fejlődik a leíró módszer, amelynek segítségével vizsgálat alá kerülnek nemcsak a Szovjetunió határain belüli és azon túli (Törökország, Keletturkesztán) török nyelvek, hanem a dialektusok túlnyomó többsége is.¹²

Az egyes török nyelvek fonetikájának leíró és kísérleti tanulmányozása során elért termékeny eredmények lehetővé tették az általánosító kutatásokra való áttérést; ezek körébe tartoznak elsősorban A. M. Scserbak munkái,¹³ s módszere miatt határozott érdeklődésre tarthat számot M. A. Csekasszkij kutatómunkája¹⁴. Különleges helyet foglalnak el (a vizsgálati módszer és a kapott eredmények miatt) G. P. Melnyikov munkái,¹⁵ aki matematikai-logikai módszereket alkalmazott a török fonetika alapkérdéseinek vizsgálatában.

языков АҚД. Алма-Ата, 1960, 19 стр. — О. С. Корнилова. Гласные фонемы якутского и французского языков (экспериментально-фонетическое исследование и их сравнительный анализ). АҚД, М., 1961, 14 стр. — А. А. Махмудов. Словесное ударение в узбекском языке, АҚД, Ташкент, 1957, 16 стр. — С. Садыхов. 1) Характеристика согласных фонем азербайджанского языка с экспериментальными данными. Труды Азерб. Пед. ин-та. Баку, т. 13, 1960, стр. 30—53. — 2) Согласные фонемы в потоке речи. Труды Азерб. Пед. ин-та, т. 19, 1961, стр. 171—205. — В. М. Шварцман. Некоторые вопросы казахского вокализма в свете современных экспериментально-фонетических данных. Изв. АН Каз.ССР. Серия филологии и искусствоведения. Алма-Ата, 1960, Вып. 2, стр. 42—54.

¹² Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть первая. Фонетика. М., 1955, 336 стр. — Э. В. Севортян. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, 152 (ugyanitt a török nyelvek hangtanával foglalkozó szovjet munkák alapvető bibliográfiája, 148—151. old.). — И. А. Батманов. Современный киргизский язык. Вып. 1. Издание четвертое (Фонетика) Фрунзе, 1963, 166 стр. — А. М. Демирчидаде. Фонетика современного азербайджанского языка. Баку, 1960, 145 стр. (на азербайджанском языке). — В. В. Решетов. Узбекский язык. Часть 1. Введение. Фонетика. Ташкент, 1959, 357 стр. — А. Махмудов. Словесное ударение в узбекском языке. Ташкент, 1960, 120 стр. — М. Н. Хыдыров и К. Бегенджов. Современный туркменский язык. Фонетика. Ашхабад. 1960, 62 стр. (на туркменск. яз.). — П. П. Барашков. Звуковой состав якутского языка, Якутск, 1953, 98 стр. — (Коллектив авторов). Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962, 452 стр. — Ф. Г. Исхаков. Тувинский язык. Очерк по фонетике, М.—Л., 1957. — Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961, 472 стр. — А. П. Дульзон. Чулымские татары и их язык. Уч. зап. Томского Гос. пед. ин-та. Томск, 1952, т. IX (ugyanitt részletes bibliográfia). — А. Кайдаров, Г. Садвакасов, Т. Талипов. Современный уйгурский язык. Часть 1. Лексика и фонетика Алма-Ата, 1963, 264 стр. (на уйгурск. яз.). — Дж. Киекбаев. Фонетика башкирского языка. Уфа, 1958, 211 стр. (на башкирск. яз.) — Э. Р. Тенишев, Б. Х. Тодаева. Язык желтых уйгуров. М., 1966, 84 стр.

¹³ А. М. Щербак. 1) О тюркском вокализме. «Тюркологические исследования». М.—Л., 1963, стр. 24—40; — 2) О тюркском консонантизме. ВЯ, 1964, 5, стр. 16—35; — 3) О фонологической оппозиции гласных по признаку раствора в тюркских языках. НАА, 1966, № 1, стр. 121—128.

¹⁴ М. А. Черкасский, 1) Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, 142 стр. (Рецензия: А. М. Щербак, НАА, 1966, № 3, стр. 189—192); — 2) Опыт внутренней реконструкции историкофонологического процесса путем совмещения систем (на материале тюркского вокализма). «Исследования по фонологии». М., 1966, стр. 310—324.

¹⁵ Г. П. Мельников. 1) Математические формулы и блок-схемы электронных автоматов для описания и моделирования взаимодействия дифференциальных признаков

A mai török nyelvek grammatikai rendszerének tanulmányozása nagyon intenzíven és gyümölcsözően folyik.

A török nyelvek grammatikájának egy sor központi kérdése már régen magára vonta és ma is magára vonja a szovjet turkológusok figyelmét; a morfológiában ezek közé tartoznak: a szó morfológiai struktúrája,¹⁶ a szófa-jok,¹⁷ az igealakok kategóriája,¹⁸ az igeaspektus,¹⁹ a morfológiai tipológia problémái.²⁰ A mondatban: a szó szerkezet és mondat, az összetett mondat, az alárendelt összetett mondat²¹ és egyebek.

фонем при сингармонизме (огласовка тюркских аффиксов). М., 1961, Изд. Ордена Ленина Ин-та атомной энергии им. И. В. Курчатова АН СССР. 43 стр.; — 2) Объемные геометрические модели в пространстве физических характеристик для анализа статических и динамических свойств фонологических систем (Урало-алтайский вокализм и перебой башкирско-татарских гласных). М., 1965, Изд. Ордена Ленина Ин-та атомной энергии им. И. В. Курчатова АН СССР, 59 стр.; — 3) Некоторые способы описания и анализа гармонии гласных в современных тюркских языках. ВЯ, 1962, 6, стр. 31—53; — 4) Некоторые общие черты вокализма урало-алтайских языков. «Исследования по фонологии». М., 1966, стр. 325—349. — М. И. Трофимов. К интерпретации уйгурского вокализма. Там же, стр. 350—360.

¹⁶ Морфологическая структура слова в языках различных типов. Сб. статей. М.—Л., 1963. — Л. Н. Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке. М.—Л., 1954, Н. А. Баскаков. 1) Морфологическая структура слова и части речи в тюркских языках. «Советское востоковедение» 1957, № 1, стр. 72—85; — 2) Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. ИСТГЯ, IV, 69—100. — О. П. Суник. О морфологическом составе слова в агглютинативных языках. Изв. АН СССР. ОЛЯ, 1958, № 4, стр. 331—342. — С. Усманов. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке. АДД. Ташкент, 1964, 151 стр. — А. И. Исаков. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке. АДД. Алма-Ата, 1964, 188 стр.

¹⁷ Alarvető irodalom a következő művekben: А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 69—70; см. еще: Н. К. Дмитриев. Турецкий язык. М., 1960, стр. 90. — Ф. Р. Зейналов. Принципы классификации именных частей речи (на материале азербайджанского языка). Баку, 1960, 215 стр.

¹⁸ Alarvető irodalom a következő művekben: А. Н. Кононов. Грамматика совр. узб. лит. М.—Л., 1960, стр. 197—198; см. еще: Л. Н. Харитонов. Залоговые формы глагола в якутском языке. М.—Л., 1963, 126 стр. — М. С. Михайлов. К вопросу об аберации залога в турецком языке. «Вопросы составления описательных грамматик» М., 1961, стр. 211—232. — А. А. Юлдашев. Принципы выделения и трактовка категорий залога в башкирском языке. Уо., рр. 233—244. — Э. И. Фазылов. Категория залога в узбекском языке в сравнительно-историческом освещении. АҚД. Ташкент, 1961, 16 стр. — С. Н. Иванов. О соотношении грамматического и лексического в узбекских залогах. Уч. зап. ПГУ. Серия востоковедческих наук. Вып. 12, 1961, стр. 3—11. — Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962 (гл. IV. Залоги в азербайджанском языке и их отношение к словообразованию, стр. 448—545).

¹⁹ A török igeaspektus és alárendelt összetett mondat kérdéseivel egy külön tanácskozás foglalkozott (Alma-Ata, 1956. szept. 24—27.); e tanácskozás megjelent anyagát lásd: «Вопросы грамматики тюркских языков». Алма-Ата, 1958, 252 стр. — Л. Н. Харитонов. Формы глагольного вида в якутском языке. М.—Л., 1960, 179 стр. Ф. А. Ганиев. Видовая характеристика глаголов татарского языка (Проблемы глагольного вида в татарском языке) Казань, 1963, 180 стр. — А. Н. Кононов. Гр. совр. узб. лит. яз. М.—Л., 1960, стр. 271.

²⁰ 1961-ben Leningrádban vitát rendeztek a szó morfológiai szerkezetéről (főként az agglutináló nyelvekben), amelyen turkológusok is résztvettek; vö.: Сборник «Морфологическая типология и проблема классификации языков». М.—Л., 1965, 303 стр.; vö. még: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть вторая. Морфология, М., 1956, 335 стр. — Вопросы составления описательных грамматик. Сборник статей. М., 1961, 280 стр.

²¹ Az alárendelt összetett mondat kérdéseit az alma-atai tanácskozás vizsgálata (1956. szept. 24—27.); vö.: «Вопросы грамматики тюркских языков.» Алма-Ата, 1958, — см. еще: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть третья. Син-

A különféle folyóiratokban, tudományos jegyzetekben és gyűjteményekben megjelent nagyszámú cikkeken kívül a török nyelvek morfológiájának problémáiról átfogó monográfiák is készültek, amelyek a török nyelvek morfológiai problémáit, az utóbbi években mind gyakrabban, összehasonlító-történeti megvilágításban tárgyalják. (Nincs módunkban felsorolni még egy tizedrészét sem mindazon különféle török nyelvi grammatikai tárgyú munkáknak, amelyek a Szovjetunióban az elmúlt tíz-tizenöt év alatt megjelentek. Az érdeklődőknek ajánljuk a megfelelő tájékoztató kiadványokat; ld. a 63. sz. jegyzetet.)

Az orosz nyelv kötelező oktatása a Szovjetunió nemorosz iskoláiban ösztönzést adott egy új irány — az orosz és török nyelvek grammatikájára egybevető vizsgálatához. Az orosz és üzbég nyelv ilyen módszerű grammatikai vizsgálatának első úttörője E. D. Polivanov. Jelenleg az említett nyelvek egybevető tanulmányozása igen energikusan halad, ha nem is elég mély módszerességgel.²²

A mondattannak az utóbbi húsz évben különösen nagy helyet szentelnek a szovjet turkológusok tanulmányai. Az egyik probléma, amely még nem nyert általánosan elfogadott megoldást, a kötőszó nélküli alárendelt összetett mondat problémája.²³

Таксис. М., 1961, 232 стр. — А tárgy alapvető irodalma: А. Н. Кононов. Гр. совр. узб. лит. яз. стр. 423—424; см. еще: сб. «Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика.» М., 1960. — Исследования по синтаксису тюркских языков (сб. статей). М., 1962, 219 стр.

²² Felsorolunk néhány az utóbbi tíz évben megjelent — morfológiai kérdésekkel foglalkozó monográfiát: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II Морфология. М., 1956, 335 стр. — Грамматика азербайджанского языка, часть I. Морфология. Баку, 1960, 334 стр. (Коллектив авторов, на азерб. яз.) — В. Н. Хангильдин. Грамматика татарского языка. Морфология и Синтаксис. Казань, 1959, 642 стр. (на татар. яз.) — Э. Н. Наджип. Современный уйгурский язык. М., 1960, 133 стр. — Современный казахский язык. Фонетика и Морфология. (Коллектив авторов). Алма-Ата, 1962, 453 стр. — Современный уйгурский язык. Часть II. Морфология и Синтаксис. (Коллектив авторов). Алма-Ата, 1966, 455 стр. — Грамматика азербайджанского языка. Часть I. Морфология (Коллектив авторов). Баку, 1960, 334 стр. — Часть II. Синтаксис. Баку, 1959, 404 стр. — Современный узбекский язык. Лексикология. Фонетика. Графика и орфография. Морфология. Под редакцией Ф. Камалова. Ташкент, 1957, 526 стр. (на узбекск. яз.).

Современный туркменский язык (Коллектив авторов). Ашхабад, 1960, 552 стр. (на турк. яз.). — Современный туркменский язык. Синтаксис. (Коллектив авторов.) Ашхабад, 1962, 311 стр. (на туркменск. яз.). — Э. В. Севортян. I. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования М., 1962, 643 стр. 2. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966. 437 стр. — А. А. Юлдашев. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965, 275 стр. — М. С. Михайлов. Исследования по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола. М., 1965, 131 стр. — В. А. Исенгалиева. Тюркские глаголы с основами, заимствованными из русского языка. (Производные глаголы синтетического и аналитического образования). Алма-Ата, 1966, 246 стр. (Библиография, стр. 237—245). — Л. А. Покровская. Грамматика галаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, 298 стр. — К. М. Мусаев. Грамматик караимского языка. Фонетики и морфология. М., 1964, 344 стр. — Е. Д. Поливанов. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. Ташкент, 1933, 182 стр. — Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология. Ашхабад, 1964, 380 стр. (Основная библиография, предмета, стр. 376—378).

²³ Az alapvető irodalmat lásd: А. Н. Кононов. Гр. совр. узб. лит. яз. М.—Л., 1960, стр. 423—424; vö. még: Н. З. Гаджиева. Синтаксис сложноподчиненного предложения в

2. Lexikográfia és lexikológia.

A szovjet turkológusok e tevékenységi területének — éppúgy, mint az összes többinek — megvan a maga hosszú előtörténete a forradalom előtti orosz turkológiában. Elegendő emlékeztetnünk Budagov, Verbickij, Radlov, Pekarszkij és Asmarin szótárait, hogy képet alkothassunk az orosz lexikográfiai hagyományokról.

A szovjet tudósok lexikográfiai munkásságát összegezve elégedetten állapíthatjuk meg, hogy a Szovjetunió valamennyi török nyelvéből, valamint az oszmán-török nyelvből egyaránt készültek általános kétnyelvű szótárak, szakszótárak (terminológiai, helyesírási) s folyamatban van értelmező szótárak írása (kazak, azerbajdzsáni, türkmén, tatár).²⁴

Különösen fontos felhívunk a figyelmet három klasszikus szótár újbóli kiadására: E. K. P e k a r s z k i j : A jakut nyelv szótára (1959); L. Z. B u d a g o v : A török—tatár nyelvjárások összehasonlító szótára (1960); V. V. R a d l o v : A török nyelvjárások kísérleti szótára (1963—1964).

A Szovjetunióban megjelenő török szótárak jegyzéke évről évre bővül.²⁵ 1966-ban befejeződött egy kétkötetes „Ó-török szótár” (VIII—XIII sz.) szerzői munkája, amelyet az SZTA Nyelvtudományi Intézetének leningrádi tagozatában dolgozó munkatársak kollektívája végzett el, A. M. Scserbak és V. M. Nagyeljajev vezetésével. Befejeződtek a Török—orosz nagyszótár munkálatai (az SZTA Ázsia Népeinek Intézete munkaközössége végezte el E. V. Szevortjan vezetésével).

азербайджанском языке. (В историческом освещении). М., 1963, 220 стр. — М. Б. Балакаев. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959, 235 (Библиография, стр. 227—230). — А. Джапаров. Современный киргизский язык. Синтаксис простого предложения. Фрунзе, 1966. XXXIV + 344 стр. (на киргизск. яз.). — А. Гулямов, М. Аскарлова. Современный узбекский литературный язык. Синтаксис. Ташкент, 1965, 315 стр. (на узб. яз.). — Г. Абдурахманов. Синтаксис сложного предложения. Ташкент, 1964, 246 стр. (на узб. яз.). (Библиография, стр. 237—244). — А. З. Абдуллаев. Сложноподчиненное предложение в современном азербайджанском языке. Баку, 1964, 367 стр. (на азербайджанск. яз.). — Г. Г. Саитбатталов. Синтаксис сложного предложения башкирского языка. АДД. Баку, 1963, 58 стр. — С. Н. Иванов. Очерки по синтаксису узбекского языка (Форма на-ган и ее производные) Л., 1959, 151 стр. — Ю. Сеидов. Словосочетание в азербайджанском литературном языке. Баку, 1966. 340 стр. [На азербайджанск. яз.). — М. З. Закиев. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. Казань, 1966, 288 стр. [на татарск.]. — М. Балакаев, Т. Қордобаев. Синтаксис современного казахского языка. Алма-Ата, 1966, 340 стр. [на казахск. яз.].¹

²⁴ «Словари, изданные в СССР. Библиографический указатель. 1918—1962». М., 1966, стр. 129—162.

²⁵ Megemlítünk néhány 1962 óta megjelent szótárat: К. К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. М., 1965. — Х. А. Азизбеков. Азербайджанско-русский словарь. Баку, 1965. — А. Усманов, Р. Данияров. Толковый словарь русско-интернациональных заимствований в узбекском языке. Ташкент, 1965 (на узб. яз.). — Словарь туркменского языка. Под ред. М. Я. Хамзаева. Ашхабад, 1962 (на туркм. яз.). — Ногайско-русский словарь. Под ред. Н. А. Баскакова. М., 1963. — Русско-алтайский словарь. Под ред. Н. А. Баскакова. М., 1964. Татарско-русский словарь (коллектив авторов). Около 38 000 слов. М., 1966. — А. А. Оруджев. Толковый словарь азербайджанского языка. Том I. А—Г. Баку, 1966. 595 стр. [на азербайджан. яз.].

Sajtó alatt: Э. Н. Наджип. Уйгурско-русский словарь (110 а. л.), — Караимско-русско-польский словарь. (Коллектив авторов. Совместное издание АН СССР и Польской Акад. наук)

Az utóbbi években sikeresen fejlődik a nyelvtudomány egyik legnehezebb területe, amely magában foglalja a történeti lexikológiát és lexikográfiát, s ez — a török nyelvek etimológiai szótárai.²⁶

A lexikográfiai munka gazdag sokéves tapasztalata, a valamennyi török nyelvből készült szótár megléte előkészítette a talajt ahhoz, hogy áttérhesünk a török szókinccsel kapcsolatos munkálatok új szakaszára — a (szinkrón és diakrón) lexikológiára, s ezzel szoros kapcsolatban a szemasiológiára, amelynek mélyebbreható tanulmányozását korábban szinte egyáltalán nem végeztük el.²⁷ A szókinces kutatásában fontos helyet foglal el a más nyelvekből származó jövevényszavak tanulmányozása. A török nyelvek számára ez a nagy kérdéskör elsősorban elvi problémákat érint: a) a török nyelvek viszonya az „altaji” nyelvekhez, b) a jövevényszavak meghatározásának módszertana.²⁸ A török népek kultúrkapcsolatainak története szempontjából igen fontos a kínai és szogd nyelvből eredő korai jövevényszavak tanulmányozása. Az arab és iráni nyelvekből a török nyelvekbe átkerült jövevényszavak, s a török nyelvekből az arab és iráni nyelvekbe átkerült jövevényszavak különösen érdekesek abból a szempontból, hogy az arab és iráni jövevényszavak hogyan szorították ki a tősgyökeres török szókinccset.²⁹

²⁶ В. Г. Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964. — Э. В. Севортян. Пробные статьи к «Этимологическому словарю тюркских языков». М., 1966. — Краткий этимологический словарь казахского языка (Коллектив авторов). Алма-Ата, 1966.

²⁷ Ma már egy részlet-tanulmányon kívül: А. Н. Самойловича «Богатый и бедный в тюркских языках». Изв. АН СССР. ООИ, 1936, № 4, стр. 21—66, számos egyéb munkát is említhetünk: Историческое развитие лексики тюркских языков. (Сб. статей). М., 1961, 467 стр. — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть четвертая. Лексика. М., 1962, 128 стр. — Лексикографический сборник, I, III, IV, V. — А. К. Боровков. 1) Лексика среднеазиатского тейсира XII—XIII в. М., 1963, 367 стр. — 2) Бада'и ал-лугат. Словарь Талий йманй Гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961, 265 стр. — E. V. Sevortjan. Les verbes de mouvement dans la langue azerbaïdjanaise Acta Orient. Hung. XIV, N 1, 1962, стр. 101—122 (Библиография, стр. 101—105); — Б. М. Юнусалев. Киргизская лексикология. Часть I (Развитие корневых слов). Фрунзе, 1959. — С. Джафаров. Лексика современного азербайджанского языка. Баку, 1958, 168 стр. (на азербайджанск. яз.). — А. М. Курбанов. Лексикология азербайджанского языка. Баку, 1964, 34 стр. — Д. Ф. Патачакова. Материалы к изучению истории лексики хакасского языка. Сб. «Вопросы хакасской филологии». Абакан, 1962, стр. 5—20. — С. Ибрагимов. Профессиональная лексика ферганских говоров. I. Ташкент, 1956, 144 стр. II—III, 1959, 456 стр. (на узб. яз.). — К. Бабаев. Идиомы в туркменском языке. Ашхабад, 1962, 199 стр. (на туркменск. яз.). — Г. Г. Мусабаев. 1) Современный казахский язык. I. Лексика. Алма-Ата, 1959, 141 стр.; 2) Лексика современного казахского языка. АДД = Автореферат докладной диссертация, Алма-Ата, 1960, 36 стр. — С. М. Муталибов. Краткий очерк истории морфологии и лексики (тюркских языков). Т., 1959, 240 стр. (на узб. яз.). — Лексика узбекских говоров [сборник статей] Ташкент, 1966, 454 стр. [на узбекс. яз.].

²⁸ А. М. Шербак. О методах исследования языковых параллелей в связи с алтайской гипотезой. Доклады делегации СССР на XXV МКВ. М., 1960.

²⁹ В. И. Новгородский. Китайские элементы в уйгурском языке. М., 1951, 95 стр. — Г. Г. Заринезаде. Азербайджанские слова в персидском языке (Период сефевидов). Баку, 1962, 433 стр. (на азербайджанск. яз.). — К. М. Хамзин, М. И. Махмутов, Г. Ш. Сайфуллин. Арабско-татарско русский словарь заимствований (Арабизмы и фарсизмы в языке татарской литературы). Казань. 1965, 854 стр. — Ж. В. Ганиев. История фонетического освоения русских лексических заимствований в узбекском литературном языке. АҚД. М., 1963, 15 стр. Краткий словарь арабских и персидских слов, употреб-

Az orosz és török nyelvek kölcsönhatásának vizsgálata szempontjából különösen a következő témák érdekesek: turcizmusok az orosz nyelvben és russzicizmusok a török nyelvekben. Ezek közül az előbbi már hagyományos az orosz turkológiában (P. M. Melioranszkij, F. E. Kors, Sz. E. Malov, N. K. Dmitrijev, V. A. Gordlevszkij), míg az utóbbi a török nyelvű népek nyelvtudósaiban talál kutatóira.³⁰

A szókinés tanulmányozása a legszorosabban kapcsolódik egyfelől a frazeológia és szemasiológia kutatásával, másfelől a terminológiával. A frazeológia problémái az utóbbi években mind nagyobb és nagyobb figyelmet keltettek. 1959 szeptemberében a Szamarkandi Állami Egyetemen megtartották az I. köztársaság-közi frazeológiai konferenciát.³¹ A tudományos, technikai és társadalmi-politikai terminológiának a Szovjetunió török nyelveiben végbement viharos fejlődése már régen napirendre tűzte a szakszókinés-alkotás tanulmányozását és normalizálását. A különféle terminológiák tanulmányozásával kapcsolatos különböző kérdések vizsgálatával foglalkozott az Össz-szövetségi Terminológiai Tanácskozás, amelyet 1959. május 25—29 között tartottak Moszkvában.³²

ляющихся в азербайджанском языке. Баку, 1960, 211 стр. (На азербайджанском яз.). — В. И. Абаев. Общие элементы в языке осетин, балкарцев и карачаевцев. «Язык и Мышление» 1 (1931), стр. 71—89.

³⁰ Э. М. Ахунзянов. 1) Русские лексические заимствования, вошедшие в основной словарный фонд и словарный состав татарского языка. АДД. М., 1955, 44 стр. — 2) Морфологическое освоение русских слов, заимствованных в татарский язык. (Имена существительные). Изв. Каз. ФАН СССР. СГН, 1955, № 1, стр. 67—76. — 3) Фонетическое освоение русских слов, заимствованных в татарский язык. Изв. Каз. ФАН СССР. Серия гуманитар. наук 1957, № 2, стр. 171—187. — Ж. Хамданов. Из истории русских лексических заимствований в узбекском языке (Вторая половина XIX в.). АҚД. Ташкент, 1963, 21 стр. — А. Е. Горшков. Роль русского языка в развитии и обогащении чувашской лексики. Чебоксары, 1963, 215 стр. — И. Н. Бажина. Русская лексика в современном литературном киргизском языке. АҚД. Фрунзе, 1954, 14 стр. — А. Е. Кулаковский. Русские слова, перенятые и усвоенные якутами (кроме собственных имен и названий). «Статьи и материалы по якутскому языку». Якутск, 1946, стр. 12—65. — В. Михайлова. Реализация русских звуков и звукосочетаний в казахском языке. АҚД, Алма-Ата, 1952, 16 стр. — Р. М. Муллина. К вопросу о русских и интернациональных заимствованиях путем калькирования в казахском языке. Уч. зап. Каз. ГУ. Алма-Ата, № 19 (1955), стр. 135—142. — Р. Сарыев. Влияние русского языка на обогащение словарного состава туркменского языка. ДҚД, Баку, 1954, 16 стр. — Б. А. Сулейманова. Некоторые вопросы русских лексических заимствований в казахском языке. Сб. «Исследования по истории казахского языка». Алма-Ата, 1965, стр. 58—90. — А. М. Селишев. Русские говоры Казанского края и русский язык у чуваш и черемисов. Уч. зап. РАН ИОН, 1, (1927), стр. 36—72.

³¹ «Вопросы фразеологии». Материалы I-ой Межреспубликанской конференции по вопросам фразеологии, состоявшейся 15—18 сентября 1959 г. в Самаркандском Государственном университете Самарканд, 1961, 231 стр. — А. М. Курбанов. 1) Фразеология современного азербайджанского языка. Баку, 1963, 40 стр. (на азербайджанского яз.); — 2) Семасиология современного азербайджанского языка. Баку, 1964, 51 стр. (на азербайдж. яз.). — А. Ходжиев. Краткий словарь синонимов узбекского языка. Ташкент, 1963, 262 стр. (на узб. яз.). — Ш. Рахматуллаев. 1) Краткий фразеологический словарь узбекского языка. Ташкент, 1964. 212 стр. (на узб. яз.); — 2) Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Ташкент, 1966, 262 стр. (на узб. яз.); — 3) Некоторые вопросы узбекской фразеологии. АДД. Ташкент, 1966, 106 стр. — Т. Тагиев. Краткий русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку, 1964.

³² «Вопросы терминологии» (Материалы Всесоюзного терминологического совещания). М., 1961, 231 стр.

A lexikológia széles területein fontos helyet foglal el két speciális diszciplína: a *toponimika*³³ és az *onomasztika*.

Az *onomasztika* — a tulajdonnevek és azok tájnyelvi módzatainak tanulmányozása stb. — nem képezi rendszeres vizsgálat tárgyát, bár ennek is volt bizonyos hagyománya nálunk (A. N. Szamojlovics, V. A. Gordlevszkij, A. O. Szatibalov, A. E. Kulakovszkij személyében).

3. Dialektográfia és dialektológia.

A török territoriális nyelvjárások kutatása, melyet V. V. Radlov kezdetett meg a múlt század hatvanas éveiben, további fejlődést ért el N. F. Katanov,³⁴ Z. K. Pekarszkij,³⁵ Sz. E. Malov³⁶ és mások műveiben.

Jelenleg a dialektográfiai vizsgálatok felölelik a szovjetunióbeli török népek településének egész területét; hatalmas dialektográfiai anyag gyűlt össze. A török nyelvű köztársaságok és területek valamennyi tudományos kutatóintézetében megvannak azok az osztályok, tagozatok és csoportok, amelyek dialektográfiai és dialektológiai munkával foglalkoznak.³⁷

³³ A Kelet toponimikájával foglalkozó tanácskozást 1961. április 10—13. között tartották Moszkvában. — Л. Концевич. Совещание по топонимике стран Азии и Африки. НАА, 1961, № 4, стр. 249—252. — Топонимика Востока. Новые исследования (Сб. статей). М., 1964, 228 стр. — Всесоюзная конференция по топонимике СССР. 28 января — 2 февраля 1965. Тезисы докладов и сообщений. Л., 1965, 289 стр.

³⁴ С. Н. Иванов. Николай Федорович Катаров (1862—1922). Очерк жизни и деятельности. М.—Л., 1962. (Библиография, стр. 95—104).

³⁵ Е. И. Убрятова. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов Якутской АССР. М., 1960, стр. 3—24.

³⁶ Sz. E. Malov (1880—1957) sok munkát és erőfeszítést fordított a török dialektusok nehezen hozzáférhető körzetekben való tanulmányozására. Közép- és Nyugat-Kínában tett két expedíciója (1909—1911, 1913—1915) eredményeként Sz. E. Malov igen nagy anyagot gyűjtött össze, dolgozott fel és adott közre: 1) Уйгурский язык. Хамийское наречие. Тексты, переводы, словарь. Фрунзе, 1956, 197 стр.; — 3) Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. Алма-Ата, 1957, 197 стр.; — 4) Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961, 183 стр. — 1956-ban E. R. Tuenyisev tanulmányozta az ujgur, szalár és szarig-jugur dialektusokat, folytatva azt a munkát, amelyet Sz. E. Malov kezdett el; vö.: Э. Р. Тенишев. 1) Отчет о поездке к уйгурам, саларам и сарыг-югурам. Изв. АН СССР, ОЛия, 1961, № 2, стр. 180—184; — 2) О диалектах уйгурского языка Синьцзяна. «Тюркологические исследования». М.—Л., 1963, стр. 136—151; — 3) Саларские тексты. М., 1964, 142 стр.

³⁷ A dialektográfia és dialektológia történetéről és mai helyzetéről lásd: В. В. Решетов, Ш. Шаабдурахманов, Х. Гулямов. Узбекская диалектология. Ташкент, 1959, 80 стр. (на узб. яз. Библиография, стр. 35—38). — Материалы по узбекской диалектологии. II. Под ред. проф. В. В. Решетова. Ташкент 1960, 495 стр. (на узб. яз.). — В. В. Решетов, Ш. Шаабдурахманов. Узбекская диалектология. Фонетика. Морфология, Лексика. Ташкент, 1962, 359 стр. (на узб. яз.). — Ш. Шаабдурахманов. Узбекский литературный язык и узбекские народные говоры. Ташкент, 1962, 371 стр. — Х. Данияров, М. Валиев. Вклад русских ученых в изучение узбекской диалектологии. Труды Самаркандского Гос. ун-та им. А. Навои. Новая серия № 102. Самарканд, 1960, стр. 144—161 (на узб. яз.). — М. Атаджанов. Краткие сведения по истории изучения туркменских диалектов. Ашхабад, 1958, 24 стр. (на туркменск. яз.). — Л. З. Залия. Развитие татарской диалектологии в Советский период. ВЯ, 1954, № 6, стр. 116—120; то же в кн.: Материалы по диалектологии. Казань, 1955, стр. 5—13. — Н. Б. Бурганова, Л. Т. Махмутова. К вопросу об истории образования и изучения татарских диалектов и говоров. в кн.: Материалы из татарской диалектологии. Казань, 1962, стр. 7—18. — Г. Х. Ахатов. Диалект западносибирских татар. Уфа, 1963,

A nyelvjárások kutatásában jelentős sikereket értek el az Azerbajdzsáni, Üzbég, Tatár, Türkmen és Jakut Köztársaság nyelvészei.³⁸

A szovjet tudósok eredményei a Szovjetunió török nyelvjárásainak kutatásában vitathatatlanok, azonban csak egy területet érintenek, a dialektográfiát, mivel erőfeszítéseinket hosszú ideig a nyelvjárás adatok összegyűjtésére, azok leírására és közreadására fordítottuk. A török nyelvjárások sok éven át felhalmozott nagy témaanyaga lehetővé tette az áttérést a török nyelvjárások vizsgálatának új szakaszára — a török dialektológiára, atlaszok és általános jellegű munkák létrehozására.

A szovjet turkológusok nyelvjáráskutató tevékenységének összehangolása céljából az utóbbi években rendszeresen hívnak össze szakmai tanácskozásokat: I. Baku, 1956; II. Kazány, 1958; III. Baku, 1960; IV. Frunze, 1963; V. Baku, 1965.³⁹

Az V. tanácskozás azt a három kérdést vitatta meg, amely most a szovjet turkológusok dialektológiai tevékenységének az alapját képezi: 1. A szovjetunióbeli török nyelvek dialektológiai atlaszainak előkészületei, 2. A török nyelvek nyelvjárás szótárainak megteremtése, 3. A török nyelvek történeti dialektológiája.⁴⁰

197 стр. — М. Ширалиев. Основы азербайджанской диалектологии. Баку, 1962, 423 стр. (на азерб. яз.). — «Вопросы истории и диалектологии казахского языка». Вып. I—V, Алма-Ата, 1958—1963. (Библиография по истории и диалектологии казахского языка. Вып. I, стр. 210—212; Вып. III, стр. 254—255). — С. А. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Часть первая. Алма-Ата, 1959, 452 стр. — Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Тексты. Переводы. Комментарий. Словарь. Под ред. А. Ю. Бозиева. Нальчик, 1962. 200 стр. — Э. Абдуллаев, Ж. Мукамбаев. Очерк киргизской диалектологии. Фрунзе, 1959 [на киргизск. яз.]. — Н. А. Баскаков. Диалект черневых татар (Тубакижи). Тексты и переводы. М., 1963. Грамматический очерк и словарь. М., 1966. 173 стр.

³⁸ E tétel illusztrációjaként megemlítünk néhány munkát: Диалектологический словарь азербайджанского языка. Баку, 1964, 480 стр. (Объяснения на азерб. и русском языках). — Диалектологический словарь. Вып. 1—3. Казань, 1948—1958. — Материалы по [татарской] диалектологии. Казань, 1955, 188 стр. — Вып. 2, Казань, 1962, 315 стр. — Сборник диалектологических материалов якутского языка. Якутск, 1961, 131 стр. — М. Ш. Ширалиев. 1) Бакинский диалект. Издание второе. Баку, 1957, 226 стр. (на азерб. яз.). 2) Основы азербайджанской диалектологии. Баку, 1962, 423 стр. — Р. А. Рустамов. Кубинский диалект. Баку, 1961, 281 стр. (на азерб. яз.). — Говоры Муганской группы азербайджанского языка. Под ред. Р. А. Рустамова. Баку, 1955, 262 стр. (на азерб. яз.) — Ф. А. Абдуллаев. 1) Хорезмские говоры узбекского языка. I. Словарь. II. Классификация хорезмских говоров. Ташкент, 1961, 346 стр. (на узб. яз.); — 2) Фонетика хорезмских говоров узбекского языка. Опыт сравнительно-исторического описания хорезмских говоров. А.Д.Д. Ташкент, 1961, 58 стр. — О туркменской диалектологии см.: Н. А. Баскаков. К истории изучения туркменского языка. Ашхабад, 1965, стр. 6—8.

³⁹ A tanácskozás anyaga a következő kötetekben: «Вопросы диалектологии тюркских языков»: т. I, Баку, 1958; т. II, Казань, 1960; т. III, Баку, 1963; т. IV, Баку, 1966. — Пятое совещание по вопросам диалектологии тюркских языков. 5—8 октября 1965 г. Баку. Тезисы докладов. Баку, 1965, 35 стр.

⁴⁰ В. М. Жирмунский. 1. О диалектологическом атласе тюркских языков Советского Союза. ВЯ, 1965, № 6, стр. 3—19. 2. О некоторых вопросах лингвистической географии тюркских диалектов. «Туркологический сборник». М., 1966. стр. 54—63. — Н. А. Баскаков, Н. З. Гаджиева, Л. А. Покровская, Э. В. Севортян. О подготовке диалектологического атласа тюркских языков Советского Союза. ВЯ, 1966, № 3, стр. 3—20.

A török nyelvek osztályozásának kérdései. Egy-néhány újabb próbálkozás ellenére (Sz. E. Malov, N. A. Baszkakov,⁴¹ B. A. Szerebrennyikov,⁴² R. R. Arat,⁴³ J. Benzing, K. Menges)⁴⁴ ez a probléma továbbra is megoldatlan. Az alapvető nehézség, mely a kutatók útját állja — a tényanyag, elsősorban a török nyelvek összehasonlító-történeti fonetikai és grammatikai anyagának elégtelen ismerete, valamint e probléma kutatási módszertanának kidolgozatlansága.

4. A török nemzeti nyelvek kialakulásának története.

Ez a probléma már régóta foglalkoztatja a szovjet nyelvészeket, filozófusokat, történészeket s köztük a turkológusokat is. Az összes nagy török nyelvekkel kapcsolatban már sok megbeszélés, vita tárgyát képezte e kérdés-kör, igen sok cikk, brosúra és könyv jelent meg róla.⁴⁵

E probléma eredményes megoldásának útján egy sor részkérdés vár megoldásra. Ezek közé tartoznak a következők: hiányzik a keleti (adott esetben a török) nyelvek anyagán végzett kutatás pontosan kidolgozott módszertana, nem mindig követhető nyomon világosan a társadalom fejlődésének, a közösségek (törzs, nemzetség, nép, nemzet) kialakulásának valamennyi szakasza, és így tovább. Az etnikai hovatartozás szempontjából pontosan dokumentált nyelvelmékek hiánya, vagy — még gyakrabban — a bármilyen írásos nyelvelmékek hiánya lényeges akadályt jelent e fontos probléma kutatásának útján.

A vizsgálati anyag ilyen helyzetéből kiindulva feltétlenül szükség van a történészek, régészek és nyelvészek erőfeszítéseinek egyesítésére, hiszen elsősorban rájuk vár az a feladat, hogy kidolgozzák a vizsgálat módszerét, külö-

⁴¹ A kérdés történetét, a szerző álláspontját és a bibliográfiát lásd: Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962, стр. 176 сл.; см. еще: N. A. Baskakov. La classification des dialectes de la langues turques. Acta Orient. Hung. t. VIII, N 1, 1959, стр. 9—15. — Н. А. Баскаков. К критике новых классификаций тюркских языков. ВЯ, 1963, № 2, стр. 72—80.

⁴² Б. А. Серебренников. К проблеме классификации тюркских языков. ВЯ, 1961, № 4, стр. 60—73.

⁴³ R. R. Arat. Türk şivelerinin tasnifi. «Türkiyat Mecmuası». Cilt X. İstanbul, 1953, сmp. 59—138.

⁴⁴ J. Benzing, K. Menges. Classification of Turkic Languages. «Philologiae Turcicae Fundamenta, I, Wiesbaden, 1959; Классификация И. Бенцинга, стр. 1—5; классификация К. Х. Менгеса, стр. 5—8; библиография, стр. 8—10. — Обстоятельный разбор известных классификаций см.: А. Dilâçar. Türk diline genel bir bakış. Ankara, 1964, сmp. 40—68.

⁴⁵ Vö. pl.: Б. М. Юнусалиев. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. Труды ИЯЛ АН Кирг.ССР. Вып. VI, 1956, стр. 19—46; — А. А. Юлдашев. К проблеме формирования башкирского национального языка. «Вопросы башкирской филологии.» М., 1959, стр. 98—119; — Формирование и развитие киргизской социалистической нации. Сборник. Фрунзе, 1957, 290 стр. — К. Х. Ханазаров. Сближение наций и национальные языки в СССР. Ташкент, 1963, 244 стр. — Г. Абдурахманов. Проблема развития национальных языков. Ташкент, 1962, (на узб. яз.).

nösen szem előtt tartva azt, hogy az irodalmi nyelv kialakulási folyamatának tanulmányozása nem helyettesítheti az össznépi nyelv kialakulása történetének a kutatását.

5. A török nyelvemlékek tanulmányozása és kiadása.

A török nyelvemlékek tanulmányozása, amelyet V. V. Radlov kezdett el (orchoni-jenyisszeji és ujugur nyelvemlékek), az utóbbi évtizedekben újból megélénkült és széles fronton halad.

A török nyelvek történeti és összehasonlító-történeti tanulmányozását célzó turkológia fejlődésében lényeges szerepet játszik azon török nyelv-tudományi művek orosz fordításban való közreadása és tanulmányozása, amelyek keleti filológusok tollából származnak.

E tekintetben elsősorban kell szólni Маһмүд Кәшғарӣ „*Divān-i lūgat at-türk*” c. művéről, a török nyelvű népekkel kapcsolatos nyelvtudományi, néprajzi, folklorisztikai és történeti adatoknak e gazdag tárházáról. Az orosz orientalisták rögtön a Кәшғарӣ-szótár szövegének megjelenése után magasra értékelték annak tudományos jelentőségét és a húszas évek közepén hozzáláttak, hogy oroszra fordítsák (Sz. E. Malov, A. E. Smidt, K. K. Judahin), azonban bizonyos véletlen körülmények miatt e munka nem nyert befejezést. A harmincas évek végén M. Кәшғарӣ művét Bakuban azerbajdzsáni nyelvre fordították. A fordítás tökéletesítésére és az orosz megfelelőek bevezetésére irányuló munka az utóbbi években újból megkezdődött (A. Demirdzsizáde, A. Dzsafar, Dzs. Efendijev), az első kötet már sajtó alá is került (1966).

A negyvenes évek elején Sz. M. Mutallibov üzbég filológus látott hozzá Кәшғарӣ tanulmányozásához és már kiadta üzbég fordításban a szótár mindhárom kötetét.⁴⁶ Alibek Rusztamov üzbég tudós 1966-ban befejezte Кәшғарӣ oroszra fordítását. Sz. Ahalli türkmén filológus Кәшғарӣ adatait felhasználta a korai türkmén morfológia történetének rekonstruálásához.⁴⁷

A szovjet turkológusok — a török nyelvtörténettel kapcsolatos érdeklődésükkel összefüggésben — egyre gyakrabban fordulnak a legősibb török írásos emlékekhez, az orchoni és jenyisszeji nyelvemlékekhez.

Az orosz turkológusok (V. V. Radlov, P. M. Melioranszkij, A. N. Szamojlovics) hagyományainak őrzője és folytatója a rovásírásos nyelvemlékek kutatásában végig egész hosszú életén át Sz. E. Malov volt, akinek három köz-

⁴⁶ Маһмүд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луготит турк). Таржимон на нашрага тайерловчи... С. М. Муталлибов. Ташкент, I том, 1960, II том, 1961, III том, 1963. — Индекс (IV т) будет издан в 1967 г.

⁴⁷ С. Ахаллы. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. Ашхабад, 1958, 207 стр. (На туркменск. яз.). — Т. А. Боровкова. Грамматический очерка «Дивāну лугāt ит-турн» Маҳмүда Кәшғарӣ. АҚД. Ленинград, 1966, 15 стр.

ismert munkája impulzust és megbízható alapot adott a kutatások továbbfejlesztéséhez.⁴⁸

Nemcsak a régi, régen felfedezett rovásírásos nyelvemlékek tanulmányozása folyik, hanem nagyszabású kutatómunka is azokban a körzetekben, ahol újabb leletek várhatóak. Új rovásírásos síremlékeket találtak eddig Tuvában⁴⁹ és Kirgiziában.⁵⁰

A szovjet turkológusok — a török nyelvtörténet iránti fokozott érdeklődés következtében — mind gyakrabban fordulnak más török nyelvemlékek felé is s eközben a török nyelvemlékek nyelvtudományi vizsgálata az utóbbi 15 évben új tartalmat nyert. Ez utóbbi abban nyilvánult meg, hogy a nyelvemlékeket igyekeztek a konkrét nyelv történetével összefüggésben vizsgálni, kutatva az összehasonlító-történeti módszer török nyelveken belüli optimális alkalmazásainak lehetőségeit.⁵¹

⁴⁸ С. Е. МАЛОВ. 1) Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951; — 2) Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952; — 3) Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959. — Изучение фонетики и грамматики рунических памятников идет последние годы весьма энергично: И. А. БАТМАНОВ. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, 218 стр.; — В. М. НАСИЛОВ. Язык орхоно-енисейских памятников. М. 1960, 87 стр.; — И. А. БАТМАНОВ, З. Б. АРАЧИЧИ; Г. Ф. БАБУШКИН. Современная и древняя енисеика. Фрунзе, 1962, 249 стр.; — Эпиграфика Киргизии. Выпуск 1. Составил Ч. ДЖУМАГОЛОВ. Фрунзе, 1963, 78 стр.; — И. А. БАТМАНОВ. Некоторые особенности языка памятников орхоно-енисейской письменности и их отражение в современных тюркских языках. «Вопросы диалектологии тюркских языков». т. III, Баку, 1963, стр. 116—123. — А. С. АМАНКОЛОВ. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. АҚД. М., 1963, 18 стр. — Г. АЙДАРОВ. 2. Материалы памятника Тоньюкука и их отношение к казахскому языку. «Вопросы истории и диалектологии казахского языка». Вып. 5. Алма-Ата, 1963, стр. 64—108; 2. Язык орхонского памятника Бильге-кагана. Алма-Ата, 1966, 93 стр. — Е. АГМАНОВ. Именнo-атрибутивное словосочетание в языке памятников древнетюркской письменности. АҚД. Алма-Ата, 1964, 23 стр. — В. Г. КОНДРАТЬЕВ. Очерк грамматического строя языка памятника тюркской рунической письменности VIII в. из Монголии. АҚД. Л., 1965, 17 стр. — А. М. ЩЕРБАК. Памятники рунического письма енисейских тюрков. НАА, 1964, № 4, стр. 140—151. — Г. АЙДАРОВ. Сведения о фонетике орхоно-енисейских памятников. «Исследования по истории казахского языка». Алма-Ата, 1965, стр. 25—41. — Г. Абдурахманов. Конструкция сложного предложения в языке орхонских памятников. Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965, стр. 172—198. (на узб. яз.). — К. АШИРАЛИЕВ. Корневые слова в языке памятников орхоно-енисейской письменности. Фрунзе, 1963, 121 стр. (на киргизск. яз.) — К. КУРНШЖАНОВ, М. ТОМАНОВ. История исследования и грамматический очерк орхоно-енисейской письменности. Алма-Ата, 1964, 127 стр. (на казахск. яз.). — И. В. СТЕБЛЕВА. Поэзия тюрков VI—VIII веков. М., 1965, 147 стр.

⁴⁹ Памятники древнетюркской письменности Тувы. Выпуск I. Под редакцией И. А. Батманова и А. Ч. Кунаа. Кызыл, 1963, 68 стр. — И. А. Батманов и А. Ч. Кунаа. Памятники древнетюркской письменности Тувы. Вып. II, Кызыл, 1963, 43 стр. Вып. III. Кызыл, 1965, 32 стр. — А. Д. ГРАЧ. Древнетюркские изваяния Тувы. По материалам исследований 1953—1960 гг. М., 1961, 94 + приложение. — Л. Р. ҚЫЗЛАСОВ. 1) Новый памятник енисейской письменности. СЭ, 1965, № 2, стр. 104—113; — 2) О датировке памятников енисейской письменности. СА, 1965, № 3, стр. 38—49; — 3) История Тувы в средние века. АДД. М., 1966, 32 стр. — См. еще: Уч. зап. Тувинского НИИЯЛИ. Вып. X, Кызыл, 1963.

⁵⁰ Новые эпиграфические находки в Киргизии (1961 г.). Сборник статей, Фрунзе, 1962, 47 стр. — См. еще: Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, 1964, стр. 92—106.

⁵¹ Részletesebben lásd: Э. В. СЕВОРЯН. Современное состояние и некоторые вопросы исторического изучения тюркских языков в СССР. «Вопросы методов изучения истории тюркских языков». Ашхабад, 1961, стр. 11—41 (Библиография, стр. 28—41). — Б. А.

A török írásbeliség csaknem valamennyi fontos emlékét — „Qutađyu bilig”, „Török—arab szótár a XIII. sz.-ból”, „Codex Cumanicus”, „Şeybānī-nāme”, „Atabat’ul-Hakāik” stb. — lexikai-grammatikai szempontból vizsgálják.⁵²

A török nyelvemlékek textológiai vizsgálatára viszonylag kevés figyelmet fordítanak, bár az utóbbi időben ezen a területen is jelentős munkák jelentek meg.⁵³

Az utóbbi évek során — nem függetlenül ama kedvező tényezőtől, amit a „Kelet-Epigrafikája” c. szakfolyóirat megléte jelent (megindítója és szerkesztője V. A. Kracskovszkaja) — megélnékült a turkológia egy további ágazata, a Török felirattan.⁵⁴

СЕРЕБРЕННИКОВ. Методы изучения истории языков, применяемые в индоевропейстике и в тюркологии. Там же, стр. 42—64. — К библиографии, приведенной в статье Э. В. Севортына (до 1959 г. вкл.) можно теперь добавить: — А. М. ЩЕРБАК. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961, 204 стр. — Д. М. НАСИЛОВ. Структура времен индикатива в древнейугурском языке (по памятникам уйгурского письма) АҚД. М., 1963. 21 стр. — А. Дж. АЛИЗАДЕ. Категория числа в азербайджанском языке (на материале письменных памятников XIV—XIX веков). АҚД, Баку, 1966 24 стр. — Э. ҚАДЖАРОВА. Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII—XIX вв. АҚД. Ашхабад, 1964, 19 стр.

⁵² У. АСАНАЛИЕВ, Қ. АШИРАЛИЕВ. Языковые особенности памятника «Кутадгу билиг» Фрунзе, 1965, 109 стр. (на киргизск. яз.). — К. ҚАРИМОВ. Категория падежа в языке «Кутадгу билиг». АҚД. Ташкент, 1962, 26 стр. — А. ҚУРЫШЖАНОВ. К истории и критике «Тюркско-арабского словаря» XIII века. Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965, стр. 5—24. — С. Қ. ҚЕНЕСБАЕВ, А. Қ. ҚУРЫШЖАНОВ. О новом издании «Кодекс Куманикус» в Казахстане. Изв. АН Кирг. ССР. Серия общ. наук. 1964, Вып. 3, стр. 35—45. — М. Я. ТУРАБОВА. Морфологические особенности языка «Шейбани-наме» Мухаммеда Салиха. АНД. Ташкент, 1966, 28 стр. — Қ. МАХМУДОВ. Фонетические и морфологические особенности языка «Хибатул хакаик». АҚД, Ташкент, 1964, 27 стр. — М. РАХМАТУЛЛАЕВ. К вопросу изучения синонимов в языке Алишера Навои (на материале уникальной рукописи дивана «Наводир-ан-нихоя», переписанный в XV в.). АҚД. Ташкент, 1965, 19 стр. — Д. МАМЕДКУЛИЕВ. Языковые особенности дестана «Шасенем и Гариб». АҚД. Ашхабад, 1965, 22 стр. — С. БАЙЛИЕВ. Языковые особенности дестана «Саят и Хамра». АҚД. Ашхабад, 1965, 25 стр. — М. ИСЛАМИ. Словарь языка Довлет Мамеда Азади. АҚД. Ашхабад, 1966, 20 стр. — А. РУСТАМОВ. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. АҚД. Ташкент, 1966, 61 стр. — Э. ФАЗЫЛОВ. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века, том I. Ташкент, 1966, 649 + 1 стр.

⁵³ ХОРЕЗМИ. Мухаббат-наме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование. З. Н. Наджиба. Памятники литературы народов Востока. Тексты, Малая серия, IV, М., 1961. — АЛИШЕР НАВОИ. Хамса. Фархад и Ширин. Критические текст подготовил Парса Шамсиев. Редактор Хади Зарифов. Ташкент, 1963. — Сведения Ибрахима Печеви о Грузии и Кавказе. Турецкий текст с грузинским переводом издал, введением и примечаниями снабдил С. С. Джикия. Тбилиси, 1964. — Т. НИШАНБАЕВА. Поэма Сайяда «Тахир и Зухра». Научно-критический текст. АҚД. Ташкент, 1965, 15 стр.

⁵⁴ Ez a folyóirat (1966-ban jelent meg 17. kötete) számos cikket közölt a török felirattan köréből (Sz. E. Malov, A. N. Bernstam, A. M. Scserbak, G. V. Juszipov és mások tollából. Különös figyelmet érdemel Juszipov könyve: Г. В. ЮСУПОВ. «Введение в болгаро-татарскую эпиграфику». М.—Л., 1960, 322 стр. + примечания.

6. Egyes török nyelvek történeti hangtana és grammatikája, valamint a török nyelvcsoporthoz összehasonlító-történeti hangtana és grammatikája.

A legutóbbi tizenöt évben a szovjet turkológiának ez a területe eléggé sikeresen fejlődik, bár itt is hátráltató tényező volt és maradt a kutatás módszertana, amit nem tekinthetünk eléggé kidolgozottnak.

A török nyelvtörténeti vizsgálati módszerek kérdésével egy ashabadi szakmai tanácskozás foglalkozott (1959. október 19—22).⁵⁵

Az egyes török nyelvek történeti hangtana, bizonyos, idevágó tapasztalatok ellenére (V. V. Radlov, W. Bang, V. A. Bogorogyickij, E. D. Polivanov, N. K. Dmitrijev, K. K. Judahin, G. Ramstedt, Németh Gy., A. v. Gabain, M. Räsänen, K. Menges, J. Benzing és mások) még nem jutott túl az előzetes útkeresések stádiumán; az alapvető akadály (mint a történeti és történeti-összehasonlító kutatások minden más területén) abban rejlik, hogy egyetlen török nyelvnek sincs időben valamennyire is jelentősen dokumentált története. Más szavakkal: a török nyelvű törzsek, nemzetségek és népek történelmi fejlődése olyan törzsszövetségek alakulásának és szétesésének bonyolult útján haladt, amelyekben a különféle törzsi dialektusok bonyolult kölcsönhatása érvényesült.

Mindezen nehézségek ellenére az utóbbi években jelentek meg munkák a tatár, baskír, csuvas, üzbég és néhány más nyelv történeti fonetikájából.⁵⁶

Az egyes török nyelvek történeti és összehasonlító-történeti szempontú kutatása számos olyan akadályba ütközik, amelyeket aligha lehet elhárítani a mai (hagyományos) kutatói módszerekkel.

Mindamellet vitathatatlanul szükség van az egyes nyelvemlékek fonetikai és grammatikai vizsgálatára, teljes fonetikai-grammatikai tanulmá-

⁵⁵ «Координационное совещание по вопросам методов изучения истории тюркских языков. Тезисы докладов. 19—22 октября 1959 г.». Ашхабад, 1959, 48 стр. — Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад, 1961, 225 стр. (Стенограмма совещания). — Э. В. Севортыян. О некоторых вопросах исторического изучения тюркских языков. XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, 12 стр. — Б. А. Серебренников. О некоторых спорных вопросах сравнительно-исторической фонетики тюркских языков. ВЯ, 1960, № 4, стр. 62—72; — А. Джафар. Из истории применения сравнительно-исторического метода к изучению тюркских языков. Материалы I Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте. 1957. Ташкент, 1958, стр. 856—862. — А. М. Щербак. О методике морфологического описания языка. ВЯ, 1963, № 5, стр. 31—38.

⁵⁶ Л. З. Залая. Материалы по исторической фонетике татарского языка. Казань, 1954 (на татарском яз.). — Дж. Г. Киекбаев. Фонетика башкирского языка (опыт описательного и сравнительно-исторического исследования). Уфа, 1958 (на башкирском языке). — Б. А. Серебренников. К истории звуков чувашского языка. Уч. зап. НИИЯЛЭ. Вып. XIV, Чебоксары, 1956. — Л. С. Левитская. Историческая фонетика чувашского языка. АҚД. М., 1966, 28 стр. — В. В. Решетов. Узбекский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Ташкент, 1959. — М. А. Черкасский. Очерки по исторической фонологии тюркских гласных. АҚД. Мс, 1963, 23 стр.

nyok megírására; arra, hogy az egyes nyelvemlékeket egybevevessék a nyelvjárási adatokkal (melyhez feltétlenül szükség van összefoglaló nyelvjárási atlaszok megírására) s a mai török nyelvek adataival.⁵⁷

7. Az „altaji elmélet” és a török nyelvtudomány.

A közös lexikai és fonetikai-grammatikai elemek jelenléte a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvekben olyan tény, amelyet lehetetlen tagadni. E tény magyarázatát még nem találták meg, és kevésbé valószínű, hogy valaha is meg fogják találni. Számunkra azonban az e nyelvekben meglevő közös lexikai, hangtani és nyelvtani elemek jelenlétének a pusztá ténye a fontos. (E nyelvek „altaji nyelvek” gyűjtőnév alatt ismeretesek.) Hogy e közös elemek egy közös alapnyelvből erednek-e, vagy pedig e nyelvek hordozóinak többévszázados szoros kölcsönhatása eredményeként alakultak ki, azt a tudomány ma még nem tudja (s mint említettük, valószínűleg sohasem tudja meg: nincsenek meg a szükséges és szavahihető bizonyítékok, és aligha várható, hogy ilyenek valaha is felbukkannak).

Ilyen körülmények között a közös elemeknek az „altaji” nyelvekben való jelenlétét mint *közvetlen valóságot* kell felfogni, amelyet fel kell használni a török és más „altaji” nyelvek ősi vokalizmusának, konzonantizmusának és alaktanának meghatározásához.

Csak és egyedül a török nyelvek adataira (nyelvemlékek, nyelvjárások és mai irodalmi nyelvek adataira) támaszkodva nem alkothatunk képet a török nyelvek állapotáról, csak mintegy az i. sz. V. századig visszamenőleg; ez idő alatt a hangtani és grammatikai rendszer oly jelentéktelen mértékben változott, hogy csupán az említett anyag alapján *lehetetlen*

⁵⁷ С. П. Горский. Очерки по истории чувашского литературного языка дооктябрьского периода. Чебоксары, 1959, 272 стр. — Х. И. Мирзазаде. 1) Историческая грамматика азербайджанского языка (служебные части речи). Баку, 1959, 77 стр. (На азербайджанском яз.); — 2) Историческая морфология азербайджанского языка. Баку, 1962, 370 стр. (на азерб. яз.); Р. Магеррамова, М. Джангиров. Материалы по историческому синтаксису азербайджанского языка. Баку, 1962, 260 стр. (на азерб. яз.). — С. М. Муталлибов. 1) Краткий очерк истории морфологии и лексики (узбекского языка). Ташкент, 1959, 240 стр. (на узб. яз.); — 2) Категория глагола в письменных памятниках XI века. Ташкент, 1955 (на узб. яз.); — Э. В. Севортян. Аффиксальное глаголообразование в азербайджанском литературном языке. М., 1962, 642 стр. — А. Г. Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффикация. АДД. Ташкент, 1955. — А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, 274 стр. — М. Н. Хыдыров. Материалы по истории туркменского языка. Ашхабад, 1962, 365 стр. (На туркм. яз.). — Сартбаев К. К. Сравнительная грамматика тюркских языков. По материалам киргизского, казахского и узбекского языков). Часть I. Фрунзе, 1962, 112 стр. — Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965, 256 стр. — Э. Фазылов. Историческая морфология узбекского языка. Т., 1965, 171 стр. (На узб. яз.). — Э. Н. Наджин. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. АДД. М., 1965, 94 стр. — В. М. Насилов. Древне-уйгурский язык. М., 1963, 122 стр. A történeti és összehasonlító-történeti török nyelvtudomány köréből sok hasznos tudnivalót és érdekes megfigyelést tartalmaz egy közös tanulmánykötet: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков»: Т. I, М., 1955; Т. II, М., 1956; Т. III, М., 1961; Т. IV, М., 1962.

rekonstruálni a török előnyelv sémáját akárcsak elsődleges munkahipotézis formájában is.

Következésképpen csak egyetlen út van, amelynek segítségével számíthatunk az alapkérdés — a török nyelvek összehasonlító-történeti nyelvtana megteremtésének — sikeres megoldására: csak egy út van, amely elvezetheti a kutatót a török nyelvcsalád határain túlra. Csak az **altaji nyelvek** (az „altaji” közösség legvalószínűbb tagjai a török, mongol, mandzsu-tunguz nyelvek) anyagának alapján lehet megközelítőleg rekonstruálni a névszó- és igeragozási rendszert, valamint megadni a formák és szavak megbízható etimológiáját.

Az „altaji elmélet” — B. J. Vlagyimircov (1884—1931) halála után — szinte egyáltalán nem szerepelt a szovjet tudósok munkáiban, s csak a legutóbbi években élénkült meg iránta az érdeklődés, az összehasonlító-történeti kutatások fokozódásának hatására.⁵⁸

Az összehasonlító-történeti kutatások e bonyolult és érdekes területén a mi munkánk lényegében csak most kezdődik, s a sikerhez vezető legrövidebb út a szovjet turkológusok, mongolisták és mandzsu-tunguzisták erőfeszítéseinek egyesítésén át vezet.

8. A Szovjetunió könyvtáraiban őrzött török nyelvű kéziratok leírása.

A Szovjetunió népeinek felbecsülhetetlen értékű közkincsét képezik azok a keleti kéziratgyűjtemények, amelyeket **Leningrád**ban (Ázsia Népei Intézete Irodalmi Osztálya, Állami Szaltikov-Sesedrin Közkönyvtár, Leningrádi Állami Egyetem Keleti Fakultása, Állami Ermitázs Keleti Osztálya), **Moszkvában** (Keleti Kultúrák Múzeuma, Központi Szovjet Állami Őslevéltári Archivum), **Taszentben** (Üzbeg SZSZK TA Keleti Intézete), **Bakuban** (Azerbajdzsán SZSZK TA, Köztársasági Kézirattár), **Jerevánban** („Matenadaran” — az Örmény SZSZK Minisztertanácsának Őskézirat Kutatóintézete), **Kazánban** (Kazányi Állami Egyetem), **Dusanbében** (Tadzsik SZSZK TA), **Tbiliszi**ben (Grúz SZSZK TA), **Ashabadban** (Turkmén SZSZK TA), **Alma-Atában** (Kazak SZSZK TA) és más városokban őriznek.

⁵⁸ A. M. Щербак. 1) Об алтайской гипотезе в языкознании. ВЯ, 1959, № 6, стр. 51—63; — 2) О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой). XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, 15 стр. — 3) Работы Дж. Клосона по алтаистике. НАА, 1963, № 3, стр. 150—153. — 4) О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-моньчжурских языков. ВЯ, 1966, № 3, стр. 21—35. — Б. А. Серебренников. К вопросу о связи башкирского языка с венгерским. Уфа, 1963, 23 стр. — М. Р. Федотов. Исторические связи чувашского языка с языками угрофинов Поволжья и Перми, ч. I. Чебоксары, 1965, 160 стр. — Ш. Ш. Сарыбаев. К вопросу монгольско-казахских языковых связей. «Вопросы истории и диалектологии казахского языка». Вып. 2. Алма-Ата, 1960, стр. 34—71.

Valamennyi említett helyen állandóan folyik az ázsiai népek írásos emlékeinek rendszerezése, leírása, katalogizálása és közreadása (eredetiben és fordításban).⁵⁹

A török kéziratok leggazdagabb gyűjteményei Leningrád⁶⁰ és Taskent⁶¹ archivumaiban vannak, ahol rendszeres munka folyik a kéziratok leírására, tanulmányozására és publikálására.

9. Az orosz és szovjet turkológia története.

A hazai török filológia története — tudósok, munkásságuk, tudományos iskolák, oktatási és kutatóintézetek stb. — mind gyakrabban vonja magára a szovjet turkológusok figyelmét. Kialakult azoknak a tudósoknak a meg lehetőségen széles köre, akiket vonz ez a nemes és hálás téma. A munka a következő főbb témairányokban halad: 1. Orientalisták, életük és munkásságuk; 2. Az orosz turkológia fejlődéstörténete; 3. A közép-ázsiai, kaukázusi és Volga-vidéki turkológia fejlődéstörténete; 4. A török nyelvek oktatásának és kutatásának története Oroszországban és a Szovjetunióban; 5. Orientalista (ezen belül turkológus) egyesületek, körök stb.⁶²

⁵⁹ A Szovjetunió főbb könyvtáraiban található könyv- és kéziratgyűjteményekről lásd: «Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза». М., 1963, 239 стр. — М. Султанов. Автографы и уникальные рукописи произведений классиков народов Востока в республиканском фонде Академии наук Азербайджанской ССР. XXV Международный конгресс востоковедов. М., 1960, 10 стр. — Каталог рукописей. I том, Баку, 1963. 514 стр. (на азерб. яз.). — А. Д. Папазян. Персидские, арабские и турецкие официальные документы Матенадарана XIV—XIX веков и их значение для изучения социально-экономической жизни стран Ближнего Востока. XXV Международный конгресс востоковедов. М., 1960, 22 стр. — А. Фетхи. Описание рукописей Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского (Казанского Гос. ун-та). Часть I. Казань, 1960; часть II. Казань, 1962. — А. Г. Каримуллин. Востоковедные фонды Казанского университета. Проблемы востоковедения, 1959, № 1, стр. 153—157. — М. Бакоев. Фонд восточных рукописей АН Таджикской ССР и его изучение. НАА, 1965, № 6, стр. 223—225.

⁶⁰ А. М. Мугинов. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии. М., 1962, 207 стр. — Л. В. Дмитриева, А. М. Мугинов, С. Н. Муратов. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. I. История. М., 1965, 258 стр.

⁶¹ Собрание восточных рукописей Академии наук УзССР. Под редакцией... А. А. Семенова. Тт. I—VII, Ташкент, 1952—1964.

⁶² А. Н. Кононов. Некоторые вопросы изучения истории отечественного востоковедения. XXV МКВ. Доклады делегации СССР. М., 1960. 31 стр. — Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962, стр. 7—60. — А. К. Боровков. Изучение тюркских языков в СССР. ВЯ, 1961, № 5, стр. 10—21. — А. Абдуллаев. К истории преподавания азербайджанского языка. Баку, 1958, 204 стр. (На азерб. яз.). — Очерки по истории русского востоковедения. Сб. I—VI. М., 1953—1963. — Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань, 1964, 282 стр. — Б. В. Лунин. 1) Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895—1917 гг.). Ташкент, 1958, 320 стр.; — 2) Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX — начало XX в. Ташкент, 1962, 343 стр.; — 3) Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965, 408 стр. — Материалы Конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистического наследия Е. Д. Поливанова». Том I. Самарканд, 1964, 286 стр. — [А. И. Алаторцев, Г. Д. Алексееви, И. Н. Петиннов]. Материалы к хронике советского востоковедения. 1917—1941. Кр. сообщ. ИНА. 76, М., 1965, стр. 3—135. — См. еще №№ 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 64.

10. A szovjet turkológia bibliográfiája.

A Szovjetunióban oroszul és török nyelveken évente megjelenő török filológiai tárgyú könyvek és gyűjtemények, monográfiák és cikkek száma olyan nagy, hogy azok egytől-egyig való számbavétele egyetlen tudós számára megoldhatatlan feladat. E megvilágításban érthető és jogosult az az utóbbi években világosan megnyilvánuló törekvés, hogy szülessenek bibliográfiák, bibliográfiai indexek és listák, melyek magukban foglalják a török filológia legkülönbözőbb területeit. Ahhoz, hogy a tudósok számára biztosítva legyen az új turkológiai munkákról szóló megbízható és egyidejű információ, a következő szükséges lépésként meg kell indítani „A szovjet turkológia bibliográfiája” című szakfolyóiratot.⁶³

⁶³ Az orosz és szovjet turkológia (főleg nyelvtudomány) bibliográfiája megtalálható számos speciális kiadványban: Языки народов СССР. Том второй. Тюркские языки. М., 1966, 531 стр. — А. Е. Крымский. Тюрки, их мови та літератури. 1. Тюркські мови. Київ, 1930. — Библиография библиографий по языкознанию. М., 1963. Изд. ГПБ СССР им. В. И. Ленина (Алтайские языки, стр. 265—301). — Библиографический указатель литературы по языкознанию, изданной в СССР с 1918 по 1957, Вып. I. Книги и сборники на русском языке, изданные в СССР. 1918—1955. М., 1958, стр. 254—287. — Библиография изданий АН КазССР. 1932—1959. Алма-Ата, 1960 (Языкознание, стр. 954—989). — Ш. Ш. Сарыбаев. Библиографический указатель литературы по казахскому языку. ч. I. Изд. второе. Алма-Ата, 1965, 270 стр. — Библиография изданий АН УзССР. Книги и статьи за 1958—1960. Ташкент, 1963, 369 стр. — Ш. Саадиев. Библиография литературы по азербайджанскому языкознанию (Советский период). Баку, 1960, 144 стр. — Н. Е. Петров. Якутский язык (Указатель литературы). Якутск, 1958, 96 стр. — А. Г. Каримуллин. Библиография литературы по татарскому языкознанию. Казань, 1958, 115 стр. (на татарск. яз.). — Н. К. Дмитриев. Библиография по башкирскому языку и фольклору. Уфа, 1936, 12 стр. (До 1917 г.). — Т. М. Гаригов. 1) Библиография по башкирскому языкознанию. Вып. I. (До Великой Октябрьской социалистической революции); — 2) Перечень исследований по башкирской филологии, защищенных в качестве диссертаций на соискание ученой степени кандидата филологических наук за период с 1942 по 1959 г. Сб. «Вопросы башкирской филологии» М., 1959; стр. 153—157. — В. Г. Егоров. Библиографический указатель литературы по чувашскому языку. Чебоксары, 1931, 76 стр. — Библиография Тувинской Автономной области (1774—1958). М., 1959 (Языкознание, стр. 116—118). — А. Кайдаров. Уйгурский язык и литература. Аннотированный библиографический указатель. Алма-Ата, 1962, 140 стр. — Н. Бейшекеев. Киргизский язык (Библиографический указатель литературы). 1929—1959 гг. Фрунзе, 1961, 152 стр. — Р. А. Каюрова. Основные печатные работы профессорско-преподавательского состава (Туркменского Гос. университета) 1950—1962. Библиографический указатель. Ашхабад, 1962, 51 стр. — (А. К. Сверчевская, Т. П. Черман). 1) Библиография Турции. 1917—1958. М., 1959. (Филология, стр. 131—150); — 2) Библиография Турции. 1713—1917. М., 1961. (Филология, стр. 206—211). — Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1924—1964). Ашхабад, 1966, 120 стр.

Sovietico—Turcica. Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917—1957. Budapest, 1960, 319 сmp. — Рецензия: Ф. Д. Ашнин. (Изв. АН СССР. ОлиЯ, 1961, № 6, стр. 530—541.

Иностранная библиография по тюркской филологии, включающая работы русских и советских тюркологов: J. Benzing. Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Türkologie. Wiesbaden, 1953, 117 сmp. — P. Loewenthal. The Turkic languages and literatures of Central Asia. A Bibliography. The Hague, 1957 (тюркские языки, сmp. 95—114). — Index Islamicus. 1906—1955. A Catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications. Compiled by J. D. Pearson, M. A., with the assistance of Julia F. Ashton. Cambridge, 1958 (тюркские языки стр. 387—806). — Index Islamicus Supplement. 1956—60... by J. D. Pearson... Cambridge, 1962. XXVII + 316 (Тюркские языки

NN 6724—7085). — J. D. Pearson. *Oriental and Asian Bibliography*. London, 1966, 261 crp. — Denis Sinor. *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale*. Wiesbaden, 1963, 371 cmp. — Nicholas Poppe. *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden, 1965, 212 crp. — *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Tomus Primus. Wiesbaden, 1959; Tomus secundum, 1964. — *Handbuch der Orientalistik*. Erste Abteilung. Fünfter Band. Altaistik. Erster Abschnitt. *Turkologie*. Leiden/Köln, 1963. — St. Wurm. *Turkic peoples of the USSR, their historical background, their languages and the development of Soviet linguistic policy*. London, 1954.

A NYELVFÖLDRAJZ TÖRTÉNETI TANULSÁGAI*

1. A nyelvtudományban nem új az a fölismerés, hogy az egyes nyelvek mai földrajzi megoszlása, területi tagolódása, a nyelvterületen szinkrón jelleggel megfigyelhető egyezések és különbségek sorozata nemcsak időegységbeli, statikus nyelvi állapotot tár elénk, hanem igen nagy mértékben alkalmas arra is, hogy belőle különböző jellegű történeti következtetéseket vonhassunk le.

Magától értetődő, hogy a nyelvföldrajz történeti tanulságaiban mindenkéltől a nyelvtudomány, pontosabban a nyelvtörténet érdekelt. A nyelv szinkrón tényei általában, nyelvföldrajzi tényei pedig különösen magukban hordják diakronikájukat. Az összefüggő jelenségek körbe tartozó, de területileg több-kevesebb különbséget mutató mai nyelvi formák minden esetben történeti, időegymásutáni fejlődési sorokba állíthatók, általuk tehát megrajzolható a kérdéses jelenség fejlődésének számos mozzanata. Az a módszer, amellyel a nyelvföldrajz tényeit történeti irányulással fogjuk vallatóra, kimondottan összehasonlító módszer: a nyelvterület különböző részein élő nyelvi rendszereket, illetőleg nyelvi jelenségeket vetjük általa egybe, diakrón síkra váltva, kronológiai rendbe állítva a szinkrón jelleggel egymás mellett élő nyelvi tényeket. Hogy a szinkroniából kiindulva milyen fejlődési sort kell feltennünk, azt a nyelvi fejlődés általános jellemzői, törvényszerűségei alapján a legtöbb esetben könnyen el lehet dönteni. Nyilvánvaló például, hogy a magyar nyelvterületen ma egymás mellett élő *menek* ~ *menyek* ~ *megyek* ~ *mengyek* ~ *mejek* ~ *mék* stb. formák a következő fejlődésmenet képviselői:

$$\begin{array}{ccccccc} \textit{menek} & \longrightarrow & \textit{menyek} & \longrightarrow & \textit{megyek} & \begin{array}{l} \nearrow \textit{mejek} \\ \searrow \textit{mengyek} \end{array} & \longrightarrow & \textit{mék} \end{array}$$

Túlzás nélkül mondhatjuk tehát, hogy nyelvjárásainkban igen jelentős^s mértékben benne van nyelvünk története, hiszen az egyes nyelvi elemeken végbement változásoknak — legalábbis az újabb évszázadokra vonatkozóan — alig van olyan szakasza, amely ne tükröződnék a ma nyelvjárásaiban, e fejlődési formák területi egymásmellettségben.

Joggal felmerülhet a kérdés: mi szükség nyelvtörténeti problémák ilyen

* Akadémiai székfoglaló előadás 1966. november 15-én.

következtetések során való megismerésére, amikor ott vannak a nyelvtörténet legelsőrendű forrásai, a nyelvemlékek, melyekben elmúlt korok nyelvi formáit készen kapjuk. A felelet egyszerű: azon fölül, hogy a nyelvjárási tények nyelvtörténeti tanulságai sok esetben megerősítik, kiegészítik a nyelvemlékek tanúságtételét, nem egy vonatkozásban a történeti forrásérték tekintetében is jelentős vagy éppen döntő fölényben vannak amazokkal szemben, s olyan következtetések levonására alkalmasak, amelyeket a nyelvemlékek különben nagybecsű forrásanyaga nem szolgáltatathat.

Anélkül, hogy e vonatkozásban a részletek taglalásába belemennék, röviden utalok a következőkre: 1. A nyelvemlékek nyelvi anyaga nem a valóságos, élő nyelvet tükrözteti, hanem az akusztikai síkról a vizuális síkra való áttevődésnek, a betűrendszer sematizáló hatásának, az irodalmi nyelvi norma egységesítő, szabványosító befolyásának következtében attól igen jelentős vonásokban eltér. — 2. A nyelvemlékek vagy egyáltalán nem, vagy — még a legjobban lokalizálhatók is — csak több-kevesebb bizonytalansággal és fenntartással köthetők területhez, nem is szólva szeszélyes, alkalmi jellegű területi megoszlásukról. — 3. A nyelvemlékek csak nagy általánosságban, bizonyos fő jelenségtípusokban biztosítják az azonos, egymással egybevethető nyelvi anyagot, az igen fontos részletekben már kevésbé vagy egyáltalán nem. — Ezzel szemben a megfelelő módszerrel gyűjtött élő nyelvjárási anyag mindhárom említett viszonylatban teljes mértékben kielégíti azokat a követelményeket, amelyeknek a nyelvtörténeti kérdések megítélésében fontos szerepük van: a nyelvtörténeti kutatás végeredményben az egykori élő nyelvi formák megismerésére irányul; a területiség pontos számbavételét nem nélkülözheti; módszerében az egynemű jelenségek különböző realizációjának egybevetése, kombinatív értékelése döntő szerepet játszik.

Noha a nyelv földrajz tényeiben rejlő, bármilyen jellegű történeti tanulságok levonása csak a nyelvtörténeti összehasonlító módszer segítségével, a nyelvi szinkroniának nyelvi diakroniába való áttételével lehetséges, e tanulságok a történeti nyelvtudományon, mint alapvetően érdekelt tudományágon kívül más területeket, más tudományágakat is érintenek.

Nem nélkülözheti például a nyelv földrajz tanulságait az a tudományág, pontosabban mondva tudományág-csoport, amelyet összefoglalóan *nyelvtörténet* szokás nevezni. Az a sokrétű, „kivülről” jött vagy „belülről” fejlődött művelődési hatás, áramlat, amely egy népet története folyamán, elmúlt századok során ért, igen mély nyomokat hagyott a nép különböző területi csoportjainak nyelvében, nyelvjárárásában, elsősorban annak szókincsében. Ez a nyelvjárási szókincs nemcsak maguknak a sokrendbeli, különféle jellegű művelődési hatásoknak a tényét tükrözi, hanem éppen földrajzi tagoltsága, területi kötöttsége folytán nagyon éles kontúrokkal mutat e hatások eredetére, irányára, erősségére, határaitra, sőt megfelelő értékeléssel kronológiájára is. A termelési módoknak és eszközöknek, a földművelésnek és

állattenyesztésnek, a kézműiparoknak és termékeiknek, az étkezésnek, lakásnak, ruházkodásnak, a különböző népi szokásoknak, a vadon élő növény- és állatfajoknak és megannyi másnak a történetére, illetőleg történeti földrajzára kaphatunk túlnyomóan pontosan és biztosan értékelhető, többféle szempontból is értékesíthető adatokat, ha ezek terminológiáját a nyelvjárási anyagban tüzetesen számbavesszük. Hogy megint egy egészen egyszerű példát említsek: egyik régi takarmánynövényünk *bükköny*, illetőleg *lednek* ~ *lendek* elnevezésének területi megoszlása jól mutatja, hogy mely vidékeken ismerkedett meg a magyarság e növénnel, illetőleg termelési módjával, szokásával német és mely vidékeken szláv kultúrhatásra. Az kétségtelen tény, hogy a nyelvjárások szóanyagának vallomása alapján a nép szellemi, de különösen anyagi műveltségének olyan részleteire is bőven fény derülhet, amely részleteket más oldalakról feltárni vagy egzaktabban megközelíteni aligha lehetne.

Egy másik tudományág, amely igen nagy haszonnal meríthet a nyelv-földrajz tényeiből, a történettudomány település- és népi ség történeti ágazata. A nyelv mai területi megoszlása, közelebbi és távolabbi vidékek mai nyelvi egyezései vagy különbözőzései — a konzervatív nyelvi elemek, jelenségek révén — évszázadokra visszamenőleg is mutatják, illetőleg mutathatják a különféle népmozgalmakat, a nép egyes részlegeinek, csoportjainak területi, lakóhelybeli változásait. A nyelvi jelenségek egybevetése egészen biztosan jelzi például, hogy a zömmel a XVIII. század folyamán települt mai hácskai és bántási magyar községek lakossága nyelvterületünk mely vidékeiről származott. Így például pontosan megállapítható, hogy a több mint kétszáz éves Bega parti, magyarittebei település a Berettyó alsó folyásának vidékéről történt, vagy hogy a Zombor melletti kupuszinai magyarság, mely majd háromszáz esztendeje költözött e helyre, Nyitra környékéről: Nagyhindről vagy valamelyik mellette fekvő faluból jött. Később még visszatérünk rá, hogy messzi vidékek meghatározott, speciális nyelvi jelenségeinek csoportos egyezései gyakran olyan települési, származásbeli összefüggésekre utalnak, amelyeket a történettudomány — ide vonatkozó írott források hiánya miatt — egyébként nem tudna földeríteni.

A nyelvjárási anyag történeti értékelése természetesen nemcsak az említett tudományterületeken külön-külön, hanem ezek kombinációiban, együttesében is lehetséges. A nyelvtörténet kronológiai szempontból is nagybecsű adalékokat kaphat például a telepítések nyelvjárási jelenségeinek az „anyanyelvjárás” jelenségeivel való egybevetése révén. Erről a kérdésről az egyik legérdekesebb magyar nyelvjárásszigetnek, az előbb említett kupuszinainak a nyelvi problematikájához kapcsolódva nemrégiben részletesebben is szóltam (Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban: MNy. LVII, 401—13).

2. A mondottakból nyilvánvaló, hogy az összehasonlító dialektológia révén a nyelvjárási anyag magában hordja többszempontú történeti értékesí-

tésének lehetőségeit. Elsősorban külföldi eredmények nyomán ennek az értékesítésnek a módszerbeli vonatkozásai is számos részletben kidolgozottak és megismerhetők. Az e téren adódó sokrétű lehetőségeket azonban a magyar nyelvjáráskutatás, illetőleg nyelvtudomány eddig még nemigen használta ki. Igaz, hogy elsősorban ERDÉLYI LAJOS és HORGER ANTAL már korábban is foglalkozott nálunk efféle kérdésekkel, az előbbi főleg településtörténeti, az utóbbi nyelvtörténeti-kronológiai célzattal. Ma már bizonyos tekintetben vitatható módszerükkel és eredményeikkel azonban nem túlságosan termékenyítették meg nyelvtörténetünket, illetőleg az érdekelt tudományágakat. Az igazság kedvéért rögtön hozzá kell tenni, hogy erről nem elsősorban ezek a különben nagy anyagismerettel és invencióval rendelkező nyelvészek tehetnek, akiktől a kezdeményezés érdemét, sőt alapgondolataik helyességét elvitatni nem lehet. Viszonylagos sikertelenségük fő okai jórészt rajtuk kívül álló objektív és szubjektív körülményekben, tényezőkben keresendők.

Az objektív körülményeken az értendő, hogy bármilyen óriási arányú nyelvjárási anyag gyűlt is össze az idők folyamán nálunk, ez — tartalmának és területi eloszlásának „ad hoc” jellegű, szeszélyes volta miatt — lényegében alkalmatlan volt az összehasonlító nyelvjárástan olyan szintű művelésére, amelyet az imént érintett kérdések megkívántak volna. A legtöbb európai nyelvhez képest több évtizeddel elmaradtunk a nyelvatlasz elkészítésével, amely pedig az efféle vizsgálatokat az egész nyelvterületet átfogó, behálózó voltával, a jelenségek pontos területi rögzítésével s az egynemű jelenségek egybevetettségével egyedül biztosíthatta volna. ERDÉLYI és HORGER vizsgálataihoz tehát legelsősorban is a megfelelő alapanyag hiányzott. Hézagos nyelvjárási ismereteik magától értetődően jártak együtt nyelvtörténeti következtetéseiknek sok tekintetben bizonytalan, ma már nem helytálló módszerével. ERDÉLYI összehasonlító módszerét egy más vonatkozásban bizonyos mértékben diszkreditálta az a nyilvánvalóan hibás eljárás módja, amellyel legkorábbi nyelvemlékeinket mai nyelvjárásainkhoz hasonlítva próbálta lokalizálni.

A szubjektív körülményeken elsősorban az értendő, hogy századunk első évtizedeinek magyar nyelvtudományában — majdnem a második világháborúig bezárólag — a nyelvjáráskutatás nem örvendett valami nagy megbecsülésnek, annak diakrón szempontú felhasználási lehetőségeiről pedig nyelvtörténészeink egyáltalán nem vettek tudomást. Főként ERDÉLYI nézeteinek elszigetelődéséhez azonban még más körülmények is hozzájárultak, amelyekről később még szót ejtek.

Azt a nagy késedelmet, amelyet a magyar nyelvatlasz elkészítése az elmúlt évtizedekben szenvedett, s következményeként azt a súlyos visszamaradást, amely a magyar nyelvöldrajz történeti tanulságainak megismerése terén bekövetkezett, egyhamar behozni nemigen tudjuk. Jelenleg még kiadatlan, de már kész és a kutatás számára részben hozzáférhető nyelvatlaszunk

azonban e tekintetben mégis gyökeresen új helyzetet teremtett, mivel teljesen korszerű, minden korábbi adatanyagnál összehasonlíthatatlanul alkalmasabb tartalmával pompás vizsgálati lehetőségeket kínál a nyelvöldrajz előbb vázolt, sokrendbeli történeti tanulságainak levonására. Bizonyos, hogy termékenyítő hatása sem a hazai kutatásokban alkalmazott módszerek nagymértékű fejlődésének, sem a konkrét eredmények föltárásának tekintetében nem fog elmaradni, sőt a közeljövőben ugrásszerű változást, előrehaladást ígér. Jóvoltából ma már mindenesetre abban a helyzetben vagyunk, hogy a magyar nyelvtörténet, művelődéstörténet, településtörténet számos kérdésének megítélésében objektíven értékelhető adatanyagra támaszkodhatunk. Lehetővé teszi tehát azt is, hogy az e témakörben már korábban is fölvetett, de meg nem oldott problémákhoz is sokkal szilárdabb alapokról indulva szólhassunk hozzá.

3. Egy rövid előadás keretei természetesen nem alkalmasak arra, hogy a magyar nyelvöldrajz ma már jól megítélhető történeti tanulságait akár csak nagy általánosságban vagy néhány főbb kérdéskörre kiterjeszkedően átfoghassa. Különben is az egész hatalmas, a részletproblémák sorozatát magában foglaló témakör huzamos és mélyreható elemző munkát kíván. Egy előadásban mindebből tehát legföljebb valami ízelítőt lehet adni.

Ezért a továbbiakban azt a módot választom, hogy egy témára szűkítem mondanivalómat, annak sem hatolva a részleteibe, csupán főbb vonatkozásait érintve. A Magyar Nyelvatlasz nyújtotta korszerű nyelvöldrajzi ismeretanyag alapján feleletet igyekszem adni arra a kérdésre, mit vall a nyelv a magyarság régi népmozgalmairól, egyes etnikai csoportjainak szorosabb vagy lazább egybetartozásáról. Mivel a legutóbbi két-három évszázad olyan települési mozgalmainak földerítése, amelyekre az imént néhány példát idéztem, ma már nyelvi oldalról igen nagy pontossággal elvégezhető, s különösebb nehézséget, problémát nem rejt magában, e témakörben a magyarságnak azok a régebbi időkre nyúló népmozgalmi, nyelvi-etnikai összefüggései tarthatnak számot nagyobb érdeklődésre, amelyekre a történettudomány írott forrásai már nem vagy nem világosan utalnak, de amelyek a nyelvöldrajz vallomása alapján még többé-kevésbé éles vonásokkal kirajzolhatók.

A magyar nyelv- és történettudományban jól ismeretes az a hosszúra nyúló, el nem döntött vita, amely a székelység eredetkérdése körül folyt (az 1940-ig terjedő irodalmat l. EMBER ÖDÖN, A székelység eredetének irodalma ... Debrecen, 1940.). A mi témakörünk ugyan — mint látni fogjuk — szélesebb keretű e kérdésnél, mégis bizonyos vonatkozásokban kapcsolódik hozzá; ezért a továbbiak bevezetéséhez és jobb megértéséhez is hasznos lesz egy ide vonatkozó rövid tudománytörténeti visszapillantás.

Azóta, hogy VASS JÓZSEF 1860-ban konkrét egybevetéseket tett göcseji és székel nyelvjárási jelenségek között (MNyszet. V, 63 kk.), majd HUNFALVY

PÁL a székelykérdést kitűnő elméiell és megérzéssel vizsgálat alá fogta (A székelyek. Bp., 1880.), e témakörben a nyelv problematikája évtizedeken át igen fontos szerepet játszott. A magyar kutatókat nyilván ösztönözték azok az eredmények is, amelyeket annak idején FÖRSTEMANN, SCHULLERUS, KISCH, HUSS és mások a korai magyarországi német telepítések eredetmeghatározása körül éppen a nyelv oldaláról elértek. Így olyan régebbi történettudósaink érvelésében is, mint SZABÓ KÁROLY, JAKAB ELEK, NAGY GÉZA, THURY-JÓZSEF, KARÁCSONYI JÁNOS stb., így vagy úgy, de a nyelvi dolgok is fontos szerephez jutottak. A nyelvészek közül BALASSA JÓZSEFEN, HORGER ANTALON, NÉMETH GYULÁN és ZOLNAI GYULÁN kívül legelsősorban — és leginkább a konkrét nyelvi anyagra támaszkodóan — ERDÉLYI LAJOS szentelt számos tanulmányt a kérdésnek, a székelység és a dunántúli magyarság nyelvi kapcsolatait a nyelvföldrajz oldaláról igyekezvén bizonyítani (pl. Nyr. XXXVII, 1—3, 63—75; NyK. XXXVI, 309—44; Ethn. XII, 37—46; Szily-Eml. 102—3; MNy. XIII, 196—201, XV, 72—7, XX, 73—5, XXII, 14—21, XXIII, 176—86; stb.).

ERDÉLYI nézetei rendkívüli mértékben ütköztek a két világháború közt nálunk uralkodott tudományos elképzelésekkel, sőt azok ideológiai-politikai tartalmával. Az a laposnak ható, prózai tétel, hogy a székelység azonos eredetű a dunántúli magyarsággal, s telepítés révén került mai hazájába, ez időben nem nagyon tartozott a szívesen hallott mondanivalók közé. Keresztetve ugyanis az ekkor a magyar nyelv- és történettudományban uralkodó török romantikát általában, a székelység török eredetének tudományosan bebizonyíthatatlan, hamis romantikáját pedig különösképpen. Ellenkezett azonkívül azzal a politikai célzatú beállítással, amely mindenáron a székelység úgynevezett erdélyi „ösfoglalását” akarta bizonyítani. — E nézetek történettudományi megtestesítője s egyúttal a székelység magyar eredetének, más magyar népcsoportokkal való származásbeli összefüggésének és telepítés révén mai hazájába való kerülésének leghatalmasabb ellenzője HÓMAN BÁLINT volt, aki mindent megtett a HUNFALVY—ERDÉLYI vonal lejárátására. Többszörösen kifejtette, hogy a székelyek avar vagy avar uralom alatt élő valamely más török fajú és nyelvű néptörredék voltak, már mai hazájukban érték meg a honfoglalást, illetőleg legalább a honfoglalás vagy a XI. század eleje óta biztosan ott laktak (l.: MNy. XVII, 98, 100; A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp., 1923. 36; Magyar Történet I, 123—4; stb.). Tudomást sem akart venni az akkor már erősen kikristályosodóban levő és később tudományosan teljesen bebizonyítottnak minősíthető tételről, hogy a székelység többrendbeli településsel húzódott egyre keletebbre (vö. pl. GYÖRFFY GYÖRGY, A székelyek eredete és településük története: Erdély és népei. Bp., 1941. 35—86). Úgy tett, mintha ERDÉLYINEK éppen abban az időben sorozatosan kifejtett véleménye nem is létezett volna; leszögezett viszont egy általános tételt, mely szerint a nyelvnek — nézetei számára valóban nagyon kellemetlen — vallomása az efféle

kérdések megítélésében teljesen alárendelt jelentőségű. Ugyanakkor jellemző módon dicsérte GOMBOCZOT és MELICHT, hogy a török vonal javára szembefordultak HUNFALVYÉK hagyományával; szerinte a „magyar nyelvtudomány-nak ez az irányváltoztatása korszakos jelentőségű tudományos esemény” (MNy. XVII, 93). Aligha kétséges, hogy nyelvtudományunknak ebben az úgynevezett „irányváltoztatás”-ában HÓMAN éppen nem volt jelentéktelen tényező, a székelység eredetkérdésénél jóval tágabb értelemben sem. . .

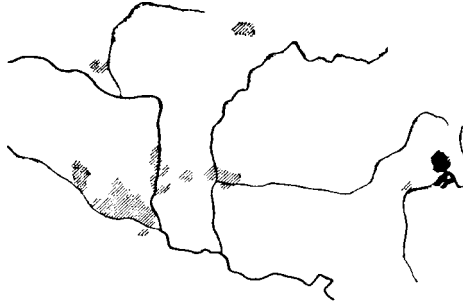
Már nem a kérdéses előtörténethez tartozik, hanem mai tudományunk körébe vág, de meg kell említenem, hogy HÓMANNAL és nyelvész követőivel szemben a mai magyar történettudomány láthatólag a régebbi nyelvészeti hagyomány, a HUNFALVY—ERDÉLYI vonal alapján áll (vö. pl.: Magyarország története a honfoglalástól 1526-ig. Bp., 1957. 40, 68; Magyarország története. Bp., 1964. I, 73). Bár — mint említettem — mai nyelvtudományi szemszögből nézve ERDÉLYIÉK nyelvi forrásanyaga és módszere nem mondható megnyugtatónak, s tételeik a mai nyelvtudomány részéről vagy megerősítésre, vagy elutasításra várnak, igen öröndetes, hogy mai történéseink a nyelv, illetőleg a nyelvészet oldaláról valóban nagy súllyal latba eshető bizonyítást hajlandók igen komolyan számba venni, sőt bizonyos mértékben perdöntőnek elfogadni. A nemrég elkészült „Magyarország története” I. kötetében így ír például SZÉKELY GYÖRGY: „A dunántúli és a székely területeken egyező helynevek vannak. A székelyek nyelvjárásának a dunántúli területtel való hasonlósága mutatja, hogy vándormozgalom során kerültek mai lakóhelyükre.” (73.)

4. Most térjünk vissza a nyelvföldrajz sajátos problematikájához.

Magától értetődő, hogy felvetett témánk szempontjából minket a magyar nyelvföldrajznak azok a tényei érdekelnek, melyek nyelvterületünk különböző, jobbára t á v o l e s ő r é s z e i n olyan sorozatos nyelvi egyezéseket mutatnak, amelyek nem köthetők a már emlegetett újjabkori telepítésekhez. Viszonylag sűrű kutatópontú nyelvatlaszunk igen pontos és megbízható tanúsága szerint azonos nyelvi jelenségek egész tömegben fordulnak elő nyelvterületünk különböző pontjain oly módon, hogy a közbeeső területeken ismeretlenek. Először azt a kérdést kell tisztáznunk, hogy ezek egymáshoz való viszonya hogyan ítéltető meg. — Induljunk ki néhány egyszerű példából.

Első példánk hangtani jellegű: a köznyelvi *széken* alaknak megfelelő *székön* forma nyelvföldrajzi helyzetét szemlélteti (1. térkép). Második példánk alaktani természetű: a köznyelvi *ütötte* alaknak megfelelő *ütte* formaterületi megoszlását mutatja (2. térkép). Harmadik példánk szótani jellegű: a homlokán fehér foltos ló nyelvjárás *hódas* megnevezésének elterjedését vetíti elénk (3. térkép). Negyedik példánk szintén szótani jellegű, de a szókincsnek az előbbtől eltérő megítélés alá eső, onomatopoeitikus eredetű elemével kapcsolatos: a kutya vonítását kifejező *baukol* ~ *baukkol* ~ *baunkol* ~ *bajukkol* ~ *baugit* igének a nyelvföldrajzát tükrözteti (4. térkép). Mind a négy példában a magyar nyelvterület egyéb, nem jelzett részein a kérdéses jelenségeknek

más realizációi járják, ezeknek a részletezése azonban most témánk szempontjából nem elsőrendűen fontos.

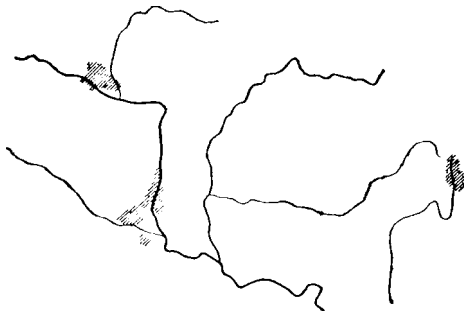
1. térkép: *székön* (I, 193: *széken*)

2. térkép: *ütte~üttë~üttö* (I, 118: *ütölte*)

3. térkép: *hódas~hódos* (II, 507/b: *hókás*)

4. térkép: *baukkol*~*baukol*~*baumkol*~*bajukkol*~*paukkol*~*baugat* (II, 594: *vonít*)

A magyar nyelvterület különböző részein tapasztalható azon egyezéseket, amelyeket közölt példáink szemléltetnek, legalábbis elvileg háromféle képpen ítélni lehet, azaz az egyezések közt fentálló viszony háromféle lehetőségét, magyarázatát vehetjük számba.

A) Első magyarázati lehetőség: A kérdéses jelenségek valamikor az egész nyelvterületen általánosak voltak, s csak később keletkezett új formák szorították őket vissza a nyelvterület bizonyos részeire. Mondjuk a harmadik példánkhoz kapcsolódva ez tehát annyit jelent, hogy a fehér foltos homlokú lovat valamikor általában *hódas*-nak nevezték a magyarban, de ezt később — néhány vidék kivételével — a nyelvterület nagy részén új megnevezések váltották föl. Eszerint az ilyen esetekben különböző területrészekben azonos jelleggel megőrzött régiségekről, archaizmusokról van szó. — Mint ismeretes, e magyarázati lehetőség elsősorban a neolinguistica kedvenc tétele. A neolinguistica azt vallja, hogy a nyelvterület közepe táján keletkezett, illetőleg onnan „kifelé” ható neologizmusok dinamikája a nyelvterület szélei, a peremnyelvjárások felé szorítja a régi jelenségeket, amelyek ott elszigeteltségükben konzerválódnak. (Vö. pl. MATTEO BARTOLI, *Introduzione alla neolinguistica*. Genf. 1925. Hasonló kérdésekről már előbb is: J. GILLIÉRON, *Généalogie des mots qui ont désigné l'abeille*. Paris, 1918.)

B) Második magyarázati lehetőség, mely az előbbinek bizonyos mértékben fordítottja: A kérdéses jelenségek voltaképpen neologizmusok; azonos alapról, de lényegében egymástól függetlenül keletkeztek a nyelvterület különböző pontjain, kiszorítva onnan esetleges régebbi formákat. Teljesen megegyező voltukat természetesen ebben az esetben sem a véletlen magyarázza, hanem az egy nyelven belül azonos nyelvi alap, illetőleg az azonos szemléleti bázis. Megint csak a harmadik példánál maradva, a fehér foltos homlokú ló azért kaphatta több, egymástól távoli vidéken is a *hódas* nevet, mert foltját a holdhoz hasonlították, s ennek nyelvi kifejezésére a magyarban általános jelleggel is adott szónak -s képzős származékát használták fel. Az ilyen, azonos alapról induló, de egymástól mégis független nyelvi formák keletkezése természetesen a teljes alaki és funkcionális egyezés ellenére sincs egyazon időhöz

kötve; ezek egyik vidéken előbb, másikon esetleg jóval később jöhettek létre. A részben vagy egészen elszigetelt nyelvi helyzet e neologizmusok kifejlődését, valamint viszonylag szűkebb területi körben való megmaradását is segítette; ezek tehát a peremnyelvjárásokban és a nyelvjárásszigeteken kedvező talajra találtak.

C) Harmadik magyarázati lehetőség: A nyelvterület különböző pontjain meglevő egyezések nem oda visszaszorult jelenségek és nem is ott keletkezett egyező újítások, hanem valamikor azonos nyelvi-nyelvjárási típust beszélő, tehát együtt, illetőleg egymás közelében lakó népcsoportok területi mozgása, lakhelyváltoztatása révén kerültek a kérdéses vidékekre, összefüggéseik tehát *n é p m o z g a l m i o k o k r a* vezethetők vissza. Eszerint a harmadik példában szereplő *hódas* szavunk azért él ma is egymástól távol eső területeken, mert ott olyan népcsoportok laknak, amelyek valamikor azonos nyelvjárási típust beszéltek, következésképpen nyelvünkben a fehér foltos homlokú ló megnevezésére azonos szóelem szolgált. A perem- és szigethelyzet természetesen ez esetben is hathatós segítője az egykori azonos területre utaló, közös nyelvi elemek új helyzetben, új környezetben való konzerválódásának. A történetileg ismert, újabkori telepítések nyelvjárási jelenségeinek és kirajzási helyük „anyanyelvjárási” jelenségeinek egyezései erre a típusra tömegesen szolgáltatják a biztos példákat.

Az imént érintett három magyarázati lehetőség mindegyike reális, sőt a megítélés elvi lehetősége szempontjából bizonyos mértékben egyenértékű. Mindegyikük alkalmas tehát arra, hogy a magyar nyelvterületen megfigyelhető, sokszor távoli vidékek közti, rendkívül nagyszámú egyezést — pontosabban: ezeknek az egyezéseknek bizonyos típusait és egyedeit — magyarázza. Jellegükből folyóan azonban mindegyikük *k i z á r j a a m á s i k k e t t ő t*, egy-egy jelenség egymáshoz való viszonyának, összefüggéseinek magyarázatában tehát mindig csak egyikük lehet a valós és elfogadható.

Mindebből az következik, hogy a tárgyalt nyelvjárási azonosságok értékelésében minden egyes jelenséget külön is latra kell vetni a történeti-összehasonlító dialektológia módszerével, a szinkroniának diakroniába való áttételével. Minden részletezés nélkül utalok arra, hogy ilyen értékelés alapján az iménti példák közül az első magyarázati lehetőség a *székön* problematikájából biztosan, az *ütté*-jéből nagy valószínűséggel kizárható. A második magyarázati lehetőség biztosan elvethető a *baukkol* esetében, és aligha vehető számba a *hódas* problematikájában. A harmadik magyarázati lehetőség nem zárható ki egyik példánk esetében sem.

5. Mivel felvetett témánk szempontjából minket a harmadik magyarázati lehetőség körébe vonható nyelvjárási egyezések érdekelnek, figyelmünket a továbbiakban elsősorban ezekre kell fordítanunk. Hogy távoli vidékek nyelvi egyezéseit, pontosabban bizonyos típusú nyelvi egyezéseit népmozgalmi okokkal, a közös nyelvi jelenségek települések útján való területi széttagolódásával

magyarázhassuk, ahhoz mindenekelőtt e jelenségtípusok kronológiai és területi sajátosságait kell mérlegelnünk. Ki kell zárunk közülük egyrészt azokat, amelyekről föltehető, hogy a kérdéses település idejénél fiatalabb keletkezésűek, másrészt azokat, amelyekről föltehető, hogy területi helyzetüket idővel nagymértékben változtatták. Ha e tények megállapítására nincsenek is minden esetben biztos fogódzóink, különböző nyelvtörténeti kritériumok kombinációjával e mérlegelés legtöbbszörre lehetséges. A kérdés általános megítéléséhez tudni kell, hogy a nyelvi jelenségek bizonyos típusai jobban, mások kevésbé hajlamosak a területi változásokra, a kiterjedésre vagy a visszahúzódásra. „Magyar nyelvjárástörténet”-emben bőszégesen hoztam példákat arra, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható: egyes nyelvi jelenségek hosszú évszázadok során alig mutattak valami eltérést területi helyzetükben.

A nyelvrendszer különböző elemei közül típusa is erősen válogatja, hogy melyek tartozhatnak felvetett magyarázati lehetőségeink közül leginkább a harmadikba.

A hangtan keretében például viszonylag kevésbé jöhetnek számba az olyan, a hangrendszerben széles elterjedtségű, nagy hatóerejű jelenségek, mint például az *i*-zés, *a*-zás, diftongizáció, palatalizáció stb., noha más természetű jelenségekkel együtt járva természetesen ezek vallomásának is lehet bizonyos súlya. Sokkal nagyobb figyelem illeti ellenben tárgyunk szempontjából a hangrendszerben elszigeteltebb jellegű, kis hatóerejű jelenségeket. Például *körte* szavunk *körfe* változata (megvan az Ormánságban és Dél-Gömörben), vagy a *szégyell* ige *szégell* változata (megvan a Délnyugat-Dunántúlon, Pozsony—Nyitra vidékén, valamint néhány dél-erdélyi nyelvjárásszigeten) nagyobb valószínűséggel zárható ki az első és a második magyarázati lehetőségéből, mint a harmadikból.

A nyelvtani szerkezet, elsősorban az alaktan keretében olyan jelenségek, mint például az ikes ragozás bomlása, a birtokos személyragozás *j*-s elemei (*virágja*, *ablakja* típus) és hasonlók vajmi keveset vallhatnak települési összefüggésekről. De már a tárgyias ragozás többes 1. személyének *-nk*-s megoldása (*megnézzük* helyett *megnézünk*, *megnézzünk*: megvan Dél-Somogyban és Dél-Baranyában, Abaúj-Gömörben, valamint a hétfalusi székelyeknél), vagy a *fájik*, *unokájik*, *rólik*-féle többes 3. személyű birtokos személyragozási forma (megvan a Dél-Dunántúlon, valamint a székelység nagy részén és a dél-erdélyi nyelvjárásszigeteken) sokkal többet mondhatnak témánk szempontjából. — A szóképzés területén például a rendszerben olyan teljesen elszigetelt forma esetében, mint *könnyű* szavunk *könnyűd* ~ *könnyüd* ~ *könnyig* változata (megvan a Dél- és Délnyugat-Dunántúlon, valamint a csiki és a hétfalusi székelységnél), kevés valószínűsége van annak, hogy e forma a jelzett távoli területekre visszaszorult archaizmus vagy ott függetlenül keletkezett neologizmus.

Bár a szókincs úgy általában a nyelv legváltozékonyabb részlege,

éppen speciális jellegénél, az egyes szavak nyelvrendszerbeli egyediségénél, bizonyos függetlenségénél fogva igen számottevő kategóriáiban harmadik magyarázati típusunk kereteibe vág. Az úgynevezett műveltségszóknak, az ipari termékek neveinek, a mezőgazdaság modernebb terminológiájának és hasonló szótípusoknak az esetleges nyelvjárási megoszlása aligha mondhat valamit vagy legföljebb keveset régebbi település- és népiségtörténeti összefüggésekről. A szókincsnek az elsőrendű művelődési hatásoktól függetlenebb, illetőleg régebbi művelődési szintet kifejező elemei azonban jóval biztosabban vallanak. A nagyanya *mányi* megszólítása például csak nyelvterületünk északnyugati és délkeleti csücskein van meg; a csődört csak a Dél-Dunántúlon és a székelységben nevezik *monyas*-nak; az aranka gyomnövény neve csak az ormánsági—sárközi részen, Dél-Gömörben és néhány dél-erdélyi nyelvjárászigeten *rü*; a ló lábbetegségére csak a Nyugat- és Dél-Dunántúlon, valamint a déli székely, dél-erdélyi részlegekben járja a különben is rejtélyes eredetű *himpókos* elnevezés; a szemölcs csak a Dél-Dunántúlon és a csiki székelyeknél *fököny*; a genny neve csak az Ormánságban és a Székelyföldön *méreg*; stb. stb. Noha az ilyen elnevezések mögött kétségkívül többször van bizonyos szemléleti azonosság, minden esetben egyszerűen visszahúzódott archaizmusoknak vagy különösen független neologizmusoknak bajos volna minősíteni őket. — E tekintetben talán legtöbbit az onomatopoezis eredményei mondának; a hangzásbeli vagy hangulati háttér azonossága nehezen magyarázhat például olyan eseteket, mint az említett *baukkol*; vagy olyanokat, mint a dadog jelentésű *nyökög*, amely teljesen egyező formában él egymástól sokszáz kilométer távolságban levő területeken: a Dél-Dunántúlon, Pozsony környékén és a keleti székelységben.

Az egyedi esetek szükségszerű és lehetséges mérlegelése ellenére is a legnyomatékosabban szeretném hangsúlyozni, hogy a harmadik magyarázati lehetőség, a nyelvjárási-népcsoportai azonosság feltevése mellett döntő módon nem az egyes jelenségek, hanem e j e l e n s é g e k e g y ü t t e s e vallanak. Eleve nyilvánvaló, hogy ha két vagy több, egymástól távol eső nyelvjárás-típusban azonos jelenségek sorozatosan mutatkoznak, más típusok között pedig ilyen fajta és ilyen arányú egyezések nincsenek, akkor e jelenségcsoportok együttes megítélésében az első és a második magyarázati lehetőség igen nagy valószínűséggel kizárható, hiszen csodák csodája volna, ha egyező archaizmusok sorozata mindig azonos területre húzódnék vissza, vagy teljesen megegyező neologizmusok mindig azonos területeken fejlődnének ki. Márpedig a magyar nyelvöldrajz világos tanúságtétele szerint ezek a csoportos, sőt tömeges egyezések általában bizonyos meghatározott területre összpontosulnak. S mi több: az egyezések ilyen rendszerű jelentkezése éppen azokban a nyelvi jelenségtípusokban sűrűsödik össze leginkább, amelyekkel kapcsolatban az első és a második magyarázat lehetősége az előbb mondottak értelmében amúgy is kevésbé valószínű (pl. a szókincs terén a változó viszonyoktól függet-

len, valamint a kezdetlegesebb viszonyokra utaló terminológiában). De például olyan típusok, mint a szókincsnek legváltozékonyabb, művelődési hatásoknak leginkább kitett elemei, úgyszólván teljesen hiányoznak ezekből az egyezésekből, illetőleg esetleges területi változataiknak „szórása” az egész nyelvterületen körülbelül egyforma.

A magyar nyelvatlasz anyaga a mondottak bizonyosságát a felhozott néhány példán kívül még számszámra menő adatokkal támogatja. Ennek az adatanyagának legalábbis egy részére a továbbiakban még visszatérek.

Az azonos területre utaló csoportos egyezéseknek ez az együttesen csak a harmadik magyarázati lehetőség keretében való megítélhetősége természetesen nem jelenti azt, hogy egyedi esetekben nem lehet szó e területek viszonylatában is visszahúzódott archaizmusokról vagy azonos alapon kifejlődött neologizmusokról. Lehet például, hogy a legfelső kéve *kalap* elnevezése csak azonos szemlélet alapján egyezik meg a mai ausztriai Felsőőrben és a székelységnél, egymástól jó hatszáz kilométerre; vagy hogy a *bodza* hangátvetéses *bozda* változatát azonos hangtani folyamat hozta létre ugyane két messze fekvő területen. De ha az ilyen egyezések sora folytatható, márpedig bőven folytatható például Felsőőr és a székelység viszonylatában is, akkor nyilvánvalóan a sorozat növekedésének arányában csökken az ilyen egyedi eseteknek is az első vagy a második lehetőség szerinti magyarázhatósága.

6. Azok a területi-nyelvjárási gócek, amelyek között az említett típusú nyelvi egyezések sorozata kirajzolódik, bizonyos földrajzi rendben haladva, a következők: 1. a Dráva alsó folyásának vidéke, főként az Ormánság; 2. a Dunántúl déli-nyugati sarka, elsősorban az Őrség és Felsőőr; 3. a Pozsony környéki magyarság, zömmel Szenc vidéke; 4. a Kassa vidéki magyarság, zömmel az onnan délre, délnyugatra fekvő terület; 5. a Székelyföld egész területe; 6. a dél-erdélyi magyar nyelvjárásszigetek: Lozsád, Szakadát, Halmagy, Hétfalu stb. (l. alább, 9. térkép).

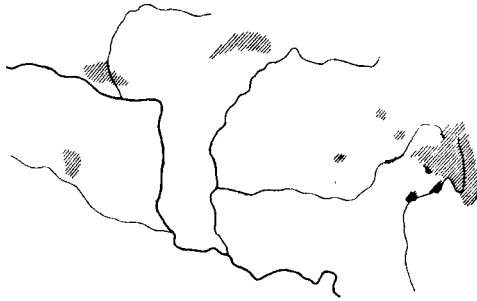
Nyelvatlaszunk tanúságtétele szerint e területek mindegyike között számottevő, csoportos nyelvi egyezések vannak, amelyek így együttesen csak a korábban említett harmadik magyarázati lehetőséget engedik meg. Az e viszonylatban kimutatható nyelvi egyezéseket természetesen nem úgy kell érteni, hogy minden számbajöhető jelenség minden említett vidéken okvetlenül megvan, sem úgy, hogy e jelenségek elterjedési területe akár egy vidéken is mindig azonos. A nyelv életének ismeretében ilyeneket nem is várhatunk. De a számbavett jelenségek az említett gócek közül legalább kettőben-háromban mindig jelentkeznek, s e variációk folyton váltakoznak; természetesen olyan jelenségek is vannak, amelyek minden vagy majdnem minden említett gócban, illetőleg góc körül föltűnnek (a nyelvterület más részein azonban a mondottak értelmében nem). A területi elterjedést tekintve pedig e jelenségek az említett gócek kisebb-nagyobb körzetében fordulnak elő, a kérdéses jelenség hatókörébe tartozó gócekat legtöbbször érintve és együttesen

pontosan kirajzolva. Az említett hat gócot éppen e százakra menő jelenségek kombinációja adja.

Hogy a góckirajzolódás szemléltetésére ezekből csak három példát ragadjak ki, itt van a köznyelvi *mieink* forma *mijenkek* változatának (5. térkép), az általában *rúdszárnyá*-nak nevezett szekérrész *ágas* elnevezésének (6. térkép) és a 'köhög' jelentésű *hurut* igének (7. térkép) a nyelvföldrajzi megoszlása:

5. térkép: *mijenkek*~*mějinkék*~*mihinkék*~*ménkek* (I, 575: *mieink*)

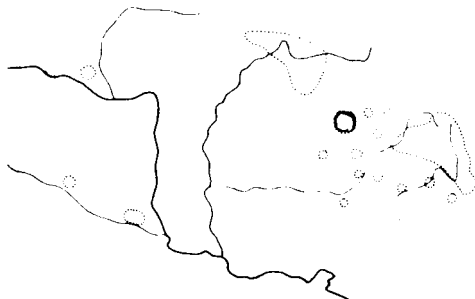
6. térkép: *ágas*~*ágócs*~*águcs* (II, 457: *rúdszárnyá*)

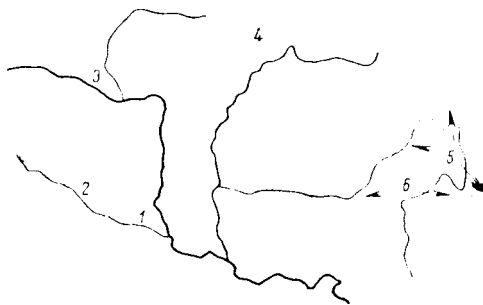
7. térkép: *hurut*~*horot* (II, 351: *köhög*)

Látható, hogy a jelzett hat góc közül nincs egy sem olyan, amelyik már e kevés példa által is legalább kétszer érintve ne volna. Világos, hogy sok-sok tucat jelenség e gócokat nagy pontossággal és biztonsággal adja meg (1. 9. térkép).

A gócokat egyes jelenségek nemcsak pozitív, hanem negatív jelleggel is kirajzolják. A mondottak után már semmiképpen nem lehet véletlennek tekinteni például, hogy *ri* igénk paradigmájának a nyelvAtlasz számára való folyűjtése mely vidékeken ütközött nehézségekbe ez ige nem ismerése folytán: az Ormánságban, az Őrségben, Pozsony vidékén, valamint Erdély nagy részén (8. térkép).

8. térkép: *sír* [a *ri* hiánya] (I, 669: *ri*)

9. térkép

Bár — mint említettem — a nyelvföldrajzi tények a hat világosan kirajzolódó góc mindegyike között igen számos összefüggést mutatnak, az egyes gócok között a jelenségegyezések száma nem egyforma. Különösen nagyszámú egyezések vannak — csak a távolabb eső gócokat számítva — az Ormánság és Pozsony vidéke között, az Ormánság és Kassa vidéke között, az Ormánság és az udvarhelyi-déli székelység között, az Őrvidék és a keleti (csíki, háromszéki) székelység között, valamint Pozsony vidéke és a dél-erdélyi magyar nyelvi szigetek között.

A gócok közötti nyelvi egyezések jellegére és mértékére igen érdekesen mutat a Magyar NyelvAtlasz sok térképlapjának különleges sajátossága. Mint ismeretes, egyes csíki székely csoportok a XVIII. század hetvenes éveitől

ben, a hírhedt madéfalvi veszedelem körüli események kapcsán Bukovinába költöztek ki, majd a második világháború idején hazánkba visszatelepedve végül is Tolna és Baranya megye határvidékére kerültek. A mai csiki székelyekkel teljesen megegyező nyelvjárásukat nyelvatlászunkban több kutatópont is tükrözteti, természetesen mai földrajzi helyzetüknek megfelelően. A messziről való származás ellenére a bukovinai székelyek nagyon számos nyelvjárási jelensége tökéletes egységet képvisel a szomszédos ormánsági területen élő jelenségekkel, úgyhogy atlaszunk térképlapjain a földrajzilag egymás mellé került ormánsági—székely együttes nagyon gyakran és nagyon feltűnően közösen áll szemben a Baranyát környező többi magyar nyelvjárástípussal.

7. Bár az itt vázolt nyelvföldrajzi problémákat — gondolom — az eddig említett példák is kellően megvilágították, a kérdéskör nyelvi bizonyító anyagának tágabb keretű szemléltetése érdekében hasznos lesz még további adatanyaggal is szolgálnom. E közlemény természetesen sem jellegénél, sem terjedelmi kereteinél fogva nem alkalmas arra, hogy mindazt a bizonyító anyagot, amelyet a magyar nyelvföldrajz a szóban levő kérdésekre vonatkozóan tartalmaz, tüzetesen számbavegye. E helyütt csupán egy futólagos, sem a teljességre, sem a részletességre nem törekvő szemlére nyílik alkalom, a Magyar Nyelvatlasz anyaga alapján.

A következőkben — a különböző vonatkozásokban fentebb példaként említett körülbelül húsz jelenségen kívül — még mintegy száz olyan jelenségre fogok utalni, melyek nyelvföldrajzi tagolódása, foltszerű elhelyezkedése tárgyalat témánk nyelvi bizonyító anyagának keretébe tartozik, illetőleg tartozhat. A bemutatandó anyagot a könnyebb áttekintés kedvéért hangtani, alaktani és szóföldrajzi típusokra választottam, noha e szétválasztás nem mindig egyértelmű, hiszen a jelenségek egy része átmeneti jellegű az egyes típusok között. Tüzetesebb nyelvföldrajzi-nyelvtörténeti elemzésre itt természetesen nincs mód; az adatközlés formáját is a lehető legjobban leegyszerűsítettem. A nyelvjárási jelenségeknek csak a témánk szempontjából fontos változatait közlöm, a más nyelvjárástípusokban található szembenállásokat csak akkor, ha az magyarozatként elkerülhetetlen. A jelentéseket csak az olyan szóföldrajzi jelenségeknél adom meg, ahol arról a kérdőfüzet címszava nem tájékoztat kellően. Arra a területre, amelyre a kérdéses jelenség előfordulása jellemző, illetőleg amelyet a kérdéses jelenség foltja érint, a fentebb megállapított gócek számával utalok (tehát 1. = Dráva alsó folyásának vidéke; 2. = Délnyugat-Dunántúl; 3. = Pozsony vidéke; 4. = Kassa környéke; 5. = Székelyföld; 6. = dél-erdélyi magyar nyelvjárásszigetek (vö. 9. térkép)). Forrásjelzésül a Magyar Nyelvatlasz kérdőfüzeteinek számjelzeteit és a kérdéses jelenség atlaszbeli címszavát közlöm; ez utóbbi legtöbbször a nyelvjárási jelenség köznyelvi megfelelőjével azonos, tehát a nyelvjárási formák jelentését is tükrözteti. A hangtani, alaktani és szóföldrajzi jelenségeken belül az anyag közlési rendje mechanikus, a nyelvatlász kérdőfüzeteit, illetőleg azok számozását követi.

Hangtani jelenségek: *lik*: 1., 2., 3., 5., 6. (I, 213: *lyuk*) | *pílisz-nyës* ~ *pírisznyös* ~ *penésznös*: 2., 3., 6. (I, 253: *penészes*) | *vidër* ~ *vidör*: 1., 5., 6. (I, 283: *vödör*) | *húsét* ~ *húst* ~ *húsit*: 2., 5. (I, 334: *húsvét*) | *fájét* ~ *fájít* ~ *fájitt*: 2., 5. (I, 427: *fájért*) | *udu*: 1., 5. (I, 431: *odu*) | *lapis*: 1., 2., 4. (I, 455: *lapos*) | *bihal* ~ *bihaj*: 2., 5., 6. (I, 545: *bivaly*) | *verő*: 2., 5., 6. (I, 581: *velő*) | *mungya*: 3., 6. (I, 596: *mondja*) | *ëssze* ~ *ësszü*: 1., 2., 3., 5., 6. (I, 638: *össze*) | *sorok*: 2., 5., 6. (I, 647: *cípősarok*) | *jába*: 1., 2., 5., 6. (I, 711: *hijába*) | *vék*: 1., 4. (II, 88: *lék*) | *kestyü* ~ *kescsü* ~ *keccsü*: 4., 5., 6. (II, 202: *kesztyű*) | *püszög* ~ *piszög* ~ *püsszög*: 1., 2., 3., 5., 6. (II, 331: *tüsszent*) | *bonc* ~ *bunc* ~ *bucc*: 1., 4., 6. (II, 385: *comb*) | *fösztelj* ~ *feszté* [más nyj.-i *fröcstelj* ~ *föcstelj* stb. helyett]: 1., 6. (II, 537: *előtej*) | *gözsü* [más nyj.-i *gözü* ~ *güzü* helyett]: 2., 3. (II, 553: *mezei egér*) | *kotyol*: 1., 4. (II, 572: *kotlik*) | *hara-káj* ~ *harokáj* ~ *harukáj*: 4., 5., 6. (II, 617: *harkály*).

Alaktani jelenségek: *várik*: 1., 4. (I, 102: *várják*) | *taníti*: 1., 4. (I, 155: *tanítja*) | *éfélekor* ~ *éfélikor*: 1., 5. (I, 327: *éjfélkor*) | *tavaszkor*: 1., 4., 5. (I, 340: *tavasszal*) | *mén*: 1., 4., 6. (I, 343: *megy*) | *hüvék* ~ *hüvők*: 1., 3. (I, 387: *hüvely*, *babé*, *borsóé*) | *foly*: 1., 2., 5., 6. (I, 444: *folyik*) | *lovajinkak*: 1., 2., 6. (I, 520: *lovaink*) | *tehent*: 2., 5. (I, 526: *tehenet*) | *ökrik*: 1., 2., 5., 6. (I, 536: *ökreik*) | *monnak*: 1., 3., 4., 5., 6. (I, 599: *mondanak*) | *futos*: 1., 4. (I, 546: *futkos*) | *kelevény* ~ *keleviny*: 1., 2., 6. (I, 659: *kelés*) | *kert*: 2., 5., 6. (II, 1/a: *léckerítés*) | *ólka* ~ *óka*: 1., 4. (II, 13: *disznóól*) | *ágyás* [más nyj.-i *ágy* helyett]: 1., 2., 5., 6. (II, 18: *ágyás*) | *langaló* ~ *langali*: 2., 5. (II, 112: *lángos*) | *lé*: 3., 4., 6. (II, 135: *leves*) | *ágyi* [más nyj.-i *ágy* helyett]: 2., 3., 5. (II, 265: *sógornőm*) | *pillogat* ~ *pillongat* ~ *pilloktat*: 2., 3., 4., 5., 6. (II, 325: *pislog*) | *leme* ~ *lemő*: 1., 3. (II, 539: *lebernyeg*) | *lebénye* ~ *lebőnye* ~ *lepénye* ~ *lepőnye*: 2., 5., 6. (II, 539: *lebernyeg*) | *pihe* ~ *píhe*: 1., 2., 4., 5. (II, 582: *pehely*).

Szóföldrajzi jelenségek: *gabona*: 2., 4., 5. (I, 4: *rozs*) | *fej*: 1., 2., 5., 6. (I, 8: *kalász*) | *szálka*: 2., 3., 4. (I, 11: *gabona bajúsza*) | *talp* ~ *tóp*: 2., 6. (I, 215: *küszöb*) | *borsó*: 1., 2., 3., 6. (I, 383: *bab*) | *mészín*: 3., 5. (I, 586: *méhes*) | *gyepü* ~ *gyepjü*: 2., 5. (II, 3: *élősvény*) | *sóp* ~ *sopa* ~ *sopaj*: 3., 4., 6. (II, 17: *félszer*) | *rakás* ~ *rakvány*: 1., 2., 4., 5. (II, 21: *verem*) | *csurgás* ~ *csorgás*: 1., 2., 3., 4. (II, 30: *eresz*) | *hi* ~ *hij* ~ *hiu* ~ *hél*: 2., 5., 6. (II, 42: *házpadlás*) | *kürt* ~ *kürtő* 'füsteresztő cső' (II, 65: *bádogcső*) | *szíács* ~ *szijács* ~ *szilács* ~ *sziváncs*: 1., 2., 4. (II, 67: *gyaluforgács*) | *szémvonó* ~ *szémvonyó*: 2., 4. (II, 71: *piszkafa*) | *aszag*: 3., 6. (II, 71: *piszkafa*) | *szén* ~ *szény*: 2., 3., 4., 5., 6. (II, 72: *parázs*) | *csermely* 'kis patak': 3., 4. (II, 82: *ér*) | *locsog* 'zuhog az eső': 1., 2., 3. (II, 97: *zuhog*) | *sódar* ~ *sódor* ~ *södër*: 1., 4. (II, 131: *sonka*) | *bicsak*: 1., 3., 6. (II, 157: *fanyelű bicska*) | *korsó*: 2., 3., 6. (II, 160: *kancsó*) | *patyolat*: 1., 4. (II, 187: *gyolcs*) | *mënyegző* ~ *mënyekëző*: 3., 6. (II, 250: *lakodalom*) | *vendégség*: 1., 5. (II, 250: *lakodalom*) | *gazda*: 4., 5. (II, 255/c: *násznagy*) | *rihelődik* ~ *rihelődzik* ~ *rihel*: 1., 3., 4. (II, 304: *vakarószik*)

| *halavány* ~ *halovány*: 1., 2., 3., 5., 6. (II, 307: *sáppadt*) | *cica*: 1., 3. (II, 308: *hajjonat*) | *halánték* [egyebütt *vakszem*]: 1., 2., 3., 5., 6. (II, 316: *halánték*) | *tompa* ~ *tonka* ~ *tonkos*: 1., 2., 5., 6. (II, 330: *písz*) | *ódalcsont* 'oldal-borda': 3., 5. (II, 361: *borda*) | *leszáll*: 1., 5. (II, 374: *lelohád*) | *borsó*: 1., 2., 3., 6. (II, 383: *bab*) | *buckó*: 1., 3. (II, 392: *bütyök*) | *tigbőrös*: 2., 6. (II, 399: *libabőrös*) | *kalangya* 'gabonakereszt': 1., 5., 6. (II, 435: *kereszt*) | *takarodás* 'a gabona behordása': 1., 3., 5., 6. (II, 441: *hordás*) | *falfa* ~ *folfa* ~ *fal* ~ *fól*: 2., 5., 6. (II, 461: *talpfa*) | *fej* 'kerékagy': 3., 4., 5., 6. (II, 463: *agy*) | *fék*: 1., 6. (II, 471: *kantár*) | *lábitó* ~ *láptó*: 1., 4., 6. (II, 483: *létra*) | *asztag* 'szalma-rakás': 3., 5. (II, 484: *kazal*) | *haj*: 1., 2., 5. (II, 513/a: *sörény*) | *csukló* ~ *csikló* ~ *sikló* ~ *sikla*: 2., 3., 5., 6. (II, 515: *csüd*) | *korbács*: 1., 2., 3., 5. (II, 530: *ostor*) | *sugár* 'ostorvég': 3., 4. (II, 531: *sudár*) | *tinó*: 2., 4., 5., 6. (II, 541: *üsző*) | *tulok* ~ *tuloktinó*: 2., 4., 5., 6. (II, 543: *tinó*) | *kosár*: 4., 5. (II, 544: *juhakol*) | *sereg*: 2., 5. (II, 564: *juhnyáj*) | *íromba*: 4., 6. (II, 570: *kendermagos*) | *réce*: 1., 2., 5., 6. (II, 586: *kacsa*) | *sonkó* ~ *sonkó* 'lép a kasban': 2., 3., 4. (II, 605/a: *lép*) | *kásavirág* ~ *kásavirajola*: 1., 4., 5., 6. (II, 649: *kankalin*).

A közölt anyaghoz csak néhány rövid megjegyzést fűznék. Mindenekelőtt azt, hogy a fenti nyelvi adatanyag magától értetődően távolról sem tartalmazza mindazokat az egyezéseket, amelyek a tárgyalt nyelvjárási gócok között valóságosan, a nyelv egész rendszerének, minden elemének, jelenségének viszonylatában fennállnak. Hiszen a példák csak a Magyar Nyelvatlasz anyagához kapcsolódnak, ez az anyag pedig a maga mintegy 1400 tételével nyelvünk egészének csak egy parányi töredéke. Természetesen ide vonatkozóan is mondhatjuk, hogy nem kell az egész tengert kimerni ahhoz, hogy vizének összetételét, jellegzetességeit megismerhessük: a nyelvatlasz anyaga a maga relatíve csekély adataival, de abszolúte mégis tekintélyes számú nyelvi jelenségeivel kitűnően reprezentálja a magyar nyelvöldrajz teljességét is.

Mit mutat témánkkal kapcsolatban számszerűleg, illetőleg arányaiban a Magyar Nyelvatlasz? A példákban korábban érintett és az itt felsorolt nyelvi anyag nyelvatlaszunk teljes anyagának közel 10%-át teszi ki. Ez már önmagában is igen tekintélyes arányszám, és komoly bizonyító erővel bír. Aránya és jelentősége azonban még jobban fokozódik, ha értékeléséhez hozzászámítjuk a következőket: 1. A Magyar Nyelvatlasz anyagában még számos olyan adat van, amely a fentiekkel azonos jellegű területi megoszlást mutat; ezeket azért nem közöltem, mert a már említett valamelyik jelenséggel azonos típusba tartoznak, illetőleg ugyanarra a nyelvi jelenségre vonatkoznak. Ilyenek különösen a hangtani és alaktani jelenségek között vannak szép számmal: pl. a *kezök* 'kezük' mellett a *kertyök* (I, 355), *szivök* (I, 625); a *fájít* ~ *fájitt* 'fáért' mellett a *pénzít* ~ *pénzitt* (I, 160); a *taníti* 'tanítja' mellett a *tanuli* (I, 157), *áthoz* (I, 183), *adi* (I, 549), *mondi* (I, 596); a *lovajinkak* 'lovaink' mellett az *ökrejink* (I, 534); stb. — 2. A korábban vázolt szempontoknak megfelelően kihagytam az adatfelsorolásból a kisebb bizonyító erejű (de

tételeinknek természetesen nem ellentmondó, hanem szintén támogató) nagy hatóerejű hangtani jelenségeket. Így például nem érintettem az *ö*-zés vagy az *á* előtti szótagban levő *á*-zás eseteit, amelyeket a nyelvatlasz-anyagban igen sok példa képvisel, s amelyeknek egyes típusai területi elterjedésük jellegét illetően nagyonis témakörünkbe vágnak. — 3. Nyelvatlaszunk anyagában meglehetősen sok olyan nyelvi jelenség szerepel, amely különösebb területi megoszlást semmilyen szempontból sem mutat, tehát az egyes nyelvjárás-típusok területi egyezéseinek vagy különbözőzéseinek a megítélése tekintetében közömbös, semleges szerepű. — Mindezeket számításba véve azt mondhatom, hogy a Magyar Nyelvatlasznak a területi megoszlás szempontjából egyáltalán számításba jöhető nyelvi jelenségei körülbelül e g y h a r m a d r é s z b e n témakörünkbe vágnak, tehát foltszerű elhelyezkedésük olyan, hogy a jelzett gócokra, illetőleg azok körzetére jellemzőek, de a nyelvterület egyéb hatalmas, közbeeső részein ismeretlenek. A korábban mondottak után talán fölösleges is megjegyezni, hogy a fennmaradó kétharmad rész nem emezek ellenpéldáiként szerepel, hanem nyelvtörténetileg és nyelvföldrajzilag legtöbbszörre más-ként értékelendő, különböző vegyes típusokat tartalmaz (teljesen szeszélyes területi megoszlás, csak egy területre jellemző eltérés stb.).

Hogy az egymástól sok száz kilométernyire fekvő azon peremnyelvjárásaink, illetőleg nyelvjárászigeteink között, amelyek a tárgyalt gócokkal azonosak, ma is ilyen igen nagymértékűnek és nagyon feltűnőnek mondható nyelvi egyezések vannak, annak a nyelv sok tekintetben hallatlan konzervatívizmusa az oka, amely — mint említettem — évszázadokig képes jelenségeket megőrizni nagyjából azonos területen és azonos, változatlan jelleggel.

8. A nyelvföldrajz tényei tehát biztosan mutatnak arra, hogy az említett területeken élő magyarság valamikor a z o n o s n y e l v j á r á s t í p u s t b e s z é l t, következésképpen a település- és népiségtörténet tárgykörébe tartozó származásbeli kapcsolatban volt egymással. Sőt azt is bizonyítják, hogy e származásbeli kapcsolatok egyes csoportok között szorosabbak voltak, mint mások között. Azt azonban a nyelvföldrajz alapján már nem lehet megállapítani, hogy e népcsoportok őstelepülése merre volt, illetőleg hogy melyek az elszármazás irányai. Nyelvi alapon mindegyik góc lehet — hogy úgy mondjam — „anya”- és „fiók”-nyelvjárás egyaránt, sőt — a hasonlatot folytatva — az is lehetséges, hogy testvéri viszonyban vannak egymással, s a közös anyanyelvjárást már nem is ismerjük.

Az említett gócok a magyar nyelvterület egészét tekintve mind perem-, illetőleg szigethelyzetben vannak. De — mint látható — távolról sem sorolható ide nyelvterületünk minden pereme és szigete, mely tény az archaisztikus kihúzódás neolinguisztikus elméletét mint fő magyarázatot már egymagában is kizárja. A gócok perem- és szigethelyzetében egyébként nyelvészeti szempontból nincs semmi rendkívüli, sőt ez egészen természetes: a nagymértékű egyezések évszázadokon keresztül való továbbélését és viszonylagos területi sta-

bilitását — mint már említettem — részben éppen ez a helyzet magyarázza. A jelenségek hosszú időn keresztül való továbbélésének természetesen nagymértékben segítője, lehetővé tevője volt az is, hogy nyelvterületünknek az említett góccal azonos részein — sok más, e kérdéskörbe nem vonható magyar lakosságú vidékkel is megegyezően — lényegében a középkor óta biztosítva volt a magyarság egy helyben lakása, területi folytonossága, ellentétben például a Nagyalföld középső és déli részeinek a török hódoltság révén fölkeveredett nyelvjárási-etnikumi helyzetével. Könnyen lehet egyébként, hogy a török pusztítás a Délvidékről elsöpörhetett — többek között — olyan magyar lakosságot is, amelynek nyelvi-nyelvjárási helyzete az említett góccok körébe lenne iktatható. Erre látszik mutatni a mai szalvóniai magyar nyelvjárászigetnek az ormánsági-drávaközi nyelvjárástípussal sok tekintetben megegyező nyelvi arculata is.

A mondottakból látható, hogy azok a nyelvi-etnikumbeli összefüggések, amelyeknek részletei a magyarság település- és népiségtörténetének középkori kódéba vesznek, nem azonosíthatók teljesen a mai erdélyi székelység eredetkérdésével, s nem egyszerűsíthetők le — mint régebben gondolták — egy általános dunántúli—székely nyelvi-etnikumbeli egyezésre. A székelyek eredetkérdésében — mint láttuk — alapvetően helyes nyomon járó mai történettudományunknak is sokkal differenciáltabban kell az ide kapcsolódó problémákat tekintenie.

9. Ennyi az, amit a nyelvtudomány ma az itt felvetett kérdéskörrel nagy valószínűséggel meg tud állapítani. A következtetések továbbfűzése már a történettudomány feladatkörébe tartozik, ebbe én belebocsátkozni nem kívánok. Csupán két olyan körülményt jelzek, amely esetleg jelentőséggel bírhat az egyező nyelvjárású-etnikumú magyar népcsoportok egykori származásának, illetőleg funkciójának megítélése szempontjából. Az egyik az, hogy az említett nyelvi góccok nyelvterületünknek nemcsak a szélein, de jórészt annak sarkalatos pontjain, az ország egykori védelme szempontjából fontos stratégiai helyein vannak. A másik az, hogy az említett nyelvi góccok bizonyos pontokon egybeesnek vagy legalábbis közelében vannak azoknak a területeknek, amelyeken középkori okleveleink — Erdélyen kívül is — székelyek jelenlétéről tesznek említést (a magyarországi székely telepekre l. pl.: JAKAB ELEK: Száz. XXX, 581—606, 693—704; THURY JÓZSEF: ErdMúz. XV, 138—43; KARÁCSONYI JÁNOS, A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Bp., 1905. 55—8).

Valószínű egyébként, hogy az itt érintett kérdésekhez a történettudományon kívül más tudományágaknak, például a régészetnek és a néprajznak is lenne mondanivalója, különös tekintettel például a most készülő néprajzi atlaszra. Úgy érzem, szép példáját lehetne itt adni a társadalomtudományok sok tekintetben komplex jellegének és egymásrautaltságának.

TOLNAI GÁBOR

JÓZSEF ATTILA ITÁLIAI FOGADTATÁSA

Jelen dolgozatunk önálló, második része egy nagyobb terjedelmű tanulmánynak, amely költészetünknek az elmúlt közel két évtizedben, Olaszországban is bekövetkezett térnyerésével foglalkozik. *Petőfi Sándor* volt az első, akinek válogatott versei az 1949-ben megjelent új kiadás nyomán (*Alessandro Petőfi, Liriche*, – Traduzione di Folco Tempesti, con un saggio di Giuseppe Revai, – Vallecchi Editore, 1949.) nagy irodalmi és közönségsikert ért el. Nyomában *József Attila*, majd *Ady Endre* és ő utána *Radnóti Miklós* lírájának elismerése következett.

A négy részből álló dolgozat egésze olasz nyelven jelent meg (*I grandi poeti ungheresi nell' Italia di oggi* címen) az 1967 októberében, Budapesten megrendezésre kerülő italianisztikai kongresszus alkalmából kiadott gyűjteményben: *ITALIA ED UNGHERIA* (Dieci secoli di rapporti letterari) – Budapest, Akadémiai kiadó, 1967.

*

Petőfi sikere után — igaz lassan —, Olaszországban is megindult a többi valódi irodalmi értékünk, elsősorban költészetünk kiemelkedő alkotásainak átültetése. Nem sokkal a Tempesti-féle Petőfi kiadás nyomán jelent meg az egész világ költészetét felölelő hatalmas antológia (*Orfeo* a címe), amelyben, ha nem is hibátlan válogatással, s nem is megfelelő számban, de helyet kapott lírai költészetünk egésze, a reneszánsztól a közelmúltig.¹ Petőfi költészetének gazdagsága, eleven hatóereje, a magyar líra közelmúltbeli értékeire is ráirányította a figyelmet. Nyomában elsőnek József Attila következett. Őt fordították legtöbben (*Umberto Albini*, *Mario de Micheli*, *Gianni Toti*, *Paolo Santarcangeli*, *Folco Tempesti* és mások).² Nem véletlen, hogy jelentős érdeklődést váltott ki, hiszen József Attilát egyaránt közel hozta az olasz fordítókhoz társadalmi mondanivalója és formai ereje. Rokonságot fedeztek föl benne a nagy spanyol költővel, Federico Garcia Lorccával; elsősorban felfigyeltek a mindkettejüknél egységbe fonódó valóságérzékre és az ezzel egybefonódó modernségre. A fordítók és a recenzensek egyaránt ráéreztek a magyar költő módszerének saját-

¹ Vö. ORFEO il tesoro della lirica universale interpretato in versi italiani a cura di Vincenzo Errante e Emilió Mariano — Sansoni, Firenze, év nélkül (1949). — A kiadványban szereplő magyar költők: Balassi Bálint, Csokonai-Vitéz Mihály, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János, Ady Endre, Babits Mihály, József Attila, Illyés Gyula, s három népköltészeti alkotás. A versek fordítói: Brelich Dall'Asta, Cordani, Corsaro, Fattori, Ferrari, Fortini, Garino-Cian, Linari, Márffy, Moschino, Nicosia, Palatini, Politi, Quasimodo, Risi, Ruzicska, Sinisgalli, Tóth.

² Kezdetben folyóiratokban, s antológiákban jelentek meg József Attila versei. A legfontosabb versgyűjtemények a következők: — *Lirici Ungheresi, scelti e tradotti da F. Tempesti, Vallecchi, Firenze, 1950.* — *Poesie ungheresi del Novecento, a cura di Mario De Micheli e Éva Rossi, Schwarz, Milano, 1960.* — *Lirica ungherese del '900, introduzione e traduzione di Paolo Santarcangeli, Guanda, Parma, 1962.* — Legtöbbet Umberto Albini fordított József Attilától. Folyóiratközlemények, majd kisebb kötetek után 1962-ben adta ki nagy, 122 verset tartalmazó gyűjteményét a milánói Leric kiadó pompás kiállítású, kétnyelvű, képekkel, reprodukciókkal ellátott *Poeti europei* című sorozatában: *Poesie di Attila József, Traduzione di Umberto Albini, — Leric editori Milano, 1957. 1. Poeti europei.* Második kiadás: 1962. Szabolcsi Miklós bevezető tanulmányával.

tosságai közül azokra a vonásokra, amelyek rokonná teszik a nagy muzsikussal, Bartók Bélával. Több olasz verselőadó lemezre mondott József Attila verseket, köztük Arnaldo Foa, akinél szebben senki sem ad elő Garcia Lorcát. József Attila verseinek feldolgozásakor Arnaldo Foa is felfigyelt a verselemeknek, valamint a vers kompozíciónak azokra a vonásaira —, előadása tanúskodik erről —, amelyek a nagy spanyol költőt a magyarral rokonítják.

A magyar kritikusok és irodalomtörténészek is felismerték — hogyne ismerték volna fel — Bartók ritmusvilága, zenéje és József Attila költészete közötti kapcsolatokat. Ugyancsak felfigyeltek már az első hazai Garcia Lorca fordítások megjelenése idején a spanyol és a magyar költő bizonyos fajta rokonságára. E sorok írója pedig — több oldalról vizsgálva a problémát kiterjesztette a párhuzamot a nagy magyar muzsikussal és a spanyol költő-drámaíró alkotó módszere közötti összefüggésekre. Bartókkal, valamint Garcia Lorcával objektíve létező párhuzama József Attilának tehát mindkét országban ismeretes. Ennek ellenére — máris bocsássuk előre —, mivel másként értelmezik, másként értékelik ma Olaszországban Bartók zenéjét, valamint ugyancsak más elemeket hangsúlyoznak, helyeznek előtérbe Lorca alkotásából, mint nálunk Magyarországon; ebből is következik — más tényezőket egyelőre nem említve —, hogy egy más jelentésű József Attila ért el sikert az Appenini félszigeten; költészete nem mindenben azonos vonásaival hat Itáliában, mint a mi hazánkban.³

Tovább boncolva a problémát. Az itáliai és a magyarországi párhuzamban megbúvó különbségekre érdemlegesen rávilágít, hogyha elsőnek arról szólnunk: — milyen rokonvonásokat látunk mi magyarok Bartók zenéje és Lorca költői, írói alkotása között? E nagy, intellektuális, modern muzsikussal lángelme életművének minden állomásánál — persze a különböző periódusokban, különböző intenzitással —, ott érezzük a magyar Liszt Ferenc, valamint a XX. századi európai zene indításai mellett —, talán ezeknél elsődlegesebb, de mindenképpen egyenértékű beágyazódással — az ősi népzene, a folklórnak inspiráló, felszívott, feldolgozott vonásait. Ott érezzük szinte kézzelfoghatóan. Elméletileg megfogalmazva: ezek az elemek minden olyan ország modern irodalmában, művészetében jelen vannak —, ilyen ország Magyarországon is —, ahol sokáig tartott a feudalizmus, s a sokáig tartó feudalizmussal párhuzamosan a polgári fejlődés gyenge, elmaradott volt. Ilyen elméleti következtetések, valamint az elméletet alátámasztó tények birtokában *a mi*

³ Umberto Albini József Attila publikációira vonatkozó legfontosabb kritikái irodalom: F. F. Un Poeta senza illusioni, — L'Indicatore, rivista bimestrale di letteratura e verietà, no 11 — Aprile-Maggio 1957. — Attila József, Poesie (szerző neve nélkül), — II Mondo, settimanale politiche economico e varieta, letterario, — Róma 15 aprile 1958. — II Villon ungerese (szerző neve nélkül), Il giorno, 19 marzo 1958. — Roberto Sanesi, Poesia e traduzioni, Cinema Nuovo, aprile 1958. — Orio Gregori, József Attila, Il Punto della settimana — opinioni e documenti, 19 aprile 1958. — Giovanni Grazziani, Poetesse a convegno sulla riva del lago című cikkében ilyen alcím alatt: Il ritorno di Attila József, La Nazione Italiana, 1 maggio 1958. — Mario Luzi, La chiara voce di József, a cikk címe alatt ez olvasható: „Potremo conos-

Bartók—Lorca párhuzamunk kiinduló tétele így alakul: Lorca művei hasonló természetű népiességet reprezentálnak, mint amilyen a Bartók Béláé. A spanyol költő hasonló törekvéssel közeledik hazája népi örökségéhez, mint Bartók a magyarhoz, majd utóbb más népek ősi zenevilágához. És úgy véljük —, ez talán a leglényegesebb mozzanat — nem kevésbé rokon kettejüknél a népi-ből merített anyag művészi alkalmazásának a módja; a költői, az írói, illetőleg a zenei megújulás hasonló célkitűzéseivel dolgoznak mindketten. Lorca esetében annál kevésbé meglepő ez a Bartókra emlékeztető momentum, mivel a spanyol költőnek tanítómestere volt Sztravinszkij, Bartók és Kodály nyugati társa, a modern spanyol zene nagy alakja, Manuel de Falla. Garcia Lorca nemcsak zenét tanult de Fallától, hanem a művészi szemlélet módját is tőle sajátította el; a spanyol komponista — aki hasonló úton jutott el a spanyol zene megújításához, mint nálunk Bartók és Kodály — egész gondolkozásával elhatározóan befolyásolta tanítványa fejlődését. És az sem lehet közömbös, hogy Garcia Lorca, valamint a vele kortárs spanyol költő számára a népi örökség, a náluk olyannyira jelentős barokk tradícióval együtt pótolja annak a formai, nyelvi, stílusbeli reformnak spanyolországi hiányát, amit a XX. századi francia költészetnek Baudelaire, Verlaine és Rimbaud alkotása jelentett.⁴

Az elmondottakat lezárva: tehát Magyarországon Bartók Bélának klaszszikus számba menő, s elevenen ható alkotásában és a mai magyar költészetre sokrétű befolyást gyakorló spanyol költő műveiben egyaránt értékeljük, elemezzük és párhuzamos jelenségnek érezzük a népi, valamint tőle elválaszthatatlanul a modern alkotói vonásokat.

Egészen más a helyzet Itáliában!

Bartók Béla műveit a két világháború között, jóideig meg nem értés fogadta itt; a zeneszerző személyes fellépéseire nem egyszer visszautasítás, gúny, kifütyülés volt a válasz. Az elmúlt évtizedek leforgása alatt Bartók zenéje nemcsak meghonosodott, hanem a zenei közvélemény elhelyezte — miként az egész világ zenei közvéleménye — a nagy klasszikusok között.

---

cere meglio, attraverso un accurata antologia, le liriche di uno dei più singolari poeti moderni, — Tempó, Milanó, 20 maggio 1958. — Giuseppe Tedeschi, La poesia di Attila József, La Fiera Letteraria, Settimanale delle lettere delle arti e delle scienze, 7 9 1958. — Pietro Calandra, Attila József, Il Ponte, 1959 Anno XV. Fasc. 3. — Gina Lagorio, Allegoria di una vita, La Rassegna Mensile di Arte Letteratura Bibliografia, Anno XXVII. N° 1—4.

⁴ Bartók és József Attila közti kapcsolatokat vizsgálta az Albini-féle József Attila kiadás bevezetésében SZABOLCSI MIKLÓS. Ugyanő részletesen elemezte a kérdést: Költészet és korszerűség című kötetében (Budapest, 1959.). — Garcia Lorca és József Attila bizonyosfajta rokonságára elsőnek HUBAY MIKLÓS mutatott rá: Lorca című tanulmányában (Válasz, 1948.) Bartók és Garcia Lorca alkotómódszere közötti párhuzamokhoz lásd: TOLNAI GÁBOR, Federico Garcia Lorca, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 1960.

A magyarországi Bartók—Lorca párhuzamhoz lásd: TOLNAI GÁBOR ímént idézett tanulmányát, valamint ugyancsak tőle: Des problemes du baroque, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 1967.

Az olasz zene mai idősebb nemzedéke felismerte alkotásaiban — lehetetlen volt fel nem ismernie — a népi elemeket, de minthogy az itáliai fejlődés sajátosságai folytán hasonló, eleven tradícióval ők nem rendelkeznek, a Bartók-művek vonásainak nem tulajdonítottak érdemleges jelentőséget. Annál nagyobb bámulattal viszhangoztak a zeneszerző újszerű intellektualizmusára és modernségére.

Ha Bartóknál kevéssé figyelnek Olaszországban a népi elemekre, Garcia Lorca kapcsán ezeknek a vonásoknak még említésére is ritkán kerül sor. A spanyol költő művét ismerik, de az eddigiekből is következik: az olasz értelmezés nem a magyar — *Bartók—Lorca párhuzamban* is kifejeződő — teljes képre törekvő tulajdonságokat fedezi föl művében, hanem a más jelentésű olasz Bartók-értelmezés rokon vonásait. Két példával világosan illusztrálható a helyzet: Lorca nagy versciklusa, a *Romancero gitano* (Cigányrománcok) jelentős visszhangot váltott ki Itáliában. Felfedezték benne a minden spanyol irodalmi megújulásban döntő szerepet játszó, középkori eredetű románc modern mását, de hogy ezeknek a modern románcoknak a középkori elemekkel egyenértékű ihletője az andaluziai népköltészet is, arra — újra csak az olasz fejlődés sajátosságai, s az ebből következő appercipiálási érzék hiánya folytán — nem figyeltek. Viszont jelentős hangsúlyt nyert az a sajátosság —, ami a magyarországi Lorca-értelmezésben sajnálatosan kevéssé kerül előtérbe —, az egész spanyol költészetben, az övében sem kismértékben jelenlevő, a *Romancero gitano* darabjait is szervesen átszövő *intellektualizmus*. Az olaszországi adottságokból következően, ilyen jellegű visszhanggal érte el sikerét ez a ciklus. De valóban eleven, a legátütőbb hatású kötete Lorcának mégsem ez volt Itáliában, hanem az 1929—30-as Egyesült Államok-beli tartózkodása idején született, *Poeta en Nueva York* (Költő New Yorkban) c. gyűjteménye, a maga hőmpölygő, áradó sorokból álló versalkotásaival.

Garcia Lorcának e szürrealista verseiből éles antikapitalizmus árad, háború- és klérusellenesség, támadás a Ku-Klux-Klan ellen és mérhetetlen rokonszenv az üldözött négek iránt. Az embertelenséget megőrző alkotások ezek; szörnyű látomások, valósággal egy pokoljárás víziói. Lorca lírájában ezek a legélesebb politikai versek, amelyekben a gyönyörű képek és hasonlatok szinte a látomások összetett áttételeivel fejezik ki a valóságot. Az embertelenségre Garcia Lorca a látomások kuszaságával, komplikált áttételű asszociációkkal, nem egyszer valóságos hangzavarral válaszol; szinte Bartók Béla némely korszakával rokon hangszereléssel. Az itáliai Lorca-visszhang arról tanúskodik, hogy az ellentmondásokkal körülvett világban létrejött versek határozott társadalmi mondanivalója az, ami az átütő sikert kiváltja a hasonlóan ellentmondásokkal teli mai olasz világban. A visszhangban nem a szürrealizmus az elsődleges; az ábrázolt valóság visszhangzik, együtt a szürrealizmussal, ami Garcia Lorca polgári illúziókban kételkedni kezdő szemléletéből következően szükségszerű velejárója e tartalomnak.

Megvizsgálva hogy mik a jellemzői a magyar és az olasz Bartók, illetőleg Garcia Lorca képnek, akarva nem akarva összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányozást végeztünk. És tanulmányozásunk menete során, többé-kevésbé kirajzolódtak a Bartókkal és Garcia Lorcával itt is és ott is párhuzamba állított József Attila itáliai kontúrjai, az ottani appercepció sajátosságai. Vizsgálódásunkból következik, hogy három vonás köré csoportosul az itáliai József Attila kép. E három vonás nem más, mint *a társadalmi mondanivaló, a modernség és az intellektualizmus*. — Nézzük meg közelebbről e három vonás jelentését, sajátosságait.

Amikor Lorca *Poeta en Nueva York* című ciklusának sikerére utaltunk, korántsem azt óhajtottuk sejtetni, mintha az olaszországi József Attilával foglalkozó kritikákban még elvéve is akadna olyan utalás, amely párhuzamot jelezne a spanyol és a magyar költő társadalmi mondanivalója között. Nem, ilyen kritika tudtommal nem jelent meg. Hiszen Garcia Lorca életműve kezdettől fogva egy demokratikus, polgári, igaz mind radikálisabbá váló költő alkotása, és ha élete végén — két hónappal halála előtt — Bagaria karikatúristával folytatott beszélgetése tanúskodik erről — el is jutott az irodalom társadalmi funkciójának tudatos hangoztatásához, s a marxizmussal rokon, antiklerikális, materialista nézeteket vall, szépirodalmi alkotásaiban nem jutott el a szocializmushoz. Lorca pályájának ismerői jól tudják ezt, József Attila külföldi olvasói pedig nagyon jól érzékelik, hogy forradalmár, szocialista költő művével állnak szemben.⁵ Így van ez, de mégis fontosnak tartottam ismételten emlékeztetni a spanyol költő társadalmi, politikai tartalmú amerikai lírájának itáliai fogadtatására, mivel — erről viszont pontosan vallanak József Attila olasz kiadásaival kapcsolatos kritikák —, a magyar költő társadalmi mondanivalójából korántsem a közvetlen politikai hangú, forradalmi versek hatnak. Nem ezek az alkotásai váltanak ki visszhangot Itáliában, sokkal inkább — persze világképe, szemlélete ezekben az alkotásaiban is jelen van —, a Horthy-kor társadalmi válságát, ellentmondásait, a költő egyéni vívódásait tükröző írásai.

József Attila világképe, szemlélete visszhangzik Itáliában, de közvetlen politikai, forradalmi költészete nem. Hatása ilyen vonásainak okát keresve, a magyar irodalomkutató akarva nem akarva arra gondol, hogy az ő alkotása — ellentétben a Petőfiével, ami kiterjedt a tömegekre is —, elsősorban az értelmiség körében hat és terjed; itt keresendő tehát a magyarázat. Tetszetősnek tűnik a válasz, de ebben az esetben is többretűbb a kérdés, minthogy e tetszetős válaszadással megragadhatnánk a lényegét. Teljes magyarázathoz ebben az esetben is csak akkor juthatunk el, ha figyelünk az itáliai hagyomá-

⁵ Persze akadnak olyan kritikusok is, akik a magyar költő alkotásában mellőzhetőnek vélik a szocialista forradalmárt. De kell-e mondani, hogy az ilyen szemlélet akarva nem akarva meghamisítja József Attila alkotását.

nyokra, az irodalom, a művészet, a kultúra tradicionális és jelenbeli irányulására.

A magyar irodalomnak szinte egész folyamatában politikai ihletésű költészetén nevelkedett olvasó számára meglepően hangzik —, mint ahogy bizonyára az olasz olvasónak az ellenkezője a meglepő —, hogy Dante hazájában, a Dante utáni időktől kezdve a közvetlen politikai jellegű költészetnek, irodalomnak nemcsak folyamatossága, hanem a formaalkotás terén hagyománya sincsen. A XIX. században még olyan olasz költők sem voltak képesek kialakítani a politikai mondanivalójukhoz megfelelő formákat, mint Ugo Foscoló és Giosue Carducci. Ilyen jellegű irodalom nem győzedelmeskedett Olaszországban a mi korunkban sem. A XIX. század végén, Ada Negri-vel megszólalt ugyan a modern Itália szocialista, politikai költészete. Jelentős, magasszintű hangütés ez. Pályakezdő, de igen hamar ünnevelt lírájával nemcsak hazája számára alkot Ada Negri újat, jelentőset, hanem ő lesz a szocialista munkásmozgalom első európai rangú költőnője. Nem mindennapi példaadásának azonban nemcsak jelentős otthoni folytatása nincs, hanem ez az egyetemes viszonylatban is kiemelkedő hang magának a költőnőnek az útja során is — már a XIX. század utolsó évtizedében — elakad, más mondanivalóval helyettesítődik. Ada Negri kezdeményezésének megrekedése után csaknem fél évszázad telik el, míg ismét találkozunk kiemelkedő politikai versekkel az olasz költészetben. A második világháború utolsó szakaszában, a nemzeti ellenállással ismét felharsan a politikai líra. Kiemelkedő költők — Salvatore Quasimodo és Umberto Saba — alkotásait is átjárja ekkor, s az elkövetkező nem éppen hosszú időben a közvetlen politikai ihletés. Az ilyen típusú itáliai tradíciók hiányára világít rá azonban most is az a körülmény, hogy az ellenállás költői közül egyik sem képes a korábbi, gyökeresen más tematikájuktól eltérő mondanivalóhoz új kifejező eszközöket teremteni. Quasimodo az ellenállást, az emberiség egészét érintő problémákat felvető mondanivalóit is ugyanúgy régi formai eszközeivel juttatja kifejezésre, mint Saba, amikor emléket állít az ellenállás hőseinek, s hitet tesz az egyszerű emberek eljövendő országá mellett.⁶

A közvetlenül politikai ihletésű itáliai költészet tradíciójának hiánya folytán, az ellenállás nyomán kibontakozott lendület sem volt hosszú életű; az ötvenes évek elején fokozatosan leáll. Ez időt követően — a jelesek közül — csak Pier Paolo Pasolini műveiben találkozunk közvetlen társadalmi, politikai mondanivalóval. De Pasolini ilyen irányú művészi tevékenységének sajátosságai maguk is rávilágítanak arra, hogy milyen nehézségei vannak — elsősorban a folyamatos tradíció, s a mondanivaló nyomán kialakítandó formák híján — a közvetlen politikai tartalmú költészetnek Itáliában. Ez a teoretikusnak is kiemelkedő költő jól tudta, hogy aktuális, társadalmi, politikai mondanivalójá-

⁶ Vö. RÓZSA ZOLTÁN utószavát: Umberto Saba, Sóvárgás, — Szerkesztette Rózsa Zoltán, Budapest, Európa, 1963.

nak nincsenek sem múltbeli, sem eleven, a kortársak által használt formai eszközei —, *Le ceneri di Gramsci* (Gramsci hamvai) című reprezentatív kötete is megvilágítja e problémát — kitűnő ösztönrel, az utolsó nagy olasz, politikai mondanivalójához formát is teremtő költőtől, Dantetól kölesönöz formát. — Pasolini többnyire terzinákban ír. — Versalkotásaiban érdekes, izgalmas, jelentős megnyilatkozások jönnek létre. Azonban a terzinák természetéből következően, sokkal inkább epikus, deskriptív költemények ezek, mint líra, s újra csak a terzinák jellegéből kifolyóan; a korszerű, aktuális, eleven mondanivaló nem kismértékben archaikus színt ölt; a politikai versek tömeghatása csökken; néhány ezer értelmiségi olvasóra korlátozódik. E konkrét jelenség kapcsán érkeztünk el a mai olasz irodalom egyik lényegi problémájához. Más jelenségek is közrejátszanak, de az elmondottak alapján is leszögezhető: a nép és a költészet között óriási szakadék tátong Itáliában. Ez a mai olasz lírának talán legnehezebb problémája, feloldandó ellentmondása.

Az előadottak nyomán joggal vetődhetik fel a kérdés: Petőfi — akinek költészete — világirodalmi rangjának megfelelő értékelésben részesült a Tempesti-féle, 1949-ben megjelent fordítás nyomán; az imént jellemzett körülmények között miként tehetett elementáris hatást a tömegekre? A válasz egyszerű: Tempesti Petőfi-fordítása abban a periódusban jelent meg, amikor még elevenen élt a nemzeti ellenállással kibontakozott olasz politikai költészet. Ebben az időben országos méretű sztrájkmozgalmak voltak. Kezdetüket veszik és ekkor folynak a kikötőmunkások hatalmas demonstrációi az amerikai fegyverszállítmányok partra tétele ellen. Petőfi versei úgy hangzottak ebben az atmoszférában, mintha nem száz esztendővel korábban, hanem ekkor íródtak volna, a demokratikus szabadságjogokért és függetlenségért harcoló olasz tömegek mozgósítására. Ilyen irodalmi és politikai légkörben az olasz munkásmozgalom is felismerte a múlt századi plebejus, utópista szocialista forradalmár magyar lírikus szavának mozgósító erejét és sokat tett annak érdekében, hogy az értelmiségi olvasók szűk körén túl eljusson szava a tömegekhez. A lehetőséget persze mindezekhez Petőfi mondanivalója mellett azok a művészi kifejező eszközök nyújtották, amelyek a magyar költő alkotó módjának sajátjai. Olyan alkotó módszerbeli sajátosságok ezek, amelyek visszadhatók különösebb nehézségek nélkül idegen nyelven; Petőfi versei könnyen fordíthatók, még közepszerű fordításban is hatnak.

A tolmácsolás, a fordíthatóság problémájához érkeve: ugyanez a kérdés miként jelentkezik József Attila esetében? Míg Petőfi általában könnyen tolmácsolható, még a közepszerű fordításban is átüt mondanivalójának jelentős hányada, addig József Attila a nehezen átültethető költők sorába tartozik. Kevés irodalomban találkozunk az ő művészi módszeréhez megközelíthetően is közelálló formákkal. Talán a sok versbeli változatot teremtett francia lírában tűnnek fel rokon jelenségek, valamint a magyarral nem egy vonásában hasonló fejlődésű hispán és a latin-amerikai spanyol nyelvű költészetben. Példát is

említve: a József Attilával párhuzamba állított García Lorcánál is teljesebb közelségbe hozható a magyar költővel az ugyancsak mélyről jött, egész életében irtózatot nyomorban élt, perui születésű, de Európában is hosszú időt töltött Césár Vallejo.⁷ Az olasz irodalomban, az olasz lírában azonban nincsenek Vallejoszerű költők, még García Lorca-típusúak sem, s éppen ezért József Attila itáliai tolmácsai nem könnyű feladat elé kerülnek, ha az eredetihez közelálló verseket óhajtanak megformálni a magyar költő műveiből, az Appenini félsziget olvasói számára.

József Attila olasz fordítóinak többsége — a statisztika is sejteti: ez az egyetlen, megközelítő megoldás — a hermetikuskok stílusában ültette át a magyar verseket. Az adott körülmények között ez az egyetlen lehető megoldás, bár ez is messze esik a magyar költő mondanivalójának, természetének, módszerének nem egy alapvető vonásától. Egyebet most nem említve: a hermetikusok metódusával képtelenség még kísérletet is tenni közvetlen politikai tematikájú versek átültetésére. — A magyar olvasó ezt hallva, értetlenül néz maga elé. — Pedig ezzel a metódussal ültette át olaszra a mindeddig legnagyobb — százhuszonegy verset tartalmazó — gyűjtemény (*Poesie, di Attila József* —, Lericci editori Milano, 1957.) fordítója, a firenzei Umberto Albini is a magyar költő alkotásait. Albini jól ismervén az itáliai adottságokat, lehetőségeket, kísérletet sem tesz a kötet összeállításakor közvetlen politikai versek átültetésére. Albinival ellentétben Gianni Toti — akinek átültetései folytán a firenzei műfordítóhoz hasonlóan sokat köszönhet lírai költészetünk olaszországi térnyerése — Petőfi, Ady, József Attila alkotásaiból válogatott gyűjteményében (*Poeti ungheresi*, — Milano, Edizioni Avanti, 1959.) tudván, hogy ezek nélkül nem kap teljes képet az olvasó a magyar költőről, nagy hangsúlyt biztosított József Attila politikai verseinek. A magyar költő teljes képének bemutatására törő szándék azonban Gianni Toti-nál sem járhatott teljes eredménnyel. A modern olasz politikai költészetnek, a politikai témának megfelelő formának hiányát Toti úgy kísérli meg a fordítás során helyettesíteni, hogy olyan módon ülteti át a politikus József Attilát, ahogy Majakovszkijt szokás olaszul tolmácsolni: *a futurizmus hagyományai szerint*. Kell-e mondani: ezzel a módszerrel sem érzékeltethetők hitelesen a magyar lírikus alkotásai; sokkal inkább egy Majakovszkijt követő tehetséges lírikus műveiként tűnnek versei, s nem egy önálló, sajátos formaalkotó tehetséggel rendelkező, eredeti nagy költő alkotásainak.

Ha az utóbbi kérdéshez hasonlóan, részletes elemzést nyújtanánk azokról a költői vonásokról, amelyek az itáliai József Attila-kép fő jellemzőiként kerültek szóba —, bár nem ilyen nagymérvű, de ugyancsak éles — ellentmondásokkal találkozoznánk, mint az imént boncolt probléma során. Részletekre kiterjedő analízis helyett elégedjünk meg most már vázlatos, csupán utalásokra

⁷ HORÁNYI MÁTYÁSTÓL tudom, hogy József Attila kitűnő kubai tolmácsa, Fayad Jamis is felfigyelt e rokonságra a magyar költő fordítása során.

szorítóköző megjegyzésekkel. Az eddig elmondottak után sejthető, hogy József Attila *formai ereje* és *modernsége* is más hangsúlyú Itáliában, mint az életműve fogantatásának nyelvén olvasó közönség számára. Kétségtelenül megállapítható, hogy a nem formahú fordításokon keresztül is átsüt sok minden a magyar költő versteremtő tulajdonságaiból. Olaszul is kibontakoznak egyéni verskoncepciói, áthallik valami ritmusvilágából és zenéjéből. Sajátos képzelete és a matéria művészi alkalmazásának módja ugyancsak nem marad rejtve az átültetésekben. Sőt éppen ezekből — és még néhány olaszul is felragyogó költői sajátosságából — tevődik össze a magyar költőnek Itáliában okkal nagyra értékelt *újszerű modernsége*. Azonban éppen modernségének értelmezése az a kérdés, aminél meg kell állnunk egy pillanatra. A városias kulturális, irodalmi hagyományokon nevelkedett olasz olvasó bizonyára helyesen appercipiálja a nagyvárosi proletár költő világának sajátos lírai módszerekkel műalkotásban történő kifejezését. Azonban, ahogy nem érzékeli igazában Itáliában sem Bartóknál, sem Garcia Loracánál a zenei, illetőleg a költői megújulásuk — más tényezőkkel összefonódó, de mégis — egyik nagyon lényeges elemét, a népzenei és a népköltészeti forrásokat: még kevésbé ismerik fel József Attilánál — az ugyancsak más tényezőkkel összefonódó — Bartókénál és Garcia Loracánál sokkalta szublimáltabb népiességet, amelynek elemei a magyarral nyelvileg rokon, finn-ugor népek ősi költészetéig nyúlnak vissza. Bartóknál, Garcia Loracánál és József Attilánál egyaránt csak az eredményt érzékelik, amit *újszerű modernség* címszóval foglalnak össze.

Miként a zeneszerzőnél és a spanyol költő-drámaírónál, ugyanúgy a szocialista forradalmár magyar lírikus alkotásai kapcsán nagy hangsúlyt nyer Itáliában az *intellektualizmus* kérdése. Az az intellektualizmus ez, ami elválaszthatatlan része, velejárója annak, amit újszerű modernségként nagyra értékelnek alkotásában. Erről szólva vissza kell kanyarodnunk ahhoz a megállapításunkhoz, hogy József Attila fordítóinak többsége a hermetikusok stílusában ültette át a költő verseit. A hermetikusok — akik a lírai élmény helyett a lírai élmény elvont párlatát tekintik költői anyagnak —, jellegzetes polgári racionalisták. A racionalizmus jellemzi gondolkodásukat és nem az intellektualizmus. E polgári racionalizmusból következik nemcsak szemléletük, hanem stílusuk, alkotói metódusuk is. Amikor mi különbséget teszünk racionalizmus és intellektualizmus között, azért is tesszük ezt, mivel jelezni óhajtjuk, hogy sorrendi és a sorrendiség alapján minőségi eltérést érzünk a kettő között. És mindjárt mondjuk meg: a polgári racionalizmusra épülő hermetizmus maga is távlatot nyitott az intellektualizmus irányába. A hermetizmus távlatot nyitott, utat egyengetett, azonban maguk a hermetikusok nem jutottak el az intellektualizmushoz. Megjegyzéseinkhez tartozik még, hogy ilyen módon az olasz költészetben nem következett be mindmáig a ráció és az érzelem szintézise; a kettő egyelőre szétszakadva él. Szétszakadva él, de a fejlődésnek e szintézis irányába kell haladnia. És éppen e szintézis irányába haladó fejlődés

útján talál szervesen talajra Itáliában József Attila költészetének, ha nem is az egésze, de lényegi, alapvető vonásai. Ha a marxista forradalmár politikai lírája nem is fér bele a hermetikuskok teremtette formákba, költői metódusukba, azonban belefér — mintegy az olasz líra fejlődési útjának következő láncszemeként — e tudatos költő világából az intellektualizmus. Belefér, beleépül és ugyanakkor bizonyos értelemben szétfeszíti, új vonásokat kölcsönöz a racionalista szemlélet teremtette formáknak, metódusnak. A magyar költő alkotásaiból a hermetizmus kereteibe beleépülő, azt bizonyos értelemben szétfeszítő, új vonásokkal gazdagító intellektualizmus annyira lényegien új benyomást tesz, hogy éppen ez idézi elő: lírai művében nagyon is újszerű modernséget ismerjenek fel. És ez az újszerű modernség — kell-e mondani — nem csupán formai kérdés! A közvetlen politikai versei — újra mondom — ha nem is fordíthatók le, ha nem is férnek bele e metódus kereteibe, nagyon is belefér József Attilának az olaszok által megbecsült *valóságérzéke*, amelyben ott lüktet az az új világkép, ami költészetének mégiscsak a lényege.

József Attila itáliai appercepciójának kérdését elemezve, befejezésül nem lehet nem utalni külföldi értékelésének kezdeteire. Kevés magyar költőnek adatott meg — igaz néki is csak halála után —, hogy szülőföldje határain túli első értékelői között mindjárt a kor nagyjaival találkozunk. Elsőnek, közvetlenül a költő halála után Thomas Mann nyilatkozik róla, nagy megbecsüléssel. Másodiknak Benedetto Croce. 1942-ben kezébe került Croce-nak József Attila *Mama* című verse olasz fordításban (Madre), s a 16 soros remekmű elegendő volt számára ahhoz, hogy a „proletár költőben” felfedezze a hivatott alkotót. Abban az időben olvassa el Croce a *Mamát*, amikor ritkán nyílnak — igazi virágok a versek között —, de ennek az ismeretlen magyar költőnek 16 sora — az olasz gondolkodó szavait idézzük — „un fiore di poesia.”⁸

⁸ Thomas Mann 1937-ben (nem először) Budapesten járt. Január 13-án előadást is tartott a Magyar Színházban. A terv szerint József Attilának verssel kellett volna üdvöznönie az előadása előtt a német írót. A vers (Thomas Mann üdvözlése) felolvasását az államrendészeti osztály közbelépésére azonban a rendőrség megtiltotta. Thomas Mann ekkor személyesen megismerkedett a költővel, s német fordításban megismerte a hozzá írt verset is. Hogy miként vélekedett a magyar költőről egyetlen verse alapján is, tanúsítja az a levél, amelyet József Attila halála után írt Hatvani Lajosnak. (Vö. Briefe von Thomas Mann. Eingeleitet und zum Druck vorbereitet von A. Madl und J. Pischel, unter Mitwirkung von J. Győry. — Acta Litteraria, Budapest, 1965. Fasciculi — 3—4. 431. — 465.) — Benedetto Croce a *Mama* című verset a következőként ismerte meg: a Budapesten megjelenő *Corvina* című, olasz nyelvű folyóirat 1942. júniusi számában rövid életrajzi kommentár kíséretében megjelent József Attila említett verse, Lina Linari fordításában. Croce folyóiratának a *La Critica*-nak 1942. november 26-i számában reagál az addig még hírből sem ismert magyar költőre. Croce cikkének címe — miként befejező mondata — „Un fiore di poesia.” A magyar költőről nem tud többet, mint amit a *Corvina* róla ír: — „Proletár költő, édesanyja mosónő volt Budapest egyik külvárosában; 6 maga forrongó lélek, 1937-ben halt meg, harminckét éves korában, tragikus körülmények között. — A vers nyomán az édesanyát „nagygyá növesztő” versalkotásban a nagy műértő felismeri a nagy költőt.

FÓNAGY IVÁN

A BESZÉD MÉRÉSE ÉS ÉRZÉKELESE

ÚJ ESZKÖZÖK, ÚJ MÓDSZEREK A FONETIKÁBAN

A beszédhang-kutatás egyike a leghirtelenebb fejlődésnek indult tudományágaknak. A fonetika a második világháború előtt legfeljebb ha pamut cipőcskékből járt. Szinte többet fejlődött az utóbbi két évtized alatt, mint a megelőző két évezredben. Azok a fonetikusok, akik a húszas vagy harmincas években ültek le a kimográf mellé, úgy jártak, mint az olyan utas, aki felszállt egy Vácra induló személyvonatra, és egyszerre csak azt látja, hogy rakétán kering a világűrben. Azok az új eszközök, melyek a második világháború óta kerültek a fonetikai laboratóriumokba, gyökeresen átalakították a beszéd-kutatást. Ezt a belső átalakulást tükrözik a beszédkutató központok szerkezeti változásai. Fonetikával a 30-as években főként tanári végzettségű kutatók foglalkoztak. Ma elsősorban fizikusok, mérnökök, fiziológusok. A stockholmi beszédkutató központban például 3 nyelvészre 10 fizikus vagy kutatómérnök és 11 technikus (ill. mérnök) jutott 1965 áprilisában.

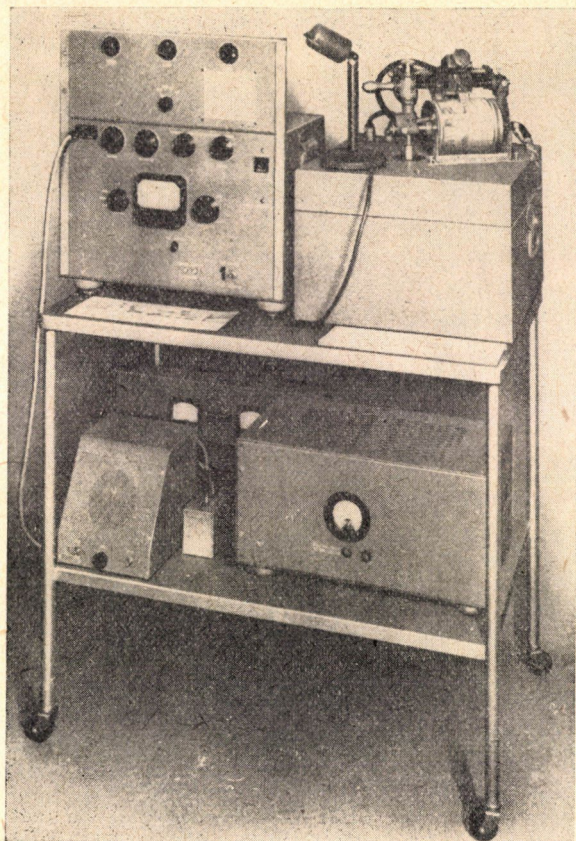
Az új eszközök lehetővé tették a fonetika gyors fejlődését. Az események meggyorsulása, a szó tág értelmében vett „híryanag” ugrásszerű emelkedése tette azonban szükségessé a hírközlés és hírfeldolgozás minőségi átalakulását. Különösen nagy szerepet játszik ma az élőszó átvitele. Hamarosan bebizonyosult az is, hogy ez a feladat csak a beszédhangok, a beszéd mibenlétének alapos ismeretében oldható meg jól és gazdaságosan.

Új eszközök a beszédakusztikában

Logikai és fontossági sorrendben kétségtelenül a mágneses hangrögzítés áll az első helyen a fonetikát forradalmasító eszközök közt. Amint tudjuk, a mágneses hangrögzítés elve már 1902-ben ismeretes volt. A lehetőségek és szükségégek dialektikája következtében azonban csak a második világháború folyamán született meg az első magnetofon.

Ugyancsak a háború folyamán szerkesztették meg a Bell Telephone laboratóriumban H. K. Dunn tervei szerint annak a folyamatos hangszíneképzőnek első modelljét, mely később Sona-Graph néven vált ismertté (Potter et al. 1947, Pulgram 1959) (1. ábra). Ezúttal is újrafelfedezéssel van

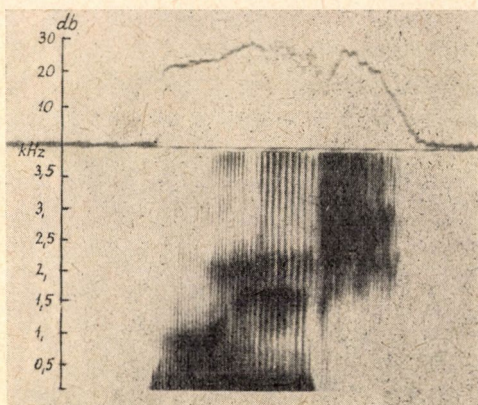
dolgunk. Az Amerikai Akusztikai Társaság folyóiratának (JAcs) 1934-es évfolyamában meglepetéssel lapozunk rá olyan ábrákra, melyek alig különböznek a sonagramoktól (Steinberg). A beszéd folyamatos hangszínképe leginkább talán hegy- és vízrajzi térképre emlékeztet. A hegyvonulatok a hangok jelleg-

1. ábra. A „Sona-Graph” nevű folyamatos hangszínképiro berendezés első modellje (egyedi példány)

zetes színét meghatározó „formánsok”, azaz kiemelkedő erejű részhangnyalábok. A részhangok erejét a vonalak sötétsége jelzi. Minél erősebbek a részhangok, annál sötétebb nyomot hagynak az írófej elektromos kisülései a hőérzékeny papiroson. A részhangok frekvenciáját pedig a vonalak helyzete mutatja. Ha a formáns frekvenciája növekszik, a sötét csík feljebb kerül és leereszkedik a frekvencia csökkenésével. Ha az alsó hegyvonulat 800 Hz magasságban húzódik és a második hegylanc 1100 Hz, a harmadik 2500 Hz táján, akkor egy *á*-szerű hang ábráját látjuk; ha pedig az első vonulat jóval alacsonyabb

(kb. 250 Hz), a második és harmadik pedig lényegesen magasabb (2300, ill. 3100 Hz körül helyezkedik el), akkor egy *i*-féle hang hangszínképét látjuk (2. ábra). A magnetofon és a Sona-Graph segítségével rögzíthetővé és láthatóvá vált a beszéd. Ennek a ténynek történelmi jelentőségét akkor érezzük talán

2. ábra. A *No és?* mondat hangnyomásszint-görbéje (fent) és hangszínképe (lent). A hangszínkép széles sávú szűrővel készült

legjobban, ha a „*Verba volant, scripta manent*” mondásra gondolunk. Igaz-e még vajon, hogy a szó elszáll és valóban megmarad-e az írás? A magnetofon-szalag tartósabb a papirosnál, és hasonlíthatatlanul többet őriz meg a beszédből, mint az írás.

A Key Electric Company két évtized folyamán többféle típusú Sona-Graphot állított elő. Mágneses lemezről elemez az egyik, mágneses szalagról a másik. Eltérő a készülékek frekvencia-tartománya és tartományváltó-képessége is. A régebbi típusok elemzési ideje 5 perc. A legújabb, 1964-es tranzisztorizált típus 1.33 sec alatt elemzi a mikrofonba mondott rövid (2.4 sec) mondatot. Steinberg 1934-ben javasolt modelljével ugyanez a munka még 2 hónapot vett volna igénybe.

A Sona-Graph a saját lemezére vagy szalagjára átmásolt felvételt elemzi. A Bell laboratóriumban szerkesztett spektrográf viszont — egy korábbi modellt követve — mozgó mágneses fej segítségével az eredeti felvételt tapogatja le. A Michigani Egyetemen épült hangszínképíró több jelenséget képes párhuzamosan vagy felváltva elemezni.

A rögzített hangot elemző spektrográfokon kívül számos olyan változat működik, melyek folyamatosan ábrázolják a változó hangszínképet. Így a stockholmiak 51 csatornás spektrográfja (Carpendahl et. all 1962) vagy a NewYork-i Columbia Egyetem 54 csatornás berendezése. A stockholmi

spektrográf filmszalagon rögzíti az elemzett mondat hangszínképét, a New York-i az elemzés eredményét számokban is meg tudja adni, ami igen lényeges könnyítés a gépi (elektronikus) adatfeldolgozás szempontjából. Számszerű és egyúttal vizuális a Légi Erők Cambridge-i laboratóriumában működő berendezés spektrogramja (C. P. Smith). A Bell laboratóriumban előállított ún. „kontúr-spektrográf”, mely világosan ábrázolja a frekvencia-spektrum 6 dB-es intenzitáskülönbségeit (Prestigiaco 1962), könnyíti meg a legjobban az egyéni hang automatikus azonosítását (Kersta 1962). Erre az eljárásra támaszkodnak ma már a jogi gyakorlatban is.

„Beszédmikroszkópnak” nevezik az olyan elemzőt, mely periódusról periódusra haladva határozza meg a hangszínképet, tehát mintegy 20–30 keresztmetszetet készít egy tizedmásodpercenyi rövid magánhangzóról női beszédet elemezve (Lawrence 1963, Holmes 1963). Az is megoldható viszonylag egyszerűen, hogy az egyes keresztmetszetek egymásutánja az időbeli folyamatot is tükrözze. Ezzel az igényes kvantitatív elemzés eredményei ugyanolyan szemléletes, folyamatos képet nyújtanak, mint a sonagramok (Wood & Hew itt 1963, Huggins 1952). Az elemzésnek megbízható, de bonyolult módja az inverz-szűrés. Ennek folyamán, sorozatos próbálgatás segítségével, oltják ki a beszédhang színét meghatározó formánsokat, ugyancsak periódusról-periódusra haladva (Lawrence 1963, Miller 1959). Szerencsére automatizálni lehet elektronikus számológép segítségével a hosszadalmas próbálgatást.

Gyakran elektronikus számológép végzi el a programban meghatározott módon az elemzést: helyettesíti, „szimulálja” a spektrográfot.

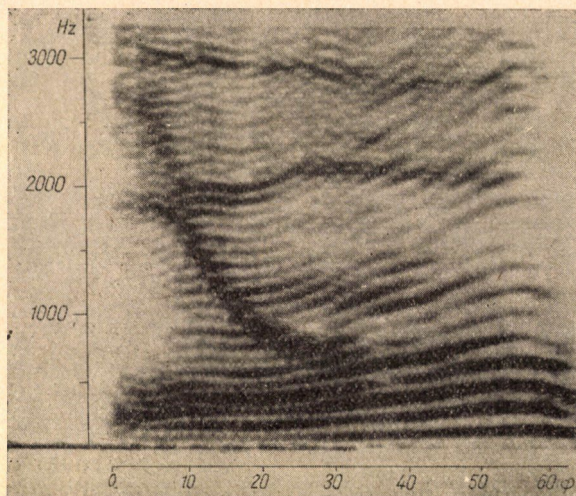
A Sona-Graphot magát többé-kevésbé hasznos játékszernek tekintik műszaki körökben. Mégsem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a folyamatos beszéd akusztikai arculatát a Sona-Graph segítségével sikerült megismernünk. A „visible speech” eljárás segítségével sikerült változásában, eleven valóságában ábrázolni a beszéd folyamatot. Az is bizonyos, hogy a Sona-Graph modellje nem került múzeumba. Állandó használatban van a Michigani Egyetem Kommunikáció Kutatási tanszékén, s ma is szebben ír, mint bármely kereskedelmi forgalomban levő Sona-Graph (3. ábra).

Amint látjuk, a Sona-Graph a dallam menetét is tükrözi, szemléletesen tájékoztat, bár — vagy éppen mivel — nem követi az alaphang gyors változásait. Kiegészítő berendezés („amplitude display unit”) segítségével a hangnyomás változását is vázolja nagy vonalaiban.

Sokfelé dolgoznak az automatikus dallamírás eredeti módszerének (Grützmacher & Lottermoser) tökéletesítésén (Kallenbach, Reisberg 1962) anélkül, hogy bárhol is sikerült volna egy olyan készüléket előállítani, amelyik hűségesen mindenféle személytől mentesen, követné az alaphang frekvencia menetét. Az automatikus dallamíró elvben az egyes periódusok hullámhosszának megfelelő — a frekvenciával tehát fordítva arányos — hosszú-

ságú pálcikát vetít az oszcilloszkóp ernyőjére vagy rajzol egy írószerkezet előtt elhúzott papirosra. Működésbe hozhatja azonban a zaj is, és olykor nem az alaphang, hanem az alaphangnál intenzívebb felhang frekvenciáját jelzi. Valóban megbízható eredményt más úton haladva sikerült csak elérni. A Bell

3. ábra. A *Jó?* kérdő mondat sonagramja. A sűrű párhuzamos vonalak a felhangokat tükrözik és az alaphang (a dallam) változásáról tájékoztatnak. A vonalakat keresztező sötét sávok pedig a formánsok mozgását ábrázolják (F1, F2, F3 — első, második és harmadik formáns). A spektrogram a Sona-Graph ósén, a Bell Telephone laboratórium hangszín-íróján készült keskeny sávú szűrővel. A készülék jelenleg a Michigani Egyetem kommunikáció kutatási tanszékének (tanszékvezető: G. E. Peterson) tulajdona

laboratórium mérnökei alakították ki ezt az új ún. *cepstrum* technikát. A *cepstrum* szó a *spectrum* transzformációja. A szó kifordítása az eljárás lényegére utal, a beszédenergia-spektrum kifordítására. Egy rövid mondatról, tegyük fel az *Úgy?* kérdő mondatról készült energia spektrumok, sorozatos keresztmetszetek szolgáltatják a további vizsgálat anyagát. A spektrum-analízis eredményét vetik alá egy újabb spektrum elemzésnek, mintha az elemző azt hinné, hogy eredeti hanggörbével, nem pedig a hanggörbe spektrál-analízisének eredményével lenne dolga. Mivel a szekundér hangszínkép-elemzés az eredeti energia-spektrum *l o g a r i t m u s á b ó l* indul ki, a zöngés hang két összetevője, az alaphang és a felhangszerkezet jól elkülönül egymástól, s így nem fordulhat elő, hogy az erősebb felhang eltakarja az alaphangot, ami olyan gyakran torzítja el a Grützmacher-féle eljáráson alapuló dallamgörbéket. A *cepstrum*-elemzés olyan költséges azonban, hogy a Bell laboratórium sem elemezhetné ilyen módon az angol beszéd dallamát (Noll 1964).

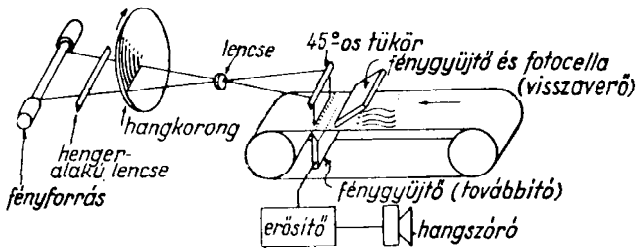
A hangszínekép-elemzés váratlan eredmények sokaságával gazdagította, forradalmasította a fonetikát. Az egy percen belül elkészülő hangszínekép olyan informatív, olyan gazdag eredményekben, részletekben, hogy „kiolvásása”, hírtartalmának teljes feldolgozása éveket vehetne igénybe. A hangszínekép gazdagságában rejlik éppen a módszer gyengéje is. Bajos a lényeges „hírt” a lényegtelenről megkülönböztetni. Melyek azok a sávok, amelyek a *baba* hangszíneképében az *a*-t *a*-vá, a *b*-t *b*-vé teszik, aminek következtében a szó nem téveszthető össze sem a *bábá*-val, sem *papa*-val? Melyek az arcvonásoknál nem kevésbé jellegzetes, nem kevésbé evokatív egyéni jegyek a hangszíneképben? Ezekre a kérdésekre leginkább a hangszintetizáló berendezés segítségével kaphatunk választ.

Kempelen Farkas már a XVIII. században olyan beszélőgépet szerkesztett, mely állítólag érthető magánhangzókat hozott létre (Dudley & Tarnóczy 1950). Helmholtz egyszerű sinus-rezgésekből az egyik vagy másik magánhangzóhoz hasonló komplex hangrezgést állított elő. Többé-kevésbé természetesen hangzó szavak, mondatok előállítására azonban újabb vívmány (Meyer-Eppler 1949, Dudley 1956, Peterson & Sivertsen 1960).

Vodernek nevezték el az 1939-es New-York-i nemzetközi vásáron bemutatott billentyűkkel és lábpedállal vezérelt beszélő-gépet. A „beszélő-gép” egy oszcillátor sorozat és egy zajgenerátor segítségével alakította ki a beszédhangokat. Az alaphangot, a hanglejtést egy változtatható frekvenciájú sinus-generátor mímelte. A különböző szintetizáló berendezések közül a *f r e k v e n c i a - g e n e r á t o r* működési elve felel meg legjobban Helmholtz eljárásának. Különböző frekvenciájú oszcillátorok egyidejű működtetésével alakítják ki a komplex hangot, mely az egyes oszcillátorok frekvenciája és a rezgés amplitúdója szerint, hol az *i*, hol az *o* vagy *á* magánhangzóra emlékeztet. A *f o r m á n s - s z i n t e t i z á l ó* berendezés olyan oszcillátor komplexum, melynek megszerkesztésekor számot vetettek már a hangszínekép-elemzés egyik alapvető eredményével, azzal a ténnyel, hogy az egyes hangok színét lényegében formánsok, kiemelkedő erejű részhang-nyalábok határozzák meg. Az oszcillátor segítségével létrehozott két vagy három formáns frekvenciáját változtatva különböző magánhangzókat vagy sonánsokat (l, m, n, j) állíthatunk elő. Az OVE I-nek keresztelt svéd formáns-generátoron három forgatógomb segítségével állítják be a formánsok frekvenciáját. A beszédhallamot folyamatosan módosítható frekvenciájú sinus-generátor hozza létre, melyet egy fogantyú segítségével kell szabályozni. Ha a gép kezelője kellő gyakorlattal és kezűgyességgel rendelkezik, a készülék érthetően köszön különböző nyelveken. Azon a demonstráción, amelyen részt vehettem, az angol „How are you” volt talán a legélethűbb. Az „I love you” érthető volt, de nem volt meggyőző, mint szerelmi vallomás. Kissé gépiesen hangzott.

A londoni University College fonetikai osztályán működő formáns-generátor lépésről lépésre haladva állít elő egy hangcsoportot. Szelvényenként

szabályozhatjuk forgatógombok segítségével az alaphang és a formánsok frekvenciáját, intenzitását és az időtartamot. Tetszésünkre van bízva, hogy egy fonéma előállításához hány szelvényt használunk fel. Három szelvényt lehetőséget ad arra, hogy a magánhangzó jellegzetes középső fázisán kívül a nyitó és záró átmenetet is létrehozzuk. A szelvény időtartamát erősen csökkentve zárhangok felpattanási zörejét is mímelhetjük. A londoni „step by-

4. ábra. A Haskins laboratórium (New York) „hangfestő” berendezésének (pattern playback) egyszerűsített ábrája

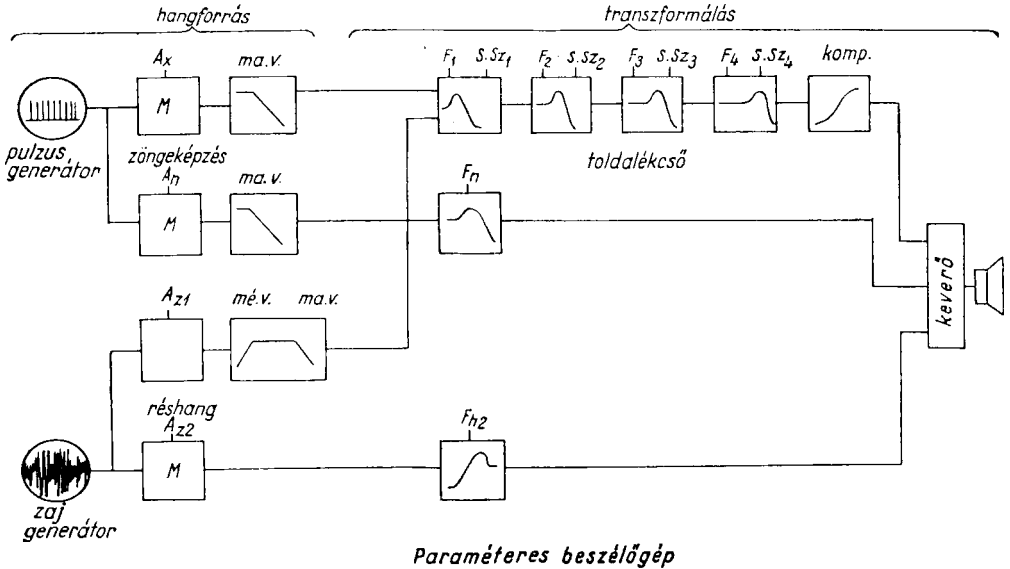
step” szintetizáló alkalmasabb tudományos vizsgálatokra, mint az oktatás céljait szolgáló OVE I.

A formáns-generátornak egy igen leegyszerűsített változatát tanszerként használják az Egyesült Államok felsőfokú és középfokú iskoláiban.

Elektronikus számológép segítségével programozott formáns-generátort használnak a Michigani Egyetem közléskutatási laboratóriumában, a Columbia Egyetem akusztikai tanszékén, az M. I. T. elektronikai osztályán, a Haskins Laboratóriumban (New York), az M. I. T. Massachusetts Institute of Technology elektronikai és néhány más amerikai és angliai laboratóriumában. Kártyákra lyukasított utasításokkal határozható meg az alaphang menete, a hangnyomáásszint alakulása, a formáns-szerkezet.

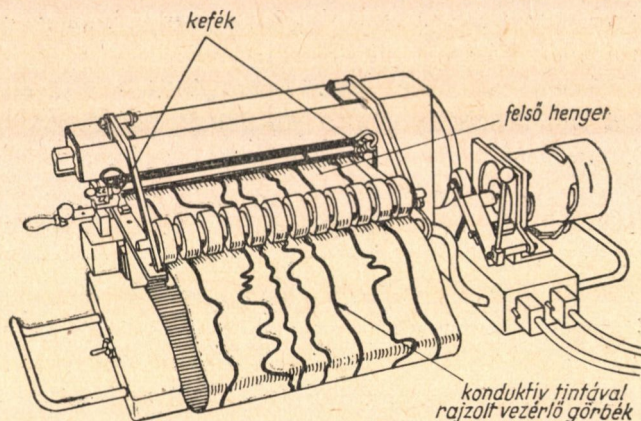
Merőben eltér a Helmholtz-féle eljárástól az ún. „pattern play back” módszer. Alighanem a sonagramok szembeszökő formáns-sávjai ihlették a Haskins laboratórium mérnökeket, akik a hangfestés módszerét kidolgozták. A kutató a sonagramon látható formáns-vonulatok erősen stilizált mását festi átlátszó műanyag szalagra. A festett szalagrész visszaveri a szalagra bocsátott fénysugarakat, és ezáltal, a fekete vonal helyzetének megfelelően mélyebb vagy magasabb hang jön létre, miután a fény fotocella, erősítő és hangszóró segítségével hallhatóvá vált (4. ábra). A szalag legalsó sávjába rajzolt vonal 120 Hz-es rezgést, a legfelsőbe írott pedig 6000 Hz-es rezgést hoz létre. A festett vonalak könnyen letörölhetőek, módosíthatók. Ismételt kísérletek során világossá válik, milyen mértékben egyszerűsíthetők a vonalak, mit kell megtartanunk az eredeti sonagramból ahhoz, hogy „ugyanazt” a mondatot halljuk, melyről a sonagram készült.

A hangképzés és a képzett hang viszonyának megismeréséhez segít hozzá a beszédanalogiás hangszintézis. A beszéd szerv elektromos modelljét H. K. Dunn szerkesztette meg először 1950-ben (Dunn 1950), a Bell Telephone társaság Murray Hill-i laboratóriumában. Dunnt eredetileg az a gondolat foglalkoztatta, hogyan lehet a beszéd szerv alkatának, a beszéd szervek

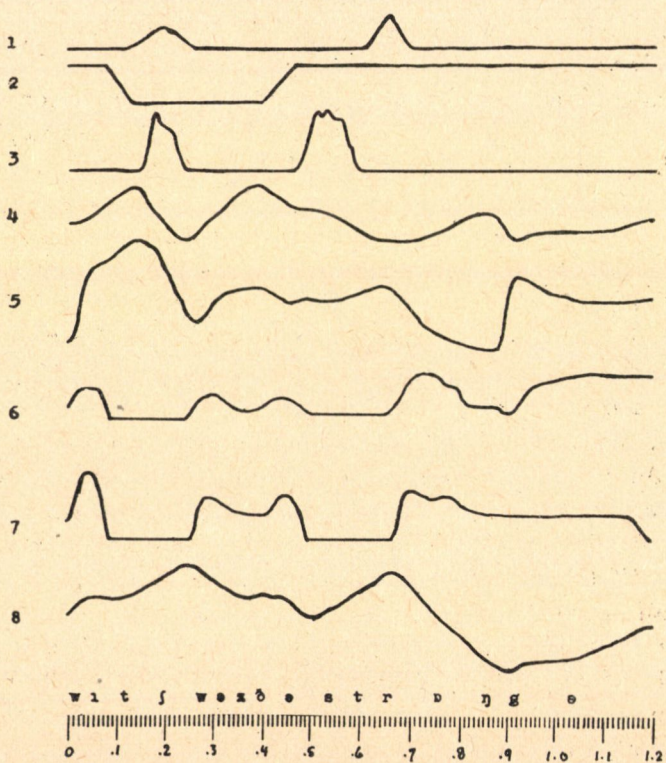

5. ábra. Az Edinburgh-i Egyetem fonetikai osztályán működő beszéd-analogiás szintetizáló („parametric artificial talkink machine”, P. A. T.) működési elvét tükröző vázlat. A = amplitúdó; M = moduláció; n = nazalitás; z_1 = első zajforrás (h -szerű zajt állít elő), z_2 = második zajforrás (s - vagy sz -szerű zajt hoz létre); $ma. v.$ = magas vágás, $mé. v.$ = mély vágás; $F1, F2, F3$ = az első, a második és a harmadik formáns, $F4$ = nazális formáns; $s. sz.$ = a formánsok sáv szélessége; $komp.$ = komparator (integráló)

mozgásának és bizonyos fizikai törvényeknek ismeretében eleve meghatározni, hogy a beszéd szervek adott helyzetében melyek lesznek a keletkező hang fizikai tulajdonságai. Ezt a módszert később mások fejlesztették tovább (Stevens és House 1955, Fant 1960). Az akusztikai adatokat megfelelő elektromos adatokkal helyettesítve jól leképezhető a beszéd folyamat. A hangszalagok tevékenységét egy sinus-generator pótolhatja, a gége feletti térséget, a torkot, a száj- és orrüreget elektromos szűrő-lánc helyettesíti, a hangnyomást elektromos feszültség képviseli, é. i. t. Ilyen módon tisztázható, hogy a beszéd szerv egyes szelvényeinek, az egyes rezonáns üregeknek mi a szerepe a hangképzésben. Ha például a Morgagni-tasaknak megfelelő elektromos szűrő lényegesen megjavítaná a szintetizált magánhangzók minőségét, ez arra mutatna, hogy a gége-tasakoknak (ventriculis laryngis) kialakításában szerepük van a magánhangzók hangszínének.

6. ábra. Az Edinburgh-i szintetizáló szalagtovábbító és jelfogó berendezése

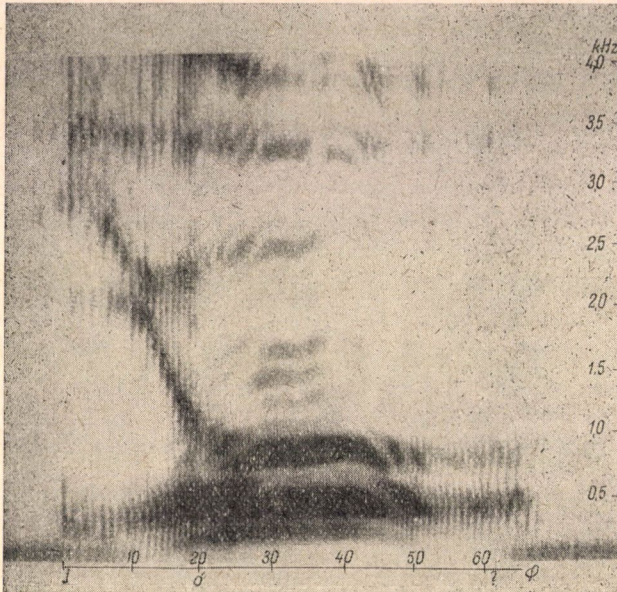
7. ábra. Az Edinburgh-i szintetizáló szalagjáró ajzolt „utasítások”. A görbék egy-egy paramétert határoznak meg. Az 1 a *h*-szerű zaj amplitúdóját, a 2 az *s/sz*-szerű zaj frekvenciáját, a 3 a zaj amplitúdóját, a 4 a harmadik, az 5 a második, a 6 az első formáns frekvenciáját, a 7 a zöngye amplitúdóját, a 8 a zöngye frekvenciáját határozza meg. Az ábra tetején az utasítások nyomán létrejött mondat hangszínképét látjuk (*Which was the stronger 'Ki volt az erősebb'*)

Az „electric vocal tract analog” elektronikus számológéppel vezérelve folyamatos beszéd előállítására is alkalmas. Ilyen berendezés épült a Massachusetts Institute of Technology elektronikai osztályán K. N. Stevens irányításával. A beszéd, a hangképzés törvényszerűségeiből, paramétereiből kiindulva tervezte meg „parametrikus beszélő gép”-et (Parametric Artificial Talking Machine, röviden PAT) W. Lawrence. A hangszalagok tevékenységét ezúttal egy változtatható frekvenciájú oszcillátor helyettesíti. Szabályozható a rezgések amplitúdója is. A garatüreg és szájüreg rezonátorainak hangszínkialakító hatását a beszéd akusztikai elméletén alapuló szűrő-rendszer szimulálja (5. ábra). Az első formáns frekvenciájának csökkenése például erősen csökkenti a második és harmadik formáns intenzitását, amint ez a beszéd folyamán is szükségszerűen bekövetkezik. Az alaphang frekvencia-menetét, a hang intenzitását, a formánsok magasságának változását áttetsző műanyagra rajzolt görbék vezérlik (6. és 7. ábra).

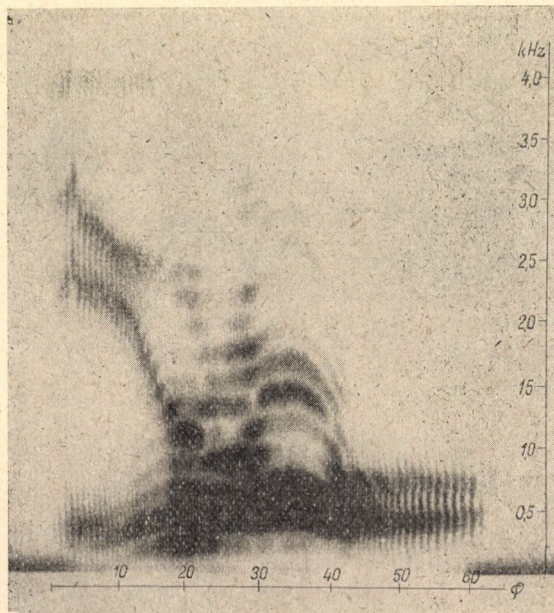
Az elektromos beszédszerv modell Kempelen Farkas beszélőgépezék kései utóda. Még inkább visszatért az első beszélőgéphez P. Ladefoged, aki az emberi beszédszerv anatómiai modelljét szolgáltatta meg Los-Angelesi laboratóriumában.

A hangalkotás az elemzés legmegbízhatóbb módjának bizonyult (Delattre et al. 1956). Különösen eredményesek az analízátorral egybekötött szintetizáló berendezések. A mikrofonba mondott szót akusztikai elemzésnek veti alá a készülék elemző részlege. A kapott eredmények a tárolóba kerülnek. A „generátor” megadott program alapján előállítja ugyanazt a szót. A mikrofonba mondott és mesterségesen előállított szó hangszínképét egy összehasonlító részleg, a „komparátor” veti egybe időegységenként. Mindkét energia-spektrum megjelenik szelvényenként egy oszcilloszkop ernyőn, s egy szám jelzi a kettő közötti eltérés fokát, egy másik szám pedig közli, hogy a hányadik időegységről, a szó melyik szelvényéről van szó. A komparátor egyúttal vezérli a generátort, és az összehasonlítás eredményeit figyelembe véve módosítja a programot. Az eltérést jelző szám ennek megfelelően szelvényről szelvényre csökken. A szintetizáló elemző módszer (analysis by synthesis) segítségével ellenőrzik a kutatók a hangszínkép-jóslatokat, a beszéd „matematikai elméletét” (Halle és Stevens 1959, Bell et al 1961).

Az analízis és szintézis egyesítésén alapulnak a híradástechnikában és a tudományos kutatásban egyaránt nagy szerepet játszó *vocoderek* (VOice COder), a beszédet „átkódoló” berendezések (Schott 1950, Dudley 1956, Vilbig és Haase 1956). A vocoder elemző része frekvenciasávokra bontja a beszédhangokat, s az elemzés eredményeit számok formájában tárolja. A kapott adatok alapján hozza létre ismét a szintetizáló részleg az eredeti beszédhangok (gyengébb minőségű) mását. Mindez ugyanolyan frappánsan feleslegesnek tűnik, mint Karinthy Frigyes egyik találmánya, az automata, melyen megnyomunk egy gombot, mire kiugrik egy másik gomb, és az is megnyom-

8. ábra. A *Jó?* kérdő mondatról szélessávú szűrővel készült sonagram (Edinburgh)

9. ábra. A *Jó?* kérdő mondat szintetizált mása. Szélessávú szűrővel készült szonagram. A szintézis a P. A. T.-on készült (Edinburgh)

ható. Valójában nagyon is gyakorlati céllal szerkesztették a híradástechnikusok a vocodereket. A hírközlő vonalak túlterheltsége világszerte sok nehézséget okoz, különösen a kontinenseket összekötő kábeleké. Ha a vonalak technikai vagy gazdasági okokból nem szaporíthatók tovább, szűkebb sávú csatornán kell átvinni az egyes beszélgetéseket. Minél keskenyebb a csatornák sáv szélessége, annál több csatornát lehet átvinni a kábelen. Lényegesen olcsóbb megoldás ez a híradástechnikai célt szolgáló szputnyikok (így például a Telstar) kilövésénél. A csatorna viszont csak akkor szűkíthető, ha „komprimáljuk”, zsugorítjuk a beszéd folyamatot. Ha a beszéd folyamatot a megértéshez nélkülözhetetlen számadatokra redukáljuk, egy több ezer Hz-es csatorna helyett elegendő egy 320 Hz-es, vagy még ennél is keskenyebb csatorna.

Süketek és vakok számára könnyíti meg az érintkezést a fülnek szóló közlést a szem vagy a tapintás nyelvére lefordító vocoder. Az egyik ilyen készülék tízcsatornás szűrőn vezeti át a hangot. A csatornák kimenete egy-egy 300 Hz-es jel amplitúdóját határozza meg. Ezeket a rezgéseket ujjával érzékeli az ember. Megtanulja bizonyos idő után, hogy az *i* hangot arról ismerheti fel, hogy bal keze kis ujját és jobb keze középső ujját éri erős inger, az *i* hang alacsony első és magas második formánsának megfelelően (Pickett 1962).

Nem kisebb ennél az átkódolásban rejlő kísérleti lehetőségek tudományos jelentősége. A kétszeres kódolás lehetővé teszi számunkra, hogy tetszés szerint módosítsuk az eredeti hangjelenségeket: meghosszabbíthatjuk vagy megrövidíthetjük az egyes hangokat, meggyorsíthatjuk vagy lassíthatjuk a beszéd iramot, monotonizálhatjuk a hanglejtést, kiegyenlíthetjük a hangerő különbségeket, módosíthatjuk az egyes hangok spektrumát, é. i. t.

A hanglejtés, pontosabban az alaphang frekvenciamenetének grammatikai és érzelmetükröző funkcióit kísértem meg tisztázni az edinburghi fonetikai laboratórium szintetizálója segítségével. Olyan kérdésekre kerestem a választ, mint például: milyen tényezők hatására lesz a csodálkozó *Jó?* kérdésből határozott vagy lelkes *Jó!*, meg kell-e rövidítenünk ehhez a dallam felmenő ágát vagy elegendő-e a tempót módosítani? vagy: hogyan lesz ugyanebből a *Jó?* kérdő mondatból gúnyos helyeslés.

Sonagramok segítségével egybevetethetjük a *Jó?* kérdőmondat emberi változatát a gépivel (8. és 9., 10. és 11. ábra).

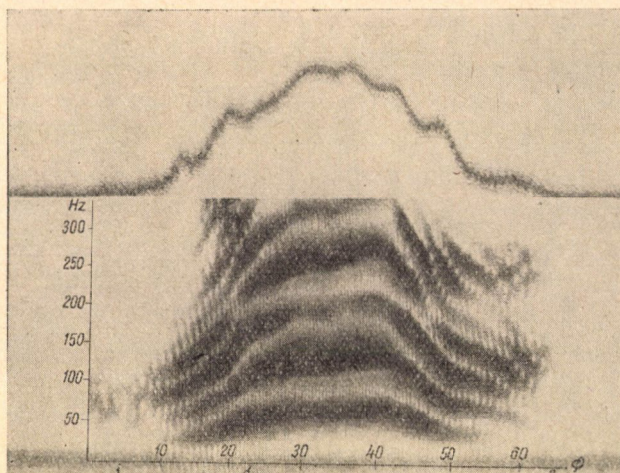
Fiziológiai vizsgálatok

Az utóbbi két évtized folyamán a képzett hang állt az érdeklődés előterében. Csak újabban irányult rá a figyelem a hangképzés folyamatára. Ennek megfelelően kevesebb technikai újdonsággal találkozunk a beszéd-fiziológia területén, mint az akusztikában.

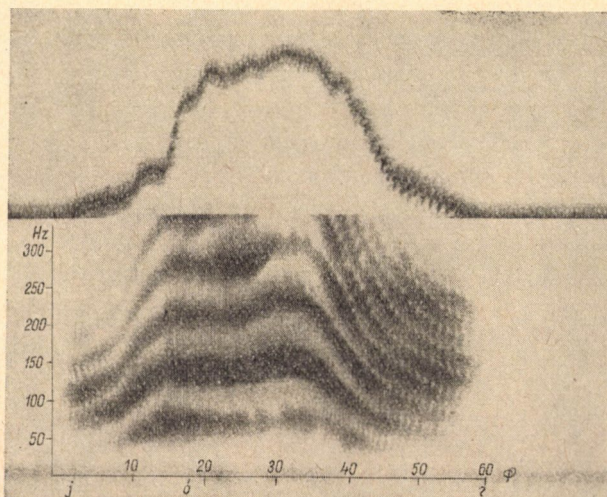
Évtizedek óta tudjuk, hogy eleven izmokból működési áram vezethető el, s hogy az áram frekvenciája, amplitúdója hűségezen tükrözi az izom kontrak-

ciójának fokát. Ennek ellenére viszonylag ritkán és későn került csak sor a beszédizmok működésének m i o g r a f i k u s mérésére. 1954 és 1958 között sorozatos kísérletek segítségével vizsgáltuk a kilégzésben résztvevő izmok működését és igyekeztünk ezáltal közelebb jutni a nyomaték mibenlétének megértéséhez (Fónagy 1958). Hasonló vizsgálatok folytak Edinburghban

10. ábra. A *Jó?* kérdő mondat keskenysávú szűrővel készült hangszínepe. Az alaphang változását a felhangok mozgása tükrözi. A függőleges tengelyen levő számok a harmadik felhangra (az alulról számított harmadik vonalra) vonatkoznak (Edinburgh)

11. ábra. A szintetizált *Jó?* kérdő mondatról keskenysávú szűrővel készített sonagram (Edinburgh)

(Ladefoged 1958, 1960). A nyelvizmok és ajakizmok vizsgálata azonban csak a Haskins laboratóriumban kialakított — a légytalp mechanizmusára emlékeztető — szívó-elektrodák segítségével vált lehetségessé (MacNeilage és Sholes 1964, Frumkin 1964). A kontakt- és a tű-elektroda alkalmatlan volt erre a célra. Ezek az újabb vizsgálatok vetettek először fényt arra a tisztázatlan kérdésre, hogyan is működik voltaképpen a beszéd legfőbb szerve, a nyelv, s milyen izmok segítségével módosul az ajkak állása. Egyebek között az is megvizsgálható miografikus módszerrel, mennyivel feszesebb az artikuláció zöngétlen hangok képzésekor, s hogy vajon feszes vagy laza képzésű-e a zöngésült *s* a *vasgolyó* szóban vagy a zöngétlenné váló *b* a *lábtól* szóban. Megnehezítette ezeket a vizsgálatokat, hogy a „széles szórás”, a véletlen — mindaz, amit „zajnak” hívunk a kommunikáció-kutatásban — erősen elfedi az esetleges törvényszerűségeket. Ezért az ilyen vizsgálatoknál célszerű az eredményeket automatikusan átlagoló, integráló számológépeket használni.

Lényegesen többet tudunk a hangszalagok működéséről, amióta másodpercenként 4000 (vagy több) képet továbbító nagy sebességű filmfelvétel berendezéssel fényképezhető a gége (Moore et al. 1962). Fejlődött a stroboszkóp-technika is. A hangszalag és a stroboszkóp szinkronizálását a Luchsinger-és Schildknecht-féle eljárás is megkönnyítette már (Luchsinger és Arnold 1959, Luchsinger és Nielsen 1961). A kísérleti alany és énekelt hang magasságát egy hanggenerátor által kibocsátott hanghoz igazíthatta, s ugyanez a hanggenerátor vezérelte a stroboszkópot is. Még egyszerűbb, ha a stroboszkóp automatikusan alkalmazkodik a kísérleti alanyhoz. A Strochkolmi Technológiai Intézetben előállított stroboszkópot a vizsgált férfi vagy nő alaphangjának változó frekvenciája vezérli (Bjuggren 1960).

Filmfelvétel és gégetükör nélkül, fiziológiás helyzetben is vizsgálható a hangszalagok működése egy szellemesen egyszerű készülék, a glottográf segítségével. A glottográf nyakra, a pajzsporc két oldalára felerősített elektrodákból, megfelelő erősítéssel és egy oszcilloszkópból áll. Működése azon a tényen alapul, hogy a gége elektromos ellenállása, transzverzális impedanciája megnő, mihelyt a hangszalagok eltávolodnak egymástól. A hangszalagok közeledését, távolodását hullámvonal tükrözi az oszcilloszkóp ernyőjén (Fabre 1957). Növelik ismereteinket az egyre javuló minőségű hangos röntgen filmfelvételek (Luchsinger és Arnold 1959, Moll 1960, Subtelny és Subtelny 1962), a gége valamely kívánt metszetét ábrázoló rétegfelvételek (tomogramok, laminagramok) is (Szimonova 1950, Artymov 1954, Zsinkin 1958, Hollien és Curtis 1960, Sovijarvi 1962, Sonninen 1962).

Érdekes módszereket dolgoztak ki szovjet fonetikusok és pszichológusok a szájmozgás kvantitatív leírására. Tükör segítségével oldják meg, hogy a szembeni és a profilkép egy filmkockára kerüljön (Csisztovics et al. 1965. pp. 21–31). A múltban igen fáradságos és hosszadamas művelet volt a palatográfia. Minden egyes kiejtett hang után cserélni kellett a

mesterséges szájpaplást. A fotopalatográf megépítése óta nincsen mesterséges szájpaplásra szükség, közvetlenül fényképezhető a nyom, melyet a nyelv a szájpapláson hagyott. Ezúttal csak kormozni kell minden kiejtett hang után a szájpaplást (Abercrombie 1957, Moses 1962). Ezt is megtakarítja a kísérletezőnek a dinamikus palatográfia. A nyelv és a szájpaplás érintkezési pontjairól elektródákból elvezetett elektromos jelek tájékoztatnak folyamatosan (Kuzjmin 1963).

Eddig csak alkalomszerűen emlékeztünk meg az elektronikus számológépekről, holott korántsem alkalomszerűen veszik őket igénybe a fonetikai kutatásban (Denes 1962). A számológép egyaránt nélkülözhetetlen az akusztikai elemzés, a szintézis, a kvantifikálásra törekvő fiziológiai analízis során. Számológépek segítségével határozzuk meg valamely hangjelenség, például a mikrofonba mondott *kijut* szó egyes szelvényeinek (integrált) energiaspektrumát, átlagos hangszínképét (Weiss és Harris 1963). A szót tíz vagy száz szelvényre osztva számszerűen meghatározható a spektrum fokozatos változása, és pontosan kiderül, hogy miben tér el a *kijut* szó hangszínképe a *kiútétól*. Számológép alakítja át, amint láttuk, a folyamatos hangszínképét keskeny-sávú csatornán is átvihető (*igen-nem* döntéseken alapuló) digitális jelekké, melyek sokkalta ellenállóbbak a csatorna zajával szemben (David 1962). Nélkülözhetetlen a számológép az automatikus formáns-meghatározásban (Flanagan 1956), a valóban megbízható dallamírásban (Gold 1962, Risberg 1962, Noll 1964), vagy olyan komplex feladatok esetében, mint az automatikus beszédhang felismerése (Davis et al. 1952, Fry és Denes 1958, K. N. Stevens 1960, Peterson 1961), vagy az egyéni hang automatikus meghatározása (Kersta 1962), s általában: bonyolult korrelációk tisztázása. Az átlagos nyelvi és jellegzetesen egyéni hangszín meghatározásának szellemes rövidített (akusztikai) módszert Tarnóczy Tamásnak köszönhetjük (Tarnóczy 1956, 1959). Említettük már, hogy számológépre bízható a szintetizált és a természetes hangok egybevetése, sőt: a szintetizáló program fokozatos javítása is. A nagyobb híradástechnikai laboratóriumokban számológépek „szimulálják” a megépítendő készülék tevékenységét. A számológép programja könnyen módosítható, és így kiderül, hogy melyik a legeredményesebb és leggazdaságosabb megoldás. Az emberi tevékenységet „szimuláló” számológép pedig a magasrendű idegtevékenység jobb megismeréséhez segít hozzá bennünket.

Amint tudjuk, lényeges szerep jut az elektronikus számológépeknek a nyelvoktatásban is. Bizonyos fokig helyettesíthetik a tanárt, vagy legalábbis a korrepetáló házitanárt. A nyelvoktatásra programozott gép feladatot ad és ellenőrzi a feladat végrehajtását. Az 1965 márciusában Bloomingtonban rendezett nyelvoktatási értekezleten Harlan Lane olyan számológéppel működtetett berendezést mutatott be, amely a hallgatók kiejtését — egyelőre a hanglejtést, a dinamikát és a beszédtempót — ellenőrzi. A hallgató mikrofonba mondja kívánt szöveget. Az analizáló a mondatot akusztikai elemzésnek

veti alá, kiméri az intenzitás-görbét, az alaphang frekvencia-menetét, meghatározza a beszédtempót. A komparátor egybeveti ezeket az adatokat a gép memóriájában tárolt mintával, meghatározza az eltérés fokát, s ezt közli a felvevő-fülkében ülő hallgatóval.

Az eredményekből: a beszéd-észleléstan kialakulása

Felmerül a kérdés: vajon mit ért el a beszédkutatás a rendelkezésére álló sok költséges eszközzel? Könnyű nagyot tévedni, amikor egyet kell kiemelnünk sok és sokfajta eredmény halmazából. Vállalva a tévedés kockázatát az elért eredmények közül a beszédhang-észlelés mechanizmusának tisztázását választanám. Nem egyetlen részeredményre gondolok, hanem inkább arra a tényre, hogy az új eredmények sorozata nyomán új diszciplína alakult ki harmadikként a beszédfiziológia és a beszédakusztika mellett, s ez a b e s z é d - é s z l e l é s t a n , a perceptuális fonetika.

Egy részleges kudarc világítja meg legélesebben az új diszciplína kialakításának fontosságát.

Az Amerikai Akusztikai Társaság 1962 májusában rendezett ülésén az RCA (Radio Corporation of America) mérnökei komplex beszéd-továbbító berendezést mutattak be. A berendezés „bemenete” egy mikrofon, mely az elhangzott szavakat egy elemzőhöz továbbítja. Az elemző a hangjelet akusztikai és „fogalmi” elemzésnek veti alá, s megállapítja, hogy az elhangzott mondat milyen nyelvi hangokból, fonémákból áll. Az elektromos feszültség-ingadozást betűjelekké alakítja át egy működésbe hozott írógéppel. Ezután az írott szövegből indul ki, s egy szintetizáló berendezés segítségével a betűjeleknek megfelelő hangsort szólaltatja meg egy hangszórón át, vagy akár az angol szónak megfelelő francia vagy német szót (Olson et al. 1962).

Első hallásra úgy gondolnánk, hogy a második feladat okoz több nehézséget: a hangalkotás. Hiszen a beszédhang felismerése egyszerű, passzív folyamat. Bármelyik angol gépíró jó játszva legépelné a hallott szavakat a költséges berendezés helyett.

Ami könnyű a gépnek, gyakran nehéz az embernek, és viszont: Az utóbbi évtizedek meglepő eredményeinél is meglepőbb talán, hogy az a u t o m a t i k u s b e s z é d h a n g - f e l i s m e r é s Olsonék látványos bemutatója ellenére mindmáig megoldatlan feladat. Az automatikus beszédfelismerő gép izoláltan ejtett hangokat vagy néhány tucat rövid szót képes felismerni. Az 1952-es Bell-kísérletekben (de nem egy későbbi kísérlet folyamán is) néhány számnevet kellett a gépnek felismernie. S tegyük még hozzá, hogy a gép csak egy vagy néhány személy gondos kiejtésében ismeri fel ezeket a szavakat.

Voltaképpen méltánytalanul jártunk el, amikor a gép teljesítményét a gépíróéval mértük össze. A gépíró nem először ült le a gép mellé képzelt

kísérletünkör. Éveken keresztül „programozták” az általános iskolában, gimnáziumban vagy szakiskolában arra, hogyan kell a beszédet látható jelekre átváltania. Igen jól tudja a tanító is, a szülő is, milyen nehezen sajátítja el a gyerek a betűírást. A fiam öt éves korában szeretne volna írógépen lekopogni a nagymama „nevét”, az *ómi* szót. Hiába kopogtam le a három betűt, számára egyetlen jel, az *ó* képviselte az egész szót. Az *ő* számára az *ó* „*Ómi* betű” maradt. Hónapok múlva jutott csak el a „*mi* betűig”, az *ómi* szó kettéválasztásáig; és csak hat éves korában értette meg, hogy *Ómi* neve három betűből, három elemből áll. Jóval tovább tartott, míg az emberiség eljutott a jelírástól (az „*ómi*-betűtől”) a szótagírásig (a „*mi*-betűig”), s végül a betűírásig. Nem csoda, hogy az elektronikus számológép sem tudja ezt megtanulni egyik napról a másikra.

A gyereknek tehát nehezebb esik a beszéd-folyam tagolása. Már a *beszéd-folyam* szó is rámutat a nehézségek forrására. A metafora a beszéd egyik alaptulajdonságát emeli ki. A *beszédlánc* például nem tükröznék ilyen híven a valóságot. A beszéd, mint objektív, fizikai jelenség nem elkülönülő elemek sorozata, láncolata. Kontinuum, folyamat, mely csak az elemzés során bomlik szét kisebb és legkisebb egységekre. Előzetes ismeretek alapján, a nyelv „*ábécé*”-je, fonéma-rendszere segítségével tagoljuk a beszédet. A beszéd csak azok számára tagolt, csak azok számára áll diszkrét egységekből, akik ismerik a diszkrét elemekből álló „*ábécé*”-t. Saussure fejtette ki először, hogy az időbeli folyamat tagoltsága, a beszéd „*vízszintes*” tagozódása a nyelvi struktúra tagoltságának, a nyelv „*függőleges*” tagozódásának vetülete (Saussure).

Hogyan jelennek meg a „*betűk*”, a fonémák a beszédben, minek alapján azonosítjuk a beszéd egyik vagy másik szelvényét a negyven magyar fonéma valamelyikével? A kísérleti lélektan eredményei szerint 300 hangosság fokot és 1600 különböző frekvenciát, azaz 300¹⁶⁰⁰ hangjelenséget tudunk a hallás szintjén egymástól megkülönböztetni. Hogyan apad le ez a csillagászati szám negyvenre, amint a hallás szintjéről a nyelv szintjére érünk?

Sokféle kísérlettel keresik a választ pszichológusok, fizikusok, nyelvészek. Mi történik például akkor, ha élesen vágó akusztikai szűrő segítségével eltávolítjuk az 1900 Hz feletti frekvenciákat? A beszéd tökéletesen érthető marad. Ezek szerint az értékes információt az 1900 Hz alatti régiókban kell keresnünk, s alighanem eltorzulnak a beszédhangok, ha az 1900 Hz alatti tartományt kikapcsoljuk, és csak az 1900 Hz feletti frekvenciákat engedjük át. A kísérletek tanúsága szerint azonban a beszéd ebben az esetben is érthető marad (French és Steinberg, 1947). Mindkét tartomány elegendő információt tartalmaz tehát ahhoz, hogy a beszédhangokat azonosítani tudjuk. Egyik sáv sem nélkülözhetetlen. A beszédhang túldeterminált.

A beszédhangok rezisztenciáját bizonyítják más kísérletek is. Nem csökken a beszéd érthetősége, ha a komplex hanggörbe csúcsait levágjuk. Sőt: az enyhe csúcsvágás célszerűnek, ökonomikusnak bizonyul, és a zaj

csökkenésével jár (Licklider és Miller 1951). Kiírthatjuk megszakításokkal a hangfelvétel felét anélkül, hogy a beszéd érthetlenné válnék, feltéve, hogy a megszakítások elég sűrűn (századmásodpercenként 75-ször) követik egymást. A felvétel 90%-a kiiktatható anélkül, hogy a beszéd teljesen érthetlenné válnék, feltéve, ha 10 000 megszakítás esik egy másodpercre (Miller és Licklider 1950). A beszédhang tehát részben *redundans*: többszörösen tartalmazza ugyanazt a hírt. Így érthetőbbé válik, hogy zajban vagy nagyobb távolságból is viszonylag jól megértjük egymást. Még kevésbé érthető viszont ezek után, hogy az ember számára többszörösen determinált beszédhangok felismerése miért okoz olyan nagy nehézséget gépi berendezések számára.

Könnyebb megfelelni a második kérdésre: mi a lényege annak a „funkcionális süketségnek”, melynek következtében sok nagyságrenddel kevesebb különbséget észlelünk, amint beszédhangokról, és nem akármiféle akusztikai jelenségről van szó. Könnyen meggyőződhetünk arról, hogy ez a funkcionális hallászavar társadalmi érvényű, nyelvi jellegű. Magyarok számára szinte érthetetlen, hogy a japánok vagy kínaiak képtelenek az *l* és az *r* hang között különbséget tenni, vagy hogy az oroszok számára az *e* és az *é* egy és ugyanaz a hang. Azt se igen értjük, miért csodálkozik azon Daniel Jones, a híres angol fonetikus, hogy a magyarok különbséget tesznek a *ty* és *cs* hang között (Jones 1950). Számunkra viszont korántsem olyan világos és éles a kemény és lágy *s*, *sz*, *l* közötti különbség, mint az orosz anyanyelvűek számára. Úgy tűnik, mintha minden nemzet másfajta hallászavarral küzdene. A funkcionális „hallászavarok” valóban nyelvi természetűek. A magyarok nem téveszthetik össze az *r* hangot az *l*-lel, az *e*-t az *é*-vel, hiszen ellenkező esetben nem tudnának a *róla* és a *lóra*, a *sértés* és a *sértés* szó között különbséget tenni. A kétféle *k* vagy a háromféle *n* közötti különbségnek nincsen nyelvi jelentősége. Ha „természetellenes” módon fel is cseréljük ezeket a hangokat, nem változik meg a szavak jelentése. Az angolban a *Tuesday* szó 'kedd'-et jelent, akár *ty*-vel (pontosabban: *tj*-vel), akár *cs*-vel ejtik. Ez magyarázza az angolok közönyét a *ty* és *cs* közötti különbséggel szemben. A japán szavak szempontjából is közömbös, hogy *l*-t vagy *r*-t ejtünk-e. Az oroszban meg az *e* és *é* közötti különbségnek nincs jelentést megkülönböztető szerepe. Szekundér és célszerű „hallászavarral” van tehát dolgunk: nem halljuk meg a közlés szempontjából közömbös hangkülönbségeket.

Ennek megfelelően arra a kérdésre, vajon hányféle időtartama lehet egyes hangoknak, azt kell felelnünk, hogy fizikai szempontból tekintve elvben végtelenül sokféle, nyelvi szempontból a magyarban pontosan kétféle (gondoljunk a *kor|kór*, a *tör|tőr* szópárra), az oroszban vagy az olaszban pedig a magánhangzóknak nyelvi szinten nincsen időtartamuk, mivel a magánhangzó megnyújtásával nem tudunk két szót megkülönböztetni egymástól. A fizikai különbség mértékétől egy meghatározott küszöbértéken túl tökéletesen független, hogy különbözőeknek tekintünk-e két nyelvi kifejezést. Ez a különbség nyelvi

értékétől függ. Csak egy árnyalat választja el a *Nem akarok egyedül enni* és a *Nem akarok egyedül lenni* mondatot. Az *l* hang néhány századmásodpercel hosszabb a másodikban. Mégis gyökeresen különbözőnek érezzük a két kijelentést.

A beszédhangok érzékelése tehát nem a hallás szintjén, hanem *n y e l v i s z i n t e n* dől el. Az első ábécé alkotóinak el kellett jutniuk a beszédhangok sokfélesége mögött rejlő nyelvi törvényekig ahhoz, hogy megragadhassák azt a 30–40 nyelvi érvényű jelelmet, melyek csoportosításával ki tudjuk fejezni gondolatainkat. Az írás kevesebb is, több is, mint a legtökéletesebb sztereofonikus mágneses hangrögzítés.

Az ember számára nehézséget okoz három funkcionális szempontból azonos hangnak — így a *nem*, a *hang*, a *szenved* a *kenje*, a *huszonhat* szó *n*-jének — megkülönböztetése. A gép számára viszont nehéz feladat az öt hang azonosítása. Elegendő lenne talán a sokféle *n*-hang közös tulajdonságaiból egy független *n*-típust, *k*-típust előállítani, s a gép ezekkel a mintákkal vetné egybe az egyes beszédszelvényeket. Készült is ilyen program, de a készülék az észlelt hangoknak csak kis részét tudta ilyen módon helyesen azonosítani.

Az érem másik oldalát világítja meg számos szintetikus kísérlet. Egy példa a sok közül: egy 1400 Hz-es impulzus *i* és *u* előtt *p*-nek, *a* előtt *k*-nak hallatszik (Delattre et al. 1956).

Kétségtelennek látszik, hogy csak meglehetősen bonyolult elemzés eredményeképpen „halljuk” azonosnak mi is a *nem* és a *hang* szó *n*-jét. Hallószervünk nem kevésbé észleli a különbséget, mint a hangszíneképeket egybevető komparator. Tapasztalatból tudjuk azonban, hogy veláris zárhang (*k* és *g*) előtt a magyarban nem ejthető dentális *n*, csak veláris nazális zárhang, hogy az *n*-t *j* előtt mindig nyelvháttal (alveo-palatálisan) képezzük, hogy *v* és *f* előtt az alsó ajak a felső metszőfogakat érinti az *n* képzésekor, hogy *h* és *s* előtt, így a *huszonhat* szóban, gyakran enyhén nazális magánhangzót ejtünk *n* helyett. A közlés szempontjából lényegtelen különbségtől eltekintünk, s nem is engedjük tudatunkig hatolni. Ellenkezőleg: az tűnik fel, ha valaki valóban *n*-t ejt a *hang* vagy *szenved* szóban, vagy az *inka*, *inkognito* szóban, ahogy az oroszok szokták (szinte *szenöved*-nek, *inöka*-nak halljuk). Az automatikus beszédfelismerő csak akkor működhet helyesen, ha velünk együtt „téved.” Ha a fonémát függvénynek tekinti, mely más és más értéket vesz fel különböző hangok előtt és után. Ezek szerint a fonéma nem azonos a fonémát megjelenítő beszédhangok közös sajátágaival. Cassirer terminológiája szerint nem „szubsztancia-fogalom”, hanem „függvény-fogalom”.

S valóban: sokkal jobb eredményt érnek el az automatikus beszédfelismerő berendezések, ha hangtípusok helyett hangpárokat (diagramokat) vagy nagyobb hangcsoportokat (*n*-gramokat) helyezünk el a gép memóriájában (Fry és Denes 1958). Azt is tudjuk, hogy a szintetizált beszéd csaknem érthetetlen, amíg hangtípusokat (absztrakt *i*-t, *k*-t, é.i.t.) rakunk össze építőkövekként;

s hogy ugrásszerűen javul a hangminőség, ha transzformációs szabályok segítségével más és más jelleget kölcsönzünk ugyanannak a fonémának különböző hangkörnyezetben (Liberman et al. 1959).

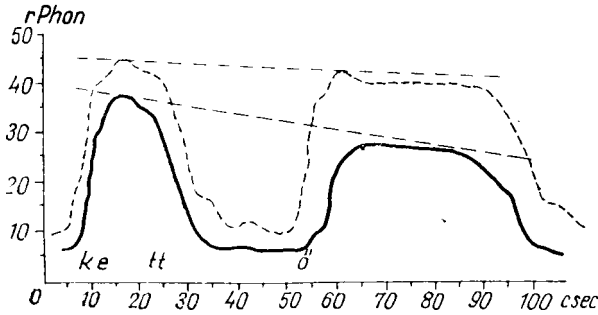
Kisszámú egyszótagú szó felismerésére igen alkalmasnak bizonyult az emberi idegrendszer működési elveit követő módszer. A készülék stratégiája is az emberi felismerés mechanizmusát stilizálja. A felismerés folyamata három szintre tagolódik. Az alsó szinten elektromos neuron-modellek (például fotocellák) felelnek az ingerre, és az információt a következő szinthez továbbítják. Itt asszociatív egységek jönnek működésbe, valahányszor az ingerek összege meghalad egy bizonyos küszöbértéket. Az asszociatív egységekhez számos „neuron”-ból futhat be a jel, és egy „neuron” számos asszociatív egységgel áll kapcsolatban. A jel hatása lehet ingerlő, de lehet gátló is. A binaris döntés (*igen vagy nem*) a legfelső szinten jön létre. A biológiai modellek egyaránt programozhatók beszédhangok és betűk felismerésére. Meglehetősen tanulmányoknak bizonyultak. 26 betűt mutattak be 15-ször a gépnek, mely ezután korrektil azonosította őket. Négy- és ötrétegű felismerő gépek is épültek már. Egyes neuron-modellek azt is jelzik, hogy valamelyik jegy milyen mértékben van jelen az elemzett jelben. Egyik „biológia” készülékkel sem sikerült még megoldani a folyamatos beszédfelismerést (Rosenblatt 1963).

A hangkörnyezeten kívül a beszédkörnyezethez, a mindenkori helyzethez is idomul a beszédhang. Például a mindenkori zajszinthez. Ha emelkedik a zajszint, önkéntelenül megemeljük a hangunkat, azaz: hangosabban beszélünk és magasabb hangon (Hermann és Fónagy 1958). A hangmagasság a gége alatti nyomás fokozódásával többnyire megemelkedik. A hang megemelése egyúttal célszerű is, hiszen fülünk érzékenyebben reagál 2—3000 Hz-ig a magasabb hangokra. A beszédhangok nagyfokú rugalmasságát mutatja a beszédhangok viszonylagos időtartamának módosulása a zajszint megemelkedésekor. A magánhangzók időtartama emelkedik, ha hangosabban beszélünk, a zöngétlen zárhangoké viszont csökken (12. ábra). Az időtartam megnövekedése egyenes arányban áll a hangzóssággal (13. ábra). Önkéntelenül, öntudatlanul azokat a jelelemeket nyújtjuk meg, melyek ellenállóak a zajjal szemben és megrövidítjük azokat, melyek a zajban amúgyis elmerülnek.

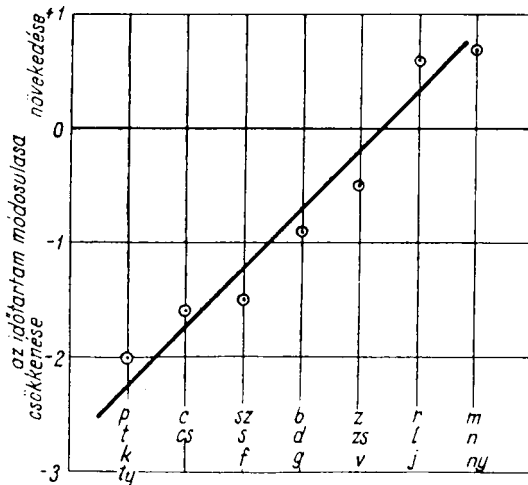
A hallgató az akusztikai inger értelmezésekor nemcsak a hangkörnyezettel és beszédkörnyezettel számol azonban. A fülét a vele beszélő ember egyéni sajátságaihoz, egyéni normáihoz kell hangolnia. A feszesen, pedánsan artikuláló ember beszédében a *kész* szó *é*-je zártabb mint a hanyagul beszélő ember *i*-je a KISz szóban. A hallgató ennek megfelelően más mértékkel kell hogy mérje a hangokat az egyik és a másik esetben. Ladefoged és Broadbent szintetizálóval előállított néhány egyszótagú logatomot, értelmetlen szót, s a kísérleti alanyoknak meg kellett állapítaniuk, hogy a *bit*, a *bet* (rövid *é*), a *bet* vagy a *bat* szót hallják-e. A lejátszott magnetofonszalagon a szintetizált szót rövid magyarázó szöveg előzte meg. Ennek a hangszínét módosították

vocoder segítségével. Azt tapasztalták, hogy a kísérleti alanyok ugyanazt a hangot hol *i*-nek, hol *e*-nek hallják, aszerint, hogy világosabb vagy sötétebb hangszint kölcsönöznek-e a bevezető szövegnek. Ha a bevezető szöveg hangszínét mélyítették, lefelé transzponálták a második formánst, akkor a szintetizált magánhangzót *é*-nek hallotta a többség (Ladefoged és Broadbent 1957).

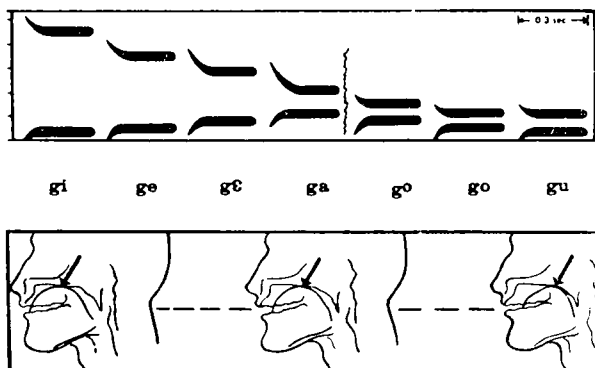
12. ábra. Hangnyomásgörbék (Brüel = Kjaer-féle szintíróval készült.) A beszédő a *kettő* szót először rendes körülmények között mondja mikrofonba (——), majd erős zajt hallva (.....). Zajban megemeli a hangját, megnyújtja a magánhangzókat és meg rövidíti a zárhangot. A hangsúlytalan szótagot jobban megemeli, mint a hangsúlyosat

13. ábra. A mássalhangzók időtartam módosulása, növekedése (+) vagy csökkenése (-) hangos beszédben. Az időtartam módosulása a beszédhang hosszúságával arányos

Még az sem kétségtelen, hogy a beszédhang magában hordja jellemző jegyeit. (14. ábra) A zárhangok jellemzői jórészt a következő magánhangzóban rejlenek. A zöngétlen zárhangokat (*p*, *t*, *k*) például elsősorban az különbözteti meg a zöngésektől (*b*, *d*, *g*), hogy a következő magánhangzó első for-

mánsa gyorsan éri el jellegzetes szintjét, azaz rövid az átmeneti fázisa (Durand, 1958). Ha a formánsok lassan érik el a jellegzetes *u*-állásból kiindulva az *a* hangnak megfelelő frekvencia-szinteket, úgy egy *ua* diftongust hallunk. Ha megrövidítjük az átmeneti fázis időtartamát, akkor az *u* bilabiális angol *w*-vé alakul át. Ha ennél is hirtelenebb az átmenet, akkor egy *ba* hallatszik (Deltre et al. 1956) (15. ábra). Ha meredeken emelkedővel rajzolták a magánhangzó formánsát, a hallgató zöngétlen zárhangot vélt hallani a magánhangzó előtt, a kép hanggá átalakításakor, noha a mássalhangzót nem is

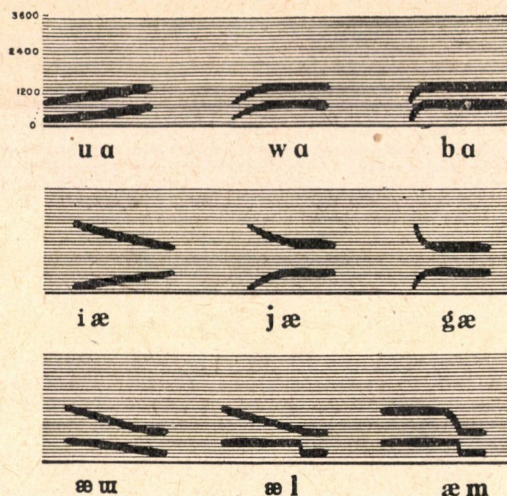

14. ábra. Néhány angol magánhangzó első két formánsának stilizált ábrája (pattern-playback rendszer, Haskins Laboratórium, New York). A második formáns frekvenciája fordítva arányos a szájüregi rezonátor térfogatával (legmagasabb amikor a nyelv előre, felfelé emelkedik, az *i* képzésekor). A magánhangzó kezdeti, átmeneti fázisát képviselő törés önmagában is elegendőnek bizonyult egy szókezdő *g*-hang érzékeltesére

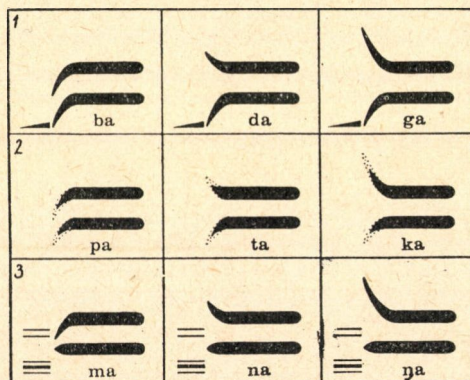
szintetizálták (Durand 1958). Ha megrövidítik a zöngés zárhangot követő magánhangzó első formánsának emelkedő szárát, *b*, *d*, *g* helyett *p*, *t*, *k*-t hallunk (16. ábra).

A hangátültetési kísérletek is azt bizonyítják, hogy a mássalhangzók gyakran exportálják jellemző jegyeiket. A Malécot a *me* hangcsoportból leválasztotta az *m*-et és egy olyan *e* elé ragasztotta, mely előtt eredetileg *n* állt, s ezt az *n*-t illesztette a *me*-ből visszamaradt *e* elé. A hallgatók *ne*-t hallottak *me* helyett és *me*-nek hallották az *n*-nel társított *e*-t. A magánhangzó átmeneti fázisa bizonyult döntőnek a mássalhangzó megítélésére szempontjából (Malécot 1956).

Vocoder nélkül is meggyőződhetünk arról, hogy a hangtulajdonságok „kivitele” a magyarban is általános jelenség. Ha a magánhangzóból és zöngétlen zárhangból álló logatómokat — *uk*, *it*, *ap* — gondosan úgy ejtjük, hogy a szóvégi mássalhangzót ne hangoztassuk, hogy ne pattantsuk fel a zárat, a háttal ülő kísérleti alanyok az esetek többségében meghallják az el nem hangzott mássalhangzót is. Kísérleteink során az el nem hangzott *k*-t az esetek

15. ábra. Szintetizált hangcsoportok. A Haskins Laboratóriumban végzett kísérletek eredményei szerint a magánhangzó kezdeti, átmeneti fázisának időtartamától, az átmenet tempójától függ, vajon magánhangzóként, réshangként vagy zárhangként érzékeljük a szintetizált hang első szakaszát

16. ábra. Zárhangból és magánhangzóból álló szótagok festett hangszíneke. A zárhangokat elsősorban a magánhangzó kezdeti fázisát tükröző megtört vonal iránya, szöge, hossza határozza meg. A kísérleteket a Haskins laboratórium kutatói végezték.

A képzés módja 1. zöngés zárhang
2. zöngétlen zárhang
3. nazális

63%-ban, a *p*-t 66, a *t*-t az esetek 94%-ban felismerték (Fónagy—Magdics 1962).

Néhány évtizeddel ezelőtt viszonylag egyszerűnek képzeltük az *objektív akusztikai* sajátságok és a *nyelvi* hangtulajdonságok viszonyát. A nyomatókat

lényegében az intenzitással vagy hangossággal azonosítottuk, a hanglejtés az alaphang frekvencia-menetével, a beszédhangok nyelvi kvantitását az objektív időtartamukkal, és úgy gondoltuk, hogy kizárólag a hangszínkép dönti el, vajon p -t vagy b -t, f -t vagy v -t hallunk-e.

Kiderült, hogy ezek az összefüggések lényegesen bonyolultabbak. A p és b , az f és v közötti különbséget pl. részben az időtartamát, az ajakzártnak megfelelő néma periódust, *apa* helyett *aba*-t hallunk (Dénes 1955). Zöngés zárhangot hallunk, ha négy-öt századmásodperces szünetet iktatunk két magánhangzó közé, zöngétlen zárhangot hallunk, hogyha a szünet hosszabb 8 századmásodpercnél (Liberman et al. 1961). A beszédhangok megítélése általában erősen függ a hallott hang időtartamától (Tiffany 1953, Miksák, 1959, Cohen et al. 1962).

Másfelől: olykor szünetet hallunk akkor is, amikor valójában semmi sem szakítja meg a beszéd folyamatát. A szünetet, a cezurát, ilyenkor a lezáró jellegű hanglejtés, a tempó lefékezése helyettesíti, vagy olyan beszédhang, a fonémának olyan változata, mely általában csak szünet előtt áll (Fónagy, NyK előkészületben, vö. még Hegedüs 1953, Lehiste 1960).

A magánhangzó érzékelt hosszúsága viszont nemcsak a hang objektív időtartamától függ. Nem kevésbé jellemző a hosszú magánhangzóra a fokozatos lecsengés, az intenzitás csökkenése (Richter 1938). A magánhangzó emelkedő-ereszkedő hanglejtése a rövidség benyomását keltheti, az erősen ereszkedő hanglejtés a hosszú magánhangzó jellemzője (Durand 1958, Doughty és Garner 1947). M. Durand szerint a hosszúság megítélése szempontjából a hanglejtés a döntő tényező s nem az objektív időtartam (Durand 1946).

Az alaphang frekvenciamenete tehát nemcsak a hanglejtés-élmény kialakításában játszik szerepet. Másfelől: a hanglejtés-élményt nemcsak az alaphang frekvenciaváltozása határozza meg. A hanglejtés-élmény a zöngeregzésszámán kívül a hang intenzitásától (Höffe 1960), a hang időtartamától (Turnbull 1944), és a hangszíntől is függ. Ismeretes, hogy a suttogott mondatoknak is van hanglejtése, holott ilyenkor a hangszalagok nem rezegnek. Ilyenkor az intenzitás, az időtartam, és amint ezt Meyer-Eppler és Jensen kísérletei tanúsítják, a harmadik formáns mozgása különbözteti meg a kérdést a kijelentéstől (Meyer-Eppler 1957, Jensen 1958). A hanglejtés már csak azért sem azonosítható az alaphang frekvenciájával, mivel a zöngeregzésszámának megkétszerezése lényegesen jobban megemeli a hang érzékelt magasságát az alacsony frekvencia-tartományban, mint a magasabban (Stevens és Volkmann 1940).

Különösen bonyolult a nyomaték és a hang akusztikai jegyeinek a viszonya. Tudjuk, hogy a hang objektív intenzitása semmiképp sem azonos az érzékelt hangerővel. Egy negyven Hz-es hangnak kb. milliószor nagyobb intenzitásúnak kell lennie, mint egy háromezer Hz-es hangnak ahhoz, hogy hallható legyen. A hangosság-élmény tehát nem kevésbé függ a hang magassá-

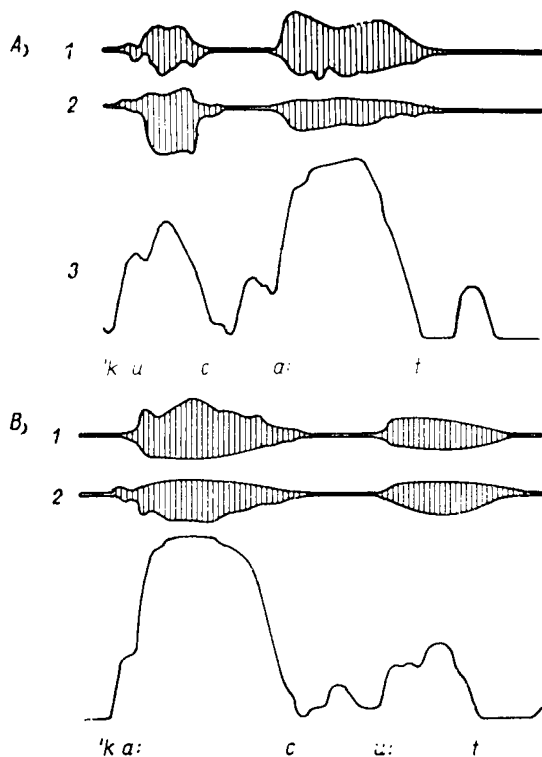
gától, mint a hang intenzitásától. Kísérletek hosszú sora alapján még tudjuk már határozni a hang rezgésszámának és intenzitásának ismeretében a hang érzékelt hangosságát, melyet phonokban fejezzünk ki (Munson és Gardner 1950). De még a phonskála sem alkalmas arra, hogy két szótag hangosságát számszerűen kifejezhessük. Egy négy-öt phonnal erősebb hangot kétszerte olyan hangosnak hallunk negyven phon alatt. 40 és 100 phon között viszont már 8–10 phon különbségre van szükség ahhoz, hogy a hangot kétszer olyan hangosnak halljuk (Robinson 1953). Nem független a hangosság-élmény a hang időtartamától sem (Békésy 1960).

De ha meg is mérjük a szótagok közötti szubjektív hangmagasság-különbséget, még korántsem tudjuk meghatározni, hogy melyik a nyomatékos szótag, ugyanis igen gyakran kevésbé hangos, mint a hangsúlytalan. A magyar *pipát* vagy *úszás* szóban pl. a nyomaték kétségtelenül az első szótagra esik, viszont a második szótag többnyire hangosabb (Fónagy 1954). Az *i* és *u* képzésekor ugyanis a magas nyelvallás következtében elvész a hangenergia java a szájüregben. Gyakran maga a nyomatékos, feszes ejtés csökkenti a hangosságot a nyelv megemelkedése az ajaknyílás szűkítése, a hangszalagok összcsonkítása következtében. Egyszerűbb a nyomaték meghatározása fiziológiai szinten. A nyomatékos ejtéssel járó nagyobb szókifejtést jól tükrözi a kilégzésben aktívan résztvevő izmokból elvezetett működési áram (Fónagy 1958, Ladefoged 1960) (17–18. ábra). A nagyobb erő kifejtés igen különféle módon tükröződhet azonban akusztikai szinten. A különböző akusztikai jegyeknek — az intenzitásnak, a frekvenciamenetnek, az időtartamnak és a hangszínnek — meghatározott kombinációi keltik a nyomatékosság élményét (Fónagy 1962).

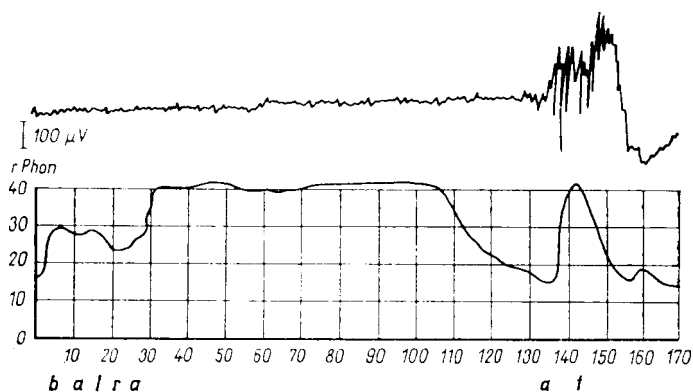
Úgy látszik, hogy a hallgató a többé vagy kevésbé bonyolult hallás-élményét visszavezeti az artikulációra és a kikövetkeztetett erő kifejtést honorálja azzal, hogy nyomatékosnak nyilvánítja (sőt hangosabbnak is hallja) a nagyobb energiával ejtett szótagot. Ehhez hozzátehetjük: a világ különböző pontjain, Leningrádban, New Yorkban, Stockholmban végzett lélektani és fonetikai kísérletek arra utalnak, hogy a hallgató az érzékelt akusztikai képletet minden esetben először mozgás-élménnyé alakítja át, s ezután azonosítja a hallott hangot, illetve a „hallott” mozgást a nyelvnek valamelyik fonémájával (Csisztovics 1960, 1965, Faaborg-Andersen 1957, Liberman et al. 1963).

Kenneth Stevens éppen ezért olyan beszédfelismerő készüléket tervezett, mely az észlelt akusztikai jegyeket visszavezeti az artikulációra, s az így nyert fiziológiai jegyek alapján határozza meg a készülék a beszédhang kilétét (K. N. Stevens 1960).

Mindezek után érthetőbbé válik, miért nem sikerült gépesíteni mindmáig a beszédhang-felismerést. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ember nemcsak azt hallja meg és nem is feltétlenül azt hallja, ami a fülébe jut. Könnyen kikísérletezhető ez bármely budapesti telefontal, mely tudva-

17. ábra. A *kutyát* (A) és *kátyút* (B) szó (1) oszcillogramjának burkológörbéje, amikor a felvétel kondenzátor mikrofonnal, levegőn át készült, (2) a gégemikrofonnal készült oszcillogram burkológörbéje, (3) a levegőn át készült felvétel hangnyomás-görbéje. A gége szintjén még nagyobbak az amplitúdók a hangsúlyos szótagban a nagyobb, az aktívabb kilégzőtevékenység és nagyobb subglottális nyomás következtében. Az *u* magas nyelvállása következtében azonban az első szótag jóval több energiát veszít a szájüregben

18. ábra. A *Balra át!* vezényszó hangnyomás-görbéje (lent), és a belső bordaközi izmok (mm. intercostales interni) működési áramának görbéje

levőleg csak a 2000 Hz-en aluli frekvenciákat továbbítja. Ennek ellenére kitűnően megértjük, hogy valaki *szín*-t vagy *sín*-t mondott-e. Holott az *s* és *sz* hangok közötti különbség főként a 2000 Hz feletti tartományban dől el. Megértjük a mondatot a helyzet segítségével. Ha partnerünk éppen képkiállításból jött és „pasztelles színek”ről beszél, eszünkbe se jut sínekre gondolni, ha nem is halljuk világosan a szóban a réshangot. És *s*-t hallanánk a „kisiklott a sinekről” mondatban akkor is, ha az illető *sz*-t mondott volna a kagylóba. Hogy a helyzetnek, a mondatnak milyen nagy szerepe van egyes hangok megértésében, kitűnik, amikor idegen szavakat vagy szokatlan vezetékeveket hallunk vagy mondunk a telefonbeszélgetés során. Ilyenkor meg kell teremteni a hiányzó szövegekörnyezetet: „*S* mint Sándor, *Sz* mint Szilárd”. Tanulságosak ebből a szempontból a londoni University College fonetikai osztályának beszédfelismerési kísérletei. Igen gyenge eredményt értek el, amíg a gép memóriájába csak akusztikai sablonokat helyeztek. Javult a helyzet, amikor a magánhangzók átmeneti fázisát, tehát az „exportált” akusztikai jegyeket is figyelembe vették. Lényegesen jobb eredményt azonban csak akkor sikerült elérniök, mikor a felismerő gép az egyes hangok előfordulásának valószínűségével is számolt (Fry és Dénes 1958, Fry 1962).

Egyes „betűk”, nyelvi hangok érzékelése tehát bonyolult mérlegelés eredménye, mely az illető nyelv hangjainak és a szöveg alapján, a helyzetből adódó valószínűségekkel is számot vet.

A beszédhang sajátos mondanivalója

És mind ezideig csak a beszédhangban megtestesülő fonemikus jegyek érzékeléséről beszéltünk és nem a beszédhang érzékeléséről. Ha a beszédhang nem lenne egyéb, mint a fonemikus jegyek hordozója, akkor nem éreznék kifejezőbbnek, elevenebbnek a nyomtatott betűnél. Ezek a jelzők arra utalnak, hogy a beszédhangban további híranyag, információ rejlik, hogy a beszédhang jelelem, de egyúttal közvetlen kifejezése is valamiféle mondanivalónak. Ez a mondanivaló minőségileg különbözik a morfé mákkal kifejezett fogalmi jellegű tartalmaktól: a fogalmi szintet el nem érő érzelmi, hangulati jellegű információ jut a fonémák megelevenítése során a beszédben kifejezésre. Minőségileg különböző ezeknek a pragmatikus tartalmaknak a kódolása is. A *szék* három diszkrét elemből, az *sz*, az *é* és a *k* fonémából áll, s ezek a jelelemek nem állnak semmiféle szükségszerű természetes kapcsolatban a szó jelentésével. A szavak kifejező ejtémódja viszont valójában kifejezőmozgás, *hangos mimézis*, hallgató gesztus. Röntgen rétegfelvételek tanúsága szerint, a harag vagy gyűlölet a gége szintjén általában erős kontrakcióban jut kifejezésre. Amikor szeretettel, gyengéden szólunk vagy gyengéden suttogunk, a Morgagni-féle tasak (ventriculus laryngis) kiöblösödik, az álhangszalagok (ligamenta thyreo-arytenoidea superiora) távol állnak egymástól. A haragos beszédben a glottis (vera

és spuria) összeszűkül, a ventriculus laryngis elkeskenyedik vagy egészen eltűnik a képen. Még erősebb, erőszakosabb a kontrakció, amikor visszafojtott haraggal, gyűlölettel beszélünk. A gégetraktus keskeny vonallá szűkül, a levegő az igen erős szubglottikus nyomás ellenére alig hatol át rajta

Nem nehéz a harag, a gyűlölet mimikáját értelmezni. A fokozott subglottális nyomás a kilégző izmok fokozott tevékenységének következménye, az erős indulat jele. A beszélő igyekszik haragját leereagálni, a levegővel együtt kivetni magából. A nagy izomfeszültség, a harcra való felkészülésre utal, akárcsak a karizmok megfeszítése vagy az ökölbesoruló kéz. Feltehető, hogy a beszélő önmagában ágálja el, amit partnerével szeretne tenni: a harag az ő torkát fojtogatja (Fónagy 1963). A hangban rejlő információ értelmezése a következő évtizedek feladata lehetne. Az irodalmi szövegek magyarázata mellett kialakulna a „hangmagyarázat”. Az interpretáló művészek alkotó tevékenysége érthetővé, megfoghatóvá válnék. Az orvos megérthetné a neurotikus vagy pszichotikus beteg hangjában rejlő titkos üzeneteket. A kutatás meg is indult már ebben az irányban. Felix Trojan igyekezett az érzelmeket tükröző „akuémák” tanát kidolgozni (Trojan 1962). Az ideg orvosok figyelme is ráirányult a beszédhangra (Moses 1956, McQuown 1957). Kísérletek történtek már az önkéntelen hangos közlemények kvantifikálására is. Frida Goldman-Eisler az áruló beszéd-szüneteket és a beszédleghzést elemezte statisztikai módszerrel (Goldman-Eisler 1958). Peter F. Ostwald rendszeres spektrum-analízisek segítségével vizsgálta az ideggyógyintézetbe került betegek hangjában tükröződő félelmet a sorozatos beszélgetések folyamán (Ostwald 1963).

Előbb vagy utóbb bizonyosan kialakul majd a beszédhangokban rejlő érzelmi hír leírására alkalmas új ABC is.

IRODALOM*

- ABERCROMBIE, D., Direct palatography: ZPhon X(1957), 21–25.
 ANTHONY, J. & LAWRENCE, W., A resonance analogue speech synthesizer: Proc. 4th Int. Congr. Acoust. (Copenhagen 1962)
 ARTYMOV, V. A., & LINZBURG, V. G., Rentgenologiceszkoje izucsenyije recevoj artyikulacii: Ucs. zap. MPIIJA 8 (1954).
 BEKESY, G. VON, Experiments in hearing, New York 1960.
 BELL, C. G., FUJISAKI, H., HEINZ, J. M., STEVENS, K. N. & House, A. S., Reduction of speech spectra by analysis-by-synthesis techniques. JAcS 33(1961), 1725–1736.
 BJUGGREN, G., Device for laryngeal phase-determinable flash photography: FPhon
 COHEN, A., SCHOUTEN, J. F. & HART, J., Contribution of the time parameter to the perception of speech: Proc. 4th Int. Cong. Phon. Sc.
 CSISZTOVICS, L. A., Klasszifikacija zvukov recsi pri jih bisztrom povtorenyii: Ak. Zs. 5(1960), 392–398.
 CSISZTOVICS, L. A. et al., Recsj artyikulacija i voszprijatije. Moszkva 1965.
 DAVID, E. E., Computer-catalyzed speech research: Report on the 4th International Congress of Acoustics. Copenhagen 1962. II, 69–88.
 DAVIS, K. H., Biddulph, R. & Balaschek, S., Automatic recognition of spoken digits: JAcS 24 (1952), 637–642.
 DELATTRE, P., COOPER, F. S., LIBERMAN, A. M., GERSTMAN, L. J., Speech synthesis as a research technique: Proc. of the 7th Congr. of Linguists. London 1956, 545–546.

- DENES, P., Effects of duration on the perception of voicing: *JAcS* 27 (1955), 761–764.
- DENES, P., The use of computers for research in phonetics: *Proc. 4th Int. Congr. Phon.* 149–154.
- DOUGHTY, J. M. & GARNER, W. R., Pitch characteristics of short tones. I. Two kinds of pitch threshold: *J. Exp. Psych.* 37 (1947), 351–365.
- DUDLEY, H. W., Fundamentals of speech synthesis: *Bell Telephone System Monograph* 2648 (1956)
- DUDLEY, H. W. & TARNÓCZY, T., The speaking machine of Wolfgang Kempelen: *JAcS* 22 (1950), 151–166.
- DUNN, H. K., The calculation of the vowel resonances and an electrical vocal tract: *JAcS* 22 (1950), 740–753.
- DURAND, M., Voyelles longues et voyelles brèves. *Essai sur la nature de la quantité vocalique.* Paris 1946.
- DURAND, M., La perception de sonorité consonantique: *JPsych* 51(1958), 393–402.
- FAABORG-ANDERSEN, K., Electromyographic investigation of intrinsic laryngeal muscles in humans: *Acta Physiologica Scandinavica* 61. Suppl. 140 (1957), 7–148.
- FABRE, PH., Un procédé électrique percutané d'inscription de l'accoulement glottique au cours de la phonation: *Bull. Acad. Nat. Medic.* 1957, 66–69.
- FANT, G., Modern instruments and methods for acoustic studies of speech: *Polytechnica Scandinavica* 246. Stockholm 1958.
- FANT, G., Acoustic theory of speech production with calculations based on x-ray studies of Russian articulations. 's Gravenhage 1960.
- FLANAGAN, J., Automatic extraction of formant frequencies from continuous speech: *JAcS* 28 (1956), 118–125.
- FLANAGAN, J. & HOUSE, A. S., Development and testing of a formant-coding speech compression system: *JAcS* 28 (1956), 1099–1106.
- FÓNAGY I., Über die Schallfülle der ungarischen Vokale: *Acta Ling. Ac. Hung.* 4 (1954), 383–425.
- FÓNAGY, I., A hangsúlyról. *Nyelvtudományi Értekezések* 18. Budapest 1958.
- FÓNAGY I., A nyomaték hangos vetülete: *NyK* 64 (1962), 157–186.
- FÓNAGY I., Az érzelmek kifejezőmozgása a gége szintjén: *Magyar Pszichológiai Szemle* 20 (1963), 206–214.
- FÓNAGY I. & MAGDICS KL. A hasonulás és a mássalhangzók hírértékének módosulása. *MNY. LVIII* (1962, 466–469).
- FRENCH, N. R. & STEINBERG, J. C., Factors governing the intelligibility of speech sounds: *JAcS* 19 (1947), 90–119.
- FRY, D. B., Automatic speech recognition: *Proc. 4th Intern. Congr. Phon.* 313–319.
- FRY, D. B. & DENES, P., The solution of some fundamental problems in mechanical speech recognition *L & S* 1 (1958), 35–58.
- GARPENDAHL, G., LILJENCANTS, J. & RENGMAN, U., The 51-channel analyzer: *STL-QPSR* 1962/Jul. –Sept. 1–5. 12(1960), 36–41.
- GOLD, G. B., Computer program for pitch extraction: *JAcS* 34 (1962), 916–921.
- GOLDMAN-EISLER, F., Speech analysis and mental processes: *L & S* 1(1958), 59–75.
- HALLE, M. & STEVENS, K. N., Analysis by synthesis: *Proc. Sem. Speech Compression and Processing. AFCRC-TR* –59–198. Dec. 1959. II. k.
- HEGEDŰS, L., On the problem of the pauses of speech: *ALH* (1953), 1–36.
- HEGEDŰS, L., Experimental phonetics in the service of the linguistic atlas: *ALH* 5(1955), 185–217, 369–413.
- HERMANN, I. & FÓNAGY, I., Die Selbstregelung der Lautstärke: *Folia Phoniatica* 10(1958), 167–181.
- HOLMES, J. N., An investigation of the volume velocity waveform at the larynx during speech by means of an inverse filter: *Proc. Speech Comm. Sem. Stockholm* 1963.
- HOLLIER, H. & CURTIS, J. F., A laminagraphic study of vocal pitch: *JSHR* (1960), 361–371.
- HÖFFE, W. L., Über Beziehungen von Sprachmelodie und Lautstärke: *Phonetica* 5(1960), 129–159.
- HUGGINS, W. H., A phase principle for complex-frequency analysis and its implications in auditory theory: *JAcS* 2 (1952), 582–589.
- JENSEN, M. K., Recognition of word tones in whispered speech: *Word* 14 (1958), 187–196.
- JONES, D., *The phoneme: its nature and use.* Cambridge 1950.
- KUZJMIN, JU. I., Gyinamieseszkaja palatografia: *Vopr. Pszihol.* 1(1963), 137–141.

- KALLENBACH, W., Eine Weiterentwicklung des Tonhohenschreibers mit Anwendungen bei phonetischen Untersuchungen: Akustische Beihefte 1951, Heft. 1.
- KERSTA, L. G., Voiceprinting identification: *JAcS* 34 (1962), 725.
- LADEFODEG, P., The regulation of sub-glottal pressure: *FPhon* 12(1960), 169–175.
- LADEFODEG, P. & BROADBENT, D. E., Information conveyed by vowels: *JAcS* 19 (1957), 98–104.
- LAWRENCE, W., Formant tracking by self-adjusting inverse filtering: *Proc. Speech Comm. Sem. Stockholm* 1963.
- LEHISTE, I., An acoustic-phonetic study of internal open juncture. *Suppl. and Phonetica* 5. Basel–New York 1960.
- LIBERMAN, A., SAFFORD, K., EIMAS, P., LISKER, L., & BASTIAN, J., An effect of learning on speech perception: *L & S* 4 (1961), 175–195.
- LIBERMAN, A. M., COOPER, F. S., HARRIS, K. S., & MACNEILAGE, P. F., A motor theory of speech perception: *Proc. Speech. Com. Stockholm*.
- LICKLIDER, J. C. R. & MILLER, G. A., The perception of speech. In: *Handbook of experimental psychology*. Ed. Stevens, S. S. New York 1951.
- LUCHSINGER, R. & ARNOLD, G. E., *Lehrbuch der Stimm- und Sprachheilkunde*². Wien 1959.
- LUCHSINGER, R., & NIELSE, F., Über den Aufbau einer neuartigen Kurzfilm. – Apparatur für die Laryngoskopie: *FPhon* 13 (1961), 93–98.
- MACNEILAGE, P. & SHOLES, G. N., An electromyographic study of the tongue during vowel production: *JSHR* 7 (1964), 209–232.
- MALÉCOT, A., Acoustic cues for nasal consonants: *Language* 32 (1956), 274–284.
- MCQUOWN, N., Linguistic transcription and specification of psychiatric interview material: *Psychiatry* 20(1957), 79–86.
- MEYER-EPPLER, W., *Elektrische Klangerzeugung*. Bonn 1949.
- MEYER-EPPLER, W., Electromyointegrator, ein Gerät zur quantitativen Auswertung von Muskelaktionsströmen: *Klin. Wschr.* 34(1956), 484–486.
- MEYER-EPPLER, W., Realization of prosodic features in whispered speech: *JAcS* 29 (1957), 104–106.
- MIKSAK, J., The function of duration in the recognition of consonants. *Stanford Univ. Diss.* 1959.
- MILLER, R. L., Nature of vocal cord wave: *JAcS* 31(1959), 667–677.
- MILLER, G. A & LICKLIDER, J. C. R., The intelligibility of interrupted speech: *JAcS* 22(1950), 167–173.
- MOLL, K., Cinefluorographic techniques in speech research: *JSHR* 3(1960), 227–241.
- MOORE, G. P., WHITE, F. D., & BARBET, G. C. Ultra high speed photography in laryngeal physiology: *JSHD* 27 (1962), 165–171.
- MOSES, E. R. JUN., Research in tongue-palate contacts: *Proc. 4th Congr. Phon.* 21–25.
- MOSES, P. J., *Die Stimme der Neurose*. Stuttgart 1956.
- MUNSON, W. A., & GARDNER, M. B., Loudness patterns – a new approach: *JAcS* 22(1950), 177–190.
- NOLL, A. M., Short-time spectrum and „cepstrum” techniques for vocal-pitch detection: *JAcS* 36 (1964), 296–302.
- OLSON, H. F., BELAR, H. & SOBRINO, R. DE, Demonstration of a speech processing system consisting of a speech analyzer, translator, typer, and synthesizer: *JAcS* 34 (1962), 1535–1538.
- OSTWALD, P., *Sound-making: the acoustic communication of emotion*. Springfield 1963.
- PETERSON, G. E., Automatic speech recognition procedures: *L & S* 4 (1961), 200–219.
- PETERSON, G. E. & SIVERTSEN, E., Objectives and techniques of speech synthesis: *L & S* 3 (1960), 84–95.
- PICKETT, J. M., Tests of tactual speech transmission: *Proc. 4th Intern. Congr. Phon.* 221–226.
- POTTER, R. K., KOPP, G. A. & GREEN, H. C., *Visible speech*. New York 1947.
- PRESTIGIACOMO, A. J., Amplitude contour display of sound spectrograms: *JAcS* 34(1962), 1684–1688.
- PULGRAM, E., *Introduction to the spectrography of speech*. 'S-Gravenhage 1959.
- RICHTER, E., Länge und Kürze: *Archiv für vergleichende Phonetik* 2 (1938).
- RISBERG, A., Fundamental frequency tracking: *Proc. 4th Intern. Congr. Phon.* 227–231.
- ROBINSON, D. W., The relation between the Son and Phon scales: *Acoustica* 3 (1953), 344–358.
- ROSENBLATT, F., Application of perceptrons to speech recognition: *Proc. Speech Comm.*
- SAUSSURE, F. DE, *Cours de linguistique générale*. Lausanne–Paris 1916.

- SCHOTT, L. O., An electrical vocal system: Bell Laboratories Record 28 (1950), 540–555.
- SONNINEN, A., A parantasis-gram of the vocal folds and the dimensions of the voice: Proc. 4th Congr. Phon. 250–258.
- SOVIJÄRVI, A. Röntgenkinematographisch-akustische Untersuchungen über die Artikulation der Diphthonge: Proc. 4th Congr. Phon. 111–128.
- STEINBERG, J., Application of sound measuring instruments to the study of phonetic problems: JAcS 6 (1934), 16–24.
- STEVENS, K. N., Autocorrelation analysis of speech sounds: JAcS 12(1950,) 769–771.
- STEVENS, K. N., Toward a model for speech recognition: JAcS 32 (1960), 47–55.
- STEVENS, K. N. & HOYSE, A. S., Development of a quantitative description of vowel articulation: JAcS 27(1955), 484–493.
- STEVENS, S. S. & VOLKMANN, J., The relation of pitch to frequency: a revised scale: Amer. J. Psych. 53(1940), 329–353.
- SUBTELNY, J. D. & SUBTELNY, J. D., Roentgenographic techniques and phonetic research: Proc. 4th Intern. Congr. Phon. 129–146.
- SZIMONOVA, E., Metod rentgenografii v prepodavanyii fonyetyiki: Inozstr. Jaziki v skolje 1950, 116–118.
- TARNÓCZY T., Determination of speech spectrum through measurements of superposed samples: JAcS 28(1956), 1270–1275.
- TARNÓCZY T., Über eine neue Methode zur Bestimmung des durchschnittlichen Spektrums der Sprachlaute und der Sprache: ZPhon 12(1959), 301–325.
- TIFFANY, W. R., Vowel recognition as a function of duration, frequency modulation and phonetic context: JSHD 18 (1953), 210–215.
- TROJAN, F., Der Ausdruck der Sprechstimme. Wien-Düsseldorf 1952.
- TURNBULL, W. W., Pitch discrimination as a function of tonal duration: J. Experim. Psychol. 34(1944), 302–316.
- VILBIG, F. & HAASE, K. H., Some systems for speech-band compression: JAcS 22(1956), 858–865.
- WEISS, M. R. & HARRIS, C. M., High-resolution analysis of speech by computer techniques: Proc. Speech Comm.
- WIREN, J. & STUBBS, H. L., Electronic binary selection system for phoneme classification: JAcS 28(1956), 1082–1091.
- WOOD, D. E. & HEWITT, T. H., New instrumentation for making spectrographic pictures: JAcS 35(1963).
- ZSINKIN, N., Mechanyizmi recsi. Moskva 1958.
- ZSEBŐK, Z., Das Schnittbild des Larynx: Radiologia Clinica 21 (1952) 307–316.

* A kéziratot 1965 decemberében adtam le. Az újabb irodalmat már nem vehettem számba.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Ak. Zs.	= Akuszticeszkij Zsurnal
ALH	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
AmJPsych	= American Journal of Psychology
AS	= American Speech
FPhon	= Folia Phoniatica
JAoS	= The Journal of the Acoustical Society of America
J. Exp. Psych.	= Journal of Experimental Psychology
J. Psych.	= Journal de Psychologie
JSHD	= Journal of Speech and Hearing Disorders
JSHR	= Journal of Speech and Hearing Research
Klin. Wschr.	= Klinische Wochenschrift
L & S	= Language and Speech
MPIIJA	= Ucsnije zapiszki Moszkovszkogo pedagogicseskogo insztituta inosztrannih jazikov
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
Proc. 4th Congr. Phon.	= Proceedings of the 4th Congress of Phonetic Sciences (Helsinki 1961), 'S-Gravenhage 1962.
Proc. Speech. Comm.	= Proceedings of the Speech Communication Seminar (Stockholm 1962). Stockholm 1963.
STL-QPSR	= Speech Transmission Laboratory (Stockholm), Quarterly Progress and Status Report

THEOGNIS VERS EGY CSÁSZÁRKORI FELIRATON*

Theognis költészete továbbélésének a kutatása elválaszthatatlan a theognisi gyűjtemény létrejöttének, s egyes részei hitelességének bonyolult problematikájától. Részben ezzel is magyarázható az a tény, hogy a költő utóéletének története, — aminek megírását W. ALY már 1934-ben desideratumként jelölte meg¹, — lényegében máig feltáratlan.

A theognisi corpus irodalmi kapcsolatait, helyzetét a gnomologiai hagyományban legutóbb A. PERETTI tárgyalta behatóan terjedelmes monográfiájában.² A ma olvasható szöveg létrejöttének kései datálásával (i. sz. IX. sz.), valamint a hiteles theognisi anyagot illető radikális következtetéseivel élénk ellenkezést váltott ki, s a konzervatív unitárius felfogást valló kutatókat sem készítette álláspontjuk feladására.³

Az irodalmi hagyományozás hézagossága folytán a legalapvetőbb kérdések megoldásához is csak igen kevés szilárdnak nevezhető támpont áll a kutatók rendelkezésére. Hogy ebben a helyzetben milyen — örvendetes és egyúttal elgondolkoztató — meglepetésekkel szolgálhat a véletlen, arra nézve elég az utóbbi évek legjelentősebb Theognisszal kapcsolatos leletére utalni. A negyvenes évek során s az ötvenes évek első felében széles körű vita folyt a nemzetközi kutatásban egyebek közt a mű 261 sköv. sorainak értelmezése, s ezzel kapcsolatban természetesen a hitelesség kérdése körül is.⁴ A vita mindaddig tartott, amíg E. LOBEL az oxyrhynchosí papiruszok XXIII. kötetében⁵ nem publikált egy keskeny (maximálisan 12 betű széles) papiruszcsíkot, amely Theognis 254—278 sorainak töredékét tartalmazta a hagyományos sorrendben. Ez az első Egyiptomban talált — az i. sz. II—III. századnál nem későbbi — Theognis-töredék igazolta, hogy hagyományos szövegünk teljesen független az évszázadokkal későbbi anthológia szerkesztők (Stobaios

* (Az Ókortudományi Társaság 1966 okt. 21-i ülésén elhangzott előadás.)

¹ Theognis, PW-RE V A 1983.

² Teognide nella tradizione gnomologica. Pisa 1953 (Studi class. e orient. IV.).

³ Ld. pl. VAN DER VALK: Humanitas 7—8, 1955—56, 68 sköv. D. YOUNG Theognis-kiadásának (Lipsiae 1961) bevezetésében, p. XI—XII.

⁴ Az interpretáció történetére vonatkozóan ld. A. GARZYA: RivFil 34, 1956, 164 sköv.

⁵ London 1956, n. 2380.

és mások) munkájától, s egymagában halomra döntötte PERETTI elméletét. A lelet jelentőségét ebben az értelemben azóta érthető módon többen is hangsúlyozták⁶, s olyanok is revideálták álláspontjukat, akik korábban osztották PERETTI véleményét.⁷

A mű átgondolt felépítésének, a tudatos szerzői szándéknak megítélése szempontjából az egyik legfontosabb rész a 237—254 sor, az ún. Kyrnos-epilogus. E kompozicionális szempontból oly fontos disztichonok eredetiségét illetően szintén megoszlik a kutatók véleménye.⁸

Ebben az összefüggésben kívánunk ismertetni alább egy i. sz. III. sz. első harmadából származó adalékot egy már régebben publikált kisázsiai felirat alapján. Az összefüggés — tudomásunk szerint — elkerülte az epigráfusok figyelmét, s ennek következtében a Theognis-filológia mindmáig nem tartja számon adatunkat, amely megítélésünk szerint már csak a költő római-kori továbbélése szempontjából nézve is figyelemre méltó, s talán a Kyrnos-könyv epilógusa hitelességének mérlegeléséhez is támpontul szolgálhat.

1. Agónisztikus tárgyú feliratok gyűjtése során⁹ került a kezembe az az anyag, amelyet R. HEBERDEY és E. KALINKA közöltek kisázsiai gyűjtőútjaikról még a múlt század legvégén.¹⁰ Különösen felkeltette az érdeklődésemet egy *titulus honorarius* (n. II. 65, p. 49—50), amely az észak-lykiai Oinoanda¹¹ helyén került elő. Ez a *φιλόπατρις* és más ékes jelzőkkel megtisztelt [*Ἰοῦ*]λιος Λοίκιος Πείλιος Ἐνδάρεστος érdemeit kívánja megörökíteni abból az alkalomból, hogy adományával „ötévenkénti” versenyjátékokat alapított Lykia görög városai számára.¹³ A felirat utolsó négy (16—19) sora a következőképpen hangzik:

Ὡς σὺ μὲν οὐδε θανῶν ἀπολεῖς
κλέος, ἀλλὰ μεγ' οἴσεις ἄ —
φθιτον ἀνθρώποις ἀὲν ἔχων
ὄνομα.

⁶ Így pl. A. LUPPINO: RivFil 35, 1957, 234 sköv. A. LESKY: Geschichte der griech. Literatur.² Bern-München 1963, 196.

⁷ Mint J. CARRIÈRE: REG 75, 1962, 37 sköv.

⁸ Pozitív értelemben foglal állást újabban pl. G. MÉAUTIS: LEC 51, 1949, 16 sköv. A. R. BURN: The Lyric Age of Greece. New York 1960, 262—264. H. FRÄNKEL: Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums.² München 1962, 461. Negatív álláspontot képvisel J. CARRIÈRE: RFA 52, 1950, 11 sköv. A. PERETTI, i. m. 19. 339. Tartózkodó B. A. VAN GRONINGEN: Verhandl. der Kon. Nederl. Akad. van Wet. Afd. Letterkunde. Amsterdam 65/2/1958, 173 sköv.

⁹ Vö. AntTan 13, 1966, 74 sköv. = Acta Ant. Hung. 14, 1966, 366 sköv.

¹⁰ Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien. Denkschrift d. Kais. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. 45, 1897. (1).

¹¹ Oinoandára vonatkozóan újabban ld. D. MAGIE: Roman Rule in Asia Minor. Princeton 1950 I. 241—42. 516. 521—22. II. 1122. 1370.

¹² A név alakjára vonatkozóan ld. alább 94. o. és 17. j. ill. 95. o. és 25. j.

¹³ 6—12. sor: ...ἔξ ἰδίας δωρεᾶς καὶ φι[λ]ο[σ]οφίας πρῶτον τῶν ἐν τῇ πατρίδι συστησάμενον | ἀγῶνα κοινὸν Λυκίων θέμιδος πενταετηρικῆς ἐκ τε ἀνδριάντων καὶ θεμάτων, ποιησάμενον ... Vö. B. LAUM: Stiftungen in der griech. und röm. Antike (Neudruck) Aalen 1964 II. 130. o. 2. j. A κοινὸν Λυκίων mibenlétére ld. MAGIE, i. m. I. 533. és II. 1311, n. 59.

A felirat közreadói semmiféle észrevételt nem tesznek ezzel a rcsszel kapcsolatban, pedig a dallamos, csiszolt szöveg joggal hívja fel magára a figyelmet. A felirat négy zárósora ugyanis megfelelő tagolásban egy szabályos disztichont ad:

*ᾠς σὺ μὲν οὐδὲ θανῶν ἀπολεῖς κλέος, ἀλλὰ μεγ' οἴσεις
ἄφθιτον ἀνθρώποις αἰὲν ἔχων ὄνομα.*

A halhatatlan hírnév ígérete hasonló megfogalmazásban megtalálható már az Odysseiában is (24, 93—94):

*ὥς σὺ μὲν οὐδὲ θανῶν ὄνομ' ὄλεσας, ἀλλὰ τοι αἰεὶ
πάντας ἐπ' ἀνθρώπους κλέος ἔσσεται ἐσθλόν, Ἀχιλλεῦ . . .*

Epigrammánk azonban megfogalmazás és metrum tekintetében egyaránt közelebb áll Theognis 245—46 sorához:

*. . . οὐδέποτε' οὐδὲ θανῶν ἀπολεῖς κλέος, ἀλλὰ μελήσεις
ἄφθιτον ἀνθρώποις αἰὲν ἔχων ὄνομα . . .*

A felirat disztichonja a Kyrnos-epilogus¹⁴ idézett soraitól mindössze két szóban tér el (*οὐδέποτε' ~ ὥς σὺ μὲν, μελήσεις ~ μεγ' οἴσεις*). Ezek közül a kezdet *ὥς σὺ μὲν . . .* teljesen logikus, feltehetően alkalmoszerű változtatás — esetleg a homérosi reminiscencia közrejátszásával —, amellyel az ünnepélyes lezárásul választott rész megfelelően kapcsolódhat a megelőző konkrét méltatáshoz. A *μελήσεις ~ μεγ' οἴσεις* eltérés szintén nem zavaró; annál kevésbé, mert az adott theognisi hely szöveg hagyománya különben is több variánst mutat fel, pl. *οὐδέ τε λήσεις, οὐδέ γε λήσεις*.

2. A következő lényeges kérdés, amelyet meg kell oldanunk, a felirat datálása. — Lykiában, mint általában egész Kisázsziában, a romanizáció folyamata kapcsán sor került a Rómában kedvelt különféle játékok, látványosságok — pl. a gladiátor viadalok — bevezetésére is. Továbbra is fentmaradt azonban a hagyományos görög típusú athlétikai — és zenei-költői — versenyek gyakorlata. Ezek sorában találunk a hellénizált városok számára közös rendezvényeket — amilyen a szóban forgó alapítvány is, — valamint helyi jelentőségű versenyeket egyaránt. Ezeket szabályos időközönként (egy, két, négy évenként) tartották meg, s elnevezésük feltüntette, hogy kinek az adományából, vagy melyik császár tiszteletére (illetőleg emlékére) létesítették; olykor mind a kettőt is.

Oinoanda agónisztikus hagyományai is rendkívül gazdagok. A város római kapcsolatainak megszilárdulása Nero korára tehető, s hamarosan sor került egy négyévenkénti „Isolympia¹⁵ Vespasianeia” megalapítására. A II.

¹⁴ Magyar nyelven ld. SZEPESY TIBOR fordításában az általa összeállított Görög Költők Antológiája c. kötetben, 1959, 130—131 (Európa Könyvkiadó).

¹⁵ A fogalomra vonatkozóan ld. AntTan 13, 1966, 74. o. és 32. j. = Acta Ant. Hung. 14, 1966, 366. o. és 32. j., további irodalommal.

sz. közepe után alapította a Meleagrea nevű játékokat egy bizonyos Meleager.¹⁶

A tárgyalt felirat datálására, a benne megörökített alapítvány idejére vonatkozólag a szöveget publikáló HEBERDEY és KALINKA nem tesz semmiféle megjegyzést. Nem oldható meg a kérdés pusztán az alapító neve alapján sem, annál kevésbé, mert az első közlésben még [*Αἰ*]/λιος kiegészítést találunk, holott más adatok alapján kétségtelen, hogy [*Ἰού*]/λιος-t kell olvasnunk.¹⁷ (Mellesleg a személynevekkel való operálást kronológiai és ethnikai etc. kérdések tisztázásánál különben sem tartjuk olyan csalhatatlan módszernek, mint számos epigráfus.)

Szerencsére Euarestos neve más dokumentumokon is előfordul, a személyazonosság kétségtelen bizonyossága mellett. Így a helyszínen talált 5 egymással összefüggő, hasonló szövegezésű feliraton, amelyet az általa alapított játékok győztesének tiszteletére emeltek.¹⁸ A feliratokon az adományozó neve, az alapítás ténye mellett szerepel a játékok elnevezése is, aminek alapján ezeknek, s a minket érdeklő feliratnak a datálása is tisztázható. A sorrendben első (n. 9.) felirat szövegének szempontunkból ezúttal fontos része¹⁹ a következőképpen hangzik (3–12): Ἀγωνοθετοῦντος | διὰ βίου²⁰ . . . Ἰουλίου Λουκίου Πειλίου Ἐθαροσίου πανηγύρεως πρώτης Σενηρείων [*Ἀλεξ* | *ανδρείων*] Ἐθαροστέλων ἢς αὐτὸς συνέστησατο . . .

A kipontozott szöveghelyen eredetileg még egy szó állt, amit utólag — mind az 5 feliraton következetesen — töröltek. A hiányzó szó Holleaux és Paris megállapítása szerint (p. 229) Ἀλεξανδρείων volt, a játék teljes neve tehát Σενήρεια Ἀλεξάνδρεια Ἐθαρόστεια volt. A törlés az Alexander Severust sújtó *damnatio memoriae* következménye, melynek alapján a meggyilkolt császár nevét törölték a nyilvános emlékekről.²¹ A játék alapítása, s ezzel az utóbb tárgyalt feliratok, valamint a Theognis idézetet tartalmazó dokumentum tehát Severus Alexander uralkodásának idejére (i. sz. 222–235) tehető.

3. Arra vonatkozóan nem adnak szövegeink közvetlen felvilágosítást, hogy a játékok alapítása milyen konkrét alkalomból történt. Amennyiben

¹⁶ A fentiekre vö. MAGIE, i. m. I. 534–36. II. 1392 (n. 63) és 1390 (n. 57).

¹⁷ Később (1934-ben) már HEBERDEY is Iuliuszt ír (PW-RE V A. 778, s. v. Termesos), minden közelebbi hivatkozás, utalás nélkül. Különös, hogy W. RUGE viszont továbbra is Ailiost említi (uo. XVII. 2233, s. v. Oinoanda), ráadásul olyan feliratokra hivatkozva, ahol kifogástalan Ἰούλιος olvasatok szerepelnek; ld. a köv. jegyzetet.

¹⁸ Ld. BCH 10, 1886, p. 229–34, n. 9–13; a felső hely azonosítására ld. uo. p. 216 (M. HOLLEAUX — P. PARIS); vö. uo. 24, 1900, p. 342, n. 6 (G. COUSIN) és IGR III p. 187, n. 497 (R. CAGNAT).

¹⁹ A játékok rangjára jellemző lehet, hogy a n. 13-on említett ifjúsági pankratorgyőztes korábban győzelmet aratott már az olympiai, a pythói és az actiumi versenyeken is; utóbbiakra vö. AntTan, i. h. 74–75. o. (= Acta Ant. Hung., i. h. 366–68. o.) — A n. 12. felirattal foglalkozott újabban L. ROBERT: Eos 48, 1957, 222–231., a 9. 10. és 13. számúval uó. Hellenica XI–XII (Paris 1960), 354. 20.

²⁰ Az ἀγωνοθέτης tisztét szokás szerint élethossziglan az adományozó látta el.

²¹ Erre vonatkozóan ld. D. VAGLIARI a Ruggiero-féle Dizionario epigr. I. 397.

azonban a vizsgálódásaink kiindulását és célját képező felirat 2—3. sorában szereplő *γραμματικὸν ἀλκι[τ]ούργον* kitételt azonosíthatjuk a *γραμματεὺς Λυκίων* tisztséggel²² — annyiban feltételezhető, hogy az alapítvány esetleg ennek elnyerésével állt kapcsolatban. Nem volt ritka ugyanis, hogy Kisázsia görög városainak polgárai egy-egy jelentősebb tisztség elnyerését éppen egy versenyjáték létesítésével hálálták-örökítették meg.²³ Ilyen volt pl. C. Iulius Demosthenes esete, aki az *ἀρχιερεὺς τῶν [Σεβασ]τῶν καὶ γραμματεὺς Λυκίων* | *τοῦ κοινοῦ* tisztségek elnyerése alkalmából rendezett játékokat Vespasianus tiszteletére.²⁴

Feltevésünk alapján még könnyebben elképzelhető, hogy Euarestos környezetében megfordult egy a görög irodalomban jártas személy, akitől a Theognis-idézet származik. Ezzel kapcsolatosan hivatkoznánk végül még egy oinoandai felíratra, amely szintén az általa alapított játékok²⁵ egyik — az ifjúsági kategória birkózó számának — győztesét ünnepli. A felirat második felében (13—19 sor) ugyanis két alkalmilag hevenyészett disztichon olvasható.²⁶ A két adat jól kiegészíti egymást, s nem lehetetlen, hogy ugyanannak az ismeretlen litterátornak a ténykedésére vezethető vissza.

Utóbbi (3. pont) fejtegetéseink természetesen pusztá feltevések, s mondanivalónk lényege szempontjából mellékesek. A fontos az, hogy feliratunk egy az alkalomhoz tudatosan idomított Theognis-idézetet tartalmaz: ezzel a költő római-kori továbbélésére vonatkozó adataink köre egy újabb adalékkal bővült, mégpedig olyannal, amely — mint arra fentebb már utaltunk — esetleg a Kyrnos-epilogus hitelességének, s a theognisi gyűjtemény mai formája kialakulása idejének vizsgálatánál nem hagyható figyelmen kívül.

²² Ennek mibenlétére ld. W. RUGE, PW-RE XIII 2279, s. v. Lykia.

²³ Vö. erre nézve pl. Plinius közléseit, *epist.* 10, 75, 2. — Licinius Longus gladiátor-és állatviadalt rendezett Oinoandában, amikor lykiarchosszá választották (IGR III 492. 500). — Versenyjátékokkal kapcsolatos alapítványokra vonatkozó feliratos dokumentumokat Kisásziából ld. B. LAUM, i. m. II. n. 65. 73a. 87. 90. 101. 103. 121—125. 127. 134—135. 138—139. 141—142. 145—148. 151—161. 165—168. 170—172., vö. 69a 102(4.). 114. 162—163. Ld. még Lykiára vonatkozóan A. B. RANOVICS: A római birodalom keleti tartományai. Budapest 1956, 113 sköv.

²⁴ *τῶν πενταετηρικῶν μ[εγ]άλων ἰσολυπιῶν Οὐεσ[πα]σιανε[ίων] . . .* Ld. HEBERDEY-KALINKA, uo. p. 47, n. II. 62 = IGR III 487. Vö. MAGIE, i. m. II. 1392 (n. 63).

²⁵ IGR III n. 497 (p. 187). Az előbbieknél később, feltehetően ötödik alkalommal rendezett játékok ezúttal már csak *Ἐὐαρέστεια* néven szerepelnek. R. CAGNAT különben *Πε[τ]ιλίος* alakot közöl, míg J. Franz korábban (CIG III 4380 m. és n.) *[Μ]ει[δ]ίλος* nevet olvasott.

²⁶ *Παίδων μὲν τα πρῶτα πάλην|ἔστειπε με πάτρην|| καὶ κύδηνε κλύτη εἰκόνι χαλ|κελάτω·|| πανκράτιον δ' ἀνδρῶν κοινόν|Λυκίων μετέπειτα|ἀράμενος πάτρην θῆκ' ἐρατὸν|ἔξανω*

MŰVÉSZI ARCHAIZÁLÁS ÉS NYELVEMLÉKHAMISÍTÁS 1772 ÉS 1873 KÖZT

I. Archaizáló költői és írói stílusunk XVIII—XIX. századi jelenségeit vizsgálva gyakran szemben találtam magam e szándéka és jellege szerint egész eltérő, némely vonatkozásában mégis szinte elválaszthatatlan két fogalmazás-mód határkérdéseivel. Ezek közül szeretném alább a fontosabbakat számba venni és lehetőleg tisztázni. Hogy az ismétlés, üres járat stb. veszélyét csökkentsem, szorososan az 1966-i debreceni nyelvészkonferencián „A tudományos irodalom hatása művészi archaizálásunkra 1772 és 1849 között” címen bemutatott anyagomhoz (NyelvtudÉrt. 58. sz., 556—61) kapcsolódok, s most is az egykorú tudományos-közműveltségi (és irodalmi) viszonyokra vetítem a nyelvi régiesítés jelenségeit, mindig csak egy-két példát részletezve. A két-féle archaizálásnak ilyen háttérű összehasonlítása — úgy látom — szellemi életünk történeti vizsgálatában még ma is igen tanulságos, sőt nem egy elvi kérdés tisztázásához is hozzásegít.

Hiszen m i n d k é t előadásmód főleg elavult nyelvi eszközökkel igyekszik a régi kor benyomását kelteni, tehát mindegyiknek szüksége van korszerű nyelvtörténeti ismeretekre, több-kevesebb stílusutánzó érzékre, sőt még a merész stílusbravúrral való szerepelhetnékre is — bár mindezekre más-más mértékben és módon, egyéb hatásos eszközökkel szintén eltérő társulásban. S arra is egyformán számot tartanak, hogy a kortárs olvasóközönség igényli és eléggé meg is érti archaizálásukat. Ennyiben tehát nagyjában hasonló függvényei koruk nyelvtörténeti tudásának és közszellemének, illetőleg nyelvi, sőt egész szellemi divatjának.

Lássuk most legfőbb különbségeiket is!

Az archaizáló k ö l t ő és í r ó mindig főleg művészi céllal, rendesen nyílt sisakkal — a maga nevében — s a kortárs (meg a jövő) irodalmi olvasóközönséghez szól; tehát nem névtelenül vagy álnéven, s nem látszólag egy régibb kor magyarjaihoz intézve szavait. Ez még akkor is világos, ha például Kazinczy ismert 1789-i románcza egy 1217-i szerelmes magyar kereszteslovag ajkára adja az enyhén kosztümös szöveget.¹

¹ Az 1820-as évek Aurórájában a nemzeti történeti epikai szövegek romantikus illusztrációi — részben magának Kisfaludy Károlynak munkái — szintén csak az egy-

A szerző így a számtalan lehetséges hangtani, szókészleteti és nyelvtani archaizmus közül csupán egy kisebb „mintakollekcióval” ügyeskedik — esetleg írástechnikai-helyesírási, régibb művelődési-gondolkodási szintre utaló stilisztikai eszközökkel, bizonyos verstani s más efféle elemekkel (meg persze megfelelő tárgyválasztással, eszmékkel, mesével, jellemzéssel, szerkezettel, műnemmél, műfajjal stb.) dolgozik, hogy egészében legjobban biztosítsa a megálmodott művészi összehatást. Még akkor is így valahogy jár el, ha csak a múltban elhelyezett szereplőit beszélgeti régiesen, mint többé-kevésbé az Uránia 1794-i csonka novellájának szerzője. Ha pedig egész különálló betétként (idézet, mottó, dal, levél stb.) közöl eredeti hajdani vagy ilyennek álcázott újsütetű szövegrészt, nagyjában még mindig ő a közönség — s a kritika — szemében a művészileg felelős közvetítő, hiszen azt is ő dönti el, hogy e közbeékeles milyen mélységben, mennyire sokoldalúan és következetesen legyen archaikus; például Csokonai Dorottya-jának summázásaiban, Kölcsey *mágyiás* könyvében vagy Jósika szépprózájának „egykorú” leveleiben. (Ez az utóbbi csoport mindamellet már sokféleképp érintkezhet-keveredhet a hamisítással.) Régiessége a már egységesült irodalmi nyelvben a szépirodalom nyelvének színeit gazdagítja.

A koholt emlék készítője ellenben mindig „rangrejtve” akar maradni, s látszólag már lezárult nyelvfejlődési szakaszhoz adna új forrást, hajdankori olvasókhöz szól. Ezért legalább szándéka szerint egyetemesség és tökéletes régiességével tudatosan meg akarja tévesztetni az olvasókat. Célját szintén rejtegeti, s e törekvése nem is szokott művészi lenni: öregbíteni szeretné népe vagy megyéje, nemzetsége, családja, irattára (s egyben a maga), illetőleg egy rajongva csodált hajdani korszak, mozgalom stb. hírét-nevét; esetleg pontosabban valamely történelmi rangot, jogot, birtokigényt kívánna okmányyszerűen igazolni; és így tovább. — De egyúttal bizonyosan fitogtatni is akarja önmaga előtt fölünyes ügyességét, mellyel orránál fogva vezetheti a világot.² — Hanem „Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni”: a hamisító ezzel kockáztatja, hogy könnyen rajtakapják, s akkor sokszorososan szégyent vall. Hiszen igazában minden előforduló magyar és idegen nyelvi elemnek, írásformának, régi fogalmazó divat-

---

korú átlagos művelődéstörténeti érzékhez és igényhez mérten ábrázolják valóban régies öltözetben (fegyverzetben, hajjal, bajusz-szakállal, pózokban stb.) daliás őseinket, s a IX. és a XVI. század emberei közt mindebben alig tesznek még különbséget. S ez a kissé még mindig díszmagyaros „ősi” külső már így is némi fejlődést jelez a Dugonics „történeti regényeinek” képein ábrázolt, néha világosan rokokó hajviselethez-mihez képest. S Zoltán fejedelemnek a Jólánka (1803.) elején látható kastélya sem ehhez mérten régies, csak épp a tornya hagymakupolás: barokkosan klasszicizáló.

² A különbség itt olyanféle, mint mikor másnak a hangját, modorát, írását stb. kedélyesen-ártalmatlanul utánózzuk, illetőleg mikor szélhámoskodva imitáljuk. — Persze a tökéletesen régi nyelv rekonstruálására a művészi archaizáló is törekedhet; nyelvtörténeti tudásának önmaga előtti fitogtatása stb. szintén kiérzik olykor. De mindez rendesen már a művészi hatás rovására megy.

nak, gondolkodásmódnak, általános műveltségbeli vagy konkrét tárgyi vonatkozásnak millió technikai-materiális mozzanattal együtt (mint tollírás esetén a tinta, a toll, a papír anyaga, vízjegye stb.) csak teljességében van hitele. S bár ő általában még nem dolgozhatott szabályos „munkaközösségben”, mint némely mai nemzetközi műemlékgyártó zugvállalat csalogói, a tudósok közös ellenőrzésének már eléggé ki volt téve (ám még ez sem volt a mai technikai-sugárvegyészeti-biológiai módszerű, INTERPÓL támogatta szervezetű); ha másként nem, hát úgy fenyegette veszély, hogy az egyik tudós szakértő „nyomozati részeredményét” a többi addig fokozhatta, egészíthette ki, míg csak le nem leplezték a csalást. Igaz, sokszor a hamisítónak is akadt elég védője a lelkes, de naív honfitársak közt. A turpisság pedig többnyire csak akkor vált nyilvánossá, mikor elkövetője már köztiszteletben sírba szállt, a szégyent fogadatlan prókátoraira hagyva örökségül. — Viszont e nagy kockázat tudatában (vagy legalább előérzetében) a hamisítók általában „óvatos duhajok” voltak: igyekeztek homályban maradni, legföljebb az emlék „fölfedezésében” vállalva nyilvános szerepet, az állítólagos eredeti kéziratot pedig valamilyen mesével vagy ígéretéssel egyelőre nem adták ki a kezükből. Ezáltal a netán leleplezett hibák egy részét a másolás számlájára háríthatták át, másrészt lehetetlenné tették a sokoldalú paleográfiai ellenőrzést. Nemegetszer fárasztó és körülményes stratégiával igyekeztek valószínűsítő adatokat is teremteni alkotásuk köré. Olyan hamisítónk, aki végül egész nyíltan elismerte volna — legalább — tréfáját, nem akadt a fontosabb koholt emlékek világában.

Persze az eddig tárgyalt két fajta az archaizáló nyelvhasználatnak csupán két szélső, tiszta típusa: hiszen nálunk szintén akadt példa e korban arra a művészi emlékhamisításra, melynek preromantikus prototípusaként Macphersont szokás emlegetni. Az ilyen költő pedig egyben erőszakot tesz egyéni hiúságán: a nyilvánosság előtt megtagadja szíve gyermekét, s csak titkon-rettegve lesi fogadtatását, örül sikerének.

Mondanom sem kell, hogy nem a tanultabb hamisítók rehabilitására vagy épp megdicsőítésére teszek itt kísérletet, hanem a koholt régi szövegek főbb nyelvi stílus eszközeit, forrásait és utóéletét akarom számba venni — mint a korszerű nyelv- és stílustörténeti tudás és kölcsönhatás egyik kifejeződését; s azt figyelném meg, hogy pontosabban miképp reagált a fontosabb hamisításokra akkori nyelv- és irodalomtudományunk, illetőleg az írók s az olvasók anyanyelvi „meója”. — Természetesen több ponton elég jó régebbi részlet-eredményeket is felhasználok munkámban (1. alább).

2. A művészi archaizálást mint tudatos és egyre folyamatosabban jelentkező stíluszínezést a magyarban a felvilágosodás irodalmi korszakától tarthatjuk számon. Fő rugója egyrészt a nemzeti lelkesedésnek II. József (meg elődje-utódai) alatti nagy felfokozódása, másrészt a történelmi és filológiai múltkutatásnak ettől is táplált divatja — meg olykor a nyugati irodalmak példája (1. előadásomban). Oklevélhamisítás, antedatálás stb. persze régebben

is volt, a most tárgyalandó változatok mégis eléggé mások: igazában mind a két iménti fő indítékra mennek vissza. A külföldi hatás koholt emlékeinknél kevésbé fontos, de megjegyzem, hogy TOLNAI VILMOS egykori összeállítása szerint a cseh nyelvemlékek hamisításában szintén a XIX. század első fele volt különösen gazdag, a francia szellemi életet pedig még utóbb is jócskán fölkavarta egy ilyen vihar (I. TÓTH BÉLA, *Curiosa Hungarica* — Magyar ritkaságok 2. kiadás. Bp. 1907. 1; e műben „A koholt nyelvemlékek” fejezetét tudvalevőleg TOLNAI készítette). — A művészi archaizálás említett két fő összetevője azonban itt sajátos ellenhatást fejtett ki: minél szenvedélyesebb volt már a nemzeti múlt szeretete és csodálata, viszont mennél fölszínesebb még a régi magyar nyelv és írás (meg egyéb viszonyok) ismerete, annál kedvezőbb volt a légkör az emlékhamisításra.

A költői és írói régiesítés változataiban úgy 1800 tájától lassan már kialakultak bizonyos *s t i l u s h a g y o m á n y o k* is, noha a nyelvi archaizmusok értékrendjében még ezután is szükségképp volt elég ingadozás vagy eltolódás — ha másért nem, hát a nyelvújítás okozta változások miatt, s mert az irodalmi nyelv egységesülésében csak a reformkor hozta a végső nagy hullámot. Az emlékkoholásban viszont a dolog természete miatt alig várhatunk olyan sablonossá váló nyelvi stilizálást, amilyen amott mondjuk Dugonicsot (és Percsenyi Nagyt) jellemzi, vagy amilyen az ossziáni stb. régies hangnem. — Furcsa, sőt különöc próbálkozásokban azonban itt még kevésbé volt hiány.

3. A múlt külsőséges megismerésének a művészi régiesítésben elég kezdeti és naív, bár hatásos megfelelője szerintem a pusztán *í r á s t e c h n i k a* is az ennél magasabb rendű *h e l y e s í r á s i* archaizálás, még ha némelyik példájuk aránylag kései keletű is. A régies ortográfiaának az éppen ábrázolt korhoz való pontosabb igazodásáról azonban már csak a szilárd és részletes hangtörténeti tudás hiánya miatt sem lehetett egyelőre szó (1. előadásomban); az Árpád-kori magánhangzók „nagy per”-e, tudjuk, századunkig is elnyúlt. — Nos, a hamis emlékekben az írástechnikának hatásvadászó, külsőséges érvényesítése is, a mai betűtípusú — de egyébként régies — helyesírásnak zavaros alkalmazása is még szélsőségesebben megmutatkozik.

A legmerészebb kísérletek messze a latin betűs írás előttre szeretnének visszanyúlni. Ismeretes, hogy a hún-szittya, illetőleg hún-székely írás kérdése már jóval az irodalmi felvilágosodás előtt is szenvedélyesen érdekelte filológiánkat (1. főleg BÉL MÁTYÁS, DESERITZKI INCE, PRAY GYÖRGY stb. munkáit). Nem előzmény nélkül jelenik meg tehát az 1770-es években az akkori Pozsony megyéből származó „Gellei imádságoskönyv”. Az az öreg, akitől a helybeli pap (megfejtésével együtt) állítólag szerezte, 1777-ben „eltűnt”; tudományos életünk vagy száz évig mégsem fogott igazában gyanút. Még a székely írás ősi voltában erősen kételkedő RÉVAI MIKLÓS is tudományosan számba vette (ElabGr. I, 128), s csak SZABÓ KÁROLYNAK 1866-i ismert kritikái tanulmánya leplezte le, hogy kiagyalt betűrendszere mind a székely,

mind az ismert idegen írásoktól független; öncélú fejtorna terméke. Magyar szövege pedig tudvalevőleg úgyis egy XVII. századi nyomtatott könyvünkéből való, tehát a nyelvtörténeti tudás szempontjából érdektelen. 1770 táji szellemi életünknek azonban így is kóros tünete az emlék. (Az adatokat részletesebben I. TOLNAI, i. h. 2 kk és SEBESTYÉN GYULA, A m. rovásírás hiteles emlékei. Bp. 1915. 19.)

A „hún-székely” írásegységnek ez a mindenképp merész egybefogása persze jól illett a krónikás és mondai, majd XVIII—XIX. századi tudományos és irodalmi közműveltségünkben rendkívüli jelentőségűvé váló hún(—avar)—magyar azonosítás tételéhez. Ezért érthető, hogy a Csiki Székely Krónika (1796., 1. alább) összetákolói a hitelesség látszatát egy külön kis rovásírásos felirattal is igyekeztek erősíteni (ez nyelvileg jelentéktelen). Vagy hogy 1839-ben felbukkant a turóci nemes Raksányi családnál (?) a könyvszerű, azaz folyó rovásírásban iskolát teremtő „Turóci fakönyv”, mely nyelvi szempontból szintén nem érdemel nagyobb vizsgálatot, bár jellemző, hogy sok-sok személyneve láthatólag az 1391-i Turóci Regestrumból, illetőleg ennek 1809-i ENGEL-féle kiadásából való (részletesebben I. SEBESTYÉN: Ethn. 1906. 346). Idetartozik az is, hogy LITERÁTI NEMES SÁMUEL szintén szolgált néhány máig megfejtetlen rovásos töredékkel.

Közülük egyedül a fakönyv fontosabb; némely valószínű külső hatásával itt is foglalkoznom kell. Az nem lephet meg, hogy Jókai, aki a nemzeti romantikus múltképnek minden színes részletén kapva kap, többször is emlegeti a régi székelyek rovásos följegyzéseit, sőt könyveit is (a föliatok mellett). De az érdekesebb, hogy a Buda halála (1863.) „Neked írott könyv is hazudik rovásra” sora szintén olyan elképzelésre vall, hogy a rovás egész könyv írására is használatos lehetett. Ám Arany János maga jónak látta óvatosan hozzátenni jegyzetben: „Rovásra hazudni. Maig élő mondás, annyi, mint sokat és folyvást hazudni, mintha csak írva volna. Azért mertem a hún írásmóddal (mely rovásra történt) kapcsolatba hozni, dacára mai tréfás színezetének” (kritikai kiadású ÖM. IV, 29, illetőleg 131): tehát a kedélyes szólásnak mintegy kivételes felhasználásáról, stilisztikai játékról beszél. SZABÓ KÁROLY pedig nem sokkal utóbb, 1866-i kritikai tanulmányában (a Budapesti Szemlében) a Turóci fakönyv hamisítvány voltát is leleplezte, s ekkor világosan szóba került a székely rovásjegyek könyvben való — folyamatos — kapcsolásának kései-erőltetett jellege.

A kérdés aztán még nagyobb súlyt kapott azáltal, hogy Somogyi Antal — 1848—49-i képviselő, Világos után politikai menekült stb. — 1873-ban Aradon is, Pesten is úgy adta ki maga összetákolta, archaizáló nyelvű „Régi magyar énekek” című kötetét, mintha több száz éves könyvekbe kézzel írt rovásírásos versekből tette volna át a darabjait. (Persze akkor már Arany János és Szarvas Gábor nyomban élesen kikelt a misztifikáció ellen!) Majd Somogyinak 1885-i halála után a rovásírásos, úgynevezett Karacsay-kódex is előkerült, a hamis énekek könyvszerű gyűjteményével; s több valóban régi könyvben — sőt a königsbergi lelet hatására: könyvtáblában — szintén

ránk maradt Somogyinak némelyik késő középkori vagy kora újkori keltezésű rovásos éneke. E szövegek archaizáló magyar nyelvvel a 7. pontban foglalkozom, BÉL MÁTYÁSRA visszamenő rovásos betűinek elemzése pedig nem is tartozik tárgyamhoz (1. TOLNAI, illetőleg TÓTH BÉLA gyűjteményében, továbbá SEBESTYÉN: Ethn. 1906. 348—55). Csak azt jegyzem meg én is, hogy Somogyi régiességként beleszótta rigmusaiba az 1501-i csikszentmiklósi hiteles feliratnak GYARMATHI 1794-i Nyelvmesterében található téves megfejtését („születetnél tege kezdvén. .”), ami stúdiumaira is fényt vet; és hogy a hamis pogány rovásos énekek egy részét — kínos utóélet! — 1902-ben Fadrusz János, ki még mindig hitelesnek tartotta őket, rávéste a zilahi „Tuhutum”-emlékre. Az ekkor kirobbant nagy hírlapi vitában azonban a bátor tollú TÓTH BÉLA még mindig csak SZILY KÁLMÁNNAK, majd egy akadémiai szakértői bizottságnak a segítségével tudta lassan visszaverni a makacsul hívők álhazafias vádaskodásait. (Ezek közt mai szemmel BARTHA MIKLÓS alkalmi részvétele a legmeghökentőbb.) — A tollharchban ismét szóba került a rovásjegyek könyvbeli alkalmazásának újszerűsége. Ezért lehet korjellemző tünet, hogy Gárdonyi Géza ugyan egészében erősen az Arany János-i magyaros-népies felfogásban rajzolta meg Attila húnjainak világát Láthatatlan emberében (1902.), a rovásírás dolgában már homályosabb: kettős megoldást alkalmazott, társadalmi különbséget tükrözve vele. Meghagyta egyrészt a tollal papírra írást, másrészt bevette a vessző oldalába való, igazi rovást. Saját szereplőjének szavaival: „Nálunk csak a királynál írnak papirostra. A nép vesszőre ír. Arra se tentával, hanem késhegygel. Hát én is metszettem egy csipkerózsa-vesszőt és elvittem Bogár táltoshoz. — Ródd rá szépen — mondtam neki, — amit legény szokott mondani a lánynak” (3. kiadás. Bp., 1915. 21).

A régies latin betűs írásmód külsejével — úgy látom — leginkább a LITERÁTI NEMES produkálta „I. András kori imádság”-ban hatott megtevéstően; de erről s az archaikus helyesírás kérdéseiről alább úgyis kell szólnom.

4. Érthető, hogy mikor a felvilágosodás évtizedeiben a nemesi nemzet szempontjából oly nagy fontosságú oklevélgyűjtés és történelmi forráskiadás, család- és megyetörténet stb. annyira föllendült, egyúttal jelentkezni kezdtek a kétes hitelű okiratok is. Közülük a latin alapszövegűek általában érdektelenek a mi mostani szempontunkból, hiszen egy-két magyar szórványon alig lehet fölmérnünk a szerzők magyar nyelv- és stílustörténeti ismereteit. Az úgynevezett Csiki Székely Krónika azonban nemcsak a történészek körében s a néprajz- és irodalomtudományban, hanem az egész magyar közéletben szinte beláthatatlan vihart keltett, s hatása a művészi archaizálásban is erős volt: ezt tehát nem zárhatjuk ki a vizsgálatból. Ez „okmányoknak” s a vele kapcsolatos „székely áldozópohárnak” ügyére, mint ismeretes, csak századunk elején tett pontot — legalább a tudományos életben — SZÁDECZKY LAJOS (A CsSzKr. Bp., 1905.; Még egyszer a CsSzKr.-ról.

Bp., 1911.). TOLNAI többször idézett áttekintése (1. kiadása 1899., 2. kiadása 1907.) már csak ezért sem foglalkozott vele; utóbb mások ilyen vagy olyan tekintetben érintették ugyan, de a mi gondolatmenetünk szempontjából — ha SZÁDECZKY eredményeinek alapján is — eléggé önállóan kell visszatérnünk a bonyolult anyagra.

A hosszú és szinte vérre menő tudományos, sőt részben nemzeti-nemzeti-ségi pörnek a mi számunkra ez a l é n y e g e : Az állítólag 1533-i iratgyűjteményből állítólag 1695-ben hitelesített szövegnek állítólag hű másolatai 1796-ban bukkantak fel. Igazában a székely nemesi Sándor család egyik sarja, a nyugtalan vérű Zsigmond (s egy-két tanultabb segítőtársa) tákolta össze az egész krónikát, hogy a Sándorok és Aporok közti ősi perhez s a leányági örökléshez, továbbá a Sándorok ugyanakkor összeállított nemzetségfájához történelmi bizonyítékot teremtsen, s hogy a családi kókuszerleget pogány áldozókehelyként tárhassa az ámuló világ elé — meg hogy a Sándorok (s ezzel a székelység) ősi-rendi súlyát növelje. (A hamisító viszont 1796-ban fölvette a másik perbeli család régies nevét is: *Upor Sándor*-rá vedlett át.) — JANCSÓ ELEMÉR nemrég így festette a dolgot: „[Egyesek anyagi okokból, mások rosszul felfogott hazafiságból rendszeresen hamisítják 1800 táján a történeti emlékeket. Ilyen koholmány] a Csiki Székely Krónika, melyet . . . egy család küldött el a társaságnak [= az erdélyi magyar nyelv művelőknek]. A beküldött iratokat a társaság tudományos ülésein megvitatta, majd szaktörténészeknek kiadta részletes bírálat céljából. A történészek nagy része a Krónika hitelessége mellett foglalt állást. A hitelességet vallották a XIX. század első felének történészei is, csak 1867 után, a forráskritika fejlődésével derült ki véglegesen . . . hamisítvány volta” (Az Erdélyi M. Nyelv-Mívelő Társ. iratai. Bukarest, 1955. 30; l. még uo. 245, 250, 272). SZÁDECZKY viszont inkább azt emelte ki munkáiban, hogy némelyik tudós már kezdettől fogva élt a gyanúperrel (CsSzKr. 34—5); másrészt hogy még a múlt század végső negyedében is harsányabb volt a szenvedélyes hívők, mint a józan kritikusok hangja, s ezért volt szükség a kérdésszövedék új tudományos ellenőrzésére (passim). Az úri társadalom pedig — tudjuk — még az 1930-as években is úgy emlegetett egyes főurakat, mint „a székely rabonbánok ivadékait”.

Minket most az érdekelhet mindebből, hogy *a)* milyen magyar nyelvi régiesítésig jutottak el Sándorék, s *b)* mit vett át ebből utóbb a művészi archaizálás.

Nos, az első kérdésre mindenekelőtt sok latin, majd — a XVI. századtól — magyar krónikából és egyéb történeti forrásból való tulajdonnevet (és történeti-mondai mozzanatot) említhetünk *Attilától Csabáig* és *Árpádig*, igen sok székely nemzetségnévvel együtt; szerepel benne a *vaiivoda* méltóságnév s a *Horkáz*, *Gyula* is, de személynévként; meg a székelység hún eredete. Hanem e neveknek s az előforduló helyneveknek írásában és hangalakjában mérhetetlen sok történetietlenség és más zavar van: *Csaba* és *Töröcsvára* nevében már

cs betű van; a ma *Bors*-nak mondott név végén z-vel váltakozik az s; *Arad* régi alakjában hiába keressük itt a várható régi o-t, sőt elől kettős a-t találunk helyette (*Aarad!*); igen sok ékezetes magánhangzó is van a mai hosszú magánhangzónak megfelelő helyeken stb. De legkivált a sok megokolatlan *uo* és *ou* kettős magánhangzó-betű hökkent meg: *Uopour*, *Upour*, *Opour* (de *Upur* is akad, ti. a mai *Apor* névben); *Sandour* (= *Sándor*); *Bours* és *Bourz* (= *Bors*); *Uogroun* (= *Ugron*) stb.³ — Az állítólagos 1533-i hitelesítő záradékban levő magyar szövegecske korántsem ilyen vadul zavaros, de ez sem korhű nyelvű-írású: „A' kik pedig közölük diáktalan Embörök lévén, keresztvonással megerősítettük jövendőbeli nagyobb bizonyásra” stb. Az 1695-i hitelesítés már jóval elfogadhatóbb e korhoz, de csak mert a várt régi nyelv időben úgylis közelebb volt már az 1796-i — nem neológus — nyelvhasználathoz: „Ezen írást szóról szóra a maga originalissából leírtuk igaz hitünk szerént” stb. (i. h. 16, illetőleg 24).

Az eddig tárgyalt anyag anakronizmusa láthatólag mégsem volt 1800 táján eléggé leleplező erejű: részben talán mert sok mindent írtak belőle a pontatlan másolat számlájára, részben mert kevés volt még az igazi szakértő, részben mert a további — fiktívebb — nyelvi anyag s főleg a tartalom sok magyar hazafit valósággal elkábított, megfosztott józan kritikai érzékétől.

A hamisítók ugyanis e valóban magyar nyelvi anyagot elég sok regényes részlettel megszerezték, méghozzá szorosan a képzeletből való tartalmi mozzanatokhoz kapcsolódva: hogy a *Boudvár*- (*Bonda vár* stb.)-ban lakó *Zandirham* (*Zandir ham*) székely *rabonban*- (*rabanban*- stb.) és a honfoglaló Árpád — a két Attila-ivadék — egyezsége lépett; hogy a székelyek törvényei hat köre voltak írva (róva?); hogy Árpád három ifjút ajánlott *rabonbánu*l: *Uopoulet* (*Uoppolet* stb.), *Uogroun* és *Uopour* stb. nevűt (az elsőt egyszer *Zandirhám* fiának, másszor Árpád „tribus”-ából valónak nevezve); hogy István király megtérítette a székelyeket, de az *Uopour*-ok utóbb visszavonták a pogányságba; hogy királyaink később is szerződtek a székelyekkel; és így tovább. A szedett-vedett névanyagban van egy törökös-tatáros jellegű csoport: a *Zandirham* (SZÁDECZKY a *Sándor* nevet s a *hám* ~ *kám* 'kán' méltóságnevet keresi benne, i. h. 53); a *Boud Ham* stb. A regényesebb nevű *Uopoulet* felcsége *Kazaib* kán leánya (51); *Zandirhámé* a (*Magor*) *Zapar* nemből való (ez egy kozák vidékre utalhat, l. i. m. 51). — A *rabonban* stb. szóalakban viszont SZÁDECZKY a zsidó *rabbi* és a szláv *bán* méltóságnevet sejtí (i. m. többször). Mind az eddigiek szerintem megfelelhetnek távolabbról annak, hogy a magyart akkortájt a

³ SZÁDECZKY sejtetése szerint valahogy belejátszhatott ebbe némelykor az *our*~*úr* egység kialakításának célja. *Sándor* Zs. ugyanis előzőleg közeli kapcsolatban volt egy Cseke József nevű tudóssal, aki az erdélyi rejtett kincsekről írva valami ma már érthetetlen szövejtő módszerrel (őrület, de van benne rendszer!) *Európa* nevét az *e* ('*ez*') *úr* *apa* magyar elemsorból fejtette meg (i. m. 83 jegyz.). — Én azt is el tudnám képzelni, hogy csak az anonyimusi *Ound*-féle diftongusos alakok zavarták meg a laikus fejet.

húnnal, a zsidóval, különféle értelemben a szkítával stb. rokonították, hogy a Krimben ősi magyar falvakat emlegettek, és így tovább. Amellett többször szóba kerül a bizánci görög kapcsolat is, még görög írású szórványok is akadnak a krónikában (vö. SZÁDECZKY 95, 122–3).

Azt hiszem, mutatóba ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy a CsSzKr. a magyar-székely régiesítésben némely akkor időszerű tartalmi és krónikás-történeti vonatkozásokra, illetőleg a finnugor összehasonlítás előtti nyelvtudományi hiedelmekre vetette a súlyt. Magyar nyelv- és írástörténeti felkészültség dolgában azonban a maga korában is féremű volt a mérhetetlen hatású krónika. Nem hiába intette óvatosságra Arankát ENGEL, a bécsi történész: „Vereor, ne multa insint serioris aevi et phantastici capitis somnia” (SZÁDECZKY i. m. 35 fordításában: Tartok tőle, hogy sok benne újabbkori ábrándos főnek álmodozása).

A fenti második kérdésre térve fölösleges itt végigkísérnem a CsSzKr. elemeinek a történeti és néprajzi szakirodalomba való lassú beivódását. Az Erdély régiségeit vizsgáló K ó v á r i L á s z l ó n a k azonban kiemelkedő szerepe lehetett abban, hogy a krónika anakronizmusai és fiktív archaizmusai irodalmunkban is divatossá legyenek. A tőle szerkesztett, 1843-i Beszélytárban jelent meg a később mind nagyobb tekintélyű erdélyi írónak, szerkesztőnek és közéleti férfinak, D ó z s a D á n i e l nek két, a honfoglalás előtti székelység regényes harcairól írt prózai regéje; s ezekben már *Zandirhám* székely vezér, *Opor* vitéz stb. szerepel, a másodiknak a végén pedig a honfoglaló magyarsággal egyesülő székelyek birtokukba veszik Attila örökségét (l. KRISTÓF GYÖRGY, D. D. elbeszélő költészete 7–8). Kővári maga pedig a székely helyi mondákkal szövi össze a CsSzKr. (kiagyalt, mondai és) nyelvi anyagát; például: „Történeti hagyományok, s a csíki (székely) krónika szerint, e [= Bálványos] várat *Uopour Sándor* rabonbán fia építi. Ős hitünknek híve lévén, midőn Gyulát, Erdély vezérét, szt. István pogány hitéért legyőzte. . . : ő e várat emelteté. . . , hogy scytha istencinek háborítlanul áldozhasson. . . [Bekezdés.] Itt áldozgatott a család Hadurnak [ez már az új eposzi kelléktárból vett álrégiesség!] hosszás időn át, mignem a vár birodalma három fitestvérre juta. . .”; ezután Kővári az egyik pogány rabonbánfi s a keresztény Mike családból való kedvese miatt kitört székely családi és vallási viszályt s békés megoldását mondja el, mindvégig megtartva az *Uopour* írást (Erdély régiségei. Pest, 1852. 189).

A szálát itt T h a l y (a későbbi Thaly) K á l m á n veszi át, bár ekkor már annyi Petőfi-, Arany- és Tompa-reminiscencia érzik stílusán, hogy szélsőséges archaizálást nem is várhatunk tőle. „Jókai Mórnak rokoni s Kővári Lászlónak honfiúi tisztelete jeleül” ajánlott „Ne bántsd a magyart!” című verseskötetét (Pest, 1857.). mindjárt a „Három Opor” című „költői-beszély” nyitja meg. Ebben nagyjában Kővári meséjét követi, de a családnév írását a természetesebben régies *Opor*-ra cseréli föl. (E költeményt Thaly némely későbbi kötetébe

is fölvette.) — Kétségtelen tehát, hogy ő itt nem közvetlenül a CsSzKr.-ból, hanem Kővárriból merített. (Thaly más részleteit elhagyom.)

Hanem Dózsa Dániel 1858-ban már nyíltan és gyökeréig erre a koholt emlékre építi föl „Zandirhám. Székel hősköltemény a kilenczedik századból” című, tizenkét tagból álló költeményciklusát. Mint tudjuk, Arany János — akkor kiadatlan-befejezetlen maradt bírálatában — a maga sajátos „epikai hitel”-elmélete szerint igen meg is dicsérte, mivel nem utánczat, s anyagát nem csupán a képzeletből, hanem jórészt a székelység történeti-mondai „tudalmá”-ból, illetőleg a CsSzKr.-ból vette (HátrPrózM. 301 kk). Mielőtt Dózsa eposzának archaizálására térnék, meg kell jegyezmem, hogy Arany ekkor — mint Szabó Károly is — alig kételkedett a CsSzKr. hitelességében, s így a belőle sarjadt erdélyi mondákat is másként értékelhette. Pedig a koholt emlékektől ugyancsak borsódzott a háta: „Ossiannak minden bűbája elvesz, mihelyt fölteszszük, hogy az Macpherson koholmánya; hogy Ossian meg hős atyja Fingal, hős fia Oscar, légi káprázat s a bárdok éneke felhős Caledoniában, ha zengett is valaha, elzengett örökre, viszhang [1] nélkül, nyomtalanul. A mű ugyanaz, de mily különböző a hatás!” (uo. 306).

A Zandirhám felhasználja egyébként egy kevésbé a Vörösmarty kialakította nemzeti eposz régies szólamait (*párduczos Árpád, Hadur oltára*) s ossziános-regényes motívumait („Eltűnt hősek visszamerengő | Fénye vagy-e”; „Látom az ormozatos bérezeknek | Sűrű ködében a várak tornyát”; „És ne zenegjek a késő kornak | Nem hallott dalokat hárfámon?!”; stb.), továbbá némi halvány Aranyosrákosi Székely- és Debreczeni Márton-reminiszcenciák is akadnak (ezt mellőzném). De ezen túl minden a CsSzKr. kifundálta pogány székely világ felé mutat: *Boudvár romja, szent berek, szentelt erdő, a rabonbánok tornya*, „a berek rabbonjai”, a *székel hunok ős törvényi* (kőoszlopokra írva!), hős *Zandirhám, Zandour hős, kókusz pohár* stb. — mindjárt az első költeményben. S nagyjában így folytatódik a többi tizenegyben is; van *nagygyula*, előfordul *Uspoulat* neve (nyilván *Uopoulet*-ből, l. fönt) stb. Itt is van görög kapcsolat, csak tekervényesebben, romantikusabban: a *Magor* név itt Zandirhám jóságát jelöli, aki igazában a görög császári család tagja (*Micetas*). Van keleti török stb. vonatkozás is bőven: pl. a besenyő kán az anonymusi háttérű *Gelu* vezér *blakkjaival* szövetkezik. Sőt az előző korok tudományában tárgyalt távolabbi keleti szálak sem hiányoznak: előfordul *Izisz* és *Ozirisz* neve, de hazai perzsa elemként *Ármány* — s mellette még *Nemere* is. (Rövidebben, nagyrészt másként is KRISTÓF GY. i. m.)

Tudjuk mármost, hogy ez az egyrészt a CsSzKr.-ból elterjedt, részben tőle független erdélyi-mondai világkép — IPOLYI ARNOLD *tuhudunjaival, garaboncaival* stb. is megtűzködve — ott kavargog a nagy mesemondónak, Jókainak nem egy művében: legfőként a *Bálványosvárban* (l. a TÉGLÁS TIVADAR gondozta, 1964-i kritikai kiadás jegyzetanyagát); „A varchoniták”-ban s drámai változatában, a Dalmában; továbbá a Leventében. Ezek közül

most csak ez elsőt nézem meg közelebből. Művének jegyzeteiben Jókai is említi, hogy meséjéhez — a Bálványosvárhoz s a három pogány *Opour* testvér meg a menyasszony keresztény hozzátartozói közti harchoz — Kővári (l. fönt), főleg pedig **O r b á n B a l á z s** volt a forrása (A Székelyföld leírása. Pest, 1868.); helyenként Ipolyit is idézi, sőt itt-ott a CsSzKr.-ra is hivatkozik. Persze ez utóbbi az előzőkön át is erősen hatott rá; ezért mondja TÉGLÁS, hogy el se dönthető határozottan, olvasta-e Jókai magát a krónikát (i. h. 247). Utóbb mégis úgy látja, hogy ismerte, s én is ezt tartom valószínűnek — persze azzal a megszorítással, hogy Jókai „ismeretei” olykor eléggé fölületések. S nem kevésbé valószínűnek látom, hogy ismerte Thaly neki is dedikált kötetéből a „Három Opor”-t, noha ezt sem maga Jókai, sem TÉGLÁS nem említi a Bálványosvár jegyzetanyagában. A regény székely őstörténeti motívumainak előző feldolgozói közt TÉGLÁS is számba veszi viszont Dózsa Dániel Zandirhámját (l. a Mutatót). Csakhogy én azt is föl merném tenni, hogy Jókai — legalábbis a maga módján — tudott erről az eposzról is, azaz valamelyest ismerte. Hisz mikor regényének hasonló anyagát második erdélyi útján összeszedte, szinte elgondolhatatlan, hogy ne hallott volna róla. És hát az is alig lehet véletlen, hogy Dózsa ciklusának első darabja a „A rabonbánok tor-hona”, Jókai egyik fejezete pedig „A gyásztor” címet kapta. (Hogy akkor Jókai jegyzetei közt miért nincs nyoma sem ennek, sem Thaly korábbi költeményének, azt nem tudom; találgatni nem akarok.)

Jókai tehát a CsSzKr.-ból közvetve vagy közvetlenül átvesz egy sor áruklodó „ősi” nevet, amilyen *Zandirhám*, *Opolet*, *Opour*, *Sándour*, *Zsombor*; *Boudvár* stb. helyett ő *Budavár* alakot használ. Több pogánykori rangot, fogalmat, mítikus tárgyat stb. is főleg annak mintájára vesz föl, illetőleg nevez meg. Ilyen Bálványosvár pogány áldozó és tanácskozó jellege; a *rabonbán*, *gyula*, *horkáz*; az oszlopokra írt székely alaptörvények; az ominózus *kókuszdíó-serleg* — és így tovább. De belevon tárgyi-nyelvi archaizmusai közé sok olyasmit is, ami nem a CsSzKr. felé vezet: a helyi mondai *Rapsonné* nevét és az ördöggel építettett vára meséjét, több hasonló körből való földrajzi vonatkozással; nem egy IPOLYI ARNOLD mitológiájában is szereplő „régiséget”, mint a húnok *Damasek* istenét, Csaba ökörbőrre hún betűvel írt véghagyományát, az *alirumná*-kat, *tuhudun*-okat, *garabonc*-okat s más ilyen utólagos pogány csodabogarakat. Érdekes, hogy él emellett a HB. *isa* szavával is, sőt minthogy ő IV. Béla korára teszi a cselekvényt, a HB. néhány sorát idézi az akkori nyelvállapot érzékeltetésére: tehát a nyelvi korfestésnek egzaktabb eszközeit is igénybe veszi.

Hogy ez a sokféle szedett-vedett nyelvi régiesség ma legalábbis felemásan hat? Igaz, dehát a CsSzKr. nem sokkal a Bálványosvár megjelenté (1882.) előtt még Arany János szemében is — láttuk — biztosíthatta az „epikai hitel”-t. Jókai pedig nyelvében is a nemzet nagy mesemondója volt, aki az effajta kifejezésbeli árnyalást, érdekkeltő furcsaságokat tudományos megfontolások miatt

nemigen hagyta volna el; kiváltképpen nem, ha tudománytalanságuk még csak lehetséges volt, de nem kétségtelen tény.⁴

5. Az egészségben magyar nyelvű koholt okiratok közül szerintem kettőt érdemes itt közelebbről vizsgálóra vennünk.

a) Az egyik Szirmai Antalnak 1803-i „Notitia topographica, politica inelyti comitatus Zempleniensis” című, Budán kiadott könyvében fordul elő, s nem volt egészen ismeretlen eddig sem. A szerző e kötet 84–6. lapján 1339-es évszámmal közli, latin nyelvű régi okleveleink ismertetése közben, ilyen bevezetéssel: „Possidamus ipsas primigenias de anno 1339. Familiae Lasztóczy Diuisionales (quod mireres) Vngarico idiomate emanatas, quas in gratiam eorum, qui Literale Documentum eius aevi lingua natiua concinnatum reperiri dubitant, horsum transcripsimus”. Szirmai tehát a gyanakvást eleve elhárítaná azzal, hogy ő is meglepően korainak tartja mint magyar nyelvű okmányt. A szöveg elég hosszú, de archaizálásának megítéléséhez legalább a második felét látnunk kell:

„... My azeert a mynt tartozouc az teorveennee formaia zerent mynt az Ty emberteevel egietemben Lazloval es Estvan fyaval Hegialliay Nemesvel, es Legienniey Estvannal, Semsey Gergelliel az my feu embereincet az dolognac ell ceoveeteeshceere bochatottuc, cyc az meg mondot iozaghnac zineere ieoveen Zomzeedchagocot, hatarosocot hivan, avagi gieutveen, es telliesheegel valo, es teorvenni zerent el veegezet napiat meg varvan, shenci ellene nem mondvan zeepen ez feleol meg mondatot iozagh harom reezre ez meg mondatot Zemeelliecnec ell ozlott. Eleozor az Capolnat, melli ceobeul epeettett, az vagy racattatott, minden chatornias forrashocot, az laabas marhaanac, es a Zeemee-liecnec electeocere, az utacat, es az eoshveeniecet ceozeonsheegeseenec lenni hadgiuc. Az fewld hataarocot pediglen . . . adatott ceet Gyra ugiane z Lucaschnac Cölcheegeert, ees az leveel vaalchaagoceert maas ceet felec aaltal. Ez meg alcovaashocot, ees reezec feleol valo ozlaashocot ez meg mondot Zemeeliee ceozt, ees hataaroc feleol ez leveelben Te Naghisaagodnac meg ielentveen tuttaara adgiuc. Ceolt cish Azzoni nap eleot enniy ezten-deoben, az mynt ide fell meg vagion irvaan.” Ex Archiv. Ant. Szirmai Fasc. 666. Nro 830

A nyelvi emlék koraisága gyanút keltett Szirmai, e hányatott sorsú, de nagy tekintélyű oklevélgyűjtő és elég széles, bár nem nagyon tudományos érdeklődésű írónk kedvelt ifjabb rokonában, Kazinczy Ferencben. Ő 1825-ben a Felső Magyar Országi Minervában áttekintette akkor ismeretes szövegemlékeinket. A HB.-et Révai nyomán 1192–1210. keltezéssel vette számba; aztán a Margit-legendát sorolta be kora szokásos tévedésével a főszereplő korához kötve, e szavakkal: „Ezt nyomba követi”. Ekkor azonban

⁴Téglás szerint „Erősen csábító, hogy az 1882-es Bálványosvár és a századfordulón fellángoló nagy irodalmi pogánykultusz között valami összefüggést keressünk” (254). Bár ő sem ad e kérdésben egyértelműen igenlő választ, én élesebben elhatárolnám a pogányságnak ezt a festését Vikár Kalevala-fordításától, Herczeg Pogányokjától s Ady, Kosztolányi, Szabó Dezső stb. pogánykori tárgyú írásaitól, amelyeket Téglás említ ezzel kapcsolatban. Gárdonyi utóbbi Attila-regényének múltkeresését — láttuk — még mindig inkább a Buda halálának magyar népies szelleme színezte át; Dózsa eposza is inkább Aranyosrákosi Székelyhez, Vörösmartyhoz, Debreczeni Mártonhoz kapcsolódik, s a Bálványosvár szerintem még határozottan ehhez az előzménysorhoz (meg a Kővári, Orbán, Ipolyi stb. képviselte akkori tudományhoz) tartozik. Ezeknek pedig a századforduló említett mozzanatai (a Láthatatlan embert kivéve) már nem szerves folytatásaik.

láthatólag meghökkent, mert a fönti 1339-i irat került volna sorra. Elejének bemutatás után tehát tapintatosan ugyan, de mélységes igazságszeretettel figyelmeztette a tudományos világot a 13 éve halott öregúr furcsa játékaira: „De ez nem egyéb mint játék, a' min a' sok érdemű férjfiu annyira kapott, hogy sokszor azt is állítá, a' a' [!] mit maga nem hitt. . . Maga ez az affectált palacographia állításunk mellett szóll, és csak a' tapasztalatlant csalhatjameg” (12). Ezután már a Bécsi-kódexet, a „Debreczeni Hagiographusok”-at, az 1351-i bírói esküt stb. ismertette.

Kazinczy tehát itt is éles látású és tudányszeretettől áthatott filológusnak bizonyult; apróbb tévedései ellenére régi nyelvünk legkiválóbb ismerői közé tartozott. Addigra már ő is kiadott jó egypár emléket (vö. a Magyar Régiségek és Ritkaságok-at, Zrínyi-kiadását), még többet előkészített a megjelenítésre; gyűjtött eredeti kéziratokat és másolatokat, ritka régi könyveket stb.; írt nyelvünk fejlődéséről, tömördek vitát folytatott nyelvi kérdésekben is.; nem utolsósorban pedig több méltán híressé vált művészi archaizálást is készített.

Az kétségtelen, hogy Szirmay oklevelében szinte szúrja a szemünket az *s* hangnak itt szokásos *sh* jele; meghökkentő a sok szó eleji, *k* értékű *c* palatalis magánhangzó előtt; váratlan a *v* betűnek elég következetes mássalhangzói, az *u*-nak meg vocalisi értéke; érthetetlen az *ö* betű koraisága; bántó a *gieuieon* 'gyöjjön', *a'* 'az' stb. írásmód. Az idézett szöveg tehát még akkor sem volna elfogadható 1339-inek, ha egy-két esetben csak másolási-közlési hibára gyanakodnánk: Kazinczy igazán fején találta a szöveget az ortográfiát illetőleg. De a hangállapot és az egész nyelvtani rendszer sem 1339-i jellegű! Hiszen egyetlen *belől* típusú névutóféle sincs már, csakis *-ba*, *-be* rag; a hangrendi illeszkedés, a határozott névelő használata stb. mind későbbi nyelv szokást mutat. Ellenben nagyon áruló szóképzleti anakronizmus még sincs a szövegben: ennyiben, de csak ennyiben igaz KÖNIG GYÖRGY megállapítása: „kénytelenek vagyunk elismerni, hogy nyelvbéli anachronismust nem egykönnyen találhatni benne” (BpSzle 1902/IV, 391; Szirmayról írt nagy tanulmányában KÖNIG csak rövidben foglalkozik ez oklevél-hamisítással). Hosszú szövegről lévén szó, ez még akkor is számot tesz, ha tudjuk, mennyire nem volt Szirmay igazi neológus. Kisebb részletei azt a benyomást keltik, hogy nem is Szirmay írta őket, hanem valamely későbbi iratból vannak kiollózva és ügyesen összefűzve: Szirmaynak ez inkább jó stílusérzékére, mint nagy nyelvtörténeti tanultságára vallana.

Tudtunkkal nem is foglalkozott Szirmay nyelvtörténettel. Csak régi iratokat gyűjtött; meg magyaros adagiumokat és kuriózumokat adott ki. Egyéb munkái közül azonban okvetlen számba kell vennünk itt egy sajátos, részben archaizáló stílusú művét is. Nemcsak azért, mert a hamisítványbeli régiesítéshez fogalmazáspróbának tekinthetjük, hanem mert önmagában is ragyogó teljesítménye kora stílusművészetének.

Ismeretes, hogy az antiklerikális nemes úr kezdetben erősen II. József hívének mutatkozott, lelkes magyarsága miatt azonban — noha KÖNIG szerint gyermekkorában még szlovák anyanyelvű volt! — a nemesi ellenálláshoz csatlakozott. Ennek diadalakor, tehát 1790-ben pedig megjelent a jezsuita növendékből ugyancsak jozefinistává, majd József-ellenessé lett Kereszturi Józsefnek bibliai pátoszú, pamfletszerű latin röpirata: „Leopoldus II. in Campo Rákos — Visio Eleutherii Pannonii” címen. Ezt Szirmay szerintem párját ritkító stíluskézséggel ültette át magyarra: „Második Leopold Magyar Király, Eleuterinek, egy Magyar Profétának látása szerint — Fordította mulattfágból Pozsonyi üres órájiban Sz. Sz. A.” (Pozsony, 1790.). Az persze, hogy II. József csepülése, II. Lipót egekig magasztalása a latin eredetiben is egy Árpád nemzetségéből való magyar prófétával kapcsolatos (vagy ő beszél, vagy az isten, illetőleg ennek embere, vagy az angyal), alkalmat adhattott volna a fordítónak arra is, hogy még több régi magyar nyelvi elemet használjon fel a bibliai hangnemben; de Szirmay ehhez nem is igen érthetett. Művészileg azonban a maga nyelvi ismereteivel így is ritka jól oldotta meg feladatát, sőt helyenként a régies színét is meg tudta adni fogalmazásának. Így Bevezetésében a bibliás-krónikás, néhol ritmusos hangnemmel teremt új stílusárnyalatot: „Szavai a' Könyvnek, mellyet írt *Eleuthery az Arpádnak* [.] *Almos fiának, Eleud fiának, Ugek fiának* nemzettefégből való” (5); „egész Magyar Orfzág lírván firánkozott” (5); „Olvasta pedig Eleuthery szavait ezen Könyvnek füleibe az Orfzág Záfzlsó Urainak és Nagygyainak, és füleibe a' Papjainak, és füleibe a' Nemesfeinek, és füleibe a' Városfainak, és füleibe a' Népnek, a' leg-kisfebbtől fogvást egész a' leg-nagyobbig, minden Pannonia lakosinak” (5—6); „által vittelek titeket a' Boristenes és a' Thanais vizein” (7). Budát már következetesen „Attilának Várasfa-” (pl. 14) néven emlegeti, mint később Horvát István hatására archaizáló íróink nagyobb része is. Motívumaiban ugyancsak sok a múltból erőt merítő egykorú nemesi közszellemre jellemző szónokias vagy szatírikus stíluselem: „ti legyetek nékem az én népem, és én néktek a' ti Istenetek, a' hatalmas Magyarok Istene” (7); „A ti Felefégeitek öltözték Buffánába, és abrontsba, fel-ékesítették magokat pókhálókka, és meg-festették Korommal az ő fzeimeiket. Fel-ruházkodtak idegen Nemzettefégek ruháival, és lokan levetkeztek az ő tiztafágokat. A' ti Leányitok az ő annyoknak nyomdokiban járnak. . . Hol vagynak az ősi erköltsök? hol az erősfég? hol az ártatlanság? Mind el-múltak ezek mint a' hó, mellyet a' déli fzel el olvaftott. Ollyanná lettek, mint az üresfen hangzó értz, mint a' felhő víz nélkül, mellyet a' fzelek ide 's tova hordoznak. . . — Hallyátok én népem, hallyad Pannoniának földje” (8); stb. Ez utóbbi részekben már kitűnt a héberre emlékeztető, akkor régiesnek tetsző képszerűség is. Egyszer-egyszer nem hiányzik a szintén ősi magyar vonásnak tartott keserűdurva hang sem (vö. NyK. LXIX, 445—7), még az égi szózatból sem: „letörlöm nevét a' Magyaroknak a' föld fzinéről, jártatom őket gatyá nélkül

és felöltöztetem őket bugyogókba, tzipellőkbe, és ftrinflikbe, és az ő fejekre tefzek parókát, az óldalaikra pedig kötök kotz-perdet” (12—3; jegyzete: „Leg-nagyobb büntetése a' Magyarának”).

Azt hiszem, további részletezés nélkül is világos, hogy ez a fordítás stílusa szerint a kor legjobb eredményei közé tartozik, s hogy a régies szín megteremtésében az előbbi hamis oklevél mégsem egészen váratlan teljesítménye Szirmaynak.⁵ Ám az mindenképp érdekes, hogy ez esetben a hamisító is, a csalárd játékot leleplező Kazinczy is egyúttal sikeres próbát tett előzőleg az irodalmi archaizálásban.

b) Nem hagyhatom teljesen említés nélkül a *P e r e c s e n y i N a g y* személyével kapcsolatos koholt régi szövegeket sem, bár már nemrég másutt foglalkoztam velük. Az első az 1820-ban eredeti gyanánt közzétett 1396-i *a r a d i „o k l e v é l”*, mely főbb részeiben bizonyára szintén későbbi iratokból van kompilálva. Ez kevésbé régies helyesírási benyomást kelt a Szirmay-félnél: szintén hibás és következetlen, sőt ebben egy-két feltűnően anakronisztikus szó, szólam is akad. (L. NyK. LXIX, 447—9.) De itt szintén számba kell vennünk a szerzőnek az irodalmi archaizálásban tett előző kísérleteit s állandó nyelvújító-műszóalkotó törekvéseit. (Az ugyancsak ártalmatlan hamisítás fő rugója itt a lelkes Arad megyei kisnemesnek más műveit is átható lokálpatriotizmus lehetett.) Konkrét, tudatos történeti alakítani stb. ismeretekre azonban ebből a „műből” sem lehet sokat következtetni. — Érdekes, hogy Kazinczynak 1825-ben megjelent, fönti nyelvemlékszemléje egyáltalán nem említi. Hogy nem ismerte, vagy szóra sem tartotta méltónak, nem tudom.

Keleten maradt *ő s i m a g y a r t e s t v é r e i n k* leszármazottainak állítólagos nyilatkozatai, melyeket két utazónak közlésére hivatkozva 1825-ben szintén P. Nagy bocsátott a nyilvánosság elé, nyelvtörténeti szempontból egészen gyermetegek. Az 1770—1830 közti tudós-féltudós álmódosások *m o t í v u m a i* szempontjából azonban annál erősebb a régies szín bennük. Hiszen akkor vágyainkban nem a fél-, hanem szinte az egész világot magyarokkal népesítettük be. S e két nyilatkozatban ott van a keleti testvérek velünk való összetartozásának tudata, elfajulásunk emlegetése, a nyersebb ősi hangnem, ott az idegenektől való elzárkózás sürgetése, a különböző tudós-féltudós rokonításokra utaló „Madzsar Szkikhaak (= Szkiták] és Szakkó Honosok” szólam, a „Jehova Ésten-” (vö. perzsa *jezdan*), a főleg Dugonics óta divatozó „magyarok istene” kifejezés stb. (L. NyK. LXIX, 444—7.)

⁵ Megjegyzendő, Zemplén megyei Notitiájának következő, 1804-i változatát már a tudós KOVACHICH gondozta. Abban el is tűnt ez az ártatlan család. (Ártatlan, mert hisz csak hiúságát legyezgette vele Szirmay, ám pörös ügyben nem élt vele vissza, mint a CsSzKr.-t koholó Sándor Zsigmond azzal.) Ellenben van benne egy, a jelzett 1527-i kornak valóban megfelelő régi esküszöveg, melynek már írása is egész gondosnak látszik: „eskezem ez elew ystenre” stb. (52).

Bár ezek az *a)* és *b)* pontbeli szövegek a művészi régiesítő stílusnak utóbb sem adtak semmiféle nyelvi eszközt, a régiség felé irányuló romantikus hazafiúi tüzet nyilván szintén táplálták, — s szerzőik az irodalmi archaizálásban is eléggé részt vettek. (A keleti magyarok nyilatkozatainak szerzőségét most nem bolygatom.)

6. *L i t e r a t i N e m e s* nek hírhedt koholmányai közül csak az állítólag Klagenfurthból, 1842-ben hozott, I. *A n d r á s* korabelinek feltüntetett imádsághoz fűznék egy-két megjegyzést. Nem épp azért, merthitelességét *J E R N E Y J Á N O S* még a szabadságharc után is hevesen védte a tudományban, sőt egy darabig maga *T O L D Y F E R E N C* is elfogadta. Erről *T O L N A I* többször idézett összefoglalása eleget mond; a megtévesztés fő ereje ez esetben úgyis a régies kódexírás, iniciálé, rövidítés stb., erről pedig a *T O L N A I*nál látható illusztráció minden szónál többet beszél. Hanem azért, mert koholója a maga módján alighanem tallóztatott már egypár, a XIX. század első harmadában is közismert nyelvemlékünkben meg az egykorú művészi archaizálásokban. Az ima szövegében előfordul például a *-va*, *-ve* képzős határozói igenév *-k* többesjeles alakja: *m e g w a c y t w a c* ('megvakítvák'), *c h o n c i t w a c* ('csonkítvák'). Ezt ugyanis *R É V A I* és hívei ajánlására az irodalmi nyelvnek még nem művészi stílusváltozatai is befogadták; archaizáló költői szövegben először talán *P á z m á n d i H o r v á t* és *C z u c z o r* epikája adott rá példát. Kódexeink forgatására vall a hamisítványban a *z e n t m a r i a a z z o n t, b o d u g l e o u r c* ('boldog *L e ó* [pápa] úrnak'), a *f e u l d e n*, a *n y p e t* stb. elem, még írása szerint is. A *p a g a n* ('pogány') *e b* kifejezés esetleg már inkább a históriás énekekből vagy *Z r í n y i b ő l* van régiesítve — dehát az iménti részletek sem éppen az 1050-es évekre utalnak. — A szöveg eredetiségét — mint említettem — főleg *J E R N E Y* bizonygatta (*M. nyelvkincesek Árpádék korszakából. II. Bp., 1854. 3 kk.*). Ebből csak azt emelem ki, hogy a zavaros *b a r d u o s e s e l u e c* szerkezetet 'pártos őselvek (ős elődök)'-nek értelmezi. Ezzel azonban valahogy a szittyák egy részére vonatkozó *P a r t h u s* népnévnek a „magyarsógorítás” jegyében alkotott *p á r t o s* alakváltozatát, mely például *P á z m á n d i H o r v á t Á r p á d j á b a n* is archaizmusként fordul elő, segítette régebbi szerephez. (Az erőszakolt *e l v e k* 'ősök' főnévi többes is csak nyelvújítási anakronizmusnak fogható fel; ugyancsak nyelvújítási elem a szöveg főnévi szerepű *e l l e n* névutója: „papa ur *e l l e n e i t h*”). Ha tehát *J e r n e y* magyarázatai jelzik is a nyelvtörténeti tudás korszerű korlátait, feltűnő, hogy tudományunk — nyilván a külsőleg hatásos hamisítástól megtévesztve — oly sokáig hitelesnek tartotta az „imát”.

7. A szabadságharc után sok remekművet köszönhetünk annak, hogy költőink a nemzeti érzés ébren tartására (s vigasztalásul?) gyakran fordultak tárgyért a múlthoz. Alkotásaik közül tudvalevőleg nem egy maradandó művészi értékű — archaizáló stílusát tekintve is (például *A r a n y* epikájában). Filológiai kritikánk szintén kezdett kilábolni a tudománytalan, rajongó műtszeretet gyermekbetegségeiből: a hiányos ismeret s az elfogultság mindinkább

visszaszorult a tudományos igazságszeretet elől. Meglepő tehát, hogy Somogyi Antal még 1873-ben elő mert állni tizedrangú, különö agyra valló „történeti” énekhamisítványával, rovásírásos vagy „utólag” latin betűre átírt szövegeivel. Annál természetesebb fejlődési tünet, hogy mint tudjuk, Arany János a Budapesti Szemlében — bár neve nélkül — nyomban haragosan kikelt a „vakmerő mystificatio” ellen (1873/III, 221); a Reformban pedig SZARVAS GÁBOR filológiai módszere azt is kétségtelessé tette, hogy Somogyi maga verejtékezte össze a „Régi magyar énekek”-et, korábbi sületlen nyelvészeti nézeteit is megvalósítva szövegeükben (újra nyomtatva Nyr. XXXI, 455—8). Majd mikor a vitának főntebb jelzett 1902-i föllángolása szükségessé tette, nyelvtörténeti ismereteivel SZILY KÁLMÁN is beavatkozott, s végül az MTA szakértőinek 1903-i véleménye még kétségtelessé tette, hogy nyelvtudományunk rég túljutott a laikus hamisítás lehetőségének időszakán. (Thaly dolgára alább, a 8. pontban térek ki.)

Az anyag átnézése után azonban azt is kétségtelessé tartom, hogy a szerencsétlen, rögeszmés szerző előzőleg olyan fáradságos munkával szedte begyre régi nyelvünk addig kiadott forrásait és tudományos ismertetéseit, sőt régies stílusú romantikus epikánk nyelvét is, hogy szinte elképesztő. Mert ezt a végtelen sok részletre kiterjedő, de mindig csak elszigetelt ismeretekből álló halmazt egy művészi képességek nélküli, beteg agy összekeverte a saját, BUGÁT szócsintanára és FOGARASI metafizikus gyökérelmező etimologizálására emlékeztető — ötleteivel. De maradjunk archaikus stíluseszközzeinél!

Igazi, típusa szerint hangtanisajátság nem tűnik szembe a „régii” énekekben. Nem is különbözik korjellemző elemeiben például az Árpád vagy a pogány táltos ajkára adott szöveg a több századdal későbbi keltezésűtől. — Szókincsbeli annál több van, kivált a jelentés vagy alak szerint régies szavakkal együtt. Mindenekelőtt beledolgozta Somogyi a HB. szavait: 53: *bulcsássá* (kerek zárójelben mindig a tölem használt aradi kiadásból veszem S. A. saját értelmezését, de betűtípusában egyszerűsítve; itt például így magyarázza: bocsássá) *bűnit*; 2: *mend* (mind, egész); 37: *felim* (feleim, barátaim); stb. Kétségtelessen merített legrégibb bibliafordításunkból is, például 49: *fedelmkedék* (országolt); 16: *szelleted* (szellemed); s általában az akkor ismeretes kódexek szavaiból: 10: *alajtanád* (azt vélnéd, hogy); 52: *állatta* [= állította]; 23: *azonban* (azonnal); 36: *cucákkal* (láncsákkal); 8: *egyembe* (egybe); 9: Duna *elvíre* (Dunántúlra); 20: *főmeredek* (senkrecht mit dem Haupt hinab); 10: *holval* (reggel); 41: *húgyi* (csillagzatai); 9: *igrec készségének* (a zenekészletnek); 7: *imettük* (midőn ébren valának); 9: *imtetüre* (intésére); 52: *jogra* (jobbra); 35: *jonkább* (inkább); 1: *kedeg* (pedig); 14: *kérdete* (kérdése); *kiszántag* (kész szánt, szánszándékkal [!]); 34: *mián* és 12: *miatt* (által); 11: *monnót* (mindkettőt); 18: *némbereim* (aszonyaim); 1: *öt* (önt); 20: *séri* (síri); 10: *üst* (ezüst); 83: *valálába* (birtokába, falvába); 1: *venereket* (italt, bort).

Talán már inkább a török világ énekeiből vette ezt a szólamot: 83: *Álgyú mián sebhett* (sebesített). Nem említettem persze egy sor *mikoron* 'mikor', *harmad* 'harmadik' stb. jellegű, általánosabban régies szóalakot. — A nyelv-tani régiességek közül sem elégszik meg Somogyi a kora archaizálásában nagyon szokásosakkal: a *-(t)tanak*, *-(t)tenek* toldaléksorú múlttal, egy-egy összetett múlt idejű alakkal, a *rétid* 'rétjeid' jellegű — több birtokra utaló — formával vagy az *-iglan*, *-iglen* ragváltozattal s más effélével. Él a *-ba*, *-be* rag névutószzerű elődjével: 30: *Atil köz bele* (Etelkuzbe [!]; persze ez a név nálunk sokáig ismeretlen volt, s így éppen áruló jegy lett); 26: *világ bele* (a világba; megjegyzendő, ez is jelezheti pontosan a HB. hatását). Előfordul nála a hosszabb feltételes módú alak, így 9: *vélnéje, tévesztenéje*; igen gyakori a kettős igekötőzés, például 1: *El-kiáradt*; továbbá a személyragos *-va*, *-ve* képzős határozói igenév, mint 4: *árasztvája* (árasztván); 11: *ütödvéjek* (ők ütödvén); stb. Sőt akad még merészebb forma: hasonulatlan felszólító módjel (*hozj*- stb.), hozzá tévesen még *-t* végű igéken alkalmazva is. (Bíráói ki is emelték Somogyi ebbeli tudatlanságát.) A *meg* igekötő pedig nála „még” rendesen kéttagú, de *-i* raggal (!): 9: *Migi térteket* (megtértöket). Gyakori a ragtalan tárgy, de egy-két esetben nem igenév mellett is, s ezt ismét hangsúlyozták a leleplező írások. S azt is kiemelték, hogy az *-nként* ragnak valóban régi *n* nélküli változatától megtévesztve Somogyi tévesen a *-ként* ragot is használta *-kid* alakban. Engem magamat pedig az *-atta*, *-ette* képzős befejezett határozói igenév több példája lepett meg leginkább, vö. 9: *áldozatta* (áldozván ő — múltban), *váratta* (várván ő — múltban). — Megjegyzem, mindegyik fönti csoportot bővíthetnénk még.

Az tehát bizonyos, hogy múltunknak ez a hóbortos rajongója a részletekben olyan tudást szedett össze, amilyen még egy fél századdal előbb is párját ritkította volna. 1873 után azonban — a dolog művészi oldalát nem nézve is — már csak egy-két olyan naivan hiszékeny literátort téveszthetett meg, mint az öreg Fábrián Gábort. (Pedig ez valaha maga is tanulságos archaizáló stílusban készítette híres műfordításait.) Mert a régies nyelvi részleteket Somogyi művészileg sem tudta harmonikus egységbe fogni, de még sokkal kevésbé tudta velük az eredeti hajdani nyelv látszatát kelteni egy tudományos és kritikai tekintetben kétségtelenül fejlettebb korban, Arany Jánosok és Szarvas Gáborok idején.

8. Időrendben voltaképp az eddigi anyaghoz tartoznék a Thaly Kálmán hamisította kuruc balladák nyelvi régiességének vizsgálata is. Ezt azonban most több okból csak épp érinteném. Először is e verseket stílusuk szerint nem annyira az emlékhamisítások, mint inkább a művészi stílus-utánzások közé sorolnám. (Ilyen volt komoly nemben például már Kazinczynak Zrínyi című idillje, gúnyos-szatirikus nemben az ugyanőtőle való Fabehich című epigramma; travesztia-féléket és csúfolódó utánzatokat kivált többen írtak a tárgyalt korban — mint az „Így írtok ti” szerzőjének

méltó vagy méltatlan elődei.) Az ilyen stíluspróbák esetleges régiességeit pedig csak eléggé más megközelítéssel dolgozhatnánk fel; a népiesebb kuruc költészet utánzása egyébként is több vonatkozásban inkább a népköltészetnek s a népnyelvnek, mint a nyelvtörténeti régiség elemeinek ismeretét emelte előtérbe. — Másodszor: Thaly leleplezésének vitái jóval később kezdődtek, mint a Somogyihoz fűződők, s értékelésük még a felszabadulás után is módosult; idekapcsolásuk tehát sokkal inkább megbontotta volna írásom időbeli egységét, mint amazoké. — A harmadik ok: a Thalytól mintául vett nyelvállapot nem esett annyira távol a hamisításétól, mint a vizsgált többi esetben — kivált ha a tájnyelvi alakok itteni nagyobb súlyát is számba vesszük; így a nyelvtörténeti képzettség sem a hamisító, sem az átlagos olvasó, sem a tudós leleplezők oldalán nem úgy érvényesült, mint amazokban. — Negyedszer: a hamis balladák egy-két szólamának esetleges további vissza-visszatérése még inkább a XX. századi költészetbe vezetne át, amint a Rákóczi kori tárgyú régies nyelvű művek is nem kis részt e korból valók. — És így tovább.

Mégis rögtön hangsúlyoznám, hogy Thaly mint a kuruc korszaknak akkori legkiválóbb ismerője *k i v é t e l e s s z a k m a i t u d á s s a l* utánozhatta a valódi 1700 táji költemények stílusát; s mint a valódi kuruc költemények és egyéb iratok közismert gyűjtője és kiadója kevésbé látszott gyanús-nak e néhány esetben. Az az önmagában örvendetes jelenség is nehezítette a tisztázást, hogy a Világos utáni függetlenségi mozgalmak során a nemzeti közvélemény általában rajongott a kuruc világért. Leleplezéséhez tehát a tudomány fejlődésében ismét időre volt szükség, míg Thaly nimbusza és a kuruc kor megbecsülése ellenére itt is a tudományos kritika, az igazságszeretet érvényesült — s míg a nyelvtörténeti kutatás az újgrammatikus iskola hatására még sokkal jobb módszerekre és tárgyi eredményekre nem jutott, sőt bizonyos kézikönyvek (NySz., NyŰSz. stb.) révén a közműveltséget is tovább nem fokozta. A költői stílus fejlődésének vizsgálatában szintén további finom megfigyelések vezethették be, hogy például felismerjük a hamis balladákban a Thaly saját és az Arany stb. műveire valló részleteket. (Irodalmát röviden l. A. m. irodalom tört. V, 173—4.) — Viszont mindannyian tudjuk, hogy a sok hamis emlék leleplezése óta a kutatók egy része olyan — Thaly világában felbukkant — szövegünk eredetiségében is állhatatosan fönntartja kételkedését, amely pedig megállta helyét a modern gépi ellenőrzés során. (A Szabács viadalára gondolok.)

9. A fönti vázlatos anyag — úgy látom — elég világosan igazolja, hogy nemcsak a művészi archaizálás (erre l. debreceni előadásomat), hanem a koholt emlékekbeli nyelvi régiesítés, sőt a hamisítás leleplezése is erősen a társadalom szellemi életének függvénye, s hogy a kétféle régiességre törekvés közt egyébként is sok kölcsönhatás mutatkozik. Nem véletlen már az sem, hogy nagyjában egy időben jelentkeznek nálunk. A tudományos nyelvtörténet eredményeihez való kötöttség is lényegében egyformán mutatkozik bennük, sőt a koholt

nyelvemlékek leleplezésében sem kevésbé érvényesül. Az összefüggések azonban természetesen esetenként más-más módon is érvényesülhetnek. A nemzeti élet egészét például a Csiki Székely Krónika (és utóbb a kuruc balladák pöre) rázta meg legjobban, de még Somogyi A. gyatra énekei is ma már alig hihető hullámokat vertek. Érdekes (bár nagyon is érthető), hogy a hamisítványok leleplezésében olyan írók is részt vettek, akik előzőleg pompás művészi archaizálásokkal gazdagították irodalmunkat (Kazinczy, Arany); de a koholt emlékek szerzői közt is volt kisebb értékű ilyen alkotó (Szirmay, Percsenyi Nagy); sőt Fábrián Gábor — Vörösmartyék neves archaizáló-műfordító híve — egy időben Somogyi énekeinek hitelességét is védte. A szorosabban vett magyar nyelvtudomány a XIX. században elsősorban (Arany és) Szarvas Gábor személyében szólt bele a harcokba — az olykor ingadozó ítéletű és inkább irodalomtörténész Toldyt nem számítva; a XX. század elején aztán ez a kör jócskán kitágult. A régies írói-költői stílus leginkább a CsSzKr.-ból vett át nyelvi és nem nyelvi archaizmusokat; pedig a legkevesebb nyelvtörténeti felkészültség éppen ennek (s keleti „véreink” szavainak) magyar nyelvi „szerelésében” mutatkozik meg. — A művészileg körülbelül teljes értékű archaizálás mint emlékhamisításokban Thaly balladáiban sem jelent tökéletes munkát.

Ami végül azt illeti, hogy egyik-másik hamisítvány leleplezésével — némely vérmes vitázók szerint — nemzeti hitünk vagy önérzetünk csorbát szenvedett volna: ez nyilván csak fonák beállítás volt. Csalással, tévedéssel úgyszemint lehetett volna értékesebbé tenni a magyarságot. Valójában a koholt emlékek mielőbbi reális, tudományos szemlélete volt mindig a fő, a közös érdek. S ha így nézünk vissza ez egykori vitákra, olyan benyomásunk lehet múltunkról, mint mikor egy elfeledett, furcsa, esetleg kosztümös gyermekkori képünket találjuk elő valahol: a vonalak minket ábrázolnak, de fejlődésünknek nem maradandó, fontos sajátjaival. Se megtagadnunk, se tipikusnak vállalnunk nem lehet. Más egyének és népek életében is voltak ilyenféle epizódok, képek; s egyszerc-egyszerc tanulságos utólag szembenézni velük.

BARABÁS JENŐ

A MAGYAR NÉPRAJZI ATLASZ HELYE ÉS JELENTŐSÉGE AZ EURÓPAI ETNOLÓGIAI VIZSGÁLATOKBAN

Amikor a múlt század első felében a néprajzi kutatások határozottabb körvonalai kialakulnak, Európa nagyobb részén a nacionalizmus a virágkorában jár. A még haladó eszme új és új érvek összegyűjtésére törekszik, az emberi alkotások eddig elhanyagoltabb térségeit fürkészi, hogy a feltörekvő polgári rend ideológiáját teljes vértetében csillogtassa, létjogosultságát igazolja, ellenfeleit maga alá gyűrje. Ebben a határozottan nacionalista milióban virágzik fel a szaktudományok egész sora, irodalomtörténet, nyelvészet, történetírás, etnográfia stb., amelyeket „nemzeti tudományok” néven is össze szoktak foglalni. Az a gondolat is meghúzódik e kifejezés mögött, hogy ezeknek a tudományoknak eleve a nacionalista cizmét kell szolgálniok, hisz felvirágzásukat is ennek köszönhatték, sorsuk közös.

A tények azonban ellene mondtak e feltevésnek s az ún. „nemzeti tudományok” a nacionalizmus bukása után sem hanyatlottak le, sem a polgári, sem a szocialista rendszer kereteiben — sőt még magasabb szintre jutottak. Ez a körülmény figyelmeztet arra, hogy a nacionalista eszme szerepét ne becsüljük túl e tudományágak létrejöttében. Mélyebben, a társadalom objektív létföltételeiben, s nem egy ideológiai áramlatban kell keresnünk e tudományok keletkezésének okait, ha nem idealisták módjára gondolkozunk. A modern társadalom fejlett munkamegosztásra épülő rendszere a történeti és társadalmi tudat formálásában sem hagyatkozhat elavult módszerekre, vallási tantételekre, polihisztorok okcskodásaira. A még messze nem befejezett specializálódás útján tárják fel a kutatók a maguk szűk vizsgálódási körén belül az új ismereteket, összefüggéseket, hogy azután ezek több lépcsőzésben, változatos csatornákon keresztül eljussanak a legszélesebb körökbe. A valóság tudományos megismerésében egy-egy kutató szerepe egészen szerény, bármily nagy erőfeszítés is húzódik meg teljesítménye mögött. Mégis helytelen lenne a részeredmények lebecsülése, hiszen ezek nélkül nem tudnánk előbbre jutni. Ha ilyesmi mégis előfordul, az annak a következménye, hogy nem könnyű felismerni hogyan kapcsolódik egy részletkidolgozás az új ismeretekhez, miként erősít vagy gyengít egy általánosabb érvényű tételt. Sokszor maga a kutató sem látja ezt világosan, annyira benne él kutatási köre belső öntörvényű légkörében.

A fenti megállapítások természetesen az etnológiára, etnográfiaira is érvényesek.¹ A társadalmi igény túlnőtt a tradicionális kultúra jelenségeinek descripcióján, szociográfiai jellegű bemutatásán, az etnográfia, etnológia ma már arra vállalkozik, hogy most említett tárgykörén belül keletkezési okokat és körülményeket, a változás és fejlődés menetét, mozgató erőit tisztázza, néptörténeti kérdések megoldására vállakozzék. Summásan megfogalmazva társadalomtudományi jellegéből következően fő feladata a hagyományosan fejlődött kultúra változási folyamatainak, mozgási törvényeinek feltárása.

A két világháború között a szovjet néprajztudományban és a polgári kutatás haladó élvonalában egyaránt győzelemre jutott az a nézet, hogy az etnológia alapvető feladata nem a nemzeti sajátosságok felkutatása, hanem konkrét kulturális analízisekre épülően a fejlődés szabályszerűségeinek feltárása. Erixon megállapítása szerint „Európában az ethnológiai kutatásnak legtöbbször az országhatárok szabnak határt, ami az összehasonlító ismeretek nyújtásában erősen gátolja,” s kevésbé használja fel a más nemzetek körében feltárt eredményeket. A skandináv kutatásoknak annyiban jár ki az etnológiai jelző, amennyiben eredményeik fényt vetnek más európai népekre is. De az egyes európai népek vizsgálatában elért tanulság „a skandináv problémák megoldásának egyik eszközéül szolgál.”² Tolsztof tovább víve ezt a gondolatot azt hangsúlyozza, hogy az etnografusok nem hunynak szemet a „legkülönbözőbb történeti tényezők által meghatározott formabeli sokféleség előtt... E sokféleségben a társadalom progresszív történeti fejlődésének egységes törvényeit látják megnyilvánulni, amelyek bonyolultabbak ugyan, de éppen olyan megdönthetetlenek, mint a természet fejlődésének törvényei. E törvényszerűségek eddig ismeretlen oldalainak feltárása képezi a néprajzi kutatás célját.”³

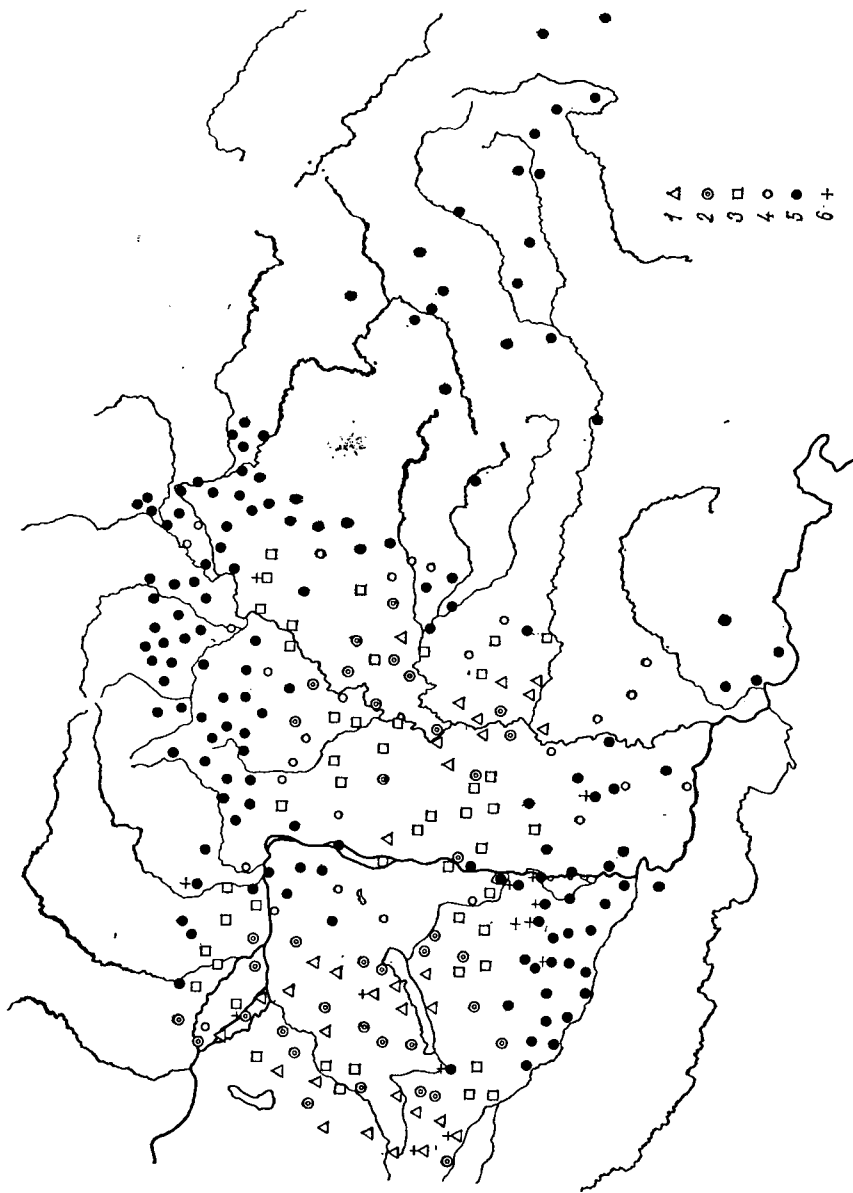
E két gondolatsor tömören illusztrálja azokat a feladatokat, amelyek napjainkban az etnografia előtt állanak. A lokális szemlélet egy-egy szokatlan jelenségben legfeljebb csak kuriózumokat lát, de azok értelmét megfejteni nem tudja. Például a Magyarországon ritkán előforduló ládabölcső esetében ügyes helyi mesterkedő találmányára gondolhatnánk, ha nem tudnánk, hogy ez a bölcsőtípus másutt jóval elterjedtebb s szervesen beleilleszkedik a bölcsőfejlődés egész

¹ A hazai szóhasználatban az etnológia kifejezés az utóbbi években indokolatlanul háttérbe szorult s helyette az etnográfia megjelölést alkalmaztuk, szinonim értelemben. A nemzetközi szóhasználat azonban éles különbséget von a két fogalom között s így külföldön s némileg még idehaza is – a társtudományok művelői körében – zavar támadt. Olyan elképzelés szorította ki az etnológia szót, mintha ez fejezné ki a burzsoa néprajztudományt, szemben az etnográfianak nevezett vizsgálatokkal. Eltekintve attól, hogy jócskán ismerünk idealista etnografusokat és marxista etnológusokat, alig hihető, hogy egy terminus fejezi ki a világnézet vagy módszer lényegét. Így semmi ok sem forog fenn a világosabb jelentésű etnológia kifejezés használata ellen, csak tudnunk kell, hogy akár az etnológia, akár az etnográfia terminus mögött egyaránt meghúzódhat polgári vagy marxista koncepció. A néprajzi alapfogalmak értelmezésére l. HULTKRANTZ, A., *General Ethnological Concepts*. Copenhagen, 1960. 281. *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore*. I.

² ERIXON, S., *Európai ethnológia*. *Ethnographia* 55 (1944) 1.

³ TOLSTOJ, SZ. P., *A szovjet etnográfiai iskola*. *Ethnographia* 60 (1949) 32.

A tetőváz a századfordulón (Az MNA anyaga alapján.)

Jelmagyarázat: Oromgerenda és oromgerenda nélküli tető; Δ oromgerendás kizárólag; ⊙ oromgerendás legtöbbször; ◻ mindkettő általános; ○ oromgerenda nélküli legtöbbször; ● oromgerenda nélküli kizárólag; + székes tető számtartó

menetébe, nemesi, polgári közvetítéssel terjed el helyenkint.⁴ Ezért az összehasonlítás a korszerű vizsgálatban elengedhetetlen s nem állhat meg az államhatároknál. Még abban az esetben is, ha a konkrét elemzés csak egy szűkebb területre szorítkozik, ismerni kell szélesebb körzet témánkra vonatkozó anyagát, mert a helyileg jellegtelennek, lényegtelennek tűnő mozzanatok a kitekintésben értelmet kaphatnak, bizonyos dolgok hiánya, csekély szerepe döntővé válhat. Hazai lószerszámaink eléggé egységes volta nem kecsegteti a kutatót túlzottan sok tanulsággal, viszont ha azt látjuk, hogy a nálunk ismert befogási mód Európának aránylag csak kis részén gyakorolt, akkor a speciális fejlődésre már jobban felfigyelünk. Bulgáriában a naponta kétszer, sőt háromszor is készített friss lepénykenyér előállítására sem kapta meg otthonában azt a figyelmet, amit megérdemelt volna, talán azért, mert országosan ismert, közönséges dolognak tűnt, viszont kontinentális viszonylatban az általánosabb fejlődés egy lényeges mozzanatának bizonyult.⁵

Érdekes azonban megállni annál a kérdésnél, hogy milyen határig terjedjen ki a figyelmünk az összehasonlításban. A századfordulón ez a kérdés még nem merült fel s minden további nélkül nyugodtan párhuzamba állítottak kongói és skandináv adatokat.⁶ Ma már tudjuk, hogy az összevetést elsősorban olyan körben érdemes elvégezni, ahol ez történetileg indokolható. A figyelmet mindenekelőtt a szomszédos, vagy közeli népekre érdemes irányítani, illetve azokra, amelyeknél a történeti érintkezés közvetett, vagy közvetlen útjai hangsúlyosabbak voltak. Európa e tekintetben aránylag zárt egységet alkot. Itt a tradicionális kultúra antik alapokra épülően feudális társadalmi fejlődésben alakította ki legpregnansabb jellemvonásait, fejlődését meghatározó tényezők nagy vonásokban azonosak voltak, gyakran az állami, nemzeti keretektől függetlenül. Az óeurópai hagyattal is számolva a feudális szerkezetnek, e korszak találmányainak s a keresztény egyházaknak döntő szerepük volt a paraszti műveltség formálódásában. Nem véletlen tehát a földművelés eszközeiben, módjaiban, az építkezésben, ünnepi rítusokban, népköltési műfajokban, hiedelemképzetekben stb. jelentkező sok azonosság. Bizonyos részletekben az európai fejlődéshez lehet kapcsolni a mediterrán Afrikát, Kisázsiaát és Mezopotámiát.

Ha a tradicionális kultúra fő vonásaiban meg is figyelhető egy európai egység, a részletekben annál nagyobb változatossággal találkozunk. Ennek oka az egyenlőtlen fejlődés, melynek meghatározói a társadalmi és államszervezetben jelentkező különbségek, az eltérő természeti adottságok, történeti

⁴ K. CSILLÉRY K., A magyar bölcső eredeti formája. Néprajzi Értesítő 48 (1966) 22. l. még Atlas der deutschen Volkskunde. Leipzig. 1937–39 (továbbiakban ADV) 17. térkép.

⁵ VAKARELSKI, H., Etnografia Bulgarii. Wrocław. 1965. 60–61 és KISBÁN E., A kenyér néprajzi kutatása Európában. Ethnographia 76 (1965) 326.

⁶ PL. ANDREE, R., Ethnographische Parallelen und Vergleiche. Stuttgart. 1878.

múlt és pszichikum.⁷ Mindezek együttesen kialakítanak helyileg jellegzetes, részleteiben eltérő kultúrákat, amelyek nemzeti keretben is megjelenhetnek s így etnikus sajátosságként is feltűnhetnek. Az évszázados együttélés során állami, nemzeti keretben, a belső fejlődés menetében szükségszerűen teremtődnek új alkotások, amelyek így szintén etnikus kötődésűek lehetnek. De ezek létezését gondos kutatás során lehet csak megállapítani, széles körű összehasonlító vizsgálat keretében. A diffúzió azonban olyan mértékű volt, hogy az ilyen jellegű fejlődés mértékét nem szabad túlbecsülni. Az állandóan működő integráló és differenciáló erők dialektikus kölcsönhatása során formálódik a helyi kultúra.

A néprajzi kutatás előbb említett helyzetéből a tanulságokat több vonatkozásban is le kellett szűrni. Világossá vált, hogy az esetek többségében nem áll rendelkezésre olyan homogén vizsgálati anyag, amely a korszerű összehasonlítás alapjául szolgálhatna. Az anyaghiány kiütlő voltát még tovább hangsúlyozták a modern kutatásban egyre nagyobb szerepet nyerő matematikai-statisztikai eljárások. Néhány esetben nem az adatok hiánya, hanem rendszertelenségük támasztott nehézséget. Ezek a tapasztalatok új típusú művek létrehozását tették szükségessé. Így jöttek létre a különböző típus-katalógusok, szaklexikonok, szótárak, atlaszok, topográfiák, amelyek együttesükben hivatottak a vázolt cél elérését segíteni. Természetesen a néprajzi műveknek ezek az új fajtái nem tették szükségtelenné a korábbi gyakorlatban már bevált tematikus vagy lokális monográfiákat, szintéziseket, rendszerező leírásokat, vagy az egyéb közléseket, feldolgozásokat. Közülük a legátfogóbbak is csak meghatározott nézőpontból közelednek kérdéseikhez, s legyen ez viszonylag széles, akkor is körülhatárolt. A magyar néprajzi kutatásban több ide kapcsolódó kezdeményezésnek is tanúi lehetünk.⁸ Közülük most csak a befejezéshez már közel álló s méretét tekintve a legnagyobb szabású vállalkozásról, a Magyar Néprajzi Atlasz munkálatairól szólunk.

A néprajzi atlaszok megszületésében a nyelvi atlaszok inspiráló szerepe nem kétséges. Már az első kezdeményezések is figyelmet keltettek, de különösen megfogható az olasz-rétoromán népnyelvi atlasz közvetlen hatása.⁹ Igaz, hogy a nyelvész példáktól függetlenül is voltak kartografikus próbálkozások a néprajz körében, egy általánosabb tudományos tapasztalat következtében.¹⁰ Az általános etnológiai gyakorlatban szórványosan jelentkező néprajzi

⁷ E kérdéskörökről jól tájékoztat WEISS, R., *Volkskunde der Schweiz*. Zürich. 1946. bevezetője.

⁸ KOVÁCS Á., *A készülő Magyar Népmesekatalógus meséinek típusmutatója. Műveltség és Hagyomány*. I–II (1960) 359–388. GUNDA B., *A magyar néprajzi lexikon*. MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 8 (1957) 125–136. BARABÁS J., *A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati kérdései*. *Ethnographia* 68 (1957) 609–626.

⁹ JABERG, K. — JUD, J., *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. I–VIII. Halle. 1928–1940.

¹⁰ BARABÁS J., *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest. 1963. 20–22.

térképek készítői a század elején már nagy vonásokban tisztában vannak azzal, hogy a kulturális javak térbeli elrendeződésének vizsgálata migrációs folyamatok megvilágítására nyújt módot. Ezt a helyes módszertani megfigyelést a kutatók egy csoportja hamarosan téves vágányokra vitte, amikor létrehozták a kultúrkörök elméletét s egy téves evolúciós folyamatot rajzoltak fel.¹¹ Filozófiai idealizmusukból fakadó tévedéseiken túlmenően az adott fejlődési rajz metodikailag sem volt megalapozott, elegendő bizonyító anyaggal sem rendelkeztek. Valójában a kartografikus vizsgálatnak az adat-alapjai az európai-kívüli kutatásokban mai napig nem jöttek létre. Az olyan elterjedési térképek, amelyek akkora kontinensen mint Afrika, vagy Dél-Amerika, 40—50 adatot lokalizálnak, valóban nem nyújtanak támpontot érdemi következtetésre.¹² Így érthető, hogy a nyelvi és kulturális jelenségek térképezésének gyakorlata az európai vizsgálatokban virágozik ki, hisz csak az itteni fejlett kutatóapparátus tudja produkálni a bizonyítás menetéhez nélkülözhetetlen adattömeget. A térképező eljárás hasznosságának felismerése nyomán az utóbbi 1—2 évtizedben, a nyelvész kezdeményezésektől némileg lemaradva Európa szinte minden államában kezdetét vette a néprajzi térképek és atlaszok készítése.

Századunk elején néhányan már észrevették, ami néhány évtizede már világos megfogalmazásokban is köztudottá vált, hogy a kulturális jelenségek térbeli differenciáltsága nem véletlen fejlődés eredménye, hanem szabályos történeti folyamat következménye. Nem véletlen, hogy a bor előállítására a Nyugat-Dunántúlon bálványos prést használnak, míg Gyöngyös környékén közeporsóst. A beható analízis feltárta, hogy a különböző táji variációk használata mögött teljesen eltérő borkészítési gyakorlat húzódik meg, amely egy más irányú történeti folyamat eredménye.¹³ A kulturális jelenségek táji változatai mindig utalnak a történeti fejlődés egykori menetére, irányára, gazdasági, társadalmi, etnikus kapcsolatokra. Amennyiben tehát sikerül a táji variálódás rendszerét tisztázni, úgy a néprajzi anyag a néptörténetre vonatkozóan — amelyről az írásos források alig tájékoztatnak — értékes felvilágosítást tud nyújtani. S nemcsak az utolsó 1—2 évszázadra, hisz a récents anyagban egymás mellett élnek XIV—XV. századi — vagy még régebbi — elemek XIX. századiakkal. Gondos morfológiai vizsgálat tisztázni tudja a típusfejlődést, ami a terminológiai tanulságokkal együtt már relatív kronológiát nyújt, s ez már a gyér archeológiai és írásos dokumentumok segítségével is abszolút kronológiává fejleszthető. Egy ilyen módszerű vizsgálat során sikerült nemrégiben tiszt-

¹¹ LEVIN, M. G., Isztorija, evolucija, diffuzija. Szovjetszkaja Etnografija 1947 235—240. továbbá VAJDA L., A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a „bécsi iskola”. Ethnographia 60 (1949) 45—71.

¹² LAGERCRANTZ, S., Contribution to the ethnography of Africa. Lund. 1950. 430. NORDENSKIÖLD, E., Deductions suggested by the geographical distribution of some post-columbian word used by the indians of S. America. Göteborg. 1922. 176.

¹³ VINCZE I., Magyar borsajtók. Ethnographia 69 (1958) 20—21.

tázni több kendermegmunkáló eszköz történeti rétegzettségét s így módunk van arra, hogy bepillantást nyerjünk a középkori jobbágyháztartás ruházati alapanyagot előállító tevékenységébe.¹⁴ Hasonló vizsgálatok sora végül jó összképet eredményez.

A Magyar Néprajzi Atlasz elkészítésének legfőbb indítéka talán éppen az volt, hogy bázisul szolgáljon a népi kultúra különféle korú rétegeinek szétválasztásához egy sor kulturális elem elterjedésének rögzítésével.¹⁵ De ezen túlmenően képet akar nyújtani a magyar népi kultúra regionális tagolódásáról is — jelenlegi állapotában. Speciális vizsgálatok tisztázhatják az egyes elemek elterjedését, de ezek átfogó ismeretet nem adnak. Erre csak egy olyan mű vállalkozhat, amely nem egyes kutatók érdeklődési körétől meghatározottan válogat, hanem az összkép igényét tartja szem előtt. A Magyar Néprajzi Atlasznak egy ilyen általános tájékoztatás nyújtása fontos feladata. A részvizsgálatok szempontjából is ismerni kell a magyar népterület kulturális zónáit, ahol a jelenségazonosságok sűrűsödnek, tehát feltételezhető, hogy azonos tényezők befolyása tartósan érvényesült. Népi kultúránk területi csoportjairól ma alig van fogalmunk, mert a rendelkezésre álló részvizsgálatok egyelőre inkább csak az ellentmondásokra hívták fel a figyelmet. A kérdés pedig fontos, mert a parasztság kultúrájának és életmódjának évszázados fejlődési tendenciái juthatnak benne kifejezésre. A néprajz körében szokás ugyan táji, etnikai, néprajzi csoportokról — Ormánság, kunok, barkók stb. — beszélni, s ezek az egységek mint földrajzi, igazgatási, genetikai, gazdasági stb. kategóriák bizonyára nem alap nélkül keletkeztek, de hogy ezeknek a népkultúra formálásában milyen szerepük volt s ezek valóban néprajzi egységek-e, az már jóval kérdésesebb.¹⁶

A belső indítékokon túlmenően a Magyar Néprajzi Atlasz munkálatainak megindításában a nemzetközi igények is közrejátszottak. Több kongresszus hívta fel a figyelmet a néprajzi atlaszok készítésének fontosságára.¹⁷ Még egy európai atlasz elkészítésének szükségessége is felvetődött, de ez nyilván a második lépés.¹⁸ Éppen ezért a nemzetközi szervek a nemzeti atlaszok sürgőségét hangsúlyozták inkább.¹⁹ Egyrészt ezekre, mint bázisokra épülhet az átfogóbb mű, másrészt a nemzeti atlaszok sorának egymás mellé helyezése már

¹⁴ SZOLNOKY L., A rostfésűk. Néprajzi Értesítő 48 (1966) 89—127. uő. A tiló. uo. 47 (1965) 5—66.

¹⁵ A kérdés metodikai vonatkozásait l. BARABÁS, 1963. im.

¹⁶ VISKI K., Etnikai csoportok és vidékek. Budapest. 1938. GUNDA B., A magyar-ság néprajzi csoportjai. A magyar nép. (szerk. BARTUCZ LAJOS) Budapest. 1943. 91—113. BARABÁS J., Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez. Néprajzi Értesítő 40 (1958) 19—27.

¹⁷ Párizs, 1937; Namur, 1953; Párizs, 1954.

¹⁸ ROUKENS, W., Sitzungsbericht der Commission de Coordination des Atlas Folkloriques. Folk-liv. 3. 101—102.

¹⁹ ERIXON, S., Newer Atlas Organizations and their Activities. Laos 1 (1951) 205—6.

önmagában is komoly összehasonlítási lehetőséget teremt, amennyiben azok kellően összehangoltak. Az összehangolásnak technikai, szemléleti és tematikai szempontból egyaránt érvényesülnie kell. Az első kettő az egyszerűbb probléma, lényegében megállapodás kérdése. Nem ilyen könnyű a tematikus összehang megteremtése, mert egyik nép kultúrájában fontos és jellegzetes elemek a másikéból teljesen hiányoznak. A német néprajzi atlasz egyik kérdése azzal foglalkozott, hogy a születésnap, vagy a névnap megünneplése volt-e inkább szokásban. A beérkezett válaszokból készített térkép nagyon tanulságos, mert azt igazolta, hogy a protestáns vidékeken a születésnap, katolikus területeken inkább a névnap megünneplésének van kialakult gyakorlata.²⁰ A vizsgálatot osztrák területen is lefolytatták s így indokolt lett volna a kérdés tárgyalása a magyar atlaszban is. Csakhogy nálunk egy-két névnaptól eltekintve egyik évforduló megünneplése sem volt szokásban, a kutatás tehát eredményt nem ígért. Észak-Európában a gabonatermelés kapcsán kiemelkedő szerepe volt a szárító házaknak, vagy Közép-Európában a csűröknek, viszont mindkét építmény hiányzik a mediterrániumban.²¹ Az anyag eltéréséből következően még a szomszéd népek kultúrájában is akadnak olyan különbségek, amelyek a tökéletes tematikai összehangolást lehetetlenné teszik. Bizonyos mérvű egyeztetés azonban kétségtelenül erőltetés nélkül megoldható.

Túl a tematikai összehangolás kérdésén a magyar atlasz iránt a munkálatok megindulásának kezdetétől rendkívül élénk nemzetközi érdeklődés figyelhető meg. Ez a figyelem két dologból táplálkozott. Egyrészt nyelvi okok következtében a magyar anyag alig megismerhető a külföldiek számára, másrészt szlavisztikai és turkológiai szempontból kulcs helyzete van, de a germanisztikai és finnugor kutatásokban is igen sok tanulságot hoz az idegen népek körébe beiktatózott magyarság, éppen az átadás, átvétel datálhatósága szempontjából.

Az atlaszmunkák gyérebb hazai és bővebb külföldi tapasztalatainak tanulmányozása után a munkák lépcsőzése világosan állt előttünk.²² Először össze kell állítani a vizsgálandó témák körét, ezeket konkrét kérdésekre bontva, majd a válaszokat összegyűjteni, a befutott anyagot rendszerezni, térképre vinni. Az egyes ütemek: kérdőív készítés, anyaggyűjtés, feldolgozás, publikálás. Amennyire tisztán állt előttünk a munkák menete, annyira problematikusnak tűntek egyes részletei. Milyen témákat dolgozzunk fel, hányat, kik, hol végezzék a gyűjtést, milyen szempontokat emeljük ki? A fő nehézség

²⁰ ADV. 35. térkép.

²¹ LAID, E., Über den Ursprung der nordosteuropäischen Riege. Folk-liv 17–18 (1953–54) 17–32. SCHIER, B., Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg. 1932. 456. SCHEUERMEIER, P., Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz. I–II. Zürich, Bern. 1943–56.

²² GUNDA B., A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. Néprajzi Értesítő 31 (1939) 294–300. uő. Emlékirat a magyar néprajzi atlasz elkészítése ügyében. Budapest. 1940. 26. BARABÁS J., Az európai néprajzi atlaszmunkálatok tanulságai. Ethnographia 66 (1955) 409–426.

abban jelentkezett, hogy már az első lépés megtétele idején látnunk kellett az utolsó lépcsőfokot is, hiszen ezek szorosan összefüggtek. Az elvi és gyakorlati problémák sokasága merült fel mindjárt a kezdet kezdetén s a legkisebb kérdésben is csak igen gondos mérlegelés után lehetett dönteni, hisz a legcsekélyebb hiba is a felesleges munkaórák százait jelentette volna, növelve az indokolatlan kiadásokat. Nem kétséges, hogy a kérdőív összeállításával valójában meghatározódott az egész atlasz koncepciója, jellege, tematikája. A gyűjtések és a feldolgozás bármily gondossága sem tud változtatni azon a tényen, hogy amit nem kérdeztünk meg, arra választ nem kaphatunk, amit rosszul, vagy pontatlanul kérdeztünk meg, az bizonytalan eredményt hoz. Érdemes ezért közelebbről megnézni, hogy a kérdőív összeállítása során milyen szempontok érvényesültek, mert így egyúttal megismerkedünk az egész mű koncepciójával is.

A kérdőív összeállításának 2–3 éves menete állandó kísérletezésben telt el. Számos téma felvételének célszerű vagy indokolatlan voltát csak új gyűjtések tapasztalatai alapján lehetett eldönteni. Nemesak tudományos, hanem gyakorlati szempontokat is figyelembe kellett venni, hisz mindenegyes óhaj, igény, kérdés, fénykép, rajz felvétele annyit jelentett, hogy országosan több ezer adatot kell majd a gyűjtőknek mérlegelni, a legkisebb esetben is. Gyakorlati kérdésekben a külföldi szakirodalom aránylag csekély eligazítást tudott nyújtani s e tekintetben értékesebb volt számunkra az első néprajzi atlaszkíséret, amelyet még 1939-ben Gunda Béla indított meg, ha az a háborús és személyi nehézségek következtében el is akadt.²³ Gyűjtési tapasztalatai a tervezés során komoly támpontot jelentettek.

A vizsgálandó témák kiválogatásánál arra törekedtünk, hogy az egész mű minél átfogóbb képet nyújthasson a magyar népi kultúra egészéről, fő elemeinek regionális tagolódásáról. Eleve a néprajzi kutatás egyetlen körét sem akartuk kihagyni a vizsgálatok sorából, gyakorlatilag azonban több fő rész is kizáródott. Az elkerülhetetlenül szükséges szelektálás során az alábbi fontosabb szempontok érvényesültek:

- a) A kérdés tudományos jelentősége
- b) A térképezés lehetősége és értelme
- c) A gyűjtés lehetősége és sürgőssége
- d) Az eddigi kutatások hiánypótlási igénye
- e) Nemzetközi igény

Ezekre a szempontokra tekintve elhagytuk a gyűjtögetés, halászat, vadászat anyagát, mert a b., c., és e. pont ellene szólt. Ezeket a témaköröket eddig minden néprajzi atlasz mellőzte. A népköltészet felvételét a b. és c. pont tette problematikussá nem is annyira elvi, mint inkább gyakorlati szempontból. Anyagának gyűjtése és némileg feldolgozása is eléggé speciális igényt

²³ uo.

támaszt, amit talán célszerűbb külön térképeken, nem pedig egy ilyen általános atlaszban kielégíteni. Ugyanilyen megfontolásból maradt ki a népzene és néptánc, amelynek gyűjtése olyan külön felkészültséget igényel, amellyel az átlagos képzettségű etnografus nem rendelkezik. Ezekon kívül nagyobb témakör nem maradt ki. Igen hangsúlyos a földművelési témák száma, lényegesen kevesebb az állattartási kérdéseké. Sok kérdés foglalkozik az építkezéssel. A kérdőív összeállításakor úgy véltük, hogy a társadalmi átalakulás következtében e témakörök gyűjtése kiemelkedően sürgős s feltevésünket a fejlődés valóban igazolta. A teherhordás, település, háziipar kérdései nem nagy számban, de kartografizálhatóságuknak megfelelően szerepelnek. A kevés előmunkálat miatt nagyobb hangsúlyt kapott a táplálkozás s fontossága miatt a népviselet. Ez utóbbi körben azonban számolnunk kellett azzal, hogy a kutatási lehetőségek már sokat romlottak. A társas élet intézményei, a gyűjthetőségük és térképezhetőségük miatt jobban előtérbe kerültek, mint a normái. Az ünnepi ritusok közül a legfontosabbak, nagyon szelektáltan szerepelnek. Jobban képviseltek a természetről, a világról, az ember- és természetfeletti lényekről, ezek befolyásolására irányuló tevékenységről alkotott hiedelem-képzetek. A terminológia rögzítésére valamennyi témánál nagy gondot fordítottunk. Néhány kivételtől eltekintve tehát a néprajzi kutatás fontosabb témakörei 5—35 témával képviselve vannak, így a térképek együttesének viszonylag kerek összképet kell kiadniuk s így joggal tekinthető a Magyar Néprajzi Atlasz egy speciális összefoglalásnak, a magyar népi kultúra regionális szintézisének. Az egyes részterületek különös igényeit nyilván nem elégítheti ki s a kultúra mikrotájai tagoltságában sem igazít el. E feladatokat majd a további tematikus és regionális atlaszoknak kell megoldaniok.²⁴

Tekintettel a kérdőív alapvető szerepére, az elkészült tervezetet a szerkesztő bizottság nyilvános vitára bocsátotta.²⁵ A többnapos megbeszélés eredményeként korlátozódott a vizsgálandó témák száma 200-ra. Az egyes témákon belül 2—8 kérdésben realizálódott pontosan a kutatás tárgya. A témák számát egyfelől az határozta meg, hogy az általános tájékozódáshoz elegendő anyagot tartalmazzon, másfelől, hogy a gyűjtés belátható időn belül lebonyolódhasson. A maximáló és minimáló megfontolások eredményeként jött létre a 200-as szám. Inkább csak technikai megfontolásból a kérdőív 4 füzetre tagoltan jelent meg, csatolva hozzá még külön a gyűjtési útmutatót, mely az anyaggyűjtés irányelveit tartalmazta.²⁶ Ezzel 1959-ben kezdetét vette a szervezett gyűjtés.

²⁴ Folynak a Szolnok megyei regionális atlasz munkálatai, I. Cs. Pócs É., Szolnok megye néprajzi atlasza. *Ethnographia* 75 (1964) 476—78. s terveznek egy hasonló Baranyában.

²⁵ D. V., A Magyar néprajzi Atlasz kérdőívének vitája. *Ethnographia* 68 (1957) 358—359.

²⁶ BARABÁS J., DIÓSZEGI V., GUNDA B., MORVAY J., SZOLNOKY L., A Magyar Néprajzi Atlasz Kérdőíve. Budapest, 1958. I—IV.

Beható vita alakult ki a vizsgálat időmetszetének tekintetében, amely bizonyos mértékig álproblémának bizonyult. Az kétségtelen volt, hogy a napjainkban már igen erőteljesen industrializálódott termelő szervezetben integrálódott falusi kultúra mai jellegzetességekre irányuló, a táji differenciáltságra építő vizsgálata csekély tanulságot ígér a századfordulói állapothoz képest. A tradicionális kultúra olyan mértékben átalakult ma már, hogy az etnológiai tanulságok nagyjából — különösen az atlaszműfajban — történeti vonatkozásúak. De problematikusnak látszott, hogy a ma lefolytatott vizsgálat hogyan tudja bemutatni a századfordulói állapotot. Szem előtt tartva azt, hogy a néprajzi kutatás körébe vonható jelenségek elsősorban a legfontosabb alapjellemtvonásuk, a megjelenési forma kritériumait figyelembe véve határolódnak el, s etnológiai elemzésre csak ez a szelektált anyag kerül, a retrospektív vizsgálat elvégezhetőnek látszott.²⁷ Falvainkban még léteznek és megfigyelés útján tanulmányozhatók a századforduló tipikus gazdasági eszközei, épületei, háztartási tárgyai, a ma élő legidősebb nemzedék visszaemlékezései alapján, a kikérdezés segítségével megismerhetők a jellegzetes munkaszervezeti formák, technikai eljárások, rítusok, a társas élet rendje, hiedelmképzetek stb. Ez a gyűjtési szisztéma feltételezi a várható típusok hozzávetőleges ismeretét s valóban a kérdőív az esetek többségében típusrendet is adott. A gyűjtést legtöbb esetben nem az egyes típusok megismerése, hanem az egyes változatok elterjedésének megállapítása céljából kellett elvégezni, hisz az így megismert differenciáltság rendszeréből, ennek századfordulói állapotából tudunk visszakövetkeztetni korábbi évszázadok népi kultúrájára és az életmódra. A paraszti kultúra és életmód helyzete az első világháborút követő időszakból különböző forrásokból jóval ismertebb s ezért figyelmünket a korábbi századokra kell inkább irányítani, bár nem állítható, hogy az etnológiai kutatásoknak ez utóbbi időszakban ne volnának feladatai. A Magyar Néprajzi Atlasz témái között is nemegy akad, amely éppen az újabb változás megragadására törekszik, tehát az időkeret napjainkig nyúlik, bár döntően a századforduló tipikus jegyeit keresi. Ebben a tekintetben az orosz, a lengyel és a svéd atlassszal mutat legközelebbi rokonságot.²⁸ Az időmetszet kérdésében a kérdőív vitája során egyértelmű álláspont alakult ki.

Az időpontra tekintettel, de ezen túlmenően is külön probléma volt a vizsgálat területi és etnikai körülhatárolása. Az európai gyakorlat e szempont-

²⁷ Az alapjellemtvonásokra I. BARABÁS, 1963 im. 133. Az így végzett szelekcióban jut kifejezésre a gazdaságtörténet, szociológia és néprajz tárgyának különbözősége. Utal ez a kérdés egyúttal arra is, hogy a szinkronikus és diakronikus vizsgálat problémája az etnográfiaiban egészen másként jelentkezik, mint a nyelvtudományban.

²⁸ KUSNYER, P. I., O russzkom isztoriko-etnograficeszskom atlasze. *Kratkie szoobszenija*. 22 (1955) 3—11. GAJEK, J., Uwagi do Polskiego Atlasu Etnograficznego. *Lud*. 42 (1955) 899—908. ERIXON, S., *Der Atlas der schwedischen Volkskultur*. *Folk-liv*. 4 (1940) 93—96.

ból kétféle megoldást mutat. A német, orosz, holland, svéd és jugoszláv vállalkozások nem egészen azonos módon ugyan, de lényegében etnikus keretek között mozognak, a svájci, a lengyel és az osztrák atlaszok az államhatárokhoz igazodnak. A mi esetünkben megfontolandó az, hogy amennyiben a vizsgálat a hazai nemzetiségekre is kiterjed, akkor, ha a kulturális összkép igényét fenn tartjuk, német, szlovák, délszláv és román szempontú kérdéseket is be kell iktatnunk, különben egyoldalúan csak a magyar hatások kerülnek felszínre, s a róluk nyert kép szükségszerűen torz lesz, mert kultúrájuk sajátosságait eleve mellőzzük. Viszont az ilyen jellegű bővítés a magyar anyag egyensúlyát bilentette volna fel s tekintetbe véve a hazai nem magyar nyelvű lakosság csekély számát, ez semmi esetre sem lett volna indokolt. Gyakorlati szempontból a gyűjtés megoldhatatlan lett volna, mert megfelelő tájnyelvi ismeretekkel rendelkező szakemberek hiányoznak, akikre a gyűjtést rá lehetett volna bízni. Így csupán a magyar és nem a magyarországi néprajzi atlasz elkészítését vetjük tervbe, mint ahogy a lengyel és az orosz atlasz sem számolt más nemzetiségekkel.

Hasonló elvi és gyakorlati megfontolások viszont azt indokolták, hogy ne országhatárookban, hanem nyelvterületben gondolkozzunk. Ha a vizsgálat időmetszetét is figyelembe vesszük, ez a kultúra alakulásmenetében lényegesebb meghatározó keret. Sem az osztrák, sem az orosz atlasz nem foglalkozott az ottani magyar népeiséggel, Csehszlovákiában és Romániában pedig ez ideig reális atlaszterv nincs, s ha később létre is jön ilyen, alig valószínű, hogy a nálunk említett gyűjtési nehézségeket meg tudnák oldani. Ha mégis ki akarják terjeszteni a figyelmüket az ottani magyarságra, akkor munkánk ezt a törekvésüket csak segíti, anyagunkat készséggel rendelkezésükre bocsátjuk.

Az említett gyakorlati okokon túlmenően tudományos megfontolások is a nyelvi keretek célszerűsége mellett szóltak. A néprajzi atlaszokban mindenütt jelentős terminológiai anyag tanulságainak kiaknázása az egész nyelvterületen végzett kutatás esetén látszik a leggyümölcsözőbbnek. Egyes táji csoportok, kulturális egységek felismerése, sőt a nemzetiségi kölcsönhatások feltárása így válik igazán lehetségessé. Eddig elkészült térképeink sora bizonyítják, hogy a Kisalföldön a Duna jobb partján felbukkanó adatok sok esetben értelmetlenek a bal parti adatok nélkül. A keleti országperem jelenségei is gyakran olyan szorosan kapcsolódnak erdélyi hátterükhöz, hogy ezek ismerete nélkül mondanivalójuk felismerhetetlen. Másrésről éppen a nyelvterület pereme az interetnikus érintkezés legaktívabb zónája, ahol mód nyílik a néptömegek szélesfrontú együttműködésének, tapasztalatai kölcsönös kicserélésének lemerésére. Igaz ugyan, hogy a saját népen belül végzett kutatás főleg csak a befogadás és átvétel eseteit világítja meg, az átadását alig, de a kölcsönös önvizsgálatok egészségesen kiegészítik egymást. Eddigi tapasztalataink sok konkrét példát mutatnak arra, hogy a paraszti tömegek állami vagy nyelvi hovatartozandóságuktól függetlenül milyen szoros kulturális kapcsolatban éltek

egymás mellett, alkalmazkodtak egymáshoz, ismereteiket kicserélték, az együttélés módját kialakították.

Arra természetesen egy pillanatilag sem gondoltunk, hogy akár idehaza is minden magyar faluban kutatásokat végezzünk. Ennek sem értelme, sem vége nem lett volna. A kialakult gyakorlatnak megfelelően csak kijelölt, arányosan elosztott, átgondoltan kiválasztott falvakban végeztünk gyűjtést. A kijelölt kutatópontok vidékük reprezentatív falutípusainak tekinthetők, történeti, társadalmi, kulturális, gazdasági és vallási tekintetben egyaránt. Első lépésként azt kellett eldönteni, hogy hozzávetőlegesen hány kutatópont reprezentálhatja kellő árnyaltsággal falvaink egykori kultúráját. E tekintetben a különféle atlaszok országaik adottságainak és kutatószervezetüknek megfelelően eléggé eltérő példákat mutattak. Figyelembe véve falvaink kulturális differenciáltságát, valamint a hozzánk e tekintetben legközelebb álló svájci és lengyel atlasz példáját, a vizsgálati helyek számát 250 faluban állapítottuk meg, ügyelve az arányos területi elosztásra s arra, hogy minden kisebb táji egységben legyen legalább egy-egy kutatópont. Településhálózatunk adottságai-ból következik, hogy az Alföldön valamivel kevesebb kutatópontot kellett felvenni, mint a dombvidéken. A hazai kutatópontok számát mintegy százzal növelik a külföldiek.

Nemcsak gyakorlati kérdés, mert bizonyos mértékig a tematikát is meghatározza, hogy kik végzik a gyűjtést. A külföldi atlaszoknál kétféle gyakorlatot figyelhetünk meg. A svájci, a szibériai, a lengyel és orosz atlaszok szakképzett etnográfusok gyűjtéseire, a német, holland, osztrák és jugoszláv vállalkozások laikus munkatársak által beküldött válaszokra épültek, míg a svédek és finnek kombinálták a két megoldást. Nálunk az első lehetőség azért látszott célszerűbbnek, mert így nem kellett csupán a legegyszerűbb kérdésfeltevésekre szorítkoznunk, s bővíthettük kérdőívünket olyan összetettebb, de lényegbevágóbb témákkal, amelyek gyűjtése komoly néprajzi iskolázottságot igényelt. Különösen a svájci és német atlasz összevetése volt perdöntő a vitában, az előbbinek a sokkal árnyaltabb, részletgazdagabb, korszerűbb kidolgozottsága s ennek következtében az összefüggéseket világosabban feltáró volta vezetett bennünket arra, hogy a szakemberekkel történő gyűjtést válasszuk. A mi viszonyaink között akkor ez látszott amúgyis a reálisabbnak.

A különféle nemzeti atlaszok tematikai egyeztetésének szükségességéről már szóltunk. A német atlasztól eltekintve ilyen törekvések valóban megfigyelhetők.²⁹ Különösen magasszintű a lengyel, a magyar és a jugoszláv atlasz összehangoltsága. Kérdőívüket a lengyelek készítették el először, amihez mi jelentős mértékben igazodtunk s az utánunk kezdő jugoszlávok is

²⁹ A megjelent atlaszok közül a német volt a második. Fő célja a német népi karakter kidomborítása s kérdéseit ennek megfelelően válogatta. Így az egyeztetés eleve lehetetlen volt. E szemlélet bírálatát I. WEISS, R., Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde. Basel. 1950. 6.

gondosan tanulmányozták a mi témáinkat, de természetesen egyik fél sem mellőzhette sajátos szempontjait. Az osztrák atlasz munkaszervezeti szisztémája egészen más, több lépcsőben készül s így az egyeztetésre még sokáig mód nyílik. Kedvező a helyzet a szemléleti egység egyik alapvető kérdésében, az időmetszet dolgában. A svéd, finn, orosz, grúz, lengyel, magyar és jugoszláv elgondolás kisebb eltérésekkel alapvetően azonos, erőteljesen történeti beállítottságú. Az osztrákok és hollandok ide kapcsolódó elgondolásai nem látszanak tisztázottnak. Elvileg nem a történeti szempontokat hangsúlyozzák a svájciak, de térképlapjaik e tekintetben is pozitív eredményeket hoztak. A német atlasz Zender irányította újabb munkálatai metodikailag sokkal kiforrottabbak a réginél s közelebb kerültek az európai etnológia igényeihez.³⁰ Megindult új gyűjtéseikkel a tematikus és szemléleti közelítés még fokozódik. Az európai etnológia céljait szolgáló kartografikus tevékenység csupán a neolatin államokban szorult háttérbe. Az összehasonlítás technikai lehetőségét teremti meg a térképek léptékének egyeztetése.³¹ A lengyel és jugoszláv atlasz léptéke egyaránt 1:2.000.000, amihez nekünk is igazodni kell, ami azért is megtehető, mert ez a nagyság számunkra nagyon megfelelő.

A Magyar Néprajzi Atlasz munkálatainak második fázisa a vázolt terveknek megfelelően 1959–65. években zajlott le. Nem számítjuk ehhez a szakaszhoz a külföldi gyűjtéseket, amelyek üteme a kultúracsere egyezményektől függő — bár nagyobb része már ennek is lezajlott — valamint a feldolgozás menete során szükségessé váló kisebb méretű ellenőrző gyűjtést. A tényleges gyűjtőmunkában mintegy 80 munkatárs vett részt, közülük legtöbb csak 1–2 faluban dolgozott, de 12–15 munkatársunk több mint 10 falu teljes anyagát gyűjtötte össze. Lényegében tehát a gyűjtések többségét egy törzsgárda végezte s csak a kutatópontok 1/3-a szóródott szét aránylag sok személy között. Ez az elaprózottság egyáltalán nem tekinthető kedvezőnek, nemcsak a szervezés bonyolultsága, hanem főleg a gyűjtések minősége szempontjából. Választási lehetőségünk azonban nem volt, munkatársaink önkéntes vállalkásként kapcsolódtak be a gyűjtésbe. Más országokban függetlenített kis kutatócsoportok szerveződtek az atlasz létrehozása céljára.³² A beérkezett kitöltött füzeteket a szerkesztőség átnézte, hiányjegyzékkel látta el s intézkedett ezek pótlásáról, a helytelen értelmezések korrigálásáról. Minden kutatóponton kb. 10.000 adatot kellett rögzíteni, így a hiányok, félreértések szinte minden esetben elkerülhetetlenek voltak, különösen az első években, amikor még nem alakult ki a szükséges speciális gyűjtési gyakorlat. A kiadott Gyűjtési

³⁰ A Neue Folge eltérően a régi sorozattól már kommentárt is csatol a lapokhoz.

³¹ Erre vonatkozóan nemzetközi megállapodás jött létre.

³² Nálunk bonyolult szervezeti keretben folyt a munka. A gyűjtések anyagi támogatását az MTA biztosította, munkahelyet a Néprajzi Múzeum adott, a gyűjtők többsége különféle múzeumok dolgozója, a szerkesztő bizottság 2 tagja egyetemi, másik kettő műzeumi, egy pedig akadémiai alkalmazott. A Néprajzi Kutató Csoport megalakulásával a helyzet szervezetileg javult, az atlasz ennek az intézménynek a tervfeladatává vált, bár a feldolgozók többségének nincs semmi szerves kapcsolata az intézménnyel.

Útmutatón túlmenően személyes megbeszélésekkel, munkaértekezletekkel, az említett „kritikai jegyzetekkel” igyekezett a szerkesztő bizottság a gyűjtések egységes jellegét és hitelességét — a két legfontosabb kritériumot — biztosítani. Egy kutatópontra a gyűjtés átlag 8 napot vett igénybe, elég eltérő alsó és felső határokkal — 4—15 nap — a gyűjtő gyakorlatától, a helység nagyságától, összetett voltától függően. Nyilván hasonlíthatatlanul több munkát igényelt Kecskemét, Hódmezővásárhely vagy Debrecen anyagának összegyűjtése — amelyek szintén kutatópontok —, mint egy kicsi baranyai vagy hevesi falué. Az alapgyűjtésekre összesen több mint 2.000 munkanapot fordítottunk, nem számítva a szervező, korrigáló és nyilvántartó tevékenységet. A jegyzetoldalak száma a 100.000-t, a fényképeké a 20.000-t, a rajzoké pedig a 10.000-t meghaladja.

A rendelkezésre álló anyag méretéből következik, hogy a munkálatok harmadik szakasza, a feldolgozás is nagyszabású feladatot jelent. A három évre tervezett feldolgozó munka 1966. évi szakasza sikeresen zárult le s ennek eredményeként az összes témák térképrevitelét megtörtént a kutatópontok felén oly módon, hogy az adatok az egész kutatott területen aránylagosan szétosztottak s a térképek, ha ritkább hálózattal is, de nyújtanak már némi áttekintést. Azért volt célszerűbb az ilyesféle tagolás, mert így a második menetben a korrigálás lehetősége kedvezőbb. Az egyes témák felbontása, rendszerezése már az első szakaszban megtörtént, most a további finomításra kerülhet sor. Sikerült kialakítani olyan feldolgozó lapokat, amelyek az anyag matematikai-statisztikai kezelését megfelelő módon biztosítják, ugyanakkor a tartalmi áttekintést maximális finomsággal lehetővé teszik.

Az anyag áttekintése után a feldolgozó munka első mozzanata a rendszerező elvek kialakítása, különös tekintettel az egyes elemek kapcsolódására, a területi összefüggések kiemelésére. A fő törekvés arra irányul, hogy a jelenségek variációinak szisztémája és a területi elrendeződés olyan korrelációba kerüljön egymással, hogy ebből következtetni lehessen a táji differenciálódás okaira. A kettős rendszerezési elv, illetve kapcsolatuk hívja fel a figyelmet a tanulságokra. Úgy véljük, hogy a helyes problémafelvetésben gyakran a kész válasz is benne van, vagy ha nem, úgy a további kutatásra ösztönző gondolat. Néhány esetben bizonyára a térkép eddig sem tud elvezetni s ilyenkor csupán tájékoztató jellegű adattárnak tekinthető, amely azonban rendszerezett anyagot nyújt.

A feldolgozás másik fontos mozzanata a forráskritika. Minden egyes adatot mérlegelünk a helyesség és hitelesség szempontjából. A bizonytalannak látszó adatokról ún. ellenőrző lapot állítunk ki, amelyek segítségével még helyszíni kontrollt végzünk. Ez a harmadik ellenőrzés egyben a végső. Miután az egész mű több millió adatot használ fel, így is elképzelhetetlen, hogy közülük egyik-másik ne legyen téves. Kisebb hibaszázalék tehát elkerülhetetlen, de ez az összképet, az alapvető mondanivalót amúgy sem befolyásolja. Ennek

ellenére komoly erőfeszítéseket teszünk, hogy a hibaszázalékot minél alacsonyabbra szorítsuk.

A térképek elkészülte után kerül sor a hozzájuk kapcsolódó megjegyzések, kiegészítések, kommentárok összeállítására. Sajnos a kommentárok készítésében nem beszélhetünk kialakult nemzetközi gyakorlatról. Több atlasz teljesen mellőzte, akik nem hagyták el, különféle utakat követtek. Egészen eltérő jellegű a svájci, a svéd vagy a szibériai atlasz kommentárja. Úgy látszik, ránk vár a feladat, hogy a műfajhoz legjobban illő formát kidolgozzuk.³³ Az nem látszik kétségesnek, hogy az atlaszkommentár nem azonos a téma feldolgozásával. Ez ugyanis olyan nagyszabású feladatot jelentene, amely az elkészülés időtartamát hosszú évekre kitolná, több száz témában szerteágazó komplex kutatást tenne szükségessé. Úgy véljük az atlasz témáinak kutatásában nem a lezárást jelenti, sokkal inkább a benne feltárt anyag és probléma kiindulása a további értelmezésnek. Később a tanulmányok sora lesz majd hivatott arra, hogy az atlaszból kiindulólá a felmerült kérdéseket tisztázza, más jellegű anyag bevonásával. Kommentárjainknak más, kettős feladata lehet. Egyrészt tartalmazniok kell azokat az apró adatokat, kiegészítéseket, amelyek nem vihetők térképre, de közlésük filológiai szempontból indokolt. Ez a rész az atlasz forrásmunka jellegét húzza alá. Másik feladata az, hogy igen röviden és tömören foglalja össze, hogy a térkép milyen problémákat hoz napvilágra, a bemutatott jelenség táji differenciáltsága milyen kérdésekre hívja fel a figyelmet, anélkül, hogy messzemenőbb következtetésekbe bonyolódna. Így kellő szintre lehet emelni a kommentár inspiratív szerepét — ha a térképek már önmagukban is nem beszélnének — s jobban lehet szolgálni a tudományos megismerés ügyét, mintha elsiertett fejtegetésbe bocsátkoznánk. Kérdéses még, hogy az egyes főbb témakörök és egységek fontosabb tanulságai kapjanak-e külön összegezést.

A feldolgozó munka második felében még bizonyára bőven támadnak új és megoldandó problémák. Feltehetően az eddigiekhez hasonlóan még sok-sok kísérletezésre lesz szükség. További komoly gondot jelent a kiadás előkészítése. Túl az anyagi problémákon, főleg a technikai-műszaki jellegű kérdések (fokhálózat, színek, jelek stb.) támasztanak nehézségeket. Célszerűnek látszana a svájci, a lengyel és a jugoszláv példa nyomán itt is először egy 6—8 térképből álló próbafüzet megjelentetése, amely különösebb anyagi igényt nem jelent, de módot nyújt arra, hogy ezeken a technikai-műszaki jellegű kérdések kidolgozást nyerjenek. A próbalapok egyben megkönnyítenék az egész mű kiadási tervének elkészítését.

Mint láttuk, a Magyar Néprajzi Atlasz szervesen beilleszkedik egy európai kutatás láncolatába, a folyamatban levő vagy már elkészült hasonló jellegű művek sorába. Az európai etnológiai munkálatok előterében ma kétségtelenül

³³ Az első lépések idevonatkozóan már meg is történtek s a Néprajzi Értesítő 1967. évfolyamában az első próbajellegű kommentárok közlésre kerülnek.

az atlaszok állnak: ahol a kutatás koncentráltsága lehetővé teszi, ott mindennél inkább dolgoznak vele. A néprajzi atlaszok jelentősége röviden három pontban foglalható össze. 1. Az európai parasztkultúrák fejlődési törvényszerűségeinek megismerésében az igen jelentős nyelvi nehézségeket nemzetközi jelrendszerével erősen fellazítja. 2. Közérthetően és tömören összegezi az egyes nemzetek népi kultúrájának fő sajátosságait. 3. Nagytömegű, kettős rendezettségű anyagot nyújt, amely matematikai-statisztikai eljárás módok alkalmazását is lehetővé teszi s az elemzéseknek olyan egzakt bázisát teremti meg, amely annyira nélkülözhetetlen a történeti-társadalmi tudományok műveléséhez.

KOMJÁTHY JENŐ ÉS SZIMBOLIZMUSA

Költő a múlt század végén, kicsit avultas, patetikusan indultatos versek szerzője, alig tűnik ki a kortársi átlagból, nemzeti költészetünk nagyjai névsorában nem szerepel. A tudomány megnyugtatóan jelölte ki helyét, határozta meg értékét, nem kell semmit sem jóvátenni vele szemben, az életműnek nincsenek elrejtett titkai, amelyek még feltárulhatnak előttünk. Komjáthy és Reviczky neve a színvonalat is jelzik, amelyet a költészet Arany és Ady között elért. Ez a költészet mégis tipikusan a koré, nemcsak elértéktelenedés, fokozatos kopás, hanem állandó keresés, kísérlet is. A századvégi elszürkülést és elfáradást átszínezi valami izzó nosztalgia, étel-láz, színes látomások képei, és konok, mámoros titok-tudás. Új érzések, felismerések kibontakozása a költészet. Az élmény és a kimondás izgalmasan lenyűgöző megszületése. A modernné, újszerűvé váló költészet műhelye. Komjáthy versei inkább csak alkalmak arra, hogy ennek a művészi folyamatnak a nyomát kövessük, egy korszak esztétikai ízlésének, művészi jelenségvilágának a részei, amelyben a közös lényeg, a tendencia, a mozgás iránya, a mindent egybefogó „új” a döntő, nem pedig az egyes műalkotás, a költemény, mint különálló mű.

Az újfajta művészetet, a művészi új minőségét a szimbolizmus fogta fel a legteljesebben. Nemcsak a romantika „szintetikus” elmélyítése volt ez az új művészet-élmény, hanem a líra romantikus forradalma is, a művészet-fogalom átértelmezése, a forma és műfaj újrafogalmazása, új esztétikai minőségek és kategóriák igénye és folytonosan változó, vibráló jelzése. A „sajátost” kereste ez a művészet a kor változásainak tükrében, a folytonosság és megújulás lehetőségeit. A szimbolista élménnyel és eszközökkel kapcsolatos folyamatok sokszínűségének a felismerése, a megkülönböztetés, a belső történet és a kapcsolatok bonyolultságának a megérezése. Az új művésziség forrását a válság és változás kettősségének kényszerű körülményeiben kell keresni.

A szimbolizmus „valósága” egyfajta művészi viszony és értelmezés. A szép egy formája, a kifejezés egyik lehetősége. Az értelemkeresés az élet új hipotéziseit is megteremti, gondolatokat és vágyakat alakít ki, állapotok (lelki-állapotok) és nosztalgiák (hiányok) lesznek ezeknek az új „eszméknek” a forrásai. A művészet, amely ennyi függetlenségre törekszik, ekkora önálló-

ságra jut, körülhatárolja és meghatározza önmagát, természetesen kijelöli sajátos szféráit is. Valóság, fantázia, elbeszélés, leírás, utánczás, lírikum, gondolati és vizuális hagyományos fogalmai megváltoznak vagy teljesen eltűnnek. A valóság „érdeke” az „emberi” költői szempontjaiban nyilatkozik, az élet aspektusait a nem-konkrét, a nem-valóságos fejezi ki jobban. A „szimbolikus” művészi világa felszabadította az alkotást az eszmei és gyakorlati konvencionális változatai alól, valamiképpen túlnöveszti a művet és alkotóját a polgári osztály, egyáltalán az osztálytársadalom lehetőségein, keretein. Nem fogadja el az életet, az osztálymeghatározottságokat, a „saját” sorsot, polemizál a körülményekkel. A szimbolikus természetű irodalom szubjektív párbeszéd az élet lehetséges változataival, értelmével, az adottságok ellen, a konkrét élet ellen élés.

A művészet anyaga és eszméje vagyis a tartalma ez a sorssal szemben éles lesz, valami, ami nem valóságos még csak az érzelmekben és vágyakban, ami az „emberi” törvénye, tendenciája, az „élmény”. Ugyanilyen szubjektív az élményvilág konklúziója is, a gyakorlati realizálhatóság, indulatok és képességek számbavétele és irányítása, a szimbolikus magatartás, a „cselekvés” összesítése és a „jelkép”, amely ennek az élménynek a filozofikus absztrakcióit, az „általános emberi” tipológiáját foglalja valamilyen szimbolikus jelrendszerbe. Élmény, magatartás, jelkép — Komjáthy költészetének három szimbolikus szférája, a líra folyamatának iránya, a korszerű lényeg. Az Arany és Ady közötti költészetnek ez az új az értéke, más mérték anakronisztikus és külsőlegesen, kicsinyesen formalista.

A „szimbolista magatartás” témája, Komjáthy költészete műhelytanulmány is lehet mai líránk útkereső kísérleteihez. Talán nem érdektelen analógia hagyomány és újítás e mindent átértelmező szintézise, az újnak és rendkívülinek ez a szuggesztív varázslata, bizonytalan és biztos, határozatlan és határozott különös egysége. Emberi tanulmánynak és történelmi tanulmánynak is érdekes dokumentum Komjáthy szimbolikus művészete. A minden lehet tartalom romantikus tétele után itt találkozunk a tartalom-forma dilemma másik megoldásával, a minden lehet forma művészi kísérleteivel is. Mai líránknak nemcsak világnézetileg kell ezt a szintézist meghaladnia.

I.

Két század szimbolizmusa között

Komjáthyval a magyar szimbolizmus kezdetét jelölik ma már az irodalomtörténetben.

Amikor a XX. sz. eleji modern magyar irodalom szorongva kereste az elődeit, szinte természetesen kötött ki az ismeretleneknél, az elhallgatottaknál,

annál az észrevétlen, teljesen új hagyománynál, amely némiképpen igazolni volna képes ezt a hagyományoshoz nem kapcsolódó művészetet. A „holnaposok” és „nyugatosok” felfedezéseiben ez az öngazolás az érdekes. Komjáthy, Reviczky vagy mások ürügyén, a maguk törekvéseiről, ennek a művészi programnak a törvényességéről beszéltek. Amikor az újszerűség, a gyökértelenség szinte hazafiatlan, nemzetietlen vádként érte őket, lélektanilag is érthető ez a görcsös őskeresés. Babits később már visszavon valamit a lelkesedésből, amellyel nemzedéke Komjáthyt vállára emelte. És annyiban igaza is volt, hogy Komjáthyban is inkább csak a lehetőség figyelemre méltó, mint az eredmény, a költészet. A Nyugat gárdája jobban tudott verselni és többet adott programban, kísérletben, költői gondolatban is. Mestereknek semmiképpen sem ismerhették el ezeket a halvány századvégi kísérletezőket.

Valójában a Nyugatot előkészítő művészi törekvések nem köthetők olyan szorosan a XX. századhoz, mint ezt az újabb irodalomtörténetek s még inkább a Nyugat ünneplői, hódolói teszik. A XX. sz. sok mindent folytat abból, amit a századvég fedezett fel, de lényegében más irodalom ez, a folytonosság nem lép túl a „természetes” mértéken, nem azonosságról, vérrokonságról van szó. A századvég felfedezéseire tulajdonképpen nem volt nélkülözhetetlenül szüksége a nyugatosoknak. Ezek olyan magától értetődő vívmányok, amelyeket valamiképpen megszervezett volna magának a XX. sz. irodalma is. Hogy ez mennyire így van, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a századforduló kísérleteivel, eredményeivel nem elégedhetett meg a Nyugat. Az „új”-at újra kellett felfedeznie a maga számára, szinte mindent előlről kellett kezdenie, újra megcsinálni azt, amit a századvég már egyszer megcsinált. Nem is a századvég adta az ötletet ehhez az újhoz. A tájékozódást az eredeti forrásnál kezdték el, a külföldi irodalmak megismerésénél és ismeretetésénél. A századvéghez csak azok az íróink tértek vissza közvetlenül és elsődlegesen, akik nem tudtak hozzáférközni Európához, nyelvtudás hiánya miatt, a tágabb összefüggés, szellemi kapcsolódások felszínebb értése miatt. A modern Európa, irodalom és társadalom, szellemi, kulturális törvényszerűségek ilyen közvetlen szemlélése, sőt átélése azután fogékonyabbá tette a nyugatos nemzedéket a hazai értékek, újítások, rátalálások méltatására is, a nemzeti hagyományok újszerű felfedezésére is.

Babitsék századvég-kultuszának ez volt az értelme, nem a dekadenciához való vonzódás. Rácsodálkoztak egy fiatal nemzedékre, amely félbeszakadt, korán letört pályáján is nagyszerű terveket, igényeket érlelt. A Nyugat nem folytatta a századvéget, amelyet nem is folytathatott volna, hiszen a századvég elsősorban egy régebbi kornak, a XIX. sz. irodalmi folyamatainak, harcainak, problémáinak a lezárása, összegezése volt, hanem az új keresése közben találkozott a századforduló íróinak részben ösztönös, részben tudatos, de mindenképpen tapogatózó, kialakulatlan konklúzióinak egy részével. Ter-

mészetesen a XX. sz. irodalma, tudata, filozófiája és művészete is a múlt tagadásaképpen jött létre. Azonban nemcsak a tagadás útján, és nemcsak az volt az ambíciója, hogy a XIX. sz.-ot megsemmisítse. Ha ennyi lett volna csak a célja, nem jutott volna túl a tagadáson, a múlt századon, nem jutott volna el az újig. A századvég a lényegben maradt belül a XIX. sz.-on, — kényszerűségből, hiszen azokra a kérdésekre próbált választ adni, amelyek a XIX. sz. folyamán születtek, amelyek még mindig legjobban foglalkoztatták a kort, — abban, hogy a társadalmi és irodalmi, ábrázolási problémák kiegyenlíthetők. A konfliktusok, ellentétek feloldhatóságának a hitében, eszméjében. A XX. sz., ha találkozott is a századvég részlet-következtetéseivel, nem találkozhatott a konklúzió egészével. Illetve csakis azokkal a nyomokkal, amelyek e felé az antagonizmus felé keresték a kérdések lényegét, értelmét. A századvég is „filozófikus” nyelvű, gondolatú volt, szemben a XIX. sz. inkább moralista beállítottságával, de ez a filozófia még ikertestvére a morálnak, és vissza-visszatéved, nosztalgikusan is az erkölcsi síkra, a filozófikusság tulajdonképpen nem egyéb, mint nagyon is XIX. sz.-i értelmű morálfilozófia. Reviczky és Komjáthy morál-ellenessége, lázadása híven tükrözik ezt a „kört”, eszmei bezárulást.

Komjáthy, amennyiben a szimbolizmus előfutára, illetve a szimbolizmus kezdete a magyar irodalomban, még a XIX. sz.-i szimbolizmust képviseli inkább. Mert kétségkívül elkülönül egymástól ennek a két századnak, két kornak a szimbolizmusa, az irány maga nem egységes. A szimbolizmus múlt századi tartalma még közelebb áll a XIX. sz.-ot annyira jellemző ösztönösséghez, érzés-koncentráltáshoz, „objektív-táshoz”, amennyiben a primitív-ős-lelket, az eredeti, alapjelképeket és jelentéseiket keresi. A morálból való kiábrándulása, az erkölcsi eszmékben, általában az eszmékben való kételkedése tulajdonképpen az értelemben, az ember racionális képességében való kételkedését is jelenti. A XIX. sz. szimbolizmusa azért a múlt századé elsősorban, mert a század problémáit, dilemmáit foglalja össze. De benne is van mindaz, mint lehetőség, amit majd a XX. sz. fog megfogalmazni a szimbolizmusban. Az ösztönösség, felfokozva valami sejtelmes intuitívóvá, — ez majd a modern művészet jellemzője is lesz, — az intellektualitás igénye, az erkölcs és az értelem, a passzív kontempláció és a cselekvő magatartás igénye egyszerre. A két kor szimbolizmusa Komjáthy, illetve még korábban Reviczky szimbolizmusa és mondjuk Ady, vagy akár Babits „szimbolizmusa” között talán éppen ez az intellektualizmus, a tudatosság, az aktív beleavatkozás a határ, talán éppen ez az új tartalom változtatta meg a két kor szimbolizmusának a jellegét.

Komjáthy a „szimbolizmusával” hoz legjobban zavarba bennünket. Nem azért, mert nem egészen szabályos, mert nem fedi a szimbolizmus fogalmát költészete. Ez inkább előnyére lenne írható, s ösztönözne arra, hogy keressük meg a különöst, az egyénit az irányban, amely a korban már kezd korszerűvé, általánossá válni. Komjáthy magatartásában van valami más, mint amit szimbolizmusnak nevezhetnénk, több-e vagy kevesebb-e, nehéz volna eldönteni.

Tulajdonképpen gondolatibbnak, határozottabbnak, cselekvőbbnek és bátrabbnak látszik, mint a szimbolizmus, erőt mutató és harsányabb. De ez lehet még látszat, vagy egyszerűen hangnem különbség, a lényegyet tekintve, ettől még maradhat szimbolista. Legalábbis nem indokolják ezek a „külsődleges”, hangnemből, stílusban mutatkozó eltérések, hogy Komjáthyt ne mondjuk szimbolistának. Bizonyos, áttettebb, jelképesebb, közvetettebb lírikuma általánosságban a szimbolista korhoz, stílusirányhoz kapcsolják. De nála érezni a szimbolizmuson kívüli ha tetszik, túli jelenségeket először és erősebben, minden más kortársánál.

Reviczkynél sincs meg a szimbolizmus teljes tisztaságában, őt ezért még átmenetibbnak látják, költészetét közelebb helyezik el általában a XIX. sz. moralista-népies lírájához, Aranyhoz, a „nemzeti klasszicizmus” objektív költészetéhez. Annak ellenére, hogy szembezállt Aranyékkal, hogy ő a „kozmpolita” irány vezére, legismertebb költője. Lírájának „tárgyiasabb” képei, hasonlatai, valóság tartalma mutatja az irodalomtörténészek szerint ezt az átmenetiséget. Pedig a „tárgyiaság” csalóka dolog Reviczkynél is, esetleges, ami alapján nem lehet eldönteni költészetének stílusát, olyan értelemben, hogy ez tartalmat, eszmeiséget, esztétikát, tehát ars poeticát is jelentene.

Reviczky korának a „tárgyiasága” nemcsak a lírában, nagyon is „lírai” tárgyiaság, személyes és szubjektív. A naturalizmus kortársa ez a líra, mint ahogyan a szimbolizmus, — nemcsak a magyar szimbolizmus —, is az. A szimbolizmus világnézet is, nemcsak stílus, s mint ilyen a valóság megismerésére, átértelmezésére, átrendezésére is törekszik. A valóság, a természet konkrétsága és absztrakciója egyszerre, vagy fokozatosan, szakaszosan, de jelen van ebben az irányban is, mint minden valóságot megismerő és átalakítani törekvő művészetben. A szimbolizmusban is létrejön a feszültség a forma és az eszmei tartalom, illetve igény között. Éppen a megismerő-átalakító, világnézeti jelleg következtében. A nagy feladat, a teremtő vállalkozás sokrétűvé teszi ezt az irányzatot. És bizonytalanná is. A szimbolizmus „tárgyiatlansága” tulajdonképpen legenda, mint ahogyan értetlensége is az volt. Ha értelmességét elismerjük, — talán túl egyszerűsítve, sietve, szégyenlős igyekezettel is, mert hiszen nem minden érthető a szimbolizmusban, sőt, a lírában általában nem —, akkor a „tárgyiatlanság” legendáját is revízió alá kell vennünk. Az értelmesség éppen ettől a tárgyiaságtól függ, attól, hogy a látomás és kép, és minden más eszköze a szimbolista művészetnek, elsősorban a képzelete, a belső logikája — ami nem mindig a látomásban nyilvánul meg —, egyeztethető-e valamiképpen, közvetve vagy közvetlenül a valósággal. Ezeket az egyeztetéseket, értelmezéseket szebbnél szebb tanulmányok és lelkes esszék már elvégezték a magyar irodalomtörténetben és a világirodalom szimbolista lírájával kapcsolatban is. A szimbolizmus definíciói tehát nagyon tanárossá, szűkössé, iskolás stilisztikai fogalmazványá válnak, ha összevetjük őket a versekkel és az alkotókkal, korral, a feladatokkal és az eredménnyel, amit sikerült elvégezniük.

A „kísérlet” költészete.

Komjáthy költészete, vagy inkább Komjáthy, mint emberi és lírai jelenség magán viseli a szimbolizmus jegyeit, szellemét, magán viseli a századvég kísérleteinek, tájékozódásának a nyomait. Komjáthy „szimbolizmusa” tulajdonképpen összefoglaló fogalom, a századvégiséggel rokon. Nemcsak azt az irányt, stílust, művészi felfogást jelenti, amit Baudelaire vagy Verlaine, vagy Rimbaud vagy Mallarmé nevével lehetne megjelölni — már ez is milyen sokféle —, hanem ezeken kívül, vagy csak részben ők, és még mindaz a törekvés, gondolat, ami a századvéget foglalkoztatja. Nem szimbolista „forma” és magyar társadalmi, filozófiai tartalom különbsége ez. Sokkal mélyebb, tulajdonképpen itt a „forma” és a „műfaj” a különböző tartalom szerint válik el egymástól. Maga a tartalom, a téma, a szempont, az ötlet, a szemlélet már megformálás is. Ez az „adekváció” természetesen már nem a hegeli, illetve hasonló azzal, amit Hegel a romantika „formájával” kapcsolatban mond, az eszme-központú, a mondanivaló hangsúlyával született alkotásokról.

Amikor a tartalom és felfedezés nem pusztá „tükrözés”, másolás, akkor a forma nem válhat el a tartalomtól, akkor a mondanivalónak nem lehet más formája, mint maga a mondanivaló. A szimbolizmus formája a kinyilatkoztatás, a kimondás, tehát az a tartalom, amit közvetít. Nem a hogyan, hanem a mi. Még akkor is, ha esztétikája manifesztumai, programja ennek látszólag ellentmondanak. Az ellentmondás természetes. A tartalmi kérdés, a mondanivaló lényege, mivolta — a hagyományost, az erkölcsi mondanivalót jelentette, a spekulatív, apriori erkölcsi rend tükrözését, egy mesterséges konstrukcióhoz való viszonyítást. A szimbolizmus ezt a „valóságot”, az ismertet, az iskolásat tagadta, a tapasztalást, a tudást, a megszokottat, a látszatot. Ezért tartotta fontosabbnak a hogyan, a formát, a kifejezést, szemben a konzervatív, meghatározott, megmásíthatatlan tartalommal. A szimbolizmus „formája” azonban éppen nem formát, hanem tartalmat jelentett.

Igaz, a szimbolista költők ragaszkodtak leginkább a szigorú, klasszikus versformákhoz, a szabályokhoz, a kötöttségekhez. Újra egy ellentmondás, aminek szintén megvan a belső logikája. Amikor egyik oldalon tiltakoznak a megszokott ellen, s ez a tiltakozás éppen a szokványos tartalomra irányul — tehát látszólag formalizmusról van szó —, akkor a másik oldalon tiltakoznak a romantikus formátlanság ellen, ami ezt a szokványos tartalmat, a moralizmust dédelgette. Ez az ellentmondás mutatja éppen, hogy a szimbolizmus megvan győződve a maga valóság-hűségéről, hogy a moralista művészetben szakadék keletkezett a valóság és a művészet között, ezt a szakadékot mutatja a forma önkénye is, s a szimbolizmus az igazi valóságot szeretné megközelíteni az igazi szigorú forma, „tárgyiasság” eszközeivel. A szimbolizmus helyreállítani véli a kifejezés és a valóság közötti ellentmondást. A szimbolizmus formaigénye, tulajdonképpen az eredeti valóság igénye, a moráltól megtisztított valóság. Az

erkölsi szemlélettől eltorzított, álcázott valóság felszabadítása, a valóság „objektív” formáiban.

Természetesen az ellentmondásokat a szimbolizmus nem feloldani akarja, hanem megismerni, s ezért a tartalom és forma, a valóság és kifejezés ellentéte még további ellentéteket is eredményez. Egyik legizgalmasabb ezek közül a klasszikus forma szerepe a szimbolizmusban. A jelentése már ennyiből is világos, az ti., hogy az objektivitás hordozója, de a szerep nem fedi egészen ezt a jelentést. A szimbolizmus nem azért tagadja a morális elrendeződésű valóság szemléletet, hogy megkösse magát, vagy hogy egy még régebbi, konvencionálisabb valóságot ismételgesse, hogy lemondjon a felfedezésről, az eredeti eszmei torzításoktól mentes valóság rekonstrukciójáról. A klasszikus forma tehát ennek a rekonstrukciónak csak a jelképe lehet, de nem az adekvát kifejezése. A forma — bármilyen furcsa ezekben a formalista művészetekben —, semleges lesz, közömbös, technika és nem tartalmat is hordozó eszköz.

Forma nélkül azonban nincs művészet, tehát a forma mélyebbre húzódik, rejtettebbé válik, szorosabban fog összefonódni a tartalommal, mint ez a programokból várható volna. A tartalom maga lesz a kifejezés is, tehát a belső forma is.

A formakultusz egyetemessége és a lázadás, valóságkeresés egyetemessége azért fér meg egymással a szimbolizmusban. A külső forma és a tartalom viszonya így a szimbolizmusban, funkció szempontjából, hasonló lesz a romantika kezdetéhez, amikor ugyancsak közömbös volt a romantika számára a művészi forma, mert hiszen amire törekedett, az az eszme volt. A forma a romantika kezdetén is a magatartásban volt. A „külső” forma esetlegességével, semlegesítésével azonban a romantika rombolt, a klasszikus formát rombolta le, a szimbolizmus a klasszikus forma közömbösítésével, a kifejezés új kísérleteinek szerzett művészi védelmet, keretet. A XX. sz. újklasszicista irányzata hasonlóképpen volt formalista, Babitsnál például ezért élhetett együtt a szimbolizmus ezzel a sajátos klasszicizálással már indulásakor is, ezért lehetett ez a kettősség tudatos újítása, programja.

Komjáthy magatartása és stílustörekvései szerint szimbolista volt, de nem a szimbolizmus az, ami a legjellemzőbb lesz majd költészetére. A szimbolizmus inkább csak kiindulás. A hagyományos szimbolizmustól azonban hamarosan eltér, egyénisége, logikussága, mélyebb intellektualitása nem elégedhet meg a Reviczky-féle szimbolizmussal és talán a francia és a német irodalom hatása is kifejlesztette benne a nagyobb intellektuális igényt. El kellett térnie Reviczky szimbolizmusától azért is, mert költői élményeinek éréseivel a sajátos művészet igénye is kialakult benne. Ezzel mégis a szimbolizmus logikáját követte, akár Reviczky, de az élmény, a jelenségek más hangsúlyt kapnak nála.

Komjáthy költészetében van valami zártság, különös visszatérés, a kör esztétikai megvalósulása, mintha előre megszerkesztett volna ez az életmű.

A szimbolista lírában meszkott jelenség ez, hiszen az egy-élményre épülő művészet természetesen tér vissza önmagába, mert nem lehet más megoldása, megfejtése, mint önmaga. Hiszen nincs megfelelése, nincs felelet rá a valóságban, a rajta kívüli világban. Az élményhez való visszatérés, az élmény megélése és kifejezése azonban más-más a szimbolista költőknél is. Reviczky például tételeket, gondolatokat ismételtetett és variált. Újra és újra neki indult a keresésnek, sokszor kezdett előlről mindent, amíg végül „megtért a valósághoz”, az eredeti élményhez; a kérdésben lelte meg a feleletet is. Komjáthy „szabályos” pályát ír le, a szimbolista látomás, az intellektuális önleplezés, majd újra a szimbolista „filozófia”-összegezés pályáját.

II.

Interpretációk.

Extázis és látomás

A szimbolista látomással külön kellene foglalkozni, nem éppen Komjáthyval kapcsolatban. Egyik legérdekesebb és legsokoldalúbb lírai kifejezés. Persze, mint más eszköz, forma sem okvetlenül feltétele a szimbolizmusnak, csupán egyik — megengedjük, hogy olykor központi — jelensége. Itt a látomásnak csak két fajtájával foglalkozunk, melyek a legjellemzőbbek Komjáthy költészetére.

Elragadtatás.

A látomásnak ez a két „formája” tulajdonképpen a látomás két alkalma, az extázissal és a mámorral van összefüggésben. A látomás csupa kérdés és csak bontakozó felelet, a válasz sejtése vagy sejtelmes válasz, de még nem a szimbolizmusra annyira jellemző megnevezés, új összefüggés felfedezése. A látomás természetéből következik az a néhány tartalmi-szemléleti forma, költői attitűd, ami a látomással összefér. A szimbolizmus esztétikájának rendszerezéseiben ezért szerepelnek ezek az alkalmak úgy, mint a szimbolizmus jellemző sajátosságai és csak nagyon nehezen, kissé mindig erőltetetten tudják elkülöníteni az álmot, a révületet, a víziót vagy a hallucinációt más költői irányzatoktól, például a romantikától, ahol szintén megjelennek, csak nagyon bizonytalanul válnak ezek a szemléleti formák sajátos, kizárólagos szimbolista formákká.

A szimbolista költő jellemzője viszont kétségtelenül az elragadtatás, a lázadásnak vagy az új magatartásnak a mámore. Mintegy expozíciója ez a kife-

jezett, megfogalmazott programnak, az extázis és a mámor az új költői törekvés névjegye. Talán még nem is a szimbolizmus, csak a vágy, a kívánság, a szándék. Ez az előrefutás és boldog közlékenység, a dicsekvő kitárulkozás, a még csak tervekben, álmokban élő lírikum bejelentése. A költészet alanyiségének ez a sajátossága preszimbolizmusnak is volna nevezhető, ha időben és élményben eltérne az emberi magatartás a költészettől. De nincs közöttük olyan távolság, hogy ilyen kategóriának értelme lehetne, hiszen a magatartásnak ez a formája éppen a versekből, éppen ebből az új lírai szándékból, kísérletből válik nyilvánvalóvá. Preszimbolista Komjáthynak a magatartása, mert mintegy „előzetese” a költészetnek és egyszersmind összefoglalása, megfogalmazása is a programnak.

A magatartás tehát szintén jelkép, „sejtés”, az új líraiságra figyelmeztet, szimbolikusan vezeti be a szimbolista kísérletezés költészetét. Ugyanakkor ez a magatartás még az élmény felfedezéséhez tartozik, a költő önmegismeréséhez, a költői képesség, feladat, lényeg megismeréséhez. Az extázis és a mámor a szimbolista költői világnak a része, „elidegenedik” a költőtől, önállóodik, egy vágyból, nosztalgiából valóságtartalom lesz, határozott, „tárgyas” létezése ennek a váagnak. Még nem következtet, csak kinyilatkoztat, még nem formálja át a világot és a költészetet, csak önmaga lehetőségeit keresi, ismerkedik a változás és változtatás, a varázslás gondolatával.

A lehetőség.

A nagy lehetőség és a nagy élmény, amely emögött az extázis, túllelkesültség mögött van, a minden élménye, az egy és minden azonossága, amit a *Körfolyam* c. vers mottója is kifejez. A természettel való egyesülés, hangulat vagy érzelmi egyesülés, a természettel való rokonság érzése aligha volna még új, hiszen ez a legmaradandóbb hagyománya a romantikának. Nem hiába beszél a korral foglalkozó irodalomtörténet panteizmusról, természetvallásról, csupa olyan jelenségről, amit a szentimentalizmushoz érez hasonlónak. És most könnyű volna a lényeges különbséget a kor szellemi érdeklődésének a jellege szerint megvonni, amely azt mutatja, hogy a szentimentalizmus természetrajongása inkább érzelmi jellegű, az ember érzelmi lázadásának és menekülésének a lírai formája, sőt filozófiája, míg a századvég természetkultusza már „tudományos”, a természettudomány felfedezéseihez kapcsolódik, amely az embert is az állatvilág részének, tehát a természet részének tekinti. És nem is volna helytelen ez az összevetés, ez az eredmény, csak éppen nem egészen megnyugtató, természetcsodálata, lelkesedése is „érzelmi” jellegű, amelyben a tudományosság csak érv, ürügy, alkalom, nem pedig ok. Mi tehát az oka ennek az új természetvallásnak? Valóban anakronizmus-e, mint ezt sokan Reviczkyvel kapcsolatban is érzik? És valóban a legkorszerűbb, a legizgalmasabb kér-

dés-e az ember és a természet viszonya a korban, mint ez a kérdés megfogalmazásából kitűnik?

A költészet nem igazodott a darwinizmushoz, nem a korabeli természet-tudomány szenzációit akarta igazolni —, hiszen Darwin már nem is volt olyan új —, hanem csak felhasználta ezeket a divatos és a filozófiában, társadalom-tudományban is ható tudományos elméleteket, illetve ezeknek az elméleteknek egyes részleteit, vagy átfogalmazásait, kiragadott tételeit a maga kor-élményének, társadalom-élményének, emberi magatartás-keresésének a megmagyarázására. Nem a tényt, a tudományos tételt ünnepelte, hanem a következtetést belőle, amely a maga, sajátos, egyéni következtetése volt. Ugyanúgy, mint a filozófia, a társadalomtudomány. Innen a lelkesedés, a túlon túl nagy öröm, a természeti és társadalmi ember „örök”, tehát történelmi szimbólumainak az átértelmezése miatt, aminek ez az egység-hit ellentmond.

A természet mindig a meghatározottságot jelentette az emberi akarat, szabadság ellenében. A természet az ösztön, a törvény, a korlátozás, amihez a szabad ember kénytelen alkalmazkodni, aminek a rabságában szenved, s ebből a rabságból, függőségből akar kitörni, mindig más-más formában, a történelmi korok folyamán. A természeti és a társadalmi hegemonia a költészet és művészet jelképei között ezt az alapvető ellentétet, a függőség élményét és a felszabadulás nosztalgiáját jelentette. Az érzelmi egyesülés csak egyik módja volt a természet legyőzésének, tehát nemcsak menekülés a társadalom problémái elől, hanem megteremtése, szubjektív, belső vonatkozásban, az akarat és vágy útján a harmóniának, a világ tragikus megosztottságának a megszüntetése, az egység képze, makacs álma. A naturalizmus még ugyanezzel az ellentmondással küszködik, a függőséget egyetemesnek, megszüntethetetlennek érzi, ha a morális feloldás reményével is tárja ezt fel, elemzi.

‘A kor „tudományosságából” nem következik semmi lelkesítő, mint ahogy a kor művészete általában pesszimista is volt. Reviczky és Komjáthy ezért lázadtak olykor a tudomány ellen, vagy egyszerűen a maguk használatára, hitüknek megfelelően, koncepciójuk javára alkalmazkodtak a korhoz, vették át a kor eszmei, gondolati formáit, eredményeit. Komjáthynál is a „tudományosság”, a természet-vallás, az egész filozófiája sajátos, belső ügy lesz, alig tart valami rokonságot a kor természettudományos szemléletével, a pozitívista filozófiákkal vagy esztétikákkal. A korszerű vonásoknak ez az „önkényes” módosítása, ez a szubjektív korszerűsödés tulajdonképpen az eredeti, egyéni mondanivalójú művészetet jellemzi, ezért érezzük azt, hogy a tartalom nem mindig fedi a költészet egészében megmutatkozó alapélményt, hogy van valami diszsonancia a tartalom és a kifejezés között. Tulajdonképpen a „tartalom” változott meg, lett az egyénibb élmény része, a korélmény egyéniesítése, vált formává a költő alkotásaiban. A korszerű vonások ezekben a nagyon személyes egyéni élményt tükröző művészetekben, alkotásokban, voltaképpen a formanyelvbe „szorulnak ki”, a kifejezés módját, stílusát fogják jelenteni.

Szimultanizmus.

Komjáthy „egység”-élménye tehát nem a természeti „azonosságot” jelenti elsősorban, hanem a társadalmi azonosság vágyát, ha a gondolat maga a természeti azonosság biológiai tételéből is származik. Ezért nem determinista, nem pesszimista, ezért képes a lelkesedésre egy dezilluzionista korban. Az egység, a szubjektív harmónia megteremtése. A „minden” vágya, az egyén határainak és lényegének a kitágítása, a végtelenbe tágítása. Az ember és az „azonosság” révén, az emberiség győzelme a természet fölött, azaz a szükségszerűség, a meghatározottság, a függőség fölött. Ez az egység, a minden-egy, vagy az egy és a minden egysége, a felszabadulást jelenti, az emberi szabadság-eszmét. Az összefüggés tudományos felfedezésének tehát nagyon is szubjektív átfogalmazása. A szimbolista költők szubjektivizmusa — ezt már tapasztalhattuk Reviczkyknél is — azonban olyan önkény, amely helyreállítja a korlátozott, vagyis ideiglenes tudás hiányait, félrecsuszlásait, amely kiegészíti azt, ami a tudásban még elégtelen.

A *Körfolyam* címe is már az élet végtelenségének, a létezés megsemmisíthetlenségének a hitét nyilatkoztatja ki. Általában Komjáthy költészetében nagy szerep jutott a verscímeknek. Sokszor a verscím maga a mondanivaló, a tézis, az alapgondolat, vagy alapszimbólum, amelyből kiindul, vagy ahová meg akar érkezni. Egy másik verscím például, a *Bizarr*, szintén az egység, a harmónia gondolatát tartalmazza, de úgy, hogy ebben a vágy és az ítélet, az eszme és a valóság egyszerre van jelen. Az egység-vágyában nemcsak minden vágya nyilatkozik meg, hanem az egyszerre levés ábrándja is, ami Reviczkyknél a mindenné lényegülés elbírhatatlansága és félelme volt. Ez a szimbolista lírában tulajdonképpen az átváltozás, a varázslás képessége, illetve hitvallása.

A romantika az egységet a groteszkben képzelte el, legalábbis Victor Hugo manifestumában így fogalmazta meg a valóság eszmei egységét, az ábrázolás teljességének igényét. Természetesnek érezte a kétarcúságot, s a természetellenesnek éppen azt látta, hogy a klasszicizmus egyoldalúan eszményített, le akarta tagadni a valóság rútabb arcát. Már a romantikus egység is valami torzat eredményezett, nem tiszta, derűs harmóniát. A valóság ellentétességét mélyítette el azzal, hogy kiegyenlíteni akarta ezt az ellentétességet. A romantika groteszkje már csak eszményi „egység”, a teljesség ebben az esztétikában jelképes, nem a valódi teljesség a célja, hanem egy valóság-élmény kifejezése. Ez a valóság-élmény pedig az álmok és a vágyak féltése, kesernyés, szorongó grimasz ezekre az álmokra. A groteszk a diszharmónia bátor vállalása, olyan „harmónizálás”, amelyben benne van már a szomorú lemondás is az egység megvalósíthatóságáról. A groteszk esztétikája a romantikában a művészi élmény és őszinteség győzelme is az eszményítés attitűdjén.

Komjáthy az egységet „bizarr”-nak látja, majdnem olyannak tehát, mint a romantika. A groteszk azonban valami tragikus bátorságú ellenpontja

is a valóságnak, illetve az eszményeknek, míg a bizarr a kettősség, ellentéteség furcsaságán, ízén, torz egységén csodálkozik el. Nem a különös daca ez, mint a romantikában, hanem a különös csodája. A bizarrban valami szokatlan van, a felfedezés, a nem-természetes meglátása és a nem-természetes élvezése. A gondolatnak és a szemlélődésnek a törvényellenessége, szentségtörő tapasztalás. Öröm és meghökkenés, fölény és panasz. „Mi forr, mi nyüzsög e csontodúban? |Titánok harca? Méheraj?| Egyszer mint a szférák zenéje, |Máskor vad lárma, dőre zaj.” Az ember érzelmeinek és hangulatainak az ellentétesége kicsiben a világ ellenmondásosságát mutatja. És Komjáthy általánosít is, nemcsak lehetőséget enged erre az általánosításra. Az érzelmek és vágyak bizarr ellentéte, illetve egysége költeményében az ember, a »csontodú«, de maga az élet, a világ is. „Vonagló kéjek gyötredelme, |Szentelt öröme gyult panasz,| Kéjelgő fájdalmak szerelme, |Télhóba átcsapó tavasz.” A végletes érzések összhangja pedig az élet, amely ésszerűen meg nem magyarázható. A harmónia tehát nem az értelem műve, mert értelemmel fel nem fogható. A teljesség, az ellentétek bizarrsága izgató, szép, értelmetlen csoda.

Az egység-élmény, vagy inkább az egység-gondolat másik jelentése a folyamatra, az élet fejlődésére vonatkozik, a mozgásra, a jelenségek összességére, amelyek ebben a mozgásban, folyamatban, az életben részesek. Minden egy „körfolyam”-ban függ össze, hat egymásra, a gondolat anyagot, az anyag újra gondolatot szül, a dolgok és a jelenségek, az érzések és a gondolatok, az ember és a természet folytonosan alakítják egymást, újjáteremtik önmagukat s a világ így újul meg lassan maga is. Az összefüggés, az egység, „azonosság” elve Komjáthynál a fejlődésbe, mozgásba, vagyis folyamatba állítva sem pesszimiztikus konklúziót eredményez. Nemcsak bizarr csoda ez az egység, hanem az emberi lélek erejének, alkalmazkodó képességének, teremtő képességének, győzelmének a csodája is. A körforgás-elméletek a romantikus filozófiából éledtek újjá a századvégen, az új, természettudományos determinizmus-sal kombinálódva. Komjáthy ebben a folyamatban is valami felemelőt, diadalmasat akar látni és felfedezni. Az egységet a lélek szétáradása valósítja meg, az egységben az ember hegemoniája érvényesül. „Mi zokogunk a viharokban, |Bennünk a föld szíve dobog;| Az dúlja széjjel zöld vetésink,| Ami szívünkben háborog. |Mi kacagunk a viharokban,| A vészben lelkünk kinja dúl; |Mi rohanunk szélvész alakban |Sikoltva-zengve szilajul.” Ezekben a képekben már Ady nagy azonosulásainak az előképét látjuk. A természet nemcsak visszhang, hanem eszköz, mint ahogyan eszköze a szimbolista költőnek minden, a holt tárgyak és az élők, a valóságos világ és az álom. A természeti és kozmikus világ „átlelkésítése” az ember felülkerekedése ezen a világon, a lelkesedés pedig a felülkerekedésnek a módja. A lelkesedés tehát nem egyszerűen romantikus konvenció, nem ösztönös, naiv költőiség, hanem végtelen szubjektivitás, amelynek mélyebb és távolibb jelentése van. A lelkesedés a valóság meghódításának az akarata és hite.

Már nemcsak a világ hangja, érzelme az emberé, az emberi léleké, amelyet kölesönbe kapott, amellyel azonosult, hanem minden jelenség, a szép és a jó is, a formák, a színek, a hideg és a meleg. A „lelkes” hit és viszony a világhoz már egy új lényeket, valóságot hoz létre, szinte újjá teremti a valóságot. „Szívünk a fényt színekre bontja, | A napsugár gondolatunk; | A mennydörgés szívünk haragja, Szférák zenéje a dalunk.” Ebben az „azonosulásban” kétségkívül. A belső valóság kap nagyobb szerepet. A kép szinte a lélekben születik meg, még nem látomás, de az élmény atmoszférája a látomásos atmoszféra. A képződés a döntő, a benyomás és nem a megfigyelés.

Elementarizmus.

A természet legközvetlenebb, legmegragadóbb és legszuggesztívebb hatása az emberre, a napfény, a melegség, vihar, színek elvesztették önállóságukat, a lélek szuggesztívó lesznek, tulajdonképpen elvesztették anyagiságukat, megfoghatatlan és tapasztalhatatlan anyaggá változnak. Mintegy varázsütésre élni, gazdagodni kezd minden, a fény színekké változik, a nap gondolatokká. Ez a fénykultusz most szépségkereső magatartás is, ez a nap-szerelme pedig világnézet, életszemlélet. A „természetes” ember gondtalan, ősvilági képze az, egy újfajta primitivizálódás öröme, egyszerűsödése a vágyakban és örömeiben, az ember „elementarizmusa”, eredeti, ősi érzéseihez, igényeihez, boldogságához való visszavágyakozása. Egyesülni az elemekkel, felszívódni az elemekbe azt is jelenti, hogy ilyen elemi, ősi jelenéssé visszaváltozni, az egyszerűség természeti eszménye tehát monumentális, kozmikus eszmény is volt. Ebből az egység-élményből született meg a szimbolizmus monumentális ember-képze, amely emberi alapérzések egyetemessé tágításából, a gyönyörködés, harag, félelem „materializációjából” áll.

Ezek a korai szimbolizmus különös fél-emberei, szatírjai, démonai, az antik és a keresztény mítosz emberfölötti alakjai, akik kiűzettek a maguk mitikus világából, emberré „kárhoztak” el. Ilyenek lesznek majd a késői szimbolista mítoszok, illetve misztériumok sellői és árnyalakjai. Heredia és Mallarmé derűs, napfényes, érzéki élete és majd Claudel Kinyilatkoztatásának „fogalom-drámája”, „szó-élete” fantomvilága, vagy Giraudoux Sellője, babonás örömeivel, az elemekkel való egyesülés gyönyöreivel. Ezt a modern kozmikus érzést, természet-csodálatot, a lebegést és a tengést a világban, a vizen és a napon innen őrzi meg a XX. sz. művészete. Legalábbis ennek a formáit, mert hiszen az élmény nagyon is XX. sz.-i, az árvaság-élmény ez és az egyszerű örömeinek, a dédelgetésnek, a koldus-szépségnek a vágya. A napmeleggel az elnyújtózó gondtalanságot, a fénnel a borzongató fenségést, a simogató széllel és a vízzel a hiányzó szeretetet, boldogságot kapcsolja össze a XX. sz. modern primitivizmusa, „természetes-ember”-kultusza. A szimbolizmusban keletkezik ez az élmény és ez a művészi „fogalom”, tehát a kép, de az ezt

követő valamennyi irány befogadja, József Attilánál éppúgy megtalálható, mint Hemingwaynél és az egzisztencializmusban.

Komjáthy a fényt bontja színekké, de találkozunk majd verseiben éppen ellentétes „festéssel” is, amikor újra összerakja a fényből, a fényárnyalatokból a színeket, sőt a gondolatokat, a jelentéseket, amelyek ezekhez a színekhez, vagy fényárnyalatokhoz tartoznak. Az ötlet annyira szubjektív, önkényes, a kép annyira az alkotó személyétől függ, az értelméért annyira csak ő vállalhat felelősséget, hogy természetes szinte a variációs kísérletek lehetőségeinek a megkeresése, az újrendezés és újrafestés. Nemcsak a fényt tudja majd átalakítani színekké, hogy valóságos, látható képet hozzon létre, hogy közelebb hozza az ember számára ezt a belső látomást, hanem a fényt közvetlenül is megkísérli lefesteni, a színeket is vissza tudja alakítani fénné, a gondolatot is napsugárrá. Az impresszionista festők így közelítik majd meg a szimbolizmus élményét és próbálják valóra váltani ötleteit, Egry fény-képe már a szimbolista „színtanulmányokon” alapszik. Mikszáth önfeledten játszó, az élet örömeit annyira értékelni tudó alakjai ennek a kornak a típusai, a szimbolista élmény közelében születtek meg. Más mélységet kapnak Papp Dániel napra vánszorgó betegei is, ha ezzel a természetes-ember vággyal vetjük össze. Ha Gárdonyi Pöhölyékjében semmi nem volna, csak az a vihar utáni kép, amely egy végtelen tágasságú égbolt alatt, kékes-fehér, szinte kozmikus fényű háttér előtt egy nőnek, egy férfinak a sziluettjét ábrázolja, a Pöhölyék a pályakezdő Gárdonyi művészetében és a századvég művészi szemléletének, látásmódjának alakulásában, akkor is jellemző és érdekes jelenség volna.

Komjáthy ember- és világ-élménye tehát valóban látomásokban jelenik meg. De ezek a látomások tulajdonképpen nem önmagukért vannak, nem akarnak még semmit jelenteni, nem a szimbolizmus „formanyelve” szerint mutatják a jel és jelentés elkülönülését. A kép még nem akar semmi önmagán kívülit, valóságfölöttit közölni, látomás, amely nem is annyira jelkép, mint közvetlen indulat, érzés. Nincs szükség értelmezésre, az indulat, a rendkívül erős emóció önmagát értelmezi. A látomás csak ürügy, a kép tehát nem a legfontosabb még a költői élményben, nem az egyetlen, elkerülhetetlen, adekvát megfogalmazás. Hasonlóan fogja felhasználni és tudatosan is majd Ady a szimbolizmus eszközeit, technikáját indulatainak a kifejezésére, „törvényesítésére”, egyetemessé tágítására, néha a személyesség és elfogultság enyhítésére. A látomásban még nem valamilyen gondolat, eszme, szimbolikus tartalom, hanem az elragadtatás, az extázis az uralkodó. A természet átszellemiesítése, a valóság anyagának a légiessé, lebegővé változtatása csak ebben az állapotban válik lehetségessé, az elragadtatottság lélektani pillanata igazolja ezeket a varázslatokat, átváltozásokat.

Komjáthy „látomásai” egyrészt tehát a szimbolista attitűdöt, a magatartás szimbólumát jelentik, mintha csak exponálnák a jelképes költészetet. Az egység-élmény nem is más, mint az egyéniség és a természet, a lélek és a

világ szubjektív kapcsolatának a tétele, a varázslás, az önkényes kinyilatkoztatás, a szimbolista illuzionizmus „feltétele”, miliője. A valóság „értelmének” a kinyilatkoztatása — és a „tudományos” látszatú igazolása — feltétele és alapja a szimbolista költészetnek, minden szimbolista gondolatnak, amelyek az érzékcsalódás, e valóság-hit, ez összefüggés-értelmezés nélkül értelmetlenek és disszonánsak volnának. Nem a szimbolista világgépben, a rendszerben kell tehát ez a hívés, a szubjektív hajlandóság, hanem a magatartásban való hit nélkül nem születhetik meg a szimbolizmus. A magatartás pedig törvényszerű, szükséges, a kor veti fel, minden szubjektivizmusa ellenére sem esetleges képzelődés, hanem mély emberi és általános. A szimbolista rendszer nem megmáshíthatatlan, nem zárt világ, az értelmezés csak feltételesen zárja le a jelkép-világot, de jelképesen ki is tágítja, az újraértelmezés végtelen lehetőségét nyitja meg a valóság számára, a költői megértés számára.

Komjáthy élménye látomásokban is megjelenik, az élmények kifejezésének egyik módja a látomás. Látomásainak genezise, egyik fajtája pedig az elragadtatással, az extázissal van kapcsolatban. Mi a jellemző erre az elragadtatásból kibontakozó látomásra? Először is a mondanivalónak, az élménynek a nem-fogalmi, a nem-intellektuális kifejezése, inkább érzékeltetése, az átvitel kínos betartása, a közvetettség szigorú megvalósítása, mintha nem is eszköz volna ez a költő számára, hanem cél, az esztétikai program formai párlata. Az új felismerhetetlenül jelenik meg, a konvenció árnyékában, a sejtelemben kíván maradni. A fény és a szín, a fény és a gondolat, látvány és reflexió kapcsolatai nem hoznak létre semmiféle konklúziót, fogalmilag, intellektuálisan értelmes konklúziót legalábbis nem. A látomás megmarad az érzelem és benyomás világában, az elvontság és ösztönösség nyelvén belül, nem igyekszik körülhatárolni, konkretizálni azt, amit jelez, a homály és a sejtés mindenesetre több emocionális tartalmat enged meg így, mintha világosabb, „logikusabb” volna a látomás, mintha kérkedne a metaforával és az allegóriával való rokonságával. Ugyanakkor nem is tagadja meg ezt a rokonságot, hiszen a sokféleség, különbözőség, a funkcionális rugalmasság mégiscsak a metafora és az allegória analógiájára alakult ki a látomásban. Tehát nem a látomás jelleg lesz a szimbolizmusban sem a döntő, a legfőbb kritérium, hanem a szimbolista magatartás, az értelmezés, megismerés új módja, akarata.

A látomás csupán „semleges”, közömbös eszköz, amit nagyon sokféleképpen tud használni a szimbolizmus, a romantika és minden más költői-művészi irány. A látomás éppen úgy nem zárt, körülhatárolható és abszolút, mint ahogyan nem az a szimbolizmus úgynevezett jelképrendszere. Komjáthy, tanulmányában ezt tartja a művészet legfontosabb sajátosságának, a fogalomnélküliséget, a racionális, „tudományos” logika hiányát. A költészet nem „gondolkodik” fogalmi rendszerben, hanem jelképekben, érzésekben, látomásokban, amelyek mindig jelentenek valami megfogalmazható gondolatot is, de nem mindig ugyanazt, egy-egy látomás nem helyettesíthető be valamely

fogalommal, eszmével, a megfelelés nem egyenes. Így a látomás maga, mint költői eszköz, mint a költői képek egyik fajtája, nem is jelentheti mindig az élményt, a mondanivalót, a vágy, ábránd kulcsát. A *Körfolyam* vagy a *Bizarr* „látomásai” például a metafora szerepét töltik be, a kinyilatkoztatás kísérői, keretet képeznek a gondolathoz. A nem-fogalmiságot, az érzés-hegemóniát fejezi ki a „kozmosz” kép, látomás sommája is: „E csillagboly parányüregben |A csepp is lélekszámba megy,” — és az, hogy ezek az elmélkedések, komoly, súlyos gondolatok, tulajdonképpen nagyon zavarosak, csak az elcsodálkozás jelzései. Az extázis és látomás mögött tehát a minden-vágya, az egyszerre-levés érzése van.

Nem könnyű ezt az élményt úgy kifejezni, hogy egyszerre is érzékeltesse, közvetítse hozzánk, átvigye másokra, megtalálja ehhez a legmegfelelőbb, legszerencsésebb formát. A képek zsúfoltságában, vagy inkább az érzés zsúfoltságában olykor egy erőtlen tágasság, kombináció rajzolódik ki, igazi érzelem vagy értelemvariáció helyett. „Neved kiáltom esdekelve | Újjongva, sírva, alva, ébren;” — sorolja az *Éloa*-ban, egyik legszenvedélyesebb, legegzáltabb versében. És nem a szerelem váltja ki belőle ezt az egzaltációt, hanem a szituáció, a szubjektív elragadtatás-vágy, az akarat, óhajtott önkívület. Nem élmény ez, hanem magatartás elsősorban, azaz olyan élmény, amit egyfajta költői akarat váltott ki s ez is irányítja. Az *Éloa* zsúfoltságát nem a variáció jelenléte teszi érdekessé, ez itt csak felsorolásnak hat, hanem az attitűd maga, egy-egy új, varázsos kép, szerepe, az „átlényegülés” naiv és egyszerűségi titános módja. Komjáthy nem szégyenkező költő, sőt, olykor még a szereplés megkövetelte, kötelező szeméremem is túlteszi magát. Meghökkenve olvassuk ezeket a sorokat: „S ha tombol vágyak vése rajtam,” „Ha lelkem mély gyönyörbe szédül |S magamat istenülni érzem.” „Ha üdvösség, csodák varázsa, |Vagy sorsverés ragad magával;” s végül az önszerelemnek a felső foka, fokozhatatlansága: „És gyönyöröktől haldokolva |Ha fejemet a sírba hajtom: |Szerelmes lelkem kilehelve, |Éloa! szép neved sóhajtom.” Reviczky-nél olvashattunk valami hasonló „haldoklást”, érzéstelítettséget, embertelen, az emberi léleknek már elbírhatatlan érezni-tudást, fájást, szenvedést, elátkozottságot emiatt az érzékenység miatt.

Csak hogy ez nem csupán adottság, hanem akarat, szándékos extázis, a túlérzékenység, a lelkesedés állapotának a felidézése. Komjáthy „feltételei” azok a végletes helyzetek, amihez a szerelmet köti, a „ha”-k, a ha üdvösség, ha sorsverés, ha a sír, ha a haldoklás stb. nem romantikus túlzások itt. Ebben a képsorban és élményvilágban, vagy inkább költői magatartásban ezek a végletes helyzetek, az érzés szélsőséges „feltételei”, tulajdonképpen sajátos teljességet, bezártságot adnak. A konvenciók aggálytalan átvétele, mint annyi más kortársánál, — s ebben valóban hasonlítanak ők, a századvégiek, a romantikusokhoz — a sokféle hatás és reminiscencia szintén az egyszerre-levés élményét fejezik ki. Jelképes eszközeivé lesznek az egység alapeszméjének. A

lényeges nem is ezekben a konvenciókban van, mert nem ezt jegyezzük meg a legjobban a versek olvasásakor, nem ez lesz Komjáthyval kapcsolatosan a legfontosabb élményünk, hanem a hangnemben, a magatartásban, magukban az érzésekben, amelyek a költő sajátos, különös egyéniségét jellemzik. Ő maga így jellemzi ezt az érzelmi, elragadtatásos állapotot: „Túl minden véges szenvedélyen”, túl az „időkön”, tehát túl minden emberi érzelmeken. A nem-fogalmi lelkesedésen kívül ezt az állapotot, költői hevülést jellemzi tehát még a nem-emberi is és az időtlenség is. A démoni vagy isteni vágy asszimilálja az érzéseket, a magatartás ebben a lelkesedésben voltaképpen az isten-szerephez való igazodás.

A szimbolizmus névjegye az elvarázsoltság és a varázshatalom tudata. Az extázisban a költő önmaga elvarázsoltságának a látomását éli át. Varázslónak és költőnek lenni a szimbolizmusban annyi, mint a gyönyörködés és a szépség kiválasztottjának, felfedezőnek lenni.

Mert nem elég konkrét ez a költészet, mert már túl van a fogalmi határon, lebegő és időtlen, úgy tűnik, hogy teljesen tárgyitalan is. Nem vonatkozik semmire, sem külső, sem belső világra, hanem önmaga a meghatározhatatlan, „tisztá” érzelem, rajongás, ámulat. Aminek csak látszólag a költő maga a tárgya, voltaképpen az érzelem, a rendkívüli állapot, amit fel tud kelteni magában, illetve, aminek a hangulatát, képét, bele tudja szuggerálni egy látomásba, versbe. A látomás csak „külső” forma itt, mert a látomás mégiscsak megfogalmaz egy érzést, élményt, gondolatot, a látomás a maga sajátos módján mégis csak „konkrét”, kifejező, a konvencióhoz, a hagyományos fogalmi és érzelmi tartalmakhoz kapcsolódó, azokhoz viszonyít. Még akkor is, ha nem a természetből, a valóságos világ tárgyaitól veszi a formákat, a kifejezés eszközeit, a képépítés elemeit, ha nem is a valóság tárgyait értelmezi újjá, ad nekik a maga élményének megfelelő jelentést. A látomás vizuális formája a gondolatnak, az élménynek, tehát kép, bármilyen fajta, absztrakt vagy színtelen, szabályos vagy szabálytalan rajzolatú, alakkal vagy alak nélkül. A látomás tulajdonképpen vizuális élmény, először születik meg, s csak utána a konklúzió, az értelme ennek a vízióknak. Nem a megformálás módja — különösen nem az itt, Komjáthy-nál —, hanem az élmény maga. A szimbolista költészetben egyébként sem a kifejezés a probléma, hanem az értelmezés. Nem a gondolat, a mondanivaló van meg először, hanem a kép, vagy hang, vagy szín, vagy forma-élmény az esetleges valóság, a tárgyak esetlegessége, az élet esetlegessége, a felszín, amelynek okvetlenül kell lennie valamilyen mélységének is, más értelmének is, mint amit a költő közvetlenül tapasztal, amit megközelíteni azonnal és mindig képes. Lehet-e azonban ilyen vizuális élménye a saját lelkesültsége, az elragadtatás állapota, az extázis, a vágy az egységre, az egyszerre elve és nosztalgiája?

Ha a látomás formájában is jelenik meg ez az egyéniség-forma, a képelemek itt csak egy-egy villanásai az egyéniségnek. A pillanat kis része az

övék, ez is inkább lélektani pillanat, az élmény fogadtatja el az időnek ezt a töredéktartamát a kép számára. Egyébként minden, az indulat, akarat, vágyakozás, lelkesedés, extázis, — formátlanul, kifejezhetetlenül, csak jelezve, jelképekkel ugyan, de olyan jelképiség ez, amit nem tud híven kifejezni egyetlen jelkép sem. Tulajdonképpen ezt az önértelmezést, önmegnevezést a költő önmagáról való kinyilatkoztatását a jelképnélküliség jellemzi. A szimbolista extázis formanyelve ugyan a látomás, de a valódi formája, a belső forma volta-képpen az ámulat. Tehát a hangulat, a csodálkozás, amely egyszerre tartalom is és forma is, élmény és a kifejezés. Nem lehet behelyettesíteni semmivel. A látomás, a képszerű vízió, többnyire közöl is valamit, elmond, kérdez és felel, sejtet és magyaráz, a látomás az élmény kulcsa is, az eszme hordozója, a látomás állító közlési forma. Az ámulat a megfosztottságból alakult ki. Olyan kor-érzés ez, amely a szimbolizmusban talál legmegfelelőbb kifejezést, megértést. A szimbolizmus érzi át leginkább az ember valóságtól való megfosztottságát. A szimbolizmus „tárgyiatlansága”, belső világa tulajdonképpen ebből a kényszerűségből, hiányérzetből veszi morális igazolását. Az ámulat is csupa „hiányt” mond el, észreveszi, hogy ez a lelkesültség mindabból táplálkozik, ami nincs, ami megnevezhetetlen, amitől az ember megfosztott. Az emóciók „fosztó”-jellegűek. A nem-fogalmi, a nem-emberi, az időtlen együttesen hozza létre ezt a fenséges érzést, ezt az extázissal jelölhető állapotot. A végtelen elvontság, a természetesnek, valóságosnak ez a hiánya nem töri le, hanem fel-emeli, megszabadítja az embert. Az eltűnésnek és az eltüntetésnek a csodáján ámul el a vers, a kifosztott ember akaraterején és hitén.

Mámor és látomás

Komjáthy még „valóságközelben” is ragaszkodik az elragadtatáshoz, nem adja föl a hűség, a tárgyak kedvéért, a meglátott vagy megtalált lényeg kedvéért sem ezt az állapotot. Mint Reviczkynél, nála is egész költészete, koncepciója, lázadásának az értelme függ ettől a magatartássá váló attitűdtől. Ez lesz voltaképpen a lázadásának a tartalma, a tudás, az új megnevezhetetlensége nélkül is, ez teszi képessé a lázadásra. Nem tartalmatlan tagadás tehát az övék. A tartalma, — ha hagyományosan, azaz fogalmilag, érzelmileg nem is különíthető el a költészettől, az emberi reflexiók hagyományos formáitól — maga a határtalan hitű szubjektum, a költői egyéniség. Az elragadtatás kiemeli a költőt a világból, a dolgok fölé s ez az állapot annyira megfelel törekvéseinek, hogy görcsösen ragaszkodik hozzá, megőrzi minden behatással szemben.

Komjáthy költészetében, a konkrét tárgyainál is a szubjektív „létezése”, s maga „hozzáállása” lesz a döntő, s csak másodsorban a tárgy vagy a téma. Mindent úgy szemlél, hogy az összhangban legyen ezzel a személyes lelkiséggel, ne háborgassa azt, s a konfliktusokat is a lélek és a világ között ennek a

lelkiségnek a javára oldja meg. Komjáthynál ezért nincs is valódi tragikum, még nem akarja tudomásul venni az ellentétek antagonizmusát, hisz a maga varázslatainak a sikerében. Ez az illuzionizmus bizony még nagyon hasonlít a moralista nemzedék hitéhez, erkölcsi feloldásainak deus ex machina-szerűségéhez. Revicky sokkal habozóbb, bizonytalanabb volt, az ő költészetében viszont inkább az aggályosság visszhangozta Aranyék aggályos, pszichológizáló erkölcsiségét. Komjáthy nem akar tudomást venni a dolgok valóságos természetéről, tulajdonságairól, jellegéről. Nála minden egyfajta mámorban jelenik meg, beburkolja valami fátyolos, remegő, áttetsző, csipkefinom ködbe.

Csodavárás.

A mámoros természetélmény, a csoda élménye, a várakozó felfedezése, a készenléte. A mámor különös felajzottság, amellyel önmagát teszi alkalmassá a költő ennek a csodának, a váratlannak a meglátására és a lelkesedésre. Készenlét ez az öröm, és nemcsak bizonytalan, feszült várakozásban nyilvánul meg a készenlét, hanem az elkövetkezésben, a szépségnek, a csodának a megvalósulásában, a nyugalmas, biztos várakozásban. Fanatikus hit és derűs bizalom a dolgokban, a tárgyi világ értelmességében, jóindulatában ez a mámor. Már nemcsak extázis, hanem ennek az extázisnak a hangulattá, szemléletté alakítása, átvitele a világra, a nézésre, hallásra, tapasztalásra. Az extázis törvénye lesz a szemléletnek, a megismerésnek.

A mámort felidéző tárgyi világ, és a dolgok mámoros látása nemcsak egyedül a szimbolizmus sajátja. Ez is olyan kor-élmény, mint a jelentéske-resés, a megismerés új igénye, a titok, a varázslás, az átváltozás és az átváltoztatás akarata, vagyis nemcsak „tapasztalás”, következtetés a valóság dolgai-ból, hanem igény is, a társadalmi és a biológiai élés kiegészítése, az élet átformálásának a szabadsága a természet akaratával szemben, ennek a szabadságnak a szimbóluma. A kor irodalmának egyik „szimbóluma” a füst, csupán variációja az alapélménynek és költői szándéknak. Mert a „füst”-ben nemcsak a kilátástalanság és ködösség vigasztalan érzése kap formát, jelképet, hanem minden bizonytalanság, álomszerűség is, alaktalanság, gomolygó gondolatok és érzések, vágyak, egy új, még láthatatlan tudás és valóság formálódása. A füst és a köd a századvégi irodalom kedvelt két szimbóluma, és találó kifejezése annak, ami az ember és a valóság viszonyát jellemzi. Az élmények és eszmék alaktalansága, a vágyak alaktalansága, kialakulatlansága, de nemcsak az, hanem mindezeknek a finomsága, formántúlísága, kifejezhetetlensége. Nem a kínzó nem-tudás hangja kavarg, kiált a ködben és a füstben, hanem a töb-bet-tudás, amely csak méltatlan „formákban” éledhetne meg, s inkább benne marad a töb-bet sejtető és önmagát megőrző bizonytalanságban, látatlanság-

ban. Turgenyev Füst-jében is benne remeg valami ebből a sokatsejtségből, a finomodás szépségéből és elátkozottságából, titokból és enerváltságból. Petelei novelláiban párázik föl ez a hajnali köd, érzékeket borzoló, csipős füst, Malonyay Köd c. regényében a vadászat tragikus reggelén és itt, Komjáthy szimbolizmusában — mennyire rokon ez a szimbolizmus az úgynevezett „romantikus-érzelmes” prózával — akinek külön verse is szól a füstről. „Füst koszoruz, és elmerengek; |Eszembe jut a gúnyírás,| Belátom én is, bölcs ítélet, |Hogy füst az élet semmi más. | A kék szivarfüst ezt meséli, |S valami sajdul idebent:| Eszembe jut most, mennyi fényes |Reményem, álmom füstbe ment.” A füst Komjáthy élményei között is nagyon sok mindent jelent. Jelenti a kábulatot, az ingoványos, elfolyó érzékelést, a tunyaságot, a gyorsan szertefoszló jelent, tehát az idő-élményt is, és az emlékeket. „Az ifjúság mindössze néhány |Dohánylevélnek illata; |Az ingerlő, pompás aroma| Bus életünk május hava.” „Ti Karcsu, tünde, kétes árnyak, |Keringjetek! elnézem én! |Ki ad nekem repülni szárnyat| Túl ez iromba földtekén?| Keringenek — s egyszerre látom |A jövőt, múltat és jelent; — |És rajtaveszve elfelejtem,| Hogy életem is füstbe ment.” Keleti kábulat, hasis és magyar pipaszó, bölcsesség és vigasztalódás. „A bölcsességet eltanultam, |Amely a füstben rejtezik;| Egész világ nekem, mi benne |Kigyózik és ölelkezik. | Hol a kigyó farkát-harapja: |Jelképed ez, világrege!| Hol önfia emészti apját: |Ez a világ története.” A szimbólumnak nem lehet nagyobb mélysége, mint amit Komjáthy beleérez. Babonás, fantom, rém, a kigyó félelmetes jelkép és a titok tudása. A paradicsomi kísértő, a csábító, és a gondolat megmentője, felszabadítója. A füst összefolyik, benne úgy látszik, minden egy, nincs határa, kezdete és vége a dolgoknak, a füstben a tárgyak elvesztik határozott alakjukat, sőt, elvesztik lényegüket is, mert áttetszőbbek, anyagtalanebbek lesznek, és főképp jellegtelenebbek. Az önállóságuk szűnik meg, a köd, a bizonytalan, szétfolyó, kigyózó füst lesz a közös formájuk, anyaguk. Az egység-élmény és az egyszerre-levés eszméje a füstben talál összefoglaló jelképet, amely ezt a bizonytalan gondolatot nagyon biztosan határozza meg. „Szerencse, hírnév ragyogása, |Kin és gyönyör, egy, mint a más, |Elfüstölög, nyomot se hagyva,| Megannyi tünde alkotás. |Mint füstgomoly, ha megszülemlék, |Egy másikat már elsodort; |Megüljük a keresztelővel| Egy füst alatt mi is a tort.” A füst egysége, elemezetlensége, sokféle alakzata és egyszersmind alaktalansága még egy gondolatot enged kibontakozni a szimbolista költő látomásából, s ez az azonosság gondolata.

A tárgyak és főképpen az élet jelensége nem választhatók el szigorúan egymástól. A természettudomány összefüggés és egymásrahatás elvéből, a pozitivistá esztétika tételszerűen is megfogalmazott felfedezésének az analógiájára, a dolgok azonosságának, az élet-halál, betegség és egészség, vidámság és öröm, fájdalom és gyönyör, szenvedés és szeretet azonosságának élményéhez jutott el a szimbolista költészet is. A „füst” szimbóluma valósággal az egész

élmény-komplexumot jelezni akarja. Ezt az azonosság, mindegy-élményt, összefüggés-gondolatot is kifejezi.

Már eddig is feltűnt, sokszor emlegeti a füstöt, a könnyűséget, a tünde lebegést. „Miként a füst, a lány szerelme | Oly könnyű volt, ah, légi volt.” És íme, a füstben a szabadság, a megfogalmazás kényszerétől való felmentetés, a játék és a végtelen lehetősége. „A füst szabad! Nem köti törvény, | Mint tégedet, óh föld fia! | Tűz anyjától az égbe törvén, | Mi kéj neki szárnyalnia! | Mindig másért rajong a szíve | Csapongó, játszi, szertelen; | Szilárd alakba nem törődik, | Hisz szíve szomszárja végtelen!” A füst elfolyó bizonytalansága, formátlansága tehát a szabadság jelképe is Komjáthy jelképei között. A vágy, a nosztalgia, aminek ellentéte az élet, az ember földi világa, körülményei. A szabadság szimbóluma szemben a szükségszerűséggel, a formával, a meghatározottsággal. Ami viszont a füstben biztos és biztató, az a származása, a „tűz anya”. És ebben a jelentés-összefüggésben a füst nem csupán az elmúlás, a tűz lassú halála, hanem olyan „halál”, elhunyt, amely voltaképpen az élet, az elégséges, a dolgok átalakulása füstté, az élet átalakulása valami légiessé, áldozati anyaggá, léleké. Ez a légiesség, formátlanság azonban nem nevezhető tartalmatlanságnak is. Komjáthy a maga szimbolizmusában óvakodik a nagyon konkrét tartalmiságtól, nem akar leszűkíteni, magyarázkodni, leragadni valami esetleges, összefoglalhatatlan, szükségképpen nem-egész mellett. A füst tele van lélekkel, étellel, egyáltalán nem a halál füstje, ha az is, hasonló inkább a hindu vallás tűzhalál-üdvözüléséhez. Ez a füst „kéjjel” szárnyal, valami elragadtatott, extatikus gyönyörben, csupa lelkesedés, finomság, csoda és merő „rajongás”. De nem önmagáért, nem a maga túlfinomult anyagiságáért lelkesedik. A füst-szimbólum már nemcsak önkifejezés, a vágy már nemcsak az extázis állapotának a megteremtése és megőrzése, hanem mámor, rajongás valamiért, s ez a valami, ez a „tárgy” most a „más”, a nem-én, a mindenki és minden a személyességen kívül, az egyén vágyain túl. Mintha Reviczky közönség-nosztalgiáját hallanók, a szenvedő testvériséget, az azonos sorsúak társadalmának megszerveződésére való törekvést, vágyat egy neki megfelelő társadalomra. De nem ilyen határozott, világosan céltudatos.

Komjáthy „mindig másért rajongása” a társkeresésen kívül a szertelenséget, csapongást, játékot is jelenti. Az el-nem-kötelezettséget a semmi szolgálatát, a le nem csatlakozást semmi végeshez, esetlegeshez, a függetlenség konok, fanatikus megőrzését még ebben a kollektivitásban is. Az alaktalanság Komjáthy felfogásában a szeszélyt is jelenti, az önkényességet, a gondtalan játékot, a kiszámíthatatlanságot, a céltalan és aggálytalan életet. Egyfajta „művész”-bohém életstílust, a magatartás valamiképpen már rokon a századvég művészregényeinek, regényhőseinek életstílusával, vágyaival. Ugyanakkor tragikus, panaszkodó alanyiság is ez, a nagyon sérülékeny, érzékeny ember panaszkodó hangja, kegyelemkérése a sorstól. A gögös, lázadó, hangos költő, íme elárulja gyengességét, naiv gyereklelkűségét, dédelgetettség-vágyát. Elcsesett, vigyá-

zatlan megalázkodását az élet előtt. A csapdába esett vad nyüzsitő, szánalmas és szép sírásához hasonló. A guzsbakötözött erő, az elítélt fiatalság, a megszűnni nem akaró élet vergődik így, ilyen „szertelen” vágyban és szégyentelenül vallón. Szerepet és játékot látunk, anélkül, hogy éreznék a szerep játék-voltát, nincs benne, sem a költőben, sem az érzelem és játék hangulatában semmi szégyenkezés, fenntartás, megfontolás, gátlás. Kamaszos ártatlanságú, nem érzi a társadalmi illem és a társadalmilag célszerű élet kívánalmait, legalábbis úgy tesz, mint aki nem érzi, hogy ne kelljen idomulnia hozzá. A szabadság itt Komjáthy-nál kap először „modern” polgári értelmet, itt lesz először szabados-sággá, nála fogja először a tartalmatlan lázadást is jelenteni.

Komjáthy megértienek az ötletszerű, véletlen szimbólumnak a szellemét, a lényegét. Nem akar többet következtetni belőle, mint amit lehet, mi nem válik túlzássá. Nem filozófia, eszme, hanem egyszerűen védekező magatartás lesz a füst jelképe, olyan határozatlan, csak-sejtelem . . . . .! „Föl nem leled seholse mását: |Itt a valódi bölcsesség!| S ha már mindennek egy az ára, |Az eszköz és a cél is egy: |Légy fürge füst, ne lomha pára, |Hisz úgyminden füstbe megy!” Komjáthy öntudatlanul is nyugtalanságáról, kíváncsiságáról, tudni-vágyásáról árulkodik, amikor konklúziót keres a füsthöz. A szimbolizmus látszólagos „filozófiátlanságát” leplezi le, látszólag eszmei közönyét, l'art pour l'art-szenvelgését. Minden jelenség kíváncsivá teszi a költőt, mindennek a titkát szeretné ismerni, és főképpen mindenben a „lét-problémára” keresi a választ makacsul és reménykedően.

Kitanulni, megérteni a tárgyakat, a világot, — ez a szimbolizmus filozófiája. És persze, követni is, azaz levonni a tanulást a cselekvés és gondolkodás számára. A füst-jelképben tehát az a leglényegesebb, hogy formát ad egy formátlan magatartásnak. Mindennel összefér és mégsem azonos semmivel. Örökké ugyanaz, és soha nem állandó. Nincs mása, nem ismételtető meg egyetlen formációja sem, a füst szelleme ez az összetettség, változékonyság és a lényegben való állhatatosság. A költő szelleme ez, aki nem akar senkihez sem hasonlítani, semmit sem ismételni, mégis mindenkivel és mindennel együtt érez. Átkígyózik az emberek között, hozzájuk szegődik, betakarja őket, de ő maga szabad, független marad, megfoghatatlanul, bezárhatatlanul elillan.

A látomás és mámor összefüggését nem annyira a kifejezés, mint inkább az érzékelés módja hozza létre. Komjáthy látomásainak mávorszerűsége, ezeknek a látomásoknak a mámoros elragadtatása, hangulata, érzelmi világa a látott, érzékelt valósággal, tárgyakkal, jelenségekkel kapcsolatos. Egy belülről jövő elragadtatás, az extázis vetítődik rá a külső világra. Egy hangulat-program, vagy magatartás-kultusz alakul át a dolgok mámoros szemlélésévé. Az érzékek mámorja ez. A költő megittasul a valóságtól, a természettől, az észrevétlen csodáktól, a maga lelkének látomásaitól. Színek, szagok és hangok mámorát idézi meg költészetében, ez a gazdagság nem a természetben van, hanem a maga lelkében. És éppen itt kap szerepet a látomás, amely nem a látást, a

közvetlen tapasztalást foglalja most képbe, hanem azt, amit a költő látni vél, illetve látni akar.

A mámor forrása egy attitűd, az elragadtatás kihívó akarata. Az impreszionista költészetben, vagy a szimbolista lírában általában közhelyszerű ez az érzékingerlő terheesség, az élvező tapasztalás, a gyönyör kierőszakolása. A pompa, gazdagság azonban csak sűriti a valóság szépségét, átalakítja élvezéssé a szemlélődést és élvezetővé az érzékekre alig ható tárgyi szépséget, a közömbös szépet. A szimbolizmus éppen így szállt szembe a valósággal. A részvétlen, közömbös dolgokat változtatta át részvevővé, telítette meg érzelemmel, és a sivárságot, kietlenséget változtatta széppé, meleggé, simogató, kedves otthonossá. Komjáthy érzékelésében hasonló, mégis másfajta mámorról van szó. Varázslat ez is, de nem a dolgok érdekében való. Nem a valóságról akarja kideríteni, hogy szép, jó és csodálatos, hanem a maga érzékelő képességében gyönyörködik.

Az érzékek mámora ez, és nem az érzékelésé elsősorban. Ezért asszociálja jó ösztönnel maga Komjáthy is mámorát az álommal. Az álommal, amely szintén alanyi, szinte független a valóságtól. Az *Óh mennyi fény!* . . . c. versében figyelhetjük ezt meg legjobban. „És ki ezt az álmot látja, | Elmerül édes andalgásba. — | Hiszen én vagyok ez álomlátó, | Az ébrenvaló, alvajáró!” A látomás meghökkentő és lenyűgöző. Szinte fennakad a szó, áhitat és ünnepi csend fogadja a varázslatot. „Óh mennyi fény! óh milyen élet! | Nem is a földön, mennyben élek. | Nyárdéli álom. Csupa pompa. | Nincs semmi árnyék, semmi csorba | A színpazar, a forró képen. | Megállt a nap. A boldog égen | Nincs semmi folt, nincs semmi felhő.” Ebben az antik derűben, gazdagságban nem is a látvány a szép, hanem a pillanat, az a mocanástan-mozdulatlan idő, amely „keretbe” foglalja a képet. A visszafogott lélegzet, a várakozás szépsége, a csend szépsége tulajdonképpen.

A csend.

Amikor azt mondtuk, hogy a mámor egy nem annyira szubjektív, személytelenebb elragadtatás, nem annyira a költőre magára vonatkozik ez a lélekállapot, mint a tárgyakra, a külső világra, amelyet szemlél, befogad, hangulattá alakít át, akkor nem egészen a tárgyi hűségig menő konkrétságra, illetve „tárgyiasságra” gondoltunk. A mámor is inkább eszményekhez tapad, mint a köznapi valósághoz, tuljutott az én-en, de nem olyan mértékben, hogy ne erre emlékeztessen minden „kifelé” irányuló rajongásában. Olyasmit csodál meg önmagán kívül, ami tulajdonképpen önmagában van, a csöndet és a fényt. A fénynek nagyon sokféle jelentése lesz még Komjáthy költészetében, ezzel külön is fogunk foglalkozni. A fény és pára ebben a mámoros szemlélődésben az életet jelenti. Még szemérmesen önmaga, még nem azonosul egészen a fénnel, mint ahogyan minden életvallomása, életmagyarázata is ilyen leplezett

személyesség, áleázott önarckép. A fény a pihegő, szerelembe mámorosodó élet, a fény „felesel” a csönddel és a kettőnek a kontrasztja hozza létre ezt a különös, forró látomást. „Oly dus e csönd! Eleven álom |Rezeg a lombokon, fűszálon |És álmnyüzsgés, álmélet |Pezsdíti föl az erdőt, rétet. |Kitörve kéjes lihegésbe| Izzik az élet dús egésze. |A föld piheg. Virányin áttör |Lehellete s az égbe száll föl, |Fölissza nap, kit somfa éget. |Az élves langyos páraléget.” A csönd tehát csak takarója a benne nyüzsgő életnek, s ha csak ennyit akarna mondani Komjáthy, alig mondana mást, mint a rousseau-ista természetsodálat, a parány-élet felfedezésénél. Ez a parány-élet azonban más a századvégen, a jelentések világába, a szimbólumok világába sorakozik a maga jelentésvariációival. A természettudomány felfedezése csupán ürügy a példázatra, a sokféle következtetésre. Mint Maeterlinck „termeszei”-nek emberi világán, Komjáthy úgy csodálkozik el a csönd rejtett életén, mozgalmasságán. Minden más, mint aminek látszik és mindenben élet lüktet. A valóság titokzatos és rejtett, az élet joga és szépsége és értéke a legparányibb élőlényekre is érvényes. Ezek csak a felszíni, közvetlen jelentések, a kézzelfoghatóak, de nem a leglényegtelenebbek.

A csönd tehát nem egyszerű halál, a mozdulatlanság, vagy az alig észrevehető mozgás, apró mozdulatokból, kis zajokból áll. Az élet elpusztíthatatlan, az élet „csöndje”, nemcsak halál, hanem pihenés is, születés is, nemcsak elmúlás, hanem kezdés is. A pillanat most nemcsak a szituáció indoklása lesz, nemcsak a látomás értelme, hanem általánosodik, kitágul, elfolyó anyagból szilárd halmazállapotúvá változik. A pillanat az idő atomja lesz, semleges, alkotóelem, összerakható bármivé és szétszedhető elemeire, önmagára egyszerűsíthető. Az élet rejtett pillanatai egyenlő értékűek, szinte semlegesek az élet fejlődését, folyamatát tekintve, az élet haladásának iránya szempontjából. Nem árulkodók arra nézve, hogy a pusztulás vagy a születés folyamatából ragadta-e ki a pillanatot. Az élet ez, s az életnek örülni kell, bármilyen kicsi is az, bármilyen kevés ideig tartó, bármilyen fényű és melegű. És ez a rejtett, láthatatlan, inkább sejtés, mint érzékelt élet a fényben „realizálódik”, a fénytől lesz láthatóvá, a fény gyűjti össze melegét, szépségét, „páráztatja” a nap felé, az égbe a lihegő, élő csendet.

A forma, amiben a mámor látomása megjelenik, maga a mámor, Komjáthy „álmjárásnak” nevezi. A látomás újra másodlagos szerepet tölt be, a költői eszközökhöz illően csupán funkcionális szerepe van. Az lesz, amire felhasználják. Nem több, nem önállóbb, nem önjelentésű nem ez a mondani-való központja, nem ez hordozza az élményt. Csak hozzájárul az élmény kibontakoztatásához, eszköz a többi költői eszközök sorában, mégpedig határozott szerepet betöltő eszköz. A látomás nem a látványt, a szuggesztiót alakítja át képpé, hanem csak keretül szolgál az igézetnek, a magatartásnak. A költő jól tudja és érzékelteti is a különbséget. „Az erdő titkait bejárom |S mellettem jár merengve párom, | A főalak a ragyogó keretben,” — ez a ragyogó keret

csak a látomás, amely még nem is a természeti kép, a megdöbbenet csönd, az életrekelő mozdulatlanóság. A kép témája, felszíne, kerete a látomás, ez született a látványból, vagy egy látvány emlékéből. A kép maga csupán, vagy inkább a mámor alkalmá. A főalak, a kedves, a szerelem — voltaképpen a rajongás, elragadtatás érzelme, — a fő téma, a kép lényege, amit ez a „főalak” magában rejt, a mámor, a rajongás. „Az álmatag, szelíd szemekben | Ringatva ezt az álom képet, | Áhítva hajt előtte térdet | A csókra szomjas álomlátó, | Már itt a földön mennybejáró.” A csöndben és a fényben nem a természeti látványt, hanem a szerelmet, a rajongást, szereti „álomlátóként”, mámorosan. A látomás a képkeret, amelyben a vágy már nem az ösztönösség, intuíció, a sejtés, hanem a valóságos emberi: érzés és gondolat egyszerre, tudatosság, akarat, ábránd és intellektualitás.

A megnevezhetetlen

Szemlélődés.

A dolgok felfokozott érzékelése, látványa, hangulata a költőt a valóság fölé emeli. Mintha kiesne a folyamatból, a történésből és cselekvésből. Nemcsak rajongó, ámuló lesz, hanem csak szemlélő, a látomás és élmény krónikása. Mintha nem csupán a világ fölé emelkedne, hanem a maga élményei fölé is, önmaga fölé is. Persze szó sincs itt valamiféle „tárgyilagós” szemlélődésről, de a szubjektív vallomásnál is több lesz. A mámor és elragadtatás nem pusztán alanyi vonatkozású, a rendkívüli lelkiállapot alkalmas arra, hogy rendkívüli módon „hitelesítsen” is objektív folyamatokat. A költő ünnepélyes és szertartásos lesz, amikor a valóságról, a világról beszél. A szubjektív élet-élmény, a kis világ csodája kozmikus méreteket ölt nála, az ének zengése mind harsányabbá válik, az ősenekmondás monoton és állandó zengését veszi fel, a látomás, a leírás, a kép maga világ énekszerű, a teremtés-legendák fenségéhez, ünnepélyességéhez lesz hasonló. Az elragadtatás hangulata, amely a költőre, önmagára vonatkozott, a maga csodálata volt elsősorban, most ráragad a világotszemlélésre is, a világ dicséret önkívületévé válik, a pogány pap és krónikás szenvedélyes „kívülállása”, élet szemléje, természet szemléje ez. És ezzel elérkeztünk az extázis és mámor költői magatartásának az értékéhez. Oda, hogy alkalmas-e ez az attitűd egy múltó állapot megteremtésén kívül valamire? Komjáthy elragadtatása nem vonatkozik semmi konkrétre, de ugyanakkor mindenre. Himnuszt zeng a világról szereti is a himnikus formát, még verseiben is előfordul akár a szózat a lelkes természethez, élőkhöz és élettelenekhez. Komjáthy extázisa hitvallás az élet mellett, minden kételye, zavara, dadogása, szókeresése ennek a hitnek a megfogalmazását, lehetőségét, akarását jelzik.

Fényvariációinak, amellyel a magatartást írja körül, közelíti meg más-más oldalról, amely látomásvariáció is, van egy aforisztikus része, mintegy reflexiója, gondolati sommázása a látványnak. És ebben sem a gondolatok a legfontosabbak, hiszen azokat nem nehéz Arany hasonló ars poeticájával egyeztetni, s ezekben a „gondolatokban” van valami mesterkélt lekerekítés, csináltság, az „egész” esztétikai kritériumának — Komjáthy egyik esztétikai alap-tétele — a versbeli kimondása. Nyilatkozat, nem megformálás, nem líra, csak élmény közlésének a kísérlete. Minden ars poetica, — ha direkt — ilyen. A lírai hangulatokat, érzelmeket felkelteni akaró „gondolat” aforizma tulajdonképpen hatásában érdekesebb és abban, ami még körülötte, belőle kisejlik. Az az értelmesebb belőle, amit indirekt mond, ami csak a lírai reflexióból következik, amit ez a gondolatsor, beszédkísérlet, önmeghatározás próbálkozása jelezni tud. Az aforizma is képpé válik, jelentése lesz, talán nem is egészen ugyanaz, ami a logikai jelentése volna egyébként. A líra maga is varázslat, elváltotatja a gondolatokat is, nemcsak a látványt, érzést, a tapasztalást általában. Talán minden ars poeticának ez a rejtélye. Ars poetica és költészet között többnyire azért van ellentmondás, mert túlságosan is szószerint, logikusan fogják fel a költői programokat, nem pedig líraként, amelynek külön jelentése van, amely elsősorban az élményhez tartozik, csakis az élmény alapján, nem pedig divatos elméletek, tudományos irányzatok nyomainak keresése útján lehet ezeket megérteni. A marxista ars poeticák sem függnék össze egyenesen a marxizmussal, hanem a maguk sajátos lírai nyelvén, kifejezés-módján keresztül.

Határtalanság.

Ahogy a füstszimbólum egy sajátos, az alapélménynek megfelelő „bölcsséget” sugallt a költőnek, a füst végső sommája lett egy látványnak és egy nosztalgianak, úgy próbálja Komjáthy a fényt is rögzíteni fogalmilag, logikailag a maga világnézete, bölcssége számára. „Óh mennyi szín! óh milyen pompa! |Itt élek én e regehonba. | |S ha jó az Est, a bíbor Alkony, |Ott csügg az ajk a szomjas ajkon, |A szem az égen, ég a szemben |Vergődik vissza mindig teljesebben| És ragyogó szín a dicső valóban.” A szem és az ég, szív és az ég szinonimája voltaképpen a határtalanságot jelenti. A tárgyakból és a lélekből kiinduló sugarak végtelen visszaverődése ez. Az ég vagy vissza a szem, illetve a szív fala, végessége voltaképpen határolatlanság, végtelen mélységű és befogadású mindkettő. Ez a „tapasztalás-mező”, az ég és az ember közötti világ gazdagsága, tartalmassága mindent magába foglalni képes. Az egész programja, a teljesség kinyilatkoztatása volna csak? Valami, ami mégsem csupán az. Ez az aforisztikus megfelelés, összefüggés, egymást-tükrözés inkább jelképez valamit, mint határozottan megfogalmaz. Már Arany látszat-valójának költői megfogalmazása is alkalmat ad arra az esztétáknak, hogy

tartalom és forma, utánczás és eszményítés különböző értelmezését tulajdonítsák Aranyinak, aki pedig semmi mást nem akart ezzel „mondani”, mint egy magatartást érzékeltetni valamilyen példázatszerű, aforizmaszerű mondókéval, szólással. Nem a tétel tehát az *ars poetica*, hanem a magatartás jelképe.

Komjáthy ég és szem, ég és szív közötti világa fénymező, amely a sugarak, fény- és érzelm hullámok sokaságát, végtelen variációját jelentik, nem csupán valami tárgyi, szemléleti teljességet. Nem a filozófiai *egész* ez, sem a naturális *teljesség*. Csak a határolatlanság jelzése, szimbóluma, vagy megnevezése, ami minden lehet, nemcsak egész, ami lehet a rész is, kiemelés, hangsúly is, egy fénysugár és egy érzelemhullám, egy élmény és sok, látvány és emlék, menekülés és vágy. Ez is „teljesség” vagy egész, de nem a totális értelemben az. A minden lehetősége voltaképpen, a rész és egész, a kérdés és felelet váltakozása.

Az egész és teljesség programok lehetnek ugyan általánosak, de mindig a konkrét valóságra vonatkoznak, a világ és az élet teljességére. Komjáthy inkább a „mindenre” készül, a lehetőség végtelenségére, kimeríthetlenségére az egész tükrözése, kifejezése helyett. Ezt a mindent pedig a határtalansággal és a meghatározatlansággal fejezi ki.

Az „egész” esztétikája tehát inkább kiegészülés, a hiányzó valóság kipótolása. A teljesség nemcsak úgy tartozik nála a fantázia világába, hogy a vágyban él, hogy csupán nosztalgia, hogy ez a teljesség ábrándos program, hanem úgy is, hogy csak képzelődés, még a teljességfogalom is önkényes, a szubjektív akarat elképzelése, konstrukciója. A „mély való a színben |És ragyogó szín a dicső valóban.” nemcsak a tartalom és forma, a felszín és a lényeg egységét, összhangját jelenti. Azt is, de azon túl, és elsősorban az „ég” eszméjét, eszmei valóságát és a szem és a szív akaratát. Ez az „egység” a lelkesedéshez kapcsolódik, az elragadtatás állapotához, a költő személyes vágyához, varázslat, nem harmónia és még csak nem is harmónia-vágy. Önkényes varázslat. A szín és lényeg értelmezésének önkényessége. Komjáthy nem a dolgok eszmei egységét valósítja meg, a forma és tartalom, látszat és valóság egységét, hanem kiegészíti a dolgokat, a jelenségeket, önkényesen, azzal és úgy, amivel akarja, és ami neki éppen megfelel, hangulatához, valóságérzéséhez, életkereséséhez, illetve életvágyához illőn.

Az egész fogalma is egy fiktív egységre vonatkozik, a kiegészítés nem a dolgoknak, a valóságnak az elemeiből, részeiből történik, hanem önmagából. Így kerülhet sok minden nem-természetes, nem-összetartozó tulajdonság, alkotórész egymás mellé a szimbolizmusban. A szimbolista „harmónia” nagyon is önkényes, szubjektív harmónia, nem is az a szó esztétikai értelmében, mert nem a valóság egységét teremti meg, hanem egy új valóságot, új dolgokat hoz létre. A „kiegészítés” tehát nem a valósággal függ össze, hanem a költő koncepciójával, a költői világgal, az egész nem a valóság helyreállítása, hanem

a lélekben megteremtett valóság, egy belső, lelki jóvátétel. A szín és való Komjáthynál inkább azonosítás, egyenlősítés, mint külszín és tartalmi mélység, harmónia. A lényeg ugyancsak önkényes lesz, a színben éppen úgy benne láthatja, mint a mélységben. A szem és az ég szövetsége, titkos sugaras kapcsolata, fénykapcsolata, érzelmekapcsolata egy egészen sajátos anyagú világot jelent ebben a költészetben. A láthatatlan és meghatározhatatlan világot, a lég-anyagút, ami a szem és az ég között van. Milyen kicsik a tárgyak, milyen földhöz ragadtak, groteszkek, parányiak, mulatságosak és szánalmasak ebben a határtalan tágasságban-magasságban. És mennyi minden van a semmiben, a levegőben, amely kitölti ezt a végtelen teret a szem és az ég között. A fény élménye tehát a magasság élménye is, a sebességé, gyorsaságé is, a nagy távolságoké is, a nagy, elképzelhetetlen téré.

Az impresszionista festők tájképein találkozunk ilyen tér-látással, Szinyeyeinél vagy Van Gogh-nál, akik a színnel és fénnel tulajdonképpen a végtelen határu teret alkották meg, a föld és ég látóhatárát szorították le a kép aljára a kép tengelyéből. Vagy Manet modern, gyárkémiényes tájképeinél, kavargó emberforgatagánál milyen nyugtalan, zaklatott színritmus próbálja követni a gyorsaságot, az élet tempóját, a századvég nyugtalanságát, a civilizáció pillanatonként változó „színeit”, rikító „harmóniátlanságát”, mégis folytonos kiegészüléseit, egységét, olyan színváltás, olyan követhetetlen ritmus már ez, hogy festő alig képes kifejezni, legalábbis a hagyományos színvarázslattal, a megfigyeléssel, leírással nem. Nem törvényszerű-e, hogy ezt a gyors ritmust már nem egyedül a szín, nem a színek „anyaga”, hanem a helyzete, megvilágítása, a fénye, a fényvillódzás fogja visszaadni. Ilyen tájélménye lesz Maupassantnak is, a határtalanság, korlátatlanság vágya az ő groteszkségig korlátolt, komikus és szorongó életélménye mellett.

Transzcendencia vagy befogadás.

Komjáthy „megnevezhetetlenje” tehát voltaképpen ennek a határozatlanságnak és meghatározatlanságnak a jelölése, a negatív megnevezése, érzékeltetése. A *minden* lehetősége, ami benne van az ő végtelen tágasságú, magasságú világában, a láthatatlan vagy észrevehetetlen teljesség ez, amely túl van a tapasztalhatón, a szokványoson, az ismert valóságok egészén. Nem transzcendens, hanem szubjektív teljesség. A kiegészítés ugyanakkor nagyon sokoldalú, tág képesség. Kiegészíteni mindennel lehet a valóságot, a dolgok és jelenségek részleteit, hiszen a kiegészítés, tehát ez a szubjektív teljesség is a költői akarat és fantázia függvénye. A rugalmasság és korlátatlanság egyben a befogadás végtelen képessége is, a mindent-megértés és mindennel azonosulás képessége. A kiegészülés egyszersmind gyarapodás, nemcsak a dolgok teljessége, hanem a dolgok megnövekedése, gazdagodása. A költői gyakorlatban a látványnak és érzékelésnek ez az ösztönös és tudatos konklúziója a végtelen befogadásra jó, tulaj-

donképpen az elragadtatás állapotának egy másik következménye, ellentétes megvalósulása.

A mámor tehát nemcsak az egyéniséget kényszeríti a valóságra, hanem, engedékeny is lesz a valósággal szemben, s felold minden korlátot a befogadás megértés elől. Ahogyan a fény értelme-tartalma variálódik, szinte egy versen belül, úgy változik, alakul a látomás is, a kifejezés formája is egy versen belül. Az *Óh, mennyi fény!* . . . -nek ez már a harmadik „forma-változata”, illetve a látomás természete ismét változott, s míg az előzőkben az ámulat és a keretes kép jelentették tulajdonképpen a formát, most ez a befogadás, a minden érzékeltetése, szándéka, sejtetése a tulajdonképpeni forma.

A látomásos absztrakció.

Mert nevezhető-e szabályos látomásnak a megnevezhetetlen, a határtalan élménye és „programja”? Ez a kép ahhoz túlságosan is „értelmes”, és mégis többet jelentő, sajátosabb, semhogy egyszerű „képes kifejezése” legyen egy gondolatnak, egyszerű lírai közlésnek. A századvég „műfajai”, művészi „eszközei”, „formái”, talán éppen a szimbolista programmal és élménnyel összefüggésben, talán éppen ettől az irányzattól kezdve, lírában, prózában, de még a többi művészeti ág válfajaiban is, azonosíthatók a tartalommal. Az élmény sokszor először is formai élmény, mint ezt a látomással kapcsolatban már elmondottuk. Minden új mű, talán új műfaj is, kísérlet az élmény kifejezésére, és nemcsak arra, egyúttal kísérlet a valóság megismerésére, az élet lényegének, a titoknak a megfejtésére is. A műfajok, formák, eszközök voltaképpen egy-egy hangulatot, érzést, magatartásformát fognak jelölni és jelenteni. Ezek a „formák” élnek majd tovább tartalomként, magatartásként is a XX. sz. egyes lírai, prózai, művészeti irányzataiban, „formáiban”, amelyek nemegyszer programként jelentkeznek, számunkra ma már szinte érthetetlenül. Ha azonban az irodalmi folyamatban követjük nyomon ezeknek a kialakulását, „előzményeit”, az eredeti rátalálásokat, akkor világosabb az újklasszicizmus programos indulása, a századelő izmusainak sajátos „formai” — voltaképpen érzelmi, magatartásbeli lázadása. Komjáthy a megnevezhetetlen, illetve a meghatározatlan élményét a befogadás szándékával, konklúziójával, „formájával” fejezte ki. A befogadás nemcsak a költői világnak a kitégítése, hanem a formanyelvnek is, a képzeletnek, a kép-lehetőségeknek, a tárgyi anyagnak, az érzelmeknek, — a magatartásnak.

KISS LAJOS

BARTÓK ÉS A BOLGÁR RITMUS*

Bartók zenéjének talán legjellegzetesebb vonása az a páratlan ritmusgazdagság, amely a legfinomabb nüánszoktól az őserejű, magával sodró ritmusokig minden árnyalatot felölel. Bár zenéje tökéletesen kiegyensúlyozott, fegyelmezett, mégis szembeötlő, mennyire törekszik újszerű, differenciált, kiélezett ritmusok használatára, hogy azok segítségével fejezze ki legbensőbb mondanivalóját. Népzenei kutatásai közben, főleg a dallamok aprólékos lejegyzése nyomán gyakran felfigyelt olyan különös, addig ismeretlen ritmuskombinációkra, amelyek merőben eltérnek a nyugat-európai műzenében megszokott ritmusalakulatoktól. Különösen a román és az arab népzene tanulmányozása hozott részére e fajta meglepetéseket. Nyilván ezeknek a ritmusoknak hatásai tükröződnek vissza az 1923-ban komponált „Táncszvitben” is.¹

Bartók hallatlan ritmusérzékenységére valóságos revelációként hatott a bolgár népzene különleges ritmusainak megismerése. Ezek merőben eltérnek a nyugati zene ritmusaitól, ahol az ütemek főrészei egyenlő hosszúak (pl. 2/4, 3/4 stb.), ezzel szemben a bolgár dallamokban tömegesen jelentkeznek olyanok, amelyekben az ütem főértékei *nem* egyenlő hosszúak, hanem közülük egy, de gyakran kettő, sőt három is értékének a felével meghosszabbodik. Bartók teljes erővel nekilátott e dallamok tanulmányozásának. Már korábban kezébe kerülhetett Dobri Hrisztovnak a bolgár népzene ritmusairól szóló, 1913-ban megjelent műve,² amelyben 103 aszimmetrikus ritmusú, 5/16-os, 7/16-os, hármas tagolású 8/16-os, 9/16-os és egyéb ütemű dallamot közöl. Később ismerte meg Vaszilije Sztoin 1927-ben megjelent tanulmányát,³ amelyben a szerző

* Elhangzott 1965 decemberében az MTA Népzenekutató Csoportja által Bartók Béla halála 20. évfordulóján rendezett előadássorozat alkalmával.

¹ OCTAVIAN BEU-höz intézett levelében nyilatkozik BARTÓK arról, hogy a Táncszvitben milyen témákat használ fel az egyes tételekben: . . . „a No. 1. részben, a No. 4. mindvégig keleti (arab) jellegű, a Ritornell és a No. 2. magyaros, a No. 3-ban magyar, román, sőt arab hatás váltakozik egymással; a No. 5. témája pedig annyira primitív, hogy nem lehet másról beszélni, mint primitív-paraszti jellegről, és le kell mondani a nemzetiség szerinti osztályozásról.”

² DOBRI HRISZTOV: Ritmieske oszobenoszti na narodnata ni muzika (Bases Rytmiques de la musique populaire bulgare) Szofia, 1913.

³ VASZIL SZTOIN: Grundriss der Metrik und der Rhythmik der bulgarischen Volksmusik. 1927.

187, túlnyomórészt saját gyűjtésű dallampélda segítségével a bolgár népzene metrikájának és ritmikájának alapvetését adja.

Sztoinnak 1928-ban megjelent „A Timoktól a Vitáig” című, hatalmas, 4076 dallamot magába foglaló gyűjteménye,⁴ amelynek anyagát a szerző módszeresen feldolgozza ritmus, melódia, hangnem stb. tekintetében. Bartók az említett gyűjtemények dallamaiból eléje táruló új ritmusvilág tanulmányozására igyekezett mielőbb Bulgáriába jutni, ott hangversenyezni, hogy ottlétét felhasználva a bolgár népzene a helyszínen ismerhesse meg. Raina Kacarova kiváló bolgár népzene kutatóhoz 1935-ben írt levelében⁵ sajnálkozását fejezi ki tervezett koncertkörútjának megghiúsulása miatt. Mint mondja: „annyira érdekelt volna tudni, látni, hogy miképpen dolgoznak Önök a népzene területén; megismerkedni Önnel, esetleg valamelyik faluban meghallgatni, hogyan énekelik a parasztok ezeket a különleges ritmusokat.”

Bartók, miután Sztoin 1931-ben megjelent „Népdalok Közép- és Észak-Bulgáriából” című kötetét⁶ is áttanulmányozta, rászánta magát hogy előadást tartson a bolgár aszimmetrikus ritmusokról, amelyeket „bolgár ritmus”-nak nevezett el. Ezen az előadáson, amelyet 1938-ban tartott meg a Zeneművészeti Főiskola kistermében,⁷ beszámolt azokról a tapasztalatairól, amelyeket addigi magyar, szlovák és főleg román népzenei gyűjtésében észlelt, ahol azonban a dallamoknak csak kis százalékában jelentkeznek aszimmetrikus üteműek. Helyesnek tartja és elfogadja Sztoinnak azt a megállapítását, hogy „amíg a nyugati zenében az ütem főértékei egy-egy ütemen belül egyforma hosszúak, addig a bolgár népdaloknak majdnem felerészében az egyes ütemek főértékei nem mind egyenlő hosszúságúak, hanem rendszerint egy, néha 2 vagy 3 is közülük értékének felével meghosszabbodik.” Ehhez a meghatározáshoz Bartók szükségesnek tartja hozzátenni, hogy meglehetősen rövid, kb. 150–200-as metronóm jelzésű nyolcadokról van szó. De mint mondja: „Másképpen is meg lehetne határozni: a bolgár ritmus az a ritmusféleség, amelyben az ütemjelző törtszám nevezőjében mutatott érték rendkívül rövid, kb. 300–400-as metronóm jelzésű, és amelyben ezek a nagyon rövid alapértékek egy-egy ütem keretén belül *nem* egyenlő nagyobb értékekbe, tehát *nem szimmetrikusan* csoportosulnak.”

Ezután felsorolja a Sztoin által közölt több mint 6000 dallamban meglevő ritmusfajták közül a leggyakrabban előforduló aszimmetrikus üteműeket: 5/16 (2 + 3 vagy 3 + 2 osztásban); 7/16 (2 + 2 + 3 osztásban); 8/16 (3 + 2 + 3

⁴ VASZIL SZTOIN: Narodni peszni ot Timok do Vita (Chants populaires Bulgares du Timok a la Vita.) Szófia, 1928.

⁵ Levél Raina Katzarovához (franciául) 1935. febr. 27. Ld.: DEMÉNY JÁNOS: Bartók Béla levelei III. 56. sz.

⁶ VASZIL SZTOIN: Narodni peszni ot Szredna Szeverna Bolgaria (Chants populaires de la partie Centrale de la Bulgarie du Nord) Szófia, 1934.

⁷ Kiadva: Énekszó, V. évf. 6. sz. 537–554. l.

osztásban); 9/16 (2 + 2 + 3 osztásban); megemlítve, hogy ezeken kívül még 16 aszimmetrikus ritmusfajta fordul elő, nem számítva a kevert ritmusú, változó ütemű képleteket.

Mivel Bartók csak népdalgyűjtemények hallás utáni dallamjegyzéseiből ismerte a bolgár népzene s annak sajátos ritmusait, bolgár népi dallamokat a maguk természetes előadásában sohasem hallott, nem csodálkozhatunk azon, hogy némi halvány szkepszis csendül ki szavaiból: „Vajon csakugyan élnek-e ezek a szokatlan ritmusok, amelyekben annyira finom különbségek a döntők? De azután úgy rémlett, mintha a saját gyűjtésében levő román anyagban találok volna hasonló jelenséggel... Régi fonogramm-lejegyzéseimet azóta alaposan revideáltam: kiderült, hogy a román anyagnak talán 5 százaléka színén bolgár ritmusban van. De... rájöttem arra is, hogy ezeknek a dallamoknak egy részében még gyorsabb a tempó: a 16-od alapérték kb. 500, sőt 600-as metronom jelzésű. Ezeknek a ritmusát *hyperbolgárnak* nevezném.”

Megemlíti Bartók, hogy „a magyar anyagban csak nyomokban van meg ez a ritmusfaj, a szerb-horvátoknál nyoma sincs, viszont a törökfajta népeknél megvan. ... Az összehasonlításra alkalmas anyag egyelőre kevés annak eldöntésére, vajon Bulgáriában van-e ennek a ritmusnak őshazája, vagy másutt. Jelenleg csak annyit tudunk, hogy mindenesetre bolgár földön ismerik legjobban, ott van legjobban elterjedve. Ezért, még ha talán valamikor kiderülne is, hogy nem Bulgária az őshazája, jogosan nevezhetjük bolgár ritmusnak.”⁸ Azóta kiderült, hogy a török, görög, albán, makedón, szerb népzeneben, vagyis a Balkánon, Kis-Ázsiában, de még messzebb is megvannak az aszimmetrikus ritmusú dallamok. Bartóknak azonban igazat kell adnunk abban, hogy ezek a bolgár népzeneben találhatók legnagyobb számmal, bolgár tudósok foglalkoztak először e sajátos ritmusjelenség problematikájával, tehát méltán meghagyható a „bolgár ritmus” elnevezés.

Arra vonatkozólag, hogy miből származhattak és fejlődhettek ki a bolgár ritmusok, Bartók említett előadásában érdekes anekdotális adattal fűszerezve magyarázatát, a következőket mondja: „Mikor egy nagyhírű zenészünk először hallott bolgár ritmusú dallamokat, így kiáltott fel: – Dehát vajon a bolgárok mind sánták-e, hogy ilyen sántikáló dallamaik vannak? – Tréfának ez jó tréfa, de lélektani magyarázatnak mégsem elég. ... Vizsgáljuk meg a *recsenica*⁹ ritmusát: 2 + 2 + 3/16. A felületes hallgató ezt vagy 3/8-nak, vagy 2/4-nek fogja értelmezni. Ha 3/8-ból származtatjuk, akkor 1/16-nyi kibővülést kell megállapítanunk, ha 2/4-ből, akkor 1/16-nyi csonkulást. Én inkább a kibővülési magyarázat mellett foglalnék állást. ... Nekem az az érzésem, mintha ez

⁸ CONSTANTINE BRAILOIU az aszimmetrikus ritmusokat a török „akszak” (sánta) szóval nevezi. Ld. C. B.: *Le rythme aksak*, 1953.

⁹ Bartók fonetikusán „recsenica”-nak írja. A bolgár nyelvben a mássalhangzóingítésénél megjelenő tökéletlenül képzett félhangzót ∂ jellel írjuk, magyaros fonetikával leggyakoribb rövid ∂ -vel való jelzése, tehát: röcsenica, Kösztendilzsko stb.

az értékbővülés nem volna más, mint a dinamikai hangsúlynak időbe való átvetítése. Mert csakugyan hangsúlyosnak, vagy hangsúlyt helyettesítőnek hat . . . az az ütemrész, amely 1/16-dal meghosszabbodott. — Csak nagyjából szólhatunk ehhez a kérdéshez, hiszen például a bolgár ritmusú táncoknak még koreográfiaját sem ismerjük.”

Bartók emlékezetes alapvető előadás óta a bolgár ritmus elmélete körül sok vita zajlott le, és a témának nagy irodalma támadt. Mivel nem az a célunk, hogy az aszimmetrikus ritmusok problematikájára¹⁰ tüzetesen kitérjünk, csak Bartók és a bolgár ritmus közvetlen vonatkozásait tárgyaljuk. Hogy felfogását e ritmusfajról, valamint ennek problematikájához való viszonyát minden tekintetben tisztázhassuk, módszeresen meg kell vizsgálnunk minden idevágó adatot. Arról már szóltunk, hogy mikor és milyen kiadványokból ismerte meg a bolgár népzeneét. Megállapíthatjuk, hogy első ízben 1934-ben az V. vonósnyégyes *Scherzo, Alla bulgarese* feliratú 3. tételében használja e ritmus jellemzésére a „bolgár” jelzőt. A „Gyermekeknek” sorozat 85 darabjának folytatásaként szintén pedagógiai célzatú „Mikrokosmos” 1926-tól 1939-ig komponált 153 kis zongoradarabja közt 8 viseli címében a „bolgár” jelzőt. A 6 füzet közül a IV.-ben a 113. és 115. számú darab fölé a „Bolgár ritmus” címet írta, a VI. füzet 148 — 153. számot viselő utolsó 6 darabját pedig „Hat tánc bolgár ritmusban” néven foglalja össze.¹¹ Említett előadásának legvégén is elismeréssel adózik a bolgár zenepedagógusok ilyen irányú ritmusnevelő törekvéseinek.¹²

Írásaiban erre a ritmusfajra való első utalást Rajna Kacarovához intézett levelében találjuk,¹³ ahol „rythmes extraordinaires”-nek nevezi, de a „bolgár” jelzőt nem használja.

Bartók és a bolgár ritmus vonatkozásainak feltárása érdekében szemügyre kell vennünk a bolgár népzene e fajta dallamait típus, elterjedettség és funkció szerint, valamint a hozzájuk fűződő táncokat. Népművészet tekintetében a bolgárok szerencsés helyzetben vannak, náluk a nép és a nemzet egyet jelent. Falu és város egyformán ismeri és tudja a népdalokat és táncokat.

Az ősi állapotot mutató bolgár népzene, amelyben meglehetnek az

¹⁰ VAVRINECZ BÉLA: Aszimmetrikus ritmusok, Kodály-Emlékkönyv, 1953.

¹¹ JOHN VINTON: Toward a chronology of the Mikrokosmos, *Studia Musicologica*, Budapest, 1966-ban megjelent tanulmányában kézirat-analízis és a művek előadása alapján megállapítja a mű egyes darabjai komponálásának időpontját. Az idevágó számok közül a VI. füzet 148 — 151 és 153 1937-ben, a VI. 152. 1938-ban, a IV. 113. és 115. 1938 — 39-ben keletkezett.

¹² BARTÓK szavai: „Ami végül a bolgár ritmusfeleségnek pedagógiai hasznát illeti, ez, azt hiszem, vitán felüli. Ajánlatos volna a zenetanulás legkezdetén is ilyen ritmus-problémák felvetése . . . *Rajna Katarovának*, a kiváló bolgár népzenekutatónak van egy *iskolai könyve*: „Karácsonyi énekek” a címe. Benne normális „nyugati” ritmusú dallamok mellett 5/16 7/16 és 9/16 ütemű dallamokat is találunk. Ha a muzsikálni tanulók már gyermekkorukban megbarátkoznának ilyen ritmusokkal, akkor nem történnék meg, hogy diplomás zenekari tagok úgy bámulnának ennél sokkal könnyebb ritmusképletekre, mint-ha legalábbis arab írás volna előttük.”

¹³ Ld. 5. jegyz.

őslakó trákok, a VI. századtól ott élő szlávok és a VII. században bevándorolt ó-bolgárok zenéjének nyomai, merőben eltér a nyugati zenétől. Nem temperált zene, idegen tőle a dúr hangnem, a kromatika, s a modern harmónia- és formavilág. Elsődleges és legjellegzetesebb eleme a ritmus, amelyben uralkodó jegy az aszimmetria. A ritmikus keret szigorú zártságában nem bontakozhatik ki a melódia a maga teljes szélességében. De azért nem alárendelt szerepű, mert az erőtől duzzadó dallamcsíra — annak ellenére, hogy archaikusan kis ambitusú tetrachord, pentachord terjedelmű, mégis minden lehetőséget megad a szabad, rögtönzészzerű előadásra.

Bármennyire megbízhatóak is a bolgár népdalok lejegyzései, mégsem pótolhatták azt a hiányt, hogy Bartók nem hallhatta őket természetes előadásban. A népdalok közül a bolgár ritmusúak túlnyomórészt *táncdalok*, hangszeres vagy énekelt előadásban. Ezek — a gyűjteményekben található egyszerű dallamlejegyzéstől eltérően majdnem mindig ütőhangszerek kíséretével kerülnek előadásra. A főhangszer a *töpan* (tympanon) nevű nagydob, amely úgy támasztja alá a ritmust, hogy a balkéz kis (vesszőforma) dobverővel az apró alapértékeket (16-odokat) pörgeti ki — természetesen sokszor az apró értékek összevonásával, vagy pauzák belekombinálásával —, a jobbkez pedig a nagy dobverővel csak a 2-, illetve a 3 — alapértéknyi hangcsoportok („binár” és „ternár”) hangsúlyait markírozza, miközben a 3-asra kerül a dinamikailag legerősebb ütés. Így a villámgyors tempójú táncdallamokban hallatlan feszültségváltás jön létre az ütemkezdő súlyos részek természetes és a meghosszabbodott hangok (ternárok) különleges hangsúlyozása következtében. Ezt a táncosok villanásszerű felsőtest (kar, váll) mozdulatai és a lábmozgás apró rugózásai, amihez néhol a ritmus csapásolással való alátámasztása a legtökéletesebb egyöntetű mozgással párosul, valósággal diabolikus hatásúvá fokozzák.

A táncok kivétel nélkül csoportosak. Fő alapformáik: a *horo*, ez zárt vagy nyitott körtánc, valamint a *lesz* („kerítés”), amely sortánc. A harmadik alapforma a *röcsenica*, egy férfi és nő által járt párostánc. Néha több pár is táncolhatja, esetleg 2—2 pár quadrille-szerűen. Minden vidéknek megvan a maga külön, jellegzetes horoja vagy lesz-tánc, míg a röcsenica különféle változatokban mindenütt általánosan ismert. A táncok tájanként nemcsak formában, hanem előadásmódban is eltérnek egymástól. Délen a tánc gyorsabb, könnyedebb, északon lassúbb, keményebb. Különbség mutatkozik a táncosok kora szerint is: a fiatalok gyorsan, ugrósan, az öregek lépve, rugózva táncolnak. Dobrudza sarkon járt, dobogós tánc merőben eltér a Pirin-vidék lábujjhegyen járt könnyed, szinte légies előadásmódjától, ugyanígy Trákia talpon járt, kopogós táncai erősen különböznek a Szófia környéki ugrós táncoktól.

A táncok szerkezetét, irányát a rendelkezésre álló tér alakja, nagysága szabja meg. A táncok elnevezése tájanként különbözik, nevük alapjául szolgálhat a helység, valamelyik híres zenész vagy táncos neve, esetleg a tánc egyik jellegzetes jegye.

A bolgár ritmus érzékelése nehéz feladatnak látszik az idegen fül részére. A villámgyorsan lezajló zenei folyamat következtében a dallam egybefolyónak tűnik fel, ami zenei tagolódásának felfogását erősen megnehezíti, s ezt a nehézséget csak fokozza a ritmust alátámasztó ütőhangszerek rendkívül bonyolultnak ható hangsúly-tömkelege. Ha azonban figyelmünk a táncra is kiterjed, a ritmusok felfogása sokkal egyszerűbbé válik. A bolgár táncok alapja koreográfiailag a *lépés*. A táncok motívuma ütemenként annyi — egyirányban tovahaladó — lépés, ahány részre tagolódik az ütem. Az egyes lépések rövidebbek vagy hosszabbak aszerint, hogy az illető ütemtag 2 vagy 3 alapértéket (16-odot) foglal-e magában. A táncok ilyen vizuális megfigyelésén kívül a ritmusok felismerésére a legbiztosabb támaszul szolgálnak a nagydob (töpan) nagy dobverővel markírozott hangsúlyai, amelyek a 2 illetőleg 3 16-odból álló hangcsoport váltakozását jelzik a fentebb leírt módon. Így a táncmozgás vizuális, és az ütőhangszerek által alátámasztott ritmus, valamint a dallam auditív megfigyelése révén teljes mértékben felfoghatóvá lesz a legbonyolultabbnak tűnő „bolgár ritmus” is, azáltal, hogy a lépések hosszúságából *látjuk*, a dob nagyobb, erősebb ütéséből pedig *halljuk*, bármilyen gyors tempóban is, hogy mikor 2/16-os (binár) vagy 3/16-odos (ternár) az illető ütemtag.

Ezekután meg kell vizsgálnunk, hogyan használta fel műveiben Bartók a bolgár aszimmetrikus ritmus legkülönbözőbb megjelenési formáit. Felmerülhetne a kérdés, vajon nem dallamostól vette-e át e ritmusokat, ha nem is idézetként, hanem esetleg bizonyos mértékben átdolgozott alakban. Avagy nem használta-e fel magukat a ritmusokat ugyanolyan alakulatokban, mint a bolgár táncdalokban jelentkeznek, esetleg más, saját dallamával kombinálva. E kérdésre világos választ ad maga Bartók Amerikába utazása előtti utolsó interjújában.¹⁴ Ebben arra a kérdésre, hogy a Mikrokosmos 4. füzetében „Bolgár ritmus” és a 6. füzetben „Hat tánc bolgár ritmusban” címmel megjelent darabok valóban bolgár népdalok felhasználásával készültek-e, mint ahogy az újságíró egy ismertetésben olvasta, a következőképpen válaszolt: „Nem, ezek nem bolgár népdalok, csupán ritmusok, ún. bolgár ritmus; eredeti, kompozíció, nincsen bennük népi dallam. . . . A bolgár ritmusú daraboknak egyébként nagyjából nincs is bolgár karakterük, sőt némelyiknek a melódiája inkább magyaros: bolgár ritmusba oltott magyar.”

Amint a fenti szavakból kitűnik, Bartók a bolgár népzeneből megismert ritmuskombinációkat csak keretként használja fel műveiben zenei gondolatainak kifejezésére. Első ízben az 1934-ben komponált V. vonósnégyes „Scherzo. Alla bulgarese” feliratú 3. tételében használja az aszimmetrikus ritmusra a „bolgár” jelzőt. Ezenkívül a Mikrokosmos 1926-tól 1939-ig komponált 153 zongoradarabot tartalmazó művében találunk „bolgár ritmus” elnevezésű darabokat. Ez a sorozat arra szolgál, hogy a gyermeket zongora-tanulmá-

¹⁴ SZENTJÓBI MIKLÓS: Interjú Bartók Bélával. Megj.: Magyar Nemzet, Budapest, 1940. október 3.

nyai során megismertesse az európai zene kibontakozási fázisainak élményeivel. Hogy a sorozat legvégére hagyja a „Hat tánc bolgár ritmusban” bonyolult gazdagságát, bizonyítja milyen nagy fontosságot tulajdonított a nyugati fül számára annyira idegen aszimmetrikus ritmusok elsajátításának.

A következő zenei példákban bolgár népi dallamokat vetünk egybe azonos ritmusú Bartók-művekkel. A bolgár népzenei példák után Bartók műveiből hallunk azonos ritmusú illetőleg ütemű idézeteket.

1/a dallampéldánk 5/8-os ütemű „Pajduško” nevű tánc¹⁵ dallama, 2 + 3 tagolásban, amelyet előadója „kaval”-on (nagy fuvola) játszik. Példa arra is, hogy a népi táncok kíséretére falun sokszor elegendő *egy* hangszer is, hiszen a bolgár népnek annyira a vérében vannak ezek a különleges ritmusok, hogy a táncot nem zavarják a hangszeres előadás kisebb-nagyobb fogyatékoságai (így a kis szünetek a levegővétel miatt). A tánc motívuma ütemenként egy rövid és egy hosszabb lépés.

I. a)
„Pajduško horo”

Tempo giusto ♩=460 468

The image shows a musical score for a piece titled "Pajduško horo". The score is written in 5/8 time and consists of seven staves of music. The tempo is marked "Tempo giusto" with a metronome marking of ♩=460 468. The music features a mix of eighth and sixteenth notes, with some triplets and accents. The key signature is one sharp (F#). The score is arranged in a single system with seven staves.

¹⁵ A tánc egyéb elnevezései a SZTOIN említett műveiben közölt táncdallamok alapján: Pajdusko, Pajdusko horo, Horo „Krivata”, Krivato horo, Horo Kosztenszko, Horo „Todorka” stb. A fenti példa a Bolgár Tudományos Akadémia Zenei intézetének archívumából való, lejegyezte Kiss Lajos.

Ugyanilyen ritmusú és tagolású a Mikrokosmos VI. füzetében a 150. sz. A 2 + 3 tagolás nemcsak a 8-admozgásban jelentkezik, hanem ezt domborítja ki a 8-adok összevonásából keletkezett ritmus is. Érdekes megfigyelni, hogy a mű 1 – 4. ütemében a szerző mintha csak meg akarná tanítani az előadót mind az 5/8-os ütem apró értékeinek, mind a hangsúlyozott összefoglalt értékek kiszámolására.

Ütemben azonos, de annak tagolásában eltér az előzőktől 1/b példánk, a Mikrokosmos IV. 115. sz. Ebben az ütemek osztódása – a 13.–15. ütem kivételével: 3 + 2. A szellemes kis remekmű surranó 8-admozgásához bájos önálló dallam fűződik.

1. b)

Vivace $\text{♩} = 80$

115 *p scorrevole*

A röcsenica 7/8-os ütemű tánc¹⁶ és főleg 2 + 2 + 3 tagolásban fordul elő. Ez az egyetlen bolgár népi tánc, amely nem egyirányban haladó lépésekből

¹⁶ Egyéb elnevezései: Naröcsenica, Zsenszka naröcsenica, Horo „Drudi zajak, Horo Tatarko,” „Djulgerska” röcsenica, Horo „Sztanka Konjarka” stb.

áll, hanem szerkezetét tekintve szimmetrikus tánc, amelyben a 3 lépésből álló motívum ütemenként ellenkező irányban tükörképszerűen megismétlődik. A 3. lépés a harmas ütemtagnak megfelelően koreográfiailag is hosszabb, mert kis térdhajlítás révén hangsúlyt kap, és ezzel hosszabb időértéke is kifejezésre jut. A tánc nevét a *röcsnik* (kendő) szóból vette, mert a nő tánc közben kendőt tart a kezében, és azt rázogatja.

2/a dallampéldánk „Köszteniliszka röcsenica” néven ismert és igen kedvelt népi tánc népzenei gramofonlemezről átjátszva.¹⁷ A népi együttest harmónika, kaval (nagy furulya), vonósok és ütőhangszerek alkotják. Mi itt csak magát a dallamot közöljük, amely a bolgár népzene stílusjegyeinek megfelelően eltér a megszokott „európai” szabványoktól. Így az első rész ötütemes szerkezetű, a továbbiakban azonban a négyütemességre tér át. Az azonos ritmus által sugallt dallamszekvenciák és részben a motívumok ismételtetése is megszokott jegyek a bolgár népzeneben.

2. a)

Tempo giusto ♩ = cca. 440

The musical score consists of eight staves of music. The first five staves form the first section, which is 5 measures long. The sixth staff begins the second section, which is 4 measures long. The score includes various musical notations such as treble clefs, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature (C). It features eighth and sixteenth notes, rests, and dynamic markings like accents and slurs. The word "FINE" is written at the end of the second section, and "Da Capo" is written at the end of the eighth staff.

FINE

Da Capo

¹⁷ L. AP [az MTA Népzene kutató Csoportja birtokában levő Pyral-hanglemez] 5401. d).

2/b példánk a Mikrokosmos IV. 113. száma. Ebben a balkéz kíséző ostinátója pompásan kidomborítja a ritmus alapértékeit. A vele szembeállított sorreprezises dallam magyaros jellegű.

2. b)

Allegro molto $\text{♩} = 49$

113.

[1a IIª colla meno *f*]
mf. legato, leggero

etc.

2/c példánk, a Mikrokosmos VI. 149. száma viszont a ritmust nem ostinato kíséző szólammal domborítja ki, hanem hol nyolcadmozgású kísézőképlet segítségével, hol pedig összevont ütemrészek kiemelésével egyszerűsíti a lényegre a tánc ritmusát.

2. c)

(♩ = 60)

149.

mf

(2a)

The image shows a musical score for a piece titled 'BARTÓK ÉS A BOLGÁR RITMUS'. It consists of four systems of piano accompaniment. The first system shows a treble and bass clef with a forte (f) dynamic. The second system features a treble clef with a fortissimo (ff) dynamic and a mezzo-forte (mf) dynamic, with a '(2a)' marking below the bass line. The third system continues with a forte (f) dynamic. The fourth system includes a mezzo-forte (mf) dynamic, a crescendo (cresc.) marking, and a forte (f) dynamic, ending with 'etc.'. The rhythm is 3/8 time, with a 3+2+3 beat pattern.

A 8/8-os -rendszerint 3 + 2 + 3 osztódású tipikus balkáni ritmuskombináció főleg a makedón területen általános, éspedig leánytáncokban. Ezek koreográfiájának motívikája kevésbé jellegzetes. 3/a zenei példánk Sztoin első nagy gyűjteményéből való „Arnautska igra” (albán tánc) feliratú *kavalon* előadott, AABBV szerkezetű táncdallam.¹⁸

3. a)

The image shows a musical score for Mikrokosmos VI. 151. szám. It is in 3/8 time with a tempo marking of M.M. ♩=320. The score consists of three systems of a single melodic line in treble clef. The rhythm is 3/8 time, with a 3+2+3 beat pattern.

A fenti dallampéldával azonos ritmusú a Mikrokosmos VI. 151. száma, amelyben a leegyszerűsített ritmusú kísérettel szembeállított lüktető, életvidám dallam is jórészt az összevont ritmusértékek kiemelésére szorítkozik.

¹⁸ SZTOIN 4. j.-ben im. 4063. sz.

3. b)

(♩ ♩ ♩ = 50)

151. *p*

etc.

Következő példánk a bolgár népi táncdallamok talán legnépszerűbb—9/8-os ütemű 2 + 2 + 2 + 3 tagolású—típusát képviselik. Többféle néven ismeretesek.¹⁹ 4/a példánk *Dajcsovo* nevű táncdallam a 2/a példánkban szereplő népzenei együttes összetételével azonos népi zenekar előadásában. A dallam első része 8-ütemű összetett (tézis-antitézis jellegű) mondat, amelyben feltűnő a dúr- és mollterc keveredése. A második rész mixolid jellegű, mintegy a szubdomináns hangnembe modulál, míg a harmadik ismét dúr-hangnemű periódus, amelyben a 2. mondat alsó kvintszekvencia.

¹⁹ Horo Kosztenka, Povrnuska, Horo „Lele Rado”, Horo „Izvorka”, Horo „Dajcsovata”, „Ludoto” horo, Horo „Grncsarko” (fazekas) stb.

4. a)
Daičovo

Tempo giusto ♩ = ca. 440

II^a col 8va

The musical score consists of eight staves of music in G major and 4/8 time. It features a complex rhythmic pattern based on a 4+2+3 tagolású (4+2+3 grouped) motif. The first staff includes a tempo marking 'Tempo giusto ♩ = ca. 440'. The score is marked with numerous triplets and accents. A section starting at the second measure of the fifth staff is labeled 'II^a col 8va'. The piece concludes with a double bar line at the end of the eighth staff.

4/b példánk a bolgár népzenei dallamnak ritmusban megfelelő Bartók-mű: az 1934-ben írt V. vonósnygyes „Scherzo. Alla bulgarese” feliratú 3. tételéből vett idézet. A mester ebben a talán legkoncentráltabb művében az életöröm, lázas boldogság kifejezésére használja fel „a falu tánca” ritmusait. A 4 + 2 + 3 tagolású főtéma mind a négy szólamban felváltva jelentkezik, és a tétel polifón szövését csodálatos lüktetéssé varázsolja. — Szintén „bolgár ritmusú”, de nem 9/8-os ütemű, hanem 3 + 2 2 + 3 tagolású a Scherzo Triója. Ez a különös ritmuskombináció nem más, mint a magyar zenében a múlt század közepétől uralkodó ♩ ♩ ♩ „chorijambus”, de ♩ ♩ ♩ kvintolákká szelidült alakban. Az itt jelentkező csodálatosan szép magyaros pentaton téma mintegy illusztrációja Bartók „bolgár ritmusba oltott magyar dallamainak”.²⁰

²⁰ L. 14. jegyzet.

(breve)
più p

(15) *pizz.* *p* *arco* *mp*
pizz. *p* *arco* *mp*
arco *mp* *arco* *mp*

pizz. *arco* *mp* *pizz.* *arco* *mp*
etc.

(TRIO) $\text{♩} = \text{♩}$ *accelerando*
con sord.

pp

pp

con sord. *pizz.*

pp

al Vivacissimo $\text{♩} = 120$ (10)

arco

in rilievo

pp

*) $\frac{2+3+2+3}{8}$ o $\frac{2+3+3+2}{8}$

First system of musical notation, consisting of four staves. The top staff features a complex melodic line with many accidentals and slurs. The lower staves provide harmonic support with various rhythmic patterns and slurs.

(15)

Second system of musical notation, starting at measure 15. It features four staves. The top staff continues the melodic line. The second staff has long, horizontal slurs. Dynamic markings include *mp* and *mf*.

(20)

Third system of musical notation, starting at measure 20. It features four staves. The top staff continues the melodic line. The second staff has long, horizontal slurs. Dynamic markings include *mf*.

Fourth system of musical notation, featuring four staves. The top staff continues the melodic line. The second staff has long, horizontal slurs. Dynamic markings include *f*, *mp*, and *etc.*

4. c)

Allegro molto $\text{♩} = 132$

P. I

P. II

Perc. I

(32)

(37)

P. I

P. II

Perc. I

P. I

P. II

Perc. I

etc.

Detailed description of the musical score: The score is for a piano and percussion ensemble. It consists of three systems of staves. The first system (measures 32-37) includes two piano parts (P. I and P. II) and a percussion part (Perc. I). The piano parts play chords and arpeggios, while the percussion part plays a rhythmic pattern. Dynamics range from *f* to *ff*. The score includes rehearsal marks (32) and (37). The second system (measures 38-43) includes two piano parts (P. I and P. II) and a percussion part (Perc. I). The piano parts play chords and arpeggios, while the percussion part plays a rhythmic pattern. Dynamics range from *f* to *ff*. The score includes rehearsal marks (37) and (37). The third system (measures 44-49) includes two piano parts (P. I and P. II) and a percussion part (Perc. I). The piano parts play chords and arpeggios, while the percussion part plays a rhythmic pattern. Dynamics range from *f* to *ff*. The score includes rehearsal marks (37) and (37). The score ends with "etc."

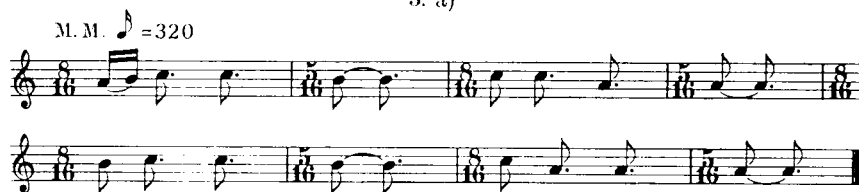

4/c példánk az 1937-ben komponált „Szonáta két zongorára és ütőhangszerekre” első tételének fő- és melléktémája 2 + 2 + 2 + 3 tagolás 9/8-os ütemben. Ebben a tételben Bartók — Demény János találó szavai szerint — „az ütőhangszerek által felszaggatott emberi lélek legdémonibb mélységeit tárja elénk”.

A Mikrokosmos VI. 148. száma szintén 9/8-os ütem 4 + 2 + 3 tagolásával erősen emlékeztet az ilyen ritmusú albán táncokra. Bartók itt is az ostinato-kísérethez folyamodik, hogy az így rögzített ritmussal szabad szárnyalású dalmot állítson szembe.

A bolgár népi táncdallamok összetett, bonyolult ritmusainak megfelelőit is megtaláljuk Bartók műveiben. Így a 8 + 5/16-os ütemfaj 2 + 2 + 2 + 2 + 2 + 3 osztódásban igen gyakori ritmuskombináció a bolgár népzeneben. 5/a dallampéldánk ezt 2 × 8/16 és 5/16-os ütemek váltakozásával lejegyezve közli. Itt a ritmus lüktetése az összevont ütemtagok következtében nem eléggé pregnáns a közölt „horovodna” (táncdallam) közepes tempójában.

5. a)

5/b példánk „Horo dadinata” nevű táncdallam, amelynek gyors tempójában már jobban kibontakozik a ritmus lüktetése. A dallam AABB szerkezete egyik főtípusa a Balkán táncdallamainak.²¹

5. b)

Za - szpal Pe - tőr pot ho - re - ja

Pot ho - re - ja na ko - re - na.

Pot ho - re - ja na ko - re - na.

²¹ SZTOIN: 6. jegyz. i. m. 2675. sz.

5/c példánk Bartók 1938-ban Szigeti József hegedűművész és Benny Goodman klarinétvirtuóz felkérésére még Európában komponált, de már csak Amerikában előadott „Constrasts” Trio für Violine, Clarinette und Klavier című művének „Sebes” feliratú 3. tételében a 8 + 5 ritmusú, Piu mosso tempójú, csodálatosan szép melódikájú rész. Érdekes, hogy Bartók (az 5/a példával egyezően) a 8-as tagolás utáni 5-öst pontozott ütemvonallal választja el, talán hogy a két szólóhangszernek a zongorával és egymással szembeforduló dallamát ritmikailag jobban alátámassza.

5. c)

Piu mosso, ♩ = 330 (♩ = 25: ♩ = 110
♩ = 165)

Change to Clarinet in A

Prenez une Clarinette en La

Piu mosso, ♩ = 330 (♩ = 25: ♩ = 110
♩ = 165)

mp

(135)

(135)

The musical score is divided into two systems. The first system covers measures 140 to 144. Measure 140 is marked with a circled number (140) and the dynamic *p dolce*. The piano part features a steady eighth-note accompaniment. The second system covers measures 145 to 149. Measure 145 is marked with a circled number (145). Dynamics in this system include *p*, *cresc.*, *mp*, and *mf*. There are also performance markings such as *rit.* and *rit.* with a star symbol. The piano part continues with a consistent accompaniment pattern.

The image displays a musical score for a piece titled "BARTÓK ÉS A BOLGÁR RITMUS". The score is arranged in two systems, each with three staves. The top two staves of each system are for vocal or instrumental parts, and the bottom staff is for piano accompaniment. The key signature is one sharp (F#), and the time signature is 7/8. The first system includes dynamic markings such as *p* (piano) and *ff* (fortissimo), and the instruction *p legato*. A circled number (150) is placed below the piano staff in the first system. The second system also features a circled number (150) and ends with the abbreviation "etc.". The piano part is characterized by complex rhythmic patterns and chordal textures.

Az előző példákából láttuk, milyen zseniálisan használta fel Bartók a bolgár népzene révén eléje tárult új ritmusvilágot. Amíg azonban a népnél végtelen finom ritmikai eltérések főleg a néptáncok valójában egyszerű: hosszabb és rövidebb lépéseken alapuló koreográfiáját tették változatossá, addig Bartók a népzenei ritmusok mesteri átértékelésével, hallatlanul kifejező művészi elemként való felhasználásával az alkotás koncentráltságának halhatós eszközeként, mérhetetlen módon gazdagította a zeneművészetet.

SOMOGYI SÁNDOR

IRODALOMTUDOMÁNYUNKRÓL, MÚLTJÁRÓL SZÓLVA

*Az irodalom nem is fogható fel
másképp, mint történetben,
mely maga is fejlődés.*

(Erdélyi János)

Néhány éve mondta ki egy határozat: az alapos szervezőmunkát igénylő szaktudományi rendszerezések Intézetünkben készüljenek. Ennek értelmében látott napvilágot a magyar irodalomtörténet szintézise, hat kötetben. Most egy újabb, ezzel rokonfeladat vár ránk: irodalomtudományunk történetének megírása. Ez is több éves, több szerzőt érintő munkának ígérkezik. Mint-hogy Bod Péterrel szólva: „Nem-is egy embernek tehetségéhez való, hogy mindent lásson, megoldasson és rendbe szedjen”.

1.

Első teendőink megválasztása eredményeink és helyzetünk bizonyos mérlegelését kívánja.

Midőn már javában készültünk az irodalomtörténeti rendszerezésre, az időben jelent meg egy, a szándékolt szintézis elvi kérdéseivel foglalkozó programcikk.¹ A megvalósult mű egyötöde, a régi magyar rész, ennek elveit váltja valóra. A többi négy, a harmadik — hatodik kötet nem. Ezek egymáshoz képest is más-más koncepcióra épülnek, kivált az irodalomszemlélet s a korszakolás terén. Gondolni erre, s éppen most: kötelesség. Tudva azt is, más kérdés, hogy a kutatások, a tudományos fejlődés akkori szakaszában mire vállalkozhattunk: milyen megoldásokra lehettünk vagy voltunk felkészülve, s megint más az, hogy realizált lehetőségünkkel, eredményünkkel, egykori szükségességét is figyelembe véve, elégedettek lehetünk-e.

Óhatatlanul állunk hát döntés előtt: kövessük-e a példát, kötetről kötetre akár a periodizációban, akár egyébként. Azaz: igazodjunk-e a tudománytörténeti munka ama többféle s még nem eléggé tisztázott értelmezéséhez, amihez a kézikönyv egyes fejezeteiben, egységes elvek és módszerek híján, ragaszkodnunk kellett. S egy utolsó szempont: döntésre váró kérdés. Az a polémia, ami az irodalomtudomány értelme és funkciója körül világszerte folyik.

¹ KLANICZAY TIBOR: Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése. ItK 1962: 59 — 73.

Röviden arról van szó, hogy századunk irodalomtudománya szinte egyaránt maradt le mindenütt a modern szükségletek, a korszerű művészet teljesítményei- és problémáihoz képest. Ami legfőképp abban leli magyarázatát, hogy a múlt századi genezisű nemzeti (s európai) irodalomtudományok sokáig nem tudtak — lényegében még ma sem — megszabadulni a maguk romantikus: eleve nemzeti bezárkózásra, partikularizmusra és túlzó historizmusra ösztönző örökség-hányadától. A leghevesebb megújulási kísérleteket, részint reakciójaként a romantikában — : a romantikus örökségben gyökeredző megrekedésnek, részint akciós válaszul az interstadiális állapotra, a nyugati, pontosabban: a polgári típusú irodalomtudományban látjuk. Általában, mellőzve most az orosz formalisták s a prágai nyelvész kör szerepét, a századelő s legtöbb helyen a szellemtörténeti irány (vagy korszakos megfelelőjének) kiemelése óta. A főcél mindenütt: egy lényegében nemzetek s nemzeti irodalmak feletti egyetemes irodalomtudomány létrehozása. (Ezzel korántsem azonos, de rokon törekvés, amivel a historiográfia próbálkozik a maga területén.) Az élénk igyekezet s nyomában a pezsgés hatását, ha nem is régóta, a házunk táján, olykor magunkon érezzük már. Következtében rossz és jó, helyes irányba serkentő és káros ösztönzésekkel egyaránt számolhatunk.

Nem is lehet ez másképp. Az újabb polgári irodalomtudomány legszámottevőbb irányzatai — practical criticism, svájci iskola, főleg E. Staiger és köre, new criticism, míg egyrészt helyes, megszívlelendő követelményekkel lépnek fel az újat-akarás jegyében, másrészt, végső elemzésben, retrográd filozófiai koncepciókra épülnek. egyszersmind tág teret kínálnak az ahistorikus, szubjektivistá szemléletnek. Legfőképp azért, hogy többé-kevésbé egyaránt tagadják a történetiség elvét, függvényeként pedig az irodalomismeret társadalmi aspektusát.

Így lyukadnak ki szükségképp az immanens műszemlélet vezéreszméjéhez. Amint az újkritikai iskola mondja: a történeti-társadalmi szempontot, mint az irodalmi jelenség „külsőleges” megközelítésének (extrinsic approach) okát és előfeltételét, mellőzni kell. Felfogásukban, kivált a svájci iskoláéban, ezért cserél helyet a jobbára egzisztencialista értelmű idő-koncepció a história „mechanikus múlásával”; ekként válik az ontológiai létezés-fogalom a művek létezés-mozzanatává, ugyanakkor vizsgálódási szférájává a „belsőleges megközelítést” (intrinsic approach) hirdető új irodalomtudománynak, ami voltaképpen műelemzés, illetve költészettudomány. Értékes hozadékát, részeredményeit nézve azonban olyan, amitől nemcsak lehet, kell is tanulni. Elsősorban elemző igényt és módszereket. De kritikus szemmel; éber figyelemmel a köztünk lévő ideológiai és világnézeti különbségekre.

Figyelemmel tehát a fejlődésre, hogy ne ragadjunk a múltba; számolva örökségünkkel, helytálló vívmányainkkal, hogy ne tévedjünk vakvágányra, mégha a jószándék jegyében is: így vegyük számba gondjainkat, első teendőinket. Kritikával hibáink, elavult eredményeink iránt, mivelhogy „a tudomány

haladása nem egyéb, mint lelkiismeretes kutatók szakadatlan küzdelme nemcsak egymás, hanem önmaguk ellen is, mihelyt valamely előbb alkotott véleményük helytelenségéről meggyőződtek” (Katona Lajos); egyszersmind új utakon.

Tervezetünk is erre törekszik. Szándéka szerint: hogy szembenézzen a feladattal, s ha tud, gondolatokat ébresszen róla, amelyek később változhatnak.

2.

Alapkérdés, elsőként vár válaszra: mit óhajtunk elérni a rendszerezéssel?

Axiómánk, hogy a hátrafelé néző vizsgálódás, miközben ismeretlen régiókat tár föl a mának, nemcsak folyamattá, hagyománnyá szervezi a megmetszakadó vonalú, koronként új és újabb elvekkel gyarapodó múltat, hanem kritizálja és értékeli is. Így célunk az, hogy irodalomtudományunk múltjának komplex módszerű és tüzetes felmérésével részint fogódzókat, részint viszonyítási lehetőséget adjunk mindenkinek, ki velünk együtt viseli szívén irodalomszemléletünk s irodalmi elveink alakulását.

Rendszerezésre törekedve, természetesen figyelembe vesszük: a nagyvilágban élünk — és Magyarországon. Miként tehát napjainkban vagyunk, akként leszünk a múltban is erős figyelemmel Nyugat-Európára. (Ahol az új kutatások már lehetővé teszik, a közép-kelet európai fejlődésre szintén.) Irodalomtudományi örökségünk ugyanis aligha oly szegényes: regionálisan szűkre szabott, az egykorú Európához képest, mint azt mondani szoktuk olykor; jobbára szokásból. S ugyanígy: mivel néha többet tartunk a hazai fejlődés gyümölcsének, — beidegzett, rossz hagyományunk ez is, mintsem az jogos lenne.

Közeledve a mához, mindinkább mutatkozik ez a kétarcú és újnak tetesző, ám nagyon is régi, egytestvér dilemma. Legmélyebb ősoka fejlődésünk töredékességében, szakadozottságában rejlik. Régebről is, de főképp a századelőtől, a hagyományos-hivatalos hazai irodalomtudomány első általános világától. Főképp a második évtizedtől, honnét már olyan törekvések ívelnek jelenünk felé, melyeknek serkentő vagy visszafogó hatása napjainkban sem szűnt meg.

Újabb fejlődésünket nézve a századelőn, egyszerre három irányból is. Ezeket látjuk: közbülső helyen a Nyugat-tábor tudományosságát; tőle balra a marxista iskola forrásvidékét: hatósugarában az első úttörőket, másrészt az új eszméhez határozottan, erősen közeledő leendő marxistákat; velük átellenben a Nyugattól jobbra pedig a „hivatalos” tudósok, a konzervatívok gyülekezetét. Antipólusok tehát: részint fejlődéstörténeti szempontból, részint egykorú, máris nagy fontosságú szimptomák alapján, a végletek. Innen a szél-só-bal, onnan a kifejezetten jobboldal mutatkozik. (Ami nemhogy csökken-

tené a Nyugat-tábor centrális fontosságát; ellenkezőleg, értelmezni segít a sáncai mögé tömörült: korántsem egységes, nem is egy irányba munkáló erőket.) Amannak, a baloldalnak élvonalában — virtuális középpontjában, egy inkább Európában járatos, de a hazai irodalmat is alaposan ismerő; egy erősen filozófiai, kiváltképp etikai hangoltságú: magát ha nem is mindig szerencsésen, de mindig erős, igényes gondolatisággal és nagy erudícióval kifejező, egyben forradalmat, radikális megújulást sóvárgó ifjú tudóst, leendő marxistát látunk: Lukács Györgyöt. Ki inspiratív erejű, ma is vitákat igénylő — ma sem nélkülözhető könyvével (*Die Theorie des Romans*) még 19 előtt fogja Európába röpíteni a hírt: megszületett végre, most már az irodalomban is, a korszerű magyar szaktudomány. — Szemközt Lukács- csal (és környezetével), egyben a Nyugattal is, a hivatalos maradiság, a jobb- oldal képviselői állnak. Részint az idősebb, már hanyatló generáció; részint nevelt- jeik: a némi korszerűsége vágyó mint Arany mondaná, az „ildomos, igyekezettű” ifjú-konzervatívok. Ezek sorában keresi helyét, vezéri szerepre hivatva, s nem lankadó igyekezettel, egy ismeretekben és intuíciókban egyaránt gazdag, ta- nító-professzoraihoz, Beöthyhez, meg Négyesyhez képest is érzékeny ízlésű, de máris megkésett tudósegénység: Horváth János.

Egy, a mai viszonyokat érintő megfontolás — tengelyében a szaktudo- mányi elzárkózás, a szűkös-szegényes nemzeti eszme: a romantikus-naciona- lizmus dilemmájával, erre az alaphelyzetre utal vissza. S nyomatékosítja: Lukács György és Horváth János eszméinek genezisé, életútjának irányulását és belső logikáját, némi kivételtől eltekintve, téves premisszá, alapján közelít- tettük eddig. Nemritkán a tudománypolitikában is: múltékony értékű, utili- tárius és aktuális szempontok szerint. Ezért találkozunk életművüknek: a félműltnak értékelésében olykor nem szerencsés, olykor gyökeresen hibás meg- oldásokkal. (Ily szempontból mindegy, hogy másképpen Lukács, és megint másképp Horváth esetében.) Főleg irodalomelméleti és -esztétikai vonatko- zásokban, s a körülöttük folyó, egyszer tételes, másszor indirekt eszmecserék- ben, vitákban. Tévedéseikből s a provizorikus megoldásokból számtalan zavar, megannyi félreértés gyűrűdzött tova a közelmúltban, s terjed azóta is, görcsöket és bajokat okozva. Így ma sem mondhatjuk még: ami volt, elmúlt, nincs többé, Lukács-, illetve Horváth-kérdés.

Törekedjünk hát előre haladni a kritikában. De megfontoltan és körül- tekintéssel. Környezetébe ágyazva: historikumában és sokoldalúan értelmezve a két nagy életmű genezisé, majd kialakulását az idő során. Legfőképp azért, hogy a maga tisztaságában lássuk: Horváth és Lukács hogyan kerülnek majd ismét szembe — antipólusba egymással, de később 1945-ben. Részint régi, eredendő különbségük, részint annak következtében, ami időközben történik velük. Minthogy az emigráns Lukács annak árán lesz igazi européer, világhírű, kiváló tudós, hogy 19-ben, a forradalom bukása után elszakad — el kell szakadnia a hazai fejlődéstől, ami később, és nemcsak a felszabadulás után,

már az emigrációban sem válik előnyére. Szemben Horváthtal, ki az ellenkezőjét teszi, s ki annak árán lesz a hazai-polgári szaktudomány legnagyobb mestere, hogy önként és mindinkább elzárkózik az újtól: Európától éppúgy, mint a kortársi-hazai valóságtól. Olyannyira, hogy ebben a tekintetben sincs hozzá fogható példa, sem a régebbi, sem a közeli múltban.

1945: ez újabb s a tizes évekhez képest komplexebb, magasabb szintű szembekerülésük tehát egy olyan tudománytörténeti-jelképi mozzanatnak fogható fel, amelyben az előidők antagonizmusa, bár új tartalommal és alapot cserélve, de mégis olyanformán: lényegében egy olyan kettősség alapján követeli a maga jussát, mint tette annak előtte. Szaktudományunk abba maradt európaizálódása így kerül ismét: részint a régi, részint új aspektusból napirendre. Kapcsán pedig egy másik követelmény: most már nemcsak az irodalmi hagyomány, egyben — s így eltérőleg a századelőtől, az irodalomtörténeti örökség kérdése is. Mindenekelőtt filozófiai és világnézeti szempontból, továbbá azért, mert Horváthnak időközben — 1919-től 1945-ig — írt szintézis-kísérlete nemcsak kimagasló, páratlan erényeivel tűnik ki a rokon-vállalkozások közül, de irodalomismeretének avittságával, koncepciójának ódon alapeszméjével: műltszemléletével is. Amit értsünk szó szerint, s amiért senki nem követte fenntartás nélkül (még aki csodálta, az sem), a jeles kortársak közül.

Magyarázatul e jelenségre, válasszal a *miért*-re ismét a századforduló s az onnét ívelő fejlődés szolgál.

3.

Egy rendkívüli képességű és nagy hatású, a történetekért tehát súlyosan felelős tudósnak, Beöthy Zsoltnak koncepciója jellemzi alapvetően a századvég s a közvetlen századelő irodalomtudomány-tudatát. Mint a korábbi fejlődés áttekintésekor még látni fogjuk: előzőjének, a Toldy képviselte romantikus-nacionalista szaktudománynak magasabb szintre emelt, de már dekadenciába hajló variánsaként. Mivelhogy, Toldynak még időszerinti s mérték-tartó nacionalizmusához képest, Beöthy már sovén, agresszív göggel fizeti hálaadóját a múltnak. Axiómának szánt elvét: „irodalmunk nemcsak kifejezte, hanem fenntartotta a nemzeti lelket” — ezért dekorálja a hivatalos államkonceptió és -propaganda hangzatos bombasztjaival: egyszer a volgai lovas hazug és bárgyú szimbólumával (milleniumi *Kis tükrében*); másszor, így rendesen, a jog- és kultúrtörténeti iskolából sarjadt „nemzetteremtő fajtság”-elvvvel, ami nem más, mint a — felfogására szintén jellemző — kultúr-szupremácia-elv komplexebb, „irodalmibb” változata. Író nagyjainknak is ily megfontolásból áldozták gyakorta; minthogy a „nemzeti lelket”, ami voltaképp a „nemzeti erő”, „híven és lelkesen őrizték századok óta mind a mai

napig”. Direkt függvénye ez alapvetésnek, hogy a nemzet és faj: ezek egész szellemi élete (kettejüké egyaránt, oszthatatlanul), az irodalomban, „a nemzeti szellem igazi tükörképében” revelálódik. Az irodalom tehát holmi hypertörténelemként literalizálja a nemzeti közösség szellemi múltját; így lesz, szaktudományi változatban is, a nemzeti önismeret legfőbb eszközévé s biztosítékává. Ami a koncepció logikája szerint eleve tudható, hiszen aligha van „nemzet a világon, melynek irodalma oly egyenes, benső és szoros viszonyban állott volna politikai életével, mint a magyar” (*Kis Tükör*). Vagy, más szemzőből, ezért: történelmünk változásai oly „mély nyomokat vágnak a nemzeti lélekben” – közösségi létünk, „nemzeti erőnk” kontinuitásában, hogy „a léleknek közvetlen, irodalmi megnyilatkozásaira is jellemzők lesznek” (ugyanott).

Korlátozott igazságelemekben ugyan gazdag, ám veszélyes elv, súlyos örökség: államilag fémjelzett kápráztató hatását, szuggesztív uralmát a következő, éppen most készülõ generáció fogja megsínyleni. Fõleg azért, mert irodalomtudomány és nemzeti sors, egy csaknem százados, mindenesetre Majláth Jánostól (*Uebersicht der Geschichte der magyarischen Poesie*, 1825) már világosan, tisztán ívelõ fejlődés eredményeként, akkor találnak végképp e koncepcióban egymásra, midõn a leghaladóbb rétegek közéleti s irodalmi eszmélkedését javában felhõzte már egy közelítõ (s inkább gyanított, mintsem tudott) nemzeti szerencsétlenség érzete; s midõn a Beõthyre cáfoló, többségében s legjobb erõiben ellenzéki irodalmat már tátongó, mély szakadék választotta el a Petõfi – Arany-kor idejét múltá, ám hivatalosan még idõszerûnek papolt esztétikájától s erre épülõ egyéb normáitól. S mi legtöbb: midõn lassacskán, részint mellõztetve, részint észrevétlenül, elhalt egy írónemzedék, amelyik nem tudta megteremteni a maga értõ – legalább érteni akaró kortársi kritikáját: tudományos ellenõrzését, s amelyik éppen ezért mintegy kiesett az irodalmi élet és köztudat folytonosságából. S mivel a mondott találkozás lényegét az adta meg, hogy a Beõthy-féle irodalomtudomány szolgálisan hozzásimult az aktuális politikumhoz, a légkörében nevelkedõ s tudományra hivatott ifjaknak – annál inkább, hogy jobbára „nemzetiségföltõ” dzsentrí, vagy végképp deklasszált középnesesi, ám így is, úgy is von Haus-aus hagyományörzõ világból indultak útnak –, nehezen adatott meg a lehetőség, hogy elõítéletek és tartózkodás nélkül közelítsék a valót: a modern irodalomnak virágjaiba hirtelen bomló, pompás virágzását, másrészt azzal kapcsolatos szaktudományi teendõiket.

Némi változást e nemzedék irodalom- és tudomány szemléletében csak az új század elsõ évtizedében látunk. „A tanár Sámbar Mátyásról magyarázott; a növendékei a pad alatt már Adyt olvasták” – írja Horváth János, ki e találó képben alighanem ifjú-tanári, személyes élményét örököltette ránk. A szaktudomány válságát tehát – egyik oldalról – az élõ irodalom élménye, a közönség-ízlés eladdig soha nem tapasztalt, gyors változása, részint diffe-

renciálódása tette tudatossá. Más oldalról pedig az, hogy az uralkodó tudományos irányzat módszere és alapelve a maga hétköznapiságában – céljában vált világossá: problematikussá. De, a jelzett változáshoz képest, már előbb is; így a korízlés fordulója, a közönség irodalomszemléletének gyors átalakulása (1905–1910 táján) a tudománytörténetben csak finálé, egyszersmind kulmináló pont: a válság hirtelen támadt komplexitását, közelítő kifutását mutatja.

Szaktudományi-módszertani szempontból ugyanis a századvég s a közvetlen századelő a pozitivizmus növekvő kimerülése-, erősödő agóniájaként is felfogható. Ami az ifjabb nemzedék tudatában már ily gondolatokkal járt együtt (hamarosan felpanaszolják): 'belefáradtunk a csalhatatlan törvényekbe és módszerekbe'; a Comte-i filozófiára építő első eszmélkedésektől a Taine-ig és Brunetiére-ig nyúló önámítás- és ígéretés-sorozatba; 'a műfajok szeparált életébe'; 'nem várunk semmi lényeges mozzanatot a detailokba tévedt, önhalálán idegesítő buzgalommal dolgozó filológiai dekadenciától'; és: 'nem várhatunk semmi új revelációt az irodalomtörténeti kritika impresszionizmusától sem' stb. Azaz: *Kis Tükör* ide, nagy-Beöthy oda, kiáltó hiányként jelentkezett a felismerés: minnek van irodalomtörténet, ha csak a részletekben, a lényegtelenben turkál; ezért nincsenek átfogó, minden igényt, a legmagasabb követelményt is kielégítő, gondolatokban és eszmékben gazdag szakrendszerezéseink. (Toldy műve ugyanis – egy rendkívül magvas, de mégiscsak népszerűsítő-összegezés kivételével – töredék maradt.) Holott már ijesztő mennyiségben szaporodtak, mintegy szintézisbe kíváncozva, a fontosabbnál fontosabb, és nemcsak Toldyn, már Beöthyn is túlmutató új eredmények. Szilády Áron és Heinrich Gusztáv a hazai filológiában, emez a komparatiztikában is; Katona Lajos ugyanitt, de távlatosabb, európai szinten, Négyesy László pedig az irodalomtudomány különféle szakágazataiban, főképp az elhanyagolt, másrészt újabb keletű segédtudományokban jutott régen várt s ösztönző felismerésekre. Kivált ez utóbbiakat övezte megbecsüléssel a kortársi közvélemény. Katonát azért, mert volt bátorsága kijelenteni a doktrinér közfelfogással szemben (1900-ban): „Kétségtelen (. . .), hogy a népköltészet ugyanúgy az irodalomtörténet tárgya, mint az emberi szellemnek bármely nyelvi terméke, amely bizonyos műgond jeleit viseli magán és szélesebb körre való hatás céljával jött létre, avagy ha ilyen cél szemmeltartása nélkül készült is, valamiképpen azt mégis elérte”. Továbbá azért is, mert kódexirodalmunk genezisét és származásrendjét szervesen beleszötte, ha nem is egészen, az egykorú Európa szellemi világába; Négyesyt pedig oly megfontolásból, hogy a nemzeti irodalomtörténet, mint nyelvproblematikával kiteljesült szaktudományi típus, dolgozataiban s elszórt megállapításaiban jutott mindaddig ismeretlen – még nem is várt öntudatra. Hiszen éppen a „fogható tények”, a pozitivistá túlbuzgalom időszakában hallotta ki a múltból fülel „a litteratum súlyosabb hangjait”: a formát és ritmust. Továbbfejlesztve nemcsak

Arany Jánosnak, meg Szilárdynak, de még a rájuk építő s kiváló képességű. bizvást mondhatni: korát előző ifjabb Aranynak verstanti (és -elméleti) eredményeit is. — Szította végül a szakkörök s az ifjabb nemzedék elégedetlenségét a külföld példája: a tudományosság művészi követelményét — a műalkotásba való állhatatos belemerülést hirdető B. Crocetól (kit szakfórumaink hamarosan fordíttatni s propagálni fognak) a német példákön át G. Lansonig, ki elszakadva mestereitől, Tainetól és Brunetièrè-től, átütő sikerű, korfordulót jelentő francia irodalomtörténetével már 1894-től reprezentálta az erudíció jogát és egységét a művészien igényes, tárgyi követelményének is tökéletesen megfelelő, elmélyült és lelkiismeretes munkával.

Íme az összkép és bizonyíték: csakugyan beért az idő — egy újabb összegzés, az újabb módszerek időszaka. Miként a legérzékenyebbek, és nemcsak keresésébe vagy öngúnyba forduló kritikai hangon, de olykor tevőlegesen, program-csírák képében, már szorgalmazták is. Például Haraszthy Gyula (BpSzle 1905), Szigetvári Iván (Athenaeum 1904); aztán az idősebbek: Heinrich Gusztáv (EPhK 1905), meg Alexander Bernát (Kisf TságÉvl. 1907), és mások. Néhányan úgy is, hogy művekkel jelezték elégedetlenségüket; így Bodnár Zsigmond (már 1891-ben), ki szintézis-kísérletében, Horváth János mondja: „A magyar irodalmat mintegy demonstratív anyagul használja fel az összes szellemi élet törvényszerű hullámvásának a kimutatására”; nyilván azért, hogy elkerülje a gondolat sorvasztó pozitívizmus ürességét. Vagy éppen Riedl Frigyes, ki egy erősen szakszempon-tú: rendszerezéséféle, de nem szintézis-igényű vizsgálattal (*A magyar irodalom főirányai*), mint pozitívista próbált kifejezést adni megújulást kereső igyekezetének; Bodnárhoz hasonlóan korán, már 1896-ban de másképp: irodalmunkat mintegy Európából, a nem-magyar fejlődés szemszögéből vizsgálta.

Korszerűség, túlhaladás a pozitívizmuson, mint jelszó és igény még sem a nevezettekben öltött testet, hanem az ifjú tudósok ama erősen franciás tájékozottságú, jobbára Párizsban, az École Normale Supérieure-ben tanult csoportjában, amelyik, elindulva a Gyulai szellemét őrző Budapesti Szemlé-től, előbb — de csak részint az Athenaeum, később, 1912-től (s kivétel nélkül) az Irodalomtörténet köré tömörült. — Közülük három kezdeményezés — regenerációs típus mutatja a leghívebben igyekezetük logikáját, útkeresésük irányát. Egy később rohamosan korrumpálódó és elsekélyesedő, de akkor még korrektnek, talentumosnak tetsző ifjú tanáremberé, Pintér Jenőé; aztán Horváth Jánosé (ki ekkor még gimnáziumban tanít); s végül egy leendő filozófusé, Nagy Józsefé. Míg Pintér a maga gyorsan írt, váratlan sikerű irodalomtörténetében (megj. kötetenként külön-külön, 1909-től), voltaképp szellemi atyja, Beöthy kezdeményét emelte magasabb szintre s tette ökonomikusabbá, hiányait is kiigazítva, Nagy és Horváth már szabadabban s merészebben választott irányba indultak. Főképp Horváth. Ő egyrészt úgy, hogy már 1908-i, irodalmunk fejlődésének fő mozzanatairól írt programdolgozatában (akárcsak

Pintér a maga művében), szolid hangon, de határozottan szembefordult a Beöthy-koncepció két balfogásával: a nem-magyar nyelvű, illetve „nemzetietlen” örökség – a latinul szerzett hagyomány, s a XVIII. század lebecsülésével. Másrészt azáltal, legfőképp Négyesy és Lanson hatására, hogy a messzemenően értelmezett anyagszerűséget merészen, igényes gondolatisággal állította impozáns tárgyismerete, erudíciója szolgálatába. Már tudva jól, – eszmélkedését így sommázzhatjuk: valamely rendszerezés értékét nagymértékben az dönti el, hogy korának abszolút anyagismeretéhez viszonyítva, mily gazdag szemléleti anyagot ölel fel, korszerű eszközökkel. Ebből a szférából indul hát keresni az irodalom alakulásának oly állandó, egyszersmind változó jegyét, amely mint konstans tényező egy szilárdan egységes, egynemű szintézisnek alapja lehet, variábilisként pedig meg tudja mutatni – minden külső (nem irodalmi) szempont anyagba-emelése nélkül – az irodalom korszakos tagoltságát. Megtalálva ez archimédési pontot az objektív idealista alapvetésű irodalmi tudat-fogalomban, leleményének közzétételétől méltán látták benne a kortársak, mind az idősebbek, mind az ifjabbak, irodalmunk nagyra hivatott, leendő rendszerezőjét. – Nagy József szintén egy immanensnek vett tényezőt szemelt ki szintézisépítő, egyben korszakolási elvül. Léven benne ugyan csak erős hajlam az elvont gondolkozásra, ő a kollektivitás, illetve az egyéniség bélyegét őrző stílushoz folyamodott, hogy eképpen találjon magának szilárd pontot az anyag értelmezése- és rendszerezéséhez. A maga korában ragyogó meglátás ez is; szerencsésebb helyzetben könnyen talált volna érintkezési pontokat az élő irodalom Babits-, illetve Ignóty-féle formaesztétikájával éppúgy, mint a szociológiai irányultságú, legkivált Schöpflinre jellemző törekvésekkel.

Nagy József (utóbb elvetélt) szintézis-szándéka s mellette Pintér, meg Horváth érdeklődése az új irodalom, kiváltképp Ady iránt (1909-től), egyaránt tanúsítja, hogy az ifjú-konzervatív tudósnemzedék, mintegy hátat fordítva a Gyulai–Beöthy-iskola sovén exkluzivitásának s apriori táplált ellenszenvének a modernnek, a „kozmpoliták” iránt, konszenzust keresett az élő irodalommal. Részben Riedl nyomán, ki, a pesti egyetem professzorátusából, nagymerészen, s a hatalomtól nem is jó szemmel nézve, elsőként foglalkozott (1905-től!), élő irodalmunkkal, továbbá a félmúltnak oly nagyjaival, mint Vajda, Reviczky és Komjáthy. Alighanem mint Riedl, az ifjú-konzervatívok is felismerték a veszélyt, ami később valóra vált: ahogyan irodalmunk „kettészakadt” még a hetven-nyolcvanas években, ugyanazon folyamat fenyegeti annak tudományos önszemléletét is. De amint más kérdés, hogy korántsem annyira az együttérző rokonszenv, mint inkább a hagyományörző, aktív ráhatás jegyében keresték kapcsolataikat az élő művészettel, főleg 1912-től, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság általuk (és felismerésük jegyében) történt megalapításától; úgy az is, hogy törekvésüket ellenfeleik: a modern irodalom, s az egyelőre még csak szétszórt dolgozatokban jelentkező ellenzéki

irodalomtudomány, szintén vitát sürgető, harcra kész elszántsággal fogadta. Mint Schöpflin mondta később: „A konzervativizmus kritikai munkájára egyaránt szüksége van a konzervativizmusnak magának és a fejlődő újnak; azt lehet mondani, hogy a kritika tartja az irodalmi élet hullámzásában a folytonosságot.”

Tartotta is, de nem sokáig. Mindenesetre, csatározások kezdődtek, elsősorban az irodalmi folytonosság, a hagyomány értelmezése körül, mivel hamarosan összegzésre, szintetikus önszemléltre törekedtek a modernek is. Főleg Schöpflin, kinek egy ily tárgyú könyve csak véletlenül maradt torzójában.² A múlt, mint hagyományforrás, Gyulai óta első ízben, így nyúlt végre a jelenbe olyannyira, hogy — új értelmet kapva az új művészetben — hovatovább ösztönzőleg hatott íróra és tudósra: konzervatívra és új ízlésűre egyaránt.

4.

Modern irodalom — korszerű hagyománytudat: eszmei-ideológiai (tartalmi) és művészi (formai) vonatkozásban egyaránt előfeltételezik egymást a századelőtől. A hangsúly azonban, főképp a tízes évektől, mint irodalmunkban oly sokszor, amaz elsőre, az eszmei oldalra esik. Minthogy Adyval szólva: a kirobbant „irodalmi háború gyermeke a szociális háborúnak”; „ezért félnek (és olyan sokan és meghatóan, nevetetően, de művelőinek és a szomorú országnak szépet és nagyot ígérően) tőle” (*Irodalmi háborgás és szocializmus*). Vagy szólva éppen Ignotusszal, ki bár szentül hiszi, hogy a műalkotás értéke nem a benne kifejezett társadalmi ideáltól függ, hanem a kifejezés minőségétől, kétségtelennek tartja „az esztétikának, ezzel az esztétikai értékmérésnek és megállapításnak is társadalmian determinált voltát” (*Laissez faire*). Nyilván az „irodalmi háború” élménye tereli az ő figyelmét is ily irányba. Máskor meg segíti ahhoz, hogy szinte szociológiai érzékenységgel appercipiálja korát: még „sehol sincs megírva, hogy' éhezik a magyar paraszt, hogy' lázad föl, hogy' sustorog benne a gyűlölet, hogy' szánja rá magát, hogy itt hagyja ezt a földet, melyhez beteg szerelem köti minden porcikáját” (*Olvadás közben*).

Szükségszerű, logikus járuléka e szituációnak, hogy a hagyomány körüli vitákban, ha nem is kizárólag, de mindinkább történet szemléleti-politikai, társadalomtudományi és szociológiai szempontok jussanak előtérbe, váljanak uralkodóvá. S természetesen, a múltból mindazok, akik legjobban reprezentálják ez újabb törekvéseket. Így kerül a viták középpontjába: mindenekeelőtt

² Az új magyar irodalom című, először 1912-ben közölt tanulmányához fűzi lábjegyzetül — később (*Magyar írók*. Bp. 1917. 89.): „Ez tulajdonképp csak első része egy nagyobbra tervezett tanulmánynak, amelyben a huszadik század elején megindult irodalmi mozgalmakat egész terjedelmükben szerettem volna feldolgozni.” — Tervének kései inkarnációját láthatjuk *A magyar irodalom története a XX. században* (Bp. 1937.) című könyvben, mely minden erénye mellett fájdalom, magán viseli már az 1919 utáni megtorpanás jegyeit.

Petőfi (Ady, Szabó Dezső, Oláh Gábor, Schöpflin, Kuncz Aladár és mások fáradozása nyomán); Eötvös (főképp Szabó Dezsőnek, Schöpflinnek s Laczkó Gézának köszönhetően); Vajda János (kiváltképp Ady, Schöpflin, Palágyi Lajos, Kuncz és Ignótus igyekezetéből). Aztán régebbiről, illetve az „elsikkasztott századvégről” azok, akik életérzés, ízlés, költői hangoltság terén többé-kevésbé úttörői s előkészítői az újnak: amonnan a kétségekkel – világával és önmagával küzdő öreg Vörösmarty, innen Reviczky és Komjáthy (Ambrus, Babits, Palágyi, meg Schöpflin fáradozása nyomán). S végül azok az ősök, akikben, korukhoz képest, rendkívül koncentráltan élt az európaiság – magyarság-élmény tragikum. Mint Csokonaiban, ki hányattatásaiban és vergődéseiben „a legvidámabb és legsúlyosabb mártírságú magyar költő, amióta ilyen csodalények születnek Hunniában. Mert ő már világosan, voltaire-ien tudta s vallotta kiváltságát (magyarságát), emberségét és bccsét”; mert „nemcsak trubadur volt, de a civilizáció énekes, korának européerje s a legmagyarabb kultúrember” (Ady: *A költői nyelv és Csokonai*).

Egyik fősajátsága e hagyománykereső, egyben átértékelő igyekezetnek, hogy senki nem törekszik a modernnek közül fenekestől felfordítani a hagyományos irodalomtörténet világát. Így a megújulásnak legjobb, legelszántabb szorgalmazói sem rugaszkodnak el esetről esetre alapvetően a hivatalos tudomány újabb eredményeitől s irányától. Például Vörösmarty körül, hol Schöpflin és Babits azt a fonalat gombolyítják tovább, amit még Riedl vett kézbe, Gyulai hibáit kijavítandó. Vagy Eötvös körül, ahol Szabó Dezső emeli magasabb, lényegében szociológiai szintre Péterfy és Bodnár kezdeményét. S végül a Vajda-, a Reviczky- és Komjáthy-értékelésben; itt megint Riedl az ős: a modernnek eredményei szervesen épülnek az övére. – Másrészt vitákat fékező: konszenzust kínáló tényező az is, hogy szólva Csokonairól, Eötvösről, Reviczkyről vagy Vörösmartyról, a szaktudományban ugyancsak erős az elmaradottság érzete. Elsősorban az ifjabb nemzedékben. Ők érzik kiváltképp, hogy néhány múltbeli nagyság közelebb áll a szívükhöz s a jelenhez, s mint az irodalomtörténet tanítja. „Mostanában az öreg Csokonait olvasgatom; nagyon szeretem. Hát te? »Kancsót fiu! Veszendő – Az élet, és előlünk – Mint egy palack bor elfogy!» – írja Horváth János (1910. április 26-án), s éppen Adynak, a korszerű Csokonai-kép első megfogalmazójának. Így a hivatalos tábor legjobbjai, ha vitatkozva is, de lényegében örömmel fogadják a modernnek higgadt s általában szakszerű törekvését. Jellemzésül ez utóbbira Schöpflinnek 1912-i Vajda-portréja említhető. Vagy Ady, Aranyéval rokon, avatott ráérzése a Világos utáni lírára: „Ha a petőfisták nem Petőfi gigászi bércein véreznek el, de Csokonaihoz járnak tanulni, ma sokkal gazdagabb a magyar líra” (*Csokonai Vitéz Mihály*).

Nem így a Petőfi és az Arany körüli viták; konzervatív és modern álláspont, hagyomány-óvás és hagyomány-csere itt már nem férhetek meg egymással. S ez egyben a viták másik fősajátsága. Véle pedig oksági, szoros össze-

függésben az, hogy az Arany–Petőfi-probléma nemcsak az antipólusok: a hivatalos irodalomtudomány s az új törekvések viszonylatában polarizált, ugyanezt tette itt is, ott is, mind a modernnek, mind a konzervatívok soraiban. Főleg amazokéban, minthogy pozíciójukat kényszerű egymásrautaltságuk határozta meg alapvetően.

Már Aranyban sem értenek egyet: így Ignótus Schöpflinnel, ez Babbitssal és másokkal stb.; hát még Petőfiben! Babbitnál, mint köztudomású, Petőfi a nyárspolgár képében jelenik meg; Szabó Dezsőnél viszont forradalmárként, ám úgy, hogy emlékképéből kettő derül ki. Először: hogy művében korántsem a politikai, népakaratban nyilatkozó demokratság a fontos, hanem az eleve elrendelt, misztikus demokratizmus; másodszer: hogy hiába nagy költő Petőfi, „a félbemaradt pályának erőpróbáit odatenni a világirodalom legnagyobb alkotásai közé: ostobaság vagy izetlenség”.

Ahány állásfoglalás, annyi koncepció; mindegyikben akad valami furcsa és meghökkentő elem, s gyakran megannyi okos, találó észrevétel. A vélemények és állásfoglalások labirintusából, tiszta világossággal s irodalom-értőn csak Ady iránya mutat kiútra. Petőfit, felfogása szerint, szellemében, egész életművében kell példaképp venni; tudva jól, hogy művészi teljesítménye nem mindig egyenletes. Ám tudva azt is, hogy Petőfi az ő „sokszor nagyon rossz, de gyilkos rímeivel, soraival, az akkori Magyarország legkényesebb uraira lövöldözött” (*Petőfi nem alkuzik*). Ha tehát leírta azt is – túlzó általánosítással ugyan, de indokolt s jogos kritikai érzéktől vezetettve, hogy a forradalmi költemények „nem a legjobb Petőfi versek, de Petőfi Sándor polgárnak legemberibb, leghevesebb s a valósághoz legragaszkodóbb vallomásai” (*A forradalmár Petőfi*), tette csupán azért, hogy oktalan bálványozás helyett a maga eredetiségében: ellentmondásos, nagyszerű valójában tegye meg hősét példaképpül az ország és irodalma elé; mintegy örök-aktuális, időtlen forradalmáreszményül. Mert „Szilveszter ő, *Az apostol* meg nem békíthető, örökösen lázas, olykor őrjöngő Szilvesztere, akinél a forradalomnak célja: a forradalom” (*Petőfi nem alkuzik*). És tanulságul – figyelmeztetésül a tudománynak is, minthogy „a visszafejlődött, kora-öreg s még ma is buta mágnások, papok, csak kicsit elváltozott táblabírák s rosszindulatú jövevények és éhes csalók kezén levő Magyarország Petőfit is kikezdi” meghamisítja: „Hajlandó ledegradálni valami rím-forradalmárfélévé, aki egy-két zsoldos tanár-fej szerint a szerelem dalnoka volt főképpen” (*Piros és fekete*).

Mármost, ami a hagyomány-vitát s benne az éltető példa: Petőfi szerepét illeti, ezért hangoztatja jómaga s a modernnek nevében: mi „Balassáéktól, kurucéktól s Csokonaitól ösztönöztettünk. Mélyebben, éltebben járván, Petőfinél csak a bátorságot, Madáchnál, Vajdánál az új poétai civilizációt kellett észrevennünk, Aranyból alig valamit, Aranyt hagytuk zsenijével együtt az tanítványoknak” (*A költői nyelv és Csokonai*; eredetileg nincs ritkítva).

Ez utolsó megjegyzése különös fontosságú: *Toldi* írójáról soha nem mond jó szót. Mély ellenszenve s leplezetlen rosszszérese Arany íránt, legkorábbi írásaitól végigkíséri életútján. Ha róla beszél, a „féktelen düh” s „még mennyi minden” szorongatja torkát. Így az Arany-értékelésben mindenkinek, még az általa oly respektált, okkal és joggal tisztelt Ignotusnak is ellentmond: „ha ezerszer kiátkoznak, én mégsem tartom másnak Aranyt, mint a kádenciázó magyar falusi nótárius típusának” (*Ignotus könyve*). Nyilván nem azért mindenekelőtt, mert Aranyban a Világos utáni fejlődés Deák-típusú, csak éppen művészi változatú inkarnációját látta kizárólag. Hiszen nemcsak *A walesi bárdok* őbenne élő Aranyát örökítette ránk, és Petőfiről sem hitte csupán azt: „Ha gazemberek és ostobák bele nem kergetik a háborúba, ahol elvesztett, bizonyosan Párizsba megy, konspirál III. Napóleon ellen, gyönyörű dolgokat ír s talán a Commune alatt éri a halál” (*Piros és fekete*); leírta bizony, el tudta gondolni a visszaját is ennek.³ Vagyis a jelek arra mutatnak, hogy kritikai- és arányérzéke nemcsak, és tán nem is elsősorban Arany miatt billent meg olykor, róla írván. Alighanem inkább azért, mert nem tudta s nem akarta elviselni, hogy lépten-nyomon, kezdve az Akadémiától az utolsó zuglapig, rendre csak Arannyal s az Arany-hagyománnyal leckéztessék a moderneket, őt elsősorban. S általában ugyanazok, akik a forradalmár Petőfit „még csak nem is a nyugati esztéta-farizeusok szép, csinos készütségével, tudásával, de speciálisan magyar kortes-igékkel” szelídítik a maguk világához. Azaz szemében az Arany-dilemma korántsem annyira önmagában, mint inkább az elsikkasztott és meghamisított Petőfi-hagyomány pendantja-, illetve ellenpólusaként jelentkezik, de – tekintettel a hivatalos álláspontra, e kettőségben elhatároló érvényel.

Mert mi az Arany-hagyomány a századelőn? Jánus arcú, változó értelmű jelenség. Közlelebről, tiszta eszmeiségében véve: össznemzeti érték, ami kultiváltsága ellenére (vagy éppen következtében) aligha vált még oly szerves részévé a közműveltségnek, mint az kívánatos és lehetséges lett volna, s mint Ignotus észlelte, érzékelte is.⁴ Azaz szűkebb jelentésben az Arany-hagyomány semmi más, mint az Erdélyi, Greguss, meg Csengery értelmezte irodalmi népiességéből az „emberiség-költészetig” nőtt művészi fejlődésnek legmagasabb

³ *Petőfi nem alkuzik* című tanulmányában; így: „Petőfi nem mindenben volt mértéktelen, de mértéktelen volt mindenben, ami érdekelte, s mértéktelen volt az útálata a muszájzseldekhez. Valószínű, hogy Deák Ferencel kibékül, ha 1867-ben él, de Deák Ferencre csak ráfogták a higgadságot. Deák Ferenc sokkal jobban, inkább Petőfi Sándor embere volt, mint Kossuth Lajos. Kossuth a néptribunná romlott, hiú, költőiségtelen rossz költő, Deák egy profán gesztusú, nagy próféta. Kossuth – micsoda történelemhamisításnak tetszik ez, holott így van – diákkorában mérnök, ügyes, számító ember, s Deák legjózanabbnak látszó alkotásai közben is az állandó poéta” stb.

⁴ „az embernek még afelől is kétségei lehetnek, vajon Arany János (. . .) valóban az egész nemzet szeretetében él-e, s nem pusztán ama kisszámú műveltekében, kiknek egyik felét, ha mer más fejjel gondolkozni, mint a másik fele, idegen bálványok imádójának bélyegzik, és kilakoltatják a nemzet szeretetéből” (*Kísérletek*).

szintű, legteljesebb vívmánya Világos után; bár súlyos és rendkívül mély, s nemcsak politikai-közéleti, egyben alkotáslélektani ellentmondásoktól is keresztbe-kasul szőtt költői monumentum, ám így is messzi sugárzó, ízlésteremtő- és formáló érték: klasszicitás, mely a nemzet egyeteméhez szól. Tágabb, *utólagos* értelmében viszont nemcsak az, hanem akadály, teremtett ellensége is a művészeti újnak; a fejlődés egy korábbi fázisának, főleg a Gyulai és Salamon értelmezte népies-nemzeti vívmánynak, ahistorikus, egyben normatív célzatú és erőszakolt életben-tartása – áttemelése, tőle már idegen időkbe s milióbe. Kiváltképp a „nemzetiség”-elv, a nemzeti eszme segítségével, ami fájdalom, Arany művén, nem ritkán mintegy bénító hatással: legszebb, legjobb energiáit fecsérelve el, tehát olyan módon, ami Adyék szemében rendkívül fontos volt, erősen elúrhodott.

Az Arany-hagyomány e változékony s egykoron (de még később is) erősen egymásba-játszó értelmezését az elvénhedő kritikus-barátnál, az ítéleteibe és ízlésébe csontosodó Gyulainál látjuk első ízben. Emlékbeszéde szerint (1883-ban) Arany már irodalmunk klasszikusa: „utolsó nagy képviselője azon nemzeti iránynak, mely költészetünkben egy félszázad alatt kifejezésre jutott”; munkásságában „mintegy tetőzik” újabb irodalmunk „legfőbb vívmánya: a nemzeti és a művészeti irány teljes összeolvadása”. Ami lényegében helyénvaló és igaz is, csak hogy járul ide még egyéb: egy másik Arany János, ki nemcsak klasszikus érték a maga nemében, hanem mérték a jövőre, szinte magyarság-norma, lévén „maga is nemzeti típus”. Éspedig azért, így minde nekfölött, mert „szemében a költészet a nemzeti szellem terméke volt”. Megvalósulása tehát egy, az Arany-műben csakugyan fellelhető, benne azonban még történetileg jelenvaló, tehát változó kategóriának, ami, önmaga tagadásával, mégis ahistorikus, időtlen normává légi esül –: de már Gyulainál. Így meglehet, Arany „talán kevésbé kifejezője korának, mint Vörösmarty és Petőfi, de inkább megtestesül benne mindaz, ami fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi”. Mi nem csoda különben, hisz „leginkább törekszik, hogy nemzeti egyéniségünket minél hűbben kiemelje, fölmutassa” stb.

Nyilvánvaló már innét, Gyulaitól nézve is, hogy meddő fáradság volt a romantikus-liberális, egyben népies-nacionalista Arany-eszményt állítani példának a modernnek, főképp Ady elé a századelőn. Annak az Adynak ti., aki egy hirtelen kiteljesült, mély ellentmondásokkal átszőtt modern osztálystruktúrában kezdett eszmélkedni. Mégpedig egy, az Aranyétól merőben eltérő, történelmileg új valóságsszemlélet, egyben felelősségtudat és magyarság-élmény neveltjeként; mélyen átérezve már azt is, amit az *Őszikék* időszakában (és később), még az új valóság-élmény és poétai civilizáció előhírnöke, Vajda sem érzett: „Fejünkre lassan-lassan ‘nőnek’ – „A beteljesedett végzetek” – „Tegnapján és mostanján az időnek”, midőn „Mindenki mindenkiért beteg,” – „Beteg századokért lakolva”.

Böethy pozíciója az Arany-hagyomány, illetve egyáltalán a hagyomány

körüli vitában, valamint szembekerülése Adyékkel: szerves folytatása Gyulai művének. (De csak annyiban, amennyiben a liberalizmus első nemzedéke s a Deák-párt koncepciója elődje lehet Tiszáéknak: Kálmánnak, Istvánnak egyaránt.) Beöthynél ugyanis, mint már említettük, az irodalom- és tudomány-politika szolgálaián hozzásimul az államvezetés axiómáihoz, lemond önállóságáról. Legfőképp az asszimilációs programban, ami történeti szempontból nem más, mint az Arany- (és Deák) -korabeli, vagyis még tisztán liberális „nemzetiség”-elvnek elfajzott, immáron sovén-nagyhatalmi változata. Ezért ha Beöthy gondokba roskad is „a magyarságba való tömeges beolvadás” miatt, mely „kétségtelen folyamatban van”, „különösen épp a művelődés központjaiban, városainkban”, úgy másrészt (ám ugyanezen) már lelkesül is, minthogy „ez a folyamat örvendetesen gyarapítja a nemzet testét.” Csak vigyázzunk – hangoztatja, nehogy az asszimiláció sodra „új s nem mindig összhangzó, sőt zavaró elemeket” hozzon szellemünkbe, mivel „az átalakulás gyorsabb, hogysen a lelki élet mélyére hatna.” Tudnunk kell hát – tanítja, hogy a pusztán csak nyelvi hódítás: látszateredmény. S ugyanígy azt is, hogy az átalakulás érzetének „a magyar lélek történetileg fejlett talajába kell bocsátania gyökereit s onnan szívnia életnedvét.” A „folyamatban levő hódítás”, tehát az asszimiláció „csak akkor lesz igazán megnyugtató, akkor lesz lelkünknek is igazi erősödése, ha nyelvünkkel együtt egyszersmind ideáljaink hódítását fogja jelenteni” (*Művelődésünk magyarsága és nagy költőink*).

Innen, ilyen irányból közeledik Beöthy a modernekhez s az általuk kezdett hagyományvitához. Irodalmi forradalmainkról szóló (hasonló című) tanulmányában is emígy sóvárog egy olyan irodalmi revolúcióért, „mely száz szállal fűződik a múlthoz, s különösen az irodalom nemzeti jellemének nem gyöngítésére, hanem ellenkezőleg, minél szabadabb és teljesebb kifejlesztésére törekszik”. Ezért idézi főképp Csokonait, Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt, „amint egymás kezét fogják”, s amint „egy érzés, egy lélek lüktet végig rajtok, magyar nemzedékeken, magyar századokon. Lüktet előre és fölfelé vonva őket s vonva velök és általok a milliákat, kik e lélekben közösek.” Ebben a közös lelkeségre épülő folyamatban pedig – mint Gyulainál is „fajunk”, illetve „nemzeti szellemünk” kontinuitásában, az utolsó két tag a legfontosabb: Petőfi és Arany. Minthogy szerinte is: „Petőfi épen olyan magyar, mint Arany, de más-más vonásokkal, egyik mintegy kiegészíti a másikat. Nemzetünk érzésvilága hatalmasabban lüktet Petőfiben; míg szemléletünk, felfogásunk, gondokodásunk, emlékezésünk világát és módját mélyebben Arany szelleme tárja föl” (*Művelődésünk magyarsága és nagy költőink*). Azokra az „idegen hatásokra” tehát, melyek „ma oly rohamosan áradnak felénk”, „bizóbb lélekkel nézhetünk annak tudatában, hogy immár nemcsak a mi szellemünkről van szó, melyet megtámadhatnak, hanem azokról a hatalmas erőkről, melyek segítségünkre jönnek: Petőfiről, Aranyról és társaikról.” Koncepciójában, végső soron, így válik panaceaává az elvont értelmű, időtlen nemzeti lélek, aminek, „ha kell:

áthasonító, ha kell: ellenálló képességét támogatják és gyarapítják a nagy irodalmi hagyományok”.

Tudni való persze: mint a korszakváltási fő mozzanatok mindig, úgy a magyarságféltés sem minden ízében egynemű, csakis retrográd jelenség. Van benne része, kivált nyelvi tekintetben, a művészileg indokolt, jogos aggodalomnak is. De miként más kérdés, hogy olykor még a jogos, indokolt aggodalom is túlzásokkal, félreértésekkel társul, például Horváthnak *A Nyugat magyartalanságairól* című dolgozatában, úgy megint más az, hogy a modernek magyarságát, elsősorban Adyét, korántsem nyelvi, hanem államhatalmi-ideológiai s véle járó osztálymefontolásból vonta kétségbe a konzervatív tábor.⁵ Mindenekelőtt Beöthy, ki a „nyugatosokat” és moderneket csakis magyarságukban támadta. Feltehetőleg ezáltal remélt gyors sikereket a nemcsak új ízlésre hajló, egyszersmind nacionalista közvéleménytől. Egyébként, mint többségükben a maradiak, Beöthy is süketen és vakon ment el az új mellett. Még „pro memoria” szánt, intim jegyzeteiből is az derül ki, hogy gúnyba kevert, tehetetlen dühvel, egyben értetlenül nézte: mi történik a művészetben. Amit olvasmányaiából von le tanulságul, visszanezvést is megdöbbsentő: „A nyugatosok összevételük vagy össze akarják olvasóikkal tévesztetni: az egyéniséget a csodabogárral” (1908); – „A holnaposok csak olyanok az igazi költők mellett, mint az *artisták a művészekhez*: kötél-táncosok, szemfényvesztők, bohócok. Az hiányzik belőlük, ami lelke a művészetnek: a lélek” (1909); – „Miért nem írok a futurista költőkről, Adyról és társairól? Ezeket csak kétféleképpen lehet tárgyalni: humorosan vagy pathologice. Én pedig sem humorista, sem psyhiater nem vagyok” (1912) stb.

Hogy Beöthy vitte végképp zsákutcába az irodalomtörténet és a szaktudomány ügyét a századelőn, s így esedékes volt a *belső* megújulás, mutatja az is: az akkor már időtlenségbe zuhant, elvénuilt Gyulai is több megértéssel volt a modernek iránt, mint ő, az alkotóereje teljében levő ifjabb tudós. Hiszen ha Gyulai vaskalaposan bíraltatta is Adyt (ifjúságának lelke-testvérével, Lévayval), útját, amennyire ez tőle tellett, figyelemmel kísérte. Hébe-korba olvasta is; egyszeri, véletlen találkozásukkor pedig így szólott hozzá: 'Ha még egyszer olyan verset ír, mint Én a halál rokona vagyok, szívesen közlöm a

⁵ A magyarságféltő nyelvvédő túlzásokat illetőleg, jó szemre és fülre valló megfigyeléssel szolgál SCHÖPFLIN (levele Adyhoz; 1911. február 19-én): „A barátod, Horváth János nagy cikket írt a Magyar Nyelv című folyóiratba a Nyugat nyelvéről. Ne ijedj meg, neked egyest ad, sőt talán kitűnőt is, rajtad kívül Babitsnak, Móricznak, Oláh Gábornak, Ignotus és Kaffka kettést kapnak, a többi négyest, Szomoryst kiesapják az iskolából. Tréfa nélkül szólva, a cikkben sok helyes dolog van, írója okos ember, de ő is belebotlik Szarvas Gábor nyelvtudós iskolájának legfőbb hibájába: nyelvi dolognak minősít olyanokat, amik stílus-ügyek, tehát a nyelvtudásnak semmi köze hozzájuk. Szabálytalan, sőt anarchisztikus stílusnak lehet jogosultsága, sőt művészi szüksége, — szabálytalan nyelvnek nem. Egy pár ponton, apróságokban, nyelvi hibáinak mond olyan dolgokat, amelyek talán inkább fejlődés vagy legalább az élet változásából folyó nyelv-változás dolgai: én nem hiszem, hogy szabad volna az íróat annyira megkötöni, hogy csakis olyan nyelvi-formákat használhasson, amelyeket a nyelvbéli tradíció igazol” stb.

Budapesti Szemlében'.⁶ Meglehet, e kijelentésében nincs több, mint ami egy, már az elmúlásra készülő, de művészileg még fogékony vénembertől telik; s bár meglehet, ajánlatából — nem tudni, miért: semmi nem lett, való igaz, hogy Gyulai soha nem nyilatkozott durván Adyról. Emberségét és tehetségét, tisztességét és magyarságát nem vonta kétségbe. Egyáltalán: senkiét a modernnek közül. Megmaradt régi vágású, erkölcsi tartású liberálisnak így is: „A legújabb irodalomban is vannak tehetséges és nem tehetséges emberek. És vannak olyanok, kik eredetiek, és olyanok, kik utánzásból élnek”. Mindenesetre, megpengette ő is, félszemmél szinte Aranyán, halott barátja emlékképén csüggve: „a nemzeti vonás legkevesebb bennük, ez tény”. Ady azonban így sem vált szemében rossz magyarrá. Lett csupán „tehetséges ember”, ki „tele van affektációval, már pedig aki a költészetben affektál, az olyan, mint aki a tiszta bort hamisítja” (l. nyilatkozatát az 1909-re kiadott újságírói almanachban).

Íme, főbb vonásokban a modernnek s a konzervatívok ellentéte abban a hagyományvitában, ami végső értelmét az új irodalom, főképp az Ady körüli polémiákban: kritikai állásfoglalásokban találja meg. Melyek közül csak egy mozzanatra, a szempontunkból legfontosabbra leszünk figyelemmel. Arra az etapra és akcióra, melyben konzervatív részről, híven az idők járásához, nem az öregek álltak sorompóba, hanem már hűtlenkedő, említett neveltjeik. Főleg kettő: Horváth János, meg Pintér Jenő.

5.

Ez mint az Irodalomtörténet kezdetben toleráns szerkesztője az új művészet, főképp Ady iránt, Horváth pedig a folyóirat gazdájának, a Társaságnak egyik alapítója- és legelső titkáráként. Ők ketten, s mellettük még néhány elvbarát: Baros Gyula, Imre Sándor, Szilágyi Sándor stb. álltak leginkább ütközőpontban a hivatalos tudomány idősebb potentátjai s az élő irodalom modern szempontú: radikális megújulásra törő kritikuscárdája s közvéleménye között. Leginkább Horváth, aki Adyhoz bár megértő szándékkal, őszintén és jószívvel, ám tanúsítják a történetek: egy még tán korántsem kellő önisme.

⁶ *Ady-Múzeum II.* Szerk. DÓCZY JENŐ és FÖLDESZ GYULA. Bp. é. n. 85.

⁷ Találón jellemzi e situációt SCHÖPFLIN (levele Adyhoz; 1913. április 13-án): „Utóbbi időben mindenféle formában nagyon közelednek hozzám a te barátaid, Horváth János és társai: jó szívvel fogadom a velük a kapcsolatot. Úgy látszik, kissé nehéz a helyzetük a társaságukban, az akadémiai tekintélyek, akiktől nekik sokjuk függ, rossz szemmel nézik hozzád és hozzánk szólásukat, nehézségeket csinálnak a folyóiratuknak, s azért választották be Babitsot és engem az irodalomtörténeti társaság választmányába, hogy támogatói legyünk törekvéseiknek. Hát én segítségükre leszek, ha arra kerül a sor s szívesen dolgoznék a folyóiratukba (. . .) Azt látom, hogy neked erős híveid vannak köztük s jobb hiszemű emberek, mint amilyennek nyilvános fellépésük után látszottak, világnézetük egy kicsit kevert, sok gondolatuknak nem merik levonni a konzekvenciáját s nagy bajjal próbálják összeegyeztetni például a Tisza-kultuszt az Ady-kultusszal.”

reten és megfontoltságon alapuló, mindenesetre nem eléggé fölmért — ennyiben máris változásokat, visszahőköléseket ígérő pozícióból közeledett. Ami — ugorjunk most előre az idő során, annyit is jelent, hogy Adynak Horváthban is, mint környezetében oly sokszor, csalódnia kellett. Továbbá azt, hogy ha akadtak is köztük kelletlen: olykor csak kellemetlen, olykor nagyonis fájó félreértések, kapcsolatuknak, ideiglenes jóviszonyuknak felbomlásáért mégsem a költő felelős. Ellenkezőleg: Horváth bizonyult alkalmatlannak arra, hogy tartalmasnak, szépnek ígérkező ismeretségük idővel maradandó, megalapozott barátsággá érjen.

Hangoztatandó ez annál inkább, éspedig erős nyomatékkal, mivel sok még a félreértés, részint a legenda is, Horváth személye s kiváltképp Ady-élménye körül. Vannak például elgondolások, melyek szerint Horváth — konzervatív oldalon és változatban — mintegy olyanformán törekedett lényegi: modern szempontú, radikális megújulásra, miként a Nyugat lázadó a maguk posztján, saját elgondolásuk szerint. Ami pedig nem fedi a valót. Miként a legmélyebb összefüggések szintjén ez a közelmúlt sommázat sem: „egyetlen konzervatív tanár akadt, aki megértette a költőt, mielőtt kritikát mondott róla: Horváth János, s a hatalom abba is belefojtotta a megértő szót”. Horváth ugyanis mindennemű kényszer nélkül, azaz jószántából s már előbb idomult Tisza István politikájához: lépett a Magyar Figyelő munkatársai közé, s nem is egy akármilyen témával, hanem a Nyugat forradalmáról, a „nyugatosok” fejlődéstörténeti helyéről írva, hogysesem többé-kevésbé még független pozícióban érhetne volna Rusticusnak, alias gróf Tiszának raffináltan számító és tudákos-ostoba, ám rendkívül beszédes, nagyonis aljas támadása. Számoljunk hát a körülményekkel, semmit sem mellőzve. Mindenekelőtt azért, mert az Ady-kérdés nemcsak a Nyugat-kor irodalomtudományi főkérdése: tájékozdási, egyben kritikus pontja a tudománytörténetnek, így Horváth művének is.

Ily szempontból fontos, hogy az Ady—Horváth-kapcsolat korai dokumentumai még úgy hatnak, mintha vitatkozva ugyan: szinte kölcsönösségi alapon, ám mégiscsak jól, rendben megférnének egymással. Azt látjuk ugyanis: ha Ady, még 1908-ban, felpanaszolta volt, méltó dühvel, jogos keserűséggel telten: „Újfent morognak salabakterék: — Mi magyarságunk nekik nem elég”, Horváth erre még 1910-ben is így reflektál: „Figyelemmel kísérem, amit a lapokban írsz; sőt újfent morogni készülök” — ; sorait ezzel fejezve be: „Üdvözöl Horváth, egy vén salabakter”.⁸

Ugyan miért? Csak álláspontját jelölné? vagy esvén borongós, rezignált hangulatba, ironizálná is magát? Lehet valami igazság mindkettőben. Hiszen

⁸ Az Ady—Horváth-levelezésből szánt szándékkal idézek bővebben. Az eddigi feldolgozások ugyanis, miért, miért nem, kivétel nélkül mellőzik az Ady—Horváth-párhuzam bemutatását és értelmezését. Idézeteim, komplett szövegkörnyezetükben, több helyt is olvashatók. Legjobb, de a költő és kritikus kapcsolata sajnos egyoldalúan, csak Horváth oldaláról bemutató kiadásuk: *Ady Endre válogatott levelei*. Bev. és kiad. BELIA GYÖRGY. H. n. 1956. 643 l. Magyar Századok-sorozat. Szerk. TOLNAI GÁBOR.

Horváthnak gyanítania, sejtienie kellett: egy számára vonzva-taszító ismeret-ségnek: egy hovatovább döntést, határozott állásfoglalást kívánó kapcsolat-nak került a büvkörébe, magyarán válaszút elé. S általa egy olyan – lényegé-ben és eleinte – se ide, se oda nem húzó pozícióba, amit az idő során egyre nehezebben tudott fenntartani. Mivelhogy nemcsak önmagával s vállalásaival kellett számolnia, egyben jó néhány váratlan, helyzetét nehezítő más tényező-vel is. Így mindenekelőtt azzal, hogy rendszeresen érték (s itt nem Adyról van szó) olyan szúrások is, melyeket igaztalannak érzett, s joggal. S amelyekre fájdalom, szintén igaztalanul, hasonló elfogultsággal válaszolt.⁹ Mindenesetre, így is időbe telt, míg énjének maradibb: neveltetésének, múltba húzó alap-elveinek s tán szándékolt jövőjének is elkötelezett része végre győzni tudott a lázadó vágy és ellentétes vonzalom: jobbik valója felett.

Ennek a folyamatnak egyik első, atmoszféra-idéző dokumentuma az a levél, melyet Horváth még 1910 áprilisában írt a költőnek, újdonsült ismerőse-ként, de már hónapokkal annak utána, hogy könyvecskéjét (*Ady s a legújabb magyar lyra*) megírta.¹⁰ Ebben olvassuk önvallomását: „Jólesett, hogy jóba-rátodnak szólítottál, mert én csakugyan annak éreztem magamat a legelső pillanattól kezdve, amikor költészeted eredetiségét s benne egész életedet, egyéniségedet megértettem”. Később, december 30-án pedig így ír: „Kedves Bandikám (. . .) Holnap délután elmegyek a helybeli [margittai] református templomba és sírva fogok ráborulni a bírák székeinek a könyöklőjére, mikor az esteledő homályban a csizmadiák kara rázúdít arra, hogy »Ismét egyik esztendeje, Istentől kimért ideje Telék el a múlandóságnak«. És bizonyos, hogy rád fogok gondolni, mert a te műzsád ríkatott meg: az Idő. »Elmult, vége, mint kezdete. Már van csak emlékezete.« – Különben is sokat gondolok

⁹ Jellemzésül három említhető. Közülük kettő a Fenyő írása. Az első, egy recenzió (Nyugat 1910, I: 406–409), a Horváth-szerezte Ady-bírálatról. Pontatlan és igazságtalan kritika. Épp abban marasztalja el Horváthot, mintegy a tankönyvszerzők plagizátorá-nak mondvá őt, amiben a legjobbat nyújtja és elsőként: Ady szimbólizmusának, látás-módjának elemzésében. – A másik, egy Fenyő-glossza a Nyugatban (1913: 13. sz.), Angyal Dávid inkorrekt támadásáról Horváth ellen, illetve a Horváth – Angyal-polémiá-ról. Így kommentálja: „Nem is értem, hogy mit veszekszik [ti. Angyal] Horváth Jánossal; béküljenek ki és együtt kezdjenek harcot a közös ellenség: a becsületes irodalmi törek-vések ellen” stb. – Végül egy, A Héttel kapcsolatos példa. Előzménye: Riedl és Tolnai, de főképp Riedl, bebizonyítják, hogy Thaly kuruc-dalai – hamisítványok. A jobbára nacionalista közvélemény tüstént ellenük fordul. Horváth is állást foglal ez ügyben; Riedlék pártján, *Kurucdal-pör* című cikkével (1913-ban). Alighogy ez megjelenik, reflek-tál rá A Hét (1913: 15. sz.). Az írás szerzőjéről kettőt lehet feltételezni: vagy azt, hogy nem tudja, mit ír; vagy azt, hogy tudja, de akkor olyan cinikus, hogy párját ritkítja ebben a nemben: „Tolnai úr és Riedl úr elhatározták, hogy felfedeznek (. . .) Ugyan ké-rem! Nem volna jobb, ha valamivel produktívabb munkát végeznének, mint az efféle számartságokat? Mondjuk például, ha fát vágnának, vagy bankot gründolnának. (. . .) Hát nem mindegy, hogy ki írta azokat a kuruc dalokat?” és így tovább. Persze, Horváth reflexiói sem különbek, legalábbis hangvételükten. Ott vannak elszórva az egykorú lapok hasábjain.

¹⁰ A megjelenés időpontjára nézve maga Horváth szolgál útmutatással (*Tanul-mányok*. 1956. 5. l.): „Legutolsó irodalomtörténeti tanulmányom tárgya (. . .) csak kisza-kított részlet *Ady s a legújabb magyar lyra* című, 1910-es évszámmal, de már 1909 őszén megjelent füzetemből”.

rád, Kedves Öregem. Elalvás előtt, felébredés után, el-elgondolkozom rólad és látom, hogy egyre jobban szeretlek (. . .) Áldjon meg az isten ez új esztendőben, hogy szépet s maradandót alkothass, adjon erőt, lelki csendességet, jó kedvet és megérett lelkeket!" S még utoljára is így: „Kedves Öregem! Napról-napra halasztgatom az írást. Meglehetősen elszoktam a veled való beszélgetéstől, mióta a kis Sírhanolókát állítólag rólam írtad (. . .) félreálltam előled még gondolatban is; mint akin méltatlanság esett olyan részről, ahonnan a legkevésbé várta. Nem nehezteltem én egy cseppet sem; csak mogorván és szóltanul beljebb szorítottam egy lyukkal a szíjamat, mert úgy éreztem, hogy megint «fogytam» egyet. (. . .) azt kellett konstatálnom, hogy jóhiszeműségemet vonod kétségbe s meggyanúsítasz isten tudja miféle oldalvást pislogással – Akadémia, Kisfaludy-Társaság stb. felé. (. . .) nem illett rám, amit ott írtál (. . .) Nem nézek én, Kedves Öregem, se jobbra, se balra, még tán előre sem; legfeljebb csak a lábam elé, a régi öregek bölcs figyelmeztetése szerint (. . .) Köztünk legyen mondva: azért, hogy nem leszek magántanár, eljössz-e annak idején vőfélyné a lakodalmamba? (. . .) feltétlenül írd, mégpedig sokat (. . .) szeretettel simogat vénhedő bátyád János” (levele 1913. május 19-én).

Kettőre válaszolandó: mi történik a háttérben és időközben; másrészt: hogyan értelmezzük Horváthnak rendkívül öntudatos, az igazságot mintegy magának vindikáló hangvétele, folyamodjunk a tényekhez tanácsért. (Tudva azt, számolva azzal is, hogy leveleiben egyebekről is szó esik. Például Adynak politikai-közéleti kapcsolatairól, Horváth-értelmezte viszonyáról a szociáldemokratákhoz s Buchinger Manóhoz stb. Témánk szempontjából azonban mindez, s ugyanígy: a többi Horváth-levelel kipontozott hányada is bizvást mellőzhető.)

Ady említett glosszája, *A kis sírhantolók*, öt hónappal ennek előtte, 1912 decemberében jelent meg a Nyugatban. Csakhogy szó sincs benne arról, hogy Horváth János – így: nevén nevezve – „rosszhiszemű” lenne. Nevet ugyanis cikkében Ady nem írt. Más kérdés, hogy „a kis sírhantolók” csoportjába alkalmasint Horváthot is belegendolhatta. Horváth szenzibilitása különben sem lehet ezúttal mérvadó, minthogy furcsán volt érzékeny ember. Hiszen időközben, 1909-től 1913 tavaszáig, éppen ő írt olyanokat, mikért Ady sans gène küldhetett volna goromba, névre szóló válaszokat neki. Csupa olyat, hogy nem teszi ki az ablakába. Jelesül azért, amiért, még 1909-ben, minden disztinkció nélkül így jellemezte a modernnek – per „Adyék” költészetét: „S a t n y a é r z é k i s é g r í k i minden sorukból (. . .), min minden ép férfilelek megütközött. A vérszívó csók, a halálos ölelés, ha annyszor emlegettetik: kórtünet. *Köpedelem az egészséges ember előtt s undorodás nélkül csak orvos hallhatja*”.¹¹ (A kurziválás tőlem való, a ritkítás eredeti.) – Továbbá az effélékéért; ismét 1909-ből: ami érték az új lírában, Adyban is, „azt nemcsak

¹¹ Id. művében ír így.

méltányolni, sőt élvezni is tudom, jöllehet oly környezetből kell kihámoznom, mellyel a legnagyobb mértékben ellenszenvezem: *egy léha erkölcsi felfogás salakjából*” (eredetileg nem kurzív). – Vagy az ilyen, megintcsak 1909-ben írt illetlenségért: *A falu bolondja*, persze: Aranytól, példakép lehetne Ady előtt. Olvassa csak el, „talán már olvasta is, hisz ez nem ballada”, és „szégyelje magát!” (Eredetileg ez sem kurzív.)

Ha lenne itt tere és célja a további példálózásnak, hasonlókat citálhatnánk 1910-ből, 11-ből, 12-ből is. Ám épp ily szempontból érdekes, hogy Ady korántsem oly sértődékeny mint Horváth. Pedig ő a művész; e passzusoknak (és a mellőzötteknek) ismeretében is türelmes, baráti gesztusokkal fordul bírálójához. Ha pedig végül (1912 végén), mégis türelmét veszti, érte nemhogy feddést, rosszallást érdemel, de csodálatot: hogy bírta eddig is. S ha tovább nem, tán épp az év derekán publikált, a *Forradalom után* című Horváth-tanulmány különös logikája, apriori szempontú Nyugat-értékelése miatt. Illetve az Irodalomtörténetben közölt, s mindinkább csípős, már nem is – mint kezdetben – csak ironizáló vagy hűvösen polemikus, de hovatovább egészen elfogult, nem ritkán antiszemita csengésű glosszák miatt, melyeket, más munkatársakkal egyetemben, rendszerint Horváth szerzett. Ám hangsúlyozzuk ismét: Ady nagylelkű, és nemcsak cikkének általánosító hangja, „névtelensége” miatt. Egyben azért is, mert – nota bene – még mindig kezét nyújtja: üdvözetét küldi Horváthnak (öccséhez, Lajoshoz írt levele útján; 1913. április 10-én).

De nehogy elfogultságba tévedjünk, nézzük e szituációt még egy oldalról. Onnét pedig, hogy Horváth levelébe – háborgó énjének, feldúlt lelki-állapotának lecsapódásaként, tehát elfogadható: közösegy emberi módon – olyan keserűség és zaklatottság is vegyül, amihez címzettjének semmi köze nincs. Van viszont a háttérből manipuláló s rosszmájú Angyalnak, meg a geszti bolondnak, Rusticusnak. A hűtlenkedő ifjú-konzervatívokat egyikük sem szívelte. Nem kell hát messzire menni a magyarázatért: miért éppen akkor (levelünk kelte előtt), dezavualták Horváthot, midőn az egyetemi habilitációját remélte. Tudható előre: ezekután csak remélte, s várhatta is még egy ideig. Ami persze korántsem indokolja, legfeljebb motiválja, némiképp érthetővé teszi különös szenzibilitását *A kis sírhantolók* ügyében. Más dolog ugyanis az Angyalok és Tiszák akciója, s megint más az Adyé. Oly tekintetben is, hogy a Tiszáknak még Horváthtal szemben sem, Adynak viszont Horváthtal szemben is igaza volt.

Valamivel később, háromnegyed év múltán jó el az Ady–Horváth-kapcsolat végső megromlása, most már felbomlása. A végzetes esztendő: 1914 tavaszán vagyunk; az Irodalomtörténetben ekkor jelenik meg egy glossza féle, s rendkívül idéetlen könyvismertetés, Loósz István gyengécske, egyébként Horváth koncepcióját visszhangzó művéről: *Ady Endre, Urája tükrében*. Baros Gyula – Horváthnak barátja s a lapnak állandó munkatársa,

szerezte ezt a recenziót. Éspedig bevett, de csak szűkebb szakmai körökben ismert szignója alatt. Ady, nem utolsósorban Borosnak megtévesztő, Horváthéra ütő stílje miatt, így tulajdonítja a közleményt – Horváthnak. (Ki időközben ugyancsak írt egyet-mást, továbbra sem: sőt, egyre kevésbé hízelgőt a modernnek s Ady Nyugatjáról.) Új mozzanat csak az, hogy a tudákos recenzióra – ne csodálkozzunk: Ady most már epés, eladdig nála nem tapasztalt indulattal reagál. Előbb egy magánlevélben: írja ezt Pintérnek, a lap szerkesztőjének (1914. május 30-án). Aztán egy glosszában: a Nyugat hasábjain (június 16-án), *Az élheterlen halhatatlanság* címmel. Ami ezt illeti: Ady ismételen – ki tudja már hányadszor, nagylelkűen polemizál. Ha tehát dühösen is, de újra nevek nélkül. Nem így persze levelében. Ott ajtóstól ront Pintérre: „Becsületesre mondom, nem fontos, mit ír rólam esetleg a lapod, sokkal fontosabb a te véleményed, az Imre Sándoré [s] tán még egy-kettőé. Ezt érezhetted, s azt is, hogy dölyfös tudok lenni, ha akarok, s ha egyetemi tanárságodnak [mert Horváthhoz hasonlóan, Pintér is ebben utazott] ártana az én barátságom – dölyf ide – dölyf oda –, félreállok. Az Irodalomtörténet nem fogja kimondani az utolsó szót az én súlyos ügyemben – pardon. Vagy alkudni, ahogy ez a lap és társaság tud, talán én is tudnák, ha – mondjuk – akarnék. De Ady Endrét az Irodalomtörténet még se verheti meg aképpen, hogy a rosszhiszemű s majdnem idióta Horváth Jánossal gáncsot vetett a jóhiszemű s szinte egészen idióta Loóznak. Kikutathatatlan kezdőbetűk még nem veszik el a te felelősségedet (. . .) Emékezz rá, édes Jenőm, hogy nagyon meg fogod bánni ezt az értelmetlen megalkuvást: bármiként is fog alakulni e szegény, ronda, szeretett ország sorsa. Lapod a magyar politikához hasonlít: tíz évvel később fogja észrevenni, hogy mi is lett volna a szerepe. Például: Ignotus zsidó, szkeptikus stb., de szabad-e ilyen nagyszerű embert (akivel különben haragban vagyok) úgy kezelni, mint ti teszitek. Hiszed-e, hogy Kéky Lajos, vagy hogyishívják, ér valamit, avagy neked – Neked –, elég a karrierista filozófia? Hetekig beteg voltam, nem írtam senkinek, inkább, ha kellett, táviratoztam vagy írtam. Meg kell ebből látnod, hogy téged kivételesen becsüllek, szeretlek s nyilvánvaló tévelyedéseid vagy látszólagos stréberkedéseid nagyon fájnak (. . .) Téged valószínűleg köt egy cél és egy alku, béne benissime, nem szólok bele, de indifélis ne légy hozzám, ugyanakkor, amikor Herczeg Ferenc bántásáért toporzékolsz. Ha nem félnék, hogy félreértesz, még arra kérnélek, hogy Ágner küldje be a tagsági számláimat. [Ady ugyanis, miként Schöpflin és Babits, a M. Irodalomtörténeti Társaság tagja volt.] Ez dehogyis azt jelenti, hogy elválnék tőletek: sőt: nálatok egynéhányunknak résen kell lennünk (. . .) Tartoztam (. . .) avval a szokatlan őszinteséggel neked, melyre társaságod nem szoktathatott rá. Ölel és szeret Ady Endre”.

A következőképpen pedig: Pintér – aki tán nem lenne később az, ami lett, ha most nem ezt tenné, bizonyos ingadozás után, mégiscsak közli, persze suttymban, fittyet hányva a magánlevél diszkréciójára, Ady sorait az érde-

keltekkel. Aztán tüstént, mint aki jól végezte dolgát, postafordultával exkuzálja magát; persze, Horváthról sem feledkezve meg. Mire most már Ady így felel, mintegy azon órán, hogy megkapja a választ: „Drága jó Jenőm, hidd el, hogy jobb volt nyomban írni neked, mikor dühöngtem, s neked választ adnod szintén azonnal. Ne képzelődj: az én becsülésem, barátságom és szeretetem meg nem inog irántad. Sőt, most, hogy egy kis megpróbáltatás érte, bizony mondhatom, hogy növekvő és szilárdabb. Én Horváth Jánost éreztem és kerestem ezúttal, aki ellen – elismerheted – lehetnek s vannak súlyos kifogásaim. Béke és szeretet velünk, írd egy pár sort, jó itt falun szeretteinktől barátság-jeleket kapni. Ölel a régi Ady Endréd” (1914. június 3-án).

Mi történt ezután s mi nem: most ne firtassuk. Annál inkább ne, mert hamarosan kitör a háború, és Horváthot, mint bármikor hadrafogható kiképzett tartalékos, tüstént a frontra dobják. Lépünk hát vissza 1909/1910-be, illetve 11-be; midőn Ady még hihette Horváthot barátjának: másvalakinek, mint amilyennek később tapasztalta. Így, és csakis innét, ebből a szempontból érthető: miért tüntette ki eleinte fokozott figyelmével tanárismerését. Mindenekfölött *Az isten titkai*-ciklus dedikációjával „A minden-titok versei”-ben; aztán levelekkel és üdvözetekkel; baráti poharazásokkal, fehér asztal mellett; s ugyanígy: miért hívta magához vendégül Érdmindszentre, az Édesékhöz (1911 nyarán), – miért viszonzta a látogatást Margittán, Horváthnak atyai hajlékában, még az év őszén stb. Hitte – hihette ugyanis, hogy „a vén salakbakter” szívből szeretne más lenni, mint Beöthy, Rákosi Jenő vagy Herczeg. S egy ideig tudta, tapasztalhatta, hogy akkor is. A többit már tudjuk.

Csak egy kíván még említést. Az, hogy 1910 elején (áprilisi levelében), Horváth még így ír Ady Endrének: „A Budapesti Szemle, mint tudod, most már a Voinovich kezében van. Felszólított engem is, hogy írjak bele. Ennek nagyon megörültem (. . .) A Bp. Szemlét fent kell tartani, s valami józan modernség féle át kell vitorláztatni. A szerkesztőben erre, úgy látom, megvan a hajlandóság. (. . .) Különben – tempora mutandur” – : üzenté s gondolta Horváth, és gondolhatta nyomában Ady, minthogy „Az öregek is szelídülnek. Hallom, hogy Vargha Gyula már kérdezősködött, hogy nem vagyok-e zsidó? Nem is hitte, hogy Ady Endréről [nem-zsidó kritikusként] ilyeneket lehessen mondani”. – A folytatás mintegy rádupláz erre: „Ismered-e Katona Lajost, a legnagyobb magyar tudósok egyikét? Úgy hallom, rajong érted s az én könyvemet [Ady s a legújabb magyar lyra] is szereti. Kozma Andornak meg most küldöm könyvemet s várom a hatást. Ha reflektál rá, majd megírom neked. *Ha sikerül meggyőződnöm az idősebbeket, az nagyobb örömem lesz, mintha az [Ady] utánszókat sikerülne megszégyenítenem*” stb. (eredetileg nem kurzív).

Külön érdekessége e szituációnak, hogy Ady olvasta már ekkor Horváthnak róla írt bírálatát, reflektált is rá, amit a szerző így nyugtáz: „Nem is képezed, mennyire meghatott kis levelezőlapod (. . .) Jólesett, hogy jóbarátodnak szólítottál”, és így tovább. Mármost, hogy mily alapon: *miért és hogyan*

örült Ady a bírálóknak: bonyolultabb kérdés, hogysem érdemben szólhatnánk róla ezúttal. Értjük be hát azzal, hogy volt a könyvecskében sok minden, amit jóleső érzéssel tudott fogadni, s volt olyan is, ennél nem kevesebb, ami bosszantotta, és méltán.

Ez az alaphelyzet: a bíráló eszmevilága és koncepciója szolgál most már elhatároló s irányadó mozzanatul a továbbiakra: Horváth fejlődésére.

6.

Az *Ady s a legújabb magyar lyra*, mind hibáit, mind erényeit nézve, társaltalan mű, magányos színfolt a korabeli kritikában. Nyugtalan, élénk figyelme, kemény szókimondása a politikumban; másrészt elegánsan (s némi kivétellel) erősen visszafogott szenvedélye a tárgyban; meglehet óvatos, ám kitapintható korszerűség-vágya, mi lépten-nyomon a múltba hajlik vissza, hogy mértéket vegyen, támaszt válasszon az eligazodáshoz: szerzőjét, ha van őse egyáltalán, az ifjabb Arannyal tesz rokonná. Amit egy vallomás-értékű utalással a kis könyv igazol is. S éppen a magyarság-nemzetköziség ellentétpártjában; minthogy megoldása, Adyról szólva, Horváth felfogásában axiomatikus erejű. Utóbbiról ugyanis — a Deák-i s az Eötvös-i hitvallás értelmében — tudnivaló, hogy „önmagában véve nem ellenszenves fogalom, mindaddig, míg támadó jellegét nem ölt”; amarról pedig az, hogy „csak addig jogos, míg a másokét is tiszteletben tartja”. Viszonyuk tehát olyan, „mint az egyéné a társadalomhoz s viszont”. Bölcs belátás, józan altruizmus „összeférhetővé teheti őket”, mi több, „egymásra nézve hasznosíthatja is”. Szellemében a múltnak, a hagyománynak: mert „ez volt Széchenyi álláspontja” és másoké. Mármost, hogy emígy is példaképeire, Deákra, Eötvösre és Szalayra gondol elsősorban, nyilvánvaló. Tételesen pedig az idősebb Aranyra; mivelhogy ő „sem volt chauvinista, viszont Madách sem volt gógös nemzetközi”. Ami pedig a modern kort illeti: a hagyomány sugallta megoldás alapkövetelmény továbbra is; valóra váltása lehetséges. Hisz inkarnálódik, ami erejét és életképességét tanúsítja. Azaz „kell-e európaibb műveltség s gyökeresebb nemzeti, sőt faji jelleg egyszemélyben, mint aminőt Arany László művei árulnak el.” Csakhogy: „nem ilyen az Adyék nemzetközisége, hanem önző jellegű”. Felfogásában ugyanis, épp az idézett „legnemzetközibb nagy magyarok” példájára, „semminemű osztály-, tömeg-, vagy fajgyűlölet nem fér össze a műveltséggel”. Mivelhogy tudnivaló: „minden ilyenmű ellenszenven «a priori»-ítélet jellegével bír, tehát igazságtalan”. De, fűzi hozzá leplezetlen gúnnyal, „most már mi is megtanuljuk tőlük, hogy van egy kivétel: a magyarság megvetése; e felől még lehetünk «kultúremberek», humánus gondolkozásúak, igaz bírók, elfogulatlanok”.

Mindebből kettő a tanulság. Egyik az, hogy lelke mélyén Horváth is a Deák-, illetve Arany János-típusú egységes nemzetiség-eszményt és -szemléle-

tet hitte helyesnek, tudta időszerűnek. S itt van koncepciójában az első görcs, az első nacionalista mozzanat, ami szót kíván.

Mint a forradalmakig rendszerint, úgy ezúttal sem lelünk jobb példát: viszonyítási alapot annál, amit Ady kínál. Hőse történeti jellemzéseként írja „A forradalmár Petőfi”-ben (a *Piros és feketé*ben): „Az ő szuggerált, érthetően szuggerált, forradalmi, de mégis ma már gyermekien nacionalista verseit mellőztem. Nem azért, mert a hazátlan bitangság kenyerem volna, de mert ami anno-Petőfi szabadságharc volt, ma nyomorult szájhősök kenyérkereső mesterkedése. Mi szívesen, sőt szívből hazafiak vagyunk, de a mai Magyarországon nem engedélyeztetik a hazafiasság, csupán csak a nagy földesuraknak s a kis kasznároknak” stb. Ami példákra vonatkoztatva annyit is jelent, hogy ami anno-Arany János, illetve anno-Deák Ferenc szinte elkerülhetetlen, egyben mértéktartó s még-még időszerinti romantikus-népies, másrészt liberális-romantikus nacionalizmus volt, az Beöthy és Horváth korában: századunknak világok omlásával, népeknek egymásra-haragvásával és uszítottatásával járó második évtizedében már önmagát tagadva fordult a visszájára. Színéről tehát visszájára; azaz még továbbra is változó, de lényegében már átváltozott kategóriaként. Vagyis olyanformán, hogy metamorfózisával most már kettőt tesz lehetővé: a nemzeti ön- és hagyománytudatnak nem csupán helyénvaló és jogos ápolását, egyben már eltorzítását, meghamisítását is. A hangsúly pedig ez utóbbira esik; nélkülünk is: teszi a történelem. Mivelhogy az Arany-típusú nemzeti önszemléletnek, az „egységes nemzetiségnek” alapelve a századelőn, mint láttuk a hagyományvitában is: egy már idejét múlta, nonsens kategória. Egyebek közt, arra mégis jó, hogy a hatalom benne s általa tussolja el a maga nagyonis osztályszempontú csak éppen nemzetinek füllentett koncepcióját. Tehát elfogultságot és igazságtalanságot takar; a kétarcú nacionalizmusnak ez a belpolitikai aspektusa. Éspedig Horváthtól sem idegen változtatban. Hiszen önszántából, expressis verbis hangoztatja (ha mégannyira is a valóban toleráns, első liberális nemzedék szellemében): „semminemű osztály-, tömeg-, vagy fajgyűlölet nem fér össze a műveltséggel”. . . Az első, imént előlegezett tanulság tehát ez. Párja következik is ebből, társul is ehhez.

Ady ugyanis „olyanok malmára hajtja a vizet, akiknek legközelebbi céljuk nem lehet más, mint a rombolás, s akik gúnyosan s kárörömmel szoktak csodálkozni rajta, ha feljajdul az, akinek hajlékát döngetik”. Kérdés most már, kik lennének e „rombolók” és „csodálkozók”; a felelet lesz a másik tanulság. Ami végső elemzésben a magyarság helyét és jövőjét illeti a „történelmi”: hovatovább múltékonynak, labilisnak érzett országhatárok között. Csakis innét, ebből a szemszögből értelmezhető a passzus logikája, s a kérdés, amit Horváth az újfajta magyarság-élmény képviselőihez intéz. Óvatos fogalmazással ugyan, ám nyilvánvaló tendenciával: „hol van programjok mai támadóinknak?” Az lenne talán „az emberiség egyetemét felölelő, kivételt, kiváltságot nem ismerő, nagy szent szeretet, humanizmus? De hát akkor miért kezdik

gyűlölettel? miért tesznek kivételt a «szeretett» emberiség egyik csoportjával, a magyarral? Vagy ha csak rombolás árán juthatni el elveik győzelméhez, miért nem rombolnak másfelé is, miért nem küzdenek mindennemű nemzeti alakulat, mindennemű faji összetartás ellen, *hisz csak itthon is, nem a magyar az egyetlen, mely faji különállásban érvényesülni, fentmaradni akar!*” (eredetileg nem kurzív).

Válaszolandó, folyamodjunk tanácsért és eligazításért ismét Adyhoz, ki Horváthnak jöllehet ellenfele, most sem elfogult bíró kettejük s a történelem pörében. Idézett írásában írja: Petőfi, ha élne, méltán lehetne „profétája mindazoknak, akik bilincseket viselnek. És itt (. . .) *mindenféle bilincset értünk, sőt – akár tetszik, akár nem – nemzetiségit is*” (eredetileg ez sem kurzív). Nyilvánvaló, hogy Horváth erre, ha nem is kifejezetten a passzusra, de arra a törekvésre utal, hogy Adyék, mint a józan radikálisok egytől-egyig, hittel s mély meggyőződéssel támogatták a nemzetiségi autonómiák ügyét. Számolva persze azzal is, hogy a kezdeményezés, váratlan, vagy már előre látható, arra alkalmas időben, territoriális változásokba nőhet, amit pedig, s ez történelmileg nagyon is érthető, nem tudtak volna sem indokoltnak, sem természetesen tekinteni. Csakhogy a történelem s a történelmi fejlődés tulajdonképpen nem ismer tiszta képleteket; küzdelmét, a részint benne élő, részint objektíve is létező ellentmondásokkal, kinek-kinek kell megharcolnia. Ezért más kérdés: érezni egy kínzó dilemmát és appercipiálni egy korántsem tetsző lehetőséget, és megint más: mégis vállalni az egyetemesebb, mélyebb igazságot, mint tették Adyék.¹²

Ide járul, bár első látásra furcsának tetszik, a probléma irodalmi – irodalompolitikai függeléke: az asszimilációs probléma is. Egyrészt úgy, mint Beöthynél láttuk, másrészt akként, ahogyan nemzetiségi szempontból került szőnyegre. – Minthogy említettük az imént, maradjunk Goga Octavian-nál. Egyik cikkében olvassuk (ha időben kissé később: annál jobb, legalább nem-magyar nézőpontú összegzéseként is előzményének): a gyökeresen – : értsd *múlt századian* magyar kultúra felbomlásával múlt el a veszély az asszimilációra,

¹² Híven jellemzi e kérdéskomplexus egykorú jelentkezését egy Ady-cikk s egy hajdani szituáció. Amaz első a Huszadik Században jelent meg (1912, II: 737–738.), *S ha Erdélyt elveszik?* címmel. Egyebek közt így ír benne Ady: „Tudják, akik egy kicsit ismernek, hogy magamról a buta sovinizmust régen letöröltem s a nacionalizmusom: kétségbeesett alkudozás sorsom és a között, ami már a legtöbb internacionalizmusnak is föllötte jár”. S ez éppúgy mutatja emberségét, álláspontjának tisztaságát, mint a következő szituáció ezzel kapcsolatos gondjait, töprengéseit is. Történik 1913-ban. Jelen vannak: Goga Octavian (erdélyi román politikus, később Románia kultuszminisztere), Ady Endre, Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Ignótus, Schöpflin Aladár, Fenyő Miksa, Papp Viktor és Ady Lajos (Horváthnak ez időben kenyerespajtása). Színhely a Philadelphia Kávéház, krónikása a szemtanú, költőnk testvéröccse. Ő írja könyvében: „úgy éjfél után már kertelés nélkül és egyenesen azt a kérdést szegezte Bandi és Móricz Zsigmond Goga mellének: az autonóm berendezkedés nem ugródeszka volna-e a nemzeti kisebbségek részére a teljes elszakadás irányába? A Goga felelete, jól emlékszem rá, diplomatikusan meggondolt és óvatos, de egyébként kielégítő volt erre a kényes kérdésre” (*Ady Endre*. [Bp. 1923.] 162–163.).

beolvadásra ítélt nemzetiségek, köztük az erdélyi románok feje felől. Hiszen ami irodalmunkban újabb fejlemény, pontosabban az új magyar irodalom: részint eklektikus, részint nem-magyar elemekkel van átszőve. Gyengeségével tehát senkit nem fenyeget, ha csak a magyarságot nem, pozícióját és céljait nézve.¹³ Számolni ezzel is: előfeltétele, hogy mindent mérlegelve, tárgyiasan tájékozódjunk. Egyebek közt ugyanis, ily összetevőkből támad a korézés, mely a hagyomány- és ízlésbeli elkötelezettség viszonylatában van elhatároló, mintegy predestinációs hatással Horváthra is. Most már a folyamat: az irodalmi fejlődés értelmezése terén. Ami legtisztábban nála is a korszak alapkérdésében: hagyománykonceptiójában mutatkozik. Aránylag sajátosan; Beöthyéhez képest egy elvontabb: részint mértéktartóbb, részint szakszerűbb változat formájában.

Premisszájában először. Horváth ugyanis nem aggódik; nem jajong lépten-nyomon: nem félti oly nagyon a régit az újtól. Kérdezi is Beöthyéktől: tán „oly kevésre becsülik irodalmi hagyományaink erejét, hogy egy-két rúgásra már összeomlástól féltik?” Mivelhogy szentül hiszi: egy nemzet klasszicizmusa, így a mienké is, oly erő, melyet „hatástalanná tenni többé soha nem lehet.” Hiába ostromolják hát irodalmi reakciók (ellenhatások) és forradalmak, győztes marad, „megáll szilárdan”, szirtfok és szikla gyanánt, mivel „egy

¹³ Zichy Lajos miniszter mondta (1912. december 12-i) parlamenti nyilatkozatában: „A magyar kultúrát a magyar nemzet élő lelke szabja meg (. . .), amely mindenható, örök és halhatatlan, és amely megszabja a maga irányát éppen úgy, mint ahogyan meg van szabva a csillagok fénye”. — Goga Octavian ehhez fűz megjegyzéseket irodalmunkról: „A magyar nemzeti irodalom tulajdonképpen megszűnt . . . A nyelv még nem teszi magyarrá az irodalmi alkotást . . . Milyen megragadó megtestesülése a magyar nemzeti léleknek Petőfi a maga páratlan dalaival, s milyen távol áll ettől az eszménytől Ignótus, ki szellemes aforizmái egyikében így kiált fel: «a múlttal szemben csak egy kötelességünk van: az, hogy elfelejtsük.» Ugyane cikkében Goga csak Adynak kedvez, mivelhogy 'hypermodern költészetéből minden egoztikuma ellenére is tisztán kiérezzük a magyar vér féltelen szenvedélyét' stb. (ld. a Románul [Arad] 1913. január 7-számában). — Ez ágas-bogas vitatémába, s épp a „nem-magyar”-elem kapcsán, olykor antiszemita vagy annak ható mozzanatok és kitételek is keveredtek. Ady válaszcikkének (*Goga Oktávián vádjai*; Nyugat 1913, I: 789–790.) erős koncentrátsága e problémára, innen értelmezhető. Továbbá azon aspektusból, amit egy Pogány József-válogatásban (*Kultúra — alkultúra*. Bp. 1962. 334–335.) olvashatunk: „Amit a szerző — ti. Pogány, a zsidóság szerepéről mond, az ország kapitalizálódásában, szókimondó okfejtés volt a maga idején, amikor a békebeli Magyarországon közel egymillió zsidó lakott, a proletártól a nagypolgárig terjedő fokokon, de zömében kispolgári sorban; jelentős helyet foglaltak el a súlyos feudális maradványokkal terhelt ország társadalmi-gazdasági életében, ahol a kapitalizmus szükségletei számára kellett polgárságnak rögtönzödni. A fasizmus e tényt olyan tendenciával és olyan hangnemben tárgyalta évtizedekig, majd a német megszállást követő népiértés oly szörnyű emlékeket hagyott, hogy a mai fület érzékenyen érinti e társadalomtörténeti tény nyílt tárgyalása, a cikk megírása idején azonban még nem ez volt a rezonanciája, amit két haladó folyóiratban és egy szocialista könyvben való megjelenetése is bizonyít” stb. — Egy későbbi Goga-cikkben pedig (magyarul is: *Két lélek — két irodalom*. Alkotmány 1913: 83.), több más mellett, ez áll: A mai magyar irodalomból egyre jobban kivész a magyar szellem . . . Elsikkad a magyar lélek ősi karaktere, háttérbe szorul a magyar talentum . . . Az ily kevert lelkű, új etnikájú néptől, úgymond, a románságnak nincs mit félnie, és így tovább. Szemita vonatkozásokban ez a cikk sem szűkölködik; ugyanaz vonatkozik rá, amit feljebb az imént mondtunk. — Mindezek kapcsán Horváthról csak annyit még: nemhogy tudott a Goga és az Ady közt lezajlott újság-párbeszédéről, mint lényegében minden irodalmár és újságolvasó akkor, nota bene: *írt is róla*.

nemzet erkölcsi, értelmi erőinek legjava hozta létre”. S megáll azért is, mert ami „specifikus magyarság addig kifejlődött az irodalomban, az itt a teljes érettség, az egészséges összeállítás állapotában egyesül. Ez a művészi forma egyetlen. Ez magyar, történeti productum. Sehol másutt a világon ilyen nem lehet. Nálunk pedig csak egyszer lehetett, mikor megvoltak szükséges feltételei” —: Petőfi és Arany korában.

Egy olyan korban, ami előtte is kettős értelmű. Egyszerre s egyidejűleg egység, illetve ellentmondás. Lényegében az előtte jártak, főleg Gyulai (1883-i Arany-emlékezése) módján. Hisz úgymond, Petőfit és Aranyt hiába szoktuk együtt emlegetni, „ők tulajdonképpen egymás után következnek. A forradalom utáni Arany egy újabb lépést jelent az irodalmi haladásban”. Ami különben való igaz — lehetne is igaz, ha kettejük történelmileg külön-külön meghatározott időszakát nem egy önkényes elv szemszögéből szerveznék folyamattá. Teszi azonban ezt; így hiába előlegezi a két periódus (a két életmű) valóban meglevő: fejlődéstörténetileg jogos, és nemcsak politikai, illetve ideológiai fűtésű fáziskülönbségét, eltérőleg a másik végétől, amelyik az irodalomban szinte csak politika- és eszmetörténetet nyomoz; amit eredményül von le, az mégis prekonceptiós, ahistorikus elv: Arany-szemponthuság — Petőfi rovására. Éspedig (egyelőre) olyanformán, hogy míg ennél a politikumra, amannál az esztétikumra esik a hangsúly. Nyilvánvaló, szükségszerű következményeként a hagyományvitának; ám mértéktartással, ami viszont előnyére szolgál, hiszen a konzervatívokra éppen nem jellemző. „Naiv, fiatalkori könnyűség — mondja tehát —: demokrata tendencia, erősen népi nyelv, kelletlen s ügyetlen hazafiaskodás: ez a Petőfivel együtt élő s az ő erős hatása alatt álló Arany. Minden ízében tudatos, megfontolt, tömör művészet, tendenciátlanúság, a régiség egész tárházát kiaknázó nyelv és verhasználat, «vaskos, reális» kézzelfoghatóság, nagyarányú concepciók, népiesség helyett — mint szokta mondani «általános nemzeti» jelleg: ez a Petőfi eltűnével magára maradt s egy másik lángelme bűvköréből kiszabadult, igazi Arany”; „kiben — méltán — ma is az irodalmi fejlődés tetőpontját látjuk”; ki az „ízlésbeli megnyugvás és megtisztulás kívánatos, állandó forrása”, s kinek, „csak legyen magyar ember a világon”, mindig lesz olvasója.

Más-más, de egytípusú következményekkel jár e felfogás az Ady-kérdésben, illetve egyébként. Ami amazt illeti: az organikus irodalomismeret Horváth-típusú (Schereren és Brunetière-en csiszolt) változata nem jár együtt szükségképpen sem a jelennek, sempedig a múlt egyik-másik időegységének abszolutizált, illetve klasszicizáló szemléletével. (Ha mégis így, ez utóbbi képében jelentkezik: áthidalható, feloldható probléma.) Ugyanis funkciója csak egy: alátámasztani s bizonyítani a töretlen folytonosságot a nem *belső* szempontú, hanem *kívülről* eredő, tehát a „külsőleges”, egyben „mechanikus” tényezőkkel szemben. Ezért elvben nincs kizárva a tovafejlődés lehetősége. Még Ady számára sem; más kérdés, hogy a valóságban (Ady „hibái” miatt),

erre csak viszonylagos, körülhatárolt mezőn kínálkozik lehetőség — mármint Horváth szerint. Szempontunkból azonban éppen az elv, a lehetőség a fontos. Elődeihez: Gyulaihoz és Beöthyhez képest, itt lép tovább a tanítvány. Teszi pedig ezt annak segítségével, hogy alapelve szerint, azaz hagyomány- és műtszemlélete szellemében, az irodalmi élet mindig, minden időkbén „bizonyos korszakos lépésekkel” halad előre. A „továbbhaladás gyökerei vagy rugói” ugyanis minden korban, s „majdnem törvényszerűleg”, a (kifejezetten) irodalmi típusú és művészi tartalmú „különállókából”, illetve „kívül maradtakból” kapnak erőre — de később. Tehát folyamatszerűen; irodalmi szempontú, egyben fokozatos, részint viszonyos kibékülés: az újnák lassú, ám határozottan erősödő, fokozatos térhódítása révén. — Értelmében: Aranynak Petőfitől való — korai és Világos utáni — eltávolodása „épp oly csendes és tiszteletteljes, mint volt Kisfaludyé Kazinczyétól”. S ha mindamelllett „reakció”, azaz „tudatos irányváltoztatás” mind a két eset, mely „nem forradalmi hűhóval, hanem előde érdemeinek teljes tudatával s tiszteletben tartásával kíván tért nyitni a maga eredetiségének”, úgy következik ebből az is, hogy utat törhet a maga irányának bárki (akár Ady), még Arany után is, noha éppen benne, Aranyban látjuk — hiszi és tanítja, az irodalmi fejlődés időszerinti csúcsát, „tetőpontját”.

Íme, elvi alapja annak, hogy Horváth a maga helyén, a „maga eredetiségében”, kivált szimbólikájában, valamint nyelv- és egyéb kifejezőeszközeiben pontos helyénvalósággal tudja méltányolni keményen bírált „barátját”; úgy is, mint eredendő, rendkívüli tehetséget, és úgy is, mint az új európaiság, az új irodalom nálunk egy eladdig nem ismert változatának megteremtőjét: voltaképpen meghonosítóját. Egyben vezérét, kinek személyes varázsát lírikumának újszerűségében: művészi teremtésmódjában — a modern ember lelkének „megváltozott berendezésében” véli felfedezni. (Hogy mily szakavatott s alapos felkészültséggel; ma is helytálló, legfeljebb csak kiegészíthető premiszszák és konklúziók szerint, ezúttal mellőzhető.) De innét van az is, hogy — nézve a mából, önkörében ugyan logikusan, mégis, szinte naívuł biztatja, már-már oktatja Adyt: még „elmélyedésre”, leszállásra van szüksége „öntitka mélységeibe”; ha ezt megteszi, rá „okvetlen erkölcsi hatással lesz, kisszerű egyéni gögtől a bölcs megalázkodáshoz, az én dédelgetett kultuszától egy egyetemés nagy szeretethez, az altruizmus férfias, termékeny komolyságához”, vagyis egy afféle pozícióba fogja elvezetni, ahová annak idején Arany, illetve Kisfaludy jutottak: ez is, az is az előtte járt vezérrel szemben. Végső elemzésben tehát ama költői irány vágányára, amelyik időben ugyan előre, de — mutatis mutandis — mégiscsak Arany, a hagyomány: a töretlen folytonosság irányába fut.¹⁴ Ugyancsak logikus (még későbbi) járuléka e felfogásnak és

¹⁴ Lényegében ugyanezt, Ady „megjavulását” óhajtja, de már később, az a Vargha Gyula is, aki Horváthot, Ady-könyve alapján, mint említettük, zsidónak hitte. — Posthumus versében írja (közli: VARGHA KÁLMÁN, ItK 1960: 93.), „ADY ENDRÉNEK, A dalok tüzes szekerén e. versére” címmel: „Szekeredből a bűnt ha kifognád, / É veszett vásári gebét, / Az ifjú Apolló volnál csakugyan / Mi mind valamennyien / Virágot szóránk elibéd. /

igyekezetnek, hogy Horváth hamarosan egy újabb, de ebbe a körbe illő koncepcióval fog előállni: a stílromantikával. Vagyis tételesen azzal, hogy elismeri: Arany, művészi irányát, művének jellegét tekintve, csakugyan nem lehet Adyék hagyománya; de ha nem, hát legyen helyette Vörösmarty, minthogy az új költészet nyelvi, stiláris újszerűsége emennek munkásságában lelhet rokon típusú ösztönzésre: irodalmi – irodalomtörténeti inspirációra. Jobban, mint bárhol, bárkinél a múltban (kimondatlanul tehát: „jobban”, mint Petőfinél). Mármost, ami hagyománykonceptiója ez új elemének (*Forradalom után*, 1912) egyéb vonatkozásait: további kiteljesedését illeti, az Ady-könyvében, ha virtuálisan is, de benne van már. Úgy tudniillik, hogy Aranyt, egy Brunetière-típusú, mintegy attól eltanult klasszicizmus-körbe helyezi, ami előre – hátra-irányba újabb disztinkciókat előfeltételez. Előre, s épp Ady esetében, a Baudelaire-, Verlaine-, illetve az Ady-kor párhuzamát. Hisz tudnivaló, hogy „e reakciót megelőző irodalmi korszakunk (az Aranyé) valami párhuzamot mutat a francia szimbolistákat megelőző ottani költői iránnyal: a Parnassien-ek költészetével” stb. Hátrafelé pedig egy-egy sürgősen realizálandó nagyobb összegzést. Előbb egy könyvet, mellyel – válaszolandó a politikai-ideológiai szempontú Petőfi-interpretációkra, hőse hagyományát más oldalról, „művészi autonómiájában” vizsgálná; aztán egy fejlődésrajzot, ami annak az iránynak történetileg nézett, mozzanatokra tagolt bemutatását illetné, mely végső értelmét – felfogása szerint – Petőfiben leli.

Hogy melyikbe fogjon előbb, nemcsak hajlam dolga, a korszükséglet függvénye is. Ezért tekintettel a még le nem zárult hagyományvitákra, elsőbbségben magát Petőfit részesíti. Megírja tehát *Petőfi Sándor* című könyvét (kézirata még 19 előtt elkészül, a kiadvány azonban, miért, miért nem, 1920-ból kelt előszóval lát napvilágot). Utóbb pedig, kevésbé kényes szituációban, monográfiáját: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Amaz első, Keresztury Dezső telitalálatával szólva, nem más, mint „egyetlen nagyarányú műelemzés”. S valóban: mint az explication de texte páratlan erudicióról s kiváló anyagismeretről tanúskodó hazai változata ma is egyedülálló irodalmunkban. Tanulságosan az; nemcsak a Gyulaiéra ütő Petőfi-konceptiót bontja ki teljes, befejezett egészé, kivált a forradalmár Petőfi s a forradalmi versek lebecsülésével, előlegezi már azt a népiesség-értelmezést is, amelyik a Petőfi utáni Aranyban lesz „általánosan nemzeti”, azaz gyakori, kedvelt kifejezésével: a „nemzetileg klasszikus” művészet táptalaja. Ennyiben tehát, életművének irányultságát nézve, a felé mutatja már az utat, ahol Arany a helyét fogja kijelölni a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízléséről írt, hasonló című dolgozatában, melynek kimunkálása, miként a népiesség-konceptióé is (történeti változatában), már a húszas évekre esik.

Diadalod láttán / Nem marna se bosszú, se bánat, / S ha messze elmaradnánk / Örömujjongásunk / Annál hevesebben szállna utánad” (1916-ból).

Mindez két tanulsággal jár. Mindenekelőtt azzal, hogy pályaindulása és életműve nem a szellemtörténetből meríti első és legnagyobb ihletését, mint a közelmúltban ez gyakran elhangzott. Indokolatlanul s tényeket mellőzve; köztük nemcsak a romantikus bölceleti örökség, hanem a pozitivistá (Scherer-típusú) anyagszemlélet erős továbbélését is a századelőn; továbbá azt, hogy a *Geistesgeschichte* hatásával, egyáltalán Diltheynek komoly formában írt hazai emlegetésével (pedig Horváthnak őt illetett volna követni első-sorban), lényegében csak 1910-től találkozunk. Vagyis az időtől, midőn Ady-könyvecskéje már súlyos előfeltételekkel, nagyolva kimunkált vezéreszmékben előlegezi a későbbi művek logikáját. A másik, ezzel rokon tanulság: hogy szemben a német romantika szellemfejlődés-konceptiójával, illetve annak módosult revelációjával a hazai szellemtörténetben, az objektív idealista, Hegelen erősen iskolázott Horváth később sem fogja tagadni a tudati jelenségek történetiségét: konzervatívizmusa nemcsak a szellemtörténet végleteitől fogja megóvni, visszatartja majd attól is, hogy balfelé orientálódjék.

7.

Szemben Horváthtal s a többi konzervatívval, kik az irodalmat rendre a múlt: a történetiség, a hagyomány felől közelítik, a radikális megújulást óhajtó irodalomtudósok és irodalomértők nem. Ők, legalábbis a többség, fordítva teszik; miközben magasan igényes, elvi szinten látják el teendőiket, mellőzik — mellőzhetőnek tudják a folyamat: a történetiség aspektusát. Nyilvánvaló, hogy miként a másik oldalon, úgy van valami végletesség és egyoldalúság emezek, egyébként jogos: ellenhatásképpen nagyonis szükség-szerű, már esedékes irodalomszemléletében is. Például Lukács Györgyében, ki, maradva példánkánál, 1909-ben, *Új magyar líra* című tanulmányával lép a szintetikus szemléletű Ady-méltatók sorába.

Ami ily tekintetben a legfőbb, Lukács axiómaként hangoztatja: „nincs magyar kultúra, ahová bekapcsolódni lehetne, és mert a régi európai ilyen szempontból semmit sem jelent, csak a messzi jövő hozhatja meg a megálmódott közösséget számunkra” — ti. íróinknak, tudósainknak. Különben „ilyen az orosz intellektuelek helyzete is, de azoknak legalább van forradalmuk” stb. Ennek az alapszituációnak tulajdonítja, hogy hazánkban mindenhol, így a művészetben s a filozófiában is, radikálisan előljárunk, mintegy máris a jövőben. Azaz — mutatis mutandis — ekként s ebben a pozícióban ismeri el irodalmunk múlt századbeli, illetve az irodalomtudomány ekkor márfolyamatban levő kettészakadását; választva ugyanezt elindulási pontul, egyben premisszának a továbbiakra.

Indokolható, jogosítható álláspont, ám rejlik mögötte valami nevén nevezve — itt és másutt — ki nem mondott koncepció és irodalomszemlélet: mélyebb értelmű összefüggés. (Mindenekelőtt az, hogy a művészeti és művészet-

elméleti megújulási szándék, szinte mindig és mindenütt, előzményének túlzó lebecsülésével, olykor lefitymálásával jelentkezik az idő során. Szólva azonban a századelőről: ez általános szempont mellőzhető is – nyilvánvaló is.) Mivelhogy más kérdés, hogy csakugyan nem volt olyan szélesen határolt, mélyen gyökeredző s vonzó erejű magyar kultúra akkoriban, amibe művész és tudós egykönnyen „belekapcsolódhatott” volna. S megint más az, hogy Ady – érezve s tudva is ezt, mégis megkísérelte a szinte lehetlent. S neki lett igaza. Megpróbált ugyanis „bekapcsolódni” – „be is kapcsolódott”, s éppen a hagyományvitában, a jóllehet még zsenge, de ígéretes hajtásokkal jelentkező új magyar kultúrába; így lett a hagyománynak s az irodalmi folyamatnak egyrészt tagadója és megszakítója, másrészt és ugyanakkor fejlesztője: *szerves folytatója* is; modernség és örökség, egyetemesség és magyarság – Hortobágy és Európa dalnoka egyszemélyben.

S még egy szempont; maradvá ugyan kérdésnél, de már nem Ady kapcsán: nem mellőzhető az sem, hogy az irodalomelméleti (hazai) eszmélkedés megért, szuverén lett már annyira a századelőn, hogy ne csupán helyénvaló, jogos öntudattal őrizze önállóságát, hanem – esete és személye válogatja – olykor másképp is: oktalan, gőgös elzárkózással háritva el magától a folyamatrajzban s hagyományokban gondolkozó irodalomtörténetnek segítő, nem ritkán útra mutató kezét. (Amennyiben az impresszionista kritika szaktudományi teendőket is ellátott, a frivol Ignotus mondása itt sem mellőzhető: „a múlttal szemben csak egy kötelességünk van: az, hogy elfelejtsük”.) Lukácsnál persze nincsen szó sem oktalan gőgről, sem frivolságról. Van csupán arról, hogy erősen és kifejezetten elméleti beállítottságú ifjú tudós, ki sokkal inkább az egykorú Európa szellemi térképén járatos, mintsem a hazai előzményekben: a művészeti és szaktudományi örökségben. Amit díjnyertes, irodalmunkban társtalan műve: ifjúkori drámatörténete is igazol. Benne éppen a hazai múlt, az örökség rajza a legsoványabb és legkevésbé átélt. Végső elemzésben tehát: Lukács iránya, viszonyítva az elvi kérdésekkel erősen foglalkozó modernekéhez, sokkal inkább rokon Osvátéval s (a mondott fenntartással) Ignotuséval, illetve Hatványéval és Fenyőéval, mintsem a Schöpflin- és Babits-félékkel. De még így is szükség van további disztinkciókra. Minthogy szemben Ignotusékkal, kik lényegében egy értelem- és törvényszerűségellenes bölseleti alapról közelítik az élő irodalmat s látják el arra irányuló teendőiket, Lukács szinte kezdettől fogva, mindenesetre már 1907-től (Gauguin-tanulmányának évétől) más irányba és másképp orientálódik. Elhatárolja magát a relativizmustól, mind az esztétikában, mind a filozófiában (és etikában); ezeknek logikus, időszerinti járulékatól, a kritikai impresszionizmustól – Ignotusék legfőbb jegyétől nemkülönb. (Más kérdés, épp innét nézve más, hogy Ignotusék a maguk módján, miként Lukács is a maga nemében, a megújulást szolgálták; ki-ki a maga eszközeivel.) *Differentia specifica*-nak tehát Lukács bizonyosság-törekvése: egyfajta abszolútum- és törvényszerűség-hiányérzete vehető.

Nemcsak későbbi koncepciójának, már mondott Ady-bírálatának tengelyében is ez a szándék: az irracionális- és relativizmusellenes „lényeg”-, illetve „abszolútum”-keresés áll. Mi nem más, mint a szellemtörténeti irány egyik korai és sajátos hazai változata: mintegy közbülső pozícióban Rudolf Kassner kritikai rendszere és Georg Simmel idealista szociológiája, illetve az új-német történeti iskola: Max Weber és Werner Sombart tanítása között. Ha ide számítjuk még vonzalmát a klasszikus német filozófia – hovatovább és mindinkább Hegel iránt, vagyis (együtt az előbbiekkal) azt, ami egyaránt taszította őt mind a hagyományápoló és ellaposító pozitívizmustól, mind a francia és angol racionalizmusban otthonos polgári radikalizmustól, nagy vonásokban máris előttünk áll szellemi világa, mely egyedül – magányos egymagában vált alkalmassá a forradalmár Ady még korántsem marxista szempontú, de legjobb s legtalálhatóbb értelmezésére a forradalmak előtt.

Tanulmányának specifikuma: fejlődéstörténeti legfőbb jelentősége ebben rejlik. Miközben azt vizsgálja: mi válhatik lírává „a mai Magyarországon” – milyen versek kellene Magyarországnak, önkörében így jut logikusan a felismerésre: „minden hiába, Ady mégis a magyar versek Adyja elsősorban, a forradalom nélküli magyar forradalmárok poétája”. Hiszen „Magyarországon a forradalom csak lelkiállapot, csak egyetlen pozitív, formai lehetősége annak, hogy a végtelen izoláltság okozta kétségbeesés csak kifejezést is bírjon kapni”. Adynak „magyar” verseit, azaz magyarság élményét állítja tehát centrumba; vagyis az életműnek egyik középponti s tán legtöbbet mondó hányadát, ami – láttuk: nagyonis szerteágazó, felettébb bonyolult kérdéskomplexum képében jelentkezett egykor. Nála nem; de ami egyrészt szimplifikáció, másrészt a lényegre mutat: egy olyan összefüggésre, aminek viszont másutt nem leljük hangoztatását.

Horváthnál sem. Csakis Lukácsnál – egyedül őnála, ki a jelenséget kizárólag elvi oldaláról, magából a műből s Adyval magyarázza. „Minek születtem: valakinek, | Prófétának vagy zsigorásnak?” – kérdezi hősével. Találó, szellemes válaszként pedig ezt mondja: „Adynak kellett a magyar versek, hogy ne csak próféta legyen, mert ő, mint próféta nem bírta volna el soha az életet”. . . Innét származtatja, ugyancsak egyszerűsítő, ám változatlanul lényeglátó s legfőbb konklúzióját: Ady élménye – az olvasóké is, s „ez az ő igazi jelentősége”. Ő a versértők s az ország lelkiismerete; ő „a harci dal, a harsona, a lobogó, ami köré minden csoportosulhat, ha harc lesz valamikor”; az ő neve „a jelszó, amit este a tábornoknál a virrasztók váltanak”. De, fűzi hozzá tüstént, így azt is lehetne mondani: véletlen az Ady hatása, mert nála, bizonyos szempontból, mégiscsak epizódok a magyar versek; hiszen „az ő lelke mindent egyformán s egyforma erővel tükröz, hát tükrözi ezt is”; vagyis „éppen azt, ami magyaroknak olyan nagyon, olyan pótolhatatlan mélységgel kell. És ezt kellene mondanunk, ha csak költőt látnánk Adyban; ha az ő abnormisan intenzív, mély és spontán átélőképességét tipikusan költőinek, acelhárfaszereűnek látnók, olyannak, amit

minden szél egyformán bír megszólaltatni. A magyar versekben [azonban] egyfelől fúj csak a szél, csak egy lehetőség van és nincs annak ellenkezője”.

Egy másik aspektus, honnét az ifjú Lukács merőben újat, találó igazságot mond tárgyáról: a stílus köre. Emígy is kifejezetten elvi: poétikaelméleti oldalról közelíti és elemzi a témát. Mintegy már előlegezve hamarosan kibontakozó s európai analógiákra alapozott „intellektuális irodalom”-eszményét, melyet nemcsak a népies-nemzeti, konzervatív irodalommal és hagyománnyal fog szembeszegezni, egyben a Nyugattal: annak impresszionizmusával és relativizmusával is. — Teljességébe e koncepció csak később, költő-barátjáról, Balázsról írt könyvében fog bomlani (*Balázs Béla és akiknek nem kell*, 1918), előjelével: a fogalmi költészet elvével és igényével azonban már itt, Ady-tanulmányában is találkozunk. Mivelhogy Ady lírája «a legtisztábban fogalmi líra”: nincs benne különbség „közel és távol között”. Nem oly értelemben persze, mintha művében csak s disztanciálás problémája lenne megoldva, mintegy a végletek artisztikus kiegyenlítése- és feloldásában, „hiszen ez minden jó versben így van” (tehát nem is újdonság), „de egészen szó szerint”. Mégpedig úgy, hogy Ady költői látásában „nincsen különbség közel és távol, konkrét és absztrakt, én és világ, élmény és szimbólum között”, és így tovább. (E megfigyelésekkel mutat szűkebb értelmű rokonságot az a felfogás, amit Horváth a modern lélek „Megváltozott berendezkedésének” mond; s ez érvényes még a továbbiakra is.) Ady versei ugyanis „alig személyesek már”. Mi nem csoda, hiszen élményei korántsem előttünk, mintegy a szemünk láttára növekednek s nőnek szimbólumba, „a végtelenségig, a mindent magába-foglalásig”. Ellenkezőleg, amit nála tapasztalunk, „úgy hat valahogy, mintha a két legszélsű pólus”, — „ami a dolgok és ami a lélek legmélyén szunnyad”, s amit „mind a kettőnél eltakar” egyvalami: „amit egyéniségnek vagy hangulatnak, vagy pillanatnyiságnak szoktunk nevezni”, lenne maga a vers. Azaz végső elemzésben: Ady úgy tesz, mintha lírájában „csak ezek a végső pontok léteznének és pattannának össze oly vehemenciával, hogy egygyéválásuk tüze elválaszthatatlan egységgé olvasztja őket” össze. Így lesz képeinek érzékisége „szinte fájdalmasan erős és közvetlen”. Ami pedig képpé válik belőlük lesz „a leghidegebb biztonsággal és a legcélbatalalóbb absztraktsággal fogalmi, megállapítható, minden csak egyénin messze túllévő” líra: modern költészet.

Ebből a felismerésből vonja le végső, legfőbb következtetését a stílus terén. Egyszerre két irányba is: részint Ady művét — Adynak feltételezett és óhajtott fejlődését, részint költészetünk jövőjét, kívánatos átalakulását illetőleg. Mivelhogy felismeri: Ady művészetének vázolt irányával — stílusának megváltozásával csak újabban találkozunk; hiszen a *Vér és Arany* kötet még az „érdekesség”, mondanók ma: a szecessziós típusú „sok színben ragyogás” tetőpontja volt. De csak *volt*; adott fejlődése ugyanis ama irányba mutat már, „amin a mai festők legjobbjai és egy pár igen nagy költő (Kipling, Verhaeren, Stefan George stb.) dolgoznak”. Ha tehát első nagy fordulatát újabb irodal-

munknak Ady határozta meg egykor, érezze most feladatának azt is, hogy teljessé tegye s befejezze az átváltást. Ami nincs – nem lehet messze –; Ady máris alkalmas rá, hogy valóra váltsa, vállalva „a küzdelmet az »erdekes« ellen”. Vagyis osztozva abban a felismerésben, ami egyelőre „még csak a képzőművészekben” – A Nyolcokban „vált tudatossá”, s ami ellen „a leghevesebben tiltakoznék és fog is tiltakozni a hivatalosan »új« magyar irodalom”. (Ha tételenen már nem tartozik is ide, Lukács irányának s jövőjének értelmezése miatt, mégis szót kíván itt még kettő. Az ti., hogy a „hivatalosan új magyar irodalom” gyanított tiltakozására éppúgy sor került hamarosan – ld. Babits vitáját Lukáccsal, Balázs Béla ügyében; miként jóval később arra is, hogy az Ady ígérte és Adytól elvárt *második* fordulatot is valóra váltsa egyvalaki: az utolsó, legszebb korszakába ért József Attila; kinek legérettebb művészetét: fogalmi líráját, bár másokkal együtt, de fájdalom, éppen Lukács fogja negligálni.)

Mutatja mindez: messze mutató, elszánt polémiákat, fejlődéstörténeti kiegyenlítődést: magasabb szempontú szintéziseket sóvárogva alakult a századelő, a háború előtti irodalomtudomány kritikai eszmélkedése, útkeresése. Ami nyilvánvaló annál inkább, mivelhogy, a konzervatív, illetve a polgári radikális irodalmárok igyekezete mellett, az ifjú Lukácsnak is főtörekvése volt szaktudományának átfogó, generális értelmezése, s nemcsak történeti szempontból, mint, szinte kivétel nélkül, amazok – tudományos ellenfelei tervezték. Az ő igénye már kifejezetten kettős: egyszersmind irodalomelméleti, ám így is összegző, szintetikus változatban. Erre tanulmány- és esszégyűjteményei: *A lélek és a formák* (1910) s az *Esztétikai kultúra* (1913), illetve programdolgozata: *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez* (1910) a példa; történeti, kevésbé mutatózó érdeklődésére pedig 1911-ben megjelent drámatörténete, s egy európai fontosságú és hatású szintézis, mely a regény esztétikáját etikai szférákból közelíti és vizsgálja: *Die Theorie des Romans* (1916).

A sorrend csaknem fejlődésrajza is. Előbbi négy művében szellemtörténeti iránya és koncepciója még másféle aspektusokkal, mindenekelőtt a Simmel-i szociológia, a „Formen der Vergesellschaftung” tudományával próbál egyezkedni –: ideiglenes eredménnyel, s ez utóbbi javára. Azaz máris olyan módon, ami későbbi fejlődésére lesz elhatároló erejű. Így mindenekelőtt (és egyrészt) abban az elvben, ami a „lélek megformálásán” alapuló „esztétikai kultúrával” kapcsolatos. Vagyis fogódzójával; minthogy általa és segítségével remél kiutat találni az elidegenedés bűvköréből; máris elvetve, s éppen szociológiai ösztönzésre, a dilemma polgári-fatalista értelmezését (*Esztétikai kultúra*). Továbbá – és másrészt, a poétikai szempont merészen újszerű előtérbe állításával. *A Lélek és formákban* például így építi Stefan George-képét, találó előrelátással, egy modern: új-zeneiségű és olyan szóköltészet-teóriára, melynek realitását a jövő évtized fogja igazolni. S ugyanígy, szintén poétikai irányultsággal, törekszik oly irányba is, ami jóllehet még messziről, de már későbbi, marxista-irodalomtörténeti eszmélkedését előlegezi (mondott programdolgozatában).

Ahol is alapelveként hangoztatja: „poétika nélkül szemponttalan lesz minden irodalomtörténet, vagy tisztán szociológiai; hogy milyen legyen ez a poétika, az most más kérdés”. Mindenesetre, „az irodalom jelenségeinek egyszerű vizsgálatából magától adódik az az irodalomtörténeti szempont”, amelyik lényegében nem más, mint „a szociológiai és az esztétikai szempontok szintézise; mégpedig olyan szintézise, mely mindkettőnek legspeciálisabb, legmélyebb fogalmait kapcsolja össze, és ezek legbelső lényegei között konstruál összefüggéseket”. (Ebben a szférában próbál tájékozódni Fogarasi Béla is; ld. programtanulmányát 1915-ből: *Az irodalomtörténet filozófiai problémái* címmel. Konceptiója azonban, kivált a Bergson-i filozófia hatására, kevésbé szerencsés. Csak nagyobb áttételekkel ígér kiegyenlítődést és átváltást a marxista fejlődés irányába.)

Mármost Lukácsot illetőleg: erről a szintről a baloldali etika segítségével fog magasabb régiókba emelkedni, nevezett regényelméletében. Főképp a hegeli filozófia következetes, legmesszebbmenő alkalmazásával az esztétikára, de még mindig szellemtörténészként. Marxista fejlődésével — a világháború s a forradalmak hatására, csak az emigráció éveitől számolhatunk.

*

Horváth és Lukács antipólusokba, viszonos ellentétbe kerülése egymással, mint felszabadulás utáni alaphelyzetünk az irodalomtudományban, így ígérkezik már a századelőn. Tehát még csak potenciálisan, minthogy a fejlődés legfőbb, legelhatárolóbb irányát egyelőre a *harmadik fél*, a Nyugat tábora képviseli. Ezzel pedig mind a ketten, mind a konzervatívok, mind az igazi baloldal: úgymint a marxizmushoz a szellemtörténet és az idealista szociológia, másrészt az aktivizmus felől közeledő Lukács és Révai József, illetve a már ekkor is marxisták, mint Czóbel és Pogány, ellentmondásban állnak. Persze, nemcsak a Nyugattal, egymással is: így a szélső-jobb a szélső-ballal, és fordítva. Ennek azonban tételes, polemikus rögzítésével még csak elvétve találkozunk. Például Pogány írásaiban, illetve az Irodalomtörténet „Folyóiratszemle”-rovatában (írják Baros Gyula, Horváth János, meg Pintér Jenő). Továbbá Horváthnak jogos, helytálló megjegyzéseket sem nélkülöző, ám részint partikuláris nemzeti bezárkózásban fogant, részint másféle elfogultságokról tanúskodó Lukács-bírálatában (1911-ben); valamint *Forradalom után* című tanulmányában, hol Pogánnyal polemizál, 1912-ben.

Ami a Nyugat centrális helyét: ütközőpontban álló, ellentmondásos helyzetét illeti, s mind a két pólus irányában, ez főképp a kritika, a műbíráló értelmezésében mutatkozik. Annak az átváltásnak következtében, ami a századelőn kezdődött meg, s amit a második évtized elején a kritikai öntudat rendkívül önérzetes, magas szintű emancipációja tesz befejezetté. A műbíráló ugyanis korántsem „függeléke a művészetnek” — fejtegeti a Kritikában

Kárpáti Aurél (1910-ben). Ezért kellett — írja, megszületnie e lapnak, „amely egészen a kritikát szolgálja, amely már létezésével bizonyítja, hogy a kritika saját öncélúságig differenciálódott”. Halasi Andor pedig (ugyane fórumon) így vélekedik: „holt tudomány az esztétika”; „Minden műalkotás szépségének más a titka, mások a törvényei”, és így tovább.

Ez időszakot mondjuk, bár bevett, de nem a legjobb kifejezéssel élve, az impresszionizmus korának. Főképp a Nyugatra s mindenekelőtt Ignotusra gondolva. Beérve rendszerint azzal, hogy az impresszionista kritika (nálunk) nem más, mint jogos, természetes visszahatás a hivatalos és konzervatív irodalom népies-nemzeti irodalomszemléletére, idejét múlta eszmevilágára, elavult izlésére. S ez első fokon, a jelenség szintén igaz is. De azzal a kiegészítéssel, hogy amit impresszionizmusnak tartunk, az végső elemzésben, legbelsőbb lényegét nézve, elsősorban esztétikai (s részint etikai) pluralizmus: tehát anormatív, relativista szemlélete a művészetnek. Azaz: keletkezését nézve, csakugyan reakció-termék. Szűkebb értelemben a népies-nemzeti elv, tágabban pedig egy átfogóbb, illetve egy, s az idő során messzire visszanyúló szféra: a pozitívizmus viszonylatában.

Mivelhogy az impresszionizmus ennek, s járulékanak, az agnoszticizmusnak reakciója: feloldási kísérlete, irracionális alapon s jelleggel. Éspedig genetikus, szoros rokonságban — Nietzsche útján — a dekadens lelkiállapotnak, mint egy új és ígéretesnek hitt izlés- és életérzésnek az elismerésével. Továbbá, Freud nyomán, az emberi tevékenység racionális indokoltságának kétségbevonásával. S végül, ami szempontunkból különösen fontos: Bergson tanításai — ezek befogadása által. A lenézett és szűkösnek mondott fogalmi gondolkozás devalválásával, ugyanakkor a determinizmus tagadásával (a viszonylagosság és szubjektívizmus útján). Ami irodalomismereti, irodalomkritikai szempontból annyit jelent, hogy az egyetemes normák — bárminők legyenek is — tekintélyüket veszítik; az objektivitás maszkjában jelentkező politikai, közéleti és morális elfogultságok nemkülönben. Viszont előtérbe kerülnek az eredetiség és egyéniség kritériumai. E kettővel pedig az életszerű egyéni élmény, mi funkcióját nézve nem más, mint a bizonyosság és hit helyettesítője, pótléka. Végső soron tehát a művizsgálatból szerzett élményi anyag kerül a kritika tengelyébe; így értelmezve most már e kritika-típus plurális jellegét, egyben relativizmusát.

A forradalmak előtti Nyugat és az impresszionista kritika azonban nem azonosak egymással töviről-hegyire. Voltaképp csak Ignotus, Osváth, Fenyő Miksa, Hatvány és Kosztolányi felel meg többé-kevésbé a mondottaknak. Közösek csak abban, hogy elvi alapul a kritikához a l'art pour l'art elvét választják; védelmezik az irodalom autonómiáját; negligálják a politikai és morális normákat; figyelmüket az esztétikumra fordítják: főleg az alkotói spontaneitásra, kapcsán pedig a művészeti szabadság alapelvére. Ha tehát tiltakoznak is ellene, hogy a politika és közélet beleavatkozzék az irodalomba, ezt már nem

öszönzik arra: tegye ugyanezt, fordítva. Persze így sem vonják kétségbe egy-egy politikai szempontú megítéltetése ellen mindenkor, mindenképpen s határozottan fellépnek. (Esete válogatja tehát, hogy állásfoglalásaik, történeti nézőpontból, helyeselhetőek-e vagy nem. Mindenesetre jobbfelé: a konzervatív kritika- és perzekutor esztétikával szemben, egy lényegében célravezető és helyes törekvést képviselnek. Balfelé már nem mindig. Erős kivételnek így csak az kínálkozik, midőn vulgarizáló vagy türelmetlen és szektáns koncepciókkal találják magukat szemközt.)

Ily elvi alapon lesz szinte mindannyiuknak hitvallása, amit A. Kerr mond, s amit közülük Fenyő idéz a legtöbbször: „Csak annak a kritikának van értéke, mely maga is művészi, melynek hatása még akkor is él, mikor igazságai már régen színüket hagyták.” Minthogy a bírálókat „a legjobb esetben művészet”, tehát nem tudomány. „S annál jelentősebb, minél inkább művészet”. Ami, hitvallás formájában, ismét csak különféle disztinkciókkal illik mindannyiukra. Hatványra például már ez időben erősen jellemző (ha még nem is elhatároló erővel) a társadalmi kérdések ügye, mint kritikai szempont. Kosztolányira pedig, hazai párhuzam alapján, az Alexander-i deskriptív igény, ami – egyedi specialitásaként – bár szépen megfér az általa képviselt impresszionista kritikával, magától a kritikai impresszionizmustól mégiscsak idegen elem stb. Alighanem csak egyvalamiben azonosak; abban ti., hogy gyakran élnek írásaikban ilyen fordulatokkal: „érdekes”, „különös érdekességű”, „meglepően érdekes” stb. Nyilván azért, mert, kialakult normák hiányában, de szívből is, tartózkodnak a tételes állásfoglalástól a jó és a rossz, a helytelen és helyes, a példás és megvetendő stb. relációiban. Egyszersmind ez különbözteti meg csoportjukat a Nyugat-tábor másik kritikus-típusától: az egyetemes, elvi törekvések képviselőjétől. Főképp Adytól, de másoktól is: Móricztól, Bölönitől, Schöpflintől, Babitstól, Karinthytól s e típus további képviselőitől. Rájuk ugyanis épp az jellemző – szemben Osvát – és Ignotusékkal, hogy a kritikai munka társadalmi funkcióját erősen hangsúlyozzák. Ady, Móricz és Bölöni például elhatároló érvénnyel; mindannyian tagadva, mellőzve egyszersmind a l'art pour l'art elvét. De, folytatva a különbségtételt, ugyanez különíti el Ignotusékat, csak kisebb mértékben, Schöpflintől is; az ő esetében a társadalomtörténeti és a szociológiai szempont a differentia specifica. (Vezérszempontjait azonban, meglepő toleranciával, s éppen a művészi autonómia végletes tisztelete útján, olykor annyira negligálja, hogy hébe-korba önmagával: haladó gondolkozásával, modernség-eszményével kerül szembe. Például Vargha Gyula értékelésében.) Végső, de korántsem utolsó kivétel: a Babits példája. S nemcsak annyiban, hogy az impresszionista kritika irracionizmusa ellen 1917-től már határozottan fellép, először *A veszedelmes világnézetben*, jóllehet a Bergson-i eszméknek hazai propagátora volt eleinte. Egyben úgy is, hogy Lukács György mellett, – természetesen más alapvetéssel, de mégis: ő lesz az, kinek tollán az esztétikai kritika leginkább válik majd filozófiává.

Meglehet, tarka ez a kép, s a benne rajzolt erővonalak különféle irányba futnak szerteszét, a Nyugat impresszionista kritikája így is történelmi küldetést töltött be a forradalmak előtt. Megteremtett ugyanis kettőt: egyrészt újabb irodalmunk szilárdnak és megalapozottnak bizonyult, azóta is csak belső arányaiban változott értékrendjét. Éspedig kemény állhatatosságot, áldozatokat kívánó nehéz harcokban az igazságért, főképp Ady körül. Másrészt feldajkálta és nagykorúsította — szolgálatában is e misszióknak — az elmúlt fél-század legjobb hagyományait folytató, de immáron impresszionista (olykor szimbolista) típusú kritikai esszéit. Kialakította, megteremtette pedig mindkettőt büszke és dacos elszántsággal, mély öntudattal, mások mulasztásait is pótolva általuk. Főleg a múltba zárkozó, konzervatív szaktudományét. Melyek még csak nem is a Horváth Jánosok és Pintér Jenők ideiglenes, hamvába holt korszerűség-vágya jellemzett elsősorban, hanem a Beöthyben, a Tiszában és az Angyalban példázott magatartás. Aztán pótolva más mulasztásokat is; így a baloldalét, amelyik, Lukács kivételével, *még nem volt alkalmas* az új törekvések korszerű, szakavatott méltánylására, kritikai ellenőrzésére; esetenként más-más tényezők, illetve hibák és fogyatékoságok miatt.

Lukács szerepét: kritikai munkásságának főmozzanatát, az Ady-értékelést már láttuk. Mellette, a hozzá hasonlóan *még csak leendő* marxisták közül, a fiatal Révai műve kíván itt említést, illetve: *a máris marxista produkcióból*: főleg Czóbel Ernő s Pogány Józsefé. — Ami Révait illeti: lázadó szándékát, fiatalos avantgardizmusát még a Kassák-i eszmék, a Ma köre irányítja. Főbb eszmei ellenfeleit máris az exkluzív eszteticizmus, másrészt az irreális és „kivételes” képviselőiben látja; így támad például Babitsnak. De, minthogy a klasszikus eszményekből is csak az aktualitást: a jelenszemponitúan súlyos, „mához szóló” változatokat érzi korszerűeknek, s életteli, szociális irodalmat akar: Schöpflin irányát sem kíméli. (Nyilván és legelsősorban Schöpflin toleranciája, másrészt objektivitás-eszménye s irodalmi autonomia-elve miatt.) Teszi pedig ezt annak következtében is, hogy a tartalom és forma dialektikáját, szemben Lukáccsal, ki már jó irányba tájékozódik, még tévesen ítéli meg: „a formára fordított energia pazarlás és bűn a tartalommal szemben” stb. Változást ónála is, miként Lukácsnál, a háborús tapasztalatok és élményi világ hatására: a forradalom előtti fejlődés nyomán látunk. Így mutatkozik *Készülő könyv elé* című esszéjében már új típusú, mintegy pre-marxista irodalomkritikusnak, ki a társadalmilag determinált esztétikai értékelés igényét már alaposabb körültekintéssel appericipálja.

Szinte olyanformán, mint tette őelőtte Pogány József és kiváltképp a kiváló képességű Czóbel Ernő; mindketten Szabó Ervinnek és Bresztovszky Ernőnek tanítványaként, illetve a II. Internacionále teoretikusainak, főképp Plechanovnak és Mehringnek nyomdokát tapodva. Mindenekelőtt a művészi fejlődés társadalmi-gazdasági meghatározottságának többé-kevésbé helyes, de, s főleg Czóbel esetében, mindenképp előre mutató alkalmazása terén.

Olykor persze a kezdő időkre jellemző túlzásokkal. Mint Pogánynál látjuk, ki messzemenően értelmezte rosszul a közönség szerepét az idő során: 'az irodalom története' stb. Maradva azonban erényeiknél, úttörő érdemük az is, hogy korán szegődtek Ady mellé. Így a Népszava körüli vitában, az Ady-életmű jelentőségét szociáldemokrata szempontból ítélve meg. Továbbá az, hogy elsőként törekedtek az irodalmi örökség marxista igényű kritikai újjáértékelésére. Pogány például, olykor amúgy is túlzások, szimplifikáló és vulgáris megoldások révén, az Arany-hagyomány terén (*Arany János politikai nézetei*, 1909), aztán Petőfi ügyében (*Petőfi és a szocializmus*, 1910–1911), s végül a Petőfi–Arany-párhuzam kapcsán, Babits-csal polemizálva: *Arany kontra Petőfi* (1910-ben). Nem így Czóbel, ki átfogóbb, mélyebb tudással és nagyobb erudícióval közelítette tárgyat esetről esetre. Benne már csakugyan egy vérbeli: kiváló felkészültségű, minden szükséges adottsággal bőven megáldott szaktudós ígérkezett. Heltai-alap kutatásai ma is ösztöző erejűek. Egyéb dolgozatai szintén: *Heine* (1906), *Madách és Cormenin-Timon* (1912), *Eötvös* (1913), *Greguss és a 48-as forradalom* (1913), *Arany János tervezett lapja, a Népszabadság* (1917) stb. Nem véletlen, hogy szaktudományunk korai marxista öntudata is benne a legerősebb: szaktudományt „kell teremtenünk”, radikálisan újat; van is kinek: „Ma már van magyar proletariátus. És ezért fog nálunk tovább fejlődni, új meg új terekre alkalmazódni a marxizmus, mely nem a szobatudósok, de a tömegek tudománya” – írja már 1907-ben.

*

A forradalmak előtti fejlődést tehát a három főirány s a két antipólus jelenléte határozza meg alapvetően. Éspedig olyan módon, hogy a haladás fővonalaiban a centrum, a Nyugat tábora áll. Minősíti pedig mindhármat kettő: pozíciója a hagyományvitában, másrészt elképzelése és álláspontja a kritikát illetőleg, mindenképp az Ady-kérdésben.

Tekintettel a forradalmak utáni, közelesen már esedékes fejlődésre, ily szempontból kívánják figyelmünket még mindig a végletek – a két vezéregyéniség: Horváth és Lukács. Mivelhogy, túl a mondottakon, még sok mindenben képviselnek eltérő felfogást. Mi szempontunkból különösen fontos (történetesen újra Ady miatt): a kritika s a kritikai tevékenység értelmezésében is. Már ott, hogy Lukács merőben másképp lát feladatához, mint könyvecskéjében Horváth, ki – bármily furcsa, de így van – még azt sem tisztázta magában kellőképp: mit szeretne elérni a választott cím alatt; hogyan óhajtja appercipálni az alapeszmét. Hiszen Ady s *az új magyar líra* kritikáját előlegezi, aztán hőséről kimerítően, tüzetesen szól, emezzel pedig adósunk marad. (Nem valószínű ugyanis az általa keményen bírált Ady-epigonokat tekintette volna „új magyar lírikusokat”, mint rosszmájú ellenfelei hangoztatták egykor.) Mintha Babits és Kosztolányi, Juhász és Kaffka, Tóth és Lesznai, Gellért és a többiek

nem is léteznének. De hát hol van akkor az új magyar líra? Ami itt azért is jogos, helyénvaló kérdés, mert Lukács, a maga bírálatában, sikeresen tesz eleget feladatának. Sőt, még ő pengeti szorongva, kissé eltúlzott felelősségérzettel: szabad-e *Új magyar líra* cím alatt írnia akkor, ha vizsgálódásait *csak* Adyra és Babitsra (egyáltalán a Holnap-körre), valamint Kemény Simon, Gellért Oszkár és Mohácsi Jenő egy-egy verseskönyvére alapozza; praktikus megfontolásból mellőzve a többieket.

Könnyű lenne egy afféle: bár tetszetős, de semmit mondó következtetésre jutni mindebből, mint megtette egykor Fenyő, ki beérte azzal: Horváthnak soha, semmiben nem lehet igaza. Neki rendre tévedni kell; ha másképp nem, hát mestere ígézetében, lévén egy fiók-Gyulai Pál. Lám, címében is az; per analogiam *Petőfi Sándor és lírai költészetünk*. S ezzel kész; Horváth mehet ahová akar.¹⁵ Itt ugyanis egy mélyebb értelmű, messzibb mutató antagonizmusról van szó; nem csupán arról, hogy Horváth a címválasztásban (látszólag csak ott, pedig másutt is), valóban rossz útra tévedt.

De miért? A mellőzöttek költészete miért nem új líra neki? Hiszen jól tudja, emlegeti is (művében indirekte, másutt tételesen): az újat nemcsak Ady hozta magával. Ha tehát bizonytalankodott, annak bizonytalansággal bonyolult, nyomós indoka volt. Nyilván az, hogy komplex értelmű, Adynak jól értelmezett, helyesen megfejtett szimbólizmusán is messze túlmutató: részint izlésbeli, részint másféle, ám mindenképpen olyan különbséget gyanított a régebbi s az újabb költészet között, amit kellő szabadsággal még nem tudott definiálni. Ami történetiségében nézve személyes fejlődését: nem is csoda. Hiszen első vizsgálódásainak főszerpontjából, s a politikai töltésű hagyományvita-aspektusból, csakugyan Ady *a valóban új*; ő mindenki előtt. Mert bár külön-külön a többiek is modernek, de — s itt a lényeg: más és másképpen formai téren, így inkább. S megint másképp a mondandóban, legkivált a magyarság-élményben. Így már kevésbé; hogy mégis mennyire, személye válogatja: esetenként csak alig-alig. Mármost kérdés, mit ér ez az összkép, ha nincs benne törvényszerű, mélyebb értelmű irodalmiság? Ha tehát 1909-ben, szakszerpontból nyilvánvaló szimplifikációval, még Adyra szűkíti a modernség körét, úgy önkörében ez a természetes. Más kérdés, hogy nem mindig a természetes, a logikusnak látszó az igaz. Megoldásra találva (maga mondja), így fog repeső örömmel újabb koncepciója, a stílromantika-elv kidolgozásába (*Forradalom után*, 1912), ami ily tekintetben nem más, mint korábbi felfogásának szakszerúsített változata. Most már csakugyan tekintettel, erős figyelemmel az újabb fejlődés specifikumaira (stíl és izlés, nyelvszemlélet és szóhasználat stb.). De továbbra is egy apriori műltszemlélet és hagyomány-elv jegyében, ami változatlan elfogultságára, növekvő konzervativizmusára vall. Azaz műve egy olyan írás, ami nemcsak eligazítással, tendenciózus tanáccsal szolgál a tradíciókban (mint

¹⁵ FENYŐ MIKSA: *Ady és (!) a legújabb magyar líra*. Nyugat 1910, I. 406–409.

más szempontból már szóba került), egyben magyarázat, sommázat is arra: mit tekintsünk *közösen újnak* a modernekben, a *közösen régivel*, az örökséggel szemben.

Feloldja tehát a korábbi ellentmondást. Legalábbis hiszi, s abban a reményben ringatózik, hogy a társadalmi-politikai szempont túlzásait és korlátozó hatását egyszer s mindenkorra kiiktatta koncepciójából s javallataiból. Így polemizál most már a „nyugatosokkal”, derűsebb, nagyobb nyugalommal, mint tette annak előtte. Mintegy a közmondás módján: fiamhoz szólok, menyem értsen belőle. Beszél tehát a nagyközönséghez (a Magyar Figyelő táborához): „Engem irodalmi szempontok érdekelnek s politikájukhoz semmi közöm. Nem is kárhoztatom őket azért, hogy politikát űzzenek az irodalomban, hiszen ez már minálunk évszázados, nagy hagyomány. Csak arra akartam rámutatni, politikai szenvedélyük mennyire elfogulttá tette irodalmi vélekedéseiket; mennyire tisztább tudatában voltak politikai meggyőződésüknek, mint irodalmi különösségüknek; s tisztázni és legáltalánosabb jegye szerint minősíteni akartam öt éves íróskodásuk irodalmi termelését. A tiszta irodalmiságnak a politikából való kifejtőzését nem is úgy gondolom, hogy hagyják cserben politikai meggyőződésüket; hanem csak úgy, hogy bármely politikai törekvéssel rokonszenveznek is, jussanak el végre az irodalmi értékelés tisztán irodalmi-elvi szempontjaihoz; ismerjék meg végre irodalmi önmagukat is, hogy megismerhessék rokonait a magyar irodalmi hagyományban s azok kultiválása által forrjanak szorosabban a magyar irodalom nagy egészéhez. Szóval: több világosságot!” Van is ebben valami igaz, csak hogy mondhatja bárki, most már véle szemben is: több világosságot! Hiszen látni való, elvéből a jogos, helytálló követelmény is politikára utal. Csak éppen áttételek útján. Ami pedig arról tanúskodik, amit már láttunk: van köze a politikához. Még a tudományban, a kritikában is. Hiába hangoztatja hát, nagy nyomatékkal: „Engem irodalmi szempontok érdekelnek . . .”

Alapkérdésünkben, a Horváth – Lukács kritikai ellentétben ez annyit jelent, hogy Horváth mégsem az irodalmi autonómia – a politikamentes műbíráló híve, mintegy olyanformán, ahogyan hinni és láttatni szeretné. Sőt, az elkötelezettség szintjén ugyanott van (csak átellenben), mint Lukács, ki bevallottan hódol a baloldali megfontolásnak kritikáiban. S kinél e hajlam korántsem okoz nehézségeket; sem ekkor, sem később. Ez időben azért, mert felfogásában, szemben Horváthéval, egyelőre még nemhogy súlya, perdöntő szerepe lenne – semmi jelentősége nincs az örökségnek s a hagyományvitának. Továbbá azért, mert felfogásában a politikai elem cseppet sincs alárendelve, holmi átfogóbb, minden meghatározó szférának, mint Horváthnál egy apriori értelmű hagyomány-szférának, Ellenkezőleg; irodalomszemléletében a politika csak járulék, erkölcsi irányának, a baloldali etikának hatásaképpen. Innét van, hogy nála a kritika (mint tevékenység és funkció) csak társul – társulhat a politikai mozzanattal, különben szuverén. Még funkciójában is, hiszen

egy olyan szférát ural, amitől függetlenségét és szabadságát soha nem kell féltenie. Ez a szféra pedig a poétika.

Horváth tehát a kritikában is a hagyományt, a múltat képviseli; törekvését történeti vagy irodalomtörténet-típusúnak nevezhetjük. Lukács viszont ily szempontból is a jövőt fürkészi már. Szerinte kritikus az, aki a lelki (a sors-szerű) tartalmat kutatja és appercipálja a formában; s aki éppen ezért leli örömet a közvetlen valóság: a forma legfőképp fontos, mindenekelőtti élményvilágában. Így amit kritikának mond, ha nem szolgálja is annyira a konkrét teljesítmények és írói életművek elemzését, mint hinnők és várnók, mégis előre mutat, jövőt készít, minthogy a művészi formák és élménytípusok (eladdig meglehetősen elhanyagolt) komplex értelmezését tűzi ki célul. Elsősorban a műfajok vizsgálatát, az elvi általánosítások szempontjából. Ekként lesz Ady-bírálatában is alapelve, másrészt főkérdése e kettő: nyomozni kell a fix pontokat azon az úton, amit „a versek megfutnak az író élményétől a formán keresztül az olvasó élményéig”. Illetve: lényegi, elhatároló fontosságú kérdés, hogy „mi válik lírává a mai Magyarországon”; „milyen versek kellenek e Magyarországnak” stb. Mindez persze, egymagában, s éppen végletessége és egyoldalúsága miatt, a tévedés lehetőségét is felvillantja. Amint hozzá is segíti olykor, hogy nagyot tévedjen, például Balázsról írva, 1918-ban.

Ime, alapvető, legnagyobb különbségük a kritikában, amihez még két kiegészítés járul. Az első az, hogy a Horváth-típusú kritikaeszmény szükségképp van erősen kötve, ha nem is kizárólagosan, a hazai irodalomhoz, míg a Lukács-típusú alig-alig, szinte semennyire. Hiszen jellege, legbelsőbb lényege szerint érzi korlátozónak és szűkösnek a nemzeti határokat; — a poétika is nemzetekelőtti, egyetemes szempontoknak hódol elsősorban. Nem véletlen hát, noha nem is törvényszerű, hogy kritikáikban (1919-ig), más-más nevekkel találkozunk. Nem-magyarokéval inkább Lukácsnál: Ónala Gauguin, Ibsen, R. Kassner, St. George, Bíró Lajos, Ady, Móricz, Babits, Kemény Simon, Gellért Oszkár, Mohácsi Jenő, Lawrence Sterne, Th. Mann, Schnitzler, Balázs Béla stb. szerepelnek; Horváthnál pedig A. Beaumier, Flaubert, Ady, Katona Lajos, Cholnoky Viktor, Heltai Jenő, Kaffka Margit, Szomory Dezső, Lukács György, Komjáthy Jenő, Ambrus Zoltán, Szekfü Gyula, Móricz Zsigmond, Tormay Cecile, Schöpflin, Ignotus, Herczeg Ferenc, Baksay Sándor, Babits Mihály és mások. — A másik megjegyzés: a korokat feszítő s legalapvetőbb, legmélyebb antagonizmusok soha nem nyugszanak meg lappangó ellentétekben végképp. Kivált akkor, ha elsőrangú tehetségekben öltenek testet, mint momentán Horváth- és Lukácsban. Kik a maguk nemében és időszakában páratlanok nálunk; és nemcsak a felkészültség és erudíció terén. Specifikus végleteikben is: Lukács a teoretikus, a másik a történeti szférában. Tetejébe még egyazon kortünettel és főkérdéssel: az ítélkezési anarchiával, az impresszionizmussal és relativizmussal állva szemközt, de más-más irányból. Ami európai viszonylatban is differenciálja őket. Mert hiába részesei mindketten az újklasszi-

cista hullámnak, Lukács irányában főleg a német példa, Paul Ernst igyekezete inkarnálódik, Horváthéban viszont a francia ösztönzés, Brunetiére és Maurras sugallata; azé jobban, emezé alig. Ráadásul akkor, midőn a bölcséleti szféra is ellentétek növekedését ígéri. Minthogy Horváth hite: meggyőződése az objektív idealizmusban mindinkább szilárdul, Lukácsé pedig gyengül, hovatovább erős, mélyreható repedéseket mutat. Előpostájaként a nagy váltásnak, amelyik a marxizmushoz, a történeti materializmushoz lendíti majd.

De ami várható volt, esedékesnek ígérkezett, nem vált valóra. Sem kettejük viszonylatában, sem másképp. Pedig mindenfelé polémiák, fejlődéstörténeti kiegyenlítődések, magasabb szintű tudományosság ígérkezett.¹⁶ Ám hiába; maga az élet, a józan logika fordult a visszájára azon a különös nyár-éjszakán, amikor „Az égből dühödött angyal dobolt Riadót a szomorú földre.” Aztán jött az összeomlás. Így vált az egész kor egy-kettőre emlékeztető: egy reményeit és kezdeményeit konokul és szomorúan őrző időegységgé. Hagyománnyá — és nyitánnyá is, ami kontinuitásra, kiteljesedésre vár még. A most következő huszonöt év lesz tehát egy hosszúra nyúlt, küzdelmes intermezzó az irodalomban és szaktudományban; kapocs is, meg szakadék is a hajdani remény és végső értelmé: jelenünk között.

8.

1919 — 1945: a közbülső negyedszázad két periódusra különül a tudománytörténetben. Átmenetül — átváltási etapnak, a húszas évek utoljára az új évtized első évei kínálkoznak. És nemcsak hazai viszonylatban. Erre utal a szellemtörténeti irány erősödő kiszikkadása Európában, főleg német nyelvterületen. Rudolf Unger már 1924-ben problémátörténetről beszél: *Literaturgeschichte als Problemgeschichte*; Oskar Walzel pedig, 1926-ban, eszmetörténetet emleget. (Amit nálunk mondanak szellemtörténetnek, sokkal inkább ehhez a fordulathoz áll közel, mintsem a klasszikus, Dilthey-típusú irányhoz.) A marxista irodalomelmélet első kibontakozása, főleg M. Lifschitz és Lukács György művében, ugyanez időszakra esik. Egyéb analógiák: a virágkorát élő prágai nyelvész kör, mint, Wellek révén személyes relációban is, az újkritikai iskola egyik forrásvidéke. S a másik: A. J. Richards főművének és irányának megjelenése:

¹⁶ Az adalékok hosszú sorának felemlítése helyett elégedjünk meg három típus felemlítésével: így a baloldali, részint szocialista, részint máris marxista kritika és irodalomtudomány Nyugat-ellenes polémiáival. Aránylag teljes összegzésükkel szolgál: POGÁNY JÓZSEF: *Kultúra — álkultúra*. Bp. 1962. Szerk. GERÉB LÁSZLÓ. 329 — 347. — A második: a filozófiai esztétika nagy felpezsdülése az Athenaeumban, 1915-től, kivált 1917 — 1918-ban; elsősorban Lukács, Mannheim, Hauser Arnold és mások írásaiban. Közülük nem egy sürgeti már az irodalomtudomány filozófiai-esztétikai szempontú megújulását. E kezdeményeknek a forradalom után, mintha elvágták volna, folyamatuk szakad. — A harmadik: egy rendkívül merész hangú követelés (egy a sok közül), DÓCZY JENŐÉ: *Irodalmunk és a nemzeti szempontú kritika*. Nyugat 1918, II: 388 — 392, 466 — 476, 535 — 549, 629 — 646. Már az egész irodalomtörténet és hagyományszféra átrendezését szorgalmazza.

Practical criticism, 1929. stb. (Ez utóbbi kettő mellőzhető; itthoni hatásuk egyelőre jelentéktelen.)

Hazai szimptomák: 1927-ben indul a 100%, a KMP legális folyóirata. Véle jelentkezik a hazai-magyar kritikában — 1919 óta első ízben, az elkötelezettség elve. A népi írók mozgalmában, most már minősítő és elhatároló erővel s kb. az évtizedfordulótól, ugyanezt látjuk. Továbbá változásokat a Nyugat táján; és nemcsak a szerkesztésben, és nem is csak abban, hogy 1933-tól e lap hasábjain is megjelenik az elkötelezettség humanista változatú igénye. Egyben ott is, hogy a hőskorszak reprezentánsai, illetve az örökösök egyaránt kerülnek válaszutó elé (hovatarozás: közélet, világnézet, erkölcs, irodalomszemlélet terén stb.). Amazok közül főleg Babits, ki 28-ban *Az írástudók árulásával* reagál az új időkre. S egy felismeréssel; hogy hovatóvább nem lát veszélyt, művészeti pangást és hanyatlást a népi törekvésekben. Egyáltalán: az átváltás időkorében jelentkezik, most már végérvényes, különös erővel, a tudománytörténet két legfőbb dilemmája e korszakban. Egyik az: mi az irodalomtudomány, mi legyen funkciója és értelme; a másik a hagyomány és az irodalomtörténet ügye. Amaz új jelenség, egyetemes érdekű, ez magyar vonatkozású: a még feloldatlan Petőfi—Arany-párhuzam képében öröklött história. De új is: az Ady-örökség körüli viták emelik magasabb szintre. S ugyanez időben, az átváltás időkorében jelentkeznek a második periódus legfőbb, legjellemzőbb törekvései is. Az emigrációban a marxista szaktudomány; különös tekintettel kettőre: az irodalom elméletére s a hazai örökségre. Idehaza pedig, valamivel korábban, s egyidejűleg a népi írók mozgalmával, jelentkeznek az esszéisták, hamarosan a második nemzedék is.

S végül még egy példa: a komparatiztikáé. Az átváltás előtti periódusban a szellemtörténeti irány sajátos, egyeztető típusú térhódítása jellemzi, kapesán pedig a rendkívül erős szintézisigény. A korábbi fejlődés mechanikus értelmű hatáselmélete ellen már így: kompromisszumos-egyeztető (a *littérature comparée* lehetőségeitől sem elzárkózó) pozícióban lép fel az újabb komparatizmus. Ragaszkodva a hegeli eszméktől befolyásolt organikuság elvhez; értelmében pedig egy olyan objektív idealista jelenség- és műltszemlélethez, amelyik a szintézist célzó hatáskutatás értelmét, főleg Thienemannnál, a recepciós folyamat felderítésében látja. Minthogy meggyőződése: addig nem beszélhetünk modern szempontú, Európába néző szintézisekről, míg nem ismerjük e folyamatot töviről-hegyire. Hiszen irodalmunk fejlődése — múltunk soha nem volt, nem is lehetett olyan harmónikus, mint például a franciáé s az angolé; örökös recepcióra, asszimilációra voltunk utalva. Különben is: a recepciós mozzanatokra építő szintetikus összehasonlítás csak úgy lehet teljes, ha a nemzeti erők — a hazai fejlődés reakcióját, átalakító munkáját: az asszimilációs fejlődést is kimutatja az idegen áramlatokon.

Ehhez a felismeréshez társul, kivált az Eötvös Collegiumból sarjadt francia orientáció hatására (Eckhardtnál, Zolnainál és másoknál) az az igény,

hogy fel kell számolni a szaktudományban a korábbi idők egyoldalú osztráknémet orientációját. Vagyis mindenekelőtt a Beöthy-éra irodalomismeretének ama pozitivistá-komparatista pendantját, amit Heinrich neveltje, Bleyer kodifikált, először 1909-ben, *Gottsched hazánkban* című dolgozatával. (Alaptétele: Bécsnek köszönhetjük, főképp a XVIII. század végétől, a német kultúra művészet- és irodalomteremtő beáramlását hazánkba. Pest és Magyarország tehát csak passzív, befogadó fél, *külről* meghatározott. Pest egyben közvetítő is: a nemzetiségek viszonylatában mintegy a császárváros szerepét tölti be.) E felismerés, egyben törekvés már az újabb értelmű szintézisigény jele. Változatát, hazai viszonylatban, Zolnainál látjuk. Elve: 'állítsuk a hazai filológiákat a komparatiztika, általa pedig egy európai szintű nemzeti irodalomtörténet szolgálatába; elég volt a bezárkózásból, a szűk körökre szorító vizsgálatból'. Ti. az anglisztikában, a romanisztikában, a germanisztikában stb. is (*Magyar célú filológia*, 1926). Elvének helyességét, javallatának realitását hamarosan előpublikációk, friss eredmények jelzik. S még egy aspektus: a világirodalomtörténetírás ügye. Bár itt is erős a szintézisigény, inkarnációját, egyelőre, csak egy mű jelzi (Juhász Andor: *A világirodalom története*, 1927); sajnos, módszer és színvonal terén korántsem eléggé magas szinten.

Jellemző, újabb fejleményekkel a következő periódus szolgál. Már az átváltás időszakában, a budapesti nemzetközi irodalomtörténeti kongresszuson (1931-ben). Mindenekelőtt a válság-szimptómák terén. Így Van Tieghem referátumáé az elsőség (*La question des méthodes en histoire littéraire*); eleve a szkepszis, a lemondás hangulatát szuggerálta a résztvevőkre. Olyan módon állította ugyanis szembe a történeti jellegű („irodalomtörténet”-típusú) módszereket az esztétikai alapozású kritikával s a filozófiai genezisű irodalomtudománnyal (irodalomelmélettel), hogy módszereiket: azok filozófiai-világnézeti meghatározottságát fejlődéstörténeti-oksági oldaláról vizsgálta volna. Szükségképp kellett tehát kilyukadnia a jól ismert alapellentmondáshoz; szellemében így: bár önmagában egyik módszer sem jó, sem elegendő, sem célravezető, kibékítésükre, együttes alkalmazásukra nincsen lehetőség; eljutottunk oda, honnét már nincs továbblépés – nincsen hová. E Van Tieghem-i kétely (úgy is, mint világjelenség), hamarosan tovagyűrűdzött hazai körökben. S természetesen, nemcsak komparatista viszonylatban. Aki felelősen gondolkozott, mint sokadmagával Halász Gábor, a korszak tán legnagyobb reménysége az ifjú esszéisták között, többé nem tudott szabadulni a dilemmától. Nála olvassuk (1933-ban írja) *Irodalomtörténet és kritika* című cikkében: „Belső ellentmondás a legvégső magyarázat az újabb szellemi irányok történetellenes állásfoglalása és az örökölt historizmus között.”

Maradva azonban a kongresszusnál, egy ottani magyar példa is erős ellentmondásra vall a szaktudományban. Csakhogy már nem a Van Tieghem-i alapkérdésben. Eckhardt Sándornak koncepciójáról van itt szó, mely első ízben a kongresszuson vált ismeretessé, majd lett rendkívüli, irányadó hatással a

fejlődésre; mind a problémalátás, mind a feladatvállalás terén. S utóbb már nemcsak a szaktudományban. — Meglepő szituáció: most Eckhardtot látjuk egy olyan teória képviselőjében, amelyik leginkább az 1909-i Bleyer-konceptióra üt. (Arra az egyoldalúságra tehát, amelyet annakelőtte ő sem nézett jó szemmel.) Hangoztatja ugyanis: Bécs volt egykoron a kisugárzó központ, a nap, Pest-Buda pedig „a két ikerbolygó, mely körül számtalan nagy keringett” — ti. a nemzetiségi irodalmak.

A furcsa változás nyitja kettős. Függvénye a háború után újrateremtődő, s nemcsak a legalantasabb szférában, a közéletben és politikában jelentkező, de a hovatovább tudományba is átszüremlő nacionalizmusnak; s következménye annak is, hogy Eckhardt (ugyanígy Gragger, Szekfü, Horváth és mások), korábban sem annyira a nemzetiségi aspektus oldaláról bírálta Bleyert, mint inkább a hazai megfontolásból: Pestnek önállóságát, a nem Béctől meghatározott magyar fejlődést hangsúlyozva. (Különbség ugyanakkor Eckhardt és előzője, Bleyer között: míg emez 1933–34-re a Herrenvolk ideológiának hízeleg, a „tanítványtól” mi sem áll távolabb, mint éppen ez.) Így lesz Eckhardt célja csak egy: a Duna-völgyi népek irodalmának Pest-központú szintézise, a litterature comparée szellemében; egyszersmind elfogultan a hazai örökség, a magyar hagyomány iránt. Mintegy kritika nélkül.¹⁷ Ami annyit is jelent, hogy a XX. századi „közép-európaiság”-gondolatnak Eckhardt előzője is, ösztönzője is hazánkban; amúgy Németh László Tanú-konceptiója a példa, így az Apolló programja és iránya; amaz a nacionalizmusban többé-kevésbé, ez alig-alig osztályosaként.

De mi sem mutatja jobban: valami baj van a programokban s a szaktudományban, mint az, hogy Eckhardtnagyarányú konceptiója szinte ugyanúgy megmarad tervnek (hogy napjainkban keljen új életre, de gyökeresen új formában s változott tartalommal), mint az előző periódus még kifejezetten szellem-történet-típusú, merész fogadkozása is. Abból ugyanis semmi, ebből pedig csak egy válik valóra; ez is torzójában, s már a háború végén, 1944-ben (*A világirodalom története*; szerk. Zolnai Béla, írták: Borzsák István, Dobrovits Aladár és Trencsényi-Waldapfel Imre). Megjelenik viszont — jogát és helyét kéri a nap alatt a világirodalomtörténet esszé változata: Babits Mihály és Szerb Antal műveiben. S e kettő egy mélyebb értelmű változásra vall; az irodalomtudomány esszéizálására, mintegy elfordulására a szaktudománytól, most már a komparatiztikában is.

Babitsé az első: *Az európai irodalom története* (végső formája 1936-ban). Anyag- és műltszemlélete erősen individualista; már abban, hogy „világirodalom” a kifejezetten csak európai, vagy tőlünk sarjadó hajtásokat érti. Egyben azért is, mert önkényesen szelektál: anyagából csak a legnagyobb alkotók s a legjobb művek egymásutánját állítja előtérbe. Arisztokratikus magatartása

¹⁷ Eredetileg franciául: *Méthodes et problèmes de la littérature comparée dans l'Europe centrale*. Magyarul: Minerva, 1931: 89–105.

azonban egy magasabb célt szolgál. Maga mondja: „Az európai hagyomány ereje csökken, a nemzetek szellemi téren is ellenségek módján akarnak farkaszemet nézni, irodalmi kultúránk a felbomlás tüneteit mutatja” . . .; „Ma, a nagy áram gyengülésének, az európai kultúra felbomlásának, az emberi tudat megszakadozásának és elsötétülésének idején, még egyszer, röviden lejegyezni azt, amit elfeledni kezdtünk, s palackba dobni az ismeretlen jövő számára” . . .; „Világirodalomtörténetet írni sohasem volt korszerűtlenebb. És sohasem volt aktuálisabb”. — Jelentősége a fejlődésben — egyrészt, ebben a magatartásban rejlik. Másrészt abban, hogy mondandójában a szerzői hangoltság és ízlés jobban és szabadabban érvényesül, mint ez megszokott nála (vagy másoknál), akár ez-időben, akár később. Amint Halász Gábor mondja: műve nem más, mint egy grandiózus vallomás, a babitsi „ízlésforma önarcképe”. Logikus, hogy korántsem törekszik egzaktásra, sem mélyebb, egyetemesebb összefüggések felderítésére. — Miként Szerb Antal sem (*A világirodalom története*, 1941). Pedig nála is az esszé forma s az írói attitűd a legfontosabb, eredményük azonban más, mint Babitsnál. Minthogy stílusában, mint Németh László már korábban észrevette, ám itt különösen és szokatlan erővel, „kereszteződik a művész eleganciája s a mímelt tudomány rendszereskedése”. Annál inkább, hogy e művében az eszme- és stílustörténeti, illetve szociológiai szempontok jobban elegyülnek egymással, mint eladdig, például *Magyar irodalomtörténetében*, 1934-ben. Innét az is, hogy tárgyiasabb és egzaktabb. Viszont pesszimistább is, mint bármikor; a Spengler-i kultúr-morfológia élményvilágát éli.

Vonjuk le hát mindebből a tanulságot. A korszak komparatiztiáját kétféle igyekezet — két irányú változás jellemzi. Így a szellemtörténeti irány homogénebb (Thienemann — Zolnai-típusú), illetve egyeztető (Eckhardt-féle) változatának előterébe kerülése kb. az évtizedfordulóig, az új évtized első harmadáig; aztán folytatólag: a szaktudomány jelentőségének relatív háttérbe szorulása az esszé típusú világirodalomtörténetírás javára. Analógiák: a kompromisszumos komparatizmus műhelylapjának. A Minervának fénykora, kb. 1930 — 35-ig. Valamint a Széphalomnak, Zolnai lapjának sorsa: míg 1927 és 35 között havonta jelenik meg, utóbb már rendszertelenül, illetve éves kötetekben (1943-ig). S még egy tanulság: a részint francia, részint más típusú, de mindenképpen németellenes orientáció megerősödése a két háború között, kivált 1933: a hitleri időktől. (Kivételek, de nem jelentősek, a Berlinnek hízelgő Bleyer s a Sauer- és Nadler-követő Farkas Gyula.) A Helikon-kör, élén Hankissal képviseli az elegy változatot; a többiek a „franciás” szárnyat alkotják. Itt Zolnai és Eckhardt az irányadók, illetve a fiatal esszéisták. „A francia szellem hatása sohasem ferdítette el bennünk azt, ami nemzeti, sohasem térített el önmagunktól, hanem belénk olvadt, hozzánk idomult” — olvassuk önjellegzésükben; visszatekintés gyanánt. Pontos emlékezés; nem vélekednek másképp a nehéz időkben sem: „Nem akarjuk védeni a francia hibákat, de van olyan rend, mellyel szemben irigykedve áhítjuk fegyvelmezett, éber »rendetlenségü-

ket«, van olyan alaposság, mely mellett »felületességük« mélyebbnek, emberibbnek tűnik fel”.¹⁸

*

A komparatizmus fejlődésének főjellemzői közül az utóbbi kettő: kortünet. Az összirodalomtudomány mezőin is megfigyelhető.

Az első: a szellemtudományi irány viszonylag gyors térhódítása így sem jár együtt a kizárólagos uralommal. Már azért sem, mert a kurzus elején elsőnek a pozitivizmus támad életre; emezt a másik lényegében csak 1922: a Minerva megalapításától követi. A gazda tehát 1919 után is a pozitivizmus, a jövevény pedig a Geistesgeschichte. Más kérdés, hogy az új a sikerebb és erősebb, és megint más az, hogy a régi sem gyengült el még végképp. Így kerítenek sort az egyezkedésre, ami fejlődéstörténetileg – elmaradottságunkból, töredékes fejlődésünkől következőleg, nemhogy lehetséges: kifejezetten szükségszerű. Nem véletlen tehát, hogy történetesen az új irány képviselői idézik azt a Bleyert (1915-ből!), aki éppen a szellemtudománnyal, R. Ungerrel vitázva írta: a filológiai szempont egyelőre a legerősebben hangsúlyozandó, mert hajlandók vagyunk az esszéizmus és eszteticizmus túlbecsülésére; filológiai módszerünk még nem egészen kifogástalan; még a feladatok tömege áll előttünk. „Csak ha ezeknek nagyját, vastagját elintéztük, kapjuk meg a biztos, reális alapot, amelyen szellemtudományi nézőpontoknak és filozófiai principiumoknak nem művészi kápráztató hatású, hanem maradandó értékű s tudományos eredménnyel kecsegtető érvényesítésére vállalkozhatunk.”¹⁹ Ily tekintetben még az egyik legelszántabb szellemtörténész, Zolnai sem kivétel; olykor óvatosan fogalmaz ő is: 'A két módszer megélhet, megáruhat egy gyékényen. Akik pedig bizalmatlanok az újjal szemben, tanuljanak Széchenyitől: „Gyűlölöm az okost poézis nélkül, inkább szeretem a poétát okosság nélkül”'.²⁰ Egyáltalán, van olyan időszak, kb. 1925-től 1930–32-ig, midőn a régi iskola hívei, „az idősebb tudósok mind azon vitatkoznak, hogy melyikük találta fel a szellemtörténetet” – írja Szerb Antal (1934-ben); nem minden malícia nélkül, de híven az igazsághoz.

¹⁸ SÖTÉR ISTVÁN: *Francia-magyar művelődési kapcsolatok*. Bp. 1949. 77. — A másik idézet is az övé; Eckhardt könyvének (*A francia szellem*, 1938) egykorú bírálatában írja.

¹⁹ Bleyer e sokat hivatkozott passzusa (EPhK 1915) sokaknál szerepel, így Pukánszky Bélánál, még 1928-ban is, a Széphalomban.

²⁰ *A kettészakadt irodalomtudomány*. Széphalom, 1928. 472–474. — De említhető CSÁSZÁR is, ki *A magyar irodalomtörténet százéves fejlődése* című dolgozatában (ItFüz, 29. sz., 1928: 27.). írja: „Bizonyosnak látszik két dolog. Az egyik az, hogy az új eszmék termékenyítőleg fognak hatni tudományunkra, kivált abban az irányban, hogy az irodalomtörténet munkásainak figyelme ráterelődik a tudomány eddigi mulasztásaira, magának e tudományos diszciplínának elméleti megalapozására és filozófiai betetőzésére. A másik, hogy az irodalom régiebb, mondjuk a pozitivizmusban gyökeredző célkitűzései a jövőben sem vesztek el eleven erejüket”. „Hisszük azt is, hogy egymás eredményeit fölhasználva, egymást kiegészítve és támogatva fogjuk megoldani a jövő nagy feladatait”, s ebben a hangnemben tovább.

Ugyancsak kompromisszumra, bizonyos erőegyensúlyra vall az is, hogy a homogén irányú tudóstípusok, amilyenek Szekfü és Joó Tibor a maguk helyén (ez a kultúrfilozófiában), az irodalomtudományban csak Thienemann, Zolnai és Farkas Gyula, több senki. Eckhardt irányának kettőségére már utaltunk. De említhetők alapművei is: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* (1924-ből) s *A francia szellem* (1938-ból), melyekben nem annyira a litterature comparée hazai vezérének látszik, mint inkább szellemtörténésznek. Csakhogy voltaképp ez is megtévesztő kép, hiszen más oldalról oly jellegzetes, törőlmetszett pozitivistának mutatkozik a filológiai eredmények *hasznosítása, alkalmazása* terén: nyomozásai Balassi, illetve a Sicambria-monda s a Kézai-koncepció körül stb., hogy teljesítményei csak a legjobbakéval: egy Katona Lajoséval, egy Waldapfel Józseféval mérhetők. — Több-kevesebb eltéréssel ugyanez mondható el Túróczi-Trostler Józsefről, Kardos Tiborról és másokról. Vagy nézve a jelenséget visszajáról: Horváth János sem akként szellemtörténész, mint Thienemann és Szekfü; de hogy valamelyest csak az, saját szövegei mellett magatartása is tanúsítja. Soha és sehogyan nem tiltakozik ellene, hogy annak mondják; pedig mondják. És nem is akárhogyan, de jóemberei és barátai: Szekfü, Joó, Hóman, Zolnai, Thienemann, Hankiss, meg mások. Konklúzióknak tehát azt vonhatjuk le: újabb tudománytörténetünkben, kivált a szaktudományban, nincsenek mindig tiszta, egyértelmű vonulatok és irányzatok.

Ugyanez vonatkozik az esszé térhódítása — a korszak másik főjellemonása kapcsán az esszéistákra is. Homogén változatokat képviselők között csak kisebb időhatárok közt, s főleg az átváltás előtt, az első periódusban látnunk. Ami annál inkább hangsúlyozandó, minthogy személyes irányuk és magatartásuk alakulása olykor számottevő, erős hatással van az esszé-vonulat belső tagozódására, *a szuverén ágazatok* erőviszonyainak átrendeződésére is. (Ilyennek látszik Németh László kiválása a Napkeletből, a Protestáns Szemléből, majd a Nyugatból; Halász Gáboré a Napkeletből — csatlakozása a Nyugathoz, majd a Magyar Csillaghoz; Szerb Antalnak kevésbé látványos, de jól kihatapítható lemaradása a Minervától stb.) Arra a fejlődésre tehát, ami végső elemzésben és tudománytörténeti szinten nem más, mint egy pontosan három irányba tartó, ám műfajilag egységes — *egyaránt nem szaktudomány-típusú*, tehát egyjellegű folytatása a Nyugat-hőskorszak eleinte impresszionista, később már tárgyiasulni kezdő kritikai típusú esszéjének. Következménye tehát: azaz folytatója is annyiban, hogy a három ágazat — a Nyugat-örökség követői, a népiesek, végül a két esszéista hullám, bár egymással viszonyos ellentmondásban áll (esete válogatja az intenzitást), egészében egyszersmind közbülső helyen, akárcsak 1919 előtt. És most is a legnagyobb végletek: a marxista vonulat (az egykori baloldal), másrészt az egykoron is, ám azóta és mindinkább konzervatív, lényegében történelmi típusú szaktudomány között. Mely kettő: a konzervatív s a marxista vonulat, hasonlóan az esszéjéhez, ugyancsak összetevőkre, ágazatokra bomlik tovább.

A konzervatív vonulatban háromra (most csupán minősítésre és jellemzőbb nevek említésére törekedve) ilyenképpen: *kifejezetten pozitivisták*: Alszeghy Zsolt, Bleyer Jakab, Király György, Kristóf György, Pintér Jenő, Tolnai Vilmos, Waldapfel József és mások. Második az *egyezettető ágazat*: amelyik ugyancsak tovább – két összetevőre különül. Egyik a pozitívizmus per szellem-történet relációjában: Barta János, Eckhardt Sándor, Kardos Tibor, Túróczi-Trostler József . . .; a másik a szociológia s az előbbi kettő kapcsolatában. Reprezentánsa, egymagában, Horváth János, de fejlődéstörténeti értelemben ide kívánkoznak *követői* is: Kerecsényi és Keresztury Dezső. (Hangsúlyozni ezt, hogy ti. Horváthnak *csak követői* vannak: elvi kérdés. Hiszen „iskolája” sincs, van viszont „tanítása”.) Végül a *kifejezetten szellem-történeti ágazat*: Baránszky Jób, Farkas Gyula, Koszó János, Pukánszky Béla, Thienemann Tivadar, Zolnai Béla és mások művében.

Centrumban, mint feljebb mondtuk, az esszé vonulata áll; mintegy a modernség, a modern értelmű irodalomtudomány képviselőjében. Középső ágazatát, a kontinuitás jegyében, a *Nyugat-hőskorszak örökösei – folytatói* alkotják. Először is Babits, továbbá Benedek Marcell, Földessy Gyula, Gyergyai Albert, Kardos László, Kárpáti Aurél, Komlós Aladár és mások. A társ-ágazatok, némi fáziskülönbséggel, e mellé zárkoznak fel az idő során, majd válnak elhatárolóbb erejűvé a centrumnál; együtt éppúgy, mint külön-külön. (Más kérdés, hogy a népi írók *irodalomtörténeti vonulata*, tehát komplex, általános jelentősége ennél sokkal nagyobb: magasan fölébe nő az esszéistákénak. A tudománytörténetnek azonban megvannak a maga sajátos igényei; nem lehet például tekintettel a népi írók lírai, szépprózai és szociográfiai hozadékára: tudva jól tehát, hogy a népi vonulat *ugyanazekéért* válik szinte mindennél fontosabbá a háborúk között, de más okból.) A *népi írók* ágazatába tartozik, tehát csakis tudománytörténeti szempontból: Illyés, Juhász Géza, Féja, Németh László s a többiek; az *esszéistákéba* (és pedig két hullámban, csak itt együtt): Bóka László, Halász Gábor, Illés Endre, Rónay György, Sötér István, Szerb Antal, Tolnai Gábor és így tovább.

Harmadik a marxista vonulat, idehaza éppúgy, mint az emigrációban. Reprezentánsai: Bálint György, József Attila, Lukács György, Révai József, Tamás Aladár és még többen.

Végül annyit még, hogy a korszak két alapkérdésére: mit értsünk e szón, irodalomtudomány, – mi légyen értelme; másrészt: mi a hagyomány, tekintettel most már Adyra is, a három vonulat (az esszén belül a szuverén társ-ágazatok is), egymásnak erősen ellentmondó, ám nevezetes feleletekkel – vagy azzal felérő hallgatással szolgálnak. Mindet sorra venni: a szándékolt szintézis feladata lesz; erős tekintettel a kritikára, recenzió értelemben is. A legtipikusabb példák azonban előlegezhetik a fejlődés néhány főkérdését. Hovatovább átmenetül a felszabadulás utáni alaphelyzethez, melyet elérendő, végső célunk kapesán, s szólva a századelőről, már felvázoltunk.

Így kíván még szót a konzervatív vonulatból Horváth János; az esszéjéből, most mellőzve a centrumot, egyrészt Németh László és Féja Géza, másrészt Szerb Antal és Halász Gábor; s végül, de nem utolsóként, a marxizmuséból Lukács György és Révai József.

Látni fogjuk: a mondott alapkérdések rejlenek minden koncepció – minden bölcselkedés, minden logika mélyén. S ennek így kellett lenni, mint mindig. Hiszen az élet, melynek az irodalomban és tudományban részesei vagyunk, maga is történés, fejlődés; értelmében a legbüszkébb, a legraffináltabb immanciaelmélet és időkoncepció sem más, mint olykor jámbor, olykor nagyon is veszedelmes szándék és illúzió: a kényelmetlennek érzett valóság individualista reakciója. Hiábavalóság; feloldási kísérlete egy olyan alapellentmondásnak, ami anyagi világunkban: bennünk és általunk létezik, világra- és magunkra-eszmélésünk, fogalmi gondolkodásunk által. Megszüntetni tehát, hacsak nem szülőokaival együtt, nincs lehetőség. Így lesz az idő során minden öntelt, elhamarkodott kitörési szándék előbb csaló álom, aztán, más-más változatokban, kapituláció is. Szemben a *belülről megújuló, folyamatban gondolkozó* törekvésekkel, melyek ha olykor lassabban, megtorpanások és válságok árán is, de biztosabban haladnak céljaik felé. Nemhogy szégyellve, de büszkén vállalva a világnézeti és bölcséleti szempont, egyben a fejlődéselv primeritását a jelenség fölött s a vizsgálódásban.

Mert legszebb és legnagyobb lehetőségeinket törvények kínálják itt is. Csak tudni kell – merni és bevallani: hogy viszonylatokban élünk, együtt a művészettel és tudománnyal; változásoknak vetve alá: akarjuk, nem akarjuk, de létező és egyetemes, mélyértelmű törvényszerűség részeseként. Szolgálni pedig, derűs nyugalommal és jó célok érdekében, annyit is jelent, mint szabadnak lenni.

*

Horváth János 1919 utáni, végső koncepciójának (Minerva-beli cikkének: *Magyar irodalomismeret*, 1922) sarkalatos pontja, egyben előfeltétele az önelvű, azaz saját törvényű rendszerezésben: az objektív idealista irodalomtudat fogalom, mint láttuk, a *Mozzanatok* (1908) óta rendszerbe-illesztésre, továbbfejlesztésre vár. Láttuk továbbá, hogy homladozó, kiteljesülni készülő irodalomszemléletének legkritikusabb pontja, az erősen nemzeti szempontú Arany-központúság, mint előzménye a nemkülönben magyar-szempontú és partikuláris nemzeti klasszicizmus-koncepciónak, ugyancsak adott. Végül azt, hogy eszmélkedését a napi irodalom változása, a kritikai munka, főleg az Ady-kérdés értékelése terelte ily irányba végképp.

Útban most már 1909-től, Ady-könyvétől, s ugyancsak Ady-, illetve Nyugat-központú *Forradalom utánjától*, tehát 1912-től a Minerva-beli cikkig, 1922-ig, a transzformációk legfőbb állomása: 1919. És ismét Ady Endre. Ami annál lényegesebb, mivelhogy megint csak Arany kapcsán, egy kritikai fogan-

tatású tanulmányban — önálló könyvecskében, *Aranytól Adyig* címen. Mutatja már ez is, hogy szerzőjét a régi dilemma: irodalmunk átváltása, „elpártolása klasszicizmusától”, azaz a modernség megjelenése, gyors térhódítása foglalkoztatja kiváltképp. Vagyis az, amit 1909-ben az Ady-kérdés „irodalmi előzmények” című fejezetében tárgyalt; már ott is azt pengetve: nagy része van a változásban a konzervatív kritika mulasztásainak. S mellette annak a rohamos fejlődésnek is 67 után, amelyik nem engedte meg, hogy nyugodtabb ütemben, mintegy megállapodási, pihenési pauszakkal öregbítsük elért eredményeinket, s megfontoltabban tájékozódjunk teendőink felől, akár hazai, akár európai viszonylatban. — Törekvése és koncepciója ezen a ponton kezd rokon jegyeket mutatni Kodály felfogásával, ki zenepedagógiai (és -történeti) irányban hasonló gondokat vállal magára; ha mégis másképp, inkább anyagából, mintsem végső, legszűkebb értelmű szakcéljából következőleg.²¹ Kettejük párhuzama persze, mint az analógiák rendszeren, nem mutat tiszta képet, tökéletes azonosságot. Ezúttal főképp Horváth miatt, ki mondandóját mégis, inkább súlypontozza a kritika s a konzervatív szaktudomány mulasztásaira.

Ezek kapcsolatában vizsgálja a közönségizlés alakulását; különös tekintettel az asszimilációs fejlődésre, ebben pedig a zsidóság szerepére, amit lénye-

²¹ KODÁLY a maga felfogásának legsommássabb összegzését Bartókról írva mondja el: „Az első, az 1790-es nemzedék — az 1780—1800 közt születettek sorolom ebbe — irodalomban Vörösmarty Mihályban, a politikai életben Széchenyi István, a legnagyobb magyarban teljesedett ki. — A második, az 1820-as nemzedék, amely talán az elsőnél is nagyobb — Petőfié, Aranyé, Jókaié — betetőzte az elődök kezdte hatalmas művet. A politikai életben Kossuth Lajos kora ez. A fejlődést, szerencsétlenségre, megszakította az 1848—49-es történelmi katasztrófa. És a következő nemzedéknek túlságosan sok tennivalója akad ahhoz, hogysem egy ilyen gyors és egyenlőtlen fejlődés hézagait betölthette volna. Apályhoz hasonló az 1850-es nemzedék munkássága, a nagyerejű, erőtlől duzzadó dagály után. Két ilyen hatalmas kitörés után kellett jönnie a megpihenésnek. Az irodalomban a nagy költők nyomában epigonok jártak, az elgyengült nemzeti érzés helyébe kozmopolita irányzat lépett. — A zene lassú léptekben követte az általános fejlődést. Az első korszak, hagyomány híján, nemigen termett figyelemre méltó muzikusokat” . . . „Az első nagy magyar zeneszerzők csak az ezt követő korszakban jelentkeznek. Liszt, Erkel, Mosonyi és Jónéhányan még 1810 és 1830 között születtek. Közös eszményük a nemzeti zeneművészet megteremtése volt. Ez a törekvés jelentős eredményekre vezetett. A következő korszakban azonban megszakította a fejlődést a zenei élet sajátos megszűlése, ugyanaz a jelenség, amely az 1849 utáni politikai és irodalmi életben is megmutatkozott. Egyfelől erős vágyat éreztek arra, hogy a magyar zenei műveltséget európai színvonalra emeljék; zenei főiskolát létesítettek (1875) és önálló operaházat építettek (1884). E kezdeményezések megvalósításához azonban tekintélyes számú idegen muzikusra volt szükség. Ők pedig külön csoportba tömörültek, nem kapcsolódtak bele a nemzet életébe, még nyelvet sem ismerték. Mégis megbecsülhetetlen szolgálatot tettek, mert meghonosították a mesterség ismeretét, s bár ez csaknem teljesen a német iskolára épült, alapja lehetett a későbbi fejlődésnek. Az idegen muzikusok beáramlásának a kor kozmopolita irányzata kedvezett” . . . „Az 1900-as években fellépő muzikusnemzedék egyfelől alaposan képzett, de idegen iskolákhoz tartozó zeneszerzőket talált, másfelől a népdalnak mondott de a nép ősi dallamhagyományával semmilyen kapcsolatot nem tartó új dalok erőteljes felvirágzását” . . . „1900 körül hatalmas erejű mozgalom élénkítette meg az országot. Új erőre támadt az 1849 óta elfojtott nemzeti irány. A politikában Ausztria és Magyarország különválásáról beszéltek. Tudósok lelkes munkája nyomán kezdett életre kelni a régi Magyarország” . . . „Minden területen kiváló tehetségek bukkantak fel. Lázás hangulat volt: nagy fejlődés, vagy nagy veszély előjele” (*Bartók Béla*, 1921).

gében rosszul ítél meg, jobbára antiszemita módon.²² Később, mások munkásságában ugyanezt fogjuk látni. Nála többé nem; mintha megbánta volna kiállását. Vizsgálódásaiból három felismerést — hármast teendőt von le tanulságul.

Elsőjük: mivelhogy a befolyásolt, gyenge öntudatú közönség hűtlenül hagyta faképnél „igaz értékeit”, utólag kell pótolnunk a mulasztást. „A klasszicizmus ugyanis, mint irodalmi ízlés, kihívhat ugyan maga ellen időleges visszahatást, de oly értelemben, mint egyéb korszerű (kor szerinti) ízlés-divatok, soha többé a nemzeti műveltség táplálékai közül ki nem iktatható. Örök időkre szóló útravalója ez a magyar műveltségnek, irodalmunk történetének pedig központja, sugárgyújtója: minden korábbi ide fut össze, minden későbbi innen származik szét. Ily egyetemesen magyar semmi más ízlés nem lehet; tőle való minden eltávolodással csökkenni és megoszlani, minden hozzáközeledéssel ellenben gyarapodni s tömörülni fog az irodalom közönsége.” — Innen a még csak ígérkező, Minerva-beli koncepciónak előprogramja is: „Hozzá kell nevelnünk klasszikus irodalmunkhoz a közönség azon részét is, mely eddig tőle érintetlen maradt” (ti. a Nyugat-hőskorszakban; éppen csak nem írja ki, hogy ’annak bűvöletében és mulasztása gyanánt’). Tehát: „Közönség-nevelés: ez a mi könnyelműen elmulasztott, de legégetőbb nagy feladatunk: élet-halál kérdése a magyar műveltségnek”. „Mert nem lehet komoly, nem lehet jóhiszemű irányzat az, mely nem érzi szükségét, hogy közönsége átment legyen a magyar klasszicizmus nevelő iskoláján, s nem lehet komoly semmiféle izlésnek sem az, mely a klasszicizmus szellemét előbb magába nem szívta.”²³ Mivelhogy e klasszi-

²² „Adynak éreznie kellett, a kívülálló pedig tudta is, hogy a zsidók nem azért szeretik, amiért ő szeretné. Adynak nem pozitív célok, hanem a tagadás közössége szerzett ily hirtelen népszerűséget ezen az oldalon, melyhez különben véreitől kerekben megtagadotván, menekülnie is kellett, ha meg akart élni” . . . „A művelt zsidóság ízlésbeli és politikai ösztöneinek és törekvéseinek a magát Adyhoz fűző Nyugat lett közismert szervezete. Ez írócsoporthoz valódi tehetségei nem zsidók, ellenben a csoport többi nem-zsidó tagjaival együtt aktív értelemben, sőt tüntetőleg filozemíták. A filozemítés a nyugatos irodalomban éppoly ajánló körülmény volt, mint a népiesség a kései konzervatívok szemében. A Nyugat: zsidó és hangsúlyozottan filozemita írók csoportosulása; egy végbement zsidó beolvadás. A magyar fajiság ebben az oldatban elment a liberális engedékenységgé végletéig: ellenállóból, passzív befogadóból előzékeny idomuló lett; hajlandó lett azonnal hasonulni az újonnan érkezőkhöz s egyszerre végrehajtani magán azt a lelki színváltást, melyre a nagy és kemény társadalom csak fokról-fokra megereszkező lazulással lett volna végül talán elvezethető. A nyugatosok irodalma: a zsidó beolvadás első irodalmi megvalósulása” stb.

²³ Alapul véve, hogy Horváthnál az Arany János-i klasszicizmus — a nemzeti klasszicizmus, lényegében az irodalmi népiesség kondenzációját, műköltészeti: azaz magas szintű és nemzeti szempontú inkarnációját jelenti, felfogása — mutatis mutandis — itt is rokon jegyeket mutat a Kodályéval. A *Magyar zene* című, 1925-ben szerzett KODÁLY-dolgozatban olvassuk: „A régi kulturális hagyománnyal bíró országokban a népzene szubsztanciális lényege régesrég átszármazott a magasabb művészet nagy műveibe. A nagy művészek a népi erő hatalmas gyűjtőmedencéi. Bach a német népzene olyan kondenzációjára, amilyennel egyetlen más nemzet sem rendelkezik. A német zenésznövendéknek, aki magába élte a maga Bachját, talán nem kell annyira törődni a népi énekekkel. — Nálunk nem így áll a dolog. A mi egyetlen hagyományunk a népi zene. Ez természetesen nem pótolja minékünk Bachot. Ezzel szemben előttünk áll a lehetőség, hogy ez a zene valaha a mi számunkra is egy nagy alkotó jelenséggé fog sűrűsödni”. — Hogy csakugyan felfogásbeli analógiáról van szó kettejük között, beszédesen mutatja még ez is: „Az Erkel

cizmusnak, ez „erkölcsi ihletnek” melegében „emberi és faji erények” (nem vérségi értelemben!), szóval a mondott erények „a történeti nemzetiség békés, de szilárd öntudata, önmagunk lelki egységének s a művelt emberiséggel való szolidaritásunknak nemes érzése fogantatnak egybe, mint virrasztó lelkiismeret és célratekintő akarat: mint kvintesszenciája azon lelki föltételnek, melyek nemzeti egyéniséget egyedül fejthetnek ki emberi értéké, s nemzeti létre egyedül jogosíthatnak”. — Csak közvetve említjük itt is: célja, erkölcsi oldaláról nézve, újfent Kodályéval rokon.²⁴

Míg Horváthnak ez első felismerése csak részint új, mintegy ismétlése, klasszikus veretű kodifikációja korábbi gondolatcsíráinak, a második, a most következő már vadonatúj, s rendszerezési szándékát előlegezi. „Akár elismerte a konzervatív kritika, akár nem” — hangoztatja egész határozottsággal —, „Ady tényleg irodalmat csinált: felléptével lezárta a klasszikus korszakot s újat kezdeményezett. Belépett az irodalomtörténetbe, anélkül, hogy a megelőző korszak kritikája kellőképp megvilágította volna jelentését.” Jóllehet „kritikai öntudat nélkül nincsen folytonosság, folytonosság nélkül pedig nincsen nemzeti műveltség. *A kritika mulasztását az irodalom történetének kell pótolnia*”. (Eredetileg nem kurzív.)

Soha eladdig nagyobb programot nem tűztek még szaktudományunk elé, mint ő ezzel! (Innen későbbi, célja felé sok ágon s egyszerre haladó igyekezete; komplexitás igénye: műveinek csaknem retrospektív kritikajellege, mi célnak példás, példának pedig nagyszerű; a baj az eszményben, az avitt és fejlődésellenes alapeszmében s a hozzá társuló partikuláris nemzeti szempontban, romantikus genezisű szaktudományi elzárkózásban rejlik.) Most már csak a *hogyan* kérdése van hátra; ez lesz a harmadik felismerés.

Itt, célját nézve, már tűzközelben vagyunk. A Minerva-cikkben majd ez áll: minden szintézisnek, minden rendszerezésnek előfeltétele és velejárója a tárgyi hűség, mint alapkövetelmény. Ilyen értelemben tilos — ezért „nem sza-

---

— Egressy — Mosonyi-korszak még alig fejthette ki hatását, mikor végét szakította egy nagy idegen áramlat, mely a századvégi Wagner-kultuszban ért tetőpontjára. — A második alulról felfelé ható hullám idejét most éljük. Talán szabad remélnünk, hogy tartósabb lesz, s annak idején erről is elmondhatók lesznek Horváth János szavai: »A népiesség oly értelemben, mint nálunk kifejlett: magyar specialitás, nem mulékony demokratság, nem merő romantika, nem színvonal-ejtés, nem pusztá naívkodó divat, hanem irodalmunk fejlődéséből és szükségleteiből kiserkent nagy nemzeti gondolat« (Népzene és műzene, 1941).

²⁴ „Rá kell mutatni arra, hogy Magyarországon az 1875 – 85 között született nemzedék oly bőséget ontotta a tehetségeknak minden területen, nemcsak a zenében, hogy nagyon is érthető lenne a természet nyugalmi paúzája, amit a művészetek története mindenkor igazol. Ettől eltekintve a háború egy egész generációt elpusztított, és pedig kettős értelemben: részben a csatamezőn; részben pedig olyan ifjúság nőtt fel az abnormis korban, amely nem tanult meg dolgozni, és amelynek erkölcsi felelősségérzése nagyon meggyengült. Ezzel szemben azok az évfolyamok, melyeknek a fejlődés szempontjából legfontosabb évei már rendezettebb időbe esnek, ismét több bizalmat keltenek” stb. (Magyar zene, 1925).

bad kölcsönkérnünk mástól semmiféle sablont, sőt még csak általános filozófiai rendszert sem a magunk szintéziséhez. Örömmel ragadva meg a külföldi szaktudomány minden eszméltető tanulságát, ugyanakkor minden idegen rendszer-mintát el kell háritanunk, s csak irodalmunk saját történeti anyagának a való-mására kell bízunk magunkat.” – Ennek előzménye, amit ezúttal, 1919-ben még így önt formába: „A klasszicizmus erkölcsi alapja szab élénk törvényt mindennemű nem-magyar hatás befogadására nézve is. Mindent, ami ez erkölcsi alappal összefér, semmit, mi vele ellenkezik; mindent, mi annak továbbművelését, korszerű szükségletekhez alkalmazását elősegíti, semmit, mi érvényesültét gátolná; mindent, mit történeti egyéniségünk kára nélkül magába olvaszthat, semmit, mi akaratával nem egyező, erőszakos megváltoztatását célozná ez egyéniségnek.”²⁵

Nagyon is fontos: tudománytörténeti becsú megjegyzés mindahány; kivált, ha ide vonatkoztatjuk eszmélkedéséből ezt is; „Még hosszú időre el leszünk maradva a nyugat mögött. Utolérését ne erőszakoljuk; figyeljük, mint fejleszti műveltségét, s buzgalmát utánozzuk, ne festett rongyait; valamely kiválasztott »nyugati kultúrát« – voltaképp politikai póráz – a többi felett, balkáni módra, ne kedvezményezzünk. Állandó gondunk legyen a magunkéra. Használjuk ki elmaradásunk egyetlen előnyét: okuljunk az előttünk futók kísérleteiből, s ha más a kútba ugrott, ne ugorjunk magunk is utána.”

Legyen azonban elég ennyi. Kérdés most már: mit jelentsen mindez, mit takar az „idegen rendszerminták” szembeni állásfoglalás?

Mindenekelőtt – : kompromisszumot, egyeztetési szándékot. Vagyis azt, de magasabb szinten, amit már szóba hoztunk a szellemtörténeti irány 1919 utáni viszonylag gyors, sajátos térhódításáról szólva. Éspedig egy olyan változatban, ami a nemzeti kalasszicizmus elvét nemcsak szaktudományi, hanem politikai tekintetben is szolgálni tudja. Így akként, ahogyan a közönségnevelés kapcsán emlegeti: „Helyre kell tehát állítanunk a köztudatban a magyar klasszicizmus valódi értelmét, mely hagyagságunk folytán elhomályosult; meg kell tisztítanunk azon félszegítő tehetől, mit pártpolitika, műveletlen ízlés vagy illetéktelen túlbuzgalom reággatott. Ellenben tudatossá kell tennünk azt a politikai nagy jelentőségét, mely az egész magyarság erkölcsi tőkéje.”

S itt emlékezzünk csak vissza: mit mondott Beöthy erről. Kis híján mintha őt olvassánk. Vagy W. Scherert inkább? ki azt remélte, hogy az iro-

²⁵ Hasonló, de a népzene fontosságára koncentráló felismeréssel szolgál a KODÁLY-koncepció is. „Nem helyes, hogy a magyar városlakónak a falusi magyar csaknem olyan exotikum, mint a néger. Nem elég autón átrobogni a falun. Be kell lépni a kapun, körülnézni a házakban: ott is emberek laknak. Sokszor égbekiáltó testi-lelki nyomorúságban (erről is mi tehetünk), és mégis mennyit tanulhatunk tőlük. – Még zenét is. Sőt: a mi zenénket, amiből aminek lehet és lennie kell, ha nem akarunk idegenek szellemi rabszolgái lenni – csakis tőlük tanulhatjuk. – Werfel *Paulus*-ában mondja egy fiatal héber: »Csak az idegen szép!« És egy pár év múlva elpusztult Jeruzsálem.” (*Magyar dalestjének* műsorfüzetében, 1927-ből.)

dalomtörténet, az alapos filológiai kritika és átrendezés után, a „nemzeti etika” tudományává fog nemesedni. Lehet gondolnunk erre is; kell is. Mivelhogy párhuzamok és egyéb összefüggések tanúskodnak a Scherer-probléma mellett. Csakhogy itt még többről is szó van. A következtetés első lépcsőjében arról, hogy változatlanul igaz, amit a két kritikus, Horváth és Lukács párbaállításakor mondtunk. Ami ezúttal annyit is jelent, hogy még önelvűnek (saját törvényűnek) ígérkező koncepciójában is meg fog húzódni az apriori értelmű politikai elem, noha épp a saját-törvényűség kritériumának kéne azt kiküszöbölni. (Furcsa önellentmondás, hogy elvileg, a *lehetőség szintjén* fogja is; ha másrészt, gyakorlatilag mégsem, az nem az elvből, hanem alkalmazásából következik: azaz társításából a klasszicizmus-normával.)

Második konklúzióként a szaktudományi oldal kínálkozik; az innét is látható kompromisszumos igyekezet. Ami, ebben a tekintetben, specifikuma is, mindazonáltal, hogy kor- és válságjelenség Európa-szerte. Úgy, amint O. Walzel és R. Unger kapcsán már említettük. És másként is. Míg ugyanis Ungerék a patetikus irányú, metafizikus távlatokba lendülő Geistesgeschichtének reakciói, egyszersmind egyeztetői a probléma- és eszmetörténettel, mások, a többség, mást hoznak magukkal: a S. Lublinski- és F. Mehring-féle, illetve, francia változatban, a Taine-re és Comte-ravisszahajló szociológiáknak, valamint egyéb módszereknek és irányzatoknak konfrontációját. Horváth felfogására ugyancsak hatással; annál inkább, minthogy szemében is ezek a messzibb mutató, mélyebb értelmű változatok. Meglehet, rég óta, hiszen első nyomaikkal már Lanson-nál, Bédier-nél és másoknál is találkozunk; G. Renard, kit Horváth ugyancsak jól ismert, már tovább lép, lehetőségeket és variánsokat foglal rendszerbe: *La méthode scientifique de l'histoire littéraire* (1900-ban); L. Cazamian pedig — 1920-ban — már egészen újat akar; a hullámmélet lélektanát egyezteti a szociológiai szempontú anyagszemlélettel: *L'évolution psychologique en Angleterre*. (Ugyane törekvés, német változatban, a tipológiai irány; ez Horváth számára közömbös fejlemény.)

Kérdés most már: ha a szellemtörténet beszüremlését, mint ezt pengetni szokták, s joggal, klasszicizmus-koncepciója tanúsítja, úgy mi ennek a bizonyítéka és következménye; továbbá: hol és mennyire érvényesül irodalomismeretében a Geistesgeschichtével szögesen ellentétes szociológiai aspektus; s végül: mi lenne az a politikai póráz, vagy nyugatnak festett rongya, amire eleve fitymáló, mélységes lenézéssel, mintegy reáundorodva utal.

Nyilvánvaló, hogy mire gondol: a *vérségi* fajelméletre építő német irányra, aminek veszedelmes voltát, és nemcsak a szaktudományra nézve, először ő ismerte fel ily tiszta világossággal az irodalomtörténészek között. Gondolnunk kell tehát a Stammesgeschichte A. Sauer-i elvére, mi a népiség (Volkstum) bemutatását tűzi ki célul az irodalomtörténet elé (*Literaturgeschichte und Volkskunde*, 1908); továbbá J. Nadlerra, ki erre épít, s lesz majd példaképe Farkas Gyulának (*Literaturgeschichte der deutschen Stamme und Landschaften*,

1912–1913). Wölfflinre azonban nem; ha túlzásaitól Horváth (lásd Bodnár-utalását a Minerva-cikkben), óvakodik is. Mindenesetre, az ízléstörténet fogalmát, melyet Wölfflin világnézeti járulékkal tölt meg (*Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*,²1921), korántsem veti meg. Hiszen mi a klasszicizmus? Mint láttuk, *egyrészt ízlés*, s mint ilyen „soha többé a nemzeti műveltség táplálékai közül ki nem iktatható. Örök időkre szóló útravalója ez a magyar műveltségnek, irodalmunk történetének pedig központja, sugárgyűjtője: minden korábbi ide fut össze, minden későbbi innen származik szét” stb. *Másrészt*, ugyancsak észleltük, a klasszicizmus = „*erkölcsi ihlet*”, „a történeti nemzetiség békés, de szilárd öntudata”, „virrasztó lelkiismeret” és „célratóró akarat”, szintén ily korok feletti értelemben. Nos, ebben az összefüggésben tűnik elő a szellem-történeti szempont felfogásában.

Főképp onnan nézve, hogy 1919-től 1922-ig, majd 1928/20-ig, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízléséig*, azt a politikát és világnézetet abszolutizálja, amihez nemcsak csak egy történelmi genezisű (szellem-történet előtti) és nagyarányú nevelői program társul, egyben más is: a hazai liberalizmusnak klasszikus, tehát dekadenciája, bomlása előtti fejlődésállapotának dicsérete, normává emelése. Magyarán az a koncepció, amit Szekfü állít fel a *Három nemzedékben*. Felfogása tehát míg egyfelől történelmi produktum, másfelől abszolutizált eszmény: egy tértől és időtől független, „kiváltképp magyar”, „nemzetien magyar” lelkiség-szféra, ami bölcséleti szempontból (a nála már szokásosan objektív idealista változatban), egy *eszmei világ-szféra* adottságát előfeltételezi. Ez valósul meg – ennek kell (vagy kellene) megvalósulnia a *tapasztalati szférában*: anyagi világunkban – az irodalmi fejlődésben.

Felfogása ilyenénképpen s ezáltal lesz szellem-történeti árnyalású, noha épp a legdöntőbb kritériumot: az objektivitás, valamint, az irracionalizmus alapellentmondását, továbbá, kapcsolatában, azt a szándékot is nélkülözi, amelyik ennek felszámolását, kibékítését tűzné ki célul maga elé. Horváth ugyanis erősen racionalista a maga módján; a szubjektivizmust éppúgy megveti, miként az intuíciót sem tekinti a megismerés terén panaceának. Így végső elemzésben egy ízléstörténet-féle, de lényegében mégis csak politika-, illetve politikai-eszmetörténeti változatban érvényesül nála a szellem-történeti szemlélet, amit azonban *egész anyagába* oltott: minden eresztékében kidolgozott s az egész múltra érvényes szakszerűséggel soha nem realizált. Inkább csak tanulmányokban, programokban előlegezett; mint láttuk eddig s még látni fogjuk.

Logikusan következik a mondattakból: miért van ez így. Mivelhogy monumentális szintézis-kísérletének első, régebbi időket tárgyaló darabjaiban még nem volt szükséges a kifejezetten s elhatárolóan szellem-történeti megoldásokra. (Ami persze nem zárja ki, hogy a szellem-történeti módszer és anyag-szemlélet beszüremkedéseivel ne találkoznánk ezekben is.) Később, az Arany utáni korban, s ez nyilvánvaló, már szüksége lett volna rá; csakhogy ezt nem

írta meg: így lett adósa, következetesség dolgában, a szaktudománynak épp-úgy, mint önmagának.

Innen, ebből a kettősségből következik az is, hogy életművének alapellentmondása: végső és legnagyobb görcse, konzervativizmusában, partikuláris-nemzeti klasszicizmus-eszményében, egyszersmind normájában — Arany-központúságában rejlik. — Bár ez már eddig is több, mint valószínű, érzjük be momentán azzal: ez teszi majd lehetetlenné, szinte mindig és mindenütt, hogy képességeihez illő, hivatott vezérré váljék a szaktudományban, s legyen ösztönzője, nagyhatású irányítója a fejlődésnek. Mintegy olyanformán, ami jótékony hatással lenne az élő irodalomra is; mondhatni szándéka szellemében.²⁶

Várjunk továbbá oly megfontolásból is, hogy koncepciója, a *Magyar irodalomismeret*, nemcsak melléfogás, tévedés, Arany-központúság, egyszersmind ragyogó lelemény, erényekben is gazdag. Bízást megérdemli a már bevett minősítést: a szakrendszerezési elvek terén legvégső, legtökéletesebb változata annak, amit a nálunk eleve megkésett polgári fejlődés egyáltalán csak hozhatott magával.

Különös érték már szándékában, elindulási pontjában is. Mivel — előzőivel szöges ellentétben — radikális: *belső szempontú* megújulásra törekszik. Két előfeltételhez köti a megreformálni szándékolt irodalomtörténetírást, ami „valami nagy, összefüggő egésznek fogja fel anyagát: van tehát vezérelve, összefoglaló főszerzőpontja”. S e kettő: *a tárgyi hűség*, másrészt *az önelvűség* (saját törvényűség) elve a rendszerezésben. Amaz arra hivatott, hogy kizárjon „minden *apriori*-rendszerező elvet, minden elfogultságot, alanyiságot, önkényt”. Azáltal pedig, hogy számolni fog „a változandóság tényével”, ezért „tárgyából eredeztetni magát”. Innét jelentősége is. Miként a másiknak abban, hogy az irodalomtörténet, mint szaktudomány, általa tanulhat a „maga lábán járni” — általa avathatja magát *önálló diszciplínává, szuverén szaktudománnyá*. Veretes szövegével szólva tehát: „az önelvűség követelménye annak kijelölésére utal bennünket, ami mindennemű irodalomban *állandó*; a tárgyi (történeti) hűség kívánalma pedig a *változó* (egyeditő) mozzanatok számbavételére kötelez.”²⁷

Mivelhogy tárgyunktól kell tanácsot kérni (s „arra szabnunk gondolatmenetünket”), erre az alapkérdésre: mi az irodalom? legelőször ad választ:

²⁶ *Új közízlés felé* című rovat-programjában írja: „Ízlésünk ma a bomlás állapotában van”. „Legyen e folyóirat mintegy kijelölt irodalmi szerve egy újabb, egységes magyar közízlés létesülésének”; „Szervezen közönséget, öntudatos tényezőjét az irodalmi életnek, mely ismeri ízlése történeti talapzatát s azon állva tiltja, fogadja el a korszerűt. Közönséget, melynek *vannak* ízlésbeli követelményei s mely irányítva kíván részt venni az irodalmi életben. Közönséget: nyílt szeműt, bátrát, megbízható: egyetlen lehetséges fenntartóját a magyar műveltség folytonosságának” stb. Napkelet, 1923. I: 81 — 85.

²⁷ HORVÁTH az „irodalomismereten” végső elemzésben ugyanazt érti, amit mi az irodalomtudományon; körébe sorolja az irodalomtörténetet — ennek történetét is, a kritikát stb.

„írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”. Ezt mondja *irodalmi alapviszonynak*. Felfogásában ez a definíció tölti be annak funkcióját, amit mi így mondhatnánk: „az irodalom a társadalmi tudatformák egyike, a művészethez tartozik: megjelenési formája az írásbeliség”. (Horváthnak egyes méltatói, mint Barta János, innét, az alapviszony értelmezéséből számítják Bergson hatását koncepciójára. Korántsem alaptalanul, hiszen a Bergson-i követelmény a folyamatokban, a dinizmusban feloldott fogalmiság és tárgyiasság, mint a szellemi viszony járuléka, elképzelésében csakugyan adva levő. E megfigyelés, mint megannyi más a Horváth-életmű körül, még további, tüzetes vizsgáldást kíván.)

Második etap: az alapviszony három tényezőjének együttműködése teremt irodalmi életet, mely utoljára kollektív formát is ölt. S ez rendkívül fontos: itt, logikájának ezen fázisában olvad rendszerébe a szociológiai törekvés, — általában mindaz, ami egy szintézisben az egyénektőlösszefüggésekre irányulhat. Mégpedig azáltal, hogy az irodalmi élet *közös lelki formát fejez ki*, s e kollektivitás két eredménnyel jár: egyik az irodalmi *ízlés*, a másik az irodalmi *tudat*. Egyben ezek a koncepció-építő végső mozzanatok. (Az ízlés, mint tüstént látni fogjuk, egyben *stílust* is jelent.)

Végső mozzanatok tehát; éspedig tételesen, az ízlés viszonylatában olyaténképpen, hogy a „közös lelki forma” korántsem elvont valami. Egyrészt ugyanis „fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némiképp kényszerű megkötöttség, öröklött hajlam”; másrészt azonban „eleve állásfoglalás minden továbbival szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadó képesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: egyszóval *irodalmi tudat*.” Kettőssége pedig egységet takar, minthogy előjeleként annak, hogy most lépünk a folyamatrajz, a folyamat dialektikájába. Mivelhogy „a korfordulókat ízléskülönbségek összeütközése jelzi” s mivel „megnyugvás, korszerű megállapodás csak akkor áll be, ha új és régi egy közös ízlésben ismét kiegyenlítődt”. Következésként: „Az irodalomtörténetnek elsődrendű feladata e változások megállapítása”. Rendelkezésére állanak e munkához az egykorúak nyilatkozatai és egyéb, adatokban tárgyiasult dokumentumok. „De rendelkezésére áll az adatoknál finomabb s elmerülőbb megfigyelést igénylő, de egyszersmind közvetlenebb lenyomata az ízlésnek: az *irodalmi stíl*.”

Koncepciójának ebben az összetevőjében tudatosul most már mindaz, amit a Nyugat-hőskorszakban appercipiált egy új ízlés keletkezése az ízlésváltozás körül. Korábbi eszmélkedéseit (*Forradalom után*, 1912) látszik folytatni: „egy-egy kor, egy-egy csoport (iskola) közös ízlése stilbeli egyenmőségében nyilatkozik meg, s a hagyománynak is legbiztosabb konzerválója, az újításnak legérzékenyebb jelzőlemeze a stíl”. Ezért van mély, személyes indoka annak is, hogy megpendíti: „Mihez sem ragaszkodik a közönség oly erővel, mondhatni csökönnyösen, mint a maga megszokott stíljéhez, s mi sem

kelt viharosabb felzúdulást stílbéli merész újításnál. Igen, mert a stíl, bár leginkább alaki fejlődménye az irodalomnak, egyszersmind kollektív tulajdon s történelmileg a legmegkötöttebb is, az irodalmiság valamennyi fejlődő mozzanatának közös eredményét rögzítvén meg a maga alakiságában. Rajta, mintegy megszilárdult felületen, megöröködtek a belső erők mozgalmának nyomai, benne nyer érzékelhető idomot az irodalomban működő szellemi erők százados műve. Az irodalmi stíl fejlődésének a vizsgálata tehát minden eddigi kijelöltnél összefoglalóbb feladata az irodalomtörténetnek. Mily keveset tettünk eddig e részben: minden szakember megítélheti”.²⁸ (Bár nem ide tartozik, de szót kíván: bizony-bizony, nem tettünk sokat azóta sem – újabbban sem, s ezt „minden szakember megítélheti”).

Szokás azt mondani, hogy Horváthnak „immanens irodalomszemléletére”, „tökéletes elfogultságára” vallanak e sorok; lám, elvont és öncélú stílus- illetve ízléskutatásra degradálja a teendőt, az irodalmi folyamatrajzot, és így tovább. Csakhogy kevés nagyobb félreértés van felfogása körül, mint jelesül itt. Hiszen koncepciójában a stílus éppen nem „öntörvényű” valami. Tanúsítja ezt az imént idézett passzus: a stíluson, mintegy „megszilárdult felületen”, megöröködnek „a belső erők mozgalmának nyomai” stb.; és tanúsítja még valami. Szőnyegen forgó programcikkének egyenes folytatásában, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlésében* írja (először 1928-ban): „az ízlés – ami, tudjuk már: felfogásában egyszersmind stílus – leple alatt világnézetek harca folyik: politikai, társadalmi, erkölcsi ellentétéké”.

Ugyanígy övezi félreértés az előlegezett összefüggés másik tagját: tudat-felfogását is. S nem minden ok nélkül, hiszen „irodalomismeretének” már említett, de még végső bizonyításra váró alapellentmondása (a nemzeti-klasszicizmus elv kapcsán), itt, ebben a szférában rejlik. Anélkül azonban, hogy a kettő kauzális viszonyban állna egymással! A tudat-fogalom értelmezése ugyanis csak alapja, de korántsem oka, életrehívója annak, amit tanulságul von le belőle. Hiszen felfogásában az irodalmi tudat csupán egy olyan kategória (a „közös lelki forma” egyik komponenseként), amiben „mintegy eszméletre jut, önmagát szemléli az irodalom.”

Az irodalom azonban – más helyen, de ugyane tanulmányában mondja, alakiságában és tartalmában egyaránt fejlődik, azaz változásoknak van alávetve az idő során. Következik ebből, hogy az irodalmi tudattal szemben „két kérdés vethető fel. Az egyik terjedelmét, a másik tudatossági fokát illeti”. S itt jó a *folyamat*, a *folyamatrajz* értelmezése; amit ugyanis „tartalom gyanánt felőlel a jelen írott művei közül s a múlt hagyatékából: az határozza meg a kor

²⁸ „Mi még lépten-nyomon fennakadtunk Ady stíljén, mikor 15–20 éves zsidó ifjak, s velük együtt a klasszikus ízlésre még föl nem nevelt tacsok magyarok *A fekete zongoráért* rajongtak, s mikor az egész művelt zsidóság már Ady verseskötetivel kelt és feküdt, a hírlapirodalom pedig, mintha magyarázat kötelezettségét nem is érezné, már melléje szegődött” stb. – írja az *Aranytól Adyig*-ban. Hasonló nyilatkozatait 1910 és 1914 közötti időkből szép számmal idézhetnénk.

irodalom-fogalmát.” — Ennél bővebb, tüzetesebb figyelemben részesíti a másik kérdést, ami az irodalmi köztudat „fejlettségét”, „világossági fokát” illeti. „Az ugyanis különféle lehet, s végigjárhatja a tudatosodás lajtorjáját az ösztöntől, az öntudatlan érzettől kedve a tiszta eszmélethez, az önállósult gondolatig.”

Az így értelmezett tudatosodási folyamat „nem kizárólag az irodalmi fejlődés sajátja; az emberi művelődés, a szellemi élet egész menetében érvényesül az. S e körülmény is annak a jele, hogy az irodalomnak, mint a szellemi élet egyik elkülönült összefüggésének elvi rendszerében a végső mozzanathoz jutottunk el az irodalmi tudat fogalmával. A szellemi élet egészéből vált ki külön szervezetként az irodalom s abba ömleszteti bele végső eredményét, a maga öntudatát, egyik lényeges eleméül az összes műveltségnek.” A tudatosodás tehát „minden emberi fejlődéssel vele jár”. Specifikussá, egyben szak szempontúvá pedig úgy lesz, hogy „az írónak minden, gyakorlatunkat illető tanulmánya és tapasztalata; a közönség körében elhangzó minden nyilatkozat, vélemény, ítélet; maga a közvetítő szervek anyagi érdeke is: fejlesztői a tudatosságnak. Legönállóbb kiválása azonban az irodalmi tudatnak a *kritika* és az *irodalomtörténet*. Ezek föllépte már meglévő irodalmi tudat bizonyítéka”. (Lesz még róla szó, itt tehát csak előre bocsátjuk: rendszerező elve nem azért áll ellentétben a marxista felfogással, mert *egyáltalán* tudatkoncepció, hanem azért, mert *idealista alapvetésű*. A tudat kategória, történeti materialista értelemben, nagyon is hasznosítható elv: fogjuk is alkalmazni.)

Csak ezután érünk az előlegezett végső baj közelébe, — koncepciója legsebezhetőbb pontjához. A továbbiakban ugyanis egy afféle ellentmondásba keveredik, mint előtte a szaktudományban csak ketten: Toldy Ferenc és Gyulai Pál. (Tudott dolog: Toldy a Vörösmarty-korszak, Gyulai pedig az Arany-vívmány abszolutizálásában tévedett; mint Erdélyi mondta: „esombókot kötöttek a fejlődésre”.)

Mert mit mond Horváth? Először még így vélekedik: „Az irodalomtörténetet mint önszemléletre, öntudatra törekvése szervét hozta létre az irodalmi fejlődés. *Tudnia kell tehát kibontakozni korszerű megkötöttségéből, mely az aktuális ízlés szempontjából múltnak egy-egy darabját előnyben részesíti a többi felett, mint eleven irodalmi ahagyományt az elfeledett készlet rovására; tudnia kell megtalálni azt a talpazatot, melyen állva torzítatlan össz-szemléletévé, mintegy genetikusan önismeretévé válhat az irodalmi fejlődés teljes, történeti egészének*” stb. (Amit kurziváltam, eredetileg nem az; amit ritkítottam, eredetileg dőlt betűs.) Jól vigyázzunk tehát: nem szabad az „aktuális ízlés szempontjából a múltnak egy-egy darabját előnyben részesíteni a többi felett” . . . Szólhat ez a lezajlott-lerázatlan hagyományvita balszárnyának éppúgy, mint magának is; ha azokhoz szól: elfogultságot, ha magának mondja: következetlenséget jelent. Amaz nyilvánvaló ügy, ehhez még csak annyit, hogy az „irodalmi fejlődés teljes, történeti egésze”, kivált *genetikus* szempontból csak önkény árán nélkülözheti azt a negyven esztendő, ami e sorok szer-

zése és Arany halála között telt el. Ha csakugyan genetikus szemléletről van szó és fejlődéselvről, márpedig arról; ha a tudatkategóriának alkalmazási előfeltétele (egyszersmind lényege) a szakadatlan folytonosság, úgy e tételen még az sem segít, ha Aranyba minden olyan „törvényszerűen” fut is össze, s belőle minden olyan példásan csergedez is szertesztét.

A nyilvánvaló ellentmondást nem is tudja másképp feloldani, mint egy köztudottan szép és lírai hevületű személyes vallomással: „Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább s legteljesebb megtestesítői. Ott állnak ketten a fejlődés tetején, nemcsak mint író és kritikus, hanem mint mindketten irodalmi elvű művelői is az irodalomtörténet tudományának”. . . Azzal azonban már adós marad, hogy miért éppen az ő hegycsúcsaikról látszana legtisztábban a múltnak azon darabja is, amit „tartalom gyanánt” nem tudtak „felölelni” az egykorú „jelen írott művei közül s a múlt” – saját múltjuk „hagyatékából”; *nem tudtak*: nem tudhattak, mert időközben meghaltak.

S ezzel a kör bezárult. Előfeltevésünket tehát, amit koncepciójának szellemtörténeti árnyaltsága kapcsán már említettünk, s ami így szólt: életművének alapellentmondása politikai és világnézeti elfogultságában, avitt klasszicizmus-eszményében (normájában): Arany-központúságában rejlik, ezennel, most már utolsó járulékában is igazoltuk.

Történeti szempontból is: klasszicizmus-koncepciójának Arany-centrizmusát nézve. Ha tehát irodalomtudományunk felszabadulás utáni fejlődése, esedékes fordulata, elsősorban majd őellene – klasszicizmus-eszménye ellen irányul: az lesz a helyénvaló és természetes. Befejezéseként a Nyugat-hőskorszak igyekezetének: bár távolról, s már áttételek útján, de szükségszerű, logikus kontinuitásban a hajdani kezdeménnyel. S ha már egykoron, a századelőn is szoros, messze mutató egységben az örökség, a hagyomány-szféra átrendezésével, egyben az irodalomtudomány reformjával, önszemléletének módosításával, úgy most sem lehet – nem is lesz ez másképp.

9.

Ahogy a Horváth-koncepció fejlődése a szaktudományban, úgy a maga helyén: az esszé vonulatában s a népi írók szárnyán, Németh László és Féja iránya mutatja leghívebben: hová, milyen irányba fejlődik az irodalomtudomány a háborúk között. Féja azért, mert a népiek közül egyedül munkált ki egy koncepció-féle, tudományosnak tűnő elképzelést az irodalomtörténetről s az irodalomtörténet reformjáról, újabb értelméről és céljáról; továbbá azért is, mert szintéziskísérlete – a rokon típusú vállalkozások között – a legtöbb erőfeszítésről tanúskodik; Németh pedig mint elsőrangú esszéista, a húszas, harmincas évek kritikai mozgalmainak legsokoldalúbb, legnagyobb hatású képviselőjeként.

Ami kettejük munkásságát, ha nem is egyenlő mértékben, de egyformán jellemzi; a népi írók mozgalmának funkciója, elhatároló szerepe a fejlődésben. Mindenekelőtt az, hogy a mozgalom (számolva sokarcúságával, de így is mint egység), nemcsak hazai viszonylatban, hanem Európában is kivételes, egyedien egyszeri jelenség. Mellőzve most az európai aspektust, hazai oldalról már abban, hogy képviselőiknek mindama kételyekkel és tehertételekkel – mindazon gondokkal és fájdalmas örökséggel számolniuk kellett, amit részint a fejlődés tragikumai, a bukott forradalmak, részint a felelőtlen kortársak hoztak magukkal vagy zúdítottak az ország nyakába. Innen van, legalábbis ami a forradalmakat illeti, pesszimizmusuk; nem hisznek többé – nem tudják elhinni, hogy a munkásosztály képes lenne egy újabb, most már sikeres akcióra: szociális forradalomra.²⁹ S innen az is, hogy helyette „új”, „friss” erők után néznek; hogy legyen majd ki ellenáll a végzetnek, ha eljő a nagy próba, ami egykönnyen lehet – így gondolják: a magyarság „szétszóródása” lesz. Küzdenek tehát; lehetőségeket, megoldást keresve; farkasszemet néznek a sorssal, a borúsnak, tragikusnak tetsző jövendővel; de küzdenek *belül*: saját rémlátásaikkal, meg-megújuló pesszimizmusukkal is. Miközben azt keresik, főleg az átváltás után (ami a harmincas évek elején náluk is az antiromantikus kijózanodással jár együtt), mi a sajátlagosan nemzeti „mi a magyar”, jelenében és múltjában – irodalomtörténetében is: sorsfilozófiai kérdéseken, öröklött, nem ritkán száz éves dilemmákon akadnak fenn (Széchenyi- és Keményanalógiák; „kelet népe” vagyunk, földrajzilag rossz és veszedelmes helyen: beékelve a nyugat s a kelet malomkövei közé stb.); ami irányzatukban nacionalizmus, harmadikutas ábránd, olykor fajmitológia és misztikum is, mindenekelőtt ebből a körből s ilyen igyekezetükből sarjad. Ezért lesznek provinciálisak is sokszor, noha jelesek, kivált 38-ig, mozgalmuk felfelé ívelő szakaszában, Európába néznek, úgy keresik a magyart. „Népiesség, annyi, mint magyarság. Az a magyarság, melynek álmoképe legjobbaink képzeletében él, akik közben a legjobb európaiak is voltak” – hirdeti Illyés.

S mégis elfogultak, provinciális nacionalisták, olykor éppen a legjobbak, mint Németh László is; amint haladunk a háború, a tragikus kiteljesedés felé (aztán időszakában), leszámítva a balszárnyat, mindinkább azok. Csakhogy

²⁹ 1919-ről – néhányuk – erősen nacionalista-antiszemita szempontból alkot magának képet; mondandójuk olykor megdöbbentőbb, mint a konzervatív szaktudományé. Így Féjáié: „Az 1914-ik évben kitört világháború után jelentkező forradalmak jellegzetes bomlási termékeik voltak. Hiányzott a hősi nemzedék, mely a forradalomból új elhelyeződést tudott volna teremteni a közösségnek; a forradalom intézése gyökértelen, zagyvalelkű, főként zsidókból rekrutálódott elemek kezébe került, akik semmiféle belső közösséget sem vallottak a magyar néppel és a legjobb esetben naív, könyvszagú idealisták voltak. A világháború utáni forradalmakból teljesen hiányzott a népi jelleg, a közösség jelenvalósága” (*Magyar irodalomszemlélet*). — NÉMETH LÁSZLÓNÁL pedig ilyen megjegyzéseket találunk: „Hogy a Nyugatban éppen csak csak föl-föllobbant a magyar öntudat, ebben az ő [Ady] szemhünyásainak is része van. Műve fölemésztette erejét, az igazi harcra már nem futotta. Ott ült fegyveresi közt lóra szíjjazottan s vitette, sodortatta magát egy ál-forradalom felé, melyben ki tudja, nem az utolsó magyar forradalom alkalmát mulasztottuk-e el” (*Ady Emléke*, 1934).

épp itt szükséges a körültekintő distinkció. Korántsem egyértelmű, homogén nacionalizmus az övék; sem az idő során, sem szinkroniában. Így is, úgy is, keveredik benne rossz és jó elem: szinte minden. Amit tesznek és vállálnak, egyszer nemes szándékú, józan és igaz kiállítás: értékmentő és teremtő igyekezet, tagadása a nagyhatalmi, agresszív nacionalizmusnak; máskor célokat és árnyokat torzító súlyos tévedés, eltájolt igyekezet: nem ritkán szovjetellenesség, vagy éppen a magyarság túlbecsülése (rendeltetése és küldetése szerint), a Duna-tájon.

Am lényegében így, még ily elegyült, keverék változatában sem rosszabb állásfoglalás az övék, mint a konzervatív szaktudományé. (Más kérdés, hogy olykor — személye is válogatja —, veszedelmesebb, mivel hatása a közönségre tán a legnagyobb.) Hangsúlyozandó: nem rosszabb; annál inkább nem, mivelhogy a partikuláris nemzeti szempont nálunk mindig egy másikkal jár együtt: a társadalmi és szociális haladás gondolatával. Márpedig a másik fél, a konzervatívok felfogásából (lényegében az esszéistákéból is), épp ez hiányzik végképp. Hiszen népi írónak lenni, több-kevesebb (személyek szerinti eltéréssel), mindenkor annyit is jelent, hogy vállalni a valóságot: a korhoz hangolt irodalmat; vállalni az elkötelezettséget (de nem elvont ideáknak!). A tudományban is tehát.

Persze hosszmeteszében az időben, esetenként és személyenként, más és másképp. Nagyjából 1938-ig, vagyis a mozgalom első időszakában több és szebb eredménnyel, mint annakutána. S ugyanígy: más és másképpen szinkroniában is; főleg az átváltási időszak végétől, kb. 1932–34-től, honnét már a mozgalom differenciálódásával kell számolnunk. Kialakul ugyanis a három főirány: a centrum, a jobb- és a baloldal (ideológiai értelemben); közbülső pozícióban, másokkal együtt, éppen Féja és Németh László állnak. Náluk — és a centrumban — buzog legjobban az útkereső véna; az ő hatásuk a legnagyobb, még a szaktudományra is.

Némethnél mintegy kétszeresen, hiszen messziről: konzervatív oldalról indul. A Napkelettől s a Protestáns Szemléletől; aztán a Nyugatnál látjuk, honnét tervezett lapja, a Tanú ígézetében vonul ki nagy magányosan. Alapelve (a Tanú előtt) egyrészt az erkölcsi értelmű nacionalizmus, mint ez időben a legjobbaké, így Kodályé is; másrészt egy olyan kritika-eszmény, amelyik nem a részletekre, hanem az önkifejezésre, a szemlélet kodifikációjára veti a hangsúlyt. Így lép ő is arra az útra — Halász Gábor mellett a legelszántabban, amit a „kritika függetlenülésének”, „elválásának” mondunk a szaktudománytól. (Reakciójaként is annak a folyamatnak, ami a szaktudományban, kivált Horváthnál, szinte ugyanez időben ér véget; nála úgy és azáltal, hogy végképp „függetlenül” a kritikától: búcsút mond a Napkeletnek, hol a „szemle”-rovatot szerkeszti eladdig.) Győz Némethnél is az ítélezés hivatástudata, de annyiban sajátos módon, hogy az átélés, az újratemtő önkifejezés vágyáról sem mond le; más kérdés, hogy, miként Halász, elsősorban mégis csak ítél s ítélkezik.

Egyben nála is megjelenik a kritikai fogantatású, de irodalomtörténeti funkciót ellátó esszé: Csokonairól, Petőfiről, a Nyugat nemzedékéről stb.³⁰ Folytatja tehát a Nyugat-hőskorszak s a Nyugat-vonulat egykoron impresszionista kezdeményét, illetve irányát, de másképp. „Az író munkásságának esztétikai értéke elválaszthatatlan társadalmi súlyától” – írja Ady kapcsán (1828-ban); máskor Szabó Dezsőt visszhangozza: „az írók nem az irodalom, hanem az élet tünetei”; s mi legtöbb, az önelvű bírálóat mindenhatóságát is ezekben az években teszi kérdésessé. Mondhatnók így is: ezzel tanúsítja, hogy „függetlenül” igyekezete a kritikában korántsem annyira a tudománynak, mint inkább az előidőknek és félmúltnak: az enervált-liberális impresszionizmusnak, a jelennek: a poros eszményeknek hódoló *szaktudománynak* szól. Ha nem így lenne, aligha írná: „Mi szüksége az irodalomnak írott vagy íratlan ízléskódexekre, a tehetség úgyis átlép a törvényeken? Csakhogy nem mindig lép át. Vannak korok, mint Malherbe, Kazinczy, Gyulai kora, amikor kiváló írók fognak össze, hogy a bizonytalan ízlést megszorítsák. A tehetség nem feltétlenül lázadó, lehet fegyelmező is. Választani: van annyira a szellem emberéhez méltó, mint korlátokat döntögetni” (*Egy új nemzedék esztétikája*, 1931).

Innen lép tovább új régiókba, a Tanú korszakába. Hol továbbra is a gondolatiság, a törvénykeresés vágya vezérli, de egy új hangoltság és érzéstípus, „a szorongó tájékozatlanság” révületében. Az esszét „a nyilvános tanulmány műfajának tekintem”; „munkásságom meghívó egy tanácskozássra, melyet önmagammal folytatok” – így köszönt olvasójára. Jóelőre beharangozza: kalandozni fog, sőt csapongani, ide s tova; számol hát azzal is, hogy „a szakember nem mindig fog örülni ennek a látogatásnak.” De nem bánja; „az én feladatomban nem a szaktudományban van, hanem önmagamban”.

Különös, büszke öntudat; de cseppet sem jelenti azt, hogy emocionális, netán impresszionista szférákba készülne elkalandozni. Ellenkezőleg: új normák és törvények nyomát kutatja; gondolatiság és érzés konszenzusát.

³⁰ Olykor, például Ignótus okán, majdnem oly rosszul választott asszimilációs szempontból, aminőt Horváthnál említettük. – Főjénél még furcsább elképzelésekkel találkozunk. Ady forradalmi küldetésének és magyarságának misztikus értelmezésével például gyakran; továbbá (a *Magyar irodalomszemléletben*) ilyen, egyrészt helyes gondolatokkal is: „Ady halála után a nemzedéknek és a Nyugat folyóiratnak mindenképpen Móricz Zsigmond lett volna a természetes örököse, – így is történik, ha a világháború után társadalmunk Ady Endre útjára lép. Társadalmi fejlődésünk azonban más utakra csúszott és ismét végzetes hatást gyakorolt szellemünk sorsára” stb. Másrészt azonban már ilyenekkel: „A húszas években nőtt meg Szabó Dezső, aki ennekelőtte inkább tanulmányával és néhány elbeszéléssel tűnt ki. Szabó Dezső történelmi munkát végzett a magyar tudatszűkítés ellen folytatott harcával. Megállapítottuk, hogy Ady nélkül elképzelhetetlen a további magyar kibontakozás, ugyanezt kell megállapítanunk Szabó Dezsőről is. Legújabbban eredeti műfajt teremtett, ennek varázsos hangja tölti el havonta megjelenő füzetét, melynek minden lapja harc a magyar tudat megszűklítése ellen és tágasabb magyar tudat építése”. A magyar irodalom újabb arányainak eltorzítása (pl. Szabó Dezső kizárása, kirekesztése a Nyugathól, mint Babits „bűne”), „igen veszedelmes hatásokat szült, mert a fiatalok a kelleténél jobban elidegenedtek a Babits körül sokasodó irodalmi vonal valódi értékeitől”. . . . „Éppen ezért az Ady-nemzedék újjáértékelése irodalomtörténetünk egyik legsürgősebb tennivalója”. – Jó és rossz: igaz és igaztalan, vegyesen tehát; hogy nála sem véletlenül, közelesen szóba kerül.

Magyarán azt, ami, nagyjából ugyanekkor (s megközelítőleg ugyanígy), Halász Gábort is gyötri: hogyan lehet egyeztetni a „beleérző”-típusú műelemzést a normatív irányú (de korántsem példa-normáknak bókoló), tehát végső elemzésben történelmi fogantatású szemlélettel. — Ugyanez években hódol a harmadikutas koncepciónak is, így a „közép-európaiság”-elvnek, amire, szólva a komparatiztikáról, Eckhardtnál már utaltunk.³¹

Mellőzve most már mindazt, amit lapja, a Tanú még egyébként (s életművében elsősorban) jelent: „minőség-szocializmus”-konceptióját, „harmadik oldal”-elméletének egyéb járulékait stb., egyet említsünk még: esszéinek iránya és általános jellege mellett legfőbb, legspeciálisabb hozományát az irodalomtudományban. Újabb konceptióját ti., ami 1934: a népi remények megfeneklésének s a polarizációval járó nacionalista hullámnak közös terméke: a „mélymagyar” — „hímagyar” szemléletet (*Kisebbségben*, 1939).

Szabó Dezső nyomdokát tapodja, de jelek mutatnak rá, hogy nem-magyar ösztönzéseket is magába olvaszt.³² Ami szempontunkból ugyanúgy fontos, mint elképzelése egymagában; így kétszerte is. Egyrészt olyan megfontolásból, hogy kordokumentum a szó legszorosabb értelmében: híven mutatja azt a szorongást, ami a német veszedelem s a háború jegyében tölti el nemzedékét. Másrészt vezéreszméje s erre épülő célja miatt. Szándéka: egy történelmi szempontú nemzetkarakterológiát alkotni. Az irodalom (s annak múltja) ugyanis nemcsak a nemzeti jelleg kifejezője, de nemzetteremtő hatalom is; legyen hát csakugyan azzá: közösség- és társadalomformáló erő. Egy feltétellel persze; ha vállalja azt, amit ráért a történelem: a kisebbségi sorsot. (Mennyi minden rejlik eszmélkedése hátterében! Nemcsak Kemény és Négyesy László, de nota bene: még Beöthy is. Ennek felderítése még új, *alapvetően új* kutatásokra vár.)

Generális tévedése, elméletének számos túlzása a részletekben is, vakvágányra csábító logikája (főleg Keménnyel kapcsolatban): nyilánvánvaló. Rejlik mögöttük azonban, ha még oly rosszul is, egy olyan igény, ami újfent tudománytörténeti becsű: az irodalmi örökség, a hagyománytudati szféra sürgős átrendezésének szüksége. Ez igény jogosságát és időszerűségét — túl a mondottakon — mi sem mutatja jobban, minthogy részint barátja, Németh nyomán, részint öneréből, főleg így, Féja már kifejezetten erre vállalkozik.

Ő már az átváltás után, s mi különösen fontos, a népi mozgalom felfelé ívelő, első szakaszának is a végén, ami vállalkozására eleve korlátozó, visszafogó hatással volt. Szintéziskísérletének első darabja (*Régi magyarság*) még 1937-ben, a remények időszakában lát napvilágot (ez *első* kiadásában lett is a legjobb); a másik kettő: *A felvilágosodástól a sötétedésig* s a *Nagy vállalkozások kora* már 1942-ben, illetve 43-ban. Ezek gyengébbek, zavarosabbak is, főleg az

³¹ Ld. például: *A magyarságtudomány feladatai*. Magyarságtudomány, 1935, 5.

³² HOPP LAJOS megfigyelése (Proust-élményével kapcsolatban); ItK 1959: 291., Németh László és a „rég magyarság”

utolsó. (Miként az első résznek 1941-ben átdolgozott második kiadása is.) A trilógia egyszerre: mégis vívmány; Szerb Antalé mellett a másik olyan mű korban, ami olvasmány; szórakozássá, tanulságos időtöltéssé igyekszik tenni a szaktudományt. (Pontosabban azt a szférát, ahová kettejükig csak a „szaktudósoknak” volt szabad belépnie, mint titkos szentélyek fölként papjának a függöny mögé.)

Rendszerezésének erényei: ugyanazok, mint legjobb kritikáié; a társadalmi elégedetlenség, mint irodalomszociológiai (nála „népi”) mozzanat kerül bennük az előtérbe. Szükséges visszahatás ez is az előidőkre, még Szerb Antalra is az; más kérdés, hogy felfedezői hevületében Féja nemcsak egy Gozsdura, egy Papp Dánielre, egyszóval tehetséges, valóban jó és elfeledett vagy elhallgatott írókra irányozza a közfigyelmet, hanem olyanokra is, mint Tolnai Lajos, ki nagyokat mondani és zsémbelni sokkal jobban tudott (visszaemlékezéseiben például még füllenteni is jobban), mint leírni, ábrázolni és megeleveníteni: bánni a nyelvvel. Innét a köteteinek alapellentmondása is: hadakozva — joggal hadakozva a múltnak tendenciózus, hazug beállítása ellen, maguk is egyoldalúak, igazságtalanok lesznek. Nem is akárhogyan; tetejébe egy misztikus, ázsiaiak mondott fajlélektan-koncepció ígézetében. Csakhogy, hangsúlyozzuk ismét, más dolog e hibájuk (ez a kritika dolga), és megint más a bennük, ha rosszul is, de erősen feszülő igény és korkíváalom. Ami Féliánál sem más, mint radikális szándék és igyekezet az újjáértékelésre: tengelyében egy vado-natúj örökség-tudattal, hogy most már minden a körül forogjon.

Ily tekintetben nevezetes az a kis könyv is, amit Féja 1942-ben tett közzé, *Magyar irodalomszemlélet* címen. Mondandója itt három főszempont köré csoportosul. Az első: komparatista filológiánk „megrekedt a nyugati hatások kutatásánál és egyoldalú, tehát torz képet rajzolt irodalmunkról. Azt már nem vették észre, hogy a külső hatás, a kulturális inger milyen eredeti elemeket hívott elő lelkünkéből és szellemünkéből. Ha valaki ennek az egyoldalú kutatómunkának végtelen lomtárába alaposan beletekint, azt hiszi, hogy a magyar író tevékenysége külső irodalmi hatások habzsolásában merült ki, s irodalmunk legfőbb létjogosultsága Nyugat kulturális áramainak hűségese utánzása”. A második: a máris meglevő, felderített és rendelkezésünkre álló hagyomány-anyag egyoldalú rendszerezése. S ez annál inkább visszás, kárhuzatos állapot, mivel „a magyar lélek és szellem irodalmunkban nyilatkozott meg legteljesebben, az irodalomtörténet azonban csak részleteket tudott megemészteni belőle, inkább vonatkozásait kutatta, mint lényegét, tehát csonka tudományág maradt. — Ezek után érthető, hogy irodalomtörténetünknek nem sikerült kodifikálnia a magyar lélek és szellem lényeges jegyeit és magatartását — az is érthető, hogy ez a hiány olykor megdöbbentő szellemi eltévelyedésekhez vezet.” A harmadik: a teendők; kezdve az „ómagyarság” lelki arcának meg-rajzolásától a nyelvvédelemig (következtében az asszimilációs korszak rontásá-nak), rendre egymás után, kilenc pontban.

Közülük négy érdemel itt említést. Mindenekelőtt a komparatista igény, nála is, mint Eckhardtnál és Németh Lászlónál, Közép-keleturópai viszonylatban; kultúrpolitikánk ugyanis „1920 után sem nevelt nemzedékeket erre a feladatra, nem jutott eszébe, hogy legalábbis tájékozódnunk kell azon a tájon, ahol élünk”. Továbbá egy grandiózus, lényegében jól összeállított könyvkiadási program: rendre csak nehezen vagy alig-alig hozzáférhető jeles művekből, a régebbi idők s a régiség képviseletében. Végül kettő, mi szorosan egymáshoz tartozik: az irodalomtörténetírás uralkodó irányzatának kárhoztatása, kapcsán pedig az új igény: a szociológiai szempontú, s főleg közönségtörténetre építő megújulás. Míg emez önmagát magyarázza, arról csak annyit, hogy a grammatikai többes csupán formula, írói sablon. Voltaképp ugyanis egyvalaki – Horváth ellen irányul. „Nem értünk egyet azokkal, akik egy korszak szelleméből, vagy néhány írónk művéből megcsinálják irodalmunk szent és sérthetetlen dogmáit, tehát szellemi kalodába kívánják kényszeríteni az irodalom megletetésektől buja életét. Ezt az iskolás felfogást Gyulai Pál honosította meg: nemzedékeket mérgezett meg véle” és így tovább.

Meggyőző, helyes érvek és észlelések; a baj ott van, hogy közülük jónéhány, s épp a javallatban, vakra fordul. Mert ha idejét is múlta és káros a Horváth-koncepció (s a más helyt bírált szellemtörténet irány), egy tekintetben az övé sem különb sokkal. Sőt! misztikumba kevert szellemtörténet-féle (vagy visszája ennek? – egyre megy), amit ajánlani tud. Lényegében ezt: rendszerező elvünk a magyarság-eszme legyen; „A magyarság időtlen jegyeit, minden időn és egyéniségen átütő vonásait a termés [az örökség] egészéből kell kiválasztanunk.”

Csakhogy ezúttal sem mással állunk szemközt, mint a Némethnél is meglevő kettősséggel, ti. a mozgalom egyik alapellentmondásával: helyes törekvésekkel, reális igénnyel, – de, egyszer fejlélektani-misztikus, másszor sorsfilozófiai-nacionalista köntösben. Hiszen ugyane könyvecskéjében (három lappal később, s nem éppen összhangban a feljebb idézett igénnyel) olvassuk ezt is: „A magyar író mindig vállalta a sorsharag szerepét, a nemzetteremtés gondjait, a közösség emberi szerepének hangsúlyát. Irodalmunk társadalmi törekvései tehát legmélyebb emberi hajlamainkból fakadnak, – ezért a társadalmi szempontot irodalomtörténetünk elsőrangú nézőpontjává kell avatnunk” stb.

Folytathatnók a sort az ellentmondásokban akár azzal, hogy a nemzetnevelésre hivatott s a kiadásra váró különleges értékek sorában – történetesen – Kemény Zsigmond publicisztikáját nagy nyomatékkal említi; hogy köztisztületben álló, kiváló tudósaink egyikét (a túlzásokba, egyoldalúságokba lendült komparatizmusról szólva) minden igazság nélkül, miért, miért nem, ily ingerülten aposztrofálja: „a maga jellegzetes «urbánus» cinizmusával évek óta azon mesterkedik, hogy Katona József eredetiségét kétségbe vonja anélkül, hogy Katona József költői világának a megértésére a legcsekélyebb hajlammal rendelkeznék, – de nem is rendelkezhetik”.

Mellőzhető a további példa. Az összkép, fővonásokban, teljes. Kivált abban, hogy a népiek irodalomtudományi eszmélkedése két fókuszba fut össze: a jól-rosszul (általában sajnos, rosszul) értelmezett nemzeti eszmébe, másrészt a kritikusi elkötelezettség, illetve a rendszerezésben s a kritikai fogantatású esszéiben: a társadalmi szempont történeti értelmezésébe, alkalmazásába is.

A két fókusz egybevonása, elvszerű, tehát kritikus egyeztetése és kibékítése egymással, az össz-irodalomtudomány esedékes átváltására, a marxista fejlődés időszakára vár. Ami természetesen nem annyit jelent, hogy ne fáradtak volna ez ellentét kibékítésén maguk a népiek is. Főleg más területeken (szépirodalom, publicisztika, politika stb.), olykor további, újabb ellentmondások árán; más kérdés, hogy az irodalomtudományi szférában kevésbé. Elvértve azonban itt is célba értek, mint Illyés, ki szinte mindig. Ő *Petőfi*jével főképp (1936-ban), újabkori esszéirodalmunk legszebb és legigazabb — legmagyarabb és legeurópeéerebb, máig sem utolért remekével. De egyéb írásával sem kevésbé.

S ha így van, tán két okból is. Mert Illyés az, ki 1919-ről — az egész korszak: kinek-kinek, személy szerint, nemcsak a népieknek próbatételéről — ha kritikusan nyilatkozik is néha, pocskondiázó vagy rosszalló szót soha nem ejt. Meglehet éppen azért, mert akkor augusztusban, vesztett csaták után s gyerekkövel, de síró férfiként, mint tizenhatéves forradalmár futott sírva a jövőből, s dobta katonasipkáját, pántlikástól a bokorba: „nem őrizhetlek, drága emlék — s mintha a szívem dobtam ki volna”. S alighanem azért is, mert irodalomról szólva, akár hazai, akár nem-magyar viszonylatban, soha nem a részt, a kiszakított vonulatot vagy áramlatot nézte, hanem az élő anyagot: az ellentmondásaiban — *általuk is* előre igyekvő egészet. Megértéssel és kritikával, s ha olykor hibázva is, néha nagyot, de rendre elfogultság és előfeltevések nélkül.

Ezért nem meglepő, hogy benne tisztelhetjük azt az egyvalakit, ki a háborúk közti idő egyik legmeddőbb, s tán legnagyobb erőket, legszebb energiákat fecsérő vitájában, az ún. „népi” — „urbánus”-ellentétben is rendet, *elvszerű konszenzust* próbált teremteni: szellemi népfrontot. Ha végül is siker nélkül, nemcsak rajta múltott. Mindenesetre tanulságosan; szakszemponctunkból sem másképp. Ez időszakban (1941-ben s a Magyar Csillagban) látjuk ugyanis az „urbánus” Halász Gábort, az esszévonulat másik nagy ágazatának jelesét Illyésnek, a „népi” írónak oldalán; ez szerkesztője a lapnak, amaz a kritikai rovatot vezeti.

Mélyértelmű szimbólum, jövőt fürkésző vállalkozás; újfent a közelítő változás előjele.

*

Legalább oly messziről, hasonló válságok és megpróbáltatások útján jut el idáig Halász Gábor, mint Szerb Antal egy hasonló pozícióba a negyvenes évek elején, vagy Németh László a maga szférába; hiszen, mint említettük,

egyaránt konzervatív, hagyományőrző régiókban teszik meg első lépéseiket az irodalomtudomány mezején.

Az esszéistákra is áll, amit az esszé-vonulat népi ágazatáról mondtunk: nem lelnek igazi, modern időkhöz illő választ az élet s az irodalom nagy kérdéseire, sem intellektuális élményt — jövőt ígérő kibontakozást a szaktudományban; keresnek, kísérleteznek tehát, mintegy az esszé-nomen-szótári alapjelentésében; tájékozódni kényszerülnek: széttekinteni és fogódzókat keresni a nagyvilágban; faggatják és vallatják a jövőt —: lesz-e jövő egyáltalán?

Sovány útravaló, de nincs más: így indulnak útnak. S ha annyiban más-képp is, hogy míg a népiek a társadalmi elkötelezettség, a kétkezi nép irányába, s kifejezetten, mindinkább arra, ők sokkalta jobban az egyetemes-emberi, a Babitséval rokon humanista változat felé; ám olyanképpen mégis egyformán, hogy a forradalom, a nagy bukás emléke egyaránt formálja eszmélkedésüket, tetézi kínjaikat. Szerb se lát többet 1919-ből, mint a népi ágazat esszéistái: „1919 nyarán a forradalmi és proletárizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalmakban kompromittált emberek eltűntek és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még előző nap az internacionálét dúdolták és most könnyek közt fújták felváltva a Himnuszt és az Ergerbergert. Különös jelenség volt ez, amit majd az utókor lesz hivatva megfejteni” stb. Halász még ennyit se; csak elvétve bukkan fel írásaiban egy-egy remíniszcencia, például a tömegek és az elit kapcsolata, mint a „forradalom — megfontolt haladás”-dilemma alteregója; ha tetszik korszakos, ha tetszik Világos utáni értelemben: „amikor a tömegek lázadását az elit munkája ellensúlyozza” (*Magyar viktoriánusok*).

S egyívásúak abban is, hogy bár nem érznek közösséget a munkásmozgalommal — és egymással sem: ellenfeleik mégis azonosak. Idehaza éppúgy, mint az Európát és emberséget tagadó germán fajmítoszban, hitleri örületben. S hogy elithívők, mint Halász is, az esszéisták? Csakugyan azok; de Németh László is az, csak másképp. S hogy nagyot tévednek a népiek? — ők sem kisebbet, de megint másképp. Sőt, legjobbjaik életükkel fizetnek érte „a végső áltatás, a veszett patkánydűh utolsó kitorése idején. Egyéni mártiriumukat ez nem kisebbíti, hanem tragikusabbá teszi”, mondja Bóka László, kor- és pályatársuk a megpróbáltatásban.

Megpróbáltatni: ez életük vezérmotívuma; *feleszmélni*, ha későn is, a jobbra; ez értelme, egyben funkciója a korban s az idő során a fejlődésben.

Szerb esetében már ott, hogy bár első ifjúságában lelkesen csatlakozik a szellemtörténethez, melytől ihletését, útnak indító energiáit veszi, hátulütőit és korlátait is hamar érzi. Így kerül válaszütra: gyanítja, talán tudja is már, *honnét* kéne elszakadni, kiszabadulni, csak azt nem, *hogyan* és azt sem, *hová*. Hiába szögezi le krédójaként *A magyar preromantikában*: „Az irodalom legfőbb inspirálója maga az irodalom és a szellemi átalakulások legtöbbször

magából a Szellemből fakadnak”, hovatovább engedni kényszerül. Anélkül azonban, hogy a szellemtörténetnek valaha is hátat fordítana, tökéletes, minden kompromisszumot kizáró elszántsággal. Innen igyekezete is: iskoláját és életelejét legalább felfrissíteni, gazdagítani igyekszik. Ahogyan szállnak felette az évek: mindinkább; főleg két irányban: részint a portréfestés útján, egy erősen írói hangoltságú esszé-típushoz közeledve, részint a szociológiai szempont alkalmazása által. S még egy: a lélektan útján; így már portréfestő, korai igyekezete időszakában is, de ekkor még szociológiai szempontok nélkül; később, nagyjából az átváltás, az alkorszakforduló időszakától (*Magyar irodalomtörténetétől*, 1934-től), már azzal együtt.

Első időszakát, körülbelül 1930 – 32-ig, kifejezetten: szinte egymagában a szellemtörténet minősíti. Fejlődésének főirányát még előkelő, gögös tudományoskodás jellemzi; finnyásan tartózkodik mindattól, ami egyszerű, hétköznapi konkrétum. Stíluseszmeénye: a hézagot sehol nem hagyó, mindent beölelő metafizikai általánosítás. Egy fogalmi nyelv tehát, de olyannyira, hogy földibb, érzékletesebb közegből nézve, még a szakember is csak hümmög rajta, noha elismerni kénytelen: a maga nemében világosan tisztá. Csak éppen katedra-ízű, majdhogynem tudakos, mindenesetre szakállasan tudósi, fennköltén oktató. Ezerszer igaz, amit Németh mond róla: „Mintha egy nagyon fölényes művészember gyakorlati tekintetből öltötte volna magára a tudomány nagyképművészének a lötyögő ornátusát.”

Szerepet játszik talán? ha igen, a tudását frissiben megszerzett ifjú tudósét, ki lenne még nagyra hivatott. S ez hiába rokonszenves benne, jól esik az is, ha elvétve már önmagát adja: a szellemes és sziporkázó ötletek s a finom megfigyelések esszéistáját. Az évtized vége már ily tekintetben is átváltást előlegez: „Blake az a költő, akivel minden szóról szóra történt. A költő wie es im Buch steht” – írja 1928-ban. Ez igen: ez ő, Szerb Antal. Hangjára, irányára talált; most már szárnyalni fog.

Szellemtörténeti módszere és anyagszemlélete eddig háromban segítette: elfordulni, elszakadni a részletek, a pozitivisták örökség világától; érintetlenül maradni a nacionalizmus mítoszától (bármily változatban jelentkezék is); s ami ezzel összefügg: a hazai örökség világirodalmi távlatú vizsgálatában. De ugyanígy gátolta is: megszabadította ugyan a mítosz nacionalista változatától, ám cserébe saját magával, a Szellem mítoszával fonta körbe, s attól is elzárta, hogy társadalmi összefüggésekben gondolkozhassék. S végül, nem segítette abban sem, hogy lassan már elszakadóban a szintetikus anyagkezelés és statikus (Gundolf-típusú) jellemzés világától, szabadabban közeledjék az esszének „földibb” és dinamikusabb változataihoz. Csakhogy írói vénája oly erősen lüktet, hogy még így is elindul földibb tájak felé, hol majd választania kell (mint Halásznak és a többieknek is): merre menjen tovább. A *portré* felé-e, ami inkább a lélekre, a lélektanra veti a súlyt, vagy inkább a *tabló* felé? – ami igényesebb, hiszen a társadalmi szempont lehetőségét állítja előtérbe.

Ezt még sokallja (hogy pontosak legyünk: az igazság az, hogy Halász még föl se fedezte az esszének); amarra kanyarodik. 1934: újat sóvárgó, elégedetlen egyénisége egylendületű, egyetlen rohammal áttöri a szellemtörténet kristályburkát, de nem szökken ki a résen. Így kezd egyezkedni. *Irodalomtörténetek* előszavában írja: „Szellemtörténet, szociológia és lélektani elemzés jelzik a hármast, a módszert, mellyel az irodalomtudománynak élnie kell. De előttünk a magyar irodalom áll, saját problematikájával. Ezekben a speciális kérdésekben is szakítanunk kell az iskolás hagyományokkal.” Elfelejtettük ugyanis, hogy van egy magasabb egység: a nemzetek feletti, egyetemes irodalom, melynek a miénk csak részese, egyik összetevője. Ezért „úgy gondoljuk, hogy a magyar irodalom is, mint a német vagy a francia, a régi kép szerint, hangszer a jól összetanult zenekarban, ami a keresztény-európai kultúra. Önmagából nem lehet jelenségeit megmagyarázni, hanem csak az európai fejlődésből, és talán végső, metafizikai értelmét sem önmagában hordja, hanem az európai kultúra rendeltetésében” stb.

Amilyen az alapvetés, olyan az eredmény: vegyes értékű. De előre mutat, még így is. Először azzal, hogy európeér, mellyel kettőt tagad: a tébolyult nagyhatalmi nacionalizmust éppúgy, mint az alpári magyarkodást, a partikuláris nemzet-, nép- és fajkonceptiókat. Szinte Illyéssel mondja: „nálunk mindig a leginkább európaiak voltak egyúttal a leginkább magyarok.” De a szellemtörténetben fogant európaiság-nosztalgia vezet nemely túlzásokra is: így, függvényeként a partikuláris nacionalizmus elleni berzenkedésének, a múlt századi népiesség túlzó lebecsüléséhez, már-már fitymálásához: ami korántsem kritikája, hanem durva elferdítése, meghamisítása a múltnak. Igaz, szomorú következményeként annak is, hogy megkezdődött a népi-urbánus-vita, fűzi e mozzanathoz, finom észleléssel, Sőtér István. Ugyanő utal egy másik, végső elemzésben szintén szellemtörténeti jellegű (és eredetű) hibára: Szerb az olvasóközönség ízlését teszi meg egy-egy irodalmi korszak legfőbb jellemzőjének. Nyilván a Horváth-elméletből véve az ihletet. Csakhogy: ha veszi, rosszul. Az ismert alaptételből: 'az irodalom írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével', csupán az egyik összetevőt, az olvasóközönséget veszi figyelembe, ezt is csak önmagában vett ízléskategória gyanánt. Nem csoda hát, hogy lényegében még ama korlátozott lehetőségektől is elvágja magát, amivel a Horváth-hatás, a részleges kölcsönzés kecsgetteti. Amint az sem, hogy a közönség-szemponturnál ízléstörténeti periodizáció furcsa megoldásokra ösztönzi (már az egykorúak is elképedtek rajta); Petőfi és Arany „nemesi” írók lesznek stb. S utoljára: szellemtörténeti szemléletének következménye az is, hogy — megkerülve a magyarkodás mítoszát: ám megkerülve a konkrét társadalmi és történelmi körülményeket is — a finitizmus elméletéhez lyukad ki; írónagyjainkat tipológiai „örök érvényű” klasszisokba erőszakolja. Innét művének végső, legszembeütőbb jellemzője: bár koncepciója és szerkezete elhibázott, pazar bőséggel ontja a remek részlet- és esztétikai megfigyeléseket. Annál

inkább, mivelhogy műfajilag, az esszétípuson belül, a portréváltozatot reprezentálja, ami pedig a részletrajznak eleve kedvez, kivált a lélektani megfigyelésnek. Sikerének, olvasmány jellegének titkát is ugyane kettőség őrzi.

Így lép irodalomtörténetével Szerb egy olyan útra, ami két irányú fejlődését előlegezi: talán további, számottevőbb eltávolodását a szellemtörténettől (mert alapvetően szellemtörténész; az is marad), talán azt, hogy az esszé útján lép előre, újabb és magasabb régiókba. — Még néhány év és ez is, az is sorra kerül; de egyik utat sem járhatja végig: elpusztítják, mielőtt célba érne.

Pályaútjának újabb s lényegében utolsó fázisa: *Világirodalomtörténete*; másrészt egy másik esszéváltozat, a nehezebbik: a tabló. Amarról szoltunk már, kapcsán arról is, hogy lapjairól a Spengler-i kultúrmorfológia hűvössége: dezilluzionizmusa, szkepszise árad. Személyes hozadéka ez annyiban is, hogy időközben felismerte: nincs többé *játék*, a *csodák* kora elmúlt. „Az emberiség nem előre halad, hanem körbe jár”; „Akármerre nézünk, azt éljük át, hogy az emberiség nem tökéletesedik, nem járul közelebb nagy eszményeihez; ennek következtében nem tökéletesedhet kifejezési eszköze, az irodalom sem” — panasolja. Kérdés most már: hangoltsága hová, milyen irányba kalauzolja? Újabb mélységek és örvények felé-e, vagy feleszmélkedésre: szembenézni a történelemmel, annak mélyről fakadó hajtóerőivel. Mintha ez utóbbi irányba készülne. Elfordul, mintegy Halász Gábor módján (tán példájára is), de kevésbé konzekvensen a Sainte-Beuve sugallta portré-esszétől, s műfajának történelmi ihletésű, Taine inspirációjáról tanúskodó tabló-változatához térül. *A királyné nyakláncában* (1943-ban) már a nagy francia forradalmat előző decenniumot boncolgatja; a társadalmi-történelmi összefüggések szintjén oly mozzanatokra irányítja figyelmét, ami valóság szemléletének átrendeződésére, hangoltságának megváltozására enged következtetni. Szó sincs persze látványos fordulat-ról. Borongós életérzés uralja továbbra is, de, s fejlődésében ez a fontos: történelemközelbe, a társadalmi aspektus tőszomszédságába került. (S hogy pesszimizista? Akinek elsősorban jut ez eszébe, azt se feledje el, mit érzett Radnóti, pedig balrább állt Szerbtől: vagyok zsidóként jó magyar, humanista, akit „végül is megölnek, mert maga soha sem ölt”. Szerb sem érezhette ezt másképp.) Utolsó kritikái, félbemaradt tanulmányai ugyanerre figyelmeztetnek: a társadalmi felelősséggel áthatott irodalomszemlélet felé közeledik. Hogy mély embersége, finom ízlése s Európából nőtt, világokat ölelő szelleme nem érhetette meg az átváltást: nemcsak személyes tragédia. Egyben veszteség is — mindannyiunké.

Amint Halász Gáboré, ki hozzá képest más tájakról indult a legnagyobb igazságok felé — hogy ne érkezzék: ő se érkezhessék a célba. Útja a tragédiáig más típusú tehát: ami leginkább közös bennük: az esszé fejlődése.

Az önkifejezés vágya Halásznál is elvontabb (Szerbéhez képest is), mint az előző nemzedéknél. Babitsnál, esszéit nézve, inkább még az alkotás az élmény, a kultúra igaznak hitt lecsapódása; Halászné már nem igyekszik teremteti:

inkább szemlélődnek, mérlegelnek és ítélkeznek. Legfőképp Halász: a ráció és a világosság megszállottja, ki nemzedéktársai között a legátfogóbb és mélyen tudományos programmal indul.

Őt sem lendítik szociális élmények, világnézeti biztonság, sem társadalmi elégedetlenség és jobbat-akarás, mint a népieket; van azonban egy hajtóerő, ami nem hagyja nyugton: talán belehalna (maga mondja egy helyt), ha megállapodott józanságban kellene élni. Így véli megérteni Széchenyit, kinek „erénye nem az ájtatos elégedetteké, hanem az örök keresőké, az ő munkája tétova szenvedély és nem foglalkozás” és így érti meg Illyés Gyulát (amit róla mond, imponáns-igaz program, személyesen is az) „csak a legnagyobb teljesítmény segít továbbjutni a lélek útvesztőiben”.

És mégis a „nagy század”, a tizennyolcadik vonzza, amiről azt szoktuk mondani (be nagy tévedés!), hogy csupán a hűvös klasszicizmus önfegyelme, statikus nyugalma jellemzi. Ami példa gyanánt – a klasszicizmus, mint a fejlődés komplex ízülete s mintegy eszmény – ugyanúgy igaz, ahogyan nem is. Sok függ attól, milyen oldalról közelítjük, mely vonásait helyezük előtérbe. Mint tette Halász, ki másképp értelmezte pályautjának első időszakában, és megint másképp az átváltás után, kb. a harmincas évek második felétől, és később, haláláig. Egyik utolsó cikkében például (*Továbbjutni!* 1944), már így: „Ha klasszicizmuson – mondja, együtt egy jeles franciával s annak szavaival – félénk konformizmust értünk, a művészet holtpontját, az erők olyan egyensúlyát, amely a teremtő lendület fegyverletételét jelenti a költemény formai sikere és bizonyos olvasmányos könnyedsége számára, ha ez, mert könnyen elsajátítható közhelyeket fejez ki, mindenkitől könnyen érthető akar lenni, úgy a francia költészetnek minden oka megvan félnie e klasszicizmustól.”

Ő nem félt; másképp értelmezte. Eleitől fogva eltérő módon; és pedig egy merészen választott cél, egy konok szándék érdekében: ízlésformáló, ízlésirányító kritikusává nőni korának. Klasszicizmus (hiszi ez időben): annyi mint ösztönöztetve lenni, általa szárnyalni – és védekezni is egy olyan korban, amelyik nemcsak a teremtő önfegyelmet mellőzi a művészetben, de mi legtöbb: az emberközpontú igazság, a humánus mértékét az életben; ezt mindenekelőtt, s hovatovább Európa-szerte, növekvő erővel. Ami tehát Szerb Antalnak a szellemtörténet, az Halász szemében a klasszicizmus; de ugyanez különbségük is: Halásztól mi sem áll távolabb, mint a szellemtörténet révülete, programos igenlése, elfogadása. Sokkalta inkább várja pozitivistá hagyományoktól az irodalomtudomány újjászületését, mintsem ez korának átlagpéldáiból következnek. És mégsem konzervatív, pohos múltba forduló. Ellenkezőleg: nagyon is tagadja a múltat; más dolog a tudomány *belső* fejlődésének az ügye.

Magyarán a folytonosságé. Itt mindenki onnét merít, ahonnan jónak látja: lényeges az eredmény. Hozzá képest a genezis mindig másodrendű lesz: csak magyarázni, értelmezni segít, amaz elhatárol és minősít, funkcióját gyakorolja

az idő során. Ha tehát érvényesül is kapcsolatukban az oksági elv, nézve a következményt, az eredmény szempontjából, nem nélkülözhetjük a szubjektum, a tudósegénység transzformációs szerepét sem. Végső soron az ő állásfoglalása (világnézete, társadalom- és irodalomszemlélete, problémaérzékenysége stb.) dönti el, hogy leleményét és hozadékát *mire* használja fel, *mily* célok érdekében.

Halásznál sincs ez másképp. Erényeit és korlátait egyaránt ez a szféra: szubjektumának transzformációs szerepe magyarázza. Első ifjúságában, pályautjának első szakaszában, inkább a korlátokét. Jól tudva itt érdemeit is (Keresztury Dezső mondja): „Ő akkor — midőn az irracionális a semmi örvényeibe sodorta a világító európai értelmet — a legnépszerűtlenebb álláspont felé vonzódott: hangsúlyozottan konzervatív, romantikaellenes, értelem-tisztelő magatartással fordult szembe a kor divatos áramlataival.” Így, a „konzervativizmus” jegyében ered pályautja a csakugyan konzervatív Napkeletben. (Első írásai e lapban akkor jelennek meg, amikor szekérének rúdját Horváth már kifelé fordítja, s szakítani készült Tormayékkal.)

Halász eszményének, klasszicizmus-konceptiójának lényege: lázadás az elmúlt század s a romantika ellen, ami a bomlást hozta magával. S ami feldajkálta a szubjektív szemléletű kort, végső elemzésben a megvetett irracionálismust. Megsejtve tán a századvég s a századelő dekadenciájának kétarcúságát is (pontos, egyértelmű fogódzókkal textusai nem szolgálnak); gyanítva talán azt is, hogy a múlt századi átváltás: az objektív irodalomszemlélet szubjektívba történő átváltása ehhez is egyengeti az utat — ki tudja; mindenesetre különös, néhányszor találó és elgondolkoztató, de még többször meghökkentő, kritikára és tagadásra készítő eredményekkel áll elő.

Így kerül koncepciójának tengelyébe az „ízlésválság” elve, függvényeként klasszicizmus-nosztalgiajának, — így támad fel benne az inger: ízlésformáló, ízlésteremtő kritikuskna lenni. *Ízlésproblémák a kritikában*; e cím alatt észleli a dilemmát Németh László (elsőnek, már 1931-ben !); történeti szempontból sem látjuk másképp. Lesz tehát felfogásában már Petőfi is „ízlésválság”-tünet, bár csak kissé, még a sor elején; lesz aztán még a naturalizmus, az egész századvég, az egész Nyugat előtti fejlődés befolyásoltja és gyümölcse a legtágabb értelmű romantikának: a folyamatos hanyatlásnak, dekadenciának (fejlődés-történeti értelemben). Mivelhogy mottója lehetne a szubjektívizmusban: *sic itur ad astra*; mivelhogy vátesznek tudja magát: Ady ugyanúgy pórul jár felfogásában, mint Móricz másképp (ő mint romantikus igazságkereső); s ha Ady mégsem egészen: szuggesztív erejének, lebilincselő tehetségének köszönheti. Bár nagy hibája, úgymond, hogy nem ismeri a forma kényszerét.

Izlésdilemmája a kritikában (az idő keresztmetszetében éppúgy, mint diakroniában) más tanulságokkal is együttjár. Így azzal, hogy igazolva láthatta magát a Nyugat lírai forradalmát követő elernyedésben, amiben már csakugyan nem volt köszönet, s amire a húszas évek újklasszicizáló hulláma kor- és szükségszerű ellenhatásként válaszolt. S egy másik, ennél is fontosabb

tanulság: aki oly elszántan, konokul tagadja a legtágabb értelmű romantikát, mint Halász ekkoriban, annak szükségképp kell szembekerülnie a romantika tán legnagyobb, legfőbb hozadékával a tudományban: a historizmussal, valamint járulékával, a társadalmi szemponttal, a társadalmi háttérű irodalomszemlélettel. — Ez a mozzanat vezet esszéista fejlődése első szakaszának s a szakasz esszé-változatának végső értelméhez is.

Elégedetlennnek lenni, s joggal, a szellemtörténettel, egyszersmind eszményül választani egy, a *pozitívizmus előtti* fejlődésállapotot (ez a klasszicizmus, a XVIII. század), egyben — és mégis — a pozitívista tudományosság egyik eszményének, Sainte-Beuve-nek áldozni: paradoxon. Valóban az; csakhogy a látszat egy nagyon is logikus, de jól megbúvó feloldást takar, s ez (akárcsak Szerbnél): a lélektan. Ellenpontjaként ahistorikus anyagszemléletének, s nyitjaként annak, hogy sem a társadalmi háttér, a fejlődés mélyebb logikája, sempedig a lázadás, a forradalmi szenvedély nem ragadják meg képzeletét. (Kedveltje ugyanis a klasszikus lélektan; csak a személyes lázadás jogát respektálja, a kollektív szenvedélyeket nem.) Más kérdés, ám ugyancsak ide mutat, hogy a társadalmi ellentétek múltbeli érzékelésében mégis érzékeny. De így is a személyes lélektan — hőse lelkivilágának oldaláról (*Bacsányi*, 1935). Átváltás előtti fejlődésének erővonalai tehát két pólusba futnak össze: innen a klasszicizmuséba, ami ugyanúgy eszmény (a ráció, az értelemkultusz formájában), mint ízlés-ideál és ihlető példa; onnan a háttérvázlat elébe állított lélektanszféra által, ami az ahistorikus látásnak bár nem szükségképp, de nála előfeltétele.

Vonatkozó időszakának két kulcstanulmánya is erre utal: amúgy az *Áruló írástudók* (1928-ból), így az *Irodalomtörténet és kritika* (1933-ból).

Egy új nemzedék új öntudatú képviselőjeként polemizál a mesterrel, Babits Mihállyal, amaz elsőben. Kevesli Babits kiállítását az irracionális ellen az igazság, a ráció értelmezésében: „Még nem jutott el szépség-katolicizmusán túl a dogmákig, a nemzeti hagyományokon át a nemzeti energiáig, a feladatlátás után a feladatvállalásig, a békétől a harcig. Még túlságosan szabad a lelke. De sorsát senki el nem kerülheti.”

S ez vonatkozik rá is; egyidejűleg, hiszen még korlátok között, önkörében forog, mintha sehova nem tartozna (meglehet, érzett is ilyet). Ha már csatlakozott volna valahová, ahol erőt s kollektív igazságot tud maga mögött, aligha írna ilyeneket: „A materializmus valóságkábulatát, a szubjektív filozófiák részeg önérzetét legyőzve ma már tudjuk, hogy az észet örök törvények és örök adottságok kötik, ám minden érték a gondolatból születik. Pensée fait la grandeur de l'homme — mondjuk Pascal nyomán. — Az ész kikerülhetetlen. Csak rajta keresztül juthatunk előbbre” stb. Másrészt céltudat, akarás feszül már eszmélkedésében; oly energiák és indulatok, amik értelmüket és funkciójukat még nem, csak irányukat jelzik. Mintha másvalaki — nem is ő beszélne: „A világ értelmetlen káosz, ha nem lépünk rendszerező elvekkkel elébe, az igazság szétfolyik, ha nem öntjük kész, fogalmi edényekbe”; „Nincsen szabadság meg-

kötöttség nélkül, az erkölcs világában éppoly kevéssé, mint az ismerésében. Normákhoz, konvenciókhoz igazodunk, függünk tőlünk független eszméktől, kész keretekbe illeszkedünk bele. Az igazi erkölcsösség az elfogadás, szolgálás, énkorlátozás morálja. Fizikailag szabadok vagyunk, de lelkiismeretünket verje acélnál erősebb béklyóba a meggyőződés. Legyenek előítéleteink, és ne féljünk bevallani őket. Nem vagyunk egyedül, és nem vagyunk magunkért; a múlt él tovább bennünk, család, osztály, nemzet nyugszik a vállainkon. Terhet csak görnyedt derékkal lehet cipelni. Élő kariatidák, sorsunk az alázat” . . .

Az *Irodalomtörténet és kritika*, a feljebb említett második kulcsírás, a Babits-csal polemizáló attitűdnek mintegy irodalomtudományi pendant-ja, specifikus változataként tekinthető. Mivel mindkettőben egy olyan igaznak hitt, de valójában nonszensz alapeszme rejlik, ami Halászt a későbbiekben önvizsgálatra — töprengésekre: nézeteinek korrekciójára fogja ösztönözni. Ily szempontból mondható, hogy az a tetszetős, de már-már éterikussá szublimált morálfilozófiai axióma, amely szerint „függünk tőlünk független eszméktől”, lényegében nem más, mint az *Irodalomtörténet és kritika* eme tétele: „Élni annyi, mint visszahatni, és mint az élet, úgy a visszahatás lényege független a színváltozatoktól.”

Kérdés most már: mit értsünk ezen, mivelhogy Halász erre építi logikáját, s hiszi megoldottnak a megoldatlant: a benne élő történetellenes megismerési és műélvező igény, másrészt az öröklött historizmus antagonizmusát. Ha tehát kesernyés kiábrándultsággal, szkepszissel nézi a szellemtörténet erőlködését, az csak annak következménye, hogy felismerte már: a büszke irányzat is hiába indított harcot a historizmus ellen, „csak szempontjaiban frissítette fel az irodalmi szemléletet (tárgyi változások helyett stílusváltozatok), lényegében a legszélsőbb határig vitte a fejlődéselvet.” Első felismerése, logikájának első állomása tehát: „A tárgyi sokféleséget elfogadó pozitívizmus és az ezt közös világnézeti alapra visszavehető szellemtörténeti irány csak látszólag ellentételemek”, „lételeme, de egyben megrontója mindegyiknek a túlzott történetiesség”.

Ezért — második lépcső, második következtetés: „Megoldást alig hozhat, ha egyiket a másikkal helyettesítjük, sokkal inkább, ha mindkettő tanulságait felhasználva próbáljuk a legfőbb hibát kiküszöbölni, és egy a historikus nézőpontot teremteni”.

Ismét citált axiómáját most már ebből az irányból közelíti. Premisszája: mivelhogy tudatunk (tudatosult örökség gyanánt) már régen a fejlődésnek, a fejlődési szempontnak hódol, „Az időbeliséget már nem tudjuk feláldozni a tiszta időtlennek; olyan tényezőt” kell tehát keresnünk, „amely mindkettőben részesedik, esetlegességeknek alávetett, de a maga belső törvényszerűségét is követő, változó, mégis állandó.” Lesz tehát viszonyfogalom az állandóságot csak „reklamációkban”, azaz megjegyzésekben, reflexiókban értékelő gondol-

kozás — ti. gondolkozása számára — „az egyéni lélek minden időkbén azonos visszahatása az őt ért benyomásokra, az örök pszichológikum”. S ezzel helyben vagyunk; innen már világos, hogy mit értsünk ezen: „Élni annyi, mint visszahatni, és mint az élet, úgy a visszahatás lényege független a színváltozatoktól.”

Itt már az a megoldás, az a lélektani szempont kerül piedesztálra, amely „a koralakulás, ízlésváltozás és egyéni fejlődés áramában a helytállót keresi, a változások hordozóját, az akcideneciák szubsztanciáját”. Mégpedig az irodalmi arcképben, „úgy, ahogy Sainte-Beuve a pozitivizmus hőskorában a romantikus műtszemlélet elveivel tudatos ellentétben megteremtette”. Értelmében a feladat: „kritikai szempontokkal helyettesíteni az irodalomtörténetit, ha tetszik, anakronisztikusan kezelni a múltat”. Mindez pedig hármasszonnal jár. Először is azzal, hogy az így értelmezett lélektani-kritikai módszer semmiképp sem fog üres pszichologizálásra vezetni, amelyre „méltán mondott anathémát a szellemtörténet; ellenkezőleg, kerülő úton visszahozza a már-már feladott célt: az értékelő ítéletet”. (Hiszen az értékelés „alapjában ahisztórikus látás”, „azokban a korokban volt erős, amelyek az értékek rendjét feszítették az időbeli egymásután fölé”.) Második haszon az, hogy az eszme- és stílustörténet „elvesztik formalizmusukat, étellel telnek meg a portré keretében”. S végül: „az ahisztórikus látás egyik legfőbb előnye a jelen tehermentesítése”; „a történeti tudat helyett kritikai tudatot alakít ki”. Túlsúlyba kerül tehát a kritikus az irodalomtörténész felett, helyreállítódik a XIX. század képzeletünkben”, ahol „értékük, jelenben használhatóságuk, elvi hasonlóságuk szerint” rajzolódhatnak „közeli vagy távolira a múlt eredményei”.

Íme, a büszke légvár; még néhány év — és romokban hever. *Portré és tabló* című cikkében — kis híján egy évtized múltán — már így ír: az *Irodalomtörténet és kritikában*, 1933-ban, egy „kis elfuttatással áldoztam én is a harc szellemének, mely már akkor is világnézeti volt, ha csupán a pozitivisták és a szellemtörténészek vívták is. A két szélsőség között a kritikus közeputas módján a mindkettőtől elhanyagolt egyéni módszer, az arcképfestés mellett emeltem szót . . .”; de „teltek az évek, az elméleti vita elült anélkül, hogy megoldódott volna, és a fiatalember is annak rendje és módja szerint öregedett. Talán lomhuló vérenek kell betudni, hogy kevésbé izgatja az arc, a lélek (idegené és magáé, hiszen a kettő elválaszthatatlan), mint a környezet, a háttér, kevésbé a nagy szimbólikus tett, mint az apró jellemző tények (petits faits significatifs), kevésbé a belső dráma, mint a külső helyzet, kevésbé az erény önmagában, mint viszonyában azzal a bonyolult szövevényvel aminek a neve: társadalom.”

Beszédes vallomás, önmagát magyarázza. Szánt szándékkal idéztük hosszabban, hogy kitessek belőle is: Halász Gábor alakja még mindig nem áll ott, ahol emlékképének állnia kéne: megbecsült, közelmúlt hagyományaink első vonalában. És azért is, mert ritka nagy jellem. Tudós, kinek a tudomány

közügy, tehát felelősség. Ezért nem ismeri a stiláris csúsztatást, a kócos kis egyéni érdeket palástoló fennkölt mellébeszélését, mint sokan. Így lesz Kátóna Lajos óta az első, ki meg meri – *kötelességének tudja* megmondani: itt és itt tévedtem, ezt és ezt a nézetemet helyesbítem. Mint teszi most.

Így fordul újabb eszménye: a *tabló* felé. Ami „a szó gyűjtő értelmében” nem más, mint ábrázolás, amely „az élet zsúfoltságát, a történések sokrétűségét próbálja a maga eszközeivel felidézni. „Mint szöttesben a különféle színű szálak, úgy kell hogy fonódjanak, bonyoluljanak az egymást színező, támogató adatok; gazdag összevisszaságukból kerekedjék az egység, nem az eleve elhatározott egyszerű mintából. A szellemtörténet éppen ezt az áldott sokféleiséget szűrki el . . .” A tudománynak és tudósának ugyanis „rá kell ébrednie újból a szervezet bonyolultságára, a sűrű titkokra, miket az anyagszerűség rejt magában. Az irodalmi kritikus, mint a természettudós vagy a történész elfogódottan ismeri fel újból az élet iszonyú termékenységét”.³³

Látnivaló: kell az átváltás; a belső szükséglet parancsa ez. Mert „nemcsak a kritikus öregedett ízlésében, hanem a század is; az analógiák készséggel kínálják segítségüket. A harmincas években még a lélek örvénye vonzotta az írókat, a szédült kerengésben egyre véglegesebb, patológikusabb, megszállottabb volt az élményük . . .”; „Nyugalma magábaszédült én és az örjögő stílus irodalmába nem hozhatott más, mint a külvilág. . .”; „Napjainkban titkok és álitkok sűrűjéből szabadulva olthatatlanul szomjazzuk a realitást . . .” – Kell tehát, duplán kell az átváltás; kell a *tabló* és kell Taine: oly „tékozló bőséggel senki sem illusztráltatta tételeit, mint a látványos *tablók* mestere”.

Ne várjunk persze sokat; Halászból most sem lesz Bálint György vagy József Attila (kit ez után sem ért meg teljesen, csak mint „belső” forradalmárt). Pályafordulata nem is azt mutatja, hová érkezett meg; hiszen tulajdonképpen sehová se, mert megölték, mielőtt felkapaszzkodhatott volna kaptatójáról a csúcsok felé. Inkább azt mondhatjuk: befejezetlen átváltásának kezdete hiszen mutatja: honnan, milyen ösztönzésre, mily felismerések alapján jutott el eddig.

Szóba került már, hogy Halász, miután megszűnt a Nyugat, a Magyar Csillaghoz csatlakozott; az ugyancsak, hogy Illyés egy szellemi egységfront kialakítására törekedett e lappal, Halász pedig az ő oldalán, mint rovatvezető.

Lehet e szándéknak mértékét és fokát, tartalmát és külsőségeit, személyi vonatkozásait és még sok minden járulékát fessegetni, így vagy úgy értékelni (olykor azóta sem szűnő szimpátiák és ellenszenvek szerint), egy biz-

³³ Újabb műfaját azért nevezi idegen szóval, mert magyarul csak *képnek*, *korképnek* mondhatná. A *korkép* pedig akarva, akaratlanul szellemtörténetet idézne, melyről „többé ne legyen szó”.

tos: igaz és nemes gesztus volt, a szükséges, idő szerinti fejlődés helyes értelmezése.

Halász esetében is. *Beköszöntő egy új rovathoz* című írásában (1941-ben) a többes szám kettős értelmű: beszél, de nemcsak a maga nevében, hanem lényegében a másik fél, a „népiek” helyett is, s hogy korántsem hivatlan, holmi „urbánus” prókátorként, azt személyes élű, önbíráló megjegyzései teszik kétségtelenné. Mert vannak és lehetnek történelmi pillanatok, mint voltak akkor, midőn az őszinte és megfontolt beszéd feljogosít még erre: a legtágabb értelmű többes számra is.

Halász vétkesnek érzi magát, de együtt az irodalommal és kritikusaival. Mindenekelőtt a kritikust, kinek „kétszeresen súlyos a vétké, lévén ő a szó teljes értelmében írástudó, akinek legjobban kell ismernie a törvényt. — Bűnös a kritikus mert részizagságokhoz szegődött az egyetemes szolgálata helyett. Finnyás esztéta volt, akit csak formai kísérletezések érdekeltek, vagy lelkes népbarát, akit csak megváltó programok izgattak.” — „Ahogy a népiek a tartalmi, úgy merültek el az urbánusok a formai elfogultságokban: a szektába zárkózás tolvajnyelvet alakított ki, mesterkéltsé, álcázott stílust, amely lassanként megmerevedett és kötelező formaruhává vált az egy és a másik tábor számára. A főgond az egymástól való megkülönböztetés volt; nem vették észre, hogy a riktó külsőségekben találkoznak. A jobbak jó munkáikban szerencsére megszabadultak e kicsinyességtől, önmagukat adták pártjuk szolgálatában is, egyéniségük áttörte a vállalt sorompókat.” — „Különösen a kritika sínylette meg a külön táborozást. A tisztázás és igazságtevés nagy feladatai helyett a hírverés munkája lett az övé, hírverés az egyoldalúságok mellett. Egy nemzedék, amelyik hajlamainál fogva eszmék kicserélésére, átforgatására volt kijelölve, makacsul és vakon megragadt rögeszméi mellett; talán, hogy elfojtott líráját ebben a konokságban élje ki”, és így tovább.

Ime, felismerése: az egység hiányában kulmináló felelősségtudat, ami nemcsak a becsületes írástudók formai egységét, de tartalmi, közös felelősségét is hangsúlyozza. Felelősséget pedig, tudott dolog, csak olyannal tudunk vállalni, akit már megértettünk, akit nem vallunk ellenfelünknek, mi több, akit, ha kisebb-nagyobb különbségekkel is, de társunknak tudunk, közös céljaink érdekében. S ime, annak is háttere e felismerésben, hogy miért fordult figyelme a *tabló* felé, amitől a történelmi s a társadalmi hasznosítását várta a tudományban. Ismét hangsúlyozzuk: ha személyes vonatkozásban, műveit nézve nem is oly nagy eredménnyel, hogy abból messzemenő következtetéseket lehetne levonni. De miként az is igaz, hogy nem tudjuk: mi lett volna végül abból a hősiegyeztetből, ami Illyés lapját jellemezte, mert betiltották, úgy azt sem: mi lett volna az övéből, hiszen megölték.

A felszínre bukkanó energiák (az irodalmi élet s az írói mozgalmak megannyi analógiát kínálnak) mindenesetre így is azt jelzik: valami jobbra törő, s nagyobb elhatározás felé ívelt a fejlődés. Legalábbis a jobbakat nézve.

Más kérdés, hogy a jövő alakulását végül mégsem a belső erjedés, hanem egy külső tényező: a fegyverek, s örök szerencséjére az országnak, a Vörös Hadsereg győzelme döntötte el.

Érdekes mozzanata a vonatkozó időnek, hogy ez a jobbra törő és kiegyenlítődési szándék a szaktudományban is fel-felmerült. Igényét számtalan példa igazolja. Elégedjünk meg itt kettővel: Keresztúryéval és Kerecsényiével. Mint szóba került már: a Horváth-életmű sugallata főképp az ő munkásságukban inkarnálódik, de lényeges, alapvető különbségek árán. Röviden arról van itt szó, hogy Keresztúry éppen a kulcskérdés, az Arany-központúság értelmezésében rugaszkodik el mesterétől s nyit újabb lehetőséget a fejlődésnek. Felfogásában ugyanis Arany már nem áll szemben a Nyugat forradalmával. Sőt, az *Ősziké*kből a századforduló modern költészetének hangjait hallja ki. Azaz kontinuitásában nézve a múltat: bár Hortváth követője, nem a Horváth-i, hanem a korábbi (s torzójában maradt) Riedl Frigyes-i vonalat folytatja, emeli magasabb szintre.

Kerecsényi sem vállal kevesebbet. Már 1939-től (lásd tanulmányát a *Mi a magyar?* című kötetben), s még inkább torzónak maradt programtanulmányában, melyet Horváthtól kölcsönzött — *Magyar irodalomismeret* címmel óhajtott közzétenni. Mindkét írása híven tanúsítja, hogy a népiességet, az ún. „népi” törekvések vonulatát, kezdve a kezdetektől a közelmúltig s a jelenig, elhatároló fontosságúnak tekintette irodalmunkra nézve: ami szintézisben — mert arra készült — szükségképp járt volna együtt az Arany-központúság, az Arany János-i norma felszámolásával. S hogy hová érkezett volna? meghalt a háborúban, elpusztult ő is; nincs értelme a találgatásnak. Mindenesetre kevesen voltak a szaktudományban, akik úgy s olyan mélyen átérezték volna, hogy tévútra, zsákutcába kanyarodott az irodalomtörténet, mint éppen ő. S mi ily tekintetben különösen érdekes: akárcsak Halász, ő is a népi írók irodalomtudományi példáját kezdte akceptálni — egyáltalán a felelősségtudó, emberségnek és haladásnak elkötelezett írókét; mi több, ő is a Magyar Csillagban.

1941-ben írja, *Irodalomtörténeti jelenségek* címen: másodszor ül már az irodalomtörténet a vádlottak padján. Először a Nyugat és Schöpflin ültette oda (elsikkasztott századvég); most is az írók s az irodalmi élet. Csakhogy nagy különbség van a kétszeri kereset között. Akkoron a támadás a konzervatív, a hivatalos irodalmat sem kímélte (ilyen most nincs; megszűnt); akkor az irodalomtörténet nem vette fel a kesztyűt, különben is, birtokában volt, még-még hiány nélkül, a nemzeti irodalom értékeit mérő szerszámoknak — most nem; a kesztyűt tehát fel kell vennie, hiszen módszer dolgában sem oly magabiztos már. (Koczogh Ákosnak egy bátor hangú, merészen bíráló tanulmánya: *Irodalomtudományunk új feladatai* címmel, szinte ugyanezt mondja: Kerecsényi is respektálja. Főképp vezérelvében, hogy ti. a szaktudomány rossz példákat állított hagyományul.)

Kerecsényi az érdem, hogy végre kimondja egyvalaki, most már a „szaktudomány” nevében is: felettébb vétkes az irodalomtörténet. Főbűne az, hogy „értékké és hagyománnyá emelt olyan irodalmi tényeket, melyek azt nem érdemelték meg, s feledésbe taszította azt, aminek éltető hagyománnyá kellett volna válnia. Az egész történeti folyamat útját hibásan rajzolta bele a magyar szellem térképébe, múltunkat meghamisította, kiforgatott bennünket a múltból. Méltán el is vesztette hitelét, főként az ifjúság, tehát a jövő előtt.”

Programmal persze, ő sem szolgál. Inkább csak ötletekkel és meglátásokkal, de hogy mennyire a népiek képviselte politikum és társadalmi szempont felé nézve, mutatja az, hogy még a zavaros Karácsony Sándor alaptételét is tudóshoz illő komolysággal, lényege szerint veszi. Önkritikus, józan és felelősségtudó hangvételének van ugyanakkor egy kis felhangja is: mintha semerre nem látna perspektívát, csak hinné, hogy lesz még. „A tudós egy kicsit sokat is tapasztalt — à travers les âges — még a leghitteljesebbjében is marad egy cseppnyi szkepszis, főként pedig ennek már erkölcsivé nemesedett formája: a tudományos alázat.” S mondja ezt most már nemcsak azért, mert mélyen érzi felelősségét a ferde és idejét múlta hagyománytudat öregbítése terén, egyszersmind azért is, mert érzi a „historizmus”-dilemma őt sem hagyta érintetlenül. Megoldást azonban, miként barátja, Halász Gábor, ő sem talált. Ezért fut ki eszmélkedése végül a bizonytalanba, amit csak a hit, a fiktív remény avat bizonyossággá: „Lehetséges, hogy a magyar irodalomszemlélet a közeli jövőben erősen differenciálódik. Nemesak az írók és tudósok jó ideig közönsnek vélt útja válhat szét igen tág szögben, hanem magában a tudományban is elvi megoszlás jöhet létre. Egyik sem jelent veszedelmet”. „Támadhatnak harcok és viták, de reméljük, hogy ezekből sem egyikünk, sem másikunk, hanem egyesegyedül a magyar irodalomismeret fog győztesen kikerülni.”

Kerül is, most már nem sokára, de ez már a felszabadulás: a marxista fejlődés érdeme lesz.

*

Korántsem előzmények nélkül. Mire az ország szabadnak mondhatja magát, a marxi tudományosság már kész vértetben lépett elő, hogy segítsen az idült bajokon, s meghozza végre a megújulást: a tudományos fejlődés már fél százada esedékes átváltását, kiegyenlítődsét.

Három szférában is egyszerre: a kritikában, az elméletben s az irodalomtörténetben. Amúgy, a kritika viszonylatában, főképp a világnézeti elkötelezettség kritériumával, így adva új értelmet a műfajnak; emígy pedig egyszerre két helyen is: a historizmus-dilemma feloldásával, másrészt egy minden eddiginél helyesebben s jobban értelmezett örökség-szféra kialakítása útján. A példák, kivált Révai s méginkább Lukács művét nézve, ismertebbek, hogy-

sem azt kívánnák, hogy tüzetesen elősoroljuk őket. Szorítkozunk tehát csak a legfőbb mozzanatokra.

A historizmus-dilemma kapcsán arra, hogy a marxista elv és tudományosság a társadalmi kritériumot cseppet sem tekinti járulékos elemnek a szaktudományban. Éppen fordítva teszi: az igazi megismerés lényegi feltételét látja benne. Hiszen felfogásában a művészet nem más, mint az emberi világ specifikus kifejezése, végső fokon tehát anyagi erők függvénye. Így születnek e felfogás szerint tartalom és forma egyidejűleg, mivelhogy a kifejezés eszköze sem az egyik, sem önmagában a másik, hanem a kettő együtt: *az egész mű*. Amiből következik az is, hogy a művek társadalmisága – társadalmilag meghatározott volta, nem egy kívülről beemelt szempont következménye, önkényes járuléka, hanem egy olyan mozzanat, ami magukban a művekben, legkisebb részecskéjükben is benne rejlik. – Végső elemzésben ugyanez ismeretelméleti aspektum határozza meg a dilemma feloldását is. Annak értelmében, hogy a történelem szakadatlan, szüntelen változás, így meghatározottja, a társadalmi szféra szintén, az irodalom, mint ennek függvénye, ugyancsak. A marxista szaktudomány tehát ezáltal jelenszemponitú, hogy egyszerre és egyidejűleg vizsgálja a korokat a maguk természetében s egy magasabb szintről, a történelmi fejlődés össz-törvényszerűségeinek ismeretében: amazokat nem részecskéikbe előnyben emez felett, de ezt sem visszavetítve, belemagyarázva azokba.

Más kérdés a hagyomány-szféra átrendezése. Itt a marxizmusnak egy, már hármas tagolású torzítást, illetve mulasztást kellett helyreigazítania, bepótolnia. Tehát nemcsak a Nyugat-kor dilemmáját, a Petőfi–Arany-párhuzamot, hanem ezt is, ami az Ady-örökséggel, továbbá azt, ami József Attilával kapcsolatos.

Ami az első kettőt illeti: 1949-ig, a fordulat évéig a tudományban, mind a kettő szőnyegre került. Az első idők szükségleteihez képest úgy, ahogyan kellett: Adynak s a Nyugat-hőskorszaknak igazságot szolgáltatva, Petőfinek pedig elsőbbséget – Arannyal szemben. Nem elfelejtendő ugyanis: Horváth János 1946–48-ban, ameddig tehetette, *ismét* (akárcsak a nagy válság idején: 30-ban), *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* című kollégiumát adta elő az egyetemen. Azaz újfent az Arany-i klasszicizmust állította példaképpül, ami pedig – láttuk: hogyan – ,semiféle idegen elem – e klasszicizmus szellemével ellenkező elem – befogadását nem engedheti meg’ stb. Nem szükséges igazolni, hogy mindez most már a marxizmusnak, a radikális megújulásnak szól. Így került szembe Lukáccsal (és most már Révaival is) Horváth; így ismétlődött meg a történelem, csak másképp és magasabb szinten, mint annakelőtte.

De így támadtak újabb, egyelőre még csak lappangó ellentmondások a hovatovább már új típusú marxista szaktudományban. Ismeretes itt is, miről van szó. Említjük tehát csak vázlatosan: József Attila nem részesült egyelőre kellő figyelemben, csak Ady és Petőfi; de Ady is úgy, hogy Petőfihez képest mégiscsak háttérbe szorult, s lett Petőfi – a Petőfi-hagyomány, nemcsak

„lobogónk”, de „az alkotási módszer, a stílus demokratizmusában” is példakép. Vagyis egy afféle norma és mérték, ami — mutatis mutandis — Arany János volt, még Horváthnál. Éspedig annak következtében, hogy a múlt századi népiesség lett (Petőfi kapcsán) legfőbb hagyományunkká, mintegy olyanformán, ahogyan Arany ürügyén, s persze más értelemmel, de volt Horváthnál. Csakhogy nota bene: centrumában azzal a Petőfivel, aki — azóta már jól tudjuk — éppen hogy meghaladta ezt az irányzatot, s lett első, leg-egészségesebb és legjobb tagadója önnön táptalajának: a múlt századi népiességnek. Annak a népiességnek ti., amelyik korszakos szükségszerűsége és nagy érdemei mellett, mi tagadás, már első időkben sem volt mentes a provinciális mozzanatoktól, s mi több, amelyik születése pillanatától magában hordozta a beszűkülés, a „specifikus magyarság”, végül is magyarkodás lehetőségét; s ami aztán évtizedekre verte béklyóba a fejlődést, tovább és messzebb ható érvénnyel, mintsem hittük volna a közelmúlt esztendőig, pontosabban az újabb, de ily tekintetben még mindig bátortalan kutatásokig.

Más kérdés azonban a hibák, az újabb hibák genezise, és megint más az a nagy történeti érdem, amit Lukács György és Révai Józsefműve hozott magával. Elvi útmutatásuk, áldozatos munkájuk, fővonalában helyes tagadásuk a múlttal szemben, egy valóban új, minden addiginál igazabb irodalomtörténet lehetőségét tárta és vázolta föl a szaktudomány előtt. Ha erről újabb időkben néha megfeledezünk is, jobbjára hibáikat emlegetve, elméleti és történeti vonatkozásban egyaránt: korántsem kisebbítheti érdemeiket. Sőt, figyelemztessen arra: sokféle vita lehetséges. Ily értelemben mondjuk tehát, kellenek — legyenek is viták. De viták: érvet érvvel, koncepciót koncepcióval szegezve szemközt. Az egyoldalúság és neofita túlbuzgalom, mint sehol a tudományban és életben, itt sem ildomos, sem hasznos.

Legyen éppen a múlt —: *saját hibáink* így is a példa. Hisz nem volt szerencsés a túlzás, a rálicitáló igyekezet a negyvenes évek végén s az új évtized elején sem. Háttérbe szorult ugyanis, másrészt lehetőségessé vált sok minden olyan, aminek később értük meg a bőjtjét. Mindenekelőtt: háttérbe szorult a komparatiztika, mint a modern, új magyar irodalomtudomány „burzsoá kerékkötője”, kolonca (holott, tudjuk már: éppen nem az, hanem lendítője és perspektíva-nyitója). Aztán rossz fénybe került az esszé (*à limine* az esszé, mintha a műfajban lett volna hiba, s nem abban, hogy nálunk — mivel másodvirágzását az impresszionizmusnak köszönhette — sokáig és sokaknál a mellébeszélés, az ötletekre építő handabanda melegágya volt). Továbbá: hibák keletkeztek, göröcsök támadtak ott, hogy a szakvizsgálatokban túlzottan előtérbe került a politikai és köztörténeti (olykor az esztörténeti) szempont: logikus következmény, hogy kapcsán a formai oldal, kivált a stílus kutatás, egyáltalán a poétikai aspektus háttérbe szorult; a stílus kutatás például, mint szellemtörténeti reminiscencia. Tetejébe fogalmi téren is bizonytalanság keletkezett; így is a legjobb példa a „stílus”. S még egy

hibatípus a számtalan közül: egyes tudósi életművek, így Horváthé is, oly megvilágításba kerültek, hogy valódi érdemeik is vélt hibákká változtak – vagy, mi több: hibáik érdemekké –, és így tovább.

Akarmelyiket nézzük e visszasságok közül, végső indoka mindegyiknek *a kritikai légkör megfoghatóságában*, a politikai dogmák egykorú elúrhodásában rejlik. Így következett be az a furcsa helyzet, hogy bár lendületesen, alapvetően előre haladtunk, s oly nagy eredményeket értünk el 1949 után, amikre méltán s mély meggyőződéssel lehetünk büszkéek; mégis: a különféle koncepciók, a régi és az új dilemmája – a kettő közötti s kínosan öröklött fejlődéstörténeti különbség még sem szűnt meg végképp. Maradtak viszont és csomósodtak is az ellentétek, régiek és újak egyaránt. Kezdődtek tehát a sajnálatos-sajátos emlékezetes viták – olykor tételes nyíltsággal, olykor burkoltan áttett formában. Szóval polémiák, amelyek megannyi rossz vért szültek olykor; fájó, tán még napjainkban is felsajgó sebek, való és vélt sérelmek őrzik emléküket; ki tudja, meddig.

De ami elmaradt „menet közben”: a tárgyias, egyben részletekbe menő kiegyenlítődség a múlt és a jelen között, az néhány éve már elkezdődött – újra-kezdődött, s egy ideig még bizonytalannal tartani fog. Ha pedig voltak már ebben is hibák: különféle túlzások, ez is csak arra tanulság, hogy többé ne legyenek, s a jövőben a legszigorúbb elviség jegyében szolgáljuk az eszmét. S keressünk utakat: továbbfejlődést, még magasabb szintű kibontakozást keresendő. Nem nézve közben oldalvást semerre sem. Csak előre, mindig magunk elé; egy messziről csengő, ám mind tisztább érvényű százados tanács, Erdélyi intelme szerint: „Minden mester elavul, csak a valódiság nem”.

Értelmében a jelen: nem kis részt a félmúlt s ennek előtörténete, vagyis a folyamat valódisága. Visszautalva hát a száz adelőre; ezért van szükség, kiváltképp innen fogva, erősen újszemponitú, minden eddiginél gondosabb kutatásra.

Aminek előfeltétele, hogy nyugvópontra jussunk a nyitott kérdésekben. Minthogy a tudománytörténeti munkának hazánkban inkább számottevő, igen megbecsülendő és hasznos tanácsokkal szolgáló, de különféle időkből származó, egymással rendszerint nem is békülő kezdeményei vannak, mintsem nagy múltú, komoly hagyományai.³⁴ Feladatunk tehát, most mindenekelőtt,

³⁴ Régebről Beöthy Zsolt, Császár Elemér, Farkas Gyula, Haraszi Gyula, Horváth János, Jancsó Elemér, Kenyeres Imre, Kerecsényi Dezső, Kuncz Aladár, Fábíán István, Máté Károly, Perényi József, Pukánszky Béla, ifj. Szinnyi József, Thienemann Tivadar, Várad Antal és mások művei kívánnak itt említést. Sorukból gondolatébresztő s útra mutató elvekkel főképp Beöthy, Császár, Máté, Pukánszky, ifj. Szinnyi, Thienemann, kivált pedig Horváth szolgál. – Felszabadulásunk után már határozottabb s céltudatosabb érdeklődés mutatkozik mind az egyes főkorszakok és alapproblémák, mind a korszintézisre irányuló, átfogó jellegű s rendszerező szándékú felmérések iránt. Amúgy főképp a XIX. század s a Nyugat-korszak kutatásában, valamint a Horváth-kutatások terén mutatkoznak új, elhatároló jelentőségű s messzire mutató eredmények. Főképp Sőtér István *Nemzet és haladás*, másrészt Nagy Péter *Szabó Dezső* című, nemcsak irodalom-, egyben tudománytörténeti fogantatású főkorszak-, illetve író-monográfiájában (s mellettük Kovács Kálmán Gyulai-könyvében: *Fejezet a magyar kritika történetéből*; továbbá Komlós Aladár, e nemben elsőnek írt könyvében: *Gyulától a marxista kritikáig*). A Hor-

egyetértésre jutni. Egyelőre csak programosan, tételes formában: vezérelveinket s a legfőbb teendőt nézve. Először is tárgyunkról: diszciplínánkról szólva.

10.

Alapproblémánk feloldása: mit értsünk irodalomtudományon? — ugyanúgy igényli a rendszertani (belső és külső) osztályozása elvének alkalmazását, miként a módszer terén a történeti s a logikai szempont összekapcsolását is.

Diszciplínánkat művészettudománynak, társadalmi, speciális tudatformának fogva fel, körébe soroljuk: az irodalom elméletét és történetét, illetve közbülső helyen, kettejük között a kritikát.

Az elméleti rész, komparatista és hazai viszonylatban egyaránt, s szemben a történeti ágazattal, nem az irodalmi jelenségek időrendi és filológiai rendezésére, nem is egyes életművek bemutatására törekszik, hanem az irodalom törvényeinek felderítésére, értelmezésére és rendszerezésére. Három összetevőjét különböztetjük meg. Tárgyának filozófiai s esztétikai, illetve etikai szempontú vizsgálatát: általános irodalomelmélet. A műfajelméletet: a poétikát és a retorikát; emez a próza, jelesül az értekező típus változataival, elméletével s szerkezeti sajátágaival foglalkozik, az a költészetelmélettel: a líra, az epika és a dráma speciális műfajtörvényeivel. Harmadikul a stilisztikát s a verstant; az irodalmi alkotás legkülönbözőbb technikai kérdései esnek körükbe.

Szakágazati szinten, miként az irodalomelmélet, az irodalomtörténet is összetevőkre bomlik: nemzeti és nem-nemzeti ágazatra. Különböznek egymástól csak annyiban, hogy míg ismét összetevőkre különül: honilag művelt

---

váth-kutatások terén pedig: elsősorban Klaniczay Tibor tanulmányaiban, továbbá Barta János, Gyergyai Albert, Horváth Lukács Borbála, Keresztury Dezső, Pándi Pál, Sőtér István, Szigeti József, Trencsényi-Waldapfel Imre és Tóth Dezső írásaiban. — Ami a szintetikus törekvéseket illeti, itt is Klaniczay kezdeményei, nevezett s még egyéb tanulmányai állnak az előtérben, illetve (a hazai komparatizmus-történet terén) Vajda György Mihály dolgozata. Továbbá, egy-egy kor: egy-egy tudománytörténeti egység generális értelmezése terén: például Horváth Károly pozitívizmus-, valamint Szigeti József szelemtörténet-kutatásai; s végül, legújabbban, kézikönyvünk tudománytörténeti fejezetei. Ezek kapcsolatában három szerző — bár más-más típusú, de a maga helyén, az illető kötet szerkezetében egyaránt jogos, indokolt anyagszemlélete s rendszerező elve bizonyul eszméletűnek, Tarnai Andor, Németh G. Béláé és Bodnár Györgyé. Hármójuk, ily értelemben ugyan háromféle, de egyképpen magasan igényes, imponáló teljesítménye híven tanúsítja már: megért az idő az egész örökség szintetikus szemléletére, rendszerezésére. — Példáink sorát még jócskán bővíthetnők. Főképp a Lukács-kutatások újabb eredményeivel (Illés Lászlóra, Kenyeres Zoltánra, Tóth Dezsőre és másokra gondolva); továbbá Sziklay Lászlóra: órá a hazai szlavisztika múltjának felvázolása terén. S utóljára még egy változatra: a két háború közti esszé-típusú, hatásában ma is jelenvaló tudományosság újraértékelését, marxista kritikáját illetőleg. Így is szép számban kínálkoznak a példák. Egyrészt Sőtér István legújabb tanulmánygyűjteményének (*Tisztuló vízkörök*) ide illő, inspiratív erejű s szilárd, irányadó programmá kerekedő írásai a példák, másrészt Béládi Miklós és Hopp Lajos kutatásai Németh László tanulmányai: irodalom- és műltszemlélete körül. — E sorok írója az említett szerzőknek, s a csupán terjedelmi szempontból itt mellőzötteknek is, ezúttal mond hűlés köszöntet a dolgozataikból merített tanulságokért.

klasszikus, illetve modern filológiák, – történeti komparatiztika, – világ-irodalomtörténetkutatás (Goethe-i és más értelemben, s tulajdonképpen részeként az előbbinek), a nemzeti irodalomtörténet nem. Ez már egységes egész; de ugyanolyan szálak fűzik a segédtudományoknak körébe eső hányadához (történet- és nyelvtudomány; könyvészet: bibliofília, bibliográfia; sajtó és színháztörténet; textológia stb.), mint nem- nemzeti megfelelőit.

Rendszertani síkon tehát logikus következmény, hogy míg az irodalom-elméletet nézhetjük történeti oldaláról is: irodalomelmélet-történet, az irodalomtörténetírással nem tehetjük fordítva ugyanezt. Mint annak idején, s joggal, egy szemünkben már meghaladott osztályozási elv szerint, tette Beöthy.³⁵ Oka: rendszerezési szempontjait a mai értelmű irodalomtörténet nem vonhatja le saját törzsanyagából. Szintézis-teremtéskor ezért kölcsönzi alapelveit a tőle újabban elkülönült irodalomelmélettől, kisebb részt pedig (visszafelé nézve: mindinkább) máshonnet; mindenekelőtt a történettudománytól, kivált eszmetörténeti aspektusból. A korszerű irodalomtörténetírás tehát *saját törvényű rendszerezésre* törekszik; de korántsem önerejéből, hanem az irodalomelmélet segítségével. Vagyis szintetikus változatában is megmarad szakágazatául a nagy egésznek: az irodalomtudománynak, mint diszciplína-törzsnek.

Fejlődéstörténeti szempontból más képet látunk. Mivelhogy nemcsak az irodalom, a véle foglalkozó tudományosság sem egyértelműen meghatározott az idő során. Ez mintegy függvényeként alakul az irodalomtudat, illetve az irodalomterminus alakulásának; ahogyan tisztul és egyszerűsödik emennek értelme, hasonló mértékben s ütemben gazdagodik: kezdetben függetlenül útján, utóbb szakosodással és differenciálódással, az őt rendszerező tudomány is. Hiszen eleinte, ám mellőzve a kezdeteket: a hagyomány geneziséét és megszilárdulását, tehát csak a historia litteraria időszakát (a XVIII. század végéig) véve most alapul: Czvittinger Dávidnál (1711-ben), Bod Péternél (1766-ban) és Horányi Eleknél (1775-ben) a *mindennemű* irodalommal foglalkozó tudományosság még nem más, mint az egykorú Magyarországon élt vagy megtelepedett, magyarul és nem magyarul írt szerzőknek mechanikus egymásutánba (abc-rendbe) rakott életrajza. (Horányi már az átmenet képviselője; nála bukkan fel a szakosodás.) E koncepció-típus – szerves részeként a legtágabb értelmű „históriának”: történettudománynak – a fejlődés elvét még nem ismeri: beéri a tények pontos, referáló összefoglalásával, rendszerint etikai célzattal.

Korszakváltást Wallaszky Pál munkásságában látunk. 1785-ben nála tűnik fel a fejlődés gondolata.³⁶ De még szerinte is litteratúra, irodalom az, mit valaha magyarországi ember írt, bármely nyelven. Utódai, jöllehet maguk

³⁵ *Az irodalomtörténet elmélete I–II.* (Könyomatú egyetemi jegyzet.) Kiad. Csobán András. Bp. 1905–1906, 1906–1907. évi szemeszterek.

³⁶ Feltűnt volna már, tán kiforrtabb változatban is, Rotaridesnél, műve azonban nem készült el. De plánumából tudni lehet, hogy R. is szakok szerint (Horányi módján),

sem idegenkednek az irodalom s az „irodalomismeret” ilyen szélesebb értelmű használatától, szűkítik koncepcióját; részint engedve a korfelfogásnak, ami az addigi ütemhez képest már rohamosan változik, részint a szakosodás: rendszerezési céljaik érdekében. Így Pápaynál találkozunk először (1808-ban) a „literaturának szorosabb esméretével”, ami „főképpen a Nyelvvel való szép előadást, úgy mint a Rhetorikát s Stílusnak minden nemeivel, és a Poézist foglallya magában.” Csakhogy e szűkebb kört is összébb vonja; differentia specifica a bimbózó korkíváalom: a nemzeti nyelv. Így lesz „idegen” avagy „külföldi” „Magyar Hazánkban a Deák Literatura”. S nemcsak felfogásában, hagyományaként még később is: — lényegében Pintér Jenő- és Horváth Jánosig. Szükségképp tárgyalja tehát irodalmunkat a magyar nyelv, a stílus (irály) s a kifejezés történeti összefoglalásaként; másrészt avatja a legfőbb stilisztikai s nyelvi mozzanatokat korszakhatárrá. (Ekként is őse, ösztönzője lesz a későbbi fejlődésnek. Egyrészt azért, hogy véle kezdődik az irodalomtörténetnek nyelvtudományi ismeretekkel: nyelvproblematikával kiteljesülő, máig változó — s váltakozó intenzitású együttléte, együttfejlődése; másrészt úgy is, hogy nyelvi-stilisztikai szempontú rendszerező elve, bár hamarosan elavult, esetenként makacsul tovább él, így Ferenczy Jakabnál, még az ötvenes években is.) Munkássága, mint Wallaszkyé, még szerves része a „históriának”, noha a fejlődés már a felé tendál, buzgalma következtében is, hogy az irodalommal foglalkozó tudományosság, mint eladdig a nemzeti össz-történettudomány egyszerű alkotóeleme, annak megbecsült részesévé: segédtudományává lépjen elő.

A fejlődés következő fázisát Majláth János, nyomában pedig Toldy munkássága minősíti. Amaz, francia ösztönzésre, a magyar nyelvű s „szűkebb értelmű” literatúra organikus műltszemléletében tesz úttörő lépéseket (1825-ben). Politika és költészet kölcsönhatását vizsgálva úgy látja: amannak emelkedésével gazdagodik a költészet is, süllyedésével pedig hanyatlik. Irodalomról, költészetéről szólva tehát, elsőként foglalkozik még nem szak-szempontú, ám haladás így is: már belső történetükkel. Korfelosztását, szakítva a Pápay-féle nyelvtörténeti szisztémával, ugyanez elvre építi. — Követőjének, Toldynak munkássága még messzibb mutat s elhatárolóbb erejű. Irodalmunk folytonosságát már a „nemzeti szellem” megnyilvánulásának tudja. Vagyis koncepciója a hagyománytól a „literatúra” Pápay-féle értelmezésétől részint elrugaszkozik már. Részint azonban követi még; hiszen a nyelv históriája „oly belsőleg van irodalmunk fejlődésével összenőve, hogy annak tagadhatatlanul egyik lényeges részét teszi”. További, nem kevésbé fontos részérdemei pedig: minthogy Majláth műve töredékes, költészetünk múltját elsőként tárgyalja egyvégtében s történeti szempontból; a fejlődési korfordulókat, miket

másrészt időrendben akarta áttekinteni irodalmunk fejlődését. Ld. főművét: *Historia hungaricae literariae . . . lineamente*, 1745.

Majláth még csak gyanított, egész határozottsággal kijelöli; megpendíti, mintegy a hazai komparatiztika jó szemű előpostásaként, a francia, német és latin irodalmak hatását nagy vonásokban literaturánkra; felfigyel már a műfajok fejlődésére is: kezdetben, így *Handbuch*-jában, még Mme Stäel haladáselmélete nyomán, például a hősi eposzról szólva, utóbb önerejéből, hosszas nyomozásai, felgyűjtött anyaga alapján. S végül, mi tudománytörténeti s — rendszertani szempontból legtöbb: életművében lép elő az irodalomtörténet a nemzeti össz-történettudomány megbecsült ágazatává, segédtudománnyá.

A Toldy-eszmekör főbb elveihez képest, változást csak Beöthynél látunk. Főleg oly tekintetben — ösztönözve is a közbülső fázis: Erdélyi-, Gyulai-, Arany János-, Salamon- és Gregusstól, hogy részint már nála, de még inkább hatásaképpen, erősen megnő az irodalom s az irodalomtörténet elméletével foglalkozó kutatási igény. Szoros összefüggésben azzal, hogy az irodalom fogalmát tovább szűkíti: semmi más nem érdekli már, csakis a nemzeti szellem *művészi megnyilatkozása* a múltban. (Ezért engedi át végképp, s egyebek közt, a nyelvtörténet mezejét az időközben már önállósult nyelvtudománynak; de anélkül, hogy az így keletkező hiátust maradéktalanul tudná betölteni saját leleményű s a diszciplínába illő, nyelvi típusú formakutatásokkal. Művének, részint irányának, így lesz kiegészítője a fiatalabb kortárs: Négyesy László.) Végül Beöthy erőfeszítésének, teljesítményének tudható az is, hogy az irodalomtörténet — a század utolsó harmadában — már önállósulni próbál a történettudománytól. Egyelőre azonban még nem nagy sikerrel: függetlenségi nyilatkozatai formálisak maradnak. Mindenekelőtt ezért, mert éppen a szintézis-teremtés, a legnagyobb erőpróba terén kénytelen megalázkodni, s éppen az előtt, amitől ugyanakkor elszakadni próbál. Paradoxia, de szükségszerű: legfőbb oka magában az irodalomtörténetírásban: struktúrájában és önszemléletében rejlik. Hiszen anyagismeret és részeredmények terén, valamint technikailag (segédtudományai viszonylatában, kivált a komplexitás terén) hiába készült fel már az önállóságra, megbízható, saját szempontú rendszerezési elvvel még nem rendelkezik, noha szuverénitását, egyben a diszciplína-törzs önálló voltát, ezzel igazolhatná elsősorban. Így éri el Beöthyben legfelsőbb szintjét, egyszersmind kritikus pontját az addigi tudománytörténet. Nyomdokát tapodva már nem lehet tovább jutni. Legbelsőbb igény, korszükséglet tehát, hogy ne sokat késsen az a tudós, akiben a hazai (nemzeti) irodalomtörténet végre saját törvényű rendszerezőjét — nagykorúsítóját tisztelheti: Horváth János.

*

Ugyanezt a fejlődést, más oldalról, a diszciplína-törzs szakágazatainak, illetve összetevőinek változása: főképp gyarapodása teszi más-más arculatúvá az idő során. Amint közeledünk a mához, oly mértékben és ütemben tűnnek

fel újabb szakterületek: erősödik a differenciálódás. Folyománya, magasabb szintű következményeként annak a szakosodásnak, amit még Horányi (s részint Rotarides) indítottak volt el. S ez újabb változások főleg három tekintetben jelentősek: a filológiák, a komparatizmus (egyben a világirodalmi kutatás), valamint — nem kevésbé fontos: a terminológiák alakulása terén.

A hazai filológiák klasszikus szekciójában, szemben a modern változatokkal, szakadatlan, szerves fejlődés jellemzi a múltat, kezdve az első nyomoktól a modern időkig. Változásokat, főleg a módszer alakulásában, illetve a szekció megbecsültetésében: tekintélyének és súlyának kisebb-nagyobb ingadozásában látunk. Tekintélye például, a „hazaiság” terjedésének első időszakától, a XVIII. század utolsó harmadától csökken valamelyest. Emelkedését és súlyának — újabb tartalmú és értelmű — növekedését csak a pozitívizmus kora hozza magával. Midőn hazai történetének — léte fontosságát, tekintélyének jogosságát is hangsúlyozandó, első összegzése megjelenik (Bartal Antal műve, 1874-ben). Fejlődésére a német tudományosság inspiráló ereje ez időtől látszik elhatárolólnak, H. Unser, E. Rohde, Willamovitz-Möllendorf tanítása révén. De később is, a pozitívizmus kimerülése, a szellemtörténeti irány első jelentkezésekor: ekkor már Nietzsche, H. Kleist, Hölderlin és mások példájára. — A hazai (modern) filológiák, mint a múlt századbeli romantika gyümölcsei, nem nagy múltra tekintenek vissza. Első nyomaikat most melőzve, mindannyian a pozitívizmusban vívják ki polgárjogukat. Először a germanisztika, főképp a Scherer-iskola anyagszemléleti és módszertani ösztönzéseire, majd a romanisztika és a többi. Csak egy bomlik közülük aránylag később, a harmincas, negyvenes években virágjaiba: a szlavisztika. Ami egyebek közt onnét is érthető, hogy nemzetközi hírű és érdemű képviselőjét, meghonosítóját hazánkban, Asbóth Oszkárt, 1919-ben, a proletárdiktatúra bukása után fosztották meg katedrájától, egyben a tudományos tevékenység minden más formájától.

A komparatizmus hazai múltja megint más. Toldy utáni első érdemes képviselője: Arany János: *Zrinyi és Tasso*jával (1857-ben) mintegy félúton áll az ifjú Schedelnek még csak sejtelemszerű igyekezete s Meltzl-Brassai, illetve Heinrich között. Művében, figyelemmel töredékül maradt második részére is, jeles úttörőként, hazánkban elsőnek kutatja a hatás (influence), illetve a hatásbefogadás mozzanatát, elvi értelmét. Ennyiben előzi is korát, minthogy a pozitívista faktualizmus (a tárgy történet képében) eleve, tetejébe pedig a kutatások elmaradottsága, ugyanakkor megkésettisége, még jóval őutána, Heinrich Közlönyének s Meltzléknek időkorében sem teszi lehetővé, hogy művelői *tárgyak fölé*; a szintetikus szemlélet szintjére emelkedjenek. (Így kerül majd egy mély: munkáját részint ösztönző, részint akadályozó dilemma elé a kiváló tudós, Katona Lajos a századelőn. Miközben elsőként illeszti kódexeinket a középkori latinitás egyetemes szövedékébe, nemzeti irodalomtörténetünknek, ha egyelőre csak a régiségben is, de végre ablakot tárva Európa felé,

így fog, ilyenformán lesz kénytelen meditatálni: bár elmaradott, hovatovább steril módszerrel dolgozunk, jobbat választani, kitörni önkörünkből nincsen mód, sem lehetőség. Hiszen annyi minden vár még alapfeldolgozásra, hogy — jobb híján — várni kell a szintetikus, végső ítélkezéssel is.) — Miként így a komparatiztikában, a világirodalom-kutatásokban szintén a romantikába, annak hanyatlási időszakára esik a fellendülés kezdete. De még közelebb az új korszakhoz: 1868-ban, s Erdélyi János jóvoltából. Kinek torzóban maradt műve már az átmenet gyümölcse. Elrugaszkodva ugyanis a hagyománytól: a romantikától s a hegelianizmustól, világirodalmon már, híven a pozitívizmus konkrét történet szemléletéhez, a szuverén nemzeti irodalmak összességét érti. Lesz tehát előzője Heinrich művének, amelyik ugyane formán fogja kodifikálni tárgyát s a teendőket, lényegében a húszas évekig tartó érvénnyel.

Merőben más típusúak: szövevényesebbek a terminológiák változásai. Specifikumuk: nemcsak a diszciplína-törzs differenciálódására vetnek fényt sajátlagosan, a tudománytudat korszakos változásait (és változatait) is értelmezi, eredeztetni segítenek. Elég itt a klasszicizmus-, illetve a romantika-terminus múltjára utalni, vagy éppen a realizmuséra. Emezére például csupán mostanában és régebben. Minthogy újabb időkben *egyidejűleg* értünk rajta — mindössze esztétikai és irodalomelméleti elkötelezettségünktől függően, ismeretelméleti fogalmat, korba ágyazott s korra jellemző stílust, jellegzetességét a kifejezési eszközöknek stb. Visszafelé nézve még cifrább a kép. A realizmusfogalom, többé-kevésbé ismét egyidejűleg, jelent filozófiai szemléletet, természettudományos gondolkodást, ugyanakkor módszert. Utóbb pedig, midőn már tökéletes, szinte a maihoz hasonló a terminológiai zavar, a realizmuskategórián — korstílus értelemben — korábbi önmaga, már hanyatló, dekadenciába hajló változatát értik. Jelöli tehát a naturalizmust, történeti értelemben. Mire azonban a „hanyatló realizmus” értelmű realizmuskifejezés visszaléphetne önkörébe, azaz lemondana második jelentéséről a normatív töltésű naturalizmus-terminus javára, eddig már ez is a legjobb úton van afelé, hogy maholnap kettős értelmű legyen. Amint lesz is. Eleinte, mindenképp az egykorú polgári-tudományos szóhasználatban, fejlődéstörténeti jelentést hordoz, s csaknem kihívó büszkeséggel a jót, a korszerűt jelöli. Később így is használják, egyben másképp. Újabban, főképp a Lukács-i nagyrealizmus-konceptióban, a realista megformálás elvének megsértését fejezi ki. — További példák: a „regény” és a „regényes” jelentése a romantika időszakában, majd a századvégen; a „biográfia” értelmezése a fejlődéstörténeti szempont kialakulása táján: a klasszicizmus végén, a romantika előestéjén, így Goethenél s magyar kortársainál az ő nyomában: aztán Gyulaiéknál, a romantika időkorében; majd még később, a pozitívizmus évtizedeiben: itt W. Scherernél vagy a mi Riedl Frigyesünknél; de még tovább is: a szellem-történet árnyékában, hol régi értelmét, funkcióját és súlyát voltaképp elveszti, aztán visszaszerzi, de már a szociológiai s a marxista irányon belül, persze

új értelemmel; és így tovább. — Ugyane típus pedig, rokonváltozatában nézve: vannak fejlődéstörténeti mozzanatok, szakaszok és korok, amelyek nem annyira az idő során, mint inkább rövid távon rejtőznek csalfa szinonimák mögé s játszanak bujócskát velünk, mígnem kiderül, hogy amit kettőnek vagy háromnak hiszünk (és látunk), az tulajdonképpen csak egy. Ilyen például a fin de siècle-szecesszió—style moderne-hármas. És nem csupán hazai és nem hazai viszonylatban. Olykor szűkebb értelemben, csak magyar relációban is. Így a századvégen s a századelőn, hol hármukról szólva, ugyanazt a jelenséget nem ritkán valaki emígy, más úgy jelöli, vagy éppen egyvalaki eleinte ennek, utóbb annak mondja. Természetesen nemcsak — nem is első-sorban hazai ösztönzésre. — S végül egy utolsó (szakágazati összetevő-értelmű) típus a jelentésváltozások köréből: a „poétika” vagy a „retorika” metamorfózisai. Nézve a hazai kezdeteket: mind a kettő a latinnyelvűség napi irodalmát szolgálja, hagyományos, százados tankönyvekben: szilárdnak tetsző, megkövesült szabályok propagátoraként. E típus átalakulására csak a historia litteraria időszakában kerül sor. Azzal szinte egyidejűleg, ám következtében, hogy Lessing és Herder s még inkább a két Schlegel felszabadítják az irodalmat a „doctrine” uralma alól, melyet egykoron az abszolút esztétika s a poétika vert rá béklyó gyanánt. Későbbi fejlődésük, főleg Toldytól fogva, már kevésbé látványos: mint az irodalomtörténet szolidan fejlődő segédtudományai töltik be funkciójukat. Négyesynél már oly magas szinten, hogy további gazdagításuk, korszerűsödésük mintegy előfeltételezi a diszciplína-törzs újabb differenciálódását: az önálló irodalomelmélet megjelenését — elkülönülését az irodalomtörténettől.

*

Tanulásgul tehát azt vonhatjuk le: ragaszkodnunk kell a történetiség elvéhez mindenképpen. Akkor is, ha az irodalomtörténet, akkor is, ha a szakágazatok (vagy összetevőik) változásáról van szó; nemkülönben, ha a terminusokról. Vegyük hát mindig alapul, tájékozódási pontul mai fogalmainkat, de olyanformán, hogy értékelendő a fejlődést, az illető kor tudománytudatáról (rendszerani felfogásáról, terminushasználatáról stb.) se feledkezzünk meg. Vagyis elemzéseinket s ítéleteinket a tények körütekintő, sokoldalú vizsgálata előzze esetről esetre; ne csak arra legyünk tekintettel: mely mozzanatok fedik már mai fogalmainkat. Ügyeljünk ennek visszájára is: melyek állnak ellentétben velük, de még mint részesei és ösztönzői a fejlődésnek. — Maradva azonban még a történetiség elvénel, kérdés az is: a diszciplína koronként változó számú, egyben változó funkciójú szakágazatait (valamint összetevőit) s ezek anyagát hogyan lehet úgy rendszerezni, hogy a fejlődésrajzból semmi lényeges ki ne maradjon, ami viszont bemutatásra kerül, arra méltó legyen. Alapkövetelmény és megoldás: az intenzív teljesség elve. Témánkat illető,

specifikus előfeltétele pedig a tipológiai szempont körütekintő s rugalmas alkalmazása. Néhány példa híven mutatja, miről van szó.

Ha majd gyűjtőkörünkbe vontuk az evidens alapanyagot: a mono- és biográfiákat s a pályaképeket; a hosszabb-rövidebb, funkciójukra nézve különféle méltatásokat, tudósi szerzeményeket; a kritikai fogantatású újabkori esszét; a periodikákban megjelent szerzeményeket: cikkeket, bírálatokat stb., nem szabad megfedkezünk a dokumentáció egy másik, kevésbé nyilvánított csoportjáról sem: az iskolakönyvek és lexikonok bizonyos típusairól; az egyetemi és főiskolai szakkiadványokról; az írói levelezések, naplók és emlékiratok körünkbe eső hányadáról; s ugyanígy, a különleges célzatú művek: tanító és tanköltemények közül jónéhányról (pl. *Vojtina ars poetica*-ja stb.).

Közülük külön szót csak a tankönyv- és a lexikontípus kíván. Amabból a koraiak azért, mert meggyőzően, hitelesen reprezentálják a fejlődést, egyben pótolják is a nagyközönségnek szánt rendszerezések viszonylagos (vagy még teljes) hiányát. Ilyenek, csak jellemzőbb példákat említve: Gruber Károly Antal – *Historia linguae Ungaricae*, 1830; Zimmermann Jakab – *Magyar irodalom*, 1843; Ferenczy Zsigmond – *Adalékok honi nyelvünk s irodalmunk történetéhez*, 1847; *A Prosa s Költészet nyelve*, 1847; Laky Demeter – *A költészet rövid elméleti s gyakorlati rendszere és történeti vázlat*, 1847; Toóth István – *Költészettan*, 1848; Lonkai Antal – *A magyar irodalom ismertetése I–II.*, 1855; Környei János – *A magyar irodalom vázlat*, 1861; Jámbor Pál – *A magyar irodalom története*, 1864. stb. (Más nyelvű örökségünkről, aminő például Gruber műve is, általánosító: nyelvi szempontból még szó lesz.)

Nem követhetjük tovább e típus útját az idő során: kipsztlul. Toldy, utóbb iskolakönyvül használt irodalomtörténete (1865-ből) hozza a változást. Mint öntudatos előszava is mondja, ez „első kísérlete öszves irodalomtörténetünk tudományos és rendszeres kidolgozásának, mely irodalmunk szinte már ezeréves életét kirekesztőleg a kútfők s magának az irodalomnak vizsgáló áttanulásából adja elő.” Azaz példájával, pusztá létével támaszt oly nagy követelményeket tanítványaival: szerző-utódaival szemben, aminek azok csak hébe-korba tudtak megfelelni. Így inkább csak kölcsönöztek, olykor loptak is Toldy művéből. Önállóságot, eredetiséget nélkülöző tákolmányaikra már nem lehetünk figyelemmel; kívül esnek a tudománytörténet körén. Miként mellőznünk kell a bár önállóságra igyekvő s korrekt, de alacsony színvonalú szerzőket is, főképp a nyolcvanas, kilencvenes évektől fogva. A fejlődés ritmusa az országos iskolahálózat gyors kiépülése, a gombamód szaporodó felekezeti és szakiskolák tarka sokfélesége hovatovább sietős tempót diktál a szerzőknek, s cserébe érte nem sokat vár. Akadnak persze kivételek, figyelmet érdemlő szerzők ebben az időben s még később is: Horváth Cyrill, Négyesy László, Beöthy, meg kívülük még néhány tudós tanár. Egyidejű s ellenkező irányú tendencia: gyarapodó számban jelennek meg a tudománytörténeti becsű egye-

temi jegyzetek. Eleinte könyvomasok, később rotaprint kiadványok és tankönyvek is. Korai példa az utóbbira Riedl Szendének, a pesti egyetem professzorának műve: *A német nyelv és irodalom kézikönyve*, 1862-ből.

Ami közhasznú lexikonainkat illeti: hasonló megfontolásból igényelnek óvatosságot és körültekintést. Néhányukban, főképp 48 előtt s még inkább régebbi időkben, eredeti észlelésekkel s ítéletekkel: úttörő érdemű, tudománytörténeti becsű passzusokkal találkozunk. De elvétve újabb időkben is ezt tapasztaljuk. Példák: a Tóth Lőrinc- s Pákh Albert-féle Újabbkori Ismeretek Tára a romantika korából, vagy a pozitívizmus időszakából a Pallas; ez Négyesynek, Horváth Jánosról is rendkívül megbecsült, olykor egy-egy kismonográfiával is vetekedő értékű címszavai miatt.

Végül még két anyagtypus, ami körünkbe esik. Az első a szövegkritikai és gyűjteményes kiadások, illetve a klasszikusok és remekírók bizonyos sorozatai. (Szelekcziós elv: elhatároló, jellemző erővel tanúsítják-e egy-egy koncepció-typus érvényesülését vagy hatását, mind szöveginterpretációs, mind text-kritikai s filológiai értelemben.) Második: a szaktudományi intézmények és létesítmények, illetve kongresszusok. Erre a „Le Premier Congrès international d'Histoire littéraire, à Budapest” (1931-ben) lehet példa: Baldensperger, B. Croce, J. Nadler, L. Russo, Van Tieghem, O. Walzel és mások részvételével; amazokra a Kisfaludy-Társaság, az akadémiai bizottságok, az egyetemi tanszékek (mint tudományos műhelyek; Budapesten és vidéken), a speciális intézmények, amennyiben műhelytypusúak, így a volt Eötvös Collegium stb.

Összegezve tehát: vezérelvünk az anyag kiszemelésében és feldolgozásában a tipológiai szempontot szolgáló következetes, egyben praktikus szigor. Vagyis annak eldöntése, hogy az egykorú teljesítmény-intézmény, létesítmény, tudományos iskola, műhely stb., legyen bár honi geneziszű vagy recepció gyümölcse, tipikus erővel mutatja-, táplálja-e az illető kor irodalomtudománytudatát, vagy annak reá tartozó hányadát. Ha igen, helyet érdemelhet, esetenként csak említve, mintegy motivációs mozzanatként, a nevezetes vélemények és állásfoglalások váltakozásában, harcában.

11.

A recepció értelmezése, kapcsán pedig a nem-magyar anyagtypus kiválasztása: egy külön problémakör. Legfőképp azért, mert nemcsak nemzeti irodalmunk egész története, hanem bizonyos szempontból irodalomtudományunké sem más, mint szakadatlan küzdelem és kiegyenlítődés a két pólus: a nemzeti jellegű, pontosabban az itthon támadt, már hagyományná patinásodott magyar kezdemény, illetve a hozzánk máshonnét került, de az idő

során hazaiavá asszimilált egykori új és a folyamatosan, frissen érkező, még újabb európai hatás között. Azaz múltunkat az irodalomtudományban (nem kis részt történelmünknek kedvezőtlen, messzire ható fordulatai miatt is) kivált az jellemzi, hogy a két erő: a hazai és a nem hazai elem viszonya soha nem volt tartósan egyenletes, sem állandó; így lett irodalomtudományunk (és irodalmunk), bár egészében, végső elemzésben véve szerves, organikus egész, sok tekintetben mégis szakadozott és töredékes.

Régi probléma. Múltunk szakadozottsága, töredékes fejlődésünk felismerése mondatja már Heinrich Gusztávval is: „örök bajunk és bűnünk az, hogy nincsen tudományos munkásságunkban folytonosság. Mindenki előlről kezdi, mintha előtte semmi nem történt volna”. De ha csakugyan így van; másrészt pedig: ha múltunkban nagy szerepet játszik a külföldi hatás, mi több: ha az újabb nemzeti irodalomtörténetírás mindinkább respektálja, a nagy nemzeti irodalmakban is, a komparatizmust: számol segítségével, saját törekvéseit és szempontjait annak eredményeihez s módszereihez igazítja, miért ne tenné a tudománytörténet is ugyanezt, önkörében? Hiszen a megnyugtató választ problémáira (Heinrich dilemmájára is) a komparatizmustól, illetve a külföldi hatás organikus szempontú, folyamatos felderítésétől várhatja elsősorban. Alapkérdés tehát; hogyan értelmezzük teendőnket, főképp azt, ami a recepcióval kapcsolatos.

Elvünk: ennek értelmét és jellegét egyrészt az átadó és a befogadó viszonya, másrészt az előzmény és következmény kölcsönhatása (viszonossága) magyarázza, illetve minősíti. Így lesz specifikuma a rendszerezésben: azonoság és eltérés az európaiótól, történeti értelemben. Minthogy a nemzeti fejlődés, ekként a hazai irodalomtudományé is, a maga mindenkori, történelmileg — társadalmilag is meghatározott szükségletei szerint választja ki a külföldi eredményekből azt, amire éppen szüksége van; ha kell, egyszersmind alakítja, módosítja is a kölcsönzött anyagot olyanná, hogy céljának megfelelően s használni tudja. Legyünk hát azon, hogy szintézisünk a magyar irodalomtudomány kibontakozását, növekedését, az irodalmi eszmék (idéés littéraires) váltakozását és változását a nagy egészhez: az európai fejlődéshez való folytonos, szinte szakadatlan viszonyítással mutassa be. Anélkül persze, hogy eltévesztenénk az arányokat, s oly nagy figyelmet szentelnének Európának, mintha célunk nem a hazai irodalomtudomány történeti rendszerezése lenne, hanem valami összehasonlító irodalomtudománytörténet-féle, amiben a magyar rész, miért, miért nem, a külföldi anyaghoz képest igen nagy teret kap.

A fejlődésünkhöz bátorítással, ösztönzéssel szolgáló, vagy reá korlátozó, visszafogó hatású európai irányzatoknak — áramlatoknak, iskoláknak, önálló koncepcióknak stb. határozott, markáns vonásokkal rajzolt történelmi vázlatára van tehát szükség. Egyrészt azért, hogy megkönnyítsük a tájékozódást az európai irodalomtudomány tendenciáiban és fejlődésében; a nemzetileg (és nyelvileg) még osztatlan szaktudományosságban éppúgy, mint a szakaszo-

san kialakuló s szempontunkból elsőrendűen fontos nemzeti kezdeményekben és törekvésekben, már később. Eleinte főképp a németben és a franciában, utóbb (és mellettük) az olaszban, az angolban és így tovább. De legkivált a németben. Számunkra ez a legerősebb és legmaradandóbb hatásforrás. Ráadásul kettős értelmű; alkalmasint pendantját, egytestvér-változatát: az osztrák-németet jelenti. (Mely elvnek torzító, hamis értelmezésével, mint Bleyernél is, gyakran találkozunk az idő során.) S ami a többiekhez képest sajátos, külön funkciót tölt be; minthogy annak idején nemcsak a francia és az angol hatás, jószerivel a német is osztrák-német közvetítéssel, Bécsen keresztül érkezett hozzánk.

De szükségünk lesz a mondott vázlatra azért is, hogy képéből világosan tűnjék ki: egy Herder, egy Gervinus, egy Horn vagy egy Kolberstein (kikkel például Toldy művének genezisében találkozunk), az egyetemes fejlődés égtájaihoz képest milyen szinten (és egyéni színezettel) közvetítenek új eszméket a változásra, megújulásra érett vagy csak gazdagodni, felfrissülni akaró hazai fejlődés felé. Wilhelm Schererről (valamint iskolájáról), F. Zarnackéről s részben H. Taineről ugyanez mondható el Heinrich Gusztáv kapcsán; később a Scherer-iskoláról, H. Taineről, E. Renanról, G. Boissierrel az ifjabb Riedl műve –; Taineről, meg Th. Carlyleről viszont Beöthy vonatkozásában; K. Goedekéről, H. Oesterleyleyről s R. Köhlerről pedig az európai szempontú filológiai irodalomtörténetírás, kivált Katona Lajos okán. E folyamatrajz persze nem nélkülözheti majd a személyes mozzanat közvetítő szerepét: a szubjektum transzformáló szakaszát sem. Mivelhogy más-másképpen bocsátja át magán mindenki az idegen hatást. Rendszerint a leggyengébbek a legjobb befogadók, vagy éppen ők adják tovább, mintegy csak közvetítőként, szinte eredeti állapotában az impulzust – mások kezére. Szemben a kivételes, erős individuumokkal; kik ha szántszándékkal, tudatosan keresik is a recepció lehetőségét, teszik főképp csak azért, hogy okuljanak, tanuljanak az átvételből, s többé-kevésbé a maguk felfogását érvényesítsék általa is. Joggal várhatjuk hát vállalkozásunktól: ne csak a recepció folyamatot mutassa majd ki, hanem a vele járó impulzusokat s ezek reakcióját: az így keletkező fejlődést is; keresztirányban, korszakos értelmében éppúgy, mint a következményt, a későbbieket nézve.

E megoldás fejlődésünk szakadozottságára, töredékességére is kellőképp vetne fényt. Esetről esetre megmutatná, vagy indirekt formában tenné lehetővé, hogy pontosan észleljük (ott is, ahol multunkban nincsenek látványos, magukat minősítő fordulatok, viszont akad valami nyugtalanító, még föl nem derített zavar): korszerűen, jól választott eszmékből merítettünk-e egykor; vajon nem kezdtünk-e valamit nagyjából ugyanott, ahol annak előtte az ősök már tettek egyet-mást, talán hasonló, tán magasabb szinten. Mindenestre, számítsunk rá: lesznek az egykorúak közt olyanok, akiknek funkciója és szerepe a fejlődésben, s épp a recepció folyamat tükrében, szimplifikálód-

hat, csökkenhet kissé, másoké viszont bizonyosan nőni, emelkedni fog valamelyest. De így lesz rendjén; tudva jól, hogy az organikus szemléletű komparativizmus (Katona Lajos mondja): „Sokszor az igazi értéket és a valódi érdemet csak annál jobban kitünteti, mentől szélesebb háttérből emelkednek ki annak arányai”. Visszaulva hát az alapkérdésre: mi a recepció s mi az értelme a tudománytörténetben? Így válik világossá két eredője: onnét a kibocsájtó, a forrásvidék, innen a befogadó, a hazai rész, egyben a hagyomány és megújulás egysége, tekintettel a személyes mozzanatra. Amelyik korántsem azért fontos, hogy megmutassa: *ki* és *mit* hoz magával az idő során, hanem azért, hogy képéből kitűnjék: *mi úton-módon s hogyan* hozza magával az egyéniség a maga hozadékát — *hogyan, milyen váltotta a tással* továbbítja azt a hazai miliőben.

12.

Természetes, kiegészítő járuléka ennek a nyelvi probléma, hazai viszonylatban. S ez ugyanúgy következik az irodalomtudomány meghonosodásából Magyarországon, miként fejlődésének jellegéből is, kivált első időkben. Tekintettel így a latinul s a németül szerzett örökségre; későbbi korokat nézve pedig mindenre, ami nem magyarul van írva, de illetőségi körünkbe esik. E hármastagolás egyben logikai és időrend, támasz az elinduláshoz.

Történeti oldaláról nézve az elsőt: a rendi jellegű egyetemes hungarus-tudat a polgári-nemzeti mozgalmak első bimbózásáig, mintegy a klasszicizmus koráig (lényegében a XVIII. század végéig) lehetetlenné teszi az etnikai-nyelvi differenciálódást, egyben a burzsoá értelmű, polgári-nemzeti szellemű tudományosság életre-készülődését. Ez időszakról szólva tehát még nem illetheti a „magyar”, csupán a „magyarországi” jelző a honi irodalomtudományt, mely a régi Hungaria népeinek olyaténképpen közös öröksége, miként — később — egyik lehetséges táptalaja is az egykorú határokbá vont nemzetiségek saját nyelvű, hovatovább önálló tudományának; főleg román, szlovák illetve horvát viszonylatban, így Czvittinger révén.

Nyelvi tekintetben ezt a lassan felbomló, szívós egyetemességet szolgálja a latin. Köntöseként az alapeszmének: *historia litteraria Hungaria*. Magasabb szempontú rendszerezéseink közül az első, a másképp már említett Wallaszkyé, még ez időben, vagyis a rendi hungarus-tudat jegyében lát napvilágot: *Conspectus reipublicae litterariae Hungariae* (1785-ben). Mi sem természetesebb, mint-hogy az előtte írt, kezdetlegesebb kísérletek, így a szintén említett Czvittingeré — *Speciemen Hungariae Literatae*, 1711-ben — ugyane felfogást képviselik, egyben latin nyelvűek. Magányos, korai kivétel az Erdélyben termett *Magyar Athenas*, Bod Péter könyve (1766-ból); de ez is csak nyelvében tér el társaitól, máskülönben a rendi (erdélyi típusú) hungarus-tudat szülötte s a *historia litteraria*-konceptiót váltja valóra.

E latin nyelvű örökség, beleértve a stilisztikákat, poétikákat és retorikákat, a széptani kísérleteket és rendszerezéseket, továbbá a zsenge kritika első teljesítményeit, csak nagynehezen: olykor lefordíttatása, nyelvi alakváltozása, olykor bonyolult metamorfózisok vagy éppen ellenállás, kemény harc árán adja át pozícióját a már tökéletesebb és korszerűbb magyarnak. Ennek javára csupán a klasszicizmus utolsó évtizedében: a romantika vigiliáján billen a mérleg nyelve (később, mint a szépirodalomban). Helyét tehát kettő jogosítja óhajtott rendszerezésünkben: fejlődésnyitó funkciója, s nem kevésbé hosszúra nyúlt, szívós jelenléte az idő során. Minthogy ilyenformán volt a magyar nyelvű tudományosságunk útkészítője s feldajkálója éppúgy, mint elhatároló erejű, messzire mutató determinánisa is.

A más nyelvű örökség másik főtípusát bizonyos németül szerzett művek alkotják. (Kivéve most a honi germanisztikát; róla később lesz szó.) Habár a latin nyelvű örökséghez képest ez szegényesebb, minthogy fiatalabb is, szerepe a fejlődésben mégis számottevő. Egyrészt, mert szintén előzője és szálláscsinálója (főképp a rendi hungarus-tudat végső időszakában: hanyatlása és felbomlása idején) a nyelvében, szellemében is magyar, hovatovább polgári-nemzeti jellegű tudománynak. Másrészt pendantja — ikertestvére ennek; így a klasszicizmus alkonya, a romantika első nekilendülései táján, s innét fogva még jónéhány évig. Mindkét változatának az osztrák-német fejlődéshez fűződő köztörténeti, illetve kulturális kapcsolatainkban rejlik értelme.

Első variánsában olyaténképpen rokon a latin örökséggel, hogy jómagya is új eredményeket: eszméket és észleléseket közvetít a születőben levő magyar tudománynak. S itt ne csupán gyakran idézett, közismert példákra gondoljunk, hanem a kevésbé számontartott, s témánkhoz nagy számban illő művekre is. Ugyanez anyagtípus, más oldalról, nem egy-, hanem kétirányú közvetítésre, viszonyosságon alapuló cserére is törekszik (mintegy átmenetül a német nyelvű örökség másik változatához, amelyik már kizárólag *saját eredményeink* népszerűsítését tűzi ki célul maga elé; számolva főképp az osztrák-német, de egyáltalán a német olvasóval). Azaz míg egyrészt eszméket, ismereteket importál, másrészt helyzetünk s vívmányaink ismertetését segíti elő Ausztriában, illetve német földön. Például a *Zeitschrift von und für Ungarn* kínálkozik; anyagában éppúgy, mint programja szerint, melyet szerkesztője, Scheidus Lajos, kifejezetten ily szellemben tett közzé.³ Logikus következmény, hogy

³⁷ „Dass ich zu einer Zeitschrift von und für Ungarn die deutsche Sprache gewählt habe, geschah aus eben denselben Gründen wodurch vermutlich auch meine Vorgänger dazu bestimmt wurden, und die ich bereits in dem Vorberichte zum Literarischen Anzeiger für Ungarn angedeutet habe. Niemand wird hoffentlich so kleinlich denken, es für eine Verachtung der Landessprache zu halten. Man bedenke nur, dass der Kreis der deutschen Lesewelt, d. h. derjenigen, die deutsch zu lesen und zu verstehen im Stande sind, bey uns viel grösser ist, als jedes andern gebildeten Publikums, welches sich für solche Unernehmungen interessiren könnte, dass diese Sprache für die genaue Bezeichnung der unserm Zeltalter angemessenen Begriffe, Vorstellungen und Empfindungen schon mehr bearbeitet und gebildet ist, als jede andere bey uns anwendbare, dass endlich nur dadurch die Verbindung mit Deutshland welche für unsere Cultur und Literatur die

a hazai-német nyelvű irodalomtudomány e válfaja még 48 előtt, tehát a nyelvi-etnikai differenciálódás csúcsidőszakában, az időközben erőre kapott magyarba olvad; vagy ellenkezőleg, átalakul szellemében is németnek: nemzetiségi irodalomtudománynak, ami illetőségi körünkön már kívül csik. (Nem mellőzhető szempont, hogy a nemzetiségi öntudat és tudományosság határozottabb jeleivel találkozunk már előbb is; főleg Erdélyben, hol, a magyarországi fejlődéshez képest, aránylag korán jelentkezik s kéri jogát mindkettő, különösképpen szász földön. Így találkozunk már 1785-ben, tehát magyarországi szempontból még az osztatlan szemléletű rendi hungarus-tudat időszakában, egy olyan, magyar vonatkozásokban sem szűkölködő munkával — Johann Seivert tollából: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, amelyik tételeken, okadatoltan is a szász szellem termékének tudatja magát. Miképp Erdély legelső rendszeres irodalomtörténete is (1857-ből): *Kurzer Ueberblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens*; Schuler von Libloy műve. Kettejük példája egyben arra utal: az erdélyi tudományosság fejlődését, miként Erdély múltját egyébként is, nem szabad egy kalap alá venni a magyarországgal. Intő jel, külön figyelmeztetés: magyar nyelvű Erdélyben szerzett irodalomtörténeteink hagyomány- és irodalomszemlélete sem illik bele tökéletesen a hazai fejlődésbe; így Aranka György, Szilágyi Sándor és mások.)

Másik variánsában e típus arról nevezetes, hogy nincs éles határvonal az idő során közte s a fentebbi között. Két okból sincs. Egyrészt képviselőinek munkássága olykor tovább ível, olykor viszont előbb kezdődik annál, hogysen kínai fal választhatná el őket egymástól. Másrészt azért is, mert e második variáns szerzői lényegében ugyanazt a funkciót látják el, mint amazéi, csak másképp. Innét van, hogy az egykorú felismerés nemcsak amannak reprezentánsait, a Schedius Lajosokat és Haliczky Andrásokat látszik híven jellemezni, de e másodiknak képviselőit: a Falk Miksákat és Schedel Ferenceket is. Szólva ugyanis az idősebb Kisfaludyval, „vannak nekünk igen érdemes Hazánkfijai, kik noha magyarok, mégis németül írnak, és ezáltal Hazánknak nagyobb becsületet, a német [nyelvű] Literatúrának még nagyobb hírt, nevet és hasznot szereztek”. Mivelhogy „a magyar német Irásaik által jobban megesmérítették a világgal, mintsem ha magyarul írtak volna”. Különbség most már a két variáns közt éppen az, amit a kortárs Kisfaludy még szükségképp mellőz: a másodikat már olyan — jobbára asszimilált — szerzők képviselik, akik nemcsak a már elhaló rendi hungarus-tudat értelmében, annak mintegy utóhatására gondolják magukat magyaroknak, mint tudták még Haliczkyék, hanem, s ez a lényeges, az új mozzanat: nyelvi-etnikai tekintetben. Azaz magyarok — magyar nyelvűek már, szerzeményeikben is; németül (vagy

---

vorteilhafteste ist, erhalten werden kann.” — Idézi s méltatja is PUKÁNSZKY BÉLA: a *Magyarországi német irodalom története* című könyvében (1926).

latinul) csak nyomós okból, külön megfontolásra írnak. (Szemben például a háromnyelvű tudóssal, Schediusszal, aki, így mondják, szívesebben fogalmazott s érintkezett latinul, mint anyai nyelvén, németül.) Éspedig annak érdekében, hogy jómaguk is népszerűsítsék literatúránkat a külföldön. Mint tették Haliczkyék és Schediusék; különböznek így tőlük csak annyiban — specifikumuk ez is, hogy hangoltságukra és igyekezetükre már elhatároló erővel nyomja rá bélyegét a romantikus fűtésű, újabb keletű nemzetiség-pátosz; továbbá, főleg az ifjabbaknál, a veszélyeztetettség- és szorongás-érzet: 'óvjuk irodalmunkat — nemzetiségünk hű lenyomatát, nemzeti létünk — létjogunk egyik legfőbb zálogát, biztosítékát' stb.

Nagy időhatárok között, különféle szerzők sokféle művéből kerekedik egygyé ez a variáns. Nagy nevű írók és tudósok kisebb szerzeményeiből éppúgy, mint kevésbé ismert literátorok maradandó értékű, tudománytörténeti becsű írásaiból. Amarra Kazinczy a példa, aki recenziókat ír a bécsi *Annalen der Literatur*ba, erre Greguss Mihály, esztétánk atyja, ki történetesen Halleba, az *Allgemeine Literatur Zeitung*nak küldi hazafiúi buzgalmában szerzett különféle, részint vizsgálódási körünkbe eső cikkeit. Miként ugyanitt kívánnak említést az ifjú Toldy (még Schedel) bizonyos írásai: *Kurze Geschichte des Sonetts bey den Ungern. Ein Beitrag zur allgemeyn Geschichte dieser Poesie*. Valamint: *Johann Niklas Révai, der Grosse*; illetve: *Literatur der ungrischen periodischen Schriften* (Pannonia, 1822). Továbbá: *Historischer Ueberblick der epischen Literatur der Ungern* (Iris, 1825). Alapvető, híres tanulmánya szintén: *Geschichte der ungarischen Poesie; Handbuch*, 1828. Végül ugyancsak példaképpen, Majláth már említett, prozódiai szempontú fejlődésrajza — *legelső* kritikai fogantatású rész-irodalomtörténetünk: *Uebersicht der Geschichte der magyarischen Poesie; Magyarischen Gedichte* (1825-ből).

Ennek a variánsnak is, mintegy az első módján, hamarosan hanyatlania s pusztulnia kell, zömében még 48 előtt. A hazai-német nyelvű irodalomtudomány sorsa (most már egészében nézve) úgy alakul tehát, hogy fokozatosan vonja illetőségi körét összébb és összébb az idő során. Először — egyidejűleg a magyar nyelvű és szellemű tudománynak kialakulásával, megerősödésével, mint szálláscsináló válik feleslegessé; közvetítői szerepe a nagyvilág s a hazai fejlődés között hasonlóképpen, de valamivel később és lassúbb ütemben vész el; utolsónak propagátori („nemzetiség”-) funkciója sorvad el végképp. Az új történelmi alaphelyzet-fokozatos kialakulása, nagyjából az ötvenes, hatvanas évek fordulójától, hovatovább bizonyossá teszi: nincs többé szükség bár magyar szellemű, de nem-magyar nyelvű tudományosságra.

Legalábbis addigi értelemben. Minthogy az új igénnyel: részt venni a már fejlett irodalommal (s irodalomtudománnyal) rendelkező népek kölcsönösségre számító kulturális cseréjében, egyidejűleg támad új életre: új tartalommal, új szándékkal telten s mind több nyelven a régi típus. Először is olyan (hazai szerzőktől származó) irodalomtörténetek képében, amelyek többé-

kevésbé önálló eszmerendszerek szülöttei.³⁸ Továbbá a nem-magyar nyelvű, de nem is nemzetiségi periodikákban közölt cikkek, tanulmányok, bírálatok stb. formájában (Ungarische Jahrbücher, Ungarische Rundschau, The Hungarian Quarterley, Nouvelle Revue de Hongrie, Hungary, Pester Lloyd, és így tovább); illetve olyan, szintén hazai szerzőktől származó könyvek s egyéb kiadványok alakjában, amelyek irodalomtörténetünk (vagy a világirodalomtörténet) kisebb-nagyobb szereplőivel, ugyanígy szakaszaival, nemkülönben az irodalomtudomány valamely ágazatával, képviselőjével, produktumával stb. foglalkoznak.³⁹ A hazai komparatiztiká különféle nyelveken megjelent termése ugyane körbe illik; így a Brassai és Meltzl szerkesztette Acta Comparationis Litterarum Universarum, valamint a Fontes Comparationis Litterarum Universarum; Hankiss János folyóirata, a Helicon, s a többi rokon kiadvány. A hazai klasszikus, illetve modern filológiák nem magyarul írt s irodalomtudományi érdekű hányada szintén; az egyetemi s a főiskolai szakkiadványok vonatkozó darabjait is ide értve. Miként végezetül – minthogy a legfiatalabbak, még két anyagtípust. Először a marxista magyar irodalomtudománynak még az emigrációban, más-más nyelveken és különböző országokban megjelent produkcióját. Utoljára pedig a szomszédos országokban kiadott, magyar szerzőktől származó s magyar tárgyú, de nem magyarul írt művek csoportját (részeként az ugyanott művelt magyar nyelvű irodalomtudománynak, mely tárgyánál s hagyományainál fogva egyaránt körünkbe esik). Emezekre György Lajos műve lehet tipikus példa (*Istoria limbii și literaturii maghiare*, Cluj-Kolozsvár 1934), a marxista örökségre pedig számtalan írás, különféle altípusokat, változatokat mutatva fel.⁴⁰

³⁸ Típusok – kiragadott példák: ZIGÁNY ÁRPÁD – *Storia della letteratura ungherese*, 1892; VÁCZY JÁNOS – *Die ungarische Literatur*, 1893; REICH EMIL – *Hungarian literature*, 1898; KONT IGNÁC – *Histoire de la littérature hongroise*, 1900; utóbb németül is; SZINNYEI FERENC – *Unkarilaisen kirjallisuuden historia*, 1905; utóbb oroszul is; RIEDL FRIGYES – *A history of Hungarian literature* 1906; németül 1908-ban; KATONA LAJOS – SZINNYEI FERENC – *Geschichte der ungarischen Literatur*, 1911; LÁBÁN ANTAL – *Ungarn in seiner Dichtung*, 1923; TÜRÓCZI-TROSTLER JÓZSEF – *Entwicklungsgang der ungarischen Literatur I–II.*, 1928 – 1930; HANKISS JÁNOS – JUHÁSZ GYULA – *Panorama de la littérature hongroise contemporaine*, 1930; HANKISS JÁNOS – *Storia della letteratura ungherese*, 1936. stb.

³⁹ Például ilyenek, mint KATONA LAJOS – *Zur Literatur und Charakteristik der magyarischen Folklore*, 1887; KONT IGNÁC – *La Hongrie littéraire et scientifique*, 1896; *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie*, 1902; *Michael Vörösmarty*, 1903; *Jean Arany*, 1904; LUKÁCS GYÖRGY – *Die Theorie des Romans*, 1920, 1963; TÜRÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: *Thomas Mann: Weg zum Mythos*, 1936. stb.

⁴⁰ MATHEIKA JÁNOS: *Über den russischen Proletkult*. Das Wort (Halle), 1924. 125. sz.; RÉVAI JÓZSEF: Georg Lukács – *Geschichte und Klassenbewusstsein*. Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung (Leipzig), 1925. 5. sz.; GÁBOR ANDOR: *Über proletarisch-revolutionäre Literatur*. Linkskurve (Berlin), 1929. 3. sz.; ILLÉS BÉLA: *Pered mezsdunarodnium plenumom revolucionnüh piszatyalej*. Literaturnaja Gazeta (Moszkva), 1930. 35. sz.; ZALKA MÁTÉ: *Nas otcot Alexeju Maximovicsu (Gorkij)*, Trud (Moszkva), 1932. 24. sz.; HIDAS ANTAL: *Poet vengerszkoj revolucii (O Madarásze)*, Literaturnaja Gazeta (Moszkva), 1933. 29. sz.; GERGELY SÁNDOR: *Freiheitliche Literatur in Ungarn*. Internationale Literatur (Moszkva), 1939. 3. sz. stb.

Kettőnek eldöntését kívánja mindez. Először: mi legyen a szelekció vezérelve a más nyelvű hagyományban; másodsor: ezen belül a bírálatban, jelesül akkor, ha a kritika tollát nem egy Kazinczy, nem is Schedius Lajos vagy Riedl Szende forgatja, hanem csak egyvalaki a múltból. — Ami az elsőt illeti: itt is csak az lehet a vezérelv, ami a törzsanyagban: a magyar nyelvű örökségben. Kiegészítve azzal, hogy engedékenynek, rugalmasnak lenni a régiségben (a *historia litteraria* időszakával, a XVIII. századdal bezárólag): nemcsak lehetséges, célszerű is; tanúsítják az irodalomtörténetek, utolsónak éppen *kézikönyvünk*. — Nem ily egyszerű a másik ügy. Mivelhogy a nyelvi tényező itt bármily fontos, csak függvénye egy magasabttrendű problémának: mi a kritika, milyen elvek értelmében tekintjük az irodalomtudomány részének?

13.

Szemponunktól s definitíve a kritika nem más, mint nyilvánosságnak szánt írásmű, mely a szépirodalom, illetve a szaktudomány körébe eső teljesítményekről mond ítéletet, értékelő elemzést; olykor csak véleményt, szinte vallomás gyanánt, a műélmény (vagy a teljesítmény) hatásaképpen. Esetenként más-más formában: tanulmány, esszé, bírálat, recenzió, glossza stb. képében egyaránt.⁴¹ Szerepét tehát — legalábbis ítélező, értékelő változatában, de többé-kevésbé a másokban is, tudományrendszertani helye határozza meg alapvetően. Irányulhat ugyanis akár a szépirodalomra, akár a szaktudományra, egyaránt közbülső helyen áll az irodalomelmélet s az irodalomtörténet között. Amonnan, a jogos absztrakciók és általánosítások felől az elvont történetiséget képviseli, innen pedig, az irodalomtörténet oldaláról, a konkrét történetiség elvét és követelményét testesíti meg, kéri számon. Így lesz szerepköre, egyszersmind funkciója a közvetítés. (Ezt látjuk más művészettudományokban is. Rendszerükben szintén. Ahol a filozófia s a történeti esztétika, illetve etika funkciójaként közvetít megjegyzéseket vagy új eszméket olykor az előbbiekről, s egy konkrét diszciplína viszonylatában, olykor a különféle társdiszciplínák között; vagy épp a társadalom- s a művészettudományok relációjában; alkalmasint ezek s egy további diszciplína-törzs kapcsolatában stb.)

Következik ebből, hogy tevőlegesen, irányadó erővel szól bele mind az irodalom s az irodalmi élet (a közönségizlés), mint a szaktudomány fejlődésébe.

⁴¹ Vesszük tehát a szót nyelvünkben régről ismert német értelmében. Így különböztetjük el magunkat az angol szóhasználatától (*critic*) s a franciától (*critique*), minthogy e kettő, s még néhány nyelv, kiterjeszti fogalmát az irodalomtörténetre is. Teszik pedig ezt ugyanoly joggal, miként mi az ellenkezőjét. Logikus következményeként azon egyszerű ténynek, hogy az irodalomtudomány — náluk és másutt — más-más hagyományból, más és más arculattal fejlődött szuverén diszciplínává. Ahol filológiai alapokból terebélyesült tudománnyá a diszciplína-törzs mint a németeknél, ott a kritika értelme is ehhez illő, szűkebb jelentést hordoz. Szemben példánkunkkal, a franciával s az angollal, hol maga a kritika lett alapjává s éltető elemévé a szaktudománynak. Márpedig a mi fejlődésünk, bár korántsem azonos véle, inkább a némettel rokon, mintsem az övékével.

Vagyis olyanformán egyrészt, ahogyan (többek között) Vajda észlelte: „közön-ség és költő egymásra kölcsönösen hatnak, s az elemző, elmélkedő ítéset játsza a közvetítő szerepet a két fél között, melynek egyaránt feladata az alkotó író és az olvasóközönséget hibáira figyelmeztetni”. Másrészt úgy, hogy elemzés, értékelés közben a megbírált műéletmű, törekvés, tudományos felfedezés, koncepció stb. specifikumából mindazt kiszűri, mintegy absztra-hálja is, ami abban szélesebb, illetve általános érvényűnek ígérkezik esetről esetre. Így nemcsak *odalent*, a művészi s a tudományos alkotás folyamatában érezteti hatását; teszi ezt *fant* is, az elvont s a konkrét történetiség szféráiban. Azaz szolgálja a soha nem szűnő, szakadatlan megújulást éppen azért, hogy viszonyos kölcsönösséget, egymásrautaltságot teremtsen a művészi (irodalmi), illetve a tudományos élet három nagy szférája: a közönség, a mű s ennek teo-riája között.

Egymással szemközt: pólusban állnak tehát innen a közönség, onnét a konkrét s az elvont történetiség birodalma, centrumban pedig a mű (a telje-sítmény), a kritika tárgya, egyben a fejlődés legfőbb hordozója, állandó bizto-sítéka. Szolgáltatásban a túlsó pólusnak, a nyilvánosságnak: a közönségnek, minthogy őérette van a mű, kivált a szépirodalmi. Következésképp: függvénye-ként is az irodalmi helyzetnek, illetve tudományos szükségletnek, melyet leg-jobbban az érdekeltek: a művész, az irodalom tudósa, illetve a kritikus (ki lehet ez is, az is, sőt: lehet egyszemélyben a kettő) észlelnek összetettségében és irányultságában. Névezve most már e szituációt — a korhoz kötöttség legfőbb kritériumát az innenső pólusból: emígy a hagyomány — az elmúlt idők általá-nosított, elvi szintre emelt vívmányainak más-más intenzitású függvényeként foghatók fel a művek (művészetben és tudományban egyaránt). Függőségi viszonyuk telítettsége pedig, innen a közönség, onnét az örökség felől nézve; másrészt: telítettségük aránya, illetve harmóniája (egysége) a hagyomány-módosító vagy -tagadó újjal: eredetiségüknek, modernségüknek mértéke is.

Csakhogy az irodalom s az irodalomtudomány változásai miatt a kritika sem konstans jelenség az idő során. Elhatároló módon főleg két alkalommal változik. Először a fejlődési szempont, kivált pedig az organikus irodalomszem-lélet jelentkezésekor. Minthogy korábban (a historia litteraria végső időszakáig) mást sem tesz, mint a századok során megkövesült, jobbára stilisztikai, reto-rikai és poétikai szabályok pontos megtartását kéri számon. Ez első emlékeit még írott formában, levelekbe és egyéb irományokba ékelve, rövid passzusok-ban találjuk, nempedig nyomtatva s már önállósulva. Az átváltást követő: már új típusú, megközelítőleg mai értelmű, egyszersmind nyilvánosságnak szánt s nyomtatott bírálat hazai megjelenését, megerősödését és elterjedését első orgánumaink hozzák magukkal. Nem magyar, főképp osztrák-német példára; a *Bremische Beyträge*, a *Literaturbriefe*, a *Deutsches Museum* s *Wieland* folyóirata, a *Der Teutsche Merkur* mintájára teremtve kritikai lég-kört, hovatovább végleges érvénnyel. (Extrém kivételek is akadnak, mint

Rádayé, kiről tudni való, hogy nagyhatású kritikai gondolatait leírni, rendszerbe foglalni még tartózkodott: észleleteit inkább élőszóban tudatta az érdekeltekkel.) Ez időszak, kb. 1820 – 1830-ig (s előtte a régiség) kritikátörténetünk máig elhanyagolt, legkevésbé ismert szakasza. Specifikuma kettősségében van; egyrészt a nyelvproblematikában. Másrészt, ezzel összefüggésben, a tudományágszakágazati osztódásban, ami a kritika specializálódásának hamarosan mutatkozó első jeleivel kapcsolatos. A magyar nyelvű (és szellemű) kritika megelőzi ugyanis valamelyest a rokon típusú irodalomtudomány más produkcióinak felbukkanását. S ez törvényszerű. Nem csupán azért, mert a kortársak kritikában nyilvánuló közvéleménye szükségképp vezet be mindig az adott fejlődés szintetikus igényű, perspektivikus összefoglalását; egyben azért is, mert kezdetben éppen a kritika tölti be a filozófiai és esztétikai szempontú (s már magyar nyelvű) elméletiség: a mai értelmű irodalomelmélet funkcióját (utóbb, lényegében már Majláthtól s még inkább Toldytól fogva, kéz a kézben az irodalomtörténettel). Ilyen szituációban jelentkezik, mintegy preludiumnak a második átváltáshoz, a szakágazati osztódás első etapja: a szaktudományi szakbírálat még bátortalan, kezdeti elkülönülése a testvér-típusoktól; továbbá az irodalmi bírálat egyetlen alfajának, a színikritikának megjelenése.

Ami ez után jó: a második átváltás, az hiába régi história – már a jelen. Ezernyolcszázhusz–harminc táján vagyunk; a műkritika, elenyésző kivétellel, „átmegy az írók kezébe, egyre nagyobb szerepet kap benne az ízlés és a szubjektivitás”. Hovatovább közfelfogássá válik, hogy „a remekmű nem a szabályok segítségével, hanem az alkotó ösztön eredményeként jön létre”; a kritikus – még a szaktudós is, ha jóra való, tanulni igyekszik a műalkotásból. Így lett a kritika „megértő és értékes, mióta holt szabályok helyett az eleven ízlésen alapszik. De azóta érzi a kritikus azt is, hogy ítélete a levegőben lóg s ki van szolgáltatva egyénisége és hangulatai szeszélyeinek”. A kritikát tehát az tette érdekessé, új arculatúvá innét fogva, hogy „szóhoz jutott benne a szubjektivitás, – de ez tette eredményeit vitathatóvá is”. Mintegy már végeredményesen. Hiszen „hol az objektivitás, hol a szubjektivitás kerekedett benne felül; a század közepén, Sainte—Beuve és Taine hatására, inkább az objektivitás, később, az impresszionizmus térhódítása idején a szubjektivizmus”, ekkor már Bergson, Nietzsche, Kerr és mások hatására.⁴²

Tudománytörténeti szinten e két főtípus közt semmi apriori értelmű különbséget nem tehetünk; más kérdés a konkrét értékelés a feldolgozás során. Ezt már az adott szituáció: a fejlődéstörténeti szempont s ennek logikája határozza meg. (Amint az is más ügy, hogy manapság a műértő, de az elvi aspektusra is szigorúan ügyelő kritika-típust részesítjük előnyben.) Annál inkább szükséges ezt hangsúlyozni, mivelhogy e kritika-típus, főleg esszé-változatában s újabb időkben, mintegy az impresszionizmus korától fogva, nemcsak kortársi, egyidejű teljesítményeket bírál. Ugyanezt teszi a múlttal, a hagyománnyal is,

⁴² KOMLÓS ALADÁR nyomán: *Gyulától a marxista kritikáig*. Bp. 1966. 7.

szinte a szakkutatás, a történeti studiumok hagyományos funkciójában. (Főleg akkor, ha a művészi teremtés világát — általában a hagyománytudat szféráját is, mély ellentmondások különítik el a fejlődésében megrekedt: dogmáiba merevült, akarnok szaktudománytól.) Továbbá: tartózkodnunk kell az apriori értelmű különbségtevéstől azért is, mert tökéletesen egyoldalú, abszolút változatokkal — akár a szubjektív kritikában (recenzióban), akár a szerzői személyességgel átszőtt kritikai esszében — időnként semennyire, időnként pedig csak alig-alig találkozunk. Különbözn tudott dolog: a szubjektivitás, egyáltalán a végtelenség, legalább annyira törvényszerű a fejlődésben, mint az, hogy jelenléte, hol hosszabb, hol rövidebb idő múltán, történetté, emlékké halványuljon. Hiszen alkalmilag — olykor gyakrabban, olykor ritkábban — konszenzus keletkezik a szaktudomány s a kritika viszonylatában. Tökéletes összhang persze soha; ilyet naivitás várni. Aztán egy újabb, talán kisebb, talán nagyobb ellentmondás támad, mint volt az előző, most már a további és új arcú fejlődés előpostájaként.

Ily szempontból hangoztatjuk hát: a kritika, ha olykor tagadja is, se nem művészet, se nem valami más, hanem tudományos tevékenység; a jelzőbe öntve a megjegyzés erejét. Jobbára az előttünk jártak is így vélekedtek. A kritika „a művészet teóriájából sarjadt észrevétel”, hirdette Kisfaludy Károly. Kölcsey pedig: „A kritika semmi egyéb, mint a művészségnek filozófiai studiuma, vagy legalább ezen filozófiai studiumnak rezultátuma”. Ugyanezt hangoztatják a régibb idők más jelesei: Bajza, Erdélyi, Gyulai, Greguss, a két Arany, Péterfy és mások; a legjobb szaktudósok és irodalomértők: Szilády Áron, Négyesy és Beöthy, Katona Lajos, Riedl Frigyes, Horváth János, Schöpflin, Czöbel Ernő, Lukács György, Révai József, Kerecsényi Dezső, Szerb Antal, Halász Gábor, Bálint György és mások; újabb irodalmunk kiválóságai nemkülönben: Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz Zsigmond, Tóth Árpád, Nagy Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc — ám legyen elég ennyi. Csak egyet említsünk még; a kritika feljebb vázolt, második átváltásával kapcsolatban. — Az a differenciálódás — szakágazati osztódás, ami ennek előtte kezdődik még, itt sem szűnik. Sőt: erősödik. Szinkroniában a diszciplína-törzs, illetve a szakágazatok folyamatos osztódásával: a specializálódással. Olyan fejlemény tehát, ami önmagát magyarázza: a komparatista, a szakfilológiai, a segédtudományi stb. szakbírálattípusok képében. S még egy változat: tovább osztódik a színibírálat is. Egyrészt az irodalomtudományból (s benne az irodalomtörténetből) kiváló, hovatovább már emancipálódó színház- és színészettörténeti, másrészt színház- és színészetelméleti ágazatra; ezek már nem tartoznak ránk. Miként az a heterogén, főképp sajtótörténeti hordalékanyag sem, amit csak a terminus tág jelentéstartományának okán mondunk kritikának, noha korántsem az: ajánló-recenziók, üzleti és egyéb szempontú tartalmi ismertetések stb.; olvasmány-szépirodalmi és színházi, illetve szaktudományi vonatkozásban egyaránt.

Visszaulva most az alapkérdésre: mitévők legyünk, ha a kritika tollát csak *egyvalaki* forgatja a múltból? — ilyenkor is, mint mindig, nem az a fontos, hogy a kritikát ki szerezte, hanem az, hogy mi van benne. Azaz mondandója tipikus erővel mutatja-e, táplálja-e az illető kor, a vonatkozó időszak irodalmi fejlődését (szaktudományi relációban: irodalomtudomány-tudatát), vagy indokolt, jogos ellentétben azzal, előzi-e, előkészíti-e a fejlődés következő fázisát. Ha nem, figyelmünkre nem lehet méltó.

14.

Ha az alkotó kritika segíti olykor szabállyá, olykor szintetikus elvvé, törvénnyé emelni az adott kor személyes hajlandóságait, úgy következik ebből, hogy az irodalomtudomány fejlődését, változásaiban is legállandóbb hordozóját ugyane szféra: a konkrét s az elvont történetiségnek, a bírálatnak s a művek kölcsönhatásának folyamata őrzi. Összefüggésben is azzal — következésként is abból, hogy az irodalomtudomány nem más, mint speciális társadalmi tudatforma: az idő során mindig egyedi, konkrét változatokban jelentkezik; mintegy kitapinthatóan korához kötve s csak mindenekfölött bizonyos elvontsággal. Ami végső magyarázatát abban leli, hogy minden időnek: az irodalmi fejlődés minden izületének megvan a maga társadalmilag determinált, valamelyes önállóságot azonban élvező, tehát változatosságra is hajló tudománytudata. (S ugyanígy: vele korántsem azonos, de rokon módon fejlődő irodalomtudata is.) Más szóval: a korhoz kötött tudománytudatra, determináltságán belül, bizonyos fokú aktivitás jellemző; meghatározottsági viszonylatában maga is determinál.

A történeti-materialista értelmű tudománytudat tehát több ágon is függvénye, egyszersmind alakítója tárgyának, melyből eredezteti magát. Ez utóbbi különösen fontos; minthogy szándékolt szintézisünk — ha a tudománytudatot választjuk rendszerező elvül, általa: segítségével lesz saját törvényű. Éspedig leíró s történeti értelemben egyaránt. Hiszen az *állandó* és a *módosuló*, mint a fejlődés általánosított, elvi szintre emelt, illetve konkrét (idő szerinti) megnyilatkozása lényegében: legbelsőbb valójában rejlik. Vagyis számol a változandósággal; kettős jellege, maga-magát teremtő ellentmondásossága nemcsak jele és hordozója, egyik biztosítéka is fejlődésének.⁴³ Így történetiségében olyan folyamatként fogható fel, melyben az irodalmi, s a tudományos folytonosság egymás nyomába lépő képviselői egyrészt tudatosítják a maguk korának irodalmát, másrészt értékelvén, illetve rendszerezvén azt (együtt az örökséggel),

⁴³ Analóg, de interferens viszonyban az irodalmi tudattal. Minthogy a közismert tétel szerint (utolsóként HORVÁTH JÁNOS hangoztatta nagy nyomatékka): az irodalmi anyag, ismeret, tapasztalat stb. valamely szempontú rendszerezése akkor válik csak lehetségessé, mikor „magának az irodalomnak ugyanazon elv szerinti fejlődése már erősen folyamatban volt, vagy be is fejeztetett”.

általa magukat is. Tevékenységük persze, előfeltételezi a már megszerzett ismeretek bizonyos összességét; nemcsak az addigi fejlődés már tudatosult, általánosított hányadát (irodalmi, illetve tudományköztudat), egyben azt is, ami ebből a saját szempontú irodalmi és tudománytudattal kapcsolatos. Konkrét, idő szerinti felfogásukat e kettőhöz vonatkoztatják: tudatosítják tehát. Következésképp: a tudománytudat éppen tevékenységük eredményeként — a konkrét irodalmiság és tudományosság tudatosításában alakul újjá folyamatszerűen. Azaz kapcsolódik (helyesléssel vagy tagadással; ily szempontból mindegy) a hagyományhoz, illetve részeseül a megújulásból. Vagyis végső elemzésben: tudománytudat nem más, mint önmaga tudatosításának folyamatában működő tudás.⁴⁴

Ugyane kategória, más oldalról nézve, támpontot, fogódzót kínál a periodizációhoz is. Mivelhogy módosulása, szakadatlan újjáalakulása minden időben függvénye a társadalmi és gazdasági állapotok gyökeres, mélyreható eltolódásainak, újjárendeződéseinek. De, s ez a fontos, olyan módon, hogy a tudati szférának s az alapnak változása — bár kauzális viszonyban állanak egymással ennek javára, korántsem együtemű; azaz mozgásuk, a relatív önállóság kritériuma miatt, soha nincs szinkroniában. Értelmezésükben tehát számolnunk kell valamelyes ütemeltolódással; hogy előre — hátra-irányba meddig és miképp, a konkrét szituáció dolga. Mindenesetre, maga a probléma kettőre figyelmeztet. Először is arra, hogy meg kell szabadulnunk, most már végképp a korok egymást-váltásának mechanikus elvétől; másrészt attól a hiedelemtől ami a korok abszolút homogeneitását sugallja. Le kell mondanunk tehát arról (az olykor-olykor még napjainkban is divatos) „népszerű történetfilozófia fikcióról, mely szerint a történeti korok úgy váltják egymást, mint az éjjel örök, az egyik elmegy, s egy egészen más lép helyette szolgálatba”. Miként arról is, hogy „egy-egy történeti kor kulturális alkotásai unisono ugyanazt a stiláris szólamot fújják: hogy a kovácsoltvas gyertyatartótól a katedrálisig, a könyvdíszítéstől a freskóig s a népmesétől a műeposzhoz mindennek ugyanazt a kor-szellemet kell lehelnie, ugyanazt a stílust kell magán hordoznia”.⁴⁵

E kettő annak is előfeltétele, hogy a tudománytudat korszakos változásait oly egységekbe tagolva mutassuk be, melyeknek szoros, indokolt együvé tartozását a legalapvetőbb társadalmi, művelődési és ideológiai tényezők, s ezek kapcsolatában az irodalmi fejlődés hasonló mozzanatai biztosítják. Ilyenül leginkább az a periodizációs elv kínálkozik, amit Klaniczay javasolt (már említett) programtanulmányában. Példája értelmében öt nagy korra: öt egységre fogjuk tagolni rendszerezésünket. Először a „kezdetek” időszakára, lényegében a historia litteraria korának lezárultáig (a XVIII. század végéig).

⁴⁴ Ld. még Sz. L. RUBINSTEIN: *Lét és tudat*. Bp 1962. 295. sk., és MFiLSze 1963, I: 149.

⁴⁵ MÁTRAI LÁSZLÓ írja egy, a klasszicizmusról szóló esszéjében; *Ezüstkor*, 1943. III: 2. — Elvét újabban ketten alkalmazzák; KLANICZAY TIBOR (programtanulmányában) és RÓNAY GYÖRGY *A klasszicizmus* című szöveggyűjtemény (Bp 1963) általa írt bevezetőjében.

Másodikul a klasszicizmus korára, kb. 1770-től kb. 1830-ig. Majd a pozitívizmuséra, kb. 1870-től, mintegy az első világháborút követő összeomlásig, jelképesen a Minerváig. Utolsónak pedig a modernség fejlődésére, melyet különféle kezdeményekkel és kudarcokkal átszótt, keresztbe-kasul indázott valójában is három főirány — hármás irányultság jellemez leginkább: egyrészt a szellem-történeti és a szociológiai igyekezet a konzervatív szaktudományban, másrészt a hazai-marxista irodalomtudomány első fejlődése (beleértve az emigráció tevékenységét is), s az esszé vonulata. Ennek időkorét 1905 — 1910-zel kezdjük, lezárjuk pedig az Irodalomtörténeti Társaság újjáalakításával (1949).

Mondandónkat s a bemutatásra kerülő anyagot e legnagyobb időhatárok közé építjük; egységes, egyazon elv szerint, korról korra azonos módon. Szerkezetileg olyanformán, hogy e művelődéstörténeti korokat általános jellemzésük vezet be, különös tekintettel az egykorú (hazai) irodalomra, de csak jellegét s főtörekvéseit nézve. Esetenként, azaz koronként ebből nő ki egy újabb, ugyancsak összefoglaló fejezet, mely a mondottakat most már az európai irodalomtudomány fejlődésével, mint „háttérrel” hozza kapcsolatba. Éspedig úgy, mint a recepció értelmezésekor szóba került; kifejezetten ama céllal, hogy tájékozódási pontokkal, viszonyítási lehetőséggel szolgáljon egész múltunk: régebbi s újabb eredményeink apriori elképzelésektől, elfogultságoktól mentes értékeléséhez. — Azaz vívmányainkat: hazai eredményeinket sem becsülve le, de azt sem mellőzve, amit Európától kaptunk egykor (és köszönünk ma is), vagy annak utasítottunk vissza, ha kényszeredve, örömtelenül is, ám meggondolatlanul. Ennek elmondására azonban, elkerülendő a történeti komparatizmus illetőségi körét — soha nem önálló, külön fejezetben kerül majd sor (előlegeztük már), hanem törzsanyagunkba, általános mondanivalónkba olvasztva e tudnivalókat. Mindent a maga helyén; főkorszakok (pl. a romantikán belül, tekintettel Világosra), alkorszakok, majd irányzatok — : csoportok, iskolák stb. szerint. Egyszersmind oly módszerrel, ami az irodalomtudományi struktúra fejlődését ugyanúgy megvilágítja, miként magyarázza is a tudománytudat korszakos alakulását, folyamatos változásait. Ezért műközpontúan; főfigyelemmel az eszméket s elveket tárgyaló folyamatrajzra; mellőzve tehát mindazt, ami a napjainkban már öncélúnak s avittnak tetsző egyéniség-vizsgálattal, illetve karakter-rajzzal: portré-megoldással kapcsolatos. (Más kérdés — épp ily szempontból más, hogy múltunk legnagyobb s legelesebb képviselőinek külön fejezetekkel fogunk adózni; de *fejezettel*; eszmekörüket, irányukat és vezérelveiket állítva középpontba, nempedig emberi s tudói valójukat, vagy apró-cseprő, viselt dolgaikat, mintegy a romantikus örökség mesterkéltséget, anakronisztikus életben tartása gyanánt.)

Ily megfontolásból vesszük mindig előre a kritikát, beleértve a kritikai fogantatású újabbkori esszét is, minthogy annak eredményei, viszonyítva az előző korszak (vagy főkorszak) vívmányaihoz, mutatják leghívebben a változás jellegét és irányát. Hiszen a korok objektív művészeti s művészettudományi

valósága soha nem azonos szükségképpen sem a társadalom — és még inkább: sem a tudományos világ, sampedig a művészeti (irodalmi) szféra tényleges irodalom- és tudománytudatával.⁴⁶ Márpedig rendszerezésünket, s mindenekelőtt a kritika révén, a kettő fáziskülönbsége, vagyis az érinti elsősorban, ami az előre mutató s jövőt készítő tudattípusok, illetve a téves vagy elavult változatok közt van. Kiindulva tehát a kritikából, segítségével s általa jutunk el az idő szerinti kiegyenlítődés — a leendő ellentmondások: a konkrét s az elvont történetiség körébe (ide értve a kettő segédtudományait is). Innét pedig a harmadik lépcsőbe, ahol a történetiség szférájába eső, de nem hazai anyag-típusokat tárgyaljuk —: a modern és klasszikus filológiák, a komparatiztika s a világirodalmi kutatások körünkbe eső hányadát; ilyen elhelyezésükkel is a folyamatrajz szemléletességére, világos áttekinthetőségére törekedve. Mint-hogy e szakágazati összetevők rendszerint nemcsak a maguk jövőjét készítik elő az idő során, de ösztönzésül szolgálnak — főleg kettejük (s a kettő együtt), a világirodalmi s a komparatista kutatás, más téren is. Így a kritikai ágazat későbbi, még csak leendő fejlődésében: látkörének tágítása, szempontjainak fel-frissítése, kiegészítése útján. De így lesz a nemzeti irodalomtörténetírás európaiság—magyarság-dilemmájának előpostásává a korábbi idők komparatizmusa (Riedl, Babits, Szerb, Kerecsényi és mások esetében, Meltzléktől kezdve); a negyvenes évek dunavölgyi (Közép—kelet-európai) komparatizmus-igénye pedig előjelévé s útkészítőjévé nemzeti irodalomtörténetünk — bár más világnézetű, ám hasonló körben tájékozódó új törekvéseinek: főleg a reneszánsz és a barokk, továbbá a XVIII. századi s a népiesség-kutatások terén; és így tovább. Mondandónk e harmadik lépcsőjét — a korokat, egy-egy összefoglaló fejezet, nagyobb összegezés zárja le; kintekintésül is a fejlődés soros izületére, hol vizsgálódásainkat ugyane szisztéma szerint kezdjük újra, ismét a kritikát véve előre. (Összegzésekre, ahol szükséges, egy-egy főkorszak végén is sort kerítünk, például 1849-nél, illetve 1919-nél és 1945-nél.)

E lépcsőzetes felépítés alkalmazására persze, nem kerülhet sor mechanikusan: mindig és mindenütt. A tárgyszerűség elve így is alapkövetelmény; a diszciplína-törzs tényleges fejlettsége: összetevőinek és szakágazatainak adva levő differenciáltsága (megléte) szolgál itt útmutatásul. Így például a klasszicizmus korában, de később is, méginkább a régiségben, minthogy időkorükben — láttuk: több oldalról is — még nem beszélhetünk kialakult, arkácsak megközelítőleg is mai értelmű irodalomtudományról, tudománystruktúráról. Értelmében lesz itt más megoldásra szükség, kezdve a korok *belső* felépítésétől a párhuzamos-ölelkező periodizáció speciális kidolgozásáig; főleg a historia litteraria időszakának s a klasszicizmus korának összetalálkozása, egymásba-hajlásakor.

*

⁴⁶ A tudomány- és művelődéstörténeti rendszerezések e fontos alapkérdésével újabban VÖRÖS KÁROLY foglalkozik, máskülönben is gondolatébresztő s figyelmet kívánó cikkében: *Gondolatok a művelődéstörténetről*. Valóság 1966, VI: 28–34.

Végső célunk tehát: irodalomtudományunk múltjának a diszciplína-törzs *belső fejlődésére*; a szakágazatok egymást támogató, viszonyos kölcsönhatására is ügyelő értékelése, kb. 1949-ig, a fordulat évéig a tudományban. Tovább azért nem, mert ami idő azóta pergett le, még korántsem önálló egész; ha meghozta is első, máris szép gyümölcseit, új és újabb termése még sokáig esedékes. Különbösen sem vagyunk illetékesek történelmi szempontból ítélni az elmúlt tíz-tizenöt év: a még bennünket is tovarezgő tegnapi változás, részint önmagunk felett.

Illyés Gyula írja régibb íróinkról s irodalmunkról:

„Egész múltunk eleven; rengeteg, beláthatatlanul sok a meggondolkozató a nyugtalanító, az élő írónk. Jelenünk Mátyásig nyúl vissza; és a jelent is állandóan történelmileg kell élnünk. Ez a mi «folytonosságunk».” Mintha gondjainkról; témánkról szólna. Ime, ily oldaláról is tudatosításra: feldolgozásra vár ez a mi (irodalom- és tudományban úgy látszik: egytestvér) múltunk. Feldolgozásra: újrateremtésre tehát; de kritikával. Tudva jól, hogy minden szintézis: élő anyag. Melyre, sok minden mellett, kettő jellemző: hogy a múlt éppúgy átnyúlik belőle a jelenbe, miként ez is, nézve folyamatában, történelmi oldaláról, már születésekor is részese amannak: a hagyománynak. Más szóval örökségünknek, melyre egy messzire néző, közelmúlt tanács úgy irányítja figyelmünket, miként az napjainknak, még bizonytalanságig tartó, művészeti ízlés-kríziséhez és útkereséséhez; másrészt kiegyenlítődési szakaszába ért tudományos fejlődésünkhöz legjobban illik: az átmenet – a törvényszerű átváltás járulékaival s követelményeinek hangsúlyozásával. Ezeknek jegyében valljuk és hisszük, véle és felfogásában: az irodalomtudomány menthetetlenül újra-újrakezdésekre kényszerül, – ebben rejlik veszélye, ám nagyságának lehetősége is. S mondjuk is, nemcsak tanácsát, egyben legjobb hagyományaink példáját követve: „Minden újakezdés veszélyessé válik, ha nem párosul a folyamatosság bizonyos fokú megőrzésével”. Minthogy „a folyamatosság jelenti a múltat is, a múlt tudatosítását és *kritikáját*, – azt a helyes kritikát, mely többet segít, mint az ábrándosságot, és megmenti a tudatot az emlékezet elsorvadásának káros következményeitől. Az emlékezet hiánya: az erkölcs hiánya is, – teljes kiszolgáltatottság, s olyan fehér lap, melyre bármit fel lehet írni, mert nincs mihez viszonyítanunk az újonnan felírtakat. Ahhoz, hogy előbbre juthassunk: emlékeznünk kell”⁴⁷

Emlékezzünk hát most szintézisünkkel; úgy, amint az író, s a szaktudomány láttatja, s mint kívánjuk mindannyian: tanulsággal a hagyományra, tudásul a jövőre nézve.

1967. január.

⁴⁷ SÓTÉR ISTVÁN: *Tisztuló tükrök. A magyar irodalom a két világháború között.* (Esszék, tanulmányok.) Bp. 1966. 6–7.

ZSILKA JÁNOS

OBJEKTÍV RENDSZER, SZUBJEKTÍV RENDSZER,
ELEMZETT RENDSZER

(TÁRGYAS MONDATSZERKEZETEK)

I.

OBJEKTÍV RENDSZER

A) A NYELVI RENDSZER MAGVA

1. Mondatformák

Bizonyos megfelelő mondatok tartalmi különbségük ellenére szerkezeti-
leg lényeges formális hasonlóságot mutatnak. A mondatok formális hasonlósá-
gának a lényege: azonos szóosztályokhoz tartozó szavak azonos viszonyain
alapulnak. Pl. az alábbi mondatok.

Az asszony behabarja a tejfelt a levesbe.

Az asszony rákeni a zsírt a kenyérre.

alapját egy azonos forma képezi:

F_1 (nom.) + I (tr.) + F_2 (-t) + F_3 (loc).

2.1. Transzformációs csoportok

A mondat bizonyos szavai – a mondat többi szavával szemben – transz-
formációs alapon szorosabb egységet alkotnak. Pl. az alábbi mondatban.

1   2   3   4   5

Az asszony ken zsírt a kenyérre a fiának.

F_1 (nom.) + I (tr.) + F_2 (-t) + F_3 (loc.) + F_4 (-nek)

az 1–4 szorosabb egységet alkot az 5-tel szemben. Ugyanis az 1–4 egy másik
megfelelő mondattal áll transzformációs összefüggésben:

1   2   3   4

Az asszony keni zsírral a kenyeret.

F_1 (nom.) + I (tr.) + F_2 (-vel) + F_3 (-t)

míg az 5 semmi körülmények között sem hozható az 1–4-gyel transzformációs

vonatkozásba. A kérdéses két sor – csak a transzformációs összefüggéseket véve figyelembe – az alábbi formacsoporton alapul:

$$\begin{aligned} I(\text{tr.}) + F_1(-t) + F_2(\text{loc.}) \\ I(\text{tr.}) + F_1(-\text{vel}) + F_2(-t) \end{aligned}$$

A formacsoporton belül a tárgy elemzésével a sorok egymásutánja is megállapítható. Az egymásután kritériuma: a sorok által tartalmazott tárgy általánossága; az általánosabb tárgyat tartalmazó sor mint fejlettebb alakulat a kevésbé általános tárgyat tartalmazó sorból vezethető le. Az $I - F_1(-t)$ viszonyában a tárgy hatóköre kevésbé széles, mint az $I - F_2(-t)$ viszonyában. A tárgy az $I - F_1(-t)$ viszonyában ugyanis tartalmilag megfelelő elemeket kapcsol össze (belső tárgy). A megfelelés lényege: a $F_1(\text{zsír})$ mintegy az $I(\text{ken})$ anyagát, eszközét adja. Ami kétféleképpen is revelálódik: az $F_1(\text{zsír})$ $I(\text{ken})$ -be való feloldhatóságában – az $F_2(\text{kenyér})$ vonatkozásában (*megzsíroz*); másfelől az $F_1(-t) : F_1(-\text{vel})$ (*zsírt : zsírral*) transzformációs váltakozásában. Az $I - F_1(-t)$ (belső tárgy) pontosabb jele: $I - F_1(-t/*\text{vel})$. Az $I - F_2(-t)$ viszonyában viszont a tárgy hatóköre tág, egymástól tartalmilag független elemeket kapcsol össze – az $F_2(\text{kenyér})$ az $I(\text{ken-})$ -től idegen (*accusativus objectivus*). Az *accusativus objectivus* jele: $I - F_2(-t)$. A nagyobb hatósugarú tárgy tartalma általánosabb, és így az *accusativus objectivus* tartalmazó sor a belső tárgyat tartalmazó sorból levezethető. Tehát:

$$\begin{aligned} (1.) \quad 1. \quad I + F_1(-t/*\text{vel}) + F_2(\text{loc.}) \\ 2. \quad I + F_1(-\text{vel}) + F_2(-t) \end{aligned}$$

A magyar nyelvben a másik jelentős transzformációs csoport:

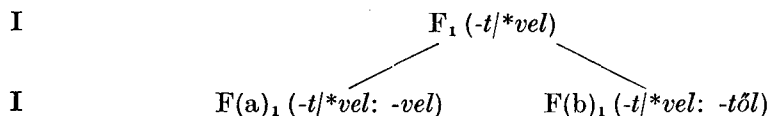
$$\begin{aligned} (2.) \quad 1. \quad I + F_1(-t/*\text{vel}) + F_2(\text{loc.}) \\ 2. \quad I + F_1(-\text{től}) + F_2(-t) \end{aligned}$$

Például:

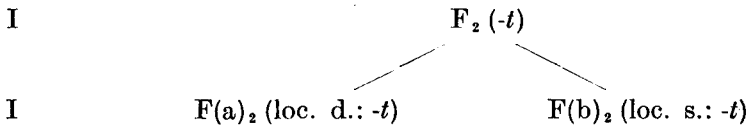
(A kertész) (le)metszi a gallyakat a fákról
(A kertész) (le)metszi (a gallyaktól) a fákat.

2.2. A transzformációs csoportok egymáshoz való viszonya

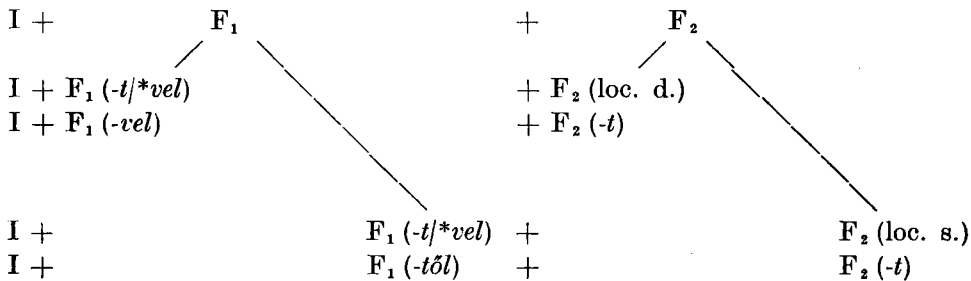
Az 1–2. transzformációs csoport nem független egymástól. Mindkét csoportban a F_1 az I -be feloldható – a F_2 vonatkozásában, tehát: $I - F_1(-t/*\text{vel})$. A lényeges hasonlóság mellett azonban bizonyos különbség is jelentkezik: az $I - F_1(-t/*\text{vel})$ az 1.-ben *-vel*-lel, a 2.-ben *-től*-lel váltakozik. Az $I - F_1(-t/*\text{vel})$ mint egységes viszonyosztály két alcsoportból tevődik össze:

Mindkét csoportban a F_2 nem oldható fel az I-be, tehát: $I - F_2(-t)$. E mellett a lényeges hasonlóság mellett bizonyos különbség is jelentkezik: az $I - F_2(-t)$ az 1.-ben egy localis directiv, a 2.-ben egy localis separativ mozzanattal változik. Az $I - F_2(-t)$ tehát mint egységes viszonyosztály két alcsoportból tevődik össze:

Az 1-2. összefüggéseit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

2.3. A csoportok eredete

A sorok egymásutánját a csoportokon belül egy feltevés alapján határoztuk meg: az általánosabb sor mint bonyolultabb alakulat az egyszerűbb sorból levezethető. Ez a feltevés a szinkrón összefüggések felhasználásával igazolható. Ugyanis a szinkrón összefüggések elégséges támpontot nyújtanak annak a folyamatnak a rekonstruálására, amelyen belül ezek az összefüggések kialakultak. A rekonstruált történeti folyamat pedig arra utal, hogy a formák kialakulásának történeti folyamata megfelel annak a sorrendnek, amelyet a szinkrón formák között az általánosulás elve alapján feltettünk.

A csoportokon belül a sorok az alábbi utalásokat tartalmazzák:

1. Az accusativus az $I - F_2(-t)$ viszonyában valamilyen localis (direktív, separativ, stb.) viszonyra megy vissza. A tárgy eredetében tehát a localis viszonyoknak jelentős szerepük van.
2. A belső tárgy a csoportokban egy olyan viszony, amely nem különül el élesen az eszközhatározótól. A tárgynak tehát van egy olyan formája, amely egy differenciálatlan jelentésviszonyt képvisel.
3. A csoportokban a tárgy mindig három elem (I, F_1 , F_2) kombinációján alapul. A tárgynak a funkciója közvetlenül abban mutatkozik meg, hogy egy F-et egy I-vel kapcsol össze. Ezzel azonban a tárgy lényegét

nem merítettük ki; ez csak a látszat. A tárgy funkciója: az I – F₁-et egységbe fogja valamely F₂-vel szemben:

$$\boxed{I + F_1} -t + F_2$$

Tehát a szinkrón összefüggések alapján a tárgyi viszony és a háromtagú szintaktikai szerkezetek szoros összefüggésére lehet következtetni.

Az utalások alapján most már rekonstruálható a kérdéses történeti folyamat. Tegyük fel: valamely I egy *a* főnévvel kapcsolódik össze *-t* jel alatt egy eredeti localis jelentésben (jel₁, pl. 'vhová'):

$$1. \quad I + a (-t (\text{jel}_1 = \text{'vhová'}))$$

Ha ez a sor egy újabb *b* főnévvel kapcsolódik össze – szintén localis jelentésben

$$2. \quad I + a (-t (\text{jel}_1 = \text{'vhová'})) + b (\text{loc.})$$

a *-t* eredeti jelentése (jel₁) elértelmetlenedik, egy újabb funkciót alakít ki (jel₂). A *-t* újabb funkciója (jel₂): az (I + *a*)-t egységbe fogja a *b*-vel szemben (*lexikalizáció*):

$$3. \quad I + a (-t (\text{jel}_1 > \text{jel}_2)) + b (\text{loc.})$$

A *-t* (jel₂) egyelőre csak olyan I-t és F-et képes egységbe foglalni, amelyek tartalmilag megfelelnek egymásnak (*szűkebbkörű lexikalizáció*). Ugyanez a folyamat más lexikai szerkezet mellett is lejátszódik. Például:

1. I + *b* (*-vel* (jel₁ = 'vhonnan'))
2. I + *b* (*-vel* (jel₁ = 'vhonnan')) + *c* (loc.)
3. I + *b* (*-vel* (jel₁ > jel₂)) + *c* (loc.)

Ahol a *-vel* eredeti funkciója (jel₁) localis separativ.

Az ábrázolt folyamatban két dolog fonódik össze egymással:

1. háromtagú szerkezetek inkább csak ott alakulhattak ki, ahol az első két tag szoros tartalmi összetartozása alapján egységbe vonható;
2. két tag szoros egységbe való összevonása a valóság tágabb összefüggéseinek a megragadásával (a háromtagú szintaktikai szerkezetek kialakulásával) párhuzamosan lehetséges.

A háromtagú szintaktikai szerkezetek kialakulásával egy rendkívül általános viszony jött létre: *-t/-vel* (jel₂). A *-t/-vel* (jel₂) eredetileg különböző tulajdonságú localis viszonyok általánosításán alapul:

$$-t (\text{jel}_1) \longrightarrow -t/-vel (\text{jel}_2) \longleftarrow -vel (\text{jel}_1)$$

A nyelv képessé válik az eredetileg igen különböző természetű viszonyokat egységes viszonyoknak felfogni. A *-t* (jel₂), *-vel* (jel₂) az adott mondatbeli összefüggésekben azonos funkciót tölt be. Ennek ellenére egyelőre egymással nem cserélhetők fel; a *-t* (jel₂) egy olyan lexikalizációt jelöl, amely eredetileg loc. d., a *-vel* (jel₂) olyan lexikalizációt jelöl, amely eredetileg loc. s. mozzanatra megy vissza. Vagyis az eredeti kéttagú lexikai és ezeknek megfelelő szintaktikai viszonyok még közvetlenül éreztetik jelentésüket a háromtagú szerkezetek alatt.

Az eddigi levezetésekben két sorhoz jutottunk:

$$\begin{array}{l} 1. \quad I + a (-t \text{ (jel}_2\text{)}) + b \text{ (loc.)} \\ \hline 2. \quad I + b (-vel \text{ (jel}_2\text{)}) + c \text{ (loc.)} \end{array}$$

A fejlődés következő foka, amikor a nyelv az előbb ábrázolt tényállást képes *b* (1. sor), illetőleg *c* (2. sor) felől megragadni. Pl. az alábbi mondatban:

leborotválja   *a haját*   *a fejről*

a tényállás egységét előbb úgy fejezem ki, hogy a *leborotvál-t* és a *haj-at* kapcsolom össze szoros egységbe a tárgy segítségével – a *fej-jel* szemben. A következő mondatban viszont

leborotválja   *a (hajtól) a fejét*

ugyanannak a tényállásnak az egységét már a *leborotvál* és a *fej* viszonyában fejezem ki közvetlenül. Ennek a fejlődésnek a során a tárgy hatóköre óriási mértékben kitágul; most már képessé válik a tartalmilag egymástól független elemek (I-k és F-ek) egységbe foglalására is. Létrejön a *tágabbkörű lexikalizáció*.

A *tágabbkörű lexikalizáció* kialakulásával például a 2. változásait az alábbiakban ábrázolhatjuk – egyelőre csak az I–*c* viszonyát véve tekintetbe:

$$\begin{array}{l} 2. \quad I + b (-vel \text{ (jel}_2\text{)}) + c \text{ (loc.)} \\ \quad \quad I + b (\quad \quad \quad) + c (-t) \end{array}$$

A *c* (loc. → *-t*) változása során az I – *b* viszonya is megváltozik: a *-vel* többé már nem a szűkebbkörű lexikalizáció jele. Jelzi: a *b* közvetítő szerepet tölt be az *I* és a *c* között, vagyis a mai eszközhatározóhoz kerül közel. Tehát:

$$I + b (-vel \text{ (jel}_2 > \text{ jel}_3\text{)}) + c (-t)$$

Ugyanakkor a *-vel* (jel₃) kialakulásával a kiinduló sor maga, az

$$I + b (-vel \text{ (jel}_2\text{)}) + c \text{ (loc.)}$$

is megváltozik. Ugyanis a *-vel* (jel₃) kialakulásával a *-t/-vel* (jel₂) egyensúlya megbomlik, a *-t* a szűkebbkörű lexikalizáció kizárólagos jelévé válik (*-t* (jel₃)).

Vagyis:

$$I + b (-vel (jel_2) > -t (jel_3)) + c (loc.)$$

Az újonnan kialakult két sor pedig a már ismert (1.) szerkezeti csoportot eredményezi:

$$I + b (-t (jel_3)) + c (loc.)$$

$$I + b (-vel (jel_3)) + c (-t)$$

Az eredményül kapott transzformációs csoport két, eredetileg egymástól független sor (1., 2.) szintaktikai viszonyainak a kombinációjából jött létre. Láttuk: a szűkebbkörű lexikalizáció szintjén a $-t (jel_2)$, $-vel (jel_2)$ funkciója egyenlő értékű, ennek ellenére nem cserélhetők fel egymással. A csoportok szintjén ez a helyzet megváltozik: például a $-vel (jel_2)$ -t (amely eredetileg separatív mozzanatból származik) a $-t (jel_3)$ váltja fel (amely eredetileg direktív mozzanatra megy vissza). A szűkebbkörű lexikalizáció maga egy nagyfokú általánosítás eredménye. A transzformációs csoportok pedig a már így, általánosítások során át létrejött magányos sorok további általánosulásán alapulnak.

A szinkrón összefüggések alapján egy történeti folyamatot rekonstruáltunk, amely történeti folyamat a maga részéről a feltételezett szinkrón folyamat hasonmása. Annak a logikának az alapja tehát, amely szerint a szinkrón rendszer összefüggéseit megállapítottuk, messzemenően a szinkrón formák történeti kialakulásában van.

3.1. Magányos sorok

Vannak olyan mondatok, amelyek semmiféleképpen nem hozhatók egy másik megfelelő mondattal transzformációs összefüggésbe. Például:

	(Az asszony)	beteszi	a kenyeret	a fiókba.
	(A kertész)	odatámasztja	a létrát	a falhoz.
(4.a)*	( )	I (tr.)	+ F ₁ (-t)	+ F ₂ (loc.)

vagy:

	(Az asztalos)	kihúzza	fogóval	a szeget.
	(A lány)	feltöri	kalapáccsal	a diót.
(4.b)	( )	I (tr.)	+ F ₁ (-vel)	+ F ₂ (-t)

* A 3. szerkezeti csoport később következik; lásd. 6. 3. (314. 1.).

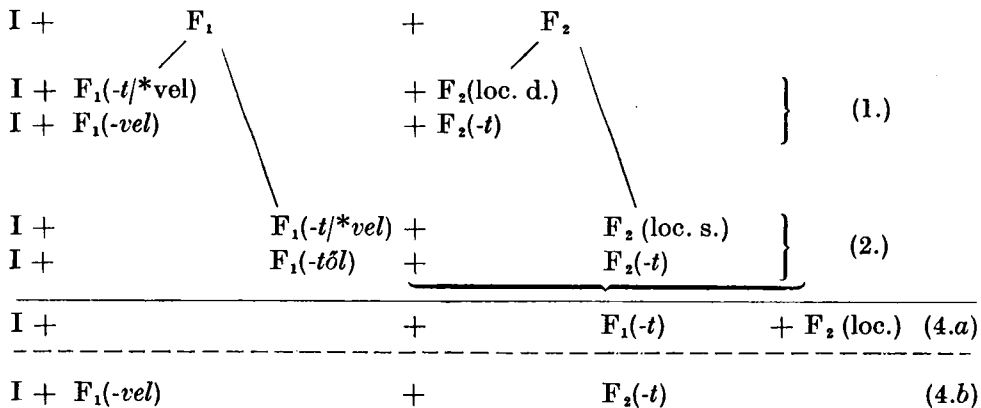
A felsorolt mondatokban az F_1 , illetőleg az $F_2(-t)$ az I-be sehohsem oldható fel, vagyis: I – F_1 , illetőleg $F_2(-t)$.

A magányos sorokkal kapcsolatban fontos megfigyelni a magányos sorokban az ige és a főnév tárgyi viszonya gyakran önállóan szerepel. A magányos sorok természetének tehát elsőrendűen a tárgy abszolút használata felel meg. A tárgy eszközhatározóval, stb. való kiegészülése esetleges.

3.2. A magányos sorok és a transzformációs csoportok egymáshoz való viszonya

A tárgy (acc. obj.) a magányos sorokban egyszerűen oda van állítva, mint egy olyan viszony, amely másik viszonyból nem vezethető le. Másfelől az acc. obj. a transzformációs csoportokban mint levezethető viszony van jelen. Ezért a magányos sorok a transzformációs csoportokat általában feltételezik, azokból vezethetők le.

A transzformációs csoportok és a magányos sorok viszonyát az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. ábra

4. A mondatformák rendszere és a tárgy

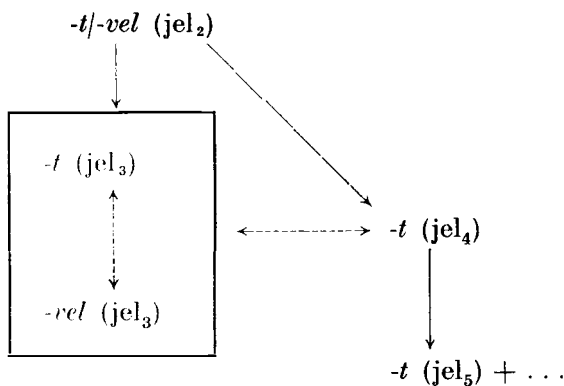
A transzformációs csoportok sorainak esetviszonyait vizsgálva a tárgyakban különbségeket találtunk: vannak általánosabb és kevésbé általános tárgyi viszonyok. A sorok egymásutánját a csoportokon belül ezeknek a különbégnek a felhasználásával határoztuk meg. A meghatározás alapja egy feltevés,

ami szerint a csoportokban a bonyolultabb sorok a kevésbé bonyolult sorokra mennek vissza. Így a transzformációs csoportok zárt rendszerét állapítottuk meg.

A csoportok így megállapított rendszerének utalásai alapján egy hipotetikus folyamatot következtettünk ki. A hipotetikus folyamat arra utalt, hogy a tárgy ma ismeretes formái egy olyan prototípusra mennek vissza, amelyen belül a tárgy és az eszközhatározó egyelőre nem válik szét egymástól. Ebből a differenciálatlan tárgyból a belső tárgy, az eszközhatározó csak az accusativus objectivus megjelenésével párhuzamosan szakadt ki. A belső tárgy pedig — a csoport viszonyai között — mutatis mutandis a tárgy prototípusának a folytatása.

Az accusativus a csoportok viszonyai között jön létre — de egyelőre csak a belső tárgyra vonatkoztatva van érvényben. Az accusativus objectivus a magányos sorokban szakad ki a transzformációs összefüggésekből, és válik újabb szerkezeti csoportosulások kiindulási pontjává.

A mondatformák rendszerének az alapja tehát a tárgy fejlődéselmélete. A tárgy fejlődéselmélete: a mondatformák egy általánosuló folyamaton belül fejlődnek ki történetileg. Ennek a fejlődésnek a gyújtópontjában a tárgy áll; a tárgy egyes funkciói ennek a fejlődési folyamatnak a csomópontjai. A mondatformák fejlődésének csomópontjai az alábbiakban foglalhatók össze:

A mondatformák rendszere tehát a tárgyi viszony fejlődéstengelyében állapítható meg.

A mondatformák fentebb ábrázolt rendszere túljut a befogadott rendszereken. Ugyanis: a csoportokon belül a sorok egymásutánját megállapítja; a transzformációs csoportokat összeköti egymással; és végül: a transzformációs csoportok és a magányos sorok szerves rendszerét építi ki. Feladatát csak egy új nyelvi sík felismerésével tudja megvalósítani. A mondatformák legátfogóbb összefüggéseit ebben a rendszerben a paradigmatis rendszer keretei biztosítják. Az új síkot paradigmatis-szintaktikai síknak nevezzük.

5.1. Pseudo-transzformációs csoportok

Vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat

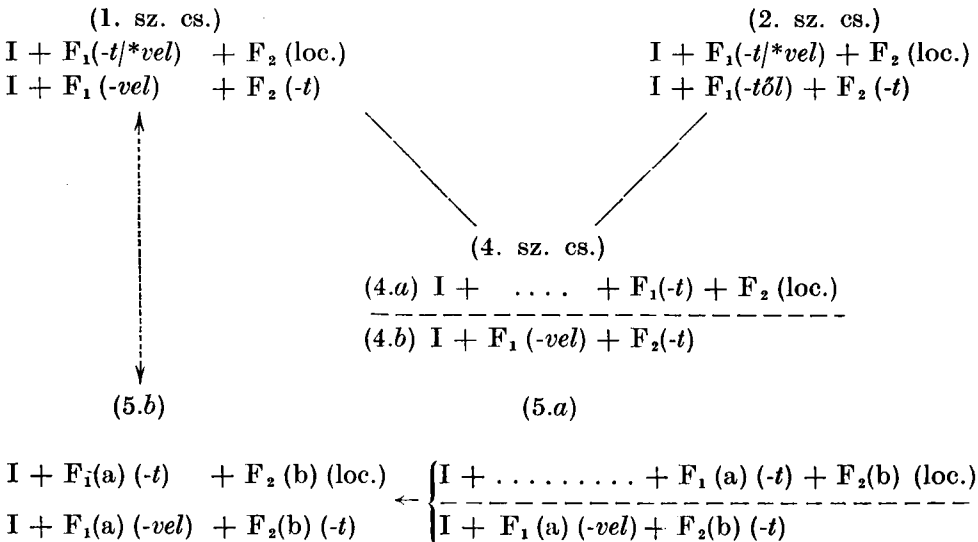
I	F ₁	F ₂
<i>rábízza</i>	<i>az ügy elintézését</i>	<i>a barátjára</i>
<i>megbízza</i>	<i>az ügy elintézésével</i>	<i>a barátját</i>

A kérdéses mondatok váltakozása *látszólag* nem különbözik a mondatok már ismert váltakozásától:

<i>ken</i>	<i>zsírt</i>	<i>a kenyérré</i>
<i>megkeni</i>	<i>zsírral</i>	<i>a kenyeret</i>

A részletesebb vizsgálat azonban a két váltakozás között lényeges különbségeket állapít meg.

A kérdéses mondatokban ugyanis sem az F₁ (*az ügy elintézése*) nem oldható fel az I-be (*rábíz*) az F₂ (*a barát*) vonatkozásában, sem megfordítva, az F₂ (*a barát*) nem oldható fel az I-be (*rábíz*) az F₁ (*az ügy elintézése*) vonatkozásában. Vagyis mind az I–F₁(-t), mind az I–F₂(-t) acc. obj. viszonyt képvisel. A mondatok eredetileg a 4. szerkezeti csoport keretei között jöttek létre egymástól függetlenül, majd utólag – az 1. szerkezeti csoport hatására viselkednek úgy, mintha transzformációs összefüggésekben állnának egymással. Vagyis:

2. ábra

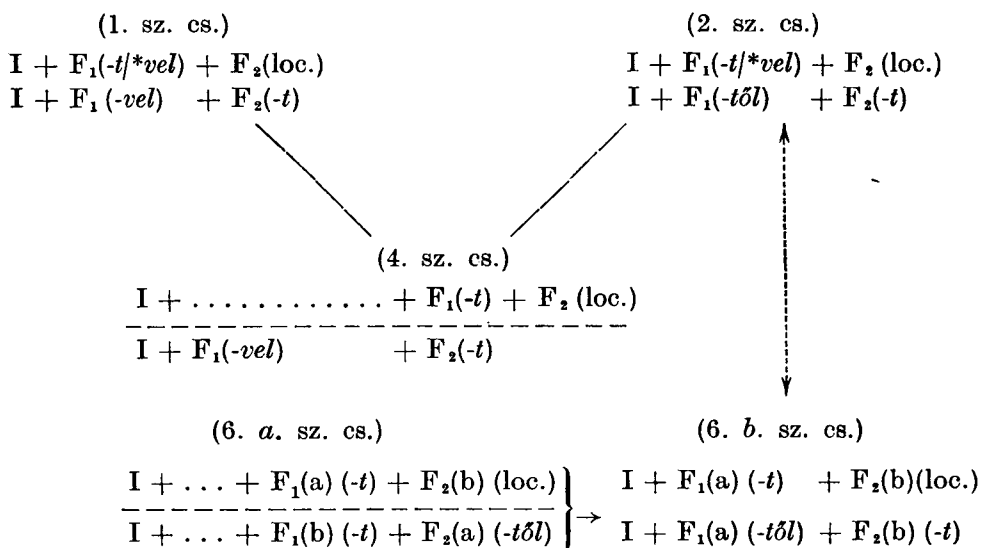
Hasonlóképpen a mondatok alábbi váltakozása

I	F ₁	F ₂
<i>eltiltja</i>	<i>a dohányzást</i>	<i>a betegtől</i>
<i>eltiltja</i>	<i>a dohányzástól</i>	<i>a beteget</i>

látszólag szerkezetileg teljesen azonos a mondatok már ismert váltakozásával:

<i>lenyesi</i>	<i>a gallyakat</i>	<i>a fákról</i>
<i>megnyesi</i>	<i>a gallyaktól</i>	<i>a fákat</i>

A kérdéses mondatokban azonban ismét sem az F₁ nem oldható fel az I-be az F₂ vonatkozásában, sem megfordítva. Vagyis I—F₁, illetőleg F₂(-t) = accusativus objectivus. A mondatok eredetileg a 4. szerkezeti csoport egyik sora szerint (4.a) jönnek létre — egymástól függetlenül. Majd utólag a 2. szerkezeti csoport hatására viselkednek úgy, mintha transzformációs viszonyban állnának egymással. Tehát:

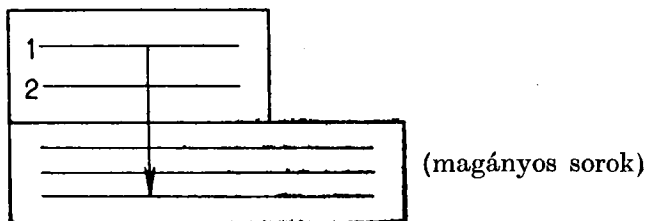
3. ábra

Az 1. és 2. szerkezeti csoportban a -t/*vel-nek a -vel-lel, illetőleg a -től-lel való váltakozása szerves. A belső tárgy, eszközhatározó, stb. egymást feltételezve szakadt ki a tárgy differenciálatlan prototípusából. Az 5.b-ben és a 6.b-ben a -t:-vel és a -t:-től váltakozás szerves. Azokat a csoportokat, amelyek sorai eredetileg a magányos sorok formáit követik, és csak utólag viselkednek úgy, mintha szerves váltakozásban állnának egymással, pseudo-transzformációs csoportoknak nevezzük.

5.2. A pszeudo-transzformációs csoportok és a formák rendszere

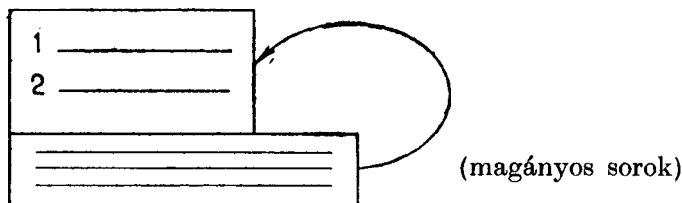
A fentiekben (1–4.) a mondatformák egy szükségszerű rendszerét építettük ki. A szükségszerűség alapja az a történeti folyamat, amelyben mind általánosabb formák jönnek létre. A szinkrón rendszer a maga összefüggéseiben csak mintegy utánozza azt a folyamatot, amelyen belül a formák történetileg kialakultak. A mondatformák történetileg meghatározott szükségszerű mozgását a következőképpen ábrázolhatjuk:

(1–2. transzf. csop.)

A mondatformáknak ezt a történetileg meghatározott, szükségszerű mozgását azonban egy ellentétes irányú mozgás keresztezi, a pszeudo-transzformációs csoportok mozgása. Mégpedig:

(1–2. transzf. csop.)

Ez a mozgás először jelentéktelennek tűnik; a pszeudo-transzformációs csoportok a valódi csoportokhoz képest a kivétel látszatát keltik.

Valójában a pszeudo-transzformációs csoportok mozgása sokkal jelentősebb, mint ahogyan az első pillanatban tűnik. Az igekötős szerkezetek vizsgálata azt mutatja, hogy a csoportok első és második sorában az igekötő gyakran különböző. Például:

rá-rakja

a szenet

a tűzre

meg-rakja

a szénnel

a tüzet

És ez arra utal, hogy az úgynevezett valódi transzformációs csoportok is, úgy, ahogyan ma előttünk állnak, másodlagosan jönnek létre magányos sorokból. Tehát pszeudo-transzformációs csoportok. Mindebből pedig következik: a

pszeudo-transzformációs csoportok először kivételnek tűnő jelensége csak világosabb formában tünteti fel azt az összefüggést, amely a magányos sorok és a transzformációs csoportok között *általában* fennáll. T.i azt, hogy a mai rendszerben a mondatformák logikus, történetileg szükségszerű rendszere gyakran egy, a történetivel ellentétes mozgáson át generálódik újra.

6. A részeshatározót tartalmazó mondatformák

6.1. A részeshatározó és a magányos sorok

Az accusativust tartalmazó sorokban gyakran egy részeshatározó is szerepel. Például:

<i>átengedi</i>	<i>a jövedelmét</i>	<i>a fiának</i>
<i>elküldi</i>	<i>a levelet</i>	<i>a barátjának</i>
<i>ad</i>	<i>egy órát</i>	<i>a fiának</i>

Az accusativus ezekben a mondatokban is tartalmilag egymástól független elemeket kapcsol össze; a tartalma: accusativus objectivus. A sorok formája:

$$I + F_1(-t) + F_2(-nek).$$

A kérdéses sor a transzformációs összefüggésekben nem vesz részt, az accusativus objectivuson át a transzformációs csoportok folytatása. Vagyis az $I + F_1(-t) + F_2(-nek)$ a fentebb meghatározott 4. szerkezeti csoport soraival vonható egy csoportba:

$$(4.) \quad \begin{array}{l} \text{(a) } \underline{I + \dots + F_1(-t) + F_2(\text{loc.})} \\ \text{(b) } \underline{I + F_1(-vel) + F_2(-t)} \\ \text{(c) } \underline{I + \dots + F_1(-t) + F_2(-nek)} \end{array}$$

6.2. A részeshatározó és a pszeudo-transzformációs csoportok

Az 5.1. pontban láttuk: a 4. szerkezeti csoport két különböző vagy ugyanazon sorát követő, eredetileg egymástól független mondatok másodlagosan pszeudo-transzformációs csoportot hoznak létre. Mármost gyakran azt tapasztaljuk, hogy — hasonlóképpen — a 4.c-t követő mondatok is a 4.a-t, illetőleg a 4.b-t követő mondatokkal pszeudo transzformációs-csoportokat eredményeznek. Például az alábbi mondatok

<i>megajándékozza</i>	<i>öngyűjtőjével</i>	<i>a barátját</i>
<i>ajándékozik</i>	<i>öngyűjtőt</i>	<i>a barátjának</i>

látszólag transzformációs összefüggésben állnak egymással. A tárgy azonban mindkét sorban accusativus objectivus; a csoport tehát csak másodlagosan jöhetett létre az alábbi két – eredetileg egymástól független – mondatból:

<i>megajándékozza</i>	+	<i>öngyújtóval</i>	+	<i>a barátját</i>
<i>ajándékozik</i>	+	.....	+	<i>öngyújtót</i>
			+	<i>a barátjának</i>

A mondatok által követett formák pszeudo-transzformációs csoportja tehát két mozzanat keretében jön létre:

$$(a) (7.a) \text{ I} + \text{F}(a)_1(-vel) + \text{F}(b)_2(-t) \tag{4.b}$$

$$\text{I} + \dots + \text{F}(a)_1(-t) + \text{F}(b)_2(-nek) \tag{4.c}$$

majd másodlagosan:

$$(b) (7.b) \text{ I} + \text{F}(a)_1(-vel) + \text{F}(b)_2(-t)$$

$$\text{I} + \text{F}(a)_1(-t) + \text{F}(b)_2(-nek)$$

A 4.c)-t követő mondatok pedig a 4.a)-t követő mondatokkal is képesek pszeudo-transzformációs csoportot létrehozni. Vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat:

<i>eltiltja</i>	<i>a dohányzástól</i>	<i>a beteget</i>
<i>megtiltja</i>	<i>a dohányzást</i>	<i>a betegnek</i>

Az accusativus értéke mindkét mondatban accusativus objectivus; a mondatok tehát eredetileg a 4. szerkezeti csoport két különböző, egymástól független sorát követik:

<i>eltiltja</i>	+	.....	+	<i>a beteget</i>	+	<i>a dohányzástól</i>
<i>el-/meg-tiltja</i>	+	.....	+	<i>a dohányzást</i>	+	<i>a betegnek</i>

Az egymással váltakozó mondatok formája két mozzanaton belül alakul ki:

$$(a) (8.a) \text{ I} + \dots + \text{F}(a)_1(-t) + \text{F}(b)_2(-tól)$$

$$\text{I} + \dots + \text{F}(b)_1(-t) + \text{F}(a)_2(-nek)$$

majd utólag másodlagosan:

$$(b) (8.b) \text{ I} + \dots + \text{F}(b)_1(-tól) + \text{F}(a)_2(-t)$$

$$\text{I} + \dots + \text{F}(b)_1(-t) + \text{F}(a)_2(-nek)$$

Hasonló a helyzet az alábbi mondatoknál is:

<i>tanítja</i>	<i>a fiút</i>	<i>némre</i>
<i>tanít</i>	<i>németet</i>	<i>a fiúnak</i>

Vagyis:

$$(9.a) \quad \frac{I + \dots + F(a)_1(-t) + F(b)_2(\text{loc.})}{I + \dots + F(b)_1(-t) + F(a)_2(-nek)}$$

majd:

$$(9.b) \quad \begin{array}{l} I + \dots + F(b)_1(\text{loc.}) + F(a)_2(-t) \\ I + \dots + F(b)_1(-t) + F(a)_2(-nek) \end{array}$$

Az 5.b) szerkezeti csoport egyes sorai csak olyan csoport alapján állnak össze egy csoporttá, amelyen belül a sorok szervesen összetartoznak. Ezt a következőképpen fejezhetjük ki:

$$(5.b) \quad \begin{array}{l} I + F(a)_1(-t) + F(b)_2(\text{loc.}) \\ I + F(a)_1(-vel) + F(b)_2(-t) \end{array} \supset \begin{array}{l} * [I + F(a)_1(-t/*vel) + F(b)_2(\text{loc.}) \\ I + F(a)_1(vel-) + F(b)_2(-t)] \end{array} (*5.b)$$

És ez a feltételezett csoport ténylegesen előttünk áll az 1. szerkezeti csoportban:

$$(1.) \quad \begin{array}{l} I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ I + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array}$$

A 6.b) szerkezeti csoport pedig hasonlóképpen csak egy olyan csoport alapján jöhetett létre, amelyen belül a sorok szerves összefüggésben állnak egymással. Ezt a következőképpen fejezhetjük ki:

$$(6.b) \quad \begin{array}{l} I + F(b)_1(-t) + F(a)_2(-tól) \\ I + F(b)_1(-tól) + F(a)_2(-t) \end{array} \supset \begin{array}{l} * [I + F(b)_1(-t/*vel) + F(a)_2(\text{loc.}) \\ I + F(b)_1(-tól) + F(a)_2(-t)] \end{array} (*5b.)$$

És a feltételezett csoport ténylegesen előttünk áll a 2. szerkezeti csoportban:

$$(2.) \quad \begin{array}{l} I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ I + F_1(-tól) + F_2(-t) \end{array}$$

Ezzel szemben a 7.b)-nek, illetőleg a 8.b)-nek megfelelő valódi transzformációs csoport közvetlenül nincs adva a szinkrón rendszerben. Viszont – fel kell tennünk – a kérdéses pseudo-csoportok csakis egy megfelelő valódi transzformációs csoporton alapulhatnak. Ezt a feltevésünket fejezhetjük ki úgy, hogy a 7.b), illetőleg a 8.b) egy hipotetikus csoporton nyugszik:

$$(7.b) \quad \begin{array}{l} I + F_1(-vel) + F_2(-t) \\ I + F_1(-t) + F_2(-nek) \end{array} \supset \begin{array}{l} * [I + F_1(-vel) + F_2(-t) \\ I + F_1(-t/*vel) + F_2(-nek)] \end{array}$$

$$(8.b) \quad \begin{array}{l} I + F_1(-tól) + F_2(-t) \\ I + F_1(-t) + F_2(-nek) \end{array} \supset \begin{array}{l} [I + F_1(-tól) + F_2(-t) \\ I + F_1(-t/*vel) + F_2(-nek)] \end{array}$$

A 2.3. pontban láttuk: a valódi transzformációs csoportok csak egy hipotetikus folyamat rekonstruálásával válnak érthetővé. Most azt látjuk:

gyakran a valódi transzformációs csoportok összefüggései is, amelyek a pszeudo-transzformációs csoportokhoz alapul szolgálnak, már csak rekonstruálhatók egy hipotetikus szerkezeti csoporttal.

Feltűnő: a hipotetikus csoportok első sora a valódi 1., illetőleg 2. transzformációs csoport második sorával azonos:

$$(1.) \quad \frac{I + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.)}{I + F_1(-vel) + F_2(-t)} \quad (*7.b) \quad \left[\frac{I + F_1(-vel) + F_2(-t)}{I + F_1(-t/*vel) + F_2(-nek)} \right]$$

illetőleg:

$$(2.) \quad \frac{I + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.)}{I + F_1(-töl) + F_2(-t)} \quad (*8.b) \quad \left[\frac{I + F_1(-töl) + F_2(-t)}{I + F_1(-t/*vel) + F_2(-nek)} \right]$$

Ez az összefüggés arra utal, hogy a $F_2(-nek)$ az 1., illetőleg a 2. transzformációs csoport kialakulása után jöhetett létre. Ennek az összefüggésnek a vizsgálatára a következő (6.3.) pontban kerül sor.

6.3. A részeshatározó és a valódi transzformációs csoportok

a)

A részeshatározó vizsgált jelentésében – közvetlenül – nem helyezhető el a transzformációs összefüggések közé. Az

$$\begin{array}{l} I + F_1(-vel) + F_2(-t) \\ I + F_1(-t) + F_2(-nek) \end{array}$$

alapul egy valódi

$$\begin{array}{l} I + F_1(vel-) + F_2(-t) \\ I + F_1(-t/*vel) + F_2(-nek) \end{array}$$

transzformációs csoportot tételez fel. Ez a csoport azonban már csak kikövetkeztethető, éppenúgy, mint ahogyan a valódi transzformációs csoportok alapját már csak egy hipotetikus folyamatban találjuk meg. Ugyanakkor vannak olyan részeshatározót tartalmazó sorok, amelyek – egy sajátos jelentésben – közvetlenül a transzformációs csoportok keretei közé illeszthetők be. Amit tehát a részeshatározóról fentebb elmondottunk, csak a szűkebb értelemben *vkinek* szempontjából érvényes; egyéb szerkezeti összefüggések a részeshatározó még egy régebbi rétegére utalnak.

Bizonyos részeshatározót tartalmazó sorokban az egyik F az I-be feloldható – a másik F vonatkozásában. Például az alábbi mondatokban:

I	F ₁	F ₂
<i>farag(ja)</i>	<i>(a) forgácsot</i>	<i>(a) fából</i>
<i>farag(ja)</i>	<i>(a) forgácsnak</i>	<i>(a) fát</i>

az F_1 (*forgács*) feloldható az I (*farag*) tartalmába – az F_2 (*fa*) vonatkozásában: *forgácsol(ja) (a) fát*. Megfordítva nem lehetséges: az F_2 nem oldható fel az I -be az F_1 vonatkozásában. Az $I - F_1 (-t)$ viszonya tehát egyenlő: $I - F_1 (-t/*vel)$ – belső tárgyi viszony; az $I - F_2 (-t)$ pedig = accusativus objectívus.

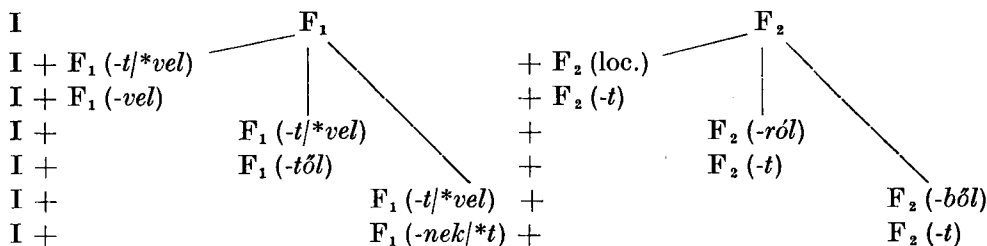
A belső tárgyval váltakozó részeshatározó egyelőre nem azonos a szűkebbkörű részeshatározóval; bizonyos vonatkozásokban a belső tárgyval váltakozó eszközhatározónak felel meg:

$$I - F_1 \left(\begin{array}{l} -t/*vel \\ -vel \end{array} \right) \cong I - F_1 \left(\begin{array}{l} -t/*vel \\ -nek \end{array} \right)$$

A belső tárgyval változó és az eszközhatározóval bizonyos vonatkozásokban egyenlő részeshatározó jele: $-nek/*t$. Az eredményül kapott valódi transzformációs csoport:

$$(3.) \quad \begin{array}{l} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (-ből) \\ I + F_1 (-nek/*t) + F_2 (-t) \end{array}$$

Az elmondottakból következik, hogy a részeshatározó vizsgált tartalma eredetileg a transzformációs csoportok keretei között alakulhatott ki.

A transzformációs csoportok – láttuk – különböző magányos sorokból általánosultak. A magányos sorokban a $-t$ -nek, $-vel$ -nek az eredetileg különböző localis jelentéseikkel ($-t$ (jel₁), $-vel$ (jel₁)) szemben egy újabb általános jelentésük alakult ki: $t/-vel$ (jel₂) – bár egyelőre nem cserélhetők fel egymással. A csoportokban pedig – egy újabb szabály szerint – a $-t$ (jel₂) és $-vel$ (jel₂) már helyettesítheti egymást. Most azt látjuk:

- a $-t$ (jel₂), $-vel$ (jel₂) mellett egy $-nek$ (jel₂)-vel is számolnunk kell;*
- a transzformációs csoportok kialakulásában a $-vel$ (jel₂) variánsaként a $-nek$ (jel₂) is részt vett – a $-t$ (jel₂)-vel váltakozva.

A $-nek/*t$ (= $-nek$ (jel₃)) a csoporton belül csak tartalmazza a szűkebb értelemben vett részeshatározónak ($-nek$ (jel₄)) a lehetőségét. A $-nek/*t$ -ből bizonyos

* Tehát az előzőekben kifejtett $-t/-vel$ (jel₂) pontosabban $-t/-vel/-nek$ (jel₂). A következőkben általában továbbra is $-t/-vel$ (jel₂)-ről beszélünk. Ugyanis ennek a differenciálatlan viszonynak a természetét elsősorban a $-t/-vel$ (jel₂)-ön mutattuk be.

feltételek mellett az I – F₂ vonatkozásában állt elő a részeshatározó – hasonlóan a -t (acc. obj.)-hoz.

Az

$$\begin{aligned}
 & I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (-b\acute{o}l) \\
 & I + F_1 (-nek/*t) + F_2 (-t)
 \end{aligned}$$

valódi transzformációs csoport alapján aztán a magányos sorokból is szekunder úton pszeudo-transzformációs csoportok állhatnak elő. Például az alábbi mondatokban:

<i>ácsol</i>	<i>kapufélfát</i>	<i>gerendából</i>
<i>ácsolja</i>	<i>kapufélfának</i>	<i>a gerendát</i>

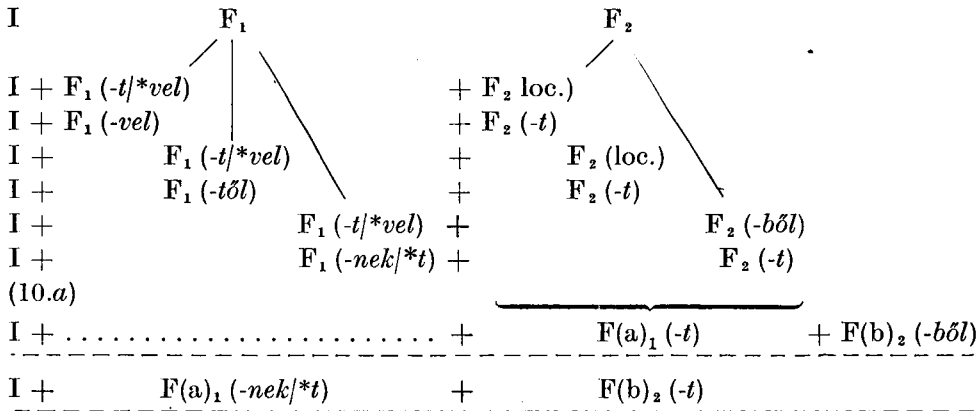
sem az F₁ nem oldható fel az I tartalmába az F₂ vonatkozásában:

„kapufélfázza a gerendát”;

sem az F₂ az F₁ vonatkozásában:

„gerendázza a kapufélfát”.

A fenti megfigyelésekből következik: mind az F₁ (-t), mind az F₂ (-t) accusativus objectivus viszonyában kapcsolódik az I-hez. Vagyis a két sor eredetileg egymástól függetlenül lép elő a magányos sorok csoportján belül:

majd utólag – a lexikai szerkezet megfelelése alapján – alkot pszeudo-transzformációs csoportot:

$$\begin{aligned}
 (10.b) \quad & I + F(a)_1 (-t) + F(b)_2 (-b\acute{o}l) \\
 & I + F(a)_1 (-nek/*t) + F(b)_2 (-t)
 \end{aligned}$$

A 10.b) szerkezeti csoport mindenestre csak a 3. szerkezeti csoporthoz viszonyítva jöhetett létre – a 10.a) szerkezeti csoportból.

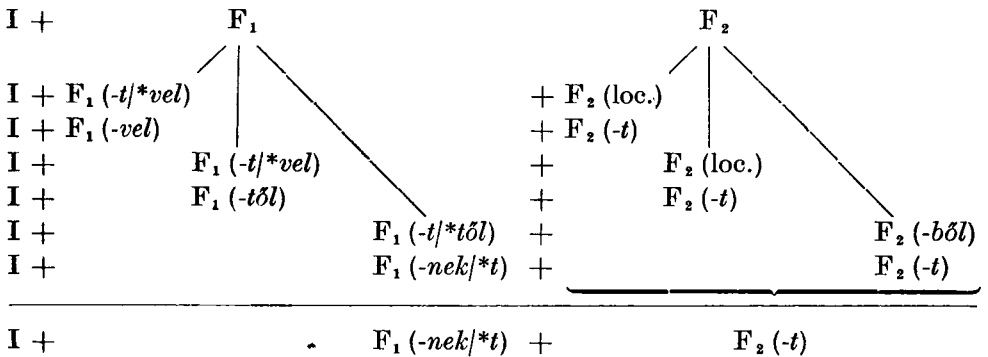
Sőt bizonyos részeshatározót tartalmazó magányos sorokat is csak akkor helyezhetünk el a formák rendszerében, ha a részeshatározót tartalmazó valódi transzformációs csoport folytatásának tekintjük őket. Például:

<i>kinevezi</i>	<i>igazgatónak</i>	<i>a barátját</i>
<i>tekinti</i>	<i>zseninek</i>	<i>a költőt</i>

közvetlenül kielemezhető formájában:

$$I + F_1 (-nek/*t) + F_2 (-t)$$

a rendszerben a következőképpen helyezhető el:

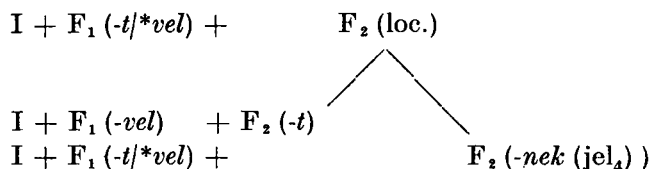

Vagyis a 6.1.-ben említett képlet (4.c) további alcsoportokra oszlik (α , β):

$$(4.c) \quad \begin{array}{l} \alpha) I + \quad \quad \quad F_1 (-nek/*t) \quad + F_2 (-t) \\ \beta) I + \quad \quad \quad \quad \quad \quad \quad + F_1 (-t) + F_2 (-nek) \end{array}$$

b)

A valódi transzformációs csoportok pólusain a belső tárgy és az accusativus objektívus helyezkedik el. A csoport mozgásának az értelme a lexikalizációs folyamat fejlődésében van: a $-t/*vel$ (= $-t$ (jel₃)), $-vel$ (jel₃) és a $-nek/*t$ (= $-nek$ (jel₃)) ennek a folyamatnak mintegy a mellékterméke. A $-nek$ (jel₄), tehát a részeshatározó fentebb (a) vizsgált tartalma, ezzel a folyamattal belsőleg – legalábbis közvetlenül nem függ össze. A transzformációs összefüggések között kialakult $-nek$ (jel₃) a $-nek$ (jel₄)-nek csak a lehetőségét tartalmazza; ez a lehetőség pedig az 1. és a 2. szerkezeti csoport keretében valósulhatott meg az $I - F_2$ viszonyában – egy történeti változás során:

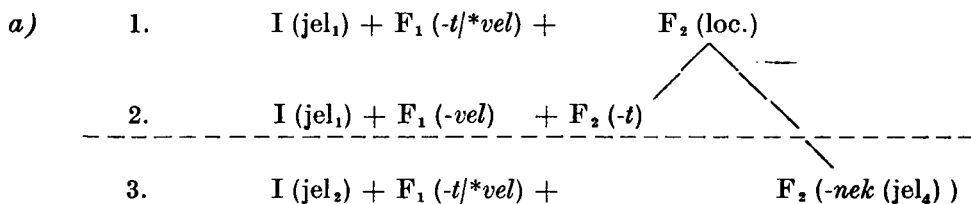

Az így kialakult sornak a helyzete azonban – a transzformációs összefüggéseket illetően – igen különböző lehet aszerint, hogy benne az I jelentése hogyan viselkedik:

Ha változatlan, akkor a három sor szoros transzformációs egységet alkot:

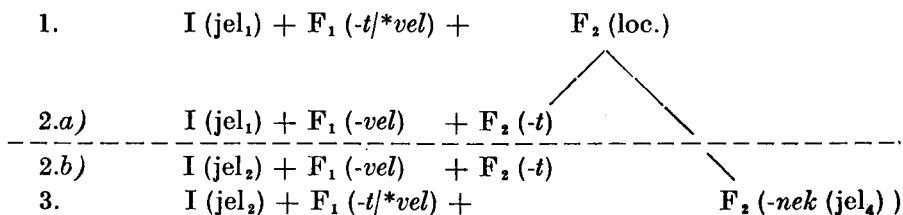
1. $I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.})$
2. $I + F_1(-vel) + F_2(-t)$
3. $I + F_1(-t/*vel) + F_2(-nek)$

Ha jelentésváltozáson megy át, akkor két megoldás lehetséges:

ebben az esetben a harmadik sor mint magányos sor működik tovább;

b) a 3. sorban az I jelentése megváltozik, de egyidejűleg a 2. sor I-jének a jelentése is; a 2. és a 3. sor koextenzív. A 2. és 3. sor az 1. sortól elszakad, önálló csoportot alkot:

A mondottakból kiderül, hogy az $F_2(\text{loc.}) \rightarrow F_2(-nek(\text{jel}_4))$ történeti változás, majd a transzformációs csoportok átrendeződése a lexika lényeges változásai-val jár együtt. Mindezek a változások pedig a részeshatározót tartalmazó soroknak a valódi transzformációs csoportokhoz való viszonyát erősen elhomályosítják.

A tárgy (belső tárgy, accusativus objectivus) és az eszközhatározó a csoport keretein belül alakul ki; a csoport két sora csak az egymáshoz való

viszonyon belül válik a valóság megragadásának nyelvi eszközévé. A részeshatározót (-nek (jel₄)) tartalmazó sor csak annyiban alkot a csoport valamely sorával egy újabb csoportot, amennyiben azzal – a valóság tükrözését illetően – koextenzív. A következő feladat lenne konkrétan meghatározni, milyen feltételek mellett koextenzív a részeshatározót tartalmazó sor valamely csoport második sorával. A részeshatározó – mai formájában – a transzformációs összefüggések közé a pszeudo-transzformációs csoportok kialakulásával párhuzamosan illeszkedett be.

B) IMPLICIT ÉS ANORGANIKUSAN BŐVÜLT MONDATOK

7.1. Implicit mondatok

A transzformációs csoportban a történeti kialakulásnak megfelelően szinkronikusan minden viszony kölcsönösen feltételezi egymást. Például:

$$\left[\begin{array}{ccc} [I \longleftrightarrow F_1 (-t/*vel) \longleftrightarrow F_2 (loc.)] \\ \downarrow \qquad \qquad \qquad \downarrow \\ [I \longleftrightarrow F_1 (-vel) \longleftrightarrow F_2 (-t)] \end{array} \right]$$

Ennek ellenére a beszédaktusainkban a soroknak gyakran csak egy töredéke áll előttünk. Például:

(Az asszony) behabarja a levest.

Ez a mondat azonban csak a teljesebb

(Az asszony) behabarja $\sqrt{vmivel}$ a levest

sorhoz képest, mint implicit változat van érvényben. A teljesebb soron át pedig egy másik teljes sort tételez fel, amellyel transzformációs összefüggésben áll:

(Az asszony) behabarja a tejfelt a levesbe.

A kérdéses mondat formális összefüggéseit az alábbiakban ábrázolhatjuk:

$$(1. \text{ sz. cs.}) \left[\begin{array}{cc} [I \quad F_1 (-t/*vel) & F_2 (loc.)] \\ [I \quad F_1 (-vel) & F_2 (-t)] \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [I \quad F_2 (-t)]_{\text{impl.}}$$

Hasonlóképpen az alábbi mondat

(A kertész) lenyesi a fákat

a következő teljes mondatot tételezi fel közvetlenül:

(A kertész) meg-/le-nyesi $\sqrt{a\text{ gallyaktól}}$ a fákát.

A teljes mondaton át pedig közvetve egy másik mondatot:

(A kertész) lenyesi a gallyakat a fákról.

A kérdéses mondat formális összefüggései:

$$\begin{array}{ccc} \left[\begin{array}{cc} [I & F_1 (-t/*vel) & F_1 (loc.)] \\ [I & F_2 (-tól) & F_2 (-t)] \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [I & & F_2 (-t)]_{impl.} \end{array}$$

A felhozott példákhoz hasonlóan minden csoportból és magányos sorból hozhatók létre implicit változatok. Az implicit formák a nyelv zártabb összefüggéseinek a perifériáján helyezkednek el.

7.2. Implicit formák és a nyelvi rendszer

Az implicit formák a rendszerben ábrázolhatók úgy, mint amelyek a transzformációs csoportok köréhez tartoznak. Másfelől, láttuk, a magányos sorok természetének, bár kiegészülhetnek, elsődlegesen az abszolút használat felel meg. A transzformációs csoportok sorainak implicit változatai pedig értelmezhetők úgy is, mint abszolút használatú magányos sorok. Ebből, a rendszer belső összefüggéseit illetően következik: a transzformációs csoportok sorainak implicit változatai a magányos sorokat feltételezik. Vagy másféleképpen: a transzformációs csoportok bizonyos viselkedése (implicit megjelenése) a formák transzformációs csoportokat meghaladó szintjét feltételezi.

A pseudo-transzformációs csoportoknál láttuk, bizonyos sorok tulajdonképpen vizsgálhatók úgy is, mint transzformációs alakulatok, és úgy is, mint magányos sorok. Az implicit soroknál ugyanezt látjuk: ugyanaz a forma bizonyos szempontból értelmezhető úgy is, mint sajátos transzformációs sor, és értelmezhető úgy is, mint magányos sor. A formák tömegében tehát egyfelől állandóan éles határokat húzunk meg, másfelől ezeknek a határoknak a merevségét szüntetjük meg, kimutatva, hogy az elhatárolt területek állandóan átlépnek egymásba. Ugyanazok a formák tehát mintegy kaleidoszkópszerűen hol az egyik, hol a másik alakzat részeként állnak előttünk. Ugyanakkor, amikor az előzőleg megállapított formák utólag átlépnek egymásba, ezzel a megállapított formák érvénye nem szűnik meg. Ellenkezőleg: csak a

forma valóságos létezését mutatjuk be, miközben a határ meghúzásával előállt megmerevítés megszűnik.

Az implicit szerkezetek a teljes sorokhoz képest töredékes, rendhagyó alakulatok. Az implicit formák töredékes jellege viszont csak a rendszer összefüggéseinek feltárása után derülhet ki. A rendszerhez viszont általában a töredékek kiegészítésével jutunk el. A formák rendszere tehát két ellentétes mozzanatban tárul fel: a kiegészítéseken át egy szoros, ideális rendszerhez jutunk el, majd a töredékekhez fordulva állapítjuk meg a töredékeknek *mint töredékeknek* a szabályát. A nyelvben a töredékek szerepe óriási. Így a szoros rendszer elsődlegesen tulajdonképpen mint a töredékek szabálya létezik, működik.

8.1. Anorganikusan bővült mondatok

A mondatok meghatározott szakaszai transzformációs összefüggésbe hozhatók egy másik megfelelő mondattal. Vizsgáljuk most már meg az alábbi mondatot:

1	2	3	4	5
(Az asszony)	ken	vajat	a kenyérre	késsel.

Az 1–4 transzformációs összefüggésbe hozható egy másik mondattal:

1	2	3	4
(Az asszony)	keni	vajjal	a kenyeret.

A *késsel* azonban semmi körülmények között nem vonható be a transzformációs összefüggések közé. Az 1–4 – amint láttuk – transzformációs alapon szerves egységet alkot; az 5 transzformációs szempontból anorganikusan kapcsolódik a mondathoz.

Az eddig tárgyalt valódi transzformációs csoportok és (magányos sorok) kiegészíthetők valamely újabb főnévvel anorganikus úton egy eszközhatározó, részeshatározó vagy localis eset viszonyában. Például:

(Az asszony)	ken	szírt,	a kenyérre	}	késsel a fiának bőgréből
(Az asszony)	keni	szírral	a kenyeret		

Vagyis:

$$\left\{ \left[\begin{array}{l} [I + F_1 ((-t/*vel) + F_2 (loc.))] \\ [I + F_1 (-vel) + F_2 (-t)] \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} F_3 (-vel) \\ F_3 (-nek) \\ F_3 (loc.) \end{array} \right]_{anorg.} \right\}$$

Hasonlóképpen:

(A kertész) lenyesi a gallyakat a fákról
 (A kertész) megnyesi a gallyakatól a fákat fűrészszel|a gazdának| létráról

$$\left\{ \left[\begin{array}{l} [I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.)] \\ [I + F_1 (-tól) + F_2 (-t)] \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} F_3 (-vel) \\ F_3 (nek) \\ F_3 (ról) \end{array} \right]_{anorg.} \right\}$$

Az anorganikus összefüggésekre éppen az jellemző, hogy nem vonhatók be a transzformációs összefüggések közé. A nyelv zártabb, szorosabb rendszerében a kiszakadás a transzformációs összefüggések közül a magányos sorokon belül történik meg. Vagyis az anorganikusan bővült sorok minden bizonnyal csak azután jöhetnek létre, miután a magányos sorok maguk létrejöttek.

8.2. Anorganikusan bővült implicit sorok

Az implicit mondatok és az anorganikusan bővült mondatok gyakran keresztezik egymást. Vizsgáljuk meg például az alábbi mondatot:

1	2	3	4
(Az asszony)	bahabarja	a levest	a betegnek.

Az 1–3 az alábbi teljes sor implicit változata:

(Az asszony) bahabarja $\sqrt{vmivel}$ a levest.

És a teljes soron át egy másik sort tételez fel:

(Az asszony) behabar vmit a levesbe.

A 4 pedig anorganikusan kapcsolódik a transzformációs csoportot alkotó összefüggésekhez.

A kérdéses mondat szerkezeti összefüggéseit a következőképpen ábrázolhatjuk:

$$\left[\begin{array}{l} [I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.)] \\ [I + F_1 (vel) + F_2 (-t)] \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \{ [I + \sqrt{F_1 (-vel)} + F_2 (-t)]_{impl.} + F_3 (-nek)_{anorg.} \}$$

Hasonlóképpen az alábbi mondat

(A kertész) lenyesi a fákat metszőollóval.

a formák alábbi összefüggésén alapul:

$$\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} \text{I} + \text{F}_1 (-t/*vel) + \text{F}_2 (\text{loc.}) \\ \text{I} + \text{F}_1 (-t\delta l) + \text{F}_2 (-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \left\{ \left[\text{I} + \sqrt{\text{F}_1 (-t\delta l)} + \text{F}_2 (-t) \right]_{\text{impl.}} + \text{F}_3 (-vel)_{\text{anorg.}} \right\} \end{array}$$

8.3. Az anorganikusan bővült sorok és a nyelvi rendszer

Bizonyos bővítmények a transzformációs összefüggésekhez képest anorganikusak, nem vesznek részt a transzformációs csoportok organikus összefüggéseiben. Másfelől nyilván az illetéknéppen anorganikusan bővült sorok is valamiképpen szervesen épülnek bele a rendszerbe. Kérdés, hogyan.

Az anorganikus bővítményekre (-vel, -nek, loc._{anorg.}) jellemző, hogy nem vonhatók be a transzformációs összefüggések közé. A -vel, stb. viszont a szorosabb (transzformációs) rendszer keretei között a magányos sorokban szakad ki. A -vel, stb. a transzformációs keretek között szintaktikailag és memoriálisan függ össze a többi esettel:

$$\begin{array}{ccccc} \text{I} & \longleftrightarrow & \text{F}_1 (-t/*vel) & \longleftrightarrow & \text{F}_2 (\text{loc.}) \\ & & \updownarrow & & \downarrow \\ \text{I} & \longleftrightarrow & \text{F}_1 (-vel) & \longleftrightarrow & \text{F}_2 (-t) \end{array}$$

A magányos sorokban viszont a tárgy, stb. szintaktikailag is elszigetelődik a többi esettől; lásd a tárgy abszolút használatát. Másfelől a transzformációs összefüggések megszűnése a memoriális összefüggések megszakadásával is egyenlő. Vagyis a -t/*vel: -vel, stb. váltakozás megszűnik. Az anorganikusan bővült sorok kialakulása tehát a szintaktikailag laza viszonyokon alapuló magányos sorokat előfeltételezi. A magányos sorokban egymástól izolálódó -vel, stb. válik le a magányos sorokról és kapcsolódik lazán az organikusan szorosan összetartozó viszonyokból felépülő sorokhoz. Vagyis:

$$\left[\begin{array}{l} \text{I} + \text{F}_1 (t/*vel) + \text{F}_2 (\text{loc.}) \\ \text{I} + \text{F}_1 (-vel/-nek/*t/-t\delta l) + \text{F}_2 (-t) \end{array} \right] + \text{F}_3 (-vel, -nek/*t, -nek, \text{loc.})_{\text{anorg.}} \leftarrow$$

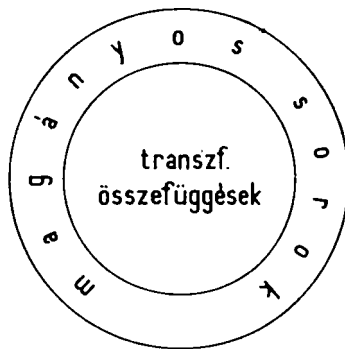
$\text{I} + \text{F}_1 (-vel)$	$+ \text{F}_2 (-t)$
$\text{I} + \dots\dots\dots$	$+ \text{F}_1 (-t) + \text{F}_2 (\text{loc.})$
$\text{I} + \text{F}_1 (-nek/*t)$	$+ \text{F}_2 (-t)$
$\text{I} + \dots\dots\dots$	$+ \text{F}_1 (-t) + \text{F}_2 (-nek)$

Az elmondottakból következik:

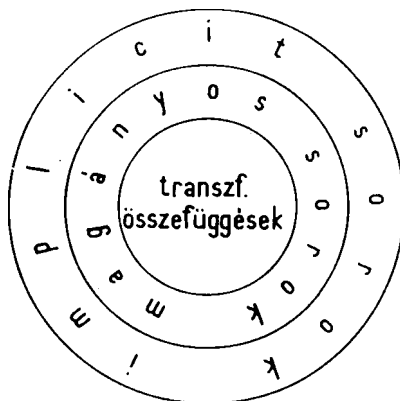
- (1) Előbb magán a szoros rendszeren belül kellett a viszonyoknak – szervesen – meglazulni ahhoz, hogy a transzformációs, stb. sorok lazán egy újabb viszonyban – szervesen – kiegészülhessenek.
- (2) A rendszer a mind általánosabb sorok egymásutánján alapul. De ha a sorok az általánosulásban elérnek egy bizonyos szintet, visszahatnak azokra a sorokra, amelyekből kialakultak.
- (3) Szervesen a formák teljesítménye növekszik, a valóság mind átfogóbb összefüggéseit képesek megragadni. De az általánosulásnak ez a szerves növekedése mechanikusan a rendszer minden szintjén visszahat a szintet megelőző fázisokra. A megelőző fázisok terjedelmükben (a valóság összefüggéseit illetően) mechanikusan követik a formák általánosulásának szerves növekedését.

9. A nyelvi rendszer magva

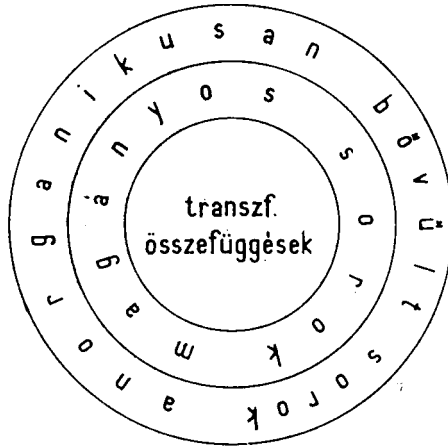
A nyelvi rendszer legszorosabb, legzártabb összefüggései a transzformációs és a paradigmatico-szintaktikai összefüggések. Ezek az összefüggések alkotják a nyelvi rendszer magvát:

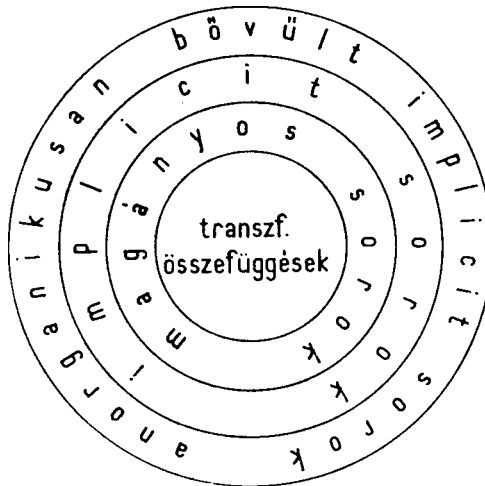
A nyelvi mag körül helyezkednek el az implicit formák:

Az anorganikusan bővült sorok *részben* a magányos sorok körül helyezkednek el:

Részben az implicit sorok körül:

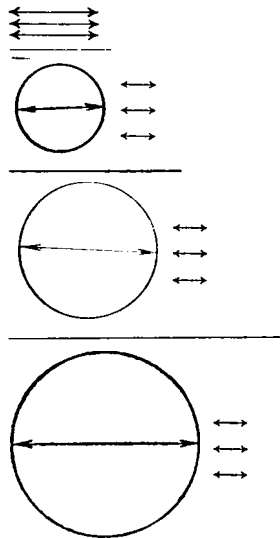

10. A mondatformák rendszere és a valóság

A formák rendszerében a szintaxis kitágulása valósul meg. Ez a folyamat mindenekelőtt a tárgyi viszony fejlődéséből olvasható le. A tárgy prototípusa eleve egy általánosulás eredménye: a nyelv képessé válik eredetileg igen különböző természetű viszonyokat mint azonos viszonyt felfogni. Ez az általánosulás ugyanakkor a valóság tágabb összefüggéseinek a megragadásával (a háromtagú szintaktikai szerkezetek kialakulásával) halad párhuzamosan. A formák

további fejlődését is – az eredendően általánosuláson alapuló – tárgyi viszony további általánosulása jellemzi, amely ugyanakkor a tükrözött valóság terjedelmének kiszélesedésével halad párhuzamosan. Vagyis a tárgy tartalmának mélysége és a tárgyat tartalmazó sorok valóságösszefüggéseinek terjedelme feltételezik egymást. A tárgy fejlődési folyamatát – a localis viszonyokat

-val, a tárgy általánosuló viszonyát -val jelölve – az alábbiakban ábrázolhatnánk:

A formarendszer fejlődése tehát: a különböző localis viszonyok egy általános viszonyban való általánosulása, ennek újabb localis mazzanatokkal való kiegészülése, majd újabb általánosulása, majd újabb kiegészülése. (Pl. a csoport meghatározott lexikai viszonyai között létrejön egy újabb viszony. Majd az új viszony a lexikai viszonyokról leválva újabb lexikai szerkezet kiindulásává válik.) A formarendszer kitágulása mögött tehát a formák által tükrözött valóság kitágulása áll.

A vázolt folyamat a formák transzformációs csoportok → magányos sorok mozgására érvényes. A pseudo-transzformációs csoportok viszont már arra utalnak, hogy az újabban elért szintek alapján a korábbi szintek is átalakulnak. Ez annyit jelent, hogy olyan valóságösszefüggéseket is, amelyek bizonyos tükrözésére – tartalmilag – már egy egyszerűbb alakulat is képes, a fejlettebb szintek szerint (akár „ugyanazzal” az egyszerűbb alakulattal is) egy magasabb jelentésszinten ábrázolunk. (Pl. valamely tényállás az I – F (-t/*vel) viszonyával tükrözhető. Mégis a pseudo-transzformációs szinten ugyan-

ezt a tényállást elsőrendűen mint accusativus objectivusos viszonyt ábrázoljuk.) Vagyis a természeténél fogva egyszerű viszonyokat is – a természeténél – általánosabb módon tükrözöm. Ebben a folyamatban a nyelvi rendszer mint tevőleges eszköze mutatkozik meg annak, hogy a magánvaló dolgokat emberi dolgokká alakítsuk át. Itt a nyelv mint az ember tevőleges eszköze nyilvánul meg – a tükrözésben.

C) HOMOSZINTAKTIKAI SZERKEZETEK

1. A homoszintaktikai szerkezetek fogalma és típusai

Gyakran a közvetlen elemzés szerint két mondat ugyanazon a formán alapul. A fenti szerkezeti összefüggések alapján azonban kiderül, hogy ez csak látszat; a látszólag azonos forma két különböző formára vezethető vissza. Ezeket a formákat, amelyek a mondatok közvetlen elemzése során tárulnak fel, és amelyek a rendszer tágabb összefüggései alapján két különböző formának bizonyulnak, homoszintaktikai formáknak nevezzük. Az alábbiakban a homoszintaktikai formák tipikus eseteit vesszük sorra, és a belőlük adódó problémákat fejtsük ki részletesen.

1. Ugyanazon transzformációs csoport különböző sorainak implicit változatai – látszólag – összeesnek

Vizsgáljuk meg például az alábbi mondatokat:

1. *A fiú dobálja a köveket.*
2. *A fiú dobálja a barátját.*

Intuitíve érezzük a két szintagma

- dobálja – a köveket (1.)*
dobálja – a barátját (2.)

által képviselt viszony különbségét; de ezt az érzést megmagyarázni nem könnyű. Nem könnyű annál is inkább, mivel a különbség tulajdonképpen nincs is közvetlenül adva a kifejezésben. A két mondat látszólag azonos mondatformát követ:

F_1 (nom.) + I (tr.) + F_2 (acc.)

A meghatározás nehézségére utal, hogy a múlt században például Th. Rumpel egy szintaktikai elmélet alapján arra a következtetésre jutott:

A kétféle accusativus szintaktikai funkciójában nincs különbség – az accusativus általában az ige közvetlen kiegészítésének eszköze.

A különbség amit érzünk, a lexikából ered – szintaktikai szempontból irreleváns.

A különbség azonban a két mondat szerkezete között – ha a lehetséges kiegészítéseket és azok transzformációs összefüggéseit tekintetbe vesszük – revelálódik. A két mondat a következőképpen egészíthető ki:

1. *A fiú dobálja a köveket* $\sqrt{\text{a barátjához, stb.}}$
2. *A fiú dobálja* $\sqrt{\text{a kövekkel, stb.}}$ *a barátját.*

Az eredményül kapott mondatok formái:

1. $F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t) + \sqrt{F_3(\text{loc.})}$
2. $F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + \sqrt{F_2(-vel)} + F_3(-t)$

Vagyis „ugyanazt” a formát az 1. mondat esetében egy másik mondatformából vezettük le, mint a 2. mondat esetében; a látszólag azonos formának a helye a mondatformák rendszerében nem ugyanaz:

- $$\begin{array}{c}
 1. F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t) + \sqrt{F_3(\text{loc.})} \\
 \quad \quad \quad \quad \quad \quad \quad \downarrow \\
 F_1 + I(\text{tr.}) + F_2(-t) \\
 \quad \quad \quad \quad \quad \quad \quad \uparrow \\
 2. F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + \sqrt{F_2(-vel)} + F_3(-t)
 \end{array}$$

A két konkrét mondat alapját képező forma:

$$F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t)$$

– mint ugyanazon transzformációs csoport két különböző mondatformájának implicit változata – csak közvetlenül tűnik azonosnak. A két konkrét mondat közvetlen alapját képező forma a formák rendszerében kétértelműnek bizonyul (szerkezeti homonímia), és a bennük levő kétértelműség a formák rendszere alapján oldódik meg.

A transzformációs összefüggések alapján a két tárgy közötti különbség világossá válik:

az $I - F_2(-t)$ egy $I - F_2(-vel)$ -lel váltakozik:
 $I - F_2(-t: -vel)$;

az $I - F_3(-t)$ viszont egy $I - F_3(\text{loc.})$ -sal:
 $I - F_3(-t: \text{loc.})$.

A transzformációs összefüggések figyelembevételével beigazolódik, hogy a két tárgy különbsége szintaktikai természetű. Továbbá beigazolódik: az az érzésünk, hogy a két tárgy tartalma különböző, objektív.

2. Ugyanazon transzformációs csoport egyik explicit sora és ugyanazon sorának anor- ganikusan bővült implicit változata – látszólag – összeesik

Vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat:

1. Az *asszony*   *keni*   *zsírral*   *a kenyeret.*
 2. Az *asszony*   *keni*   *késsel*   *a kenyeret.*

A két mondat közvetlenül ugyanazt a formát követi:

$$F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + V_3 (-t).$$

És előállhat a látszat:

A két eszközhatározó ugyanazt a viszonyt jelöli: általában a cselekvés eszközt; a különbség pedig, amit érzünk, a lexikai elemek (*zsír* : *kés*) jelentéséből fakad.

A tágabb formális összefüggések azonban a látszatra ismét rácáfolnak. Ugyanis az első (1.) mondat egy másik megfelelő mondattal képes váltakozni:

Az asszony   keni   a zsírt   a kenyérré.

úgy, hogy minden tagja transzformációs összefüggésekben vesz részt. Vagyis:

$$\begin{aligned} F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) &+ F_3 (-re) \\ F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) &+ F_3 (-t) \end{aligned}$$

Ezzel szemben a 2. mondatnak csak az egyik része – bizonyos kiegészítéssel – illeszthető be a transzformációs összefüggések közé:

Az asszony   keni $\sqrt{\text{vmivel}}$ a kenyeret.

És így az alábbi mondat (implicit) transzformációs változatának számít:

Az asszony   ken   vmit   a kenyérré.

Vagyis:

$$\begin{aligned} F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + \sqrt{F_2 (-\text{vel})} &+ F_3 (-t). \\ F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) &+ F_3 (\text{loc.}) \end{aligned}$$

Míg a *késsel* semmi körülmények között nem vonható be a transzformációs

összefüggések közé. Vagyis a 2. mondat eszközhatározója (*késsel*) csak utólag kapcsolódik lazán a transzformációs szempontból szorosabb egységet alkotó implicit sorhoz:

$$\{[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + \sqrt{F_2(-vel)} + F_3(-t)] + F_4(-vel)\}$$

Az első és a második mondat esetében tehát látszólag ugyanaz a forma két különböző formából vezethető le:

$$\begin{array}{c} [F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-vel) + F_3(-t)] \\ \downarrow \\ [F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-vel) + F_3(-t)] \\ \uparrow \\ \{[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + \sqrt{F_2(-vel)} + F_3(-t)] + F_4(-vel)\} \end{array}$$

Pontosabban:

$$\begin{array}{c} \left[\frac{F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-vel)}{F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t)} + \frac{F_3(-t)}{F_3(-re)} \right] \\ \downarrow \\ F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-vel) + F_3(-t) \\ \uparrow \\ \left\{ \left[\frac{F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t)}{F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + \sqrt{F_2(-vel)} + F_3(-t)} + \frac{F_3(-re)}{F_3(-t)} \right] + F_4(-vel) \right\} \end{array}$$

Vagyis: a két mondat végső alapja egy transzformációs csoport ugyanazon sora. De: az első mondat esetében a transzformációs szempontból teljes forma; a második mondat esetében az előbbi forma implicit változata plusz egy – transzformációs szempontból – anorganikus eszközhatározó.

A különbség a két eszközhatározó között tehát nem csak a *zsr* és a *kés* lexikális különbségéből származik; a különbség formális alapokra helyezhető.

3. Valamely transzformációs csoport egyik explicit sora és a másik sorának anorganikusan bővült implicit változata formailag – közvetlenül – fedik egymást

1. *Az asszony behabarja a tejfellel a levest.*
2. *Az asszony átszúrja az ujjával a tüt.*

$$F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-vel) + F_3(-t)$$

Végezzük el a transzformációs keretek közé vonható kiegészítéseket, és állapítsuk meg a transzformációs változatokat:

- 1.a) *Az asszony behabarja a tejfellel a levest.*
 1.b) *Az asszony behabarja a tejfelt a levesbe.*
-

- 1.a) $[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-\text{vel}) + F_3(-t)]$
 1.b) $[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t) + F_3(\text{loc.})]$

- 2.a) *Az asszony átszúrja a tút $\sqrt{\text{a szöveten}}$ – az ujjával.*
 2.b) *Az asszony átszúrja a túvel a szövetet.*
-

- 2.a) $\{[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + V_2(-t) + \sqrt{F_3(\text{loc.})}] + F_4(-\text{vel})\}$
 2.b) $[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-\text{vel}) + F_3(-t)]$

Vagyis:

- 1.a) $[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-\text{vel}) + F_3(-t)]$
 $\downarrow$
 $[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-\text{vel}) + F_3(-t)]$
 $\uparrow$
 2.a) $\{[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t) + \sqrt{F_3(\text{loc.})}] + F_4(-\text{vel})\}$

Vagy megfordítva:

1. *Az asszony beszúrja a tút a szövetbe.*
 2. *Az asszony behabarja a levest a csészéből.*
-

$$F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t) + F_3(\text{loc.})$$

A szükséges transzformációs keretek közé vonható kiegészítések elvégzésével:

- 1.a) *Az asszony beszúrja a tút a szövetbe.*
 1.b) *Az asszony átszúrja a túvel a szövetet.*
-

- 1.a) $[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t) + F_3(\text{loc.})]$
 1.b) $[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-\text{vel}) + F_3(t)]$

- 2.a) *Az asszony behabarja $\sqrt{\text{a tejfellel}}$ a levest a csészéből.*
 2.b) *Az asszony behabarja a tejfelt a levesbe a csészéből.*
-

- 2.a) $\{[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + \sqrt{F_2(-\text{vel})} + F_3(-t)] + F_4(\text{loc.})\}$
 2.b) $\{[F_1(\text{nom.}) + I(\text{tr.}) + F_2(-t) + F_3(\text{loc.})] + F_4(\text{loc.})\}$

Vagyis:

$$\begin{array}{c}
 1.a) [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})] \\
 \downarrow \\
 [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})] \\
 \uparrow \\
 2.a) \{ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + \sqrt{F_2 (-vel)} + F_3 (-t)] + F_4 (\text{loc.}) \}
 \end{array}$$

A látszólag azonos forma két különböző formából vezethető le.

4. Az egyik transzformációs csoport egyik explicit sora és egy másik transzformációs csoport valamely sorának anorganikusan bővívelt implicit változata fedt egymást

Vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat:

1. *Az asszony ajándékoz egy könyvet a leányának.*
2. *Az asszony megkeni a kenyeret a fiának.*

A *leányának* és a *fiának* látszólag ugyanazt a viszonyt jelöli. Sőt: a közvetlen elemzés szerint is a két mondat egy azonos formát követ:

$$[F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (-nek)]$$

Mindez azonban a lehetséges összefüggések számbavételével ismét látszatnak bizonyul. Ugyanis az első mondat a maga egészében transzformációs összefüggésben áll egy másik mondattal:

Az asszony megajándékozza egy könyvvel a leányát.

$$[F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-vel) + F_3 (-t)]$$

A második mondatnak azonban csak — bizonyos kiegészítéssel — az első része tehető meg transzformációs összefüggés részévé:

Az asszony megkeni $\sqrt{vmivel}$ a kenyeret.

$$[F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + \sqrt{F_2 (-vel)} + F_3 (-t)]$$

amikor is egy transzformációs sor implicit változatának bizonyul. A *fiának* pedig semmiféle körülmények között nem vonható be a transzformációs összefüggések keretei közé; csak utólag kapcsolható hozzá a transzformációs szempontból szorosabb egységet alkotó implicit sorhoz:

$$\{ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + \sqrt{F_2 (-vel)} + F_3 (-t)] + F_4 (-nek) \}$$

Ebben az esetben a látszólag ugyanazon forma két különböző transzformációs csoport egy-egy egymástól független sorából vezethető le:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{l} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (-\text{nek})] \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (-\text{nek})] \\ \uparrow \\ \left\{ \begin{array}{l} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (-\text{re})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + \sqrt{F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)}] \end{array} \right\} + \frac{F_4 (-\text{nek})}{-} \end{array}$$

Vagyis a két *-nek* tartalmi különbsége ismét formailag is igazolódik.

5. Valamely transzformációs csoport egyik sora és egy magányos sor látszólag ösz-szeesik

Vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat:

1. *Az asztalos rákeni az enyvet a deszkára*
2. *Az asszony beteszi a kenyeret a fiókba.*

A két mondat formája a közvetlen elemzés alapján ugyanaz:

$$F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})$$

A részletesebb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy az első mondat (1.)egy másik mondattal váltakozhat:

Az asztalos rá-/be-keni az enyvel a deszkát.

Tehát:

$$F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)$$

A második mondat viszont semmiféle körülmények között nem vonható – a transzformációs összefüggések keretei közé. be

A látszólag azonos forma tehát két különböző – egymástól független formára vezethető vissza:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{l} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)] \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})] \\ \uparrow \\ F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.}) \end{array}$$

6. Transzformációs csoportok, amelyek a valóságban különböznek, látszólag összeesnek

Vizsgáljuk meg az alábbi mondatpárokat:

1. *Az asszony ken zsírt a kenyérre.*
Az asszony keni zsírral a kenyeret.
2. *Az asszony rábízta az ügy elintézését a barátjára.*
Az asszony megbízta az ügy elintézésével a barátját.

Az 1. és a 2. váltakozás látszólag ugyanazon a transzformációs formacsoporton alapul:

$$\begin{bmatrix} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)] \end{bmatrix}$$

Az alaposabb elemzés azonban kideríti, hogy a két váltakozás alapjában két különböző transzformációs formacsoport fekszik. Ugyanis az 1. első sorában a tárgy = belső tárgy (-t/*vel); az összes többi tárgy viszont = accusativus objectivus. Vagyis az alapul szolgáló két különböző transzformációs csoport:

1. $\begin{bmatrix} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t/*\text{vel}) + F_3 (\text{loc.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)] \end{bmatrix}$
2. $\begin{bmatrix} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)] \end{bmatrix}$

Tehát:

$$\begin{array}{c} \begin{bmatrix} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t/*\text{vel}) + F_3 (\text{loc.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)] \end{bmatrix} \\ \downarrow \\ \begin{bmatrix} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{lo.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)] \end{bmatrix} \\ \uparrow \\ \begin{bmatrix} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-\text{vel}) + F_3 (-t)] \end{bmatrix} \end{array}$$

Ugyanez mondható el a mondatok alábbi váltakozásáról is:

1. *A kertész lenyesi a gallyakat a fáról.*
A kertész megnyesi a gallyaktól a fát.
2. *Az orvos eltiltja a dohányzást a betegtől.*
Az orvos eltiltja a dohányzástól a beteget.

Látszólag a két váltakozás ugyanazon a formacsoporton alapul:

$$\left[\begin{array}{l} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc. sep.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t\acute{o}l) + F_3 (-t)] \end{array} \right]$$

Valójában ugyanaz a formacsoport – a tárgyak különbözősége alapján – két különböző formacsoportra vezethető vissza:

1. $\left[\begin{array}{l} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t/*vel) + F_3 (\text{loc.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t\acute{o}l) + F_3 (-t)] \end{array} \right]$
2. $\left[\begin{array}{l} [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc. sep.})] \\ [F_1 (\text{nom.}) + I (\text{tr.}) + F_2 (-t\acute{o}l) + F_3 (-t)] \end{array} \right]$

Az utóbbi esetben (6.) nemcsak a közvetlenül kiemelt mondatformák lehetnek homoszintaktikaiak; gyakran a formák transzformációs összefüggései is szerkezetileg ambivalensek: homotranszformációs csoportok.

2. A homoszintaktikai szerkezetek és a nyelvi rendszer

2.1. A homoszintaktikai szerkezetek mint felszíni alakulatok

a) A homoszintaktikai szerkezetek jellege

A homoszintaktikai szerkezetek a mag transzformációs, anorganikusan bővült és implicit sorainak összjátékából állnak elő. Feltárásuk ezért csak a mag jelenségeinek ismeretében lehetséges. A mag jelenségeihez képest rendhagyó alakulatok, amelyek a rendszer szoros összefüggéseihez képest véletlen jellegű érintkezésekből állnak elő. Ugyanakkor ezeknek a véletlen jellegű jelenségeknek is megvan a maguk szabálya. A lehetséges homoszintaktikai sorok deduktíve előre meghatározhatók – a rendszer ismeretében. Vagyis a homoszintaktikai szerkezetek bár rendhagyóak, de nem önkényesek, megvan a maguk szabálya; teljes mértékben egy meghatározott rendszer függvényei.

b) A homoszintaktikai szerkezetek objektivitása

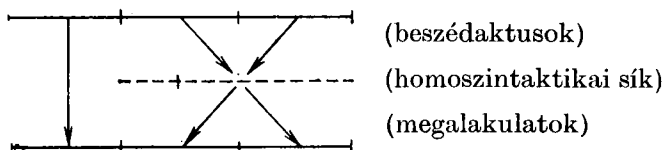
Felmerül mostmár a kérdés: vajon a homoszintaktikai szerkezetek valóban léteznek-e, vagy csak az elemzés egy bizonyos szakaszán állnak elő. Vagyis nem pusztán egy fogyatékos elemzés eredményei-e, amelyek realitása egy mélyebb elemzés alapján megdől; a valóságban csak két különböző forma létezik.

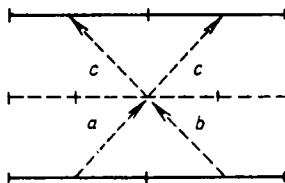
A beszédaktusok elemzése során gyakran – közvetlenül – a mag valamely sorába ütközünk:

Gyakran azonban, mielőtt a magig eljutnánk, egy felszínibb rétegbe ütközünk – és csak azt áttörve jutunk el a mag alakulataihoz:

Most nem az elemzés, hanem a valóság aspektusából: a mag alakulatai, mielőtt a beszédaktusokba behatolnának, a rendszer egy rétegében mintegy fénytörést szenvednek:

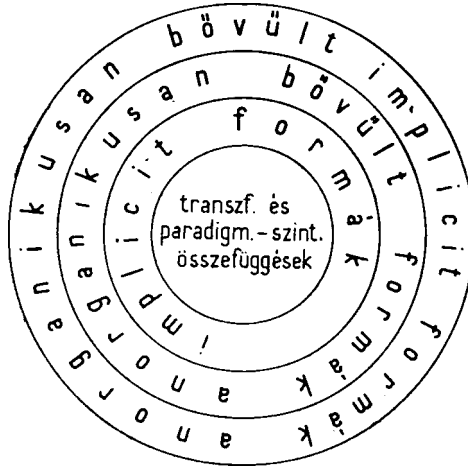
és mintegy azonos modulált formában vannak jelen a különböző beszédaktusokban.

A helyzet tehát nem az, hogy a valóságban csak két forma létezik. Éppen megfordítva, a nyelvi rendszernek van több rétege; a nyelvi rendszerben vannak felszínibb és mélyebb rétegek.

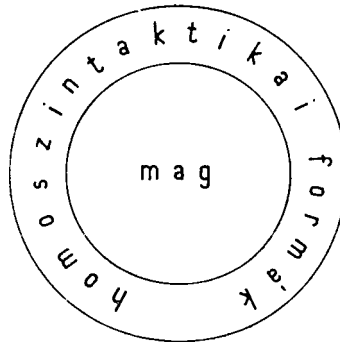
A homoszintaktikai sorok csak a rendszer ismeretében határozhatók meg. A valóságos beszédaktusokban éppen megfordítva: először a homoszintaktikai formákba ütközünk – majd a homoszintaktikai szerkezetekből vonjuk el a mag összefüggéseit. Vagyis a homoszintaktikai szerkezeteknek – a mag jelenségeivel szemben – egy bizonyos közvetlen realitásuk van; közvetlen objektivitással rendelkeznek.

c) *A nyelvi mag – a homoszintaktikai szerkezetek és a beszédaktusok összefüggései*

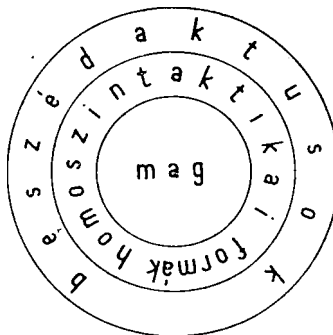
A homoszintaktikai szerkezetek fogalma most már a nyelvi mag és a beszédaktusok viszonyát helyezi egy pontosabb megvilágításba. A korábbi fejezetekben úgy láttuk, hogy a nyelvi mag:

közvetlenül hatja át a beszédaktusokat. Most kiderül, hogy a mag körül egy újabb gyűrű, a homoszintaktikai szerkezetek helyezkednek el:

A mag pedig többé-kevésbé csak — közvetve — a homoszintaktikai szerkezeteken át áll kapcsolatban a beszédaktusokkal:

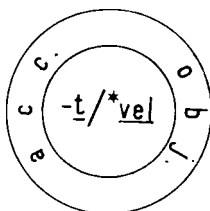

2.2. A homoszintaktikai szerkezetek általánossága

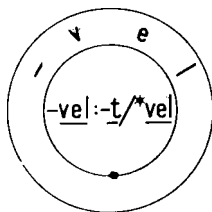
Az 1.-ben arra az eredményre jutottunk, hogy a homoszintaktikai szerkezetek a mag jelenségeihez képest felszíni alakulatok. A továbbiakban a homoszintaktikai szerkezetek általános jellegét kell kifejtenünk.

a) A homoszintaktikai szerkezetek esetviszonyai

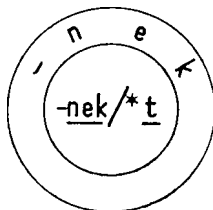
A mag rendszerét kiépítve az esetek (accusativus, instrumentalis, részes-határozó) belső szerkezete tárult fel előttünk. Eszerint például a belső tárgyi viszony elsődleges az accusativus objectivussal szemben:

Az eszközhatározónak a belső tárggyal váltakozó formája elsődleges a magányos sorok eszközhatározójával szemben:

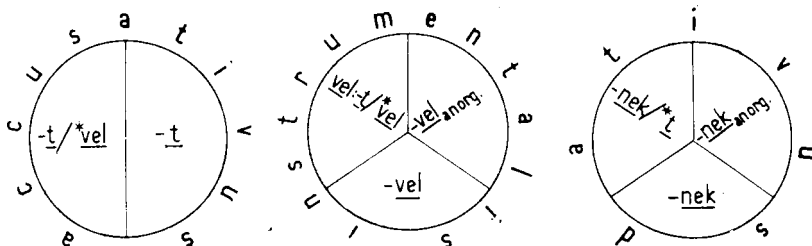
A *-nek/*t* elsődleges a magányos sorok *-nek*-jével szemben:

A mag belső esetviszonyai pedig a maguk komplexitásában elsődlegesek az anorganikus esetviszonyokkal szemben.

A homoszintaktikai szerkezetek síkján viszont az esetek között minden, a mag szintjén releváns különbség megszűnik. Csak egy egységes tárgy, egységes részes-határozó, egységes eszközhatározó, stb. létezik. Az esetek egy-

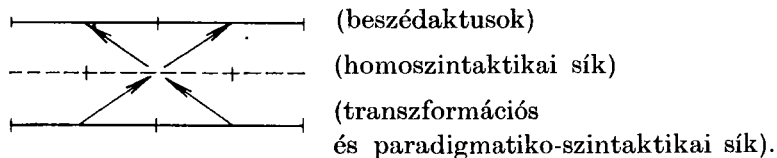
séges tartalma csak utólag tördelhető fel olyan szemantikai komponensekre, amelyek között szerves összefüggés nem áll fenn. Vagyis:

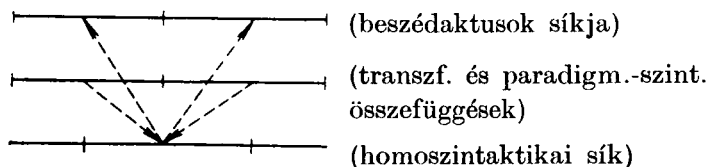
Az esettartalmaknak ez az általánossága vezethette Rumpelt arra, hogy az accusativus directivust, belső tárgyat egyaránt az accusativus objec-tivus fogalma alá vonja – szintaktikailag. Vagyis számára az accusativus directivus, belső tárgy az accusativus objectivus konkretizálódása, stb. Nem veszi tekintetbe a rendszer szerkezetének másik oldalát: az accusativus objec-tivus az accusativus directivus, illetőleg a belső tárgy lehetőségeinek (sajátos-ságainak) a kibontakozása – egy általánosulás eredménye. Vagyis az általá-nosulás és konkretizálódás állandóan áthatja egymást. A rendszer legmélyén fel kell tennünk a konkrét → általános mozgást, de ez a valóságosan adott rendszerben csak az általános → konkrét folyamatával párhuzamosan való-sulhat meg.

b) *A homoszintaktikai szerkezetek általánossága*

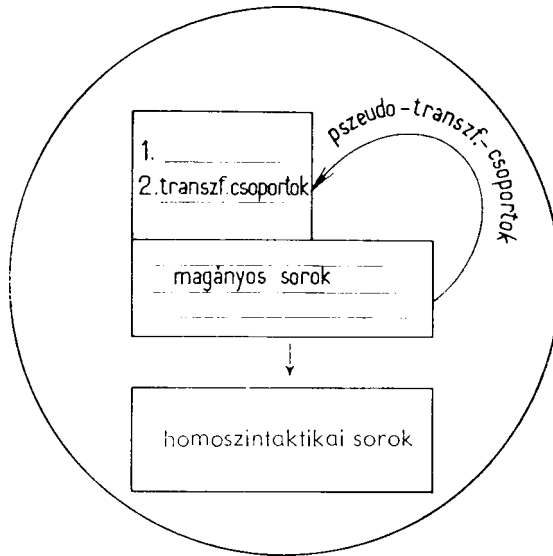
Az esetek összefüggései arra utalnak, hogy az esetek különbségei, amelyek a transzformációs síkot jellemzik, a homoszintaktikai síkon irrelevánssá vál-nak. Ebből következik, hogy a nyelvi síkok összefüggéseinek az ábrázolása – a homoszintaktikai szerkezetekkel kapcsolatban

nem felel meg a valóságnak. A homoszintaktikai sík, amit eddig felszíni síknak tekintettünk, a transzformációs és paradigmatico-szintaktikai sík alatt húz-ható meg. Vagyis:

A homoszintaktikai szerkezetek megértésévei a nyelvi formák mozgásrendszeréről még egy pontosabb képünk alakul ki. A nyelvi mag két egymással ellentétes és ugyanakkor egymásba áramló mozgásfolyamatból tevődik össze. Ez az önmagában ellentétes mozgásrendszer a homoszintaktikai rendszerbe torkollik bele, ahol is a magrendszer jellegzetes különbségei irrelevánsá válnak. Vagyis:

II

A NYELVI RENDSZER OBJEKTÍV ÉS SZUBJEKTÍV FORMÁJA

A fentebbiekben a formák objektív rendszerét dolgoztuk ki. Maga az objektív rendszer azonban arra utal, hogy a formák egymásutánját, amely az objektív rendszerben mutatható ki, meg kell különböztetnünk attól az egymásutántól, ahogyan az a beszélő tudatában működik. Vagyis különbséget kell tennünk a formák rendszerének objektív képe és annak szubjektív tükröződése között.

A formák objektív rendszere – amint láttuk – két részrendszerből tevődik össze. Az első mozgásrendszer maga – amely a transzformációs csoportokon belül a formák egymás közötti összefüggéseiből, valamint a transz-

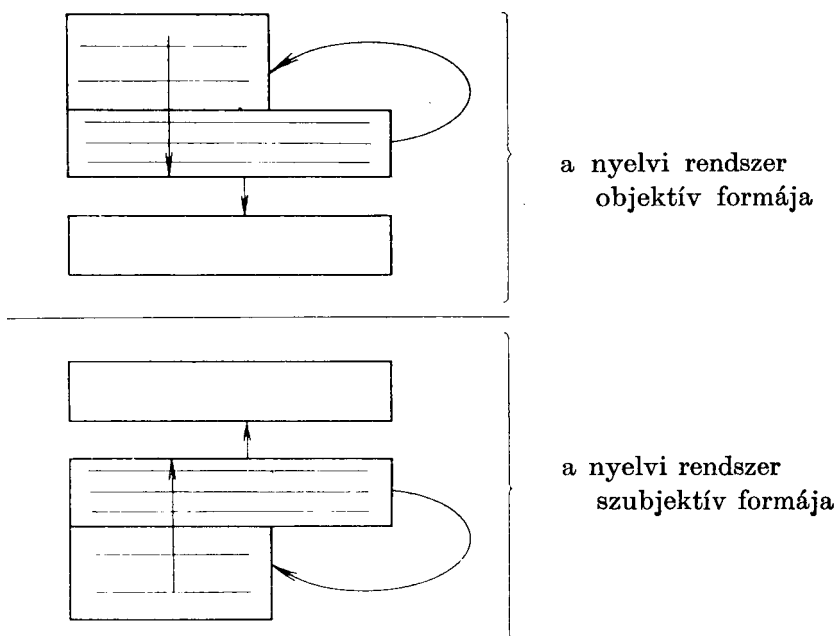
formációs csoportok és a magányos sorok összefüggéseiből áll – két ellentétes mozgásból tevődik össze:

a logikus, történetileg szükségszerű mozgás – amely során mind általánosabb formák jönnek létre;

egy ellentétes mozgás – amely során az általánosabb formákból magának a történetileg szükségszerű mozgásnak a korábbi fokozatai regenerálódnak.

Ez az első mozgásrendszer pedig – amely önmagában ellentétes mozgásokból tevődik össze – beáramlik a formák legáltalánosabb rendszerébe, a homoszintaktikai formákba. A rendszer objektív formájában történetileg elsődlegesek a kevésbé általános formák, a kevésbé általános formákból másodlagosan jönnek létre általánosabb alakulatok.

Éppen megfordított a helyzet a rendszernek abban a formájában, ahogyan a beszélő tudatában kialakul, működik. A beszélő tudatában elsődlegesen vannak adva az általánosabb formák. Az elsődlegesen adott homoszintaktikai szerkezetekből vonjuk el, alakítjuk ki a nyelv történetileg meghatározott logikus rendszerét. Tehát míg a történetileg szükségszerű a konkrétól halad az általános felé, az éppen működő az általánostól tart a konkrét felé. Vagyis:

A működő rendszer az objektív rendszernek tényleges tükörképe.

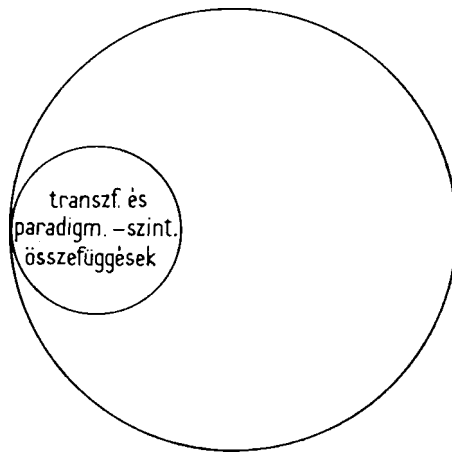
Külön hangsúlyozandó: az a mód, ahogyan tükröződik az objektív rendszer a beszélő tudatában (absztrakt → konkrét), az megfelel annak a mozgásnak, amely során az objektív rendszer állandóan regenerálja önmagát.

III

OBJEKTÍV RENDSZER – ELEMZETT RENDSZER

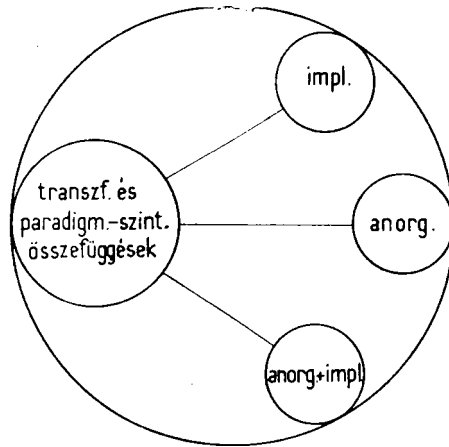
1. A nyelvi rendszer feltárásának mozzanatai

Az elemzés a tárgyias igékkel szerkesztett mondatok megszámlálhatatlan tömegéből indul ki. Ennek során a mondatok tömegéből egy igen mélyen fekvő, nagy hatósugarú, de szűk szabályrendszert sikerült elvonnunk. Vagyis:

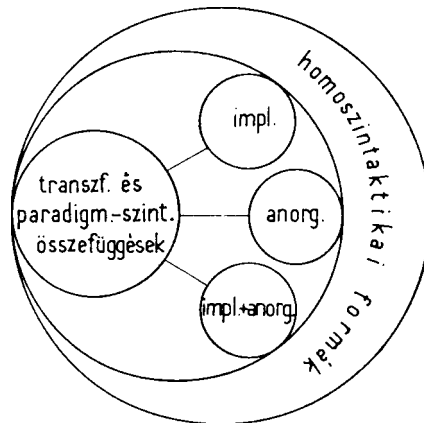

Az elemzésnek ezen a szakaszán a szabályrendszer és az össz-formaviszonyok problémáját egyelőre nem érintjük.

Az elemzés második fázisában az előbbi elemzés eredményeként nyert szabályrendszert vonatkoztathatjuk vissza a mondatok tömegére. Ennek során a szabályok újabb sorát állapítjuk meg: implicit formák, anorganikusan bővült formák, anorganikusan bővült implicit formák. A formák újabb típusai a szűk szabályrendszer különös formái, amelyek a szűk szabályrendszer és a formák óriási állománya között mintegy közvetítő szerepet töltenek be. Az újabb szabályok közvetlenül a transzformációs és paradigmatico-szintaktikai szabályokra vezethetők vissza:

Végül a transzformációs és paradigmatico-szintaktikai összefüggéseknek az implicit, anorganikusan bővült és anorganikusan bővült implicit sorokkal való összevetéséből egy önálló szabályrendszer vezethető le. Ez a szabályrendszer most már a formák egész körét kitölti:

Az utóbbi szabályrendszer már a különös formáknak a formák teljességével való összefüggését állapítja meg.

2. A nyelv síkjainak szimultán egysége

A nyelv – mint láttuk – egy többszörösen ellentéteken nyugvó rendszer. A rendszer mint objektív alakulat az elsődleges konkrét → absztrakt és a másodlagos absztrakt → konkrét mozgásfolyamatokat zárja magában. Mint a beszéd folyamat szabályozó elvére pedig az objektív rendszer konkrét → absztrakt mozgásával ellentétes absztrakt → konkrét mozgás jellemző. A nyelvnek mint egységes rendszernek a mozzanatait sikerült szétválasztani, de a nyelvről kialakított képet maga az elemzés is befolyásolja.

Az elemzés a nyelv két lényeges mozzanatát állapítja meg:

első mozzanat, amely során a viszonyok bonyolultabbá egy differenciációs folyamaton át válnak;

a másik mozzanat: a viszonyok általánosulása a különbségek megszűnésével megy végbe.

Az első mozzanatot a magjelenségek képezik: transzformációs csoportok összefüggései → magányos sorok. A másik mozzanatot a magjelenségekből a homoszintaktikai formák kialakulása képviseli. A nyelv mozzanatait szétválasztottuk, és ezzel a nyelv szerkezetének megértéséhez közelebb jutottunk. De ugyanezzel a szétválasztással egyúttal el is torzítottuk a nyelvről alkotott képet. Ugyanis a konkrét → absztrakt és absztrakt → konkrét a valóságban csak felbonthatatlan egységben létezik. A feladat tehát egy hitelesebb kép kialakításában az, hogy a nyelv előző elemzése során szétválasztott mozzanatait mint egységet fogjuk fel.

Az egyes szerkezeti típusokat az alábbiakban jelölve:

magjelenségek:

implicit formák:

anorganikus formák:

anorganikus + implicit formák:

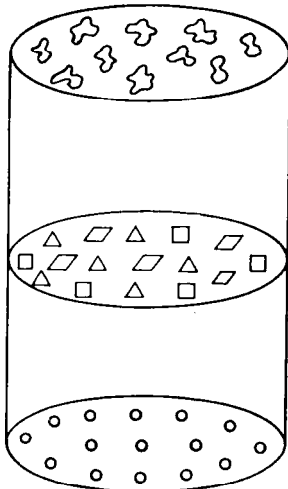

homoszintaktikai formák:

(a homoszintaktikai formákat egy amorf jellel jelölve)

a kielemezett nyelvi síkok rendszerét a következőképpen ábrázolhatnánk:

(homoszintaktikai formák)

(implicit, anorganikusan
bővült és anorganikusan
bővült implicit formák)

(transzformációs és paradigmatisztaktikai viszonyokon
alapuló formák)

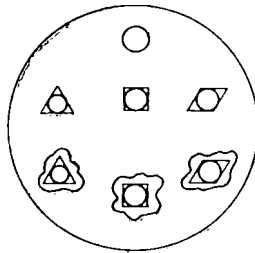
Az egyes síkok széválasztása után fontos megérteni, hogy a három sík szimultán egységet alkot. Ábrázolva:

ami annyit jelent, hogy az implicit, stb. formák egyidejűleg a magjelenséget is tartalmazzák;

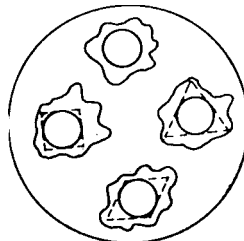
ami annyit jelent, hogy az amorf homoszintaktikai alakulat magába zár különböző implicit, anorganikus formákat, és azok mélyén a mag jelenségeit. Így a síkok szimultaneitását a következőképpen ábrázolhatnánk:

Míg azonban az implicit, stb. és homoszintaktikai sorok alapját a mag alakulatai képezik, a mag jelenségei maguk (valamint az implicit, stb. formák) elsődlegesen mint homoszintaktikai alakulatok foghatók fel:

Vagyis bármely alakulat – ha a nyelvi rendszerben elfoglalt objektív helyét vizsgáljuk – egyszerre tartozik mind a három, illetőleg két síkhoz; a három, illetőleg két sík szerint egyszerre elemezhető; ezek szimultán egységben léteznek. Így a síkok szimultaneitását – pontosabban – a következőképpen ábrázolhatnánk:

Az elemzés során a formák határozott, tiszta típusaihoz jutottunk el, vannak

magalakulatok
implicit, stb. formák
homoszontaktikai formák.

Ezeknek a formáknak pedig – az általánosság alapján – bizonyos hierarchiáját állapítottuk meg. A nyelv valóságos rendszerében azonban a – mintegy desztilláció során előállított – formák tisztán nem léteznek. Csak arról van szó, hogy valamely konkrét formában a formák egyik vagy másik vonása közvetlenül jelenik meg. A közvetlenül adott bármely egyedi forma a típusok szimultán egységében létezik. A tárgyat tartalmazó formák állandóan a nyelvi mag és a homoszintaktikai rendszer között, mint két pólus között oszcillálnak. Bármely formának az érvényét a rendszer – egymással ellentétes – történeti és logikai struktúrája egyszerre határozza meg.

A formáknak kiépíthető egy hierarchikus rendszere, amelyben a formák különböző rétegeket alkotnak. A valóságban azonban minden egyes forma belső szerkezete ugyanazokat a rétegeket tartalmazza, amelyek közé közvetlenül külsőleg – mint a hierarchikus rendszer egyik rétege – beépül.

IV

GONDOLATOK A STRUKTURALIZMUSRÓL

1. Bevezetés

A modern nyelvtudomány egyik leglényegesebb fogalma, amely minden további kutatás alapját képezi, a *mondatforma*. A grammatika történetében először a XX. század elején merül fel az a gondolat, hogy bizonyos mondatokban tartalmi különbségeik ellenére van valami azonos. Ez az azonosság szerkezeteik megformáltságában, a szerkezeti formában van. A mondatforma fogalma ötletszerűen már a múlt század végén Paulnál megjelenik a „szintaktikai proporcionális csoportok”-ban. A szerkezeti forma valóságos jelentőségének megfelelő helyét a nyelvi leírásban azonban csak Saussure-nál nyeri el elméletileg. Gyakorlati hatóerővé pedig ez a fogalom csak az amerikai nyelvtudományban vált – mégpedig a matematikai logika ösztönzésére.

A mondatforma fogalmának megismerésével az egész szintaxis gyökereisen átalakult – tárgyában változott meg. Ugyanis az ókortól kezdve a szintaktikai kutatás tárgyát – a XX. századig – az egyes szó képezte. Most rájönnek arra, hogy a mondatok szerkezetei a maguk komplexitásában a vizsgálat tárgyává tehetők meg. És ennek a vizsgálatnak a során a grammatika előtt a nyelv eddig ismeretlen területe tárult fel.

A modern grammatika középpontjába a formák vizsgálata került. A formák maguk azonban bonyolult alakulatok, a különböző irányú vizsgálat előtt különböző tulajdonságaikban tárulkoznak fel. Vagyis a vizsgálat irányától függ, hogy a formák milyen tulajdonságait ismerjük meg. A formai vizsgálatok immár négy évtizede alatt azonban a formáknak mind egységesebb képe bontakozik ki. A különböző irányú kutatások által feltárt tulajdonságok összefüggései mind világosabbá válnak. Ez a kutatás szempontjából annyit jelent, hogy a különböző vizsgálati irányok a kutatás egy egységes folyamatát képezik. A leírás egyes formái nem függetlenek egymástól: az újabb tartalmazza a megelőző lényeges eredményeit, ha a maga részéről valami újat tesz is hozzá. A nyelvi leírás egyes formái a fejlődő nyelvi leírás egyes szakaszait képviselik.

A nyelv formális viszonyainak a vizsgálata tehát egy egységes folyamat, amely mai formájában egy több évtizedes fejlődés eredménye. Előbb a különböző irányoknak a kutatás folyamatában való egységét emeltük ki. Ez az egységes folyamat azonban a maga egészében bizonyos határokon belül mozog. Az egyes irányok túlléphetek az előző irányzatokon, tovább fejleszthették azok lehetőségeit, de a kutatásnak mint egységes folyamatnak megvannak a maga korlátai. Vagyis időszerűvé válik az amerikai formális leírásnak mint egységes eljárásnak a kritikája, azoknak a határoknak a megállapítása, amelyekben túl nem tud lépni a formális összefüggések megismerésében.

- Az alábbiakban röviden össze próbáljuk foglalni az amerikai leírást mint egységes folyamatot. Jelezzük az egyes irányok eredményeit, korlátait, és hogy mennyiben haladják túl a leírás korábbi formáit. Majd a következő fejezetben az amerikai nyelvi leírásnak mint egységes eljárásnak a határait próbáljuk megállapítani.

2. A strukturalizmus főbb fogalmai

(*Bloomfield*)

Bloomfield a nyelv formáinak kimerítő meghatározására törekszik. Módszere: az egymással *részleges hasonlóságban* álló formák összehasonlítása, dekomponálása. A formákat a jelentés kiküszöbölésével határozza meg, pl.: *szimplex forma* – *komplex forma*, *szabad forma* – *kötött forma*, stb. Az ún. komplex formákon belül a komponensek viszonyát szintén formálisan határozza meg: *közvetlen* – *közvetett összetevők*. Elemzési módszere az utóbbi szempont alapján jellemzhető úgy is, mint közvetlen összetevős módszer.

Bloomfield filozófiai alapon csak annak a létében hisz, ami érzékszerveinkel felfogható. Ebből következik egyik leglényegesebb korlátja: úgy gondolja – lényegében Saussure koncepciójának megfelelően – hogy a mondatokból a formák egy közvetlen elemzéssel elvonhatók. Módszerének ebből a korlátjá-

ból pedig következik: csak olyan formákat képes a beszédből kivonni, amelyek a közvetlen elemzés útján elérhetők.

A közvetlen elemzés útján elérhető formák maguk azonban – amint a későbbiekben kiderült – nem homogének. A közvetlen összetevős elemzési módszer pedig bizonyos, a nyelv szempontjából releváns különbségek érzékelésére nem alkalmas. A szűk alapokon nyugvó formális eljárásból következik: a kielemezett formákat nem képes differenciálni.

Módszerének további lényeges korlátja: a formák egymáshoz való viszonyát nem vizsgálja. A formákat egyszerűen leltárszerűen összeállítja: grammatikájában a formák izoláltan állnak egymás mellett. A nyelvi formáknak egy mechanikus „rendszerét” állítja össze.

(Chomsky – Harris)

Bloomfield – amint említettük – a nyelvben csak olyan összefüggések létezését fogadta el, amelyek a kifejezésben közvetlenül felfoghatók. A szerkezeti homonimáknál azonban nyilvánvaló, hogy ez a felfogás revízióra szorul. Ugyanis tegyük fel, egy mondatnak két jelentése van. Hogy lehet mostmár ez: a mondatnak egyetlen struktúrája van, és mégis kétféle jelentéssel rendelkezik; honnan veszem az egyetlen struktúrából a kétféle jelentést? Ebből adódik a következtetés: a nyelvben – ha az valóban formális rendszer – a közvetlenül megjelenő összefüggéseken kívül valamilyen más összefüggéseknek is lenniök kell.

Chomsky és Harris nagyjából egyidőben fedezte fel ezeket az összefüggéseket, és a transzformáció jelensége alá foglalta őket. A transzformáció fogalma a mondatforma után a modern nyelvtudomány egyik legjelentősebb eredménye. A transzformáció fogalmának felismerése tette lehetővé a formák természetének elmélyültebb megismerését.

Chomsky és Harris arra a következtetésre jutott, hogy a formák levezethetők egymásból. A gondolat felismerésének a lehetősége, hogy a formák levezethetők egymásból, lényegében már a közvetlen összetevős elemzéssel adva volt. A levezetés gondolata maga azonban inkább csak a transzformáció fogalmának felismerésével terjedt el. A levezetés ugyanakkor már kétféle eljárást jelöl:

kibővítés: amely a közvetlen összetevős eljárással állapítható meg – a forma lényeges vonásaiban nem változik meg;

transzformáció: amely során a forma lényeges vonásaiban megváltozik.

A levezetés fogalmának kiteljesedése Chomskynál és Harrisonál a kernel koncepciója. A kernel fogalma az, amely a transzformáció felhasználásával mostmár a formák egységes rendszerének kidolgozását teszi lehetővé.

A kernel megértése két további fogalom (nélkülözhető – szükséges elem; elemi mondat) megértését teszi szükségessé. A mondatok redukálhatók,

bizonyos elemeik elhagyhatók anélkül, hogy a visszamaradó rész megszűnnék mondat lenni. Az így elhagyható elemek a mondatnélkülözhető elemei. Viszont a mondat más elemeinek az elhagyásával a visszamaradó rész többé nem mondat. Az így el nem hagyható szavak a mondat szükséges elemei. Ha a mondatot szükséges elemeire redukáljuk, az ún. elemi mondatokhoz jutunk el. Az elemi mondatok alkotják a nyelv magvát, elemi mondat éppen ezért = magmondat. Az elemi mondatok összessége a nyelv kernelje.

A levezetés fogalmának azonban van egy más értelmezése is. A grammatika régi tárgyával szemben nem valamely szöveg szabályainak a leírására törekszik. A grammatika egy olyan elméletté igyekszik átalakulni, amely valamely nyelv valamennyi érvényes mondatát produkálja. A grammatika egy olyan racionális folyamatot próbál rekonstruálni, amely során a nyelv mondatai létrejönnek. Ennek a racionális folyamatnak három meghatározott síkja van: a mondatstruktúra síkja, a transzformációs sík, a morfofonetikai sík.

(Katz – Postal)

A következő kísérlet egy átfogó nyelvi leírás kiépítésére Katz – Postal nevéhez fűződik. Katz – Postal a nyelv egy olyan leírására törekszik, amely a nyelv formai és szemantikai síkját a maga egységében ábrázolja. A szemantikai sík ábrázolásában Katz – Fodor szemantikai kutatásaira támaszkodnak. Az elméletet, amely a nyelv leírását a szintaktikai és szemantikai oldal egységében adja, a nyelvi leírás integrált elméletének nevezik. Az elmélet szemantikai oldalának ismertetésére és kritikájára a későbbiekben térünk rá. A szintaxisra vonatkozó elgondolásuknak a jelentősége – az előzőkkel szemben – midenekelőtt a transzformációs összefüggések egy bonyolultabb formájának a felismerésében van. A továbbiakban Katz – Postal szintaktikai rendszerét foglaljuk össze röviden – lényeges vonásaiban.

Postal szerint vannak olyan szerkezetek, amelyek a *közvetlen összetevős módszerrel* kimerítően elemezhetők. Ezek az ún. magmondatok. A közvetlen összetevős elemzés folyamata ábrázolható az ún. zárójeles technikával. A zárójeles technika lényege: a mondatot mint egységes szerkezetet egy zárójelbe foglaljuk. A zárójel, a nagyobb szerkezeti egységeket (közvetlen összetevők) kisebb egységekre bontva, mind újabb és újabb zárójelekre tagoljuk. Pl. az alábbi mondat szerkezete:

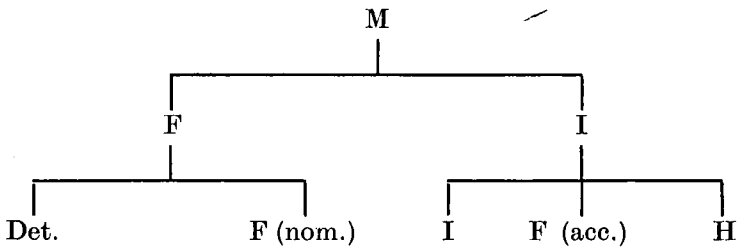
Az asszony keni a kenyeret zsírral.

a következőképpen ábrázolható:

1	2	3	4
[Az asszony	keni	a kenyeret	zsírral.]

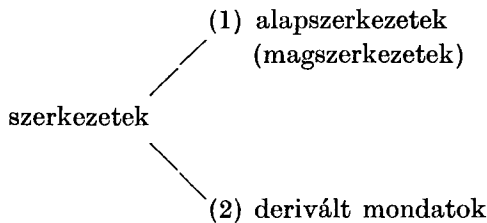
1		2-4	
[[Az asszony	[keni	a kenyeret	zsírral.]]
1	2-3	4	
[[Az asszony]	[[keni	a kenyeret]	[zsírral.]]
1	2	3	4
[[Az asszony]	[[[[keni]	[a kenyeret]]	[zsírral.]]]

A zárójelek összefüggései kifejezhetők egy deduktív derivációs folyamattal is. A deriváció lényege: egy szimbólumból (a mondat) indulunk ki, és az egymás követő sorokban a szimbólumot újraírjuk: a szimbólumot szimbólumkapcsolatok váltják fel. Pl. az előbbi mondat derivációs szerkezete:

A magmondatok közvetlen összetevős elemzéssel meghatározható szerkezeti tulajdonságai a nyelvtan *mondatstruktúrájának* nevezett komponensét alkotják.

A magszerkezetektől – Postal szerint – meg kell különböztetnünk az olyan szerkezeteket, amelyekben a mondatstruktúra szabályain kívül a transzformációs szabályok is működnek. Az utóbbi szerkezetek az előbbiekből, a magszerkezetekből mint alapszerkezetekből deriválódnak. Vagyis:

A transzformáció segítségével tehát valamely mondatból (mint alapszerkezetből) egy újabb mondat deriválható. A transzformációs eljárások maguk (és így a derivált mondatok) azonban tovább osztályozhatók. Van, amikor a transzformáció egy alapmondatból közvetlenül egy újabb mondatot hoz létre. Pl.

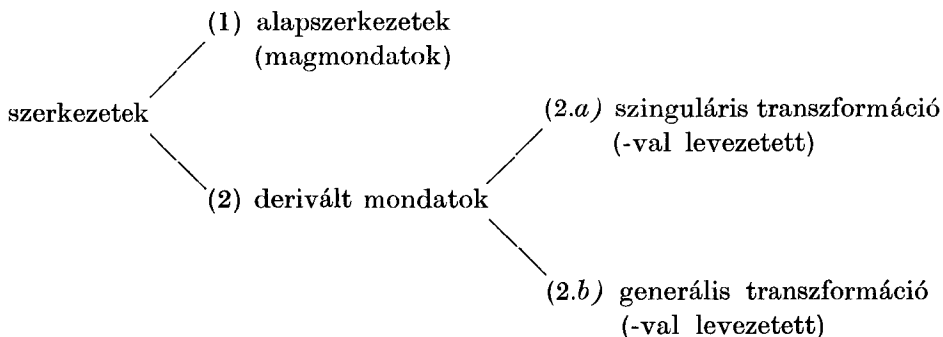
mondat (M) (aktív) → mondat (M) (passzív)

Van, amikor két vagy több mondatból vezetünk le transzformációs eljárással egy újabb egységes mondatot. Pl.

Engemet meglepett Feri.
Engemet meglepett a dolog.

Engemet meglepett x.
Feri elutazott.
Feri elutazása
x = Feri elutazása
Engemet meglepett Feri elutazása.

Az előbbi transzformációs eljárást szinguláris, az utóbbit generális transzformációnak nevezi. A derivált mondatok maguk így tovább osztályozhatók:

A transzformációs elemzéssel megállapított szabályok a nyelvtan transzformációs komponensét alkotják.

(Chomsky)

1965-ben jelent meg Noam Chomsky *Aspects of the Theory of Syntax* című könyve. Ez a könyv Chomsky korábban megjelent könyvének a továbbfejlesztése. A továbbfejlesztés alapja a Katz – Fodor által bevezetett szemantikai szempontok és a Katz – Postal által kidolgozott transzformációs elmélet. Chomsky újabb könyvében a generatív grammatika több fogalma új megvilágításba kerül, más fogalmak pedig új tartalommal telnek meg. Az alábbiakban ezeket a fogalmakat fogjuk röviden áttekinteni.

Chomsky a grammatika komponenseit a következőkben foglalja össze: *fonológiai komponens*: a mondat fonetikai formáját határozza meg; *szemantikai komponens*: a mondat szemantikai interpretációját határozza meg. Mindkét komponens szintaktikai információkat használ fel. A grammatika *szintaktikai komponense* minden mondat számára gondoskodik:

deep structure-ről, amely a mondat szemantikai interpretációjának az eszköze, és *surface structure*-ről, amely a fonetikai interpretációjának az eszköze.

A két struktúra lényegesen különbözik egymástól. A *surface structure*-t formális operációk (*transzformációk*) határozzák meg, amelyeket a *deep structure* elemi természetű objektumain hajtunk végre. A közvetlen összetevős elemzés csak a *surface structure*-ről képes számot adni. Chomsky először a *deep structure* elemi objectumaival foglalkozik.

Lényeges fogalma a *bázis* (*base*). A bázis a nyelv elemi természetű szerkezeteinek, a *phrase-structure* (ill. ezek leírásainak: *markereinek*) a halmaza. (*Phrase-structure* egy tág értelemben használt szintagma.) A bázis másik jelentése: minden mondatnak van egy bázisa. A mondatok bázisa (*basis*): a mondatot alkotó *phrase-structure*-ok egymásutánja. Azok a mondatok, amelyekben a bázis valamely egyetlen *phrase-structure*, *kernel mondatok*. Chomsky szerint a *kernel mondatok* nem játszanak disztinktív szerepet a mondatok generálásában és interpretálásában. Chomsky újabb könyvében a *kernel mondat* teljesen elveszti jelentőségét, jöllehet Chomsky első könyvében és Harrisnál úgy látszott, a nyelvi leírásban mind jelentősebb szerephez jut.

Chomsky a nyelvi leírásban a hagyományos grammatika információira támaszkodik. Milyen információkat ad a hagyományos grammatika az alábbi egyszerű mondattal kapcsolatban?

sincerity may frighten the boy

(I) a sor egy mondat (*S*);

frighten the boy = *Verb Phrase* (VP);

sincerity = NP = *N*;

the boy = Det + Noun;

may = *Verbal Auxiliary* (Aux) és *Modal* (M).

(II) NP *sincerity* = *Subject*;

frighten the boy = *Predicate*;

NP *boy* = *Object*;

V *frighten* = *Main Verb*;

Grammatikai relációk:

Subj. – *Verb*

Obj. – *Verb*

(III) N *boy* = *Count Noun* (szemben a *Mass* vagy *Abstr. Noun*-nal);

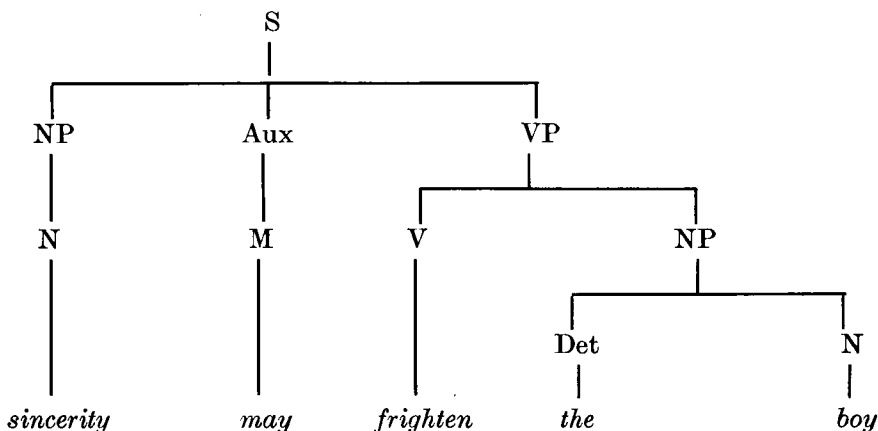
Common Noun (szemben a *Proper Noun*-nal);

Animate Noun (szemben a *book*-kal);

V *frighten* = *Transitive Verb*.

(Object-deletion, Progressive Aspect, Animate Object, Abstract Subject). Kérdés mostmár, ezek az információk hogyan vonhatók be egy formális leírásba, és hogyan generálhatók a leírásban az explicit szabályok egy szisztémája által.

Az (I) szerint a string (sor) substringekre bomlik; minden egyes string egy megfelelő kategóriát képvisel. Az (I) információi reprezentálhatók a zárójeles vagy tree-diagram-os megoldással.

A phrase-markereket generáló grammatika alapja: egy szimbólum-szótár. Két része van:

1. category symbols (S, NP, CP, stb.)
2. formatives (*the boy*, stb.)

A formatívák tovább bonthatók:

- lexical items (*boy*, *sincerity*, stb.)
- grammatical items (Progressive, stb.)

A phrase-marker generálásának mechanizmusát a *rewriting rules* ábrázolják. Formalizálva a rewriting rules-t:

$$A \rightarrow Z/X - Y$$

(A = category symbol, Z = szimbólumok sora; ha a baloldalon X, a jobb oldalon Y jelenik meg.) Az újraírást addig folytatjuk, amíg egy olyan sorhoz nem érünk, amely formatívákból áll. A rewriting rules egy halmaza – constituent structure grammar (vagy phrase-structure grammar). A rewriting rules a szintaktikai komponens bázisának egy részét alkotja. A bázis – így – két részből áll:

(I.) (a rewriting rules bizonyos sorrendje:)

S → NP + Aux + VP

VP → V + NP

NP → Det + N

NP → N

Det → the

Aux → M

(II) (lexical rules, amelyek formativákat vezetnek le az előzőkből:)

M → may

N → *sincerity*

N → *boy*

V → *frighten*

Határozott különbségeket tesz kategoriális szimbólumok és azok funkciói között. Pl. a NP fogalma nem azonos a Subjectum fogalmával; Subjectum = grammatikai funkció, NP grammatikai kategória. Az előző mondat elemeinek grammatikai funkciói – a base P-markerre korlátozva magunkat – az alábbiakban ábrázolhatók:

sincerity: Subject of: [NP, S]

frighten the boy: Predicate of: [VP, S]

the boy: Direct-Object of: [NP, VP]

frighten: Main-Verb of: [V, VP]

Minden rewriting rule mint a grammatikai funkciók egy halmaza (set) határozható meg.

Egyszerű esetekben (pl. a fenti példánál) a kategória-szimbólum a funkcióval látszólag azonosítható. Bonyolultabb szerkezetekben ez nem lehetséges. (Pl.: *John was persuaded by Bill to be examined* – *John* tárgya a *persuaded*-nek és tárgya a *to be examined*-nek is.) Ilyen esetekben a grammatikai funkciókat a rewriting rules szisztémája adja meg, bár ezek a grammatikai funkciók a surface structure konfigurációiban nincsenek képviselve. (Pl. az alábbi mondatban

John was persuaded by Bill to leave

a bázis két P-markere:

Bill persuaded John (S)

és: *John left* (S)

A szemantikailag releváns információt ez a két base P-marker szolgáltatja.)

Ugyanaz a grammatikai funkció a bázis különböző rewriting rules-jaival definiálható:

- S → Adv NP Aux VP („Presumably, John will leave”)
 S → NP Aux VP („John will leave”)
 VP → V NP („examine Bill”)
 VP → V („leave”)
 VP → V NP S („persuade Bill that John left”)
 VP → Copula Predicate („be President”)

A grammatikai funkciót illető információk – direkt úton – a bázis rewriting rule-jaiból vonhatók el. (S, NP, VP, N, V = grammatikai universáliák.)

A grammatika előbb (353. l.) meghatározott formája azonban nem kielégítő. Ugyanis, ha a vizsgált mondat alapját a kategória-szimbólumok egy sorával kifejezem:

[N + Aux + M + V + N]

abból még nem következik, hogy az alábbi mondat

the boy may frighten sincerity

nem lehetséges. Kérdés: a grammatika a maga struktúrális leírásában hogyan tud számot adni az ilyen jelenségekről. Erre a kérdésre ad választ Chomsky a grammatikai információk (III) osztályának bevonásával.

A hangokat bizonyos tulajdonságaik (features) alapján jellemezzük. Egy hang gyakran két tulajdonság kereszteződésében jellemezhető (cross-classification). Pl.

	zárhang	részhang
zöngés	d, b	v, z
zöngétlen	t, p	f, sz

Ehhez hasonlóan a formatívák is a syntactical features egy *set*-jével asszociálódnak. Pl. a *boy* [+ Common], [+ Human]. Továbbá a lexikai kategóriákat (N, V, stb.) reprezentáló szimbólumok *komplex szimbólumokra* analizálhatók; valamely komplex szimbólum a speciális szintaktikai features egy *set*-je. Pl.

- N → [+ N, ± Count, ± Common]
 [+ Count] → [± Animate]
 [+ Animate] → [± Human]
 [- Count] → [± Abstract]

(Amint a fonológiában egy szegmentum lehet *unspecified*, *positively specified*, *negatively specified*.)

Így egy N a derivációiban helyettesíthető:

- [+ N, + Count, + Common]
- [+ N, + Count, - Common]
- [+ N, - Count, + Common]
- [+ N, - Count, - Common]

A kategória-szimbólumokba tartozó rewriting rules-hoz tehát – a bázis component-ben – olyan szabályok járulnak, amelyek a lexikai kategóriák szimbólumait komplex szimbólumokra változtatják át. A grammatika sorai így:

- kategória-szimbólumok sora;
- preterminal string (komplex szimbólumok sora);
- terminal string (a lexikai formatívák behelyettesítéséből áll elő).

A P-markert mostmár nem ábrázolhatjuk egy tree-diagram-mal, mint előbb (352. l.); egy újabb dimenzió járul ahhoz. A grammatika korábbi formája (353. l.) a következőképpen írható át:

- (I) S → NP + Aux + VP
 VP → V + NP
 NP → Det + N
 Det → *the*
 Aux → *M*

- (II.) N → [+ N, ± Count, ± Common]
 [+ Count] → [± Animate]
 [+ Animate] → [± Human]
 [- Count] → [± Abstract]

- (III) (*sincerity*, [+ N, - Count, + Abstract])
 (*boy*, [+ N, + Count, + Common, + Animate, + Human])
 (*may*, (+ M))

A grammatikában tehát nincsen egy olyan szabály (lásd 353. l. II), amely a lexikai kategóriához tartozó formatívákat vezeti be. Így a *Sincerity may frighten the boy* preterminal string-je:

- ([+ N, - Count, + Abstract] + M + Q + *the* + [+ N, + Count, + Animate, + Human])

(Q = *frighten* – bizonyos lexikai feature-ek set-je.)

A base system szoros értelemben többé nem phrase structure jellegű. A rewriting rules korlátolt számú (bázis) sort hoz létre, és nem az aktuális mondatok teljes tömegét produkálja. A komplex szimbólumok bevezetése és a lexika elkülönítése a teória erős generatív kapacitását eredményezi.

A komplex szimbólumok bevezetése transzformációs szabályokat von be a base component-be. A komplex szimbólumok alkalmazási szabályai transzformációs szabályok; a grammatika pedig, amely komplex szimbólumokat használ, a transzformációs grammatika egy fajtája. (Inkább, mint phrase structure grammatika.)

A V maga is komplex szimbólummá változtatható át. Ez az eljárás azonban nem azonos a N komplex szimbólummá való átváltoztatásával. Ugyanis a tranzitivitás, intranszitivitás megállapítása eleve a környezetre is vonatkozik.

$$V \rightarrow [+V, \pm \text{Progressive}, \pm \text{Transitive}, \pm \text{Abstract-Subject}, \pm \text{Animate-Object}]$$

Egy ige tranzitívnek csak akkor minősíthető, ha mellette áll: – NP. A Noun komplex szimbólummá való feloldását meghatározó szabály (subcategorization rule) a környezettől független: context-free. Ezzel szemben a V subcategorization rule-ja: context sensitive. A V analízise:

$$(1) \quad \begin{aligned} \text{(I)} \quad & V \rightarrow [+V, + \text{Transitive}] / - \text{NP} \\ \text{(II)} \quad & V \rightarrow [+V, - \text{Transitive}] / - \mathbb{K} \end{aligned}$$

illetőleg:

$$(2) \quad \begin{aligned} \text{(I)} \quad & [+V] \rightarrow [+ \text{Abstract-Subject}] / [+N, + \text{Abstract}] \text{ Aux.} - \\ \text{(II)} \quad & [+V] \rightarrow [- \text{Abstract-Subject}] / [+N, - \text{Abstract}] \text{ Aux.} - \\ \text{(III)} \quad & [+V] \rightarrow [+ \text{Animate Object}] / - \text{Det} [+N, + \text{Animate}] \\ \text{(IV)} \quad & [+V] \rightarrow [- \text{Animate Object}] / - \text{Det} [+N, - \text{Animate}] \end{aligned}$$

A context-sensitive rewriting rules kifejezése a következőképpen generálható:

$$A \rightarrow Z / \left\{ \begin{array}{c} X_1 - Y_1 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ X_n - Y_n \end{array} \right\}$$

Ennek alapján a fenti (1)–(2) szabályok újraírhatók:

(3)

$$V \rightarrow \left[+V, \left\{ \begin{array}{l} [+ \text{Transitive}] / - \text{NP} \\ [- \text{Transitive}] / - \mathbb{K} \end{array} \right\} \right]$$

illetőleg:

$$(4) \quad \left\{ \begin{array}{l} [+ \text{ Abstract-Subject}]/[+ \text{ N}, + \text{ Abstract}] \text{ Aux } - \\ [- \text{ Abstract-Subject}]/[+ \text{ N}, - \text{ Abstract}] \text{ Aux } - \\ [+ \text{ V}] \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [+ \text{ Animate-Object}]/- \text{ Det } [+ \text{ N}, + \text{ Animate}] \\ [- \text{ Animate-Object}]/- \text{ Det } [+ \text{ N}, - \text{ Animate}] \end{array} \right. \end{array} \right.$$

A tranzitív V jele, mivel attól függ, hogy a környezetben van-e N:

[- NP]

a preadjectival verbs:

[- Adjective]

A környezettől függően (2)-ban a V-nek alábbi osztályai figyelhetők meg:

(5)	$V \rightarrow \text{CS} / -$	<table border="0"> <tr><td>NP</td><td><i>John eats food</i></td></tr> <tr><td>‡</td><td><i>a week elapsed</i></td></tr> <tr><td>Adjective</td><td><i>John became sad</i></td></tr> <tr><td>Predicate-Nominal</td><td><i>John became president</i></td></tr> <tr><td>like + Pred.-Nom.</td><td><i>John seems like a nice fellow</i></td></tr> <tr><td>Praep. Phrase</td><td><i>John looked at Bill</i></td></tr> <tr><td>that + S</td><td><i>John believes that it is unlikely</i></td></tr> <tr><td>NP that S</td><td><i>John persuaded Bill that we should</i></td></tr> <tr><td>etc.</td><td><i>leave</i></td></tr> </table>	NP	<i>John eats food</i>	‡	<i>a week elapsed</i>	Adjective	<i>John became sad</i>	Predicate-Nominal	<i>John became president</i>	like + Pred.-Nom.	<i>John seems like a nice fellow</i>	Praep. Phrase	<i>John looked at Bill</i>	that + S	<i>John believes that it is unlikely</i>	NP that S	<i>John persuaded Bill that we should</i>	etc.	<i>leave</i>
NP	<i>John eats food</i>																			
‡	<i>a week elapsed</i>																			
Adjective	<i>John became sad</i>																			
Predicate-Nominal	<i>John became president</i>																			
like + Pred.-Nom.	<i>John seems like a nice fellow</i>																			
Praep. Phrase	<i>John looked at Bill</i>																			
that + S	<i>John believes that it is unlikely</i>																			
NP that S	<i>John persuaded Bill that we should</i>																			
etc.	<i>leave</i>																			

A lexika pedig az alábbi egyedeket mutatja:

<i>eat,</i>	[+ V, + - NP]
<i>elapse,</i>	[+ V, + ‡]
<i>become,</i>	[+ V, + - Adjective, + - Predicate-Nominal]
<i>seem,</i>	[+ V, + - Adjective, + - like Predicate-Nominal]
<i>believe,</i>	[+ V, + - NP, + - that S]
<i>persuade</i>	[+ V, + - NP that S]

A selectional restriction szabályai szerint a fenti képlet (4):

$$(6) \quad [+ \text{ V}] \rightarrow \text{CS in enw.:} \left\{ \begin{array}{l} [+ \text{ Abstract}] \text{ Aux } - \\ [- \text{ Abstract}] \text{ Aux } - \\ - \text{ Det } [+ \text{ Animate}] \\ - \text{ Det } [- \text{ Animate}] \end{array} \right.$$

Általában azt mondhatjuk, hogy a V előtt álló és azt követő N feature-je a V-re befolyással van, és annak a szelekciós szubklasszifikációját meghatározza. Ezt pedig a következőképpen ábrázolhatnánk:

$$(7) \quad [+ \text{ V}] \rightarrow \text{CS} / \left\{ \begin{array}{l} a + \text{ Aux } - \\ - \text{ Det } + a \end{array} \right.$$

ahol *a* egy N.

A transzformációs grammatika base component-je tartalmazza:

- (1) rewriting rules, amely magába zárja a branching-et (elágazási szabályokat), és csak kategóriális szimbólumokat használ;
- (2) csak lexikai kategóriákat magában foglaló rules, és amelyek komplex szimbólumokat használnak.

Az (1) = phrase-structure rules; a (2) = elemi transformational rules.

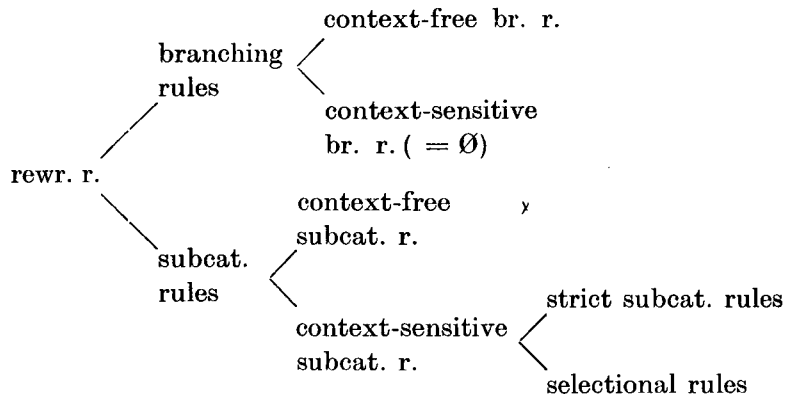
A basis component *rewriting rules*-jai tehát:

branching rules; subcategorization rules.

A rewriting rule osztályozható abból a szempontból is, hogy a környezetre (frame) tekintettel van-e vagy sem: context-sensitive rewriting rule és context-free rewriting rule. (A branching rules mindig context-free. Másfelől az N subcat. rules-je = context-free; a V subcat. rules-je = context-sensitive.)

Különbség van továbbá abban, ha a frame-t kategória-szimbólumokban (5.) vagy szintaktikai features terminusaiban (6) állapítják meg. A frame-t kategória-szimbólumokban meghatározó szabályok: *strict subcategorization rule*. A frame-t szintaktikai features terminusaiban meghatározó szabályok: *selectional rules*.

A rewriting rules a következőkben foglalhatók össze:

A szelekciós szabályok *selectional relation*-t határoznak meg a mondat két pozíciója között. (Pl. a V és az azt megelőző és követő N-ek között.) A selectional relations pedig *grammatical relations*-t határoznak meg. (Előbb láttuk: a szintaktikai komponens bázisa önmagában explicite nem karakterizálja a mondatok sorát, csak az *elementary structures* egy finite set-jét, amelyekből a mondatok transzformációs szabályokkal konstruálódnak.) A base phrase-markers *elementary content element*-nek tekinthetők, amelyekből az *actual sentences* szemantikai interpretációi konstruálódnak. Így nem meglepő: a szemantikailag jelentős functional notions (grammatical relations) direkt módon a base structures-ben reprezentálódnak. Ebből pedig következik: a base

formális sajátosságai gondoskodnak az univerzális kategóriák karakterizálásának keretéről.

Az utóbbi megállapítás alapján felteszi: a base structures nagy része valamennyi nyelv számára közös. A base structures aspektusai nem egy nyelv specifikus sajátosságai; inkább egy generális nyelvelméletbe állíthatók be a „human language” fogalmának részeként. Inkább azt tükrözik, hogy a gondolkodás mivel járul hozzá a nyelv elsajátításának feladatához, mintsem azt, mit fedez fel ez feladata kivitelezése során.

A mondatok bázisa a Phrase-markerek egymásutánja; a bázis képezi a mondatok deep structure-jét. A transzformációs markerekkel reprezentált operációk hozzák létre a surface structure-t.

A transzformációk egyedüli szemantikai tartalma: a Phrase-markerek interpretációjának interrelációja. Ebből következik: a transzformáció nem vezet be jelentéshordozó elemeket. Az embedding transformation (amelyet egy matrix sentence-be helyettesítünk be) egy *dummy* szimbólumot helyettesít be, amely (szimbólum) minden lexikai kategória-szimbólumhoz hozzájárul (Δ (*dummy* symbol) = S). Ez a gondolat már Katz – Postalnál megjelenik. Jelentősége: a szemantikai komponenst leegyszerűsíti. Ugyanis a szemantikai interpretációt a transzformációs marker minden aspektusától függetleníti.

Van egy lényeges újdonosság Chomsky transzformációs elméletében. A régi felfogás szerint a recursive tulajdonság a transzformációs komponenshez tartozik. Chomsky úgy látja: a recursive sajátosság a base-component feature-je, azoké a szabályoké, amelyek az initialis S szimbólumokat a kategória-szimbólumok megfelelő pozícióiba állítanak.

Nem feladatunk Chomsky könyvének részletekbe menő ismertetése. Az ismertetett gondolatok közül az alábbiakat emelnénk ki:

1. A szintaxison belül a deep structure és a surface structure sajátos értelmezése.
2. Lényegében minden jelentés a deep structure-ben (base-ben) benne foglaltatik; a transzformációk a jelentés szempontjából irrelevánsak.
3. A kategoriális szimbólumok komplex szimbólumokká való átalakítását transzformációs eljárásnak tekinti. Így a transzformáció fogalma alá különböző természetű jelenségeket foglal.
4. Továbbá – a 3.-ból kifolyólag – a transzformációt a bázisba bevonja.
5. Az elemi mondatokat nem tekinti lényegesnek a nyelvi rendszer kiépítése szempontjából.
6. A bázis tulajdonképpen a szintagmák elmélete (amelynek az elemi mondatok csak egy esetleges kis részét képezik).
7. A kutatás célja – a mondatformák rendszerének kiépítése – Chomsky-nál gyakorlatilag elhalványul. Lényegében a mondatforma és a konkrét mondatok közötti szakasz világosodik meg.

3. A transzformációs grammatika kritikája

3.1. A transzformációs grammatika struktúrája

A transzformációs grammatika struktúrája magánál Chomskynál az első könyvében és Postalnál, valamint Chomsky újabb könyvében lényeges különbségeket mutat. A régebbi koncepció szerint a nyelvben vannak bizonyos elemi természetű mondatok: elemi mondatok. Az elemi mondatok alkotják a nyelv magvát (kernel): magmondatok. A magmondatok összefüggéseivel a mondatstruktúra-komponens foglalkozik. A mondatstruktúra-komponens a mondat összefüggéseit phrase-structure-ökben (ill. markerekben) fejt ki a rewriting rules keretében. A magmondatokból transzformációs eljárással vezethetők le a bonyolultabb mondatalakulatok. A phrase-structure-ök pedig csak mint az elemi mondatok részei vesznek részt a transzformációs folyamatban.

A transzformációs komponens tárgya – a régebbi koncepció szerint:
1. Szinguláris transzformáció:

a) mondatokból közvetlenül újabb mondatokat vezetünk le, pl.:

kijelentő > kérdő mondat
kijelentő > felszólító mondat
kijelentő > tagadó mondat
aktív > passzív mondat

b) nominalizáció: egy mondatot olyan formára hozunk, hogy egy másik mondatba válik behelyezhetővé.

2. Generális transzformáció:

két vagy több mondatból a nominalizációs eljárások felhasználásával újabb komplex mondatot hozunk létre.

A transzformációs komponens tehát mondatokkal végrehajtott műveletekkel foglalkozik.*

Chomsky újabb koncepciója szerint a nyelvnek van egy bázisa. A bázis semmiképpen nem azonos a nyelv magvával, a kernellel. A bázis az elemi természetű phrase-structure-öket tartalmazza; phrase-structure-ök a szófajok, szintagmák. Az a mondat, amelynek a bázisa egyetlen phrase-structure: elemi mondat. A bázis azonban nem elsőrendűen elemi mondatokból áll. Az egyes phrase-structure-ök csak esetlegesen képezhetik egy elemi mondat bázisát; az elemi mondatok a nyelv bázisának csak egy részét teszik ki. (Chom-

* A transzformációs grammatika és az Aussagelogik tárgya, illetőleg annak szerkezete között lényeges hasonlóság figyelhető meg. Az Aussagelogik is ítéletekkel hajt végre műveleteket. Egyszerű ítéletekből vezeti le a bonyolultabb, komplex ítéleteket (konjunkció, diszjunkció stb.). Ugyanakkor a levezetésnél felhasznált egyszerű ítéleteket adottnak tekinti, nem tekinti vizsgálatá tárgyának.

sky újabb koncepciójában az elemi mondat teljesen elveszti jelentőségét.) A phrase-structure-ök általában transzformációs úton szerveződnek mondattá. A transzformáció fogalma alatt igen különböző természetű jelenségeket foglal össze:

1. $S \rightarrow NP + VP$ stb.; tehát a tulajdonképpen szűkebb értelemben vett rewriting rules
2. elementary transformation: ezen értjük a nemek, számok, stb. egyeztetését
3. kategória-szimbólum $\rightarrow$ komplex szimbólum

Chomsky – úgy látszik – a transzformáció fogalma alá vonja valamennyi rewriting rules-t.

A transzformáció ilyen értelmezésével egyfelől a régi értelemben vett rewriting műveletek és a transzformációs folyamatok distinkciója megszűnik. Másfelől a phrase-structure-ök és a megszámlálhatatlan mondatok között a véges számú elemi mondatokból felépülő nyelvi mag eltűnik.

A régebbi koncepció a magmondatok és a transzformált mondatok között egy belső kapcsolatot nem volt képes kimutatni. Az újabb koncepció – bizonyos értelemben – (ha a két koncepció fogalmainak a fedését vesszük tekintetbe) a transzformációt a nyelvi magba vitte be. Ezzel azonban nem a magmondatok és a transzformáció viszonyát tette világosabbá, ellenkezőleg: zavarosabbá tette a transzformáció fogalmát; a magmondatok és általában a mondatok különbségét mosta el.

Chomsky koncepciójának az eredménye a kategória-szimbólumok komplex szimbólumokká való átírása. Ennek az eredménynek azonban nem szükségszerűen kell a nyelvi mag fogalmának megszüntetéséhez vezetnie. A továbbiakban, mivel a nyelvi mag fogalma a nyelvi rendszer kiépítése szempontjából fontosnak látszik, a transzformációs grammatika korábbi struktúráját vesszük alapul elsősorban.

Az elmondottakból következik, a nyelvi leírás feladata egy olyan koncepciónak a kidolgozása, amely a phrase-structure-ök és a transzformációk összefüggését az elemi mondatokon át mutatja ki. Ez a feladat pedig – amint látni fogjuk – csak akkor oldható meg, ha a formális grammatika helyett egy tartalmilag megalapozott szerves grammatikát hozunk létre.

3.2. *A mondatstruktúra-komponens és a transzformációs komponens összefüggése*

A transzformációs komponens mondatokkal hajt végre műveleteket. Az alapmondatokat pedig, amelyekkel műveleteit végrehajtja, a maga részéről nem tekinti vizsgálatá tárgyának. Az alapmondatok a mondatstruktúra-

komponens tárgyát képezik. A transzformációs grammatika a mondatstruktúra- és a transzformációs komponens között semmiféle belső összefüggést nem állapít meg. Gyakorlata szerint: azok az összefüggések, amelyeket a mondat szerkezeti, struktúrális elemzésével állapít meg, *toto genere* más természetűek, mint a transzformációs elemzéssel megállapítható összefüggések.

Az alábbiakban két – egymással összefüggő – kérdést fogunk részletesen tárgyalni:

1. A mondatstruktúra-sík és a transzformációs sík között milyen összefüggések állapíthatók meg (3.3).
2. Külön-külön a mondatstruktúra-sík (3.4.) és a transzformációs sík (3.5.) belső szerkezete.

3.3. Mondatstruktúra + transzformáció

a) Egy elhanyagolt transzformációs összefüggés

Vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat:

Az asszony keni a zsírt.
Az asszony keni a kenyeret.
 F_1 (nom.) + I (tr.) + F_2 (-t)

A transzformációs grammatika szerint ezek a mondatok magmondatok. A két mondat azonban különbözőképpen egészíthető ki, pl.

Az asszony keni a zsírt $\sqrt{a}$ kenyérré.
Az asszony keni $\sqrt{zsírral}$ a kenyeret.

A két mondat pedig azonos tényállásra vonatkozik; megfelelő mondatformák azonos lexikai elemekkel való kitöltéséből jönnek létre. Vagyis a két mondat transzformációs összefüggésben áll egymással. Kérdés, milyen következtetések adódnak ebből a struktúrális és transzformációs komponens viszonyára vonatkozóan.

A két kiegészített, egymással transzformációs viszonyban álló mondat egyszerű bővített mondat. Az eddigiekben azt láttuk, hogy van egy alapmondat, amelynek megvan a maga sajátos mondatstruktúrája. Ebből az alapmondatból a transzformáció révén egy újabb mondat jön létre, amely megint egy sajátos truktúrával rendelkezik. A két kiegészített mondat viszont zárt transzformációs viszonyban áll egymással:

$[I \longleftrightarrow F_1 (-t/*vel) \longleftrightarrow F_2 (loc.)]$
 $[I \longleftrightarrow F_1 (-vel) \longleftrightarrow F_2 (acc. obj.)]$

A mondatokon belül minden viszony csak az összes többi viszonyhoz képest

van érvényben. Ez annyit jelent: ezeknél a mondatoknál a mondatsturktúra- és a transzformációs összefüggések eleve belsőleg feltételezik egymást. A transzformáció nem megváltoztat, hanem létrehoz egy bizonyos struktúrát.

A transzformációs grammatika felfogása: vannak alapmondatok (magmondatok) és vannak levezetett mondatok. Egy mondat vagy alapmondat, vagy levezetett mondat. A felhozott mondatok esetében viszont ún. magmondatok állnak előttünk, amelyek ugyanakkor transzformációs összefüggéseken belül helyezkednek el. Ezeknél a mondatoknál a két sík olyan határesetekkel állunk szemben, ahol a mondatstruktúra- és a transzformációs összefüggés szervesen összefonódik.

A nyelvben az ilyen mondatok, amelyeknél a mondatstruktúra- és a transzformációs oldal szerves egységben van, nagy számban szerepelnek. Így a nyelvi leírás egy olyan területhez jut, ahol a két komponens szerves összefüggésére derül fény.

b) *A nyelvi mag*

A nyelvi mag (kernel) fogalma — amint az I.-ben már említettük — a modern nyelvi leírás egyik legjelentősebb eredménye.* A nyelvi mag fogalma a mondat szükséges és nélkülözhető elemeinek, valamint az elemi mondatnak a fogalmát tételezi fel. A nyelv magvát az elemi mondatok alkotják, amelyek a mondatok szükséges elemeiből tevődnek össze. A nyelvi mag harrisi képre két dolog jellemző:

- a) A kernelen belül a mondatok száma meghatározott. A nyelv ezekből a véges számú elemi mondatokból hozza létre a bonyolultabb alakulatokat a levezetés (kibővítés, transzformáció) segítségével.
- b) A kernelen belül az elemi mondatok között semmiféle összefüggés nem állapítható meg. A kernelen belül a mondatok nem vezethetők le egymásból, mechanikusan állnak egymás mellett.

A kernel koncepciója általában jelentős, valamely konkrét formájával azonban nem feltétlen kell egyetértünk. Az alábbiakban a harrisi kernel-koncepció bírálatát adjuk.

Harris az alábbi mondatokat

1. *A kertész öntöz(i) (a) vizet.*
2. *A kertész öntöz a virágokra.*
3. *A kertész öntöz (a) vízzel.*
4. *A kertész öntöz(i) (a) virágokat.*

* Chomsky szerint a phrase-marker, ha önmagában mondat, úgy = elemi mondat. Vagyis a base tartalmazhat mondatot (=elemi mondat), de ugyanakkor nem elsőrendűen elemi mondatokból áll. Chomsky az elemi mondat mellőzésével a mondatformák rendszerének kidolgozását minden bizonnyal csak hátráltatja.

elemi mondatoknak tekinti. Az ilyen bővebb mondatokat pedig, pl.

A kertész öntöz(i) (a) vizet a virágokra.

az előbbi elemi mondatok mechanikus kombinációjaként értelmezi (1. + 2.). Az előbbi elemi mondatokból azonban egy másik mondat is levezethető:

A kertész öntözi (a) vízzel a virágokat.

amely a 3. és a 4. kombinációján alapul. Az előbbi és az utóbbi „kibővített” mondat által közölt valóság tartalom pedig ugyanaz; a mondatok a megfelelő formák ugyanazon lexikai elemekkel való kitöltéséből jöttek létre. Vagyis a két mondat transzformációs összefüggésben áll egymással, a két mondat létezési formája a nyelvi rendszerben a transzformációs keret. A transzformációs keret – a mondatokat a transzformációs összefüggésekre redukálva:

$$\left[\begin{array}{ccccc} [I \longleftrightarrow F_1(-t) \longleftrightarrow F_2(\text{loc.})] \\ \downarrow \\ [I \longleftrightarrow F_1(-\text{vel}) \longleftrightarrow F_2(-t)] \end{array} \right]$$

Kérdés mostmár, ebből a megállapításból az elemi mondatokra vonatkozóan milyen következtetések adódnak:

1. A mondatok egyes „elemi” viszonyai nem függetlenek egymástól:

- a) Külön-külön az egyes sorokon belül az egyes viszonyok csak egymáshoz képest vannak érvényben. Pl. az $I - F_1(-t)$ csak az $I - F_2(\text{loc.})$ -ra vonatkoztatva van érvényben; az $F_2(-t)$ csak az $F_1(-\text{vel})$ -en át kapcsolódik össze az I-vel.
- b) Az egyes viszonyok a sorok között feltételezik egymást. Pl. anélkül, hogy a viszonyok sorok közötti összefüggéseit kimerítően elemeznénk, megállapítható: az $I - F_2(-t)$ az $I - F_2(\text{loc.})$ -ra vezethető vissza. Vagyis az egyes elemi mondatok levezethetők egymástól.

2. Az egyes elemi mondatok – kétféle irányban is – feltételezik egymást. Helytelen tehát az az elképzelés, amely szerint az „elemi” mondatok a nyelv végső építőkövei, amelyekből a bővebb (tágabb) alakulatokat másodlagosan levezetés útján hozzuk létre. Éppen megfordítva: az „elemi” viszonyok objektíve elsődlegesen csak az átfogóbb mondatok keretein belül léteznek. Az „elemi” mondatok, amelyeket a nyelv végső építőköveinek tekintenek, valójában csak a teljesebb sorokhoz képest, mint azok implicit változatai, vannak érvényben.

3. Az $I - F(-t)$ az $I - F(\text{loc.})$ -ból vezethető le. Az $F(\text{loc.}) \rightarrow F(-t)$ változás azonban nem az I és az F kizárólagos viszonyán belül megy végbe.

$$\begin{array}{ccc} I \longleftrightarrow F(\text{loc.}) \\ \downarrow \\ I \longleftrightarrow F(-t) \end{array}$$

A változás csak akkor következik be ha az $I - F(-t)$, illetőleg $I - F(\text{loc.})$ egy átfogóbb szintaktikai alakulat szerves része. Tehát:

$$\begin{array}{c} I + \dots + F_2(\text{loc.}) \\ \downarrow \\ I + \dots + F_2(-t) \end{array}$$

Ez annyit jelent: az elemi mondatok között csak akkor tudunk kapcsolatot létrehozni, ha az elemi mondatokat egyúttal átfogóbb szintaktikai alakulatok szerves részének tekintjük. Továbbá: a nyelvi magról (elemi mondatokról) és a nyelv tágabb szintaktikai alakulatairól kialakított kép feltételezi egymást. Amíg felteszem, hogy a mag alakulatai, az elemi mondatok között összefüggés nem áll fenn, addig a nyelv tágabb alakulatait csak egy mechanikus eljárással tudom levezetni. Ellenben, ha az „elemi” mondatok között összefüggéseket mutatok ki, úgy az óhatatlanul a nyelv tágabb alakulatainak szerves kiépítésével halad párhuzamosan.

4. Az elemi mondatok megbonthatók, de csak akkor, ha egyúttal tágabb szintaktikai alakulatok szerves részeinek tekintjük őket. Ez módszertani szempontból jelentős. Az amerikai strukturalizmus előbb elemi mondatokat állapít meg egy elemző eljárás során. Majd egy külön mozzanat keretében az elemi mondatokból mechanikus szintetizálással hozza létre a bonyolultabb alakulatokat. Az amerikai eljárással szemben – a fentiek értelmében – a nyelv struktúrájának van egy olyan rétege, amelybe csak egy egyidejűleg végrehajtott bontás és továbbszerkesztés folyamatában hatolhatunk be. A nyelv pedig éppen abban a rétegében, ahová az egyidejűleg alkalmazott analízis és szintézis során hatolunk be, mint szerves alakulat mutatkozik meg.

5. Az „elemi” mondatok között a transzformációs keretben összefüggések mutathatók ki. Mihelyt azonban az összefüggéseket kimutatjuk, kiderül, hogy ezek az „elemi” mondatok objektíve az átfogóbb szintaktikai alakulatokban léteznek, kiderül az is, hogy elemi mondatok – a harrisi értelemben – objektíve nem léteznek. Vagyis az elemi mondat harrisi koncepciója fikció, amely a nyelvi valóságnak nem felel meg.

6. A transzformációs kereteken belül elsősorban a tárgy és a localis viszonyok összefüggése jelentős. A tárgyi viszony elemi jellegéhez, zártságához Harrisonál nem fér kétség. A nyelv szerves összefüggéseinek a feltárásában elsősorban a tárgyi viszony felbontása jelentős. A tárgy valósággal a rendszer archimedeszi pontja. A szerves nyelvi rendszer kiépítésének a középpontjában a tárgyi viszonyoknak kell állnia.

c) *Elemi mondat és transzformáció*

A nyelvi mag fogalma – amint már mondtunk – a modern nyelvtudomány egyik legjelentősebb eredménye. A nyelvi mag fogalma viszont az elemi mondatról alkotott képünk függvénye. Az elemi mondatához úgy jutunk

el, hogy a mondatokat szükséges összetevőikre redukáljuk. A probléma viszont éppen az: milyen kritériumok alapján tudom eldönteni, hogy melyek a mondat szükséges összetevői.

Valaki azt állíthatná például, hogy az alábbi mondatnak

(*Az asszony*) *ken* *zsírt* *a kenyérre* *késsel*

Az asszony ken zsírt a magva. Ugyanis a mondat végső határig redukált szakasza; ha a *zsírt* elhagyom, a hátramaradó rész többé nem mondat: *[*Az asszony ken*]. De ugyanilyen joggal állíthatná valaki azt, hogy *Az asszony ken zsírt a kenyérre* a mondat magva. Ugyanis intuitív nyelvérzékünk azt diktálja, hogy a *ken* a következőképpen egészíthető ki:

1	2	3	4
<i>X</i>	<i>ken</i>		
<i>X</i>	<i>ken</i>	<i>X-t</i>	
<i>X</i>	<i>ken</i>	<i>X-t</i>	<i>X-re</i>

Másfelől viszont a nyelvérzékünk kifogástalannak érzi *Az asszony ken zsírt a kenyérre* mondatnak a *késsel* való kiegészítését is.

Kérdés tehát:

1. Milyen alapon állíthatom azt, hogy *Az asszony ken zsírt* elemi mondat, tehát hogy *Az asszony ken zsírt* szorosabb egységet alkot, mint az alábbi mondatok:

Az asszony ken zsírt | *a kenyérre*,
Az asszony ken zsírt | *a kenyérre* | *késsel*.illetőleg

2. Másfelől viszont, ha azt állítom, hogy a valóságos egység *Az asszony ken zsírt a kenyérre*, milyen kritériumok alapján állíthatom azt, hogy a *kenyérre* az *Az asszony ken zsírt*-tal egy szorosabb egységet alkot, mint a *késsel* az *Az asszony ken zsírt a kenyérre*-vel.

3. És végül, ha *Az asszony ken zsírt a kenyérre késsel* mondatot homogén egységnek tekintem, — hiszen a nyelvérzék megengedi ezeket a kapcsolatokat — hol van egyáltalán a kibővítés határa? Ugyanis a további kiegészülés is lehetséges:

Az asszony ken zsírt a kenyérre késsel a csészből.

A mondatok bizonyos szakaszai, *transzformációs alapon* szorosabb egységet alkotnak. Például az alábbi mondatban

1   2   3   4   5   6
(*Az asszony*) | *ken(i)* | (*a*) *zsírt* | *a kenyérre* | (*a*) *késsel* | *a csészből*

az 1–4 szorosabb egységet alkot az 5 és 6-tal szemben. Ugyanis a mondatnak ez a szakasza transzformációs összefüggésbe hozható egy másik megfelelő mondattal:

1   2   3   4

(Az asszony) keni (a) zsírral a kenyeret.

Míg az 5 és a 6 semmiféle körülmények között nem hozható transzformációs összefüggésbe a mondat megelőző szakaszaival (1–4). A mondatok szorosabb egységet alkotó szakaszai tehát éppen a transzformációs határok figyelembevételével határozhatók meg. A mondatok transzformációs alapon szorosabb egységeket alkotó szakaszai a mondatok magvai. A magmondat és a transzformáció ezek szerint nem egymást kizáró fogalmak. Sőt: a mondatok magrésze éppen a transzformációs határok figyelembevételével dönthető el.

3.4. A mondatstruktúra-sík kritikája

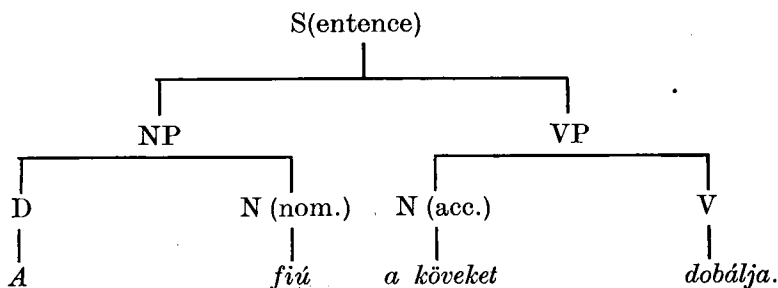
a) Mondatstruktúra-sík

Az előzőkben egy eddig elhanyagolt transzformációs összefüggésre figyelünk fel. Ez a transzformációs összefüggés — amint láttuk — önkéntelenül arra a következtetésre vezet, hogy a generatív grammatikának a gyakorlata, amely mereven választja el egymástól a mondatstruktúra- és a transzformációs komponenset, nem fogadható el. A transzformációs síknak van egy olyan területe, amely elválaszthatatlanul kapcsolódik össze a mondatstruktúra síkjával. A mondatstruktúra- és a transzformációs síknak ez az összekapcsolása pedig az ún. egyszerű bővített mondatok bizonyos szerves összefüggéseihez vezet. A fenti gyakorlatot tartva szem előtt, most már a generatív grammatika mondatstruktúra-komponensét tesszük meg egy részletesebb vizsgálat tárgyává.

Vizsgáljuk meg mindenekeelőtt a gyakorlatban, az egyszerű bővített mondatok transzformációs elemzésével szemben miben vannak a mondatstruktúra-komponens eljárásának a fogyatékoságai. A mondatstruktúra-komponens tárgyát mindenekeelőtt az elemi mondatok viszonyai képezik. Az alábbi mondat például

1. *A fiú dobálja a köveket.*
Az asszony keni a zsírt.

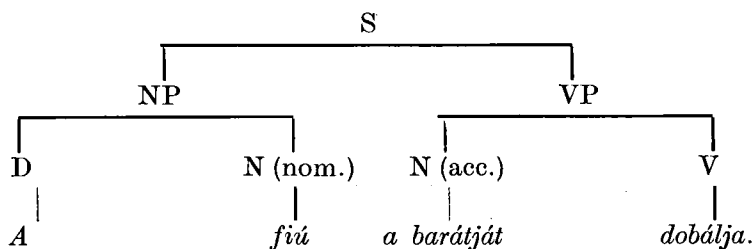
— mint elemi mondat — a mondatstruktúra-komponensben az alábbi módon vezethető le:

Hasonló módon vezethető le a következő mondat is:

2. *A fiú dobálja a barátját.*
Az asszony keni a kenyeret.

Vagyis:

A fentiekből viszont kiderült: az elemi mondatok egysége éppen a transzformációs összefüggések zártóságán alapul. A két mondat pedig – ha kibővítésüket a transzformációs határokon belül elvégezzük – egy azonos transzformációs csoport két különböző formáján alapul. Amennyiben a kérdéses mondatok objektív létezési módja a transzformációs keret, úgy a *mondatstruktúra-komponens* – az adott mondatok esetében – a nyelvi rendszer releváns különbségeitől eltekint.

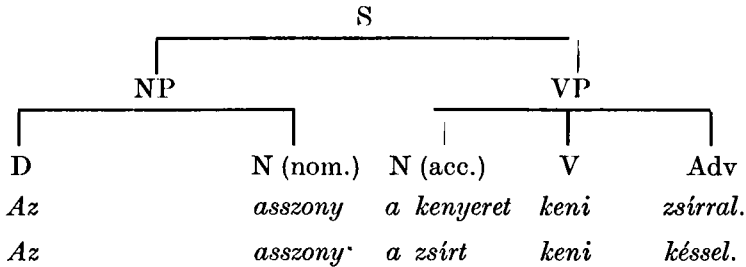
Hasonló eredményre jutunk akkor is, ha az alábbi mondatot tekintjük elemi mondatnak:

1. *Az asszony keni zsírral a kenyeret.*

Ugyanis a mondatstruktúra-komponens a kérdéses mondatot hasonlóképpen vezeti be, mint a következő mondatot:

2. *Az asszony keni késsel a zsírt.*

Mégpedig:

Amikor is a *zsírral* – *késsel* releváns szerkezeti különbségeitől eltekintünk. Ugyanis az 1., ha mint a transzformációs keret részét értelmezem, a maga egészében egy másik sorral váltakozik:

Az asszony keni a zsírt a kenyérre.
Az asszony keni a zsírral a kenyeret.

A 2.-nek viszont csak az első szakasza vonható be – bizonyos kiegészítésekkel – a transzformációs keretek közé:

Az asszony ken(i) (a) zsírt $\sqrt{\text{vmire}}$

míg a *késsel* semmi körülmények között nem tehető meg transzformációs összefüggések részévé (anorganikus kiegészülés).

Kérdés mostmár, mit tudhatunk meg a mondatról, ami nyelvi, a mondatstruktúra levezetéséből. A mondat elemzése a *mondat* általános, de üres fogalmából indul ki. A mondat *két közvetlen összetevőre* bontása mögött a logikai ítélet subjectum – praedicatumra való elemezhetősége áll. A közvetlen összetevők *tovább bonthatók* újabb közvetlen összetevőkre. Emögött a továbbbontás mögött viszont a Paul-i – ismét logikai – elképzelés áll, hogy ti.: bármely nyelvi forma két közvetlen összetevőjének kapcsolatában a logikai subjectum – praedicatum viszonya ismétlődik meg. Ez a levezetés nem képes az egyszerű bővített mondaton belüli viszonyokat mint sajátos nyelvi viszonyokat értelmezni. Egyfelől hajlamos olyan kapcsolatokat, mint pl.

Az asszony keni a zsírt
Az asszony keni a kenyeret

ténylegesen önálló – és ugyanakkor egymással egyenértékű – alakulatokként elfogadni. Másfelől a tárgyhoz való viszonyában nem tudja

Az asszony keni a kenyeret | zsírral
Az asszony keni a kenyeret | késsel mondatokban

a *zsírral*, *késsel* különbségét meghatározni. És végül az ilyen mondatokban

$$\overbrace{\text{Az asszony ken zsírt}}^1 \quad \text{2} \quad \text{3} \quad \text{4} \\ | \text{ a kenyérre} \quad | \text{ késsel} \quad | \text{ a bőgréből}$$

az alábbi viszonyok között

$$\overbrace{\text{Az asszony ken zsírt}}^1 \quad \text{2} \\ - \text{ a kenyérre}$$

$$\overbrace{\text{Az asszony ken zsírt a kenyérre}}^{1-2} \quad \text{3} \quad \text{stb.}$$

nem tud nyelvileg releváns különbségeket megállapítani. A mondatstruktúra-komponens egy olyan deduktív eljárás, amely a nyelvi természetű viszonyokat a logikai bonyolult–egyszerű viszonyára transzponálja. A logikai bonyolult–egyszerű viszonya viszont nem pontosan követi a nyelvben bonyolult–egyszerű összefüggéseket. Pontosabban: a nyelvi szempontból bonyolult–egyszerű viszonynak nem minden mozzanata releváns a logikai bonyolult–egyszerű szempontjából, bár a kettő sajátos módon összefügg egymással. Mindenesetre először a nyelvi rendszerben kell felsimernünk a bonyolult–egyszerű sajátos viszonyát. Csak ennek a felismerése után állapíthatjuk meg, hogy mi okozza a logikai és nyelvi bonyolult–egyszerű viszonyában az eltolódásokat. Annyit már az elmondottak alapján is megállapíthatunk: a mondatstruktúra-komponens nem alkalmas az egyszerű bővített mondatok nyelvi összefüggéseinek meghatározására.

b) *A logikai és nyelvi bonyolult–egyszerű összefüggése*

A generatív grammatika mondatstruktúra-komponense a nyelvi bonyolult–egyszerű viszonyát a logikai bonyolult–egyszerű viszonyára transzponálja. Ha meg akarjuk határozni, hogy a mondatstruktúra-komponensnek mi a nyelvi valóságértéke, a következő kérdéseket kell tisztáznunk:

1. Mi a mondatformák rendszerében az egyszerű és bonyolult viszonya?
2. Mi a kapcsolat a nyelvi bonyolult–egyszerű és a logikai bonyolult–egyszerű viszonya között?

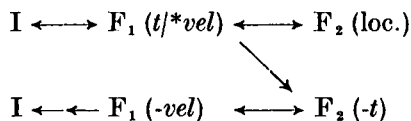
A probléma tárgyalásának előkészítéséül tekintsük át mégegyszer röviden a mondatformák leglényegesebb összefüggéseit.

1. a

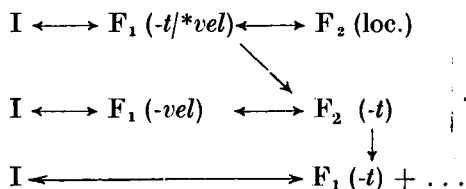
Az elhanyagolt transzformációs összefüggések felhasználásával az egyszerű bővített mondatok rendszere építhető ki. Az egyszerű bővített mondatok

rendszere bonyolult, ellentétes mozgásfolyamatok összetett egysége. Az alapvető mozgásfolyamatok a következőkben foglalhatók össze:

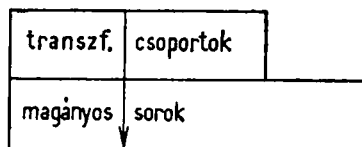
- a) *A transzformációs csoportok zárt egységek, amelyeken belül a formák meghatározott mozgást végeznek: a belső tárgyat tartalmazó sorokból állnak elő az acc. obj.-t tartalmazó sorok.*

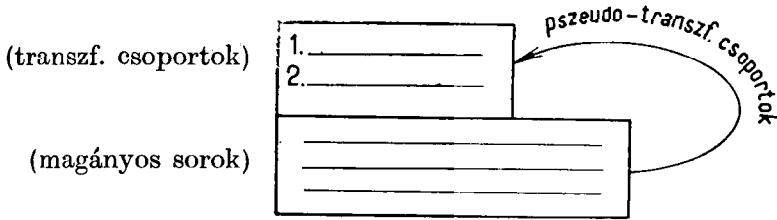
- b) *A magányos sorok az acc. obj. körül jönnek létre. Vagyis a magányos sorok annak a viszonynak a továbbbszerkesztéséből állnak elő, amely a transzformációs csoportok eredménye (acc. obj.). A magányos sorok ott kezdődnek, ahol a transzformációs csoportok sorai zárulnak.*

A szinkrón rendszer kérdéses összefüggéseinek megvan a maga logikája: mind általánosabb és általánosabb formák vezethetők le egymásból. A szinkrón rendszer összefüggései arra utalnak, hogy a rendszer sorai egy szükségszerű történeti folyamaton belül állnak elő. A történeti folyamat szükségszerűsége a formák általánosulásában nyilvánul meg. Így a szinkrón rendszer formáinak általánosulása nem más, mint annak a folyamatnak a tükörképe, amely során a mind általánosabb formák történetileg előálltak. A szinkrón rendszer kérdéses sorainak történetileg szükségszerű – logikus iránya:

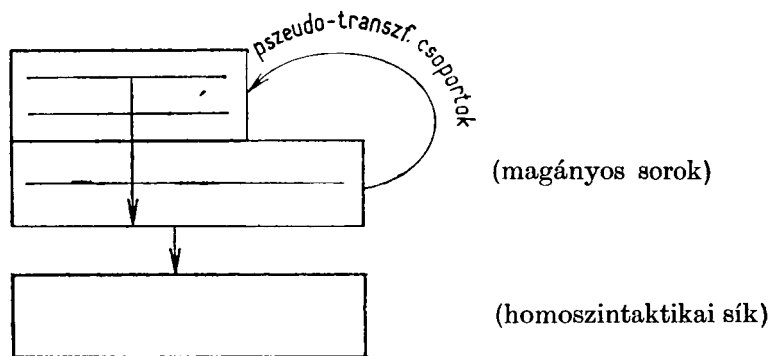
- c) *A pszeudo-transzformációs csoportok azonban arra utalnak, hogy történetileg is a formáknak ez az egymásutánja már egy, a logikus-történetivel ellentétes mozgáson át generálódott újra:*

d) A formák ábrázolt ($a-c$) mozgása képezi az egész formarendszer szívéét.

A kérdéses formák azonban az implicit, anorganikusan bővült, stb. sorok kombinációiból egy új szabályrendszert hoznak létre: *homoszintaktikai formák rendszere*. A formák homoszintaktikai rendszerében az esetviszonyok minden olyan különbsége megszűnik, amely a magon belül releváns. A homoszintaktikai sík a nyelvi rendszer legáltalánosabb síkja.

(transzf. csoportok)

A nyelvi magon belül tehát – történetileg és a nyelvi rendszer szinkrón síkján – egyfelől az egyszerű formákból bonyolult formák jönnek létre. De ugyanezen belül világos, hogy az egyszerű $\rightarrow$ bonyolult egymásután már egy ellentétes bonyolult $\rightarrow$ (egyszerű $\rightarrow$ bonyolult) folyamaton át generálódik újra. A magon azonban ez az önmagában ellentétes mozgásokból összetevődő rendszere egy általánosabb rendszerbe, a homoszintaktikai formák rendszerébe torkollik bele. A magon belül az általános a különbségek létrehozásán át valósul meg; a homoszintaktikai síkon ellenkezőleg: az általánosulás a különbségek megszűnéséből jön létre.

1.b

A homoszintaktikai síkon a formák modulálódnak: a magon belül releváns különbségek kiegyelítődnek. Ez annyit jelent, hogy az esetviszonyok különbségei, pl. a tárgy, eszközhatározó és részeshatározó különböző formái

eltűnnek; csak egyetlen általános tárgy, egyetlen eszközhatározó és részes-határozó létezik. Ezeken az eseteken belül az összetevők, pl. a tárgyon belül a belső tárgy, acc. obj., stb. szintaktikai különbsége — amely a magon belül világos — megszűnik; legfeljebb mint szemantikai különbség érzékelhető. Ezek az esetek rendkívül általánosak, de bennük a mozgás mintegy megszűnik. Míg a mag szintjén a belső tárgyból bontakozik ki az acc. obj., vagy a transzformációs csoportok *-vel* (: *-t/*vel*)-jéből a magányos sorok *-vel*-je, és az utóbbiból az anorganikus *-vel*, addig a homoszintaktikai síkon ezek az eset-jelentések legfeljebb egymás mellett állnak — azonos szintaktikai értékben. Ezen a síkon *nyelvileg* az esetek történeti induktív folyamata — amely során az egyszerűbből bonyolultabb jön létre — megszűnik; nyelvileg az általános a közvetlenül adott, anélkül, hogy ennek történeti szerkezete világos volna.

A homoszintaktikai sík belső szerkezete tehát, amely a bonyolult és egyszerű viszonyát illeti, ugyanennek a síknak a logikai szerkezetével kongruál. Ugyanis a logikai elemzés a bonyolulttól tart az egyszerű felé, míg a sorok szerves összefüggéseit nem képes megérteni. A homoszintaktikai síkon hasonlóképpen: a közvetlenül adott, az elsődleges a bonyolult, az általános. A szintaktikai általános szemantikailag feltördelhető, részekre bontható. A felbontott általánosan belül azonban a komponensek szerves összefüggése nem világos. A konkrét komponensekből kiindulva az általános szintaktikai nyelvi viszonyt levezetni nem tudjuk. A nyelvi összefüggéseknek lényegében csak egy szemantikai síkra áttett bonyolult → egyszerű iránya lehetséges, amely ugyanazoknak a tényeknek a logikai szerkezetével kongruál. A szerves jelleg megszűnése homoszintaktikai síkon azonban nemcsak az esetek belső szerkezete szempontjából lényeges; a szerves jelleg megszűnése jellemzi a szintaktikai sorokon belül az esetek egymáshoz való összefüggését is. A nyelvi rendszer szerkezete tehát a homoszintaktikai síkon a tények logikai struktúrájára redukálódik. A nyelvi rendszer szempontjából számbajöhető különbségek — homoszintaktikai síkon — ugyanúgy irrelevánsak válnak, mint ahogyan irrelevánsak azok a logikai elemzés számára.

Vagyis a nyelvi rendszeren belül van egy sík, ahol a mozgó rendszer szempontjából releváns szintaktikai különbségek megszűnnek; a szintaktikailag különböző természetű viszonyok mint azonos viszonyok vannak adva. Ebben van a mondatstruktúra elemzésének — amely valójában logikai jellegű — nyelvi valóságalapja. Vagyis a mondatstruktúra-elemzés a nyelvi struktúráról valóban ad egy bizonyos képet. Ez a kép azonban a nyelvi struktúrának csak egy szűk zónájára korlátozódik, és annak a mondatformák *rendszerében* elfoglalt helyét figyelmen kívül hagyja.

Látjuk, a mondatstruktúra elemzésének megvan a maga nyelvi alapja, a nyelvről bizonyos értelemben hiteles képet ad. Vizsgáljuk mostmár meg, mennyiben torzítja el a nyelvi rendszerről adott képet, mennyiben szimplifikálja azt.

2.

A mondatstruktúra-elemzés egy *deduktív* eljárás, amely egyértelműen halad a bonyolulttól az egyszerű felé. Ez a deduktív jellegű elemzés a mondatok logikai szerkezetét adja.

A mondatstruktúra elemzésével azonban a mondat nyelvi szerkezetéről csak egy üres, általános kép alakul ki. Ugyanis a mondatok nyelvi rendszerében az egyszerű és bonyolult összefüggése korántsem ilyen egyszerű, illetőleg egyértelmű. Először is különbséget kell tennünk a nyelvi rendszer objektív és szubjektív formája között. A nyelvi rendszer objektív formájának a legmélyén egy induktív jellegű mozgásfolyamat elemezhető ki. Ezen a mozgásfolyamaton belül történetileg és szinkrón síkon az egyszerű formákból bonyolultabb (általánosabb) formák bontakoznak ki. De ugyanakkor — a pseudo-transzformáció csoportok tanúsága szerint — maga ez a történetileg meghatározott egyszerű $\rightarrow$ bonyolult folyamat történetileg is egy ellentétes irányú folyamaton át regenerálódik: bonyolult $\rightarrow$ (egyszerű $\rightarrow$ bonyolult). És végül a formáknak ez a komplex mozgása beletorkollik egy rendkívül általános síkba, a homoszintaktikai síkba, ahol a formák történetileg szükségszerű egyszerű $\rightarrow$ bonyolult mozgása felismerhetetlenné válik. A homoszintaktikai sík nyelvileg is csak egy deduktív eljárással elemezhető — szemantikai szempontból. Ennek a síknak a szerkezetére, nyelvi jellege ellenére, csak a logikai természetű bonyolult $\rightarrow$ egyszerű irányú összefüggések jellemzőek. Ugyanis a szemantikai összetevőkből az általános szintaktikai viszonyokat — ennek a síknak a keretei között — mint szerves alakulatokat levezetni nem lehetséges. Vagyis a mondatok nyelvi szerkezete a homoszintaktikai síkon a mondatok logikai szerkezetének megfelelő módon modulálódik át.

A mondatok nyelvi természetű összefüggéseiben (nyelvi struktúrájában) tehát a bonyolult–egyszerű összefüggése nem egyértelmű. A mozgásrendszer legmélyén fel kell tennünk az egyszerű $\rightarrow$ bonyolult mozgást, de már ez a folyamat maga is a bonyolult $\rightarrow$ (egyszerű $\rightarrow$ bonyolult) mozgáson át valósul meg. És végül a homoszintaktikai határokon belül — nyelvileg is — valóban csak egy bonyolult $\rightarrow$ egyszerű összefüggés lehetséges. Amíg tehát a logikai jellegű elemzés csak üres egyértelmű bonyolult $\rightarrow$ egyszerű összefüggést képes feltárni, a nyelv objektív struktúrájában a bonyolult–egyszerű összefüggése komplex. Az objektív rendszer egyszerű $\rightarrow$ bonyolult mozgása végül is a bonyolult összefüggéseket mint levezetett, érthető összefüggéseket állítja elénk. Az egyszerű $\rightarrow$ bonyolult mozgáson át végül is a nyelvi általános mint tartalmas általános jelenik meg.

A nyelvi rendszer a maga működő valóságában még bonyolultabb. De ugyanakkor ez a bonyolultság a mondatstruktúra elemzésének kialakulását még könnyebben érthetővé teszi. Az igen általános homoszintaktikai alakulatok a nyelvi rendszer felszínén helyezkednek el. A beszélő a maga gyakorla-

tában közvetlenül ezekbe az alakulatokba ütközik. Vagyis míg az objektív rendszer legmélyén végül is az egyszerű → bonyolult mozgás fedezhető fel, a beszélő a maga gyakorlatában ezt a történetileg szükségszerű és logikus mozgást a bonyolultból kiindulva kell hogy elsajátítsa. A beszélő a maga gyakorlatában csak fokozatosan jut a bonyolult → egyszerű folyamatán át az egyszerű → bonyolult mozgás intuitív érzésének elsajátításához; az üres általánost csak fokozatosan alakítja át önmaga számára tartalmas általánossá. Végül is tehát a mondatstruktúrára-elemzés a beszélőben lezajló folyamatok legfelszínibb rétegét ragadja meg.

Két dolgot kell kihangsúlyoznunk:

A mondatstruktúra elemzésének van bizonyos *nyelvi* alapja. Ugyanis a nyelvi rendszeren magán belül van egy olyan sík, amely nyelvi természetének ez az elemzés megfelel. Hozzá kell tennünk: a beszélők gyakorlatában ez a sík van legközvetlenebbül adva. Ugyanakkor: ez a sík az egész rendszer összefüggéseit mintegy összesűrítve hordozza magában, és így ez az elemzés mód is, amely ennek a síknak megfelel — egy rendkívül szimplifikált módon — átfogó képet képes adni az egyszerű bővített mondatok rendszeréről.

Másfelől: ez a sík szervesen, ezen belül megszűnik a mozgás. Éppen ezért a mondatstruktúra-elemzés, amely erre a síkra irányul, egy szerves, tartalmas rendszert kialakítani képtelen.

Végezetül még egy gondolatot szeretnék megjegyezni. A mondatstruktúra-elemzés a nyelv, bár egy igen általános, de ugyanakkor felszíni síkját képes megragadni. Ennek az elemzésnek a lehetőségei csak egy, a bloomfieldi elemzésnek megfelelő hatókörre terjednek ki. Vagyis a dolog lényegét tekintve, ez az eljárás az elemzés még egy, a transzformációs elemzést megelőző formájának a továbbélése — az ún. transzformációs elemzés keretei között. A transzformációs elemzés beviszi a mozgás elvét a nyelvi elemzésbe. A mondatstruktúra elemzése viszont ezt az elvet nem tudja következetesen alkalmazni a nyelv minden területén (nevezetesen: az egyszerű bővített mondatok esetében).

3.5. *Transzformációs sík*

Az elhanyagolt transzformációs összefüggések következetes elemzése magától vezetett a mondatstruktúra-komponens és a transzformációs komponens viszonyának felülvizsgálatához. Kiderült, hogy éppen a megmondatok esetében ez a két eljárás szervesen kapcsolódik össze egymással. A két komponens szerves viszonyának a felismerése pedig a mondatstruktúra-elemzés határainak és értékének egy pontosabb megállapítását tette lehetővé. A két komponens szerves természetnek felismeréséből az elemi mondatokkal kapcsolatban a transzformációs síknak is egy hasonló felülvizsgálata válik lehetővé.

A transzformációs grammatika — amint a bevezető fejezetben már említettük — a transzformációs komponenst a mondatstruktúra-komponenstől függetlennek tekinti. A mondatstruktúra-komponens *az alapmondatokban* (underlying phrase structure) elvégzi a maga eljárásait, majd az alapmondatokból a transzformációs szabályok *levezetett* (derived) mondatokat hoznak létre. Ennek az elgondolásnak megvannak a maga nehézségei. Mégpedig:

1. Az elhanyagolt transzformációs összefüggéseknél (tehát a magmondatoknál) világos, hogy a transzformáció nem átalakít egy — a transzformációtól függetlenül — már meglévő mondatszerkezetet. A magmondatoknál világos, hogy a mondatok a transzformációs kereteken belül jönnek létre. Vagyis ezeknél a mondatoknál a mondatszerkezet és a transzformációs szerkezet egyazon nyelvi jelenség két egymást feltételező oldala.

Az 1.-ből kiderül, hogy a nyelvnek van egy rétege, amelyre a transzformációs grammatikának az az elmélete, amely a grammatika két komponensét elválasztja egymástól, nem alkalmazható.

2. Bizonyos esetekben feltehető az, hogy van egy alapszerkezet — majd ebből az alapszerkezetből transzformációval egy újabb szerkezetet hozunk létre. Például:

Engem meglepett az újság

·
·
·

F_1 (acc.) + I (tr.) + F_2 (nom.)

Az F_2 egy mondatlall is kitölthető. Pl. az alábbi mondatból

Az újság megérkezett

szinguláris transzformációval egy ún. nominalizált forma vezethető le:

az újság megérkezése

Majd — a generális transzformáció alkalmazásával — az alapmondatból egy újabb mondat vezethető le:

Engem meglepett | az újság megérkezése

Gyakran azonban ez az eljárás nem lehetséges. Mégpedig:

- a) Bizonyos igrék kizárólagosan a generális transzformáció alkalmazásával

alkotnak mondatokat. Pl. az *elhatároz* mellett *vmít* funkciójában csakis – vagy legalábbis statisztikailag túlnyomórészt – nominalizált szerkezetek állhatnak:

...elhatározta, hogy bevégi a munkát
...elhatározta a munka bevezését

(Szemben:

elhatározta magát,
elhatározta a dolgot,

de konkrét nomenekkel sohasem kapcsolható össze:

elhatározta az asztalt, stb.)

b) Bizonyos igék bizonyos jelentésükben csak a generális transzformáció szerint alkothatnak szerkezeteket. Bár ugyanezeknél az igéknél más jelentésük mellett egy alap- (underlying) szerkezet is feltehető. Pl.:

Az asszony beadta (jel₁) a kulcsot a szomszédba.

— — — — —

Az asszony beadta (jel₂), hogy el fog utazni.

A felsorolt példák arra utalnak, hogy bizonyos igéknél (a) az ún. alapszerkezetek egyáltalán nem is léteznek. Más igéknél (b) viszont, bár bizonyos jelentésükben (jel₁) az ún. alapszerkezeten alapulnak, más jelentésükben (jel₂) az alapszerkezet nem tehető fel. Az igéknek mind a két típusa ellene szól a transzformációs grammatika felfogásának, amely szerint a transzformációs eljárás mindig egy azonos szintű alapszerkezeten operál.

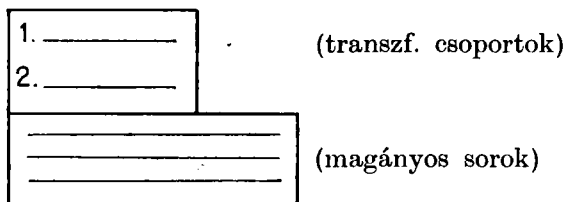
A fentiekben ismertetett gondolatok alapján különben ennek a felfogásnak illetőleg tévedésnek az okát is meg tudjuk adni. A mondatformák rendszerének van egy történeti (evolúciós) szerkezete. Ezen a szerkezeten belül a formáknak különböző szintjei vannak, az egyes szintek különbsége az általánosság fokában van. (Tegyük hozzá: a generális transzformációval való kiegészülés pedig csak a legáltalánosabb, magányos sorok szerint szerkesztett mondatokban lehetséges.) A történeti evolúciós folyamat maga azonban egy olyan általános síkkal zárul, amelyben a történeti szerkezet egy logikai szerkezetbe oldódik fel. A mondatoknak ebben a logikai szerkezetében a történeti szerkezet – közvetlenül – felismerhetetlenné válik. Ez annyit jelent, hogy a homoszintaktikai síkon a történetileg különböző általánosságú szintek produktumai egy azonos általánosságú szintre felfokozva működnek.

A tévedés alapja tehát az alapszerkezet természetének (általánosságának) értelmezésében van. A mondatstruktúra síkja a homoszintaktikai sík viszonyait

elemzi. A homoszintaktikai síkon a legegyszerűbb formák is a legmagasabb általánosságra felfokozva állnak előttünk. Persze transzformációs grammatika előtt ez nem világos — úgy gondolják, hogy egyértelműen egyszerű alakulatokkal van dolguk az alapszerkezetekben. Ez a tévedés az elméletben úgy jelenik meg, hogy a történeti evolúciós síkon egyszerű formáknál is feltételezik a generális transzformációval való kiegészülés lehetőségét. (Ez a feltevés abban nyilvánul meg, hogy a *dummy element*-et — tehát a generális transzformációval való kiegészülés lehetőségét — lényegében minden lexikai kategória esetében feltételezik. Amikor tehát a homoszintaktikai sík a legegyszerűbb alakulatokat is magába zárja — átváltoztatva —, úgy tűnik, hogy ezekben az egyszerű mondatokban is a generális transzformációval való kiegészülés lehetséges.) Ennek a parallel ellentétes megnyilvánulása, amikor azt gondolják, hogy bizonyos bonyolult igék mellett a transzformációs kiegészülés egy nomennel is behelyettesíthető. Pontosabban azt hiszik, hogy a transzformált struktúra egy olyan alapszerkezetből vezethető le, amelyben a transzformált mondat helyett egy nomen állt.

A transzformációs grammatika struktúrájával szemben azonban — a rendszer gondolatából kiindulva — még egy jelentősebb kifogásunk is van. A generatív grammatika transzformációs komponense, mint a bevezető részben már említettük, mondatokkal végrehajtott operációkkal foglalkozik. Azoknak a mondatoknak a viszonyait pedig, amelyekkel ezeket az operációkat végrehajtja, nem tekinti vizsgálatára tárgyának; az alapmondatok levezetését a mondatstruktúra-komponensbe utalja át. A két komponens kapcsolata pedig a transzformációs grammatikán belül nem világos. Ami annyit jelent, hogy a generatív grammatikának nemcsak a mondatstruktúra-komponense szerzetlen — a mondatstruktúra és a transzformációs komponens szerves összefüggését sem képes feltárni. A mondatokkal végrehajtott operációk azonban bonyolult, de végső soron a nyelvi rendszer perifériális műveletei, amelyek a műveletek eszközéül szolgáló egyszerű mondatok rendszerét mint előzményt feltételezik. A nyelv rendszer-jellegéből pedig következik, hogy az alapmondatok szerkezetei és a levezetett szerkezetek nem mechanikusan állnak egymás mellett. A transzformációs műveleteknek végső soron az alapmondatok rendszeréből kell kiszakadniuk egy meghatározott ponton. Kérdés, az a pont megtalálható-e, amelyen át az alapmondatok és a generális transzformációval levezetett mondatok érintkezéséből a mondatformák szerves rendszere áll elő.

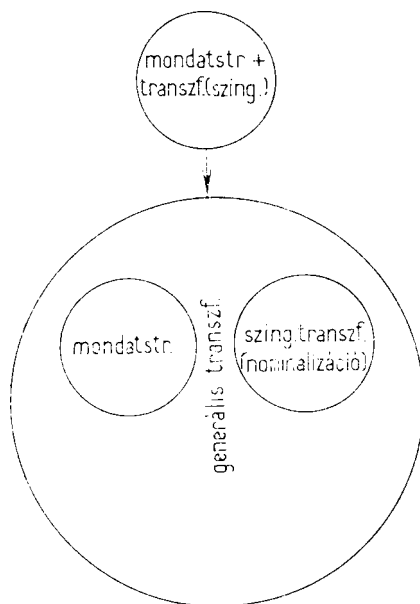
Az elhanyagolt transzformációs összefüggésekből kiindulva — amint láttuk — az egyszerű bővített mondatok szerves rendszere építhető ki. Az a jelenségcsoport pedig, amelyből kiindulva az egyszerű bővített mondatok rendszere kiépíthető, eleve a mondatstruktúra- és a transzformációs szerkezet szerves egységén alapul. Láttuk azt is, hogy a szerves nyelvi magnak két fő szakasza van — a transzformációs összefüggésekbe vonható sorok és a magányos sorok:

A transzformációs csoportokon belül tehát a mondatstruktúra- és transzformációs összefüggés elválaszthatatlanul összetartozik. A transzformációs csoportok utolsó sorából, az accusativ objectivus körül jönnek létre a magányos sorok. A magányos sorokra jellemző, hogy velük a – transzformációs csoportokra karakterisztikus – szinguláris transzformáció nem hajtható végre (nem lehetnek szerkezeti csoport részei). Viszont a nominalizált mondatok csak a magányos sorok változóiba helyettesíthetők be. Vagyis generális transzformáció csak a magányos sorokkal hajtható végre. A transzformációs csoportokban tehát a mondatstruktúra és a transzformáció szerves egységet alkot. A csoportokból kiválnak a – régi értelemben – nem transzformálható sorok; ugyanakkor a transzformációnak sajátos szinguláris változatai (nominalizációk) jönnek létre – és az így különvált mondatstruktúra és szinguláris transzformáció (nominalizáció) a mondatban – egy generális transzformáció keretében – ismét szerves egységet alkot. Lényeges: a generális transzformáció az egymástól különvált mondatstruktúra és szinguláris transzformáció magasabb egysége.

Az elmondottakból a mondatstruktúra és transzformációs struktúra szerves egysége több oldalról is megmutatkozik:

1. A mag maga minőségileg nem homogén. Az alapmondatok rendszerében magában egy fejlődési folyamat megy végbe; az alapmondatoknak minőségileg különböző szintjei vannak: transzformációs csoportok – magányos sorok. A generális transzformáció csak a mag fejlődési folyamatának egy meghatározott szintjén – a magányos sorok szintjén – állhat elő. Vagyis a generális transzformáció az alapmondatok rendszeréből szervesen jön létre.
2. A mondatstruktúra- és a transzformációs síknak megvan a maga sajátos dialektikája:
 a transzformációs csoportokban a mondatstruktúra és a (szinguláris) transzformáció szerves egységet alkot;
 a magányos sorokban a mondatstruktúra és transzformáció különválk (sajátos transzformációk – nominalizációk jönnek létre) – majd a generális transzformáció a különvált komponenseket ismét egy magasabb egységbe foglalja. Vagyis:

3.6. Generatív grammatika

A generatív grammatika fogalmát a bevezető részben már érintettük. Láttuk, a generatív grammatika fogalmába foglalódnak össze a modern nyelvtudomány leglényegesebb eredményei. A grammatika célja egy olyan elmélet kialakítása, amely valamely nyelv valamennyi érvényes mondatát produkálja. A generatív grammatika a mondat kialakulásának folyamatát vizsgálva – a folyamat három síkját állapítja meg:

1. a mondat szerkezet síkja
2. transzformációs sík
3. morfofonetikai sík.

A generatív grammatika figyelmét inkább a valóságos mondatok kialakulásának a kérdése köti le. A mondatformák konkrét összefüggései a generatív grammatikában teljesen hiányoznak. A generatív grammatika struktúrájával kapcsolatban a következő kifogásokat tehetjük:

1. A mondat szerkezet síkját nem sikerül egy valóságos szerves rendszerré kidolgozni. A mondatstruktúra síkján nem sikerül különböző minőségű szinteket megállapítani.
2. A mondatstruktúra- és a transzformációs sík konkrét összefüggéseit nem sikerül feltárni. A transzformációs sík különböző alakulatai nem az alapszerkezetek különböző szintjeinek függvényei és megfordítva.

3. A transzformációs sík mozgását nem sikerül meghatározni. A transzformációs síkon nem sikerül különböző minőségű szinteket megállapítani.

A generatív grammatika középpontjába tehát inkább az a kérdés kerül, hogy a három síkon át haladva végülis hogyan jön létre egy valóságos mondat. A fenti fejezetek értelmében viszont a generatív grammatika feladata inkább annak a megállapítása volna, hogy

az egyszerű bővített mondatok hogyan generálják egymást; hogyan generálják egymást a transzformációs csoportok formái;

a transzformációs csoportok formái hogyan generálják a magányos sorokat; stb.

— — — — —

Az egyszerű bővített mondatok különböző minőségű szintjei milyen összefüggésben állnak a transzformációs sík különböző szintjeivel.

Ezeknek a problémáknak a megfejtésével egy valóságos, konkrét rendszer állna elő. A konkrét rendszerben maguk a különböző szintű formák generálnák egymást. Egy ilyen grammatikában pedig a *generatív* fogalma egy mélyebb értelmet nyerne.

A generatív grammatika — befogadott formájában — csak egy logikai jellegű, üres általános rendszert tud produkálni. Csak úgy tesz, mintha levezetéseket végezne, de az általa ábrázolt rendszerben mozgás nincs, a rendszer statikus jellegű. Ez a rendszer éppen azokat az összefüggéseket hagyja figyelmen kívül, amelyek nyelvi szempontból relevánsak. Ezzel szemben egy valóságos *nyelvi* generatív grammatika, a fenti összefüggések figyelembevételével, egy konkrét szerves rendszert eredményez, amelyben az általános is mint a konkrétból levezetett érvényes.

4. Szemantika

A szemantikai kutatások az amerikai strukturalizmus történetében hosszú időn át háttérbe szorultak. A jelentés problémájának háttérbe szorulása Bloomfield munkásságával veszi kezdetét. Bloomfield filozófiai elgondolások alapján a jelentés objektivitását is tagadta. Pontosabban: a jelentést lényegében a denotatív funkcióra korlátozta. Vagyis ugyanúgy, ahogyan a grammatikában a „formarendszer” felszínén maradt, a jelentésnek is csak egy felszínibb valóságát fogadta el. Fordulat ezen a téren csak mintegy három évtized múlva, 1963-ban, Jerrold J. Katz és Jerry A. Fodor dolgozta nyomán következett be. Katz és Fodor dolgozata ugyanakkor nemcsak az amerikai

strukturális felfogásának változását jelzi a jelentéssel kapcsolatban. Ennél sokkal többről van szó: Katz és Postal dolgozata a szemantika történetében is újat jelent. Újdonsága tárgyában és a szemantika problématikájának kitágításában van. A szemantika ezideig az egyes szavak jelentésével foglalkozott. (Ugyanúgy, ahogyan a szintaxis az egyes szavak szintaktikai viselkedésével.) Most a szemantikai kutatás központi kérdésévé a mondat jelentése válik. (Ugyanúgy, ahogyan a szintaxis tárgya is megváltozott; központi kérdésévé a mondat szerkezeti viszonyai váltak.) A szemantika problématikájának kitágulása szoros összefüggést mutat a szintaxis fejlődésével. Postal – amint fentebb már említettük – Katz – Fodor eredményeit a nyelv egységes leírásának integráns részévé teszi.

A szintaxis és a szemantika szorosan összefügg egymással. A szemantika a szintaxis fejlődésének eredményeként jutott tovább. Ez a szoros összefonódottság természetesen nem csak pozitív értelemben érvényes. Azok a kifogások, amelyeket az előző pontban, a szintaxissal kapcsolatban felhőztünk, a szemantikára is messzemenő kihatással vannak. A továbbiakban először Katz – Fodor (ill. Postal) elméletének lényeges fogalmait, gondolatait röviden ismertetjük. Majd ezeknek a gondolatoknak a bírálatát adjuk.

4.1. *A szemantika leglényegesebb fogalmai*

A nyelvi leírásnak két komponense van: a grammatika és a szemantika. (A grammatika tárgyáról, struktúrájáról az előbbieken esett szó. A grammatikának két komponense van: a mondat szerkezet-komponens (amely – első sorban – az elemi mondatokkal foglalkozik) és a transzformációs komponens (amelynek a tárgyát a transzformációs eljárások képezik.) A szemantikának két komponense van: a lexikon és a projekciós szabályok. A mondatok ugyanis szemantikailag ugyanúgy egy meghatározott terv szerint épülnek fel, mint szintaktikailag. Vegyük sorra mostmár az egyes komponenseket:

a) *Lexikon*

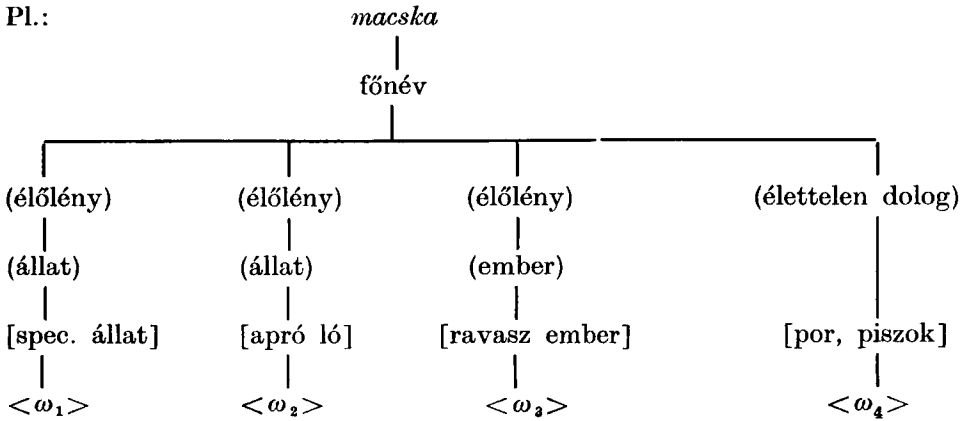
A szótárban az egyes címszavak (entry) *normál formában* szerepelnek. Ez annyit jelent: a lexikon a szavak jelentéseit elemi összetevőire bontja, és a közöttük levő szemantikai viszonyokat megállapítja. Az elemi jelentésösszetevők egymásutánja:

1. szintaktikai jegyek (markerek)
2. szemantikai markerek
3. distinguisher-ek
4. szelektív megszorítások.

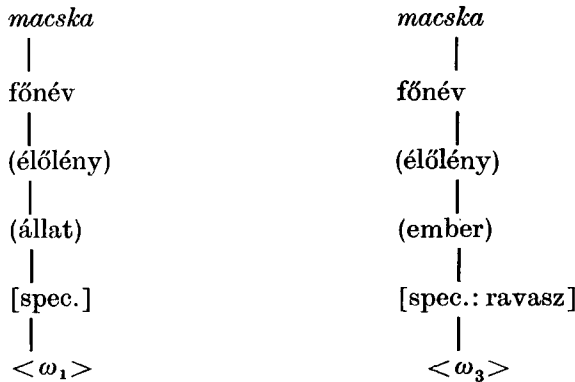

A címszó, az elemi jelentésösszetevőket bizonyos szimbólumokkal jelölve, a szimbólumok egymásutánjának meghatározott sora:

1. szintaktikai marker: jeltelen
2. szemantikai marker: ( )
3. distinguisher [ ]
4. szelektív restrikió < >

A szimbólumok teljes egymásutánja, pl.

a lexikai elem egy külön jelentése: *olvasat* (reading). A lexikai elem n -féle- képpen ambivalens.

b) Projekciós szabályok

A mondatot a szavak jelentéseiből – amint említettük – meghatározott terv szerint építjük fel. Az első mozzanat: a mondaton belül a szavak szintaktikai jegyeinek a meghatározása. Ez a meghatározás a mondat szin-

taktikai elemzéséből már adódik. A mondat elemzését egy gépi eljáráshoz hasonlítva: a szintaktikai elemzés eredménye mint output a szemantikai elemzés számára input-ként szolgál.

A második mozzanat: a szintaktikai markerekből kiindulva a megfelelő *olvasatok* kiválasztásával a komplex jelentések leszámaztatása. Mit értünk a megfelelő olvasatok kiválasztásán? Két szót a mondaton belül egy szintaktikai *node* kapcsol össze. Szemantikailag azonban a két szó csak a szelektív restriktív utalások alapján kapcsolható össze egymással. Pl. az *erkölcsös* jelentése általában: 'erényes, helyes, stb.'; nőkkel kapcsolatban: 'szexuálisan ártatlan, tiszta'. Vagyis:

erkölcsös → adj. → (értékelő) → (morális) → [szexuálisan ártatlan, tiszta] <(emberi) és (női)>

Az *erkölcsös* azonban csak akkor jelenti: (értékelő) → (morális) → [szexuálisan ártatlan, stb.], ha a nominális *head*, amelyet modifikál, mind a két szemantikai markerrel rendelkezik: (emberi) és (női). Általánosan kifejezve: Tegyük fel, adva van két lexikai sor (string):

*lexikai sor*₁ → a head szintaktikai markere → (a₁) → (a₂) → ... (a_n)
→ [1] <1>

*lexikai sor*₂ → a head modifikátorának szintaktikai markere → (b₁)
→ (b₂) → ... (b_n) → [2] <2>

A két sor csak akkor eredményez egy *derived reading*-et, ha a *head* szemantikai markerei között van egy olyan tényező, amely a <2>-nek megfelel:

*lexikai sor*₂ + *lexikai sor*₁ → SM (szintaktikai marker) → (a₁) → (a₂)
→ ... (a_n) → (b₁) → (b₂) → ... (b_n) → [[2] [1]] <1>

A szelektív restriktív szabályok figyelembevételével a mondatban két sor (string) megfelelő olvasatából egy *leszámaztatott* (derived) olvasatot hozunk létre. A leszámaztatott olvasat a két sort szintaktikailag összefogó *node* szemantikai interpretációja. Az alacsonyabb *node*-okból kiindulva haladunk a magasabb *node*-ok felé, amíg a mondat egységes jelentéséhez nem jutunk el.

A projekciós szabályoknak azt a komponensét, amely a szintaktikai szerkezeteken az ismertett módon operál, P₁-nek (Projection Rule 1) nevezik. A projekciós szabályoknak van egy másik komponense is: P₂. P₂-ről alább a generális transzformáció szemantikai interpretációjával kapcsolatban lesz szó.

4.2. *A transzformációs folyamatok szemantikai interpretációja* (*A projekciós szabályok bírálata*)

Az 1. b)-ben ismertettük a technikát, ahogyan általában a szintaktikai szerkezeteket szemantikailag interpretálják. Tudjuk azonban azt, hogy a szerkezeteknek két fő típusa van: alapszerkezetek és leszármaztatott szerkezetek. Felmerül mostmár a kérdés: szemantikailag az alap- vagy a leszármaztatott szerkezeteket kell-e interpretálnunk. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az amerikai strukturalisták véleménye az alábbiakban foglalható össze:

1. A P_1 csak az alapszerkezeteken (underlying phrase markereken) operál.
2. A szinguláris transzformáció nem változtatja meg az alapszerkezetek jelentését.

Tulajdonképpen ezek azok a pontok, ahol a szintaktikai koncepciójuk elégtelensége a szemantikával való összefüggésben megmutatkozik. A továbbiakban a strukturalisták szemantikai koncepciójának elégtelenségét fejtjük ki különböző szintaktikai szerkezetekkel kapcsolatban.

a) A szinguláris transzformáció szemantikai interpretációja

A strukturalisták szerint tehát a szinguláris transzformációk nincsenek befolyással a jelentésre. Az alábbiakban néhány ilyen szinguláris transzformációt ismertetünk, a strukturalisták érvelését felülvizsgálva.

Vannak olyan mondatok, amelyek alapszerkezetei azonosak, bár a leszármaztatott szerkezeteik mellett közvetlenül különbözőek. Például:

1. *John drank the milk.*
2. *The milk was drunk by John.*

Postal szerint mindkét mondatban a *John* – *drink*, illetőleg a *milk* – *drink* viszonya ugyanaz:

John = subjectum
milk = objectum

De a leszármaztatott mondat szerkezetében nincsen formális jegy, amely ezt a viszonyt reprezentálni tudná. Ez a viszony a leszármaztatott szerkezetnek csak az alapszerkezetében reprezentálódik.

Postal ezt az érvelését azzal az általános megállapítással egészíti ki, hogy a generális grammatikai viszonyok mint „subjectum”, „objectum”, „praedicatum” természetes karakterizációja csak a konsztituensek szubkonfigurációinak terminusaiban adható meg. Pl. a subjectum viszonya definiálható az alábbi konfiguráció terminusaiban:

[Sentence: Noun Phrase + Verb Phrase]

Tehát egy Noun Phrase sor (string) és egy Verb Phrase sor közötti viszony, amelyet a Sentence dominál. Az objectum viszonya definiálható:

[Verb Phrase: Verb + Noun Phrase + (Adverb . .)]. Vagyis a fundamentális grammatikai viszonyok (subjectum, stb.) csak mint az alapszerkezeti viszonyok korrelációi léteznek.

Azt a tényt, hogy a passzív mondat fundamentális viszonyai az alapul szolgáló aktív mondat viszonyaiban keresendők, nem kívánjuk vitatni. Aligha lehet azonban a *természetes karakterizáció* fogalmával egyetérteni. A természetes karakterizáció fogalma szerint csak az aktív mondat konsztituensei között áll fenn egy olyan összefüggés, amely az ábrázolt valóság összefüggéseinek megfelel. Postal feltételezi, hogy a mondat szintaktikai és szemantikai oldala között az aktív mondatokban egy természetes összefüggés áll fenn. Vagyis a szintaktikai és szemantikai oldal között egy *szükséges* összefüggés áll fenn, amely egyúttal a valóság összefüggéseivel egy közvetlen kongruenciát mutat. Másfelől felteszi, hogy az aktív struktúrából egy újabb, passzív struktúrát vezetünk le; ez a levezetés azonban céltalan, a valóságról nem ad valami újat – az aktív mondatához képest.

Azzal a megállapítással, hogy a passzív mondat alapját egy aktív mondat képezi, a passzív mondat megértéséhez közelebb jutottunk, de a fogalmát nem merítettük ki. A passzív mondat fogalmát kimerítően csak akkor értjük meg, ha feltárjuk azt, hogy az aktív mondatához képest a valóságnak – látzólag ugyanarról – az összefüggéséről mennyiben ad egy sajátos képet. Postal elképzelése a természetes karakterizációról két dolgot involvál:

1. A mondatformák tulajdonképpen egyszintűek; a mondatok között valamiféle minőségi különbséget megállapítani nem lehet.
2. A mondatformák változása során állandóan egy abszolút azonos valóság tükröződik.

Röviden azt szeretném megjegyezni, hogy a passzív mondatok pl. a görögben – a mondatformák rendszerében – a fentebb tárgyalt transzformációs csoportok és a magányos sorok közé esnek. Lexikailag pedig a passzív igei genusz egy sajátos – általános – jelentésréteg kialakulásával áll összefüggésben. Pl.:

$$\begin{array}{l} \lambda\acute{\omega} \text{ (act.) (jel}_1\text{) + S}_1 \text{ (acc./*instr.) + S}_2 \text{ (loc.)} \\ \lambda\acute{\omega} \text{ (act.) (jel}_2\text{) + S}_1 \text{ (loc. sep.) + S}_2 \text{ (acc. obj.)} \\ \hline \lambda\acute{\omega} \text{ (act.) (jel}_2\text{) + ... + S}_2 \text{ (acc. obj.)} \\ \lambda\acute{\omega} \text{ (pass.) (jel}_2\text{) + ... + S}_2 \text{ (nom.)} \\ \\ \lambda \text{ (jel}_1\text{) = 'meg-, le-old'} \\ \lambda \text{ (jel}_2\text{) = 'megszabadít'} \end{array}$$

Sőt gyakran megfordítva, az aktív mondatok a passzív mondatokon át jönnek létre – jel₂-ben:

$$\begin{array}{l} V \text{ (act.) (jel}_1\text{) + S}_1 \text{ (acc./*instr.) + S}_2 \text{ (loc.)} \\ V \text{ (act.) (jel}_1\text{) + S}_1 \text{ (loc. sep.) + S}_2 \text{ (acc. obj.)} \\ \hline V \text{ (pass.) (jel}_2\text{) + ... + S}_2 \text{ (nom.)} \\ V \text{ (act.) (jel}_2\text{) + ... + S}_2 \text{ (acc. obj.)} \end{array}$$

Az utóbbi esetben több dolog válik világossá:

Az act.→pass. szinguláris transzformáció jelentésváltozással halad párhuzamosan. Semmiféleképpen nem állítható az, hogy a transzformáció a jelentés szempontjából irreleváns.

A V (pass.) (jel₂)-vel szerkesztett mondatok nem vezethetők le minden további nélkül a V (act.) (jel₁)-gyel szerkesztett mondatokból. Gyakran egy V (act.) (jel₂) felvétele nem is indokolt.

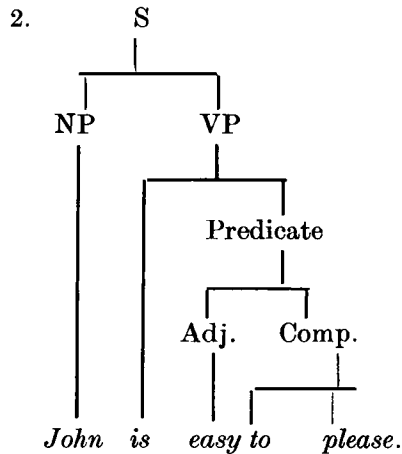
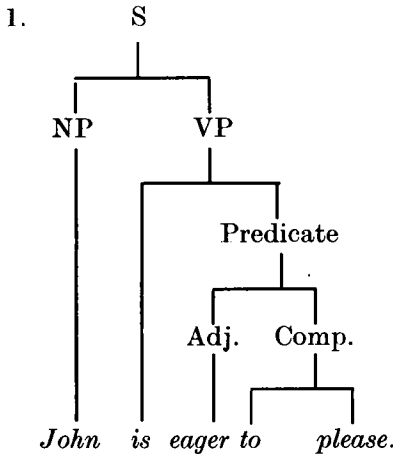
A görögben a passzív szerkezetek kialakulása egy elvontabb jelentésréteg kialakulásával halad párhuzamosan. A passzív szerkezet viszont – mint a fentebbi angol példában is – gyakran egy ugyanolyan konkrét, fizikális tényállást ábrázol, mint az aktív. Meg kell azonban értenünk, bár a denotátum ugyanaz, ugyanazt a valóságösszefüggést a passzív mondat nyelviileg magasabb szinten tükrözi.)

Másfelől a gondolatot, hogy a szinguláris transzformáció a jelentésszempontjából indifferens, a következőképpen bizonyítja. Gyakran két mondat szerkezete közvetlenül azonos. Jelentésük különbsége azonban az alapszerkezetek különbségéből érthető meg. Például az alábbi két mondat

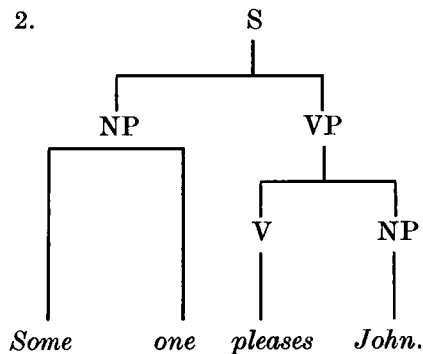
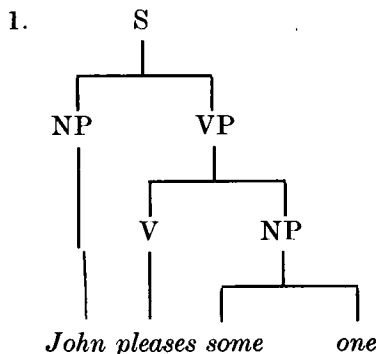
1. *John is eager to please.*

2. *John is easy to please.*

közvetlenül egy azonos stemmán alapul:

Jelentésük különbsége azonban – szerinte – csak az alapmondatok szintjén érthető meg:

Postal érvelésével nem érthetünk egyet. Vizsgáljuk meg az *eager* és az *easy* alapszerkezetekhez való viszonyát. Azt a tapasztaljuk, hogy ez a viszony a két melléknév esetében különböző:

eager az alapszerkezeten belül a *John*-nak mint alanynak a jelzője;

easy az alapszerkezetem belül a *John*-nak mint tárgynak a jelzője (*John*-t mint *easy*-t kéri).

No mármost a kérdéses

John is easy to please

– tehát ahol a megfelelő alapmondat tárgya alannyá változik – csakis az alapmondat alábbi átalakításán alapulhat:

John (easy) is pleased by some one.

Vagyis a

John is easy to please

az alapszerkezetből

Some one pleases John

csak közvetve, az alapszerkezet act. → pass transzformációján át vezethető le.

Postal tehát az adott esetben a jelentéskülönbséget a két mondat között intuitíve érzékeli. A különbséget azonban közvetlenül az alapszerkezetekből próbálja levezetni. A kérdéses melléknévek főnevét ugyanannak a mondat szerkezetnek hol az alanyi, hol a tárgyi pozíciójába helyezi. Valójában az *easy to please* az *eager to please* szerkezetének visszajára fordítása:

John is eager to please (some one).

(tr. act.) → (acc.)

John is easy to please (by some one)

(pass.) → (,)

Tehát nem egyszerűen ugyanazon a viszonyon belül változik meg két elem helye; egy új viszony jön létre. Az alapszerkezetben viszont a *John* – és a *some one* kölcsönös felcserélésével csak egy optikai csalódás áll elő: mintha a viszonyokat megfordítottuk volna.

Postal a két mondat jelentéskülönbségét azzal magyarázza, hogy a kérdéses melléknéveket (ill. azok *head*-jét) az azonos mondatforma különböző pozícióiba helyezi. Így azonban az *eager* és az *easy* jelentése lényegében nem különböznék. Valójában a két melléknév belső jelentésszerkezete különböző. Ugyanis amikor Postal a két mondat különbségét az alapmondatra vezeti

vissza, a melléknevek jelentésszerkezetét szimplifikálja. Nem veszi figyelembe, hogy a két mondat jelentéskülönbsége a két melléknév belső jelentésszerkezetének különbségével függ össze. Amikor tehát a szinguláris transzformáció jelentésszerepét tagadja, a levezetésekbe olyan ugrást iktat be, amely egy következő elemzés előtt rögtön lelepleződik.

Ki kell térnünk egy hasonló transzformációra, amelyet maga Chomsky tévesen értelmez. A tévedés azonban nem mai keletű, egészen az antik grammatikára nyúlik vissza. Ez a transzformáció útján levezetett szerkezet az ún. genitivus objectivus.

Az *amor patris* kétértelmű: értelmezhető úgy, mint genitivus subjectivus, és akkor a

Pater amat aliquem

transzformációja;
mint genitivus objectivust viszont az

Alquis amat patrem

transzformációjának tekintik. Vagyis a genitivus subjectivust és objectivust — az előző példához hasonlóan — egy azonos mondatformára vezetik vissza. A különbség csak az, hogy a *pater* a gen. subj. esetében az alany, a gen. obj. esetében a tárgy pozícióját tölti be.

$$\begin{array}{c} X - amat - Y \\ pater - amat - aliquem \\ aliquis - amat - patrem \end{array}$$

Csakhogy az *amor* → *patris* (gen. obj.) viszonya az *amor* ← *patris* (gen. subj.) viszonyának a visszájára fordítása. Az azonos aktív mondatból való levezetés esetében azonban a viszony nem fordul meg. A *pater* pozíciójának megváltoztatásával — az azonos formán belül — csak egy optikai csalódás áll elő: úgy tűnik, mintha visszájára fordulna. Az *amor* ← *patris*: *pater* → *amat* viszonya csak a passzív mondatban fordul visszájára: *pater* ← *amatur*. És így az *amor* → *patris* (gen. obj.) — mint a gen. subj. visszájára fordulása — a *pater* ← *amatur* transzformációja. Vagyis:

$$pater \rightarrow amat : amor \leftarrow patris = pater \leftarrow amatur : amor \rightarrow patris.$$

Chomsky ebben az esetben közvetlenül azonos struktúrájú szerkezetek különböző jelentését ismét az alapszerkezetre vezeti vissza. Így megint elsikad az a tény, hogy az *amor* jelentésszerkezetéje maga bonyolultabbá válik. Az *amor* mindinkább a 'szeretet' és a 'szeretetség' egységét képviseli.

A szinguláris transzformációnak sajátos fajtáját képezik az ún. transzformációs csoportok. Például:

1. *Az asszony ken zsírt a kenyérré.*
2. *Az asszony keni zsírral a kenyeret.*

1. *A kertész lemetszi a gallyakat a fákról.*
2. *A kertész megmetszi (a gallyaktól) a fákat.*

A fentebbi fejezetekben a sorok egymásútánjának magyarázatát adtuk. A sorok egyásútjának alapja az általánosság: a kevésbé általános (belső tárgyat tartalmazó) formákból általánosabb (acc. obj.-t tartalmazó) formák jönnek létre. Hozzá kell tennünk: a két sor egyszerre jön létre a transzformációs kereten belül. A 1. sor azonban, amely a belső tárgyat tartalmazza, a tárgy egy prototípusának a folytatása – megváltozott feltételek mellett.

A két sor – látszólag – a valóságnak ugyanarra a részletére vonatkozik. Ugyanakkor a 2. sor egy acc. obj.-t tartalmaz, és a magányos sorok ennek az acc. obj.-nak a folytatásából állnak elő. A magányos sorok pedig – amint láttuk, és még látni fogjuk – jelentéstanilag egy magasabb, általánosabb szintet képviselnek. Ez annyit jelent: a 2. sor az 1.-vel egyenlő határfokú, *közvetlenül* minkét sor egy azonos valóságra vonatkozik. Ugyanakkor a 2. sor már egy olyan viszonyt is tartalmaz, amely az 1.-ben hiányzik, és amely a valóság egy általánosabb szintű tükrözésének a lehetőségét képviseli. A transzformációs csoportokban tehát a két sor (1–2.) *közvetlenül* egyenlő értékű. Ugyanakkor az acc. obj.-t tartalmazó sor ugyanazt a valóságot nyelvileg egy magasabb szinten tükrözi.

Az amerikai strukturalizmus egyik döntő fogyatékosága: nem vesz tudomást arról, hogy ugyanaz a valóság – nyelvileg – különböző szinten ábrázolható. Vagyis két különböző mondat, amely közvetlenül ugyanarra a valóságra vonatkozik, tehát amelyeknek a denotatív funkciója azonos, a jelentés szempontjából különböző értékű lehet. Pusztán a denotatív funkciója alapján határozni meg egy forma értékét a jelentés fogalmának szimplifikálását jelenti.

A szinguláris transzformációk szemantikai értékével kapcsolatban a a strukturalizmus álláspontja az alábbiakban foglalható össze:

1. A designatum jelentőségét a denotatum háttérbe szorítja. Nem ismerik fel, hogy látszólag ugyanazt a valóságot a különböző formák az általánosság különböző szintjein tükrözik.

2. A mondat elemei között csak egy szinten – az alapszerkezetek szintjén – mutatható ki szemantikai összefüggés. A valóság nyelvi megragadásának minden lehetősége az alapszerkezetek viszonyaiban adva van.

Kérdés mostmár, mi az alapja a strukturálisták tévedésének a szinguláris transzformációkkal kapcsolatban.

Az amerikai strukturálisták minden különbséget az alapszerkezetekből próbálnak levezetni. Az alapszerkezetek pedig – amint láttuk – a homoszintaktikai szerkezetek. A homoszintaktikai sík rendkívül általános; a rendszer

mozgásának minden eredménye benne általánosul. De: míg a mozgó rendszerben az általánosulás egy differenciálódással függ össze, ezen a szinten az általánosulás alapja a különbségek megszűnése. Vagyis ezen a szinten a rendszer által produkált valamennyi viszony egy modulált formában van jelen. A viszonyok szerves összefüggései pedig ebben a modulált formában felismerhetetlenné válnak. Ezen a szinten a rendszer mozgásának az eredményei egy – látszatra egyszerű – mozdulatlan, mechanikus formában vannak jelen. A strukturalisták tévedésének az alapja mindenképp az, hogy az alapszerkezeteket egyértelműen egyszerű, kiinduló alkulatoknak tekintik. Valójában ez az egyszerűség már a bonyolulttá váló mozgásformák egyszerűre való redukálódásából áll elő; az alapszerkezetek egyszerűsége feltételezi az egész rendszer bonyolultságát.

A primer egyszerű csak mint lehetőséget tartalmazza a bonyolultat. De a primer egyszerűből – a lehetőség megvalósulása előtt – a bonyolultat kivenni nem lehet. (A szekunder, redukált egyszerűben a bonyolult benne van, de mint az egyszerűből le nem vezethető.) Az amerikai strukturalisták kiindulnak a szekunder egyszerűből. Ez a szekunder egyszerű objektíve tartalmazza a bonyolultat. Ők azonban – abban a hiszemben, hogy a primer egyszerűvel állnak szemben – az egyszerűből próbálják kivenni a bonyolultat, mielőtt az megvalósult volna. Vagyis úgy gondolják, hogy az alapszerkezetekben, mielőtt azok lehetőségei megvalósultak volna, megvalósult lehetőségek vannak jelen. A strukturalisták tévedésének a lényege – az adott kérdésben –: a mondatformák rendszerében, a valóságos mozgástól eltekintve, a lehetőség és megvalósult lehetőség összekeverése.

b) A generális transzformáció szemantikai interpretációja

Postal – a szinguláris transzformációval szemben – a generális transzformáció szemantikai jelentőségét elfogadja. A generális transzformációt szemantikailag egy külön szabály-rendszerrel, a P_2 -vel (Projection Rule2) interpretálja. A P_2 funkciója abban van, hogy két vagy több mondatból egy egységes új mondatot hoz létre. A generális transzformációnak két összetevője van: az anyamondat (matrix mondat) és a konstituens mondat. A konstituens mondatból vezetjük le a szinguláris transzformációk különböző formáit. A generális transzformációk során felhasznált szinguláris transzformációk: nominalizációk. Az alábbiakban a generális transzformáció szemantikai interpretációjával kapcsolatban teszünk néhány megjegyzést.

A *matrix mondatok*, illetőleg a matrix mondatok magvát képező igék, stb. rendkívül általános alakulatok. Az a lehetőség, hogy a mondatok változóikba – nomen funkciójában – egész mondatokat kebeleznek be, csak a magányos sorok szintjén válik lehetővé. (A magányos sorok a transzformációs csoportok

továbbfejlődéséből állnak elő. Említettük már: a transzformációs csoportokban a 2. sor a jelentés magasabb szintjét képviseli, mint az 1. sor. A magányos sorok pedig a magasabb jelentésszintet képviselnek, mint a transzformációs csoportok akár 1., akár 2. sora). A transzformációs csoportok szintjén a generális transzformáció nem lehetséges.

A *nominalizációs eljárás* – a strukturalisták szerint – szintén nem változtat az alapmondatok jelentésén.* Ezzel szemben ki kell hangsúlyoznunk: a két sor

*x feloldja az anyagot
az anyag feloldása*

bár a denotatum azonos, a jelentés szempontjából nem egyértékű. Nominalizációs eljárással a – látszólag – ugyanazt a tényállást egy magasabb szinten ábrázoljuk. Vagyis „ugyanaz” a tényállás az egyik vagy a másik kifejezés szerint a nyelv számára egyáltalán nem ugyanaz.

A nominalizációk eleve a generális transzformációk érdekében jöttek létre. Nagy hatósugarú mondanformák kialakulása, amelyek egyes változóiba teljes mondatokhelyettesíthetők be, valamint egyes mondatoknak nomenekké való kondenzálása a nyelv teljesítőkéességének ugyanazt a szintjét jelenti. Mindkét mozzanat ugyanazt a célt szolgálja: mind általánosabb mondanformák kialakítása, amelyek a valóság mind átfogóbb összefüggéseit képesek tükrözni. A magányos sorokban az igék absztrakt, általános jelentésének kialakulása, valamint a nomen actionisok, stb. megjelenése mint ugyanazon folyamat egymást feltételező két oldala értelmezhető.

A strukturalizmus elégtelensége a generális transzformációval kapcsolatban két pontban foglalható össze:

A generális transzformációk jelentésviszonyait nem képes az egyszerű bővített mondatok jelentésviszonyaiból levezetni. A transzformációs eljárások belső szemantikai struktúráját nem képes meghatározni.

* A nominalizációval kapcsolatban jegyezném meg a következőket. Chomsky szerint a base stringek helyességének kritériuma, hogy a transzformációval levezetett surface structure helyes-e vagy sem. Na már most az alábbi sor

elapse a book

base string-je eltér a grammatikaiságtól. Viszont

it is nonsense to speak of elapsing a book

egy érvényes mondat. Ebből azonban nem az alapmondat helyességére következtet. Azt állítja: a grammatikaiságtól eltérő base string olyan mondat konsztituensévé válik, amelyben bizonyos lexikai egységek és konstrukciók szemantikai-sajátságai folytán mint nem deviant interpretálódik. Valójában arról van szó, hogy az **elapse a book*-hoz képest az *elapsing a book* jelentése megváltozik; egy más jelentésszintet képvisel. Viszont ez annyit jelent: elismerjük, hogy a transzformáció a jelentés szempontjából nem indifferens.

4.3. Az alapmondatok szemantikai interpretációja

Az alapmondatok szemantikai interpretációjának a technikáját fentebb már ismertettük. Láttuk: a szintaktikai jegyekből kiindulva, a szelektív restriktív figyelembevételével hozunk létre komplex olvasatokat. A komplex olvasatok egy-egy szintaktikai *node*-nak a szemantikai interpretációját képviselik. Az alacsonyabb *node*-okból kiindulva jutunk el – végül – a mondat egységes jelentéséhez. Felmerül mostmár a kérdés: mi az alapmondatok szemantikai interpretációjának az értéke.

A strukturalistáknál a szintaktikai *node*-ok szemantikai interpretációja az általános szintaktikai viszonyok egy-egy sajátos, egyedi megvalósulását tárja fel. A mondatok szintaktikai viszonyait szemantikailag interpretálva azt tudjuk meg, hogy az általános szintaktikai szerkezetek milyen konkrét, egyedi lexikai szerkezetekben léteznek. Vagyis a strukturalisták szemantikai interpretációja a konkrét mondat, és nem a mondatforma szemantikai viszonyát tárja fel.

Véleményünk szerint a mondatok szemantikai interpretációjának a feladata a mondatformák megértése. A kutatás célja, feltárni: a különböző tartalmú mondatok jelentésében mi az általános, amely lehetővé teszi, hogy tartalmi különbségük ellenére, egy azonos mondatformát kövessenek. Vagyis a feladat: a mondat általános szemantikai mozzanatainak a megértéséből a mondatnak mint általános szintaktikai alakulatnak a megértése.

Generatív alatt a strukturalisták szintaktikailag azt értik, hogy a mondatstruktúra-, transzformációs és morfofonetikai síkon át hogyan jönnek létre valóságos mondatok. A kutatás alapkérdését pedig számukra a beszéd-folyamatnak a mondatformák és a konkrét mondatok közötti szakasza képezi. Ez annyit jelent, hogy a szintaktikai kutatás középpontjában a konkrét mondat és nem a mondatforma áll. A strukturalizmus nem képes a mondatformák rendszerét mint konkrét, szerves rendszert feltárni. Vagyis van egy alapvető egyezés a strukturalizmus szintaktikai és szemantikai kutatásai között: mindkettő középpontjában a konkrét mondat áll.

4.4. Lexikon

A strukturalizmus a lexikonban a szavak jelentését formális összetevőire dekomponálja. A dekomponálás során az egyes szavak jelentésstruktúrájához jut el. A kérdés mostmár éppen az így megállapított struktúra értéke.

A lexikonon belül az összefüggések két síkon állapíthatók meg: ugyanazon szónak különböző jelentései között; a különböző szavak hasonló, egyező jelentései között. Az egyes szavak belső jelentésstruktúrájának és az egész lexikon struktúrájának a megállapítása összefügg egymással.

A strukturalisták a lexikon struktúráját logikai elemzéssel állapítják meg. Az általánosabb jelentésformákból haladnak a kevésbé általános jelentések

felé. A jelentések között belső összefüggést megállapítani nem tudnak. Ez egyaránt áll az egyes szavak belső jelentésstruktúrájára és a lexikon általános jelentéskategóriáira.

A mondatformák és a szemantika összefüggései — a strukturalisták szerint — elsősorban az alapszerkezetek szintjén mutatkoznak meg. Említettük: az alapszerkezetek szintaktikai elemzése — a strukturalistáknál — lényegében logikai jellegű elemzés. A szintaktikai elemzés a strukturalistáknál a nyelv egy igen általános síkjára irányul, ahol a nyelvi összefüggések a logikai összefüggésekre hangolódnak át. A lexikon szemantikai struktúrájának logikai jellege az alapmondatok szintaktikai elemzésének logikai jellegével függ össze.

Az elmondottakból következik: a strukturalisták nem képesek egy olyan jelentésrendszer kidolgozására, amely nyelvi szempontból releváns összefüggésekből épül fel. A lexikon egy valóságos nyelvi rendszerének a megállapítása csak a mondatformák szerves rendszerének a kiépítésével párhuzamosan válik lehetővé.

Az alábbiakban a mondatformák nyelvi struktúrájának és a lexikonnak néhány összefüggését mutatjuk be:

a) Konkrét, fizikai mozzanatokot jelző igék, mint: *ken, szór, szúr, borít, ver, köt, old, metsz*, stb. a transzformációs csoportok szerint alkotnak mondatokat. Például:

ken/szór stb. + vmit + vmire/vkire
ken/szór stb. + vmivel + vmit/vkít

b) Absztrakt és átvitt jelentésű igék, mint *meghat, rábeszél, buzdít*, stb. a magányos sorok szerint alkotnak szerkezeteket.

c) Konkrét, fizikai jelentésű igék a magányos sorokban is előfordulnak. Itt a következők kell megértenünk:

A transzformációs csoport két sora *közvetlenül* ugyanarra a tényállásra vonatkozik, pl.

köt + kötelet + a kezére
köti + kötéllel + a kezét

Bizonyos összefüggésekben azonban a két sor különválik, pl. a

köt szalagot a kezére

nem feltétlenül azonos jelentésű azzal, hogy

*[*megköti (szalaggal) a kezét*]

és viszont, pl.:

összeköti kötéllel a kezét

nem feltétlenül egyértékű az alábbi sorral:

*[*összeköti a kötelet a kezén*]

Vagyis a csoport sorai különválnak és *speciális jelentésben* a magányos sorok szerint alkotnak szerkezeteket. Meg kell azonban érteni: a *köt* a speciálódás előtt nem tartalmazza effektíve a *meg-, össze-, stb. köt* jelentését. A *köt* eredeti jelentése csak specializálódások során át válik egy bonyolult *köt-té*, amely magábazárja a *meg-, össze-, le-* stb. *köt* jelentését. A magányos sorokban speciális jelentések jönnek létre, a csoportok igéje ezeken a specializálódásokon át válik általánossá. Tehát:

$$köt (jel_1) \rightarrow köt (jel_2) \supset meg-, össze-, le-, stb. köt$$

d) Nomen actionisok, stb. csak a magányos sorokban fordulnak elő. A transzformációs csoportok szerint csak *szekunder* úton alkothatnak szerkezeteket.

Nomen concretumok a magányos sorokban is előfordulhatnak, de:

az F_1 -nek I melletti variálhatósága,
az $F_1 - F_2$ egymás viszonyában való variálhatósága

nagyobb, mint a transzformációs csoportokban. Tehát a konkrét főnevek általánossága is a magányos sorokban nagyobb, mint a transzformációs csoportokban.

e) Konkrét jelentésű igék — és konkért jelentésű főnevek a transzformációs csoportokban feltételezik egymást. A transzformációs csoportokról a magányos sorokra való átmenet során az absztrakt jelentésű igék és nomen actionisok feltételezik egymást. Illetőleg a magányos sorokban a látszólag konkrét, de a specializálódáson át általános — és variálhatóságukban a transzformációs csoportokhoz képest általános nomenek feltételezik egymást.

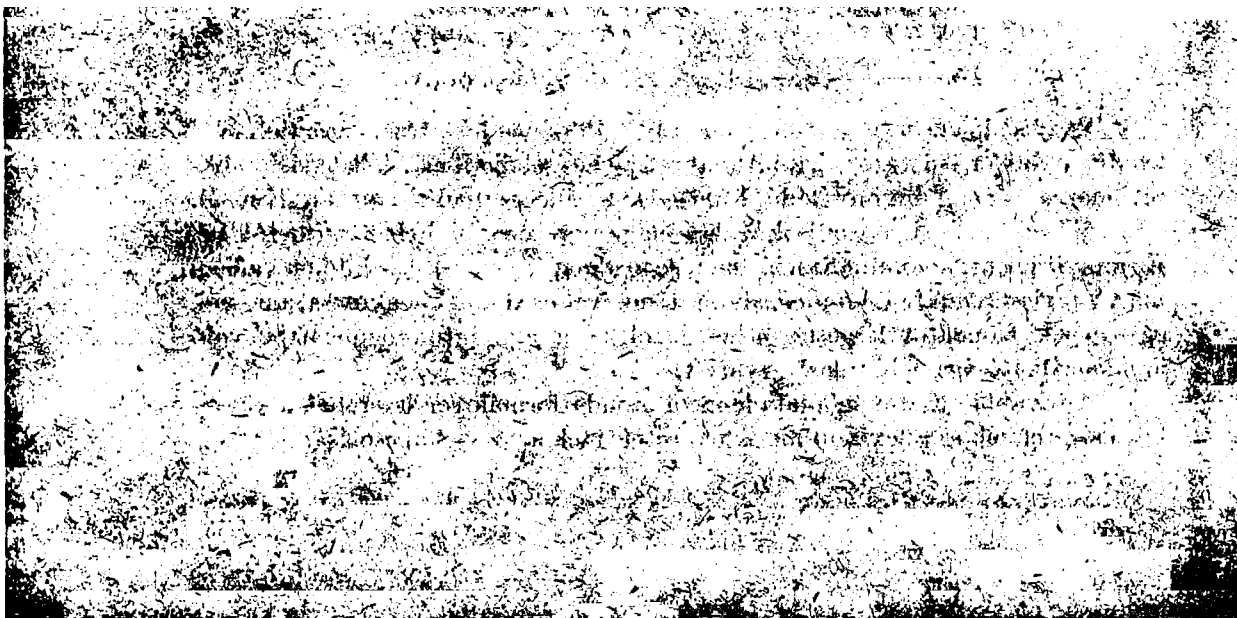
f) A magányos sorok igéinek általános jelentései a csoportok viszonyainak általánosulásán alapulnak. Pl.

$$\begin{array}{l} \lambda\acute{o}\omega (jel_1) + S_1 (acc./ * instr.) + S_2 (loc. sep.) \\ \lambda\acute{o}\omega (jel_1) + S_1 (sep.) \quad \quad \quad + S_2 (acc. obj.) \\ \hline \lambda\acute{o}\omega (jel_2) + \dots \dots \dots + S_2 (acc. obj.) \end{array}$$

Vagyis pl. a $\lambda\acute{o}\omega$ ($jel_2 =$ 'megszabadít') általános jelentése a $\lambda\acute{o}\omega$ ($jel_1 =$ 'leoldja a kötelet vki kezéről', stb.) konkrét jelentéséből áll elő. A 'leoldás' konkrét mozzanatában invonváltódó lehetőség a 'megszabadít'-ban általánosul.

Másfelől nomen actionisok csak a magányos sorokba helyettesíthetők be. Ez annyit jelent: a nominalizáció lehetősége a magányos sorok szintjén valósul meg. Vagyis a rendkívül kondenzált általános igetartalmak kialakulása, amelyek egy másik mondatot képesek bekebelezni, és a mondatok nomenekbe való kondenzálhatósága feltételezi egymást.

A további kutatás feladata lenne a mondatformák rendszerében a különböző szinteknek és a lexikon megfelelő rétegeinek az összekapcsolása.

MUNKÁCSI BERNÁT MUNKÁSSÁGA

(Bibliográfia)

Harminc éve halt meg. Az azóta eltelt három évtized alatt munkásságát az idő történeti patinával vonta be, a tudományos kutatás pedig távlatot nyert, hogy élete művét a tudománytörténet őt megillető helyére tegye. Születésének száz éves évfordulóját nemrég ünnepeltük. Az évforduló kapcsán, 1960. március 14-én rendezett akadémiai ünnepségen KÁLMÁN BÉLA szép méltatásában (Munkácsi Bernát emlékezete: I. OK. XVI, 381—91), HARMATTA JÁNOS és K. PALLÓ MARGIT pedig hozzászólásukban (i. h. 392—7, ill. 397—402) fő vonásaiban Munkácsi Bernát munkássága érdemeire már ráirányították a figyelmet. Az ő „értékelésüket” szeretnénk most mintegy megerősíteni azzal, hogy közreadjuk Munkácsi Bernát munkássága bibliográfiáját, tudományos tevékenységének talán legbeszédesebb szószólóját.

A magunk részéről Munkácsi munkásságát részleteiben nem kívánjuk méltatni (ezt az előbb említettek nálunk hivatottabban már megtették). Egy általánosabb jellegű vonatkozása mellett viszont mégsem mehetünk el szó nélkül, már annál inkább sem, mert ez munkássága egészét tudománytörténeti szempontból újabb megvilágításba helyezi. Nézetünk szerint — s ezt az itt közölt bibliográfia is mindennél szemléletesebben bizonyítja — Munkácsi az etnolingvisztika egyik nemzetközi viszonylatban is korai, jeles, magyar előfutára. (Magáról az irányzatról I. DELL HYMES. B Я. 1965/2, 101—4.) Erre már csak azért is fontos rámutatnunk, hogy Munkácsi munkásságának e fontos módszertani vonatkozása, munkásságának talán egyik legrokonszenvesebb jellemzője feledésbe ne merüljön.

A bibliográfia Munkácsi Bernát összes megjelent munkáját tartalmazza. A teljes néválírással jelletteken kívül belekerült mindaz, amelyeket a FOKOS-FUCHS DÁVID által összeállított, 1930-ban megjelent bibliográfia felvesz, és azok is, amelyeket GULYÁS PÁL álnévlexikona alapján Munkácsinak tulajdoníthatunk.

Az egyes tételek után közöljük a kizárólag Munkácsi egyes dolgozataival, illetőleg azok egy részével foglalkozó irodalmat is.

„A Munkácsi Bernátról szóló irodalom” című részben kaptak helyet azok a munkák, amelyek kizárólag Munkácsi személyére, vagy munkásságára vonatkoznak. Ide vettük egyúttal a kéziratosságra vonatkozó cikkeket is.

A bibliográfia fő rendező elve az időrend. Ha egy munka megjelenése több évig is tartott, akkor az illető munkát a kiadás kezdő évszámához soroltuk. Erre a további kiadási éveknél utalunk. A második rendező elv a betűrend. Ugyanazon munka többszöri megjelenése esetén a teljes magyar nyelvű, majd a teljes idegen nyelvű, végül pedig a kivonatos következik.

A leírás formai kérdésével kapcsolatban talán még csak annyit, hogy a gondolatjel lezárja a tételket és bevezet minden ezekkel kapcsolatos egyéb közlést. A kerek zárójel vagy évszámot, vagy a tételekre vonatkozó irodalmat különíti el.*

A bibliográfia OLÁH ÉVA munkája.

GULYA JÁNOS

Munkácsi Bernát irodalmi munkássága

1879

1. Az 'áldás' és 'átok' szók családja. Nyr. 8 (1879) 433–6.
2. Nyelvtudományi Közlemények. Szerk. Budenz József. 15. köt. 1–3. füz. [Ism.] Nyr. 8 (1879) 552–9., 9 (1880) 395–401. – ua. 1–2. füz. EPhK. 4 (1880) 277–80.

1880

3. Az *ecset* és *fésű* viszonya. Nyr. 9 (1880) 556.
4. KISS IGNÁCZ: Pázmány nyelve. [Ism.] Nyr. 9 (1880) 74–7.
5. A moldvai csángók nyelvjárása. Nyr. 9 (1880) 444–55, 481–93, 529–33., 10 (1881) 101–7, 149–58, 199–205. – ua. Tanulmányok az Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság köréből. 1. köt. Bp. 1881, 67–116. l.
6. Nyelvemlék-tanulmányok. Nyr. 9 (1880) 97–102, 149–57, 300–7, 345–52. Nyelvtudományi Közlemények. [Ism.] ld. 2

1881

7. Csukas és kazáni-tatár nyelvmutatvány. NyK. 16 (1881) 313–20.
8. GENETZ, ARVID: Versuch einer karelischen Lautlehre. [Ism.] EPhK. 5 (1881) 53–60. A moldvai csángók nyelvjárása. ld. 5
9. Szláv kölesönszók. Nyr. 10 (1881) 337–45, 385–9, 481–5, 529–33.
10. Ugor szókezdő media. NyK. 16 (1881) 460–70.

1882

11. Kalmár 'Prodromus'-áról. Fattyú, varjú, lész. [!] Nyr. 11 (1882) 469.
12. Küszöbön a háború. (Vámbéry új könyve.) Pesti Napló. 33 (1882) 262. sz. 1–2.
13. A magyar nyelv eredete. Nyr. 11 (1882) 498–511, 550–63., 12 (1883) 109–13. – (POZDER KÁROLY: Felelet Munkácsi Bernátnak. EPhK. 7 (1883) 607–8.)

*Rövidítésjegyzék:

AkÉrt.	= Akadémiai Értesítő
BpSz.	= Budapesti Szemle
EPhK.	= Egyetemes Philológiai Közlöny
EthnMittUng.	= Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn
Ethn.	= Ethnographia
FUF.	= Finnisch-Ugrische Forschungen
FUFAnz.	= Anzeiger der FUF
I. OK.	= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
KCsA.	= Kőrösi Csoma-Archívum
KSz.	= Keleti Szemle
MNy.	= Magyar Nyelv
NyK.	= Nyelvtudományi Közlemények
Nyr.	= Magyar Nyelvőr
UF.	= Ugor Füzetek
UJb.	= Ungarische Jahrbücher

14. Pampuska. Phakellos. Fetzen. Bokál. Verak. Kölcsönszó-e vagy eredeti? Járulék mássalhangzók a magyarban. Hagyma, szárma. Gyékény. Nyr. 11 (1882) 139–43.
 15. Török kölcsönszók. Nyr. 11 (1882) 56–61, 193–7.
 16. Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. Nyr. 11 (1882) 241–55, 289–96, 342–50, 385–93, 433–45, 481–6, 531–41., 12 (1883) 49–54, 145–52, 289–99, 339–48, 385–96, 436–47, 485–99., 13 (1884) 11–9.

1883

17. Hosszú magánhangzók. Zsidó. Nyr. 12 (1883) 34–6.
 18. A jakut genitivus. NyK. 17 (1883) 151–6.
 19. Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. NyK. 17 (1883) 66–126. – Klny. A magyar nyelv eredete. ld. 13
 20. Nyelvrőkalauz. Szerk. Kúnos Ignác, Munkácsi Bernát. Bp. 1883. VII, 183 l.
 21. Tolvaj. Nyr. 12 (1883) 424.
 Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. ld. 16
 22. Votják nyelvmutatványok. NyK. 17 (1883) 247–302. – Klny.: Bp. 1884. 197 l. UF. 5. sz.

1884

23. Adalékok a magyar nyelv török elemeihez. Nyr. 13 (1884) 258–63.
 24. Adalékok a magyar szókincs szláv elemeihez. Nyr. 13 (1884) 312–5, 364–6.
 25. Az altaji nyelvek számképzése. Budenz-album. Bp. 1884. 234–314. l.
 Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. ld. 16
 Votják nyelvmutatványok. ld. 22
 26. Votják nyelv tanulmányok. NyK. 18 (1884) 35–155, 428–47. – Klny.: Bp. 1884. 197 l. UF. 5. sz.
 27. Zamat. Nyr. 13 (1884) 49–53.

1885

28. — KÚNOS IGNÁCZ: A belviszonyragok használata a magyarban. Bp. 1885. 84 l. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből. 12. köt. 4. sz.
 29. [Jelentés a votják tanulmányútról.] A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 19 (1885) 167–73.
 30. A Magyar-Ugor Szótár. Nyr. 14 (1885) 15–24, 58–65, 110–8.

1886

31. A föld-kisasszony násza. Nemzet. 5 (1886) 77. regg. sz. [1.], 78. regg. sz. [1.]
 32. Szomak. Nyr. 15 (1886) 220–1.
 33. Újabb adalékok a magyar nyelv török elemeihez. NyK. 20 (1886/87) 467–74., 21 (1887/90) 115–29.

1887

34. Áld. Válu. Nyr. 16 (1887) 260–3.
 35. Csuvás nyelvészeti jegyzetek. NyK. 21 (1887/90) 1–44. — ua. németül, kiv: Tschuwasschisches zur vergleichenden Volkspoesie. Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte. 8 (1895) 120–3. — Közli Heinrich von Wislocki.
 36. Первухинъ, Н.: Эскизы преданий н [!] быта инородцевъ Глазовскаго уѣзда. 1–3. [Ism.] NyK. 21 (1887/90) 220–39, 463–77.
 Újabb adalékok a magyar nyelv török elemeihez. ld. 33
 37. Веcke, М.: Изслѣдованія о нарѣчійхъ черемискаго языка. 1. [Ism.] NyK. 21 (1887/90) 477–80.
 38. A vogul nyelvjárások szórágazása. NyK. 21 (1887/90) 321–400., 22 (1890/92) 1–80., 23 (1893) 353–402., 24 (1894) 6–30, 152–67, 306–33. — Klny.: A vogul nyelvjárások szórágazásukban ismertetve. Bp. 1894. 297 l. UF. 11. sz. (VASVERŐ RAJ-MUND: Van-e 'senki' jelentésű középlozvai vogul *khals*? NyK. 22 (1890/92) 415–6; — — Kérdés a felsőlozvai vogul nyelvjárásra vonatkozólag. NyK. 22 (1890/92) 416. Ism. KANNISTO, ARTTURI: Beiträge zur wogulischen Folklore und Dialektenkunde. FUFAnz. 8 (1908) 162–205.)
 39. Votják népköltészeti hagyományok. Bp. 1887. MTA. XV, 335 l.

1889

40. Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földén. BpSz. 60 (1889) 206–37, 383–408. — Klny., ua. németül: Bericht über meine linguistische Studienreise im Lande der Wogulen. 1. Ungarische Revue. 10 (1890) 369–98.

1890

- Bericht über meine linguistische Studienreise im Lande der Wogulen. Id. 40
41. A 'magyar' név eredete. Ethn. 1 (1890) 285–91. — (NAGY GÉZA: Ethnologia és nyelvészet. Válasz Munkácsi Bernátnak és Balassa Józsefnek. Ethn. 1 (1890) 372–80, 419–42.)
42. Megjegyzések. [Szmirnov Ivánnak Munkácsi Bernát Votják szótáráról írt ismertető-séhez.] NyK. 22 (1890/92) 406–8.
43. Szómagyarazatok. Nyr. 19 (1890) 145–50.
A vogul nyelvjárások szóragozása. Id. 38
44. A votják nyelv szótára. Bp. 1890–1896. MTA. XVI, 836 l. — (Ism. [SZMIRNOV NIKOLAEVICS IVÁN: Munkácsi B.: Votják szótár. 1. füz.] Извѣстия общества археологич., историч. и этнографич. при Императорскомъ Казанскомъ Университетѣ. Томъ. X. вып. 2. ua. magyarul: SZMIRNOV [NIKOLAEVICS] IVÁN: Munkácsi B. Votják szótár. 1. füz. NyK. 22 (1890/92) 404–6.)

1891

45. Függelék Goldziher Ignác cikkéhez. Hunfalvy-album. Bp. 1891. 182–8. 1.
46. Kosmogonische Sagen der Wogulen. EthnMittUng. 2 (1891) 68–80, 105–33., 2 (1892) 255–61.
47. A medveeskü népszokása a voguloknál. Hunfalvy-album. Bp. 1891. 113–32. 1.
48. A Pesti Izr[aelita] Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata. Kiad. a Pesti Izr. Hitk. Bp. 1891. 80 l. — (ROSENBERG SÁNDOR: A pesti izr. hitközség . . . Magyar Zsidó Szemle. 8 (1891) 464–7; Szerk. megj. 467–8; VAJDA BÉLA: Vallásoktatás. Magyar Zsidó Szemle. 8 (1891) 754–64.)
49. — VIKÁR BÉLA: Vogul imádság. Ethn. 2 (1891) 29–32.

1892

- Kosmogonische Sagen der Wogulen. Id. 46
50. A magyar összehasonlító nyelvtudomány jövő feladatai. BpSz. 71 (1892) 27–41. — Klny., ua. kiv. AkÉrt. 3 (1892) 493–500.
51. A pesti izr[aelita] hitközség vallásoktatásának tanterve és kritikussai. Egyenlőség. 11 (1892) 1. sz. 7–9., 2. sz. (2. mell.) 1–2. — (VAJDA BÉLA: Vallásoktatás. (Zárszó.) Magyar Zsidó Szemle. 9 (1892) 125–46; Szerk. megj. 146–7.)
52. Vogul népköltési gyűjtemény. Sajtó gyűjtése s Reguly Antal hagy. alapján közzéteszi Munkácsi Bernát. Bp. MTA.
1. köt. Regék és énekek a világ teremtéséről. Vogul szövegek és fordításai. Tárgyi és nyelvi magyarazatokkal. Bev.: A vogulok népköltése s ősi hitvilága. 1892–1902. VIII, CDIV, 291 l.
2. köt. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. 1. r. Bev.: A vogul nép ősi hitvilága: Bálványistenségek. A természeti jelenségek mythikai titkai. . . Vogul-osztják hősköltészet és hőselet. 1910–1921. XII, 756 l.
2. köt. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. 2. r. Vogul szövegek és fordításai. Tárgyi és nyelvi magy. Szómut. 1892–1921. VI, 772 l.
3. köt. Medveénekek. 1. Vogul szövegek és fordításai. 1893. IV, 537 l.
3. köt. Medveénekek. 2. Az obi-ugor medvetisztelet. Tárgyi és nyelvi magy. Szómut. 1952. 436 l. — Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. Munkácsi Bernát hagy. felhasznál. sajtó alá rend. Kálmán Béla. Akad. K.
4. köt. Életképek. 1. Vogul szövegek és fordításai. 1896. VIII, 440 l.
4. köt. Életképek. 2. (Fejezetek az obi-ugor népköltészetéről. Nyelvi és tárgyi magy. Szómut.) (1963). 315 l. 3 térk. — Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. Munkácsi Bernát hagy. felhasznál. sajtó alá rend. Kálmán Béla. Akad. K. — (Ism. GOMBÓCZ ZOLTÁN: Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény. 1. köt. kieg. füz. NyK. 33 (1903) 126–8; KANNISTO, ARTURI: Beiträge zur wogulischen Folklore und

- Dialektonkunde. FUFAnz. 8 (1908) 162–205; FOKOS-[FUCHS] DÁVID: Munkácsi Bernát: Vogul Népköltési Gyűjtemény. 2. köt. 3. füz. Nyr. 51 (1922) 54–5; LIIMOLA, MATTI: Ein Beitrag zur wogulischen Folklore. Manysi (vogul) Népköltési Gyűjtemény. 3. köt. FUFAnz. 31 (1953/54) 77–90; DIÓSZEGI VILMOS: Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. 3. köt. Ethn. 65 (1954) 628–9; KÁLMÁN BÉLA: Munkácsi manysi hagyatéka. NyK. 56 (1954) 295–7; LIIMOLA, MATTI: Munkácsi – Kálmán: Manysi (Vogul) Népköltési Gyűjtemény. 4. köt. 2. r. FUF. 35 (1963) 299–306; GULYA JÁNOS: Egy nagy mű utolsó kötete. I. OK. 22 (1965) 468–70.)
53. A votjákok közt. Munkácsi Bernát napló-jegyzeteiből összeállította Jankó János. Ethn. 3. (1892) 93–108.

1893

54. Adalékok a szamojéd-ugor nyelvhasználatához. NyK. 23 (1893) 87–93.
55. Altaji elemek a szláv nyelvekben. NyK. 23 (1893) 432–5. – (ÁSBÓTH OSZKÁR: Lapu és vidra. Felelet Munkácsi Bernátnak. NyK. 24 (1894) 71–7; –: Még egyszer a *vidra* szó. NyK. 24 (1894) 498–500.)
56. Egy 'epe' jelentésű szó az ugor nyelvekben. NyK. 23 (1893) 345–7.
57. Egy magyar mesevégi szólás eredete. Ethn. 4 (1893) 251–5.
58. Elnöki megnyitó. Ethn. 4 (1893) 135–6.
59. Galiba. Szápa-keszeg. Nyr. 22 (1893) 133–4. – (ÁSBÓTH OSZKÁR: Galiba. Nyr. 22 (1893) 182–4.)
60. A kondai vogul evangélium *nute* szava. NyK. 23 (1893) 344–5.
61. *Kutya* s más magyar kutyanevek. NyK. 23 (1893) 343–4.
62. Magyar műveltségi szók kaukázusi nyelvekben. NyK. 23 (1893) 119–20.
63. A magyar népies halászat műnyelve. Ethn. 4 (1893) 165–208, 261–313. – Klny.: Bp. 1893. 98 l. Néprajzi Füzetek. 1. sz.
Über die heidnische Religion der Wogulen. Id. 66
64. A vogul *khals*. NyK. 23 (1893) 73.
Vogul népköltési gyűjtemény. Id. 52
A vogul nyelvjárások szóragozása. Id. 38
65. A vogul-osztják 2. személyrag NyK. 23 (1893) 342–3.
66. A vogulok pogány ősvallása. Ethn. 4 (1893) 32–54. – ua. németül: Über die heidnische Religion der Wogulen. EthnMittUng. 3 (1893) 61–70, 124–8, 181–8; ua. magyarul, kiv. AkÉrt. 4 (1893) 214–23. (Prikkel L. Marián [RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN]: Ósvallásunk egy-két 'nyelvi emléke.' NyK. 24 (1894) 31–41, 344–54., 25 (1895) 70–8, 187–200.)

1894

67. Adalékok a magyar történeti és összehasonlító néprajzhoz. Ethn. 5 (1894) 210–2.
68. Adalékok az iráni [!] műveltség hatás magyar nyelvhasználatához. Ethn. 5 (1894) 72–6, 134–41.
69. Dr. Pápai Károly. Dr. Müller Frigyes. Internationales Archiv für Ethnographie. Vajkésítés. A felkai Tatra-múzeum. Szibériai kiállítás. Ethn. 5 (1894) 77–8.
70. Az 'ember' szó magyarozatához. NyK. 24 (1894) 475–82.
71. Eper, szeder. Nyr. 23 (1894) 1–3.
72. A felső-lozvai vogul nyelvjárás. NyK. 24 (1894) 41.
73. Gesamt-Lehrplan für den Religionsunterricht der Pester isr. Cultusgemeinde. Aus d. Ung. übers. v. Bernhard Mandl. Wien, 1894. Oesterreichische Wochenschrift. 45 l.
74. A hún-magyar rokonság kérdéséhez. Ethn. 5 (1894) 102–3.
75. JANKÓ JÁNOS: Népies építkezés a Biharhegységben. [Ism.] Ethn. 5 (1894) 66–9.
76. A 'lapú' [!] és 'nap' szók magyarozatához. NyK. 24 (1894) 203–10. – (RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN: A 'nap' szóhoz. NyK. 24 (1894) 470–4.)
77. A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. Ethn. 5 (1894) 1–25. – ua. németül: Prähistorisches in den magyarischen Metallnamen. EthnMittUng. 4 (1895) 41–9, 81–93; ua. magyarul, kiv. AkÉrt. 5 (1894) 129–38.
78. Magyar Leviátán-regék. Ethn. 5 (1894) 272.
79. A nászadomány szokása a régi magyaroknál. Ethn. 5 (1894) 214–6.
80. A nőrablás nyomaihoz a rokon népeknél. Ethn. 5 (1894) 275–6.
81. Ósi török-árja nyelvérinthezés. NyK. 24 (1894) 405–8.
82. Régi magyar népekesek. Ethn. 5 (1894) 373–4.

83. A régi osztják társadalom. PATKANOV, S.: Tip ostjackavo bogatyryja po ostjackim bylinam i gerocseeszkim skazanijam. [Ism.] Ethn. 5 (1894) 352–68.
 84. A szegedvidéki magyar világteremtési regetőredékek változatai. Ethn. 5 (1894) 264–72.
 85. Az ugorok legrégebb történeti emlékezete. Ethn. 5 (1894) 160–80. – ua. németül: Die älteste historische Erwähnung der Ugrier. EthnMittUng. 4 (1895) 152–61, 185–98.
 A vogul nyelvjárások szóragozása. ld. 38
 A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. ld. 38

1895

86. Ad 'Magnan Hungariam.' Ethn. 6 (1895) 140.
 87. Az árják és ugorok érintkezései. Ethn. 6 (1895) 65–70. – (FIÓK KÁROLY: Őstörténet és kritika. Századok. 29 (1895) 818–32.)
 Die älteste historische Erwähnung der Ugrier. ld. 85
 88. Egy 'szellemes' hadtörténeti felfedezés. Ethn. 6 (1895) 75–6.
 89. Elnöki megnyitó. Ethn. 6 (1895) 257–8.
 90. Az est eredete. NyK. 25 (1895) 347–50. – (SETÄLÄ, EMIL [NESTOR]: Az eredeti *kt* megfelelője a magyarban. NyK. 26 (1896) 194–7.)
 91. Ethnológiánk áprilisi hajtásai. Ethn. 6 (1895) 141–78. – (-s-i -s: Az 'Ethnographia.' Erdélyi Múzeum. 12 (1895) 409.)
 92. Farkas. Nyr. 24 (1895) 374–5.
 93. Farkaseskü a régi magyaroknál. Ethn. 6 (1895) 73–4.
 94. A hajnal szó újabb etymológiájához. NyK. 25 (1895) 78.
 95. Helyreigazítás. NyK. 25 (1895) 287. – vö. 99
 96. A 'hód, honcsok' és még valami. Nyr. 24 (1895) 258–64. – (SZINNYEI JÓZSEF: Mindnyájunkat érhet baleset. (Válasz Munkácsi Bernátnak.) Nyr. 24 (1895) 317–22.)
 97. Iráni elemek finn-ugor nyelvekben. NyK. 25 (1895) 377–87.
 98. Kolozsvári gombok. Ethn. 6 (1895) 346–48, 452. – (SZ[ÁDECCZY] L[AJOS]: Válasz Munkácsi Bernát úrnak. Erdélyi Múzeum. 12 (1895) 459–60.)
 99. A magyar magánhangzók történetéhez. NyK. 25 (1895) 168–86, 257–87. – ua. kiv. AkÉrt. 6 (1895) 464–76.
 100. A magyar nemzet törökségéhez. Ethn. 6 (1895) 83–91. – (Viták a magyar nemzet eredete kérdésében. Erdélyi Múzeum. 12 (1895) 229–30.)
 101. A 'magyar' nemzetnév. Ethn. 6 (1895) 76.
 102. [Megjegyzés Jakab Elek helyreigazításához.] Ethn. 6 (1895) 451.
 103. A mindnyájunkat érhető balesethez. Nyr. 24 (1895) 373–4.
 104. Néhány egytagú igénk eredetéről. NyK. 25 (1895) 254.
 105. Néhány műveltségi szó eredetéhez. NyK. 25 (1895) 374.
 106. Néhány szó Fiók Károly 'Őstörténet és kritika' című cikkéhez. Ethn. 6 (1895) 448–51. – (FIÓK KÁROLY: Őstörténeti vizsgang. [!] Századok. 30 (1896) 273–7.)
 107. A népismeret barátaihoz. Ethn. 6 (1895) 266–8.
 Prähistorisches in den magyarischen Metallnamen. ld. 77
 108. A régi magyar 'turul' madárnév. Ethn. 6 (1895) 452.
 109. A regös énekek. Ethn. 6 (1895) 452.
 110. Török eredetű-e a magyar nemzet? Ethn. 6 (1895) 1–17. – ua. kiv. AkÉrt. 6 (1895) 399–407. (MARZALI HENRIK: Török eredetű-e a magyar nemzet? BpSz. 81 (1895) 476–80.)
 111. A török műveltségátvitel kora. Ethn. 6 (1895) 135–9.
 Tschuwaschisches zur vergleichenden Volkspoeseie. ld. 35
 112. Az 'ugor' népevezet eredete. Ethn. 6 (1895) 349–87. – ua. németül: Ursprung des Volksnamens 'Ugor.' EthnMittUng. 5 (1896) 7–10, 89–92; ua. kiv. AkÉrt. 7 (1896) 200–8.
 113. Valaki. NyK. 25 (1895) 56.
 114. Végszó a 'nap' és 'vidra' magyarázataihoz. NyK. 25 (1895) 57–69. – (ÁSBÓTH OSZKÁR: Megint egy 'szláv-litván hangtörvény.' NyK. 25 (1895) 254–5.)
 115. A vogul 'isten nyila.' NyK. 25 (1895) 372–3. – (R[ÉTHEI] PRIKKEK MARIÁN: A *tjārem-nāl* szóhoz. NyK. 25 (1895) 472.)

1896

116. Adalékok a magyarok pogánykori vallásos képzeletéhez. Ethn. 7 (1896) 220–9.
 117. Aki nem tud arabusul. Ethn. 7 (1896) 337–42.
 Analogien alter bulgarischer und magyarischer Volksbräuche. ld. 143

118. Azonnal, ezennel. Nyr. 25 (1896) 373.
 119. Budenz József emlékezete. Bp. 1896. MTA. 65 1. — ua. BpSz. 87 (1896) 161—95, 329—59.
 120. Déli osztják szójegyzék. NyK. 26 (1896) 9—66. — Klny.: Bp. 1896. 58 1. UF. 12. sz.
 121. Elnöki megnyitó. Ethn. 7 (1896) 425—6.
 122. A honfoglaló magyarok természetrajzi ismereteihez. Ethn. 7 (1896) 481—7. — (SZILÁGYI SÁNDOR: 'Cenzurát kérünk.' Századok. 31 (1897) 90—1.)
 123. LÁZÁR ISTVÁN: Alsó-Fehér vármegye magyar népe. [Ism.] Ethn. 7 (1896) 494—6.
 124. A 'magyar' nemzetrév ősi hangzásához. Ethn. 7 (1896) 33.
 125. A magyarság keletkezésének legújabb elméletéhez. Ethn. 7 (1896) 503—4.
 126. Még egy szó ad 'terram Evilath.' Ethn. 7 (1896) 334—7.
 127. Még néhány szó a *hol-val*, *ta-val*-féle határozók végzetéről. Nyr. 25 (1896) 130—2. — (R[ÉTHEI] PRIKKEK MARIÁN: Holval. Nyr. 25 (1896) 318.)
 128. Még néhány szó az *est* megvilágításához. NyK. 26 (1896) 310—5. — (SETÄLÄ, EMIL [NESTOR]: Munkácsi válaszára. NyK. 27 (1897) 80—1; ZOLNAI GYULA: Az *est* szó vitájához. NyK. 27 (1897) 77—80.)
 129. Néprajzi eredményeink és törekvéseink. Ethn. 7 (1896) 1—12.
 130. A régi lovas temetkezés keleti változatai. Ethn. 7 (1896) 297—323.
 131. A régi magyar *Jenő* személynév. Ethn. 7 (1896) 504.
 132. Törökségek a magyar nyelvszerkezetben. Nyr. 25 (1896) 16—21.
 Az ugor népnevezet eredete. ld. 112
 Ursprung des Volksnamens Ugor. ld. 112
 133. A vogul 'figura etymologica' kérdéséhez. NyK. 26 (1896) 351—5.
 Vogul népköltési gyűjtemény. ld. 52
 A votják nyelv szóra. ld. 44

1897

134. A Dnjeper folyónak hunn [!] *Var* neve. Ethn. 8. (1897) 233—5.
 135. Egy becses kaukázusi szó. Ethn. 8 (1897) 476—7.
 136. Eltörölt népszokás. Ethn. 8 (1897) 344.
 137. A finn-magyar *d~l* és *d~z* hangmegfelelésekről. NyK. 27 (1897) 129—65.
 138. Kandra Kabos 'Magyar Mithologia' című műve. Ethn. 8 (1897) 239.
 139. A kaukázusvidéki magyar-kutatás történetéhez. Ethn. 8 (1897) 459—67.
 140. 'Kritikát kérünk.' Ethn. 8 (1897) 138—9.
 141. LAKATOS KÁROLY: Vadászhit. [Ism.] Ethn. 8 (1897) 222—4.
 142. A magyar-szláv ethnikai érintkezés kezdetei. Ethn. 8 (1897) 1—30. — ua. németül: Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. Die Donauländer. 1 (1899) 249—59, 329—40, 409—21; ua. magyarul, kiv. AkÉrt. 8 (1897) 358—67. (ÁSBÓTH OSZKÁR: A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora. NyK. 30 (1900) 74—90, 209—30.)
 143. Régi bolgár-magyar népszokásbeli egyezések. Ethn. 8 (1897) 235—7. — ua. németül: Analogien alter bulgarischer und magyarischer Volksbräuche. EthnMittUng. 5 (1896) 221—2.
 144. STRAUSS ADOLF: Bolgár néphit. [Ism.] Ethn. 8 (1897) 451—6.
 145. *Szív és máj*. Ethn. 8 (1897) 138.
 146. Szómagyarázatok. Nyr. 26 (1897) 363—5.
 147. THÚRY JÓZSEF: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. [Ism.] Ethn. 8 (1897) 213—22.
 148. Az ugor-törökség szláv nyelvemlékeihez. Ethn. 8 (1897) 315—6.
 149. Zárszó. Az *est* szó vitájához. NyK. 27 (1897) 82—5.
 150. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útjáról. Ethn. 8 (1897) 238—9.
 151. Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. Ethn. 8 (1897) 344.
 152. Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. [Ism.] Magyar Kritika. 1 (1897/98) 46—8. — ua. németül: Die Donauländer. 1 (1899) 80—3. ([ZICHY JENŐ]: Die asiatischen Expeditionen des Grafen Eugen Zichy. Die Donauländer. 1 (1899) 282—6, 354—60, 422—47.)

1898

153. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. NyK. 28 (1898) 241—79, 361—91., 29 (1899) 4—33. — Vö. 186.
 154. Egy déli osztják hősének. NyK. 28 (1898) 1—27.

155. HERMAN OTTÓ: Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. [Ism.] Ethn. 9 (1898) 315–23.
 156. Az irtisi osztjások néprajza. Ethn. 9 (1898) 141–65.
 157. A kaukázusi 'Hunság' és 'Hunib' helynevek. Ethn. 9 (1898) 472–3.
 158. A régi magyarok farkasesküjéhez. Ethn. 9 (1898) 170.
 159. Újabb adalék ad 'Magnam Hungariam.' Ethn. 9 (1898) 169.
 160. Der Urqell. Eine Monatschrift für Volkskunde. Neue Folge. 1–2. [Ism.] Ethn. 9 (1898) 437–9.
 161. Véres kardnak körülhordozása. Ethn. 9 (1898) 170–1.
 162. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. 8 (1898) 1–4. füz., 14 (1904) [Ism.] Ethn. 9 (1898) 436–7., 16 (1905) 54–7.

1899

- Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. Id. 142
 Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Id. 153
 163. Die Donauländer. Zeitschrift für Volkskunde. 1. Jahrg. 1–2. Heft. [Ism.] Ethn. 10 (1899) 62–3.
 164. A feketévé változott fehér holló. Ethn. 10 (1899) 331–2.
 165. A honfoglalás-előtti magyar-szláv érintkezés bizonyítékaihoz. Ethn. 10 (1899) 332–3.
 166. A honfoglaló vezérek vérszerződése. Ethn. 10 (1899) 254.
 167. Kutycz. Ethn. 10 (1899) 331.
 168. A 'lengyel' népnév eredete. Ethn. 10 (1899) 251–4.
 169. A magyar-ugor nyelvrokonság legelső említése. Ethn. 10 (1899) 249–51.
 170. A néptudomány mai állása s főbb módszertani elvei. Ethn. 10 (1899) 397–403., 11 (1900) 38–42, 88–93.
 171. PONGRÁCZ SÁNDOR: Tibet-magyar nyelv tanulmányok. — Turáni nyelv- és néptanulmányok. [Ism.] Ethn. 10 (1899) 55–61.
 172. A vogul nép ősi hitvilága. NyK. 29 (1899) 129–63, 249–97, 361–96., 30 (1900) 1–36, 129–71, 241–69, 353–406., 31 (1901) 1–54., 32 (1902) 1–38, 129–60. — (Ism. KANNISTO, ARTURI: Beiträge zur wogulischen Folklore und Dialektenkunde. FUFAnz. 8 (1908) 162–205.)
 Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. Id. 152

1900

173. Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz. Ethn. 11 (1900) 96–111.
 174. Arische Sprachdenkmäler in türkischen Lehnwörtern. Todesdaemon *Aina* der Altaier = Todesdaemon *Xiñ* der Wogulen. 'Baum' als Benennung des Sarges. KSz. 1 (1900.) 156–60.
 175. Árja hatás a finn-magyar nyelvek számnéveiben. KSz. 1 (1900) 241–58. — KlNy.
 176. Gemeinsames Wort für 'Käse' im Ossetischen, Tschuwaschischen und Ungarischen. KSz. 1 (1900) 336.
 177. 'Huszár' szavunk eredete. Ethn. 11 (1900) 47–8.
 178. Jelentés a Lukács Krisztina-féle jutalom nyelvtudományi pályázatáról. AkÉrt. 11 (1900) 432–9.
 Kaukasischer Einfluss in den finnisch-magyarischen Sprachen. Id. 180
 179. Der Kaukasus und Ural als 'Gürtel der Erde.' KSz. 1 (1900) 236–40.
 180. Kaukázusi hatás a finn-magyar nyelvekben. Nyr. 29 (1900) 97–111, 150–60, 197–208. — ua. németül: Kaukasischer Einfluss in den finnisch-magyarischen Sprachen. KSz. 1 (1900) 38–49, 114–32, 205–18., 2 (1901) 38–45. (Sz[INNYEI] J[ÓZSEF]: Hám. NyK. 30 (1900) 171.)
 181. Megnyitó beszéd. Ethn. 11 (1900) 174–6.
 182. Menyét, mint a menyasszony jelképe. Ethn. 11 (1900) 45–7.
 A néptudomány mai állása s főbb módszertani elvei. Id. 170
 183. Törekvéseink. — Notre programme. KSz. 1 (1900) 1–12.
 A vogul nép ősi hitvilága. Id. 172.
 184. ['Zichy Jenő gróf harmadik utazása'-ról.] KSz. 1 (1900) 147.
 185. A zsidó valláscktatás tanterve a VI. izr. községkerület felekezeti elemi és polgári... úgyszintén közép- és kereskedelmi iskoláiban. Bp. Pesti Lloyd, 1900. 30 l.

1901

186. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. 1. köt. Bp. 1901. MTA. VII, 672 l. /JUHÁSZ JENŐ: Szómutató Munkácsi Bernát Árja és kaukázusi elemek... című művéhez. (Bp. 1960.) 60 l./ – vö. 153. (ÁSBÓTH OSZKÁR: *Szűszék és hambár*. Nyr. 31 (1902) 186–94; Ism.: SIMONYI ZSIGMOND: Nyelvünk legrégebbi jövevény-szavai. Nyr. 31 (1902) 32–9; ÁSBÓTH OSZKÁR A *hambár* szó és Munkácsi legújabb nagy munkája. Nyr. 32 (1903) 35–43; ÁSBÓTH OSZKÁR: A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei. NyK. 33 (1903) 92–122, 216–35, 449–75., 34 (1904) 100–21., 35 (1905) 50–70; SCHMIDT JÓZSEF: Munkácsi Bernát: Árja és kaukázusi elemek... EPhK. 27 (1903) 690–700.)
187. Finnisch-Ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde. 1. köt. 1–2. füz. [Ism.] Ethn. 12 (1901) 373–80, 461–73. – ua. németül: KSz. 2 (1901) 223–33, 302–18.
188. 'Hajnal hasad.' KSz. 2 (1901) 239–40.
189. Hún nyelvemlékek szókincsünkben. Ethn. 12 (1901) 396–404.
190. Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen. KSz. 2 (1901) 186–98.
191. Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии при имп. Казанскомъ университетѣ. 1–15. köt., 16. köt. 1–4. füz. [Ism.] Ethn. 12 (1901) 131–7, 228–32. – ua. németül: KSz. 2 (1901) 54–63, 150–4.
Kaukasischer Einfluss in den finnisch-magyarischen Sprachen. ld. 180
192. Száldob. Ethn. 12 (1901) 141–2.
193. A székely 'Csík' helynevek. Ethn. 12 (1901) 142.
A vogul nép ősi hitvilága. ld. 172
194. Zu den Sagen über Kaukasus und Ural. KSz. 2 (1901) 236–7.
195. Zur Benennung des 'Queksilbers.' KSz. 2 (1901) 237–9.

1902

196. Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. NyK. 32 (1902) 271–302, 369–98.
197. Ältere Berichte über das Heidenthum der Wogulen und Ostjaken. KSz. 3 (1902) 273–302., 4 (1903) 85–110, 172–94., 5 (1904) 66–88, 204–27. – (Ism. KANNISTO, ARTTURI: Beiträge zur wogulischen Folklore und Dialektenkunde. FUFAnz. 8 (1908) 162–205.)
198. A bab, mint jósló eszköz. Ethn. 13 (1902) 142–3.
199. Baskír helynevek. Ethn. 13 (1902) 156–70.
200. A *hambár* szóhoz. Nyr. 31 (1902) 461–2. – (ÁSBÓTH OSZKÁR: A *hambár* szó és Munkácsi legújabb nagy munkája. Nyr. 32 (1903) 35–43.)
201. A kígyóköhöz. Ethn. 13 (1902) 143.
202. A moldvai csángók eredete. Ethn. 13 (1902) 433–40. – ua. németül: Komanischer Ursprung der Moldauer Tschango. KSz. 3 (1902) 245–53. (MELICH JÁNOS: A moldvai csángók eredetéhez. Ethn. 14 (1903) 52–4.)
203. A samán csuvas neve. NyK. 32 (1902) 483–4.
204. SHIRATORI, K[URAKICHI]: Über die Sprache des Hiung-nu Stammes und der Tung-hu-Stämme. [Ism.] Ethn. 13 (1902) 135–9, 321–6. – ua. németül: KSz. 4 (1903) 240–53.
A vogul nép ősi hitvilága. ld. 172
Vogul népköltési gyűjtemény. ld. 52

1903

- Ältere Berichte über das Heidenthum der Wogulen und Ostjaken. ld. 197
205. CZAMBEL SAMU: A cseh-tót nemzetegység múltja, jelene és jövője. [Ism.] Ethn. 14 (1903) 76–7.
206. A haromszédessel való kuruzslásról és rontásról. Ethn. 14 (1903) 77–9.
207. LISZT NÁNDOR: Népies gyógymódok és babonák Hajdúmegyében. [Ism.] Ethn. 14 (1903) 265–6., 15 (1904) 226–7.
208. A moldvai csángók eredetéhez. Ethn. 14 (1903) 54–6.
Shiratori, K.: Über die Sprache des Hiung-nu Stammes und der Tung-hu-Stämme. [Ism.] ld. 204
209. Ungarisch *szirony* 'Reif, Reiffrost; ...' Ungarisch *dó* 'Nuss.' KSz. 4 (1903) 253–6.

210. Válasz Asbóth Oszkár legutóbbi vitacikkére. Nyr. 32 (1903) 101–6. – (ÁSBÓTH OSZKÁR: Búcsú Munkácsitól. Nyr. 32 (1903) 172–3.)
 211. Verschiedenheit in den arischen Lehnwörtern der finnisch-magyarischen Sprachen. KSz. 4 (1903) 374–84. – Klny.
 212. A volgai bolgárokrol. [Ism.] Ethn. 14 (1903) 66–76, 147–52, 261–5.

1904

213. Alán nyelvemlékek szókincsünkben. Ethn. 15 (1904) 1–19. – ua. németül: Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze. KSz. 5 (1904) 304–29. Klny., ua. magyarul, kiv. AkÉrt. 15 (1904) 105–10. Klny.
 Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze. Id. 213
 214. Anmerkung zu der Etymologie des ungar. Wortes *kigyó* 'Schlange.' KSz. 5 (1904) 159–60.
 Ältere Berichte über das Heidenthum der Wogulen und Ostjaken. Id. 197
 215. BALASSA JÓZSEF: Magyar hangtan. 1. Magyar fonetika. [Ism.] Ethn. 15 (1904) 166–7.
 216. HOMMEL, FRITZ: Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients. [Ism.] KSz. 5 (1904) 343–51, 433–8.
 217. Jókai Mór. 1825–1904. Ethn. 15 (1904) 193–5.
 218. Катановъ, Н. О.: Опытъ изслѣдованія уряжайскаго языка съ указанием главнѣйшихъ родственныхъ отношеній его къ другимъ языкамъ тюрскаго корня. [Ism.] KSz. 5 (1904) 152–8.
 Liszt Nándor: Népies gyógmódok és babonák Hajdúmegyében. [Ism.] Id. 207
 219. Munkácsi Bernát 1. tag jelentése Somogyi Edének 'Szumírok és magyarok' cz. könyvéről. AkÉrt. 15 (1904) 44–6.
 220. Néhány szó a sumír rokonság védelméhez. Ethn. 15 (1904) 147–54.
 221. A Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának ... szabályzata. – Status du Comité Hongrois de l'Association Internationale ... de l'Asie Centrale et de l'Extrême-Orient. KSz. 5 (1904) 376–80.
 222. Smirnov Nikolajevics Iván. 1856–1904. Ethn. 15 (1904) 326–31. – ua. németül: Iwan Nikolajewitsch Smirnow. (1856–1904) KSz. 5 (1904) 290–6.
 223. Ungar. *szapu* 'Getreidemass, Scheffel; ...' KSz. 5 (1904) 359.
 224. Ungar. *teker-* 'drehen, winden.' KSz. 5 (1904) 357–8.
 225. Über die 'uralten armenischen Lehnwörter' im Türkischen. KSz. 5 (1904) 352–7.

1905

226. Nikolai Anderson. KSz. 6 (1905) 180–1.
 227. Beiträge zu den alten arischen Lehnwörtern im Türkischen. KSz. 6 (1905) 376–9. – (G[OMBOCZ] Z[OLTÁN]: Árja elemek a törökségben. NyK. 36 (1906) 139–40.)
 228. Dr. Munkácsi Bernát titkári jelentése a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának 1905 nov. 18-án tartott ülésén. KSz. 6 (1905) 372–4.
 229. Graf Dr. Géza Kuun. KSz. 6 (1905) 178–9.
 230. 'Hahn' als 'Sänger' und 'Schreier.' Ungar. *házas* 'verheiratet.' Čuwaš. *kił* 'Haus.' KSz. 6 (1905) 182–4.
 231. Keleti típusú magyar varázsige. Ethn. 16 (1905) 57–9.
 232. A keleti törökök ősi rovásírásáról. Ethn. 16 (1905) 119–20.
 233. A kuruzsló bájitala. Ethn. 16 (1905) 122.
 234. Magyar Nyelvőr. 33. évf. 1904. [Ism.] Ethn. 16 (1905) 52–4.
 235. A magyar őshaza kérdése. Ethn. 16 (1905) 65–87.
 236. Seelenglaube und Totenkult der Wogulen. KSz. 6 (1905) 65–130.
 237. Ungar. *gyaláz-* 'schmähen, verlümden, ...' Ungar. *gyárt-* 'machen, arbeiten, ...' Ungar. *özön* 'Flut, Überschwemmung.' KSz. 6 (1905) 379–80.
 238. Die Urheimat der Ungarn. KSz. 6 (1905) 185–222.
 Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. [Ism.] Id. 162

1906

239. Götzenbilder und Götzengeister im Volksglauben der Wogulen. KSz. 7 (1906) 89–115, 177–226.
 240. Spuren eines altgermanischen Einflusses auf die ostfinnischen Sprachen und auf das

- Čuwašische. Ungar. *szék* 'Stuhl, Sessel.' Ungar. *szeplő* 'Sommersprosse.' Ungar. *kötél-verő* 'Seiler.' Türkisch *killé* 'Schwert, Säbel; . . .' KSz. 7 (1906) 369–72.
241. Ungar. *vék* 'Wuhne' und *válu* 'Trog.' Ungar. *láp*. Ungar. *csök* 'Taufschmaus.' Ungar. *csök*- 'fallen, sinken . . .' KSz. 7 (1906) 250–4. – (KARÁCSONYI JÁNOS: A 'láp' szó magyarázatához. KSz. 8 (1907) 164.)
242. A vajda halála. Ethn. 17 (1906) 125.
243. Die Weltgottheiten der wogulischen Mythologie. KSz. 7 (1906) 285–315., 8 (1907) 94–129., 9 (1908) 206–77., 10 (1909) 61–83.

1907

244. Adalékok a rontó bábuval való varázsláshoz. Ethn. 18 (1907) 58–60.
245. Das anlautende *h* im Ungarischen. KSz. 8 (1907) 338–42.
246. Dr. Munkácsi Bernát titkári jelentése a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának 1907 április 27-ikén tartott ülésén. KSz. 8 (1907) 158–62.
247. Ein altes wogulisches Kostüm. Ungar. *ük, ik* 'Grossmutter.' Syrjen. *akan* 'Puppe, Spielzeug. . . .' Ungar. *csök*. KSz. 8 (1907) 162–4.
248. Ein altungarischer Falkenname. Ungar. *zsezse* und *süseték*. 'Pilz' und 'Rausch.' KSz. 8 (1907) 342–4.
249. Másik atyám. Ethn. 18 (1907) 360.
250. A törökök 'Szerda asszonya.' Ethn. 18 (1907) 57–8.
Die Weltgottheiten der wogulischen Mythologie. Id. 243

1908

251. Das altindische Fabeltier *čarabhas*. KSz. 9 (1908) 139–40.
252. Csúvas tanulmányút. Tunguz tanulmányút. A javak forgalma az őstársadalomban. Ethn. 19 (1908) 126–7.
253. Dr. Kolumbán Samu. Wlilocki Henrik dr. Barátosi Balogh Benedek. Ethn. 19 (1908) 254–5.
254. Ein altpersischer Monatsname bei den Süd-Wogulen. KSz. 9 (1908) 137–9.
255. Ungar. *szesz*. Ungar. *tályog*, das 'Eitergeschwulst.' Ungar. *orvos* 'Arzt.' Ungar. *gyűr*-. Ungar. *dió* 'Nuss.' Ungar. *taraj* 'Kamm (der Vögel.)' Ungar. *csök* 'Taufschmaus.' KSz. 9 (1908) 292–6.
Die Weltgottheiten der wogulischen Mythologie. Id. 243

1909

256. A honfoglaló magyarság 'kende' méltóságneve. Ethn. 20 (1909) 254.
257. A 'jugor' népnév élő emléke. Ethn. 20 (1909) 190.
258. Karäisch-tatarische Hymnen aus Polen. KSz. 10 (1909) 185–210.
259. Keleti tanulmányutak. Ethn. 20 (1909) 255–6.
260. A nyílvetéssel való sorsolás a régi perzsáknál. Ethn. 20 (1909) 253.
261. Tündér- és ördögféle mythikai lények a vogul néphitben. Ethn. 20 (1909) 83–92, 134–51, 206–22.
262. Ungar. *térd* 'Knie' und '*térdepel*' 'knien.' Ungar. *tökéll* und *tökéletes*. Ungar. *gyomor* 'Magen.' Ungar. *szaka*. Ungar. *üröm* 'Wermut.' KSz. 10 (1909) 344–8.
263. Votják varázsigé egy volgai bolgár esküben. Ethn. 20 (1909) 253–4.
Die Weltgottheiten der wogulischen Mythologie. Id. 243
264. Der Würdentitel . . . Ungar. *siket*, *süket* 'taub.' Ungar. *seb* 'Schnelle, Geschwindigkeit' Ungar. *csak*. Ungar. *tarang*. KSz. 10 (1909) 179–84.

1910

265. Die Benennung des 'Speiscopfers' im Wogulischen und Ostjakischen. 'Stadt' in den ostfinnischen Sprachen. Das syrjänisch-wotjakische Wort *piž, piž* 'Mehl.' Ungar. *óál*-, *óálkod*-, 'lauern, hinterlistig nachstellen.' KSz. 11 (1910) 168–72.
266. BRUNNHOFER, HERMANN: Arische Urzeit. [Ism.] KSz. 11 (1910) 150–8.
267. A finn-magyar ősszállások. Radloff-jubileum. Baráthosi Balogh Benedek második amurvidéki tanulmányútjáról. Ethn. 21 (1910) 126–7.
268. Kaukázusvidéki tanulmányút. Ethn. 21 (1910) 255–6.
269. Keleti néprajzi kiállítás. Ethn. 21 (1910) 256.

270. A samán istenidézés és bűbájosság a vogul-osztjak hitéletben. Ethn. 21 (1910) 97–113., 154–66, 222–8.
 271. SZINNYEI JÓZSEF: A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. [Ism.] Ethn. 21 (1910) 118–21.
 Vogul népköltési gyűjtemény. ld. 52
 272. Zürjén votják nyelvű hettita feliratok. Ethn. 21 (1910) 256.

1911

273. 'Das Gesicht des Schwertes.' Ungarisch *gyanta* 'Harz.' Ungarisch *madár* 'Vogel.' Ungarisch *küllő*. Der osttürkische Vogelname *baša* 'Sperlingshabicht.' KSz. 12 (1911/12) 352–6.
 274. A kazár-elmélet. Egyenlőség. 30 (1911) 25. sz. (mell.) 3–4.
 275. LE COQ, ALBERT v.: Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan. [Ism.] KSz. 12 (1911/12) 340–2.
 276. Régi nyomok, új ösvények. Egyenlőség. 30 (1911) jubileumi sz. 78–81.
 277. Die 'skythischen' Namen der Maiotis. Der 'skythische' Name des Tanais. Der altungarische Vogelname *bese*. *Jer, jere* oder *gyer, gyere*. 'komm, geh zu.' Egy kiveszett régi magyar szó: Studienreisen zu ural-altaischen Völkern. KSz. 12 (1911/12) 192–6.
 278. Spuren eines assyrischen Einflusses auf finnisch-magyarische Sprachen. KSz. 12 (1911/12) 261–71.
 279. Az ural-altaji népek. Egyetemes irodalomtörténet. 4. köt. Bp. 1911. 3–68. l. – Klny., (Ism. RUBINYI MÓZES: Az Egyetemes Irodalomtörténet új kötete. Nyr. 40 (1911) 218–20.)
 280. Vámbéry Ármín. KSz. 12 (1911/12) 197–9.

1912

281. Asszír nyomok a finn-magyar nyelvekben. Nyr. 41 (1912) 60–5.
 282. Hunfalvy Pál emlékezete. Bp. 1912. 120 l. 1 t. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. 17. köt. 11. sz. – ua. BpSz. 149 (1912) 161–88, 373–408., 150 (1912) 36–70, 229–52.
 283. Syrjän. *röm* 'Farbe.' Wotjak. *istir, éstér* 'Fusslappen.' Die Beschwörung der Götzengeister. Ungar. *ingyen* 'unentgeltlich.' Das Sternbild des Grossen Bären. Osttürkisch *uçar* 'Markt.' KSz. 13 (1912/13) 218–24.
 284. Ungar. *hét-fő* 'Montag.' Ungar. *béke* 'Friede, Ruhe.' Ungar. *som* 'Kornelkirsche.' Ungar. *tok* 'Stör.' Das tschuwaschische Wort für 'Esche.' KSz. 13 (1912/13) 350–60.
 285. Zum chasarischen Würdentitel *Išad*. FUF. 12. (1912) 98–102. – Klny.

1913

286. Der 'Alpdämon' im Ungarischen und Türkischen. KSz. 14 (1913/14) 218–23.
 287. Glossza az Ethnographia 'újabb glosszáihoz.' KSz. 14 (1913/14) 336–9. – Klny.
 288. Ungarisch *bakesó*. Ungarisch *botor* 'albern, dumm, ...' Türkisch *burun* 'Nase.' Der Ausdruck 'Gesicht des Schwertes.' KSz. 14 (1913/14) 351–2.
 289. Zum Problem der Székler Runenschrift. KSz. 14 (1913/14) 225–39. – Klny.

1914

290. Egy kis magyarázat és végszó Sebestyén Gyula és Babinger Ferenc vitájához. Esti Újság. 19 (1914) 16. sz. 1–2. – (SEBESTYÉN GYULA: A tudósok harca. Esti Újság. 19 (1914) 18. sz. 4; —: Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásírásmagyar nyelvemlékekhez. Ethn. 25 (1914) 65–80.)
 291. Felelnek a szerkesztők. Esti Újság. 19 (1914) 7. sz. 2. – (SEBESTYÉN GYULA: Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásírásmagyar nyelvemlékekhez. Ethn. 25 (1914) 65–80.)
 292. Osttürkische Dialektstudien. — — Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle. Hrg. von W. Bang. [Ism.] KSz. 15 (1914/15) 318–30.
 293. Professor Hermann Vámbéry. 1832–1913. Ungarische Rundschau. 3 (1914) 513–32., 4 (1915) 88–113, 386–408.
 294. Das ungarische Wort *tapló* 'Zunder, Feuerschwamm.' Ungarisch *borz* 'Dachs.' Das türkische Wort für 'Faust.' Sérény 'agilis, alacer, ...' KSz. 15 (1914/15) 346–50.

1915

295. BANG, W.: Zur Geschichte der Gutturale im Osttürkischen. [Ism.] KSz. 16 (1915/16) 252–4.
Professor Hermann Vámbéry. ld. 293
296. STUMME, HANS: Türkische Lesestücke. STUMME, HANS – FIKRET, HALIL: Türkische Lesestoffe. [Ism.] KSz. 16 (1915/16) 254–5.
297. Vámbéry Ármín tudományos munkássága. BpSz. 162 (1915) 87–112, 243–74.
– Klny.
298. [Zu *ingyen.*] KSz. 16 (1915/16) 268.

1916

299. Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányaimról. AkÉrt. 27 (1916) 61–77.
300. Ungar. *gyopár* 'Edelweiss.' KSz. 17 (1916/7) 234–6.

1918

301. A Keleti Szemle jeligéje. KSz. 18 (1918/9) 2.
302. Néhány szó a *bü* szóról. KSz. 18 (1918/9) 1–7.
303. Radloff Vilmos. 1837–1918. BpSz. 176 (1918) 425–61. – Klny.: Radloff Vilmos emlékezete.
304. Vom Köktürkischen zum Osmanischen. 1. Mitt.: BANG, W: Über das türkische Interrogativpronomen. [Ism.] KSz. 18 (1918/9) 124–42.

1919

305. Budenz és Simonyi. Nyr. 48 (1919) 165–71.

1920

306. Jelentés a Fáy András-pályázatról. AkÉrt. 31 (1920) 32–44.
307. LAMBRECHT KÁLMÁN: Herman Ottó az utolsó magyar polihisztor élete és kora. [Ism.] Nyr. 49 (1920) 118–20.
308. Sechzigerrechnung und Siebenzahl in den östlichen Zweigen der finnisch-magyarischen Sprachfamilie. KSz. 19 (1920/22) 1–24.

1921

309. Die Bedeutung des Namens der Türken. KCsA. 1 (1921/25) 59–63.
310. Eine alterümliche Zählung der Monatstage bei Türken und Wogulen. KCsA. 1 (1921/25) 413–4.
311. Foglalkozott-e szőlőműveléssel a keleti magyarság? KCsA. 1 (1921/25) 231–4.
312. Kalmükische Namen der Wochentage. KCsA. 1 (1921/25) 412.
313. Kapubálvány. KCsA. 1 (1921/25) 155–6.
314. Über die Namen der Flüsse Don, Wolga und Ob. KCsA. 1 (1921/25) 301–5.
Vogul népköltési gyűjtemény. ld. 52
315. A vogul-osztják hősénekek kora. KCsA. 1 (1921/25) 240–2.
316. Warum 'finnisch-magyarisch' und nicht 'finnisch-ugrisch?' KCsA. 1 (1921/25) 315–7.
317. Zur Bildung der Zehner-Zahlwörter im Türkischen. KCsA. 1 (1921/25) 313–5.

1922

318. Néhány szó a 'lóhere' magyarázatához. Nyr. 51 (1922) 40–6.

1923

319. Blüten der ossetischen Volksdichtung. KSz. 20 (1923/27) 1–88., 21 (1928/32) 1–157.
– Klny. (Ism. BOUDA, KARL: Bernhard Munkácsi. Blüten der ossetischen . . . UJb. 13 (1933) 150–62.)
320. A 'dió' szó. Szalag. KSz. 20 (1923/27) 131–6.
321. Lélekmadár. Nyr. 52 (1923) 72–6.

1925

322. *Hóka. Nyír.* Nyr. 54 (1925) 31.
 323. Pályám kezdete. Izraelita Tanügyi Értesítő. 50 (1925) 15–9, 59–65. – Klny.
 324. Tér és tér-. Nyr. 54 (1925) 11–3.

1926

325. Gesänge russischer Kriegsgefangener. Aufgfm. u. hrsg. v. Robert Lach. I. Finnisch-ugrische Völker. I. Wotjakische, syrjänische und permiakische Gesänge. Tranksr. u. übers. v. Bernhard Munkácsi, Raphael Fuchs. Wien–Leipzig, 1926. Hölder. 135 l. /Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. hist. Kl. Band 203. Abh. 5./ – Klny.: Wotjakische Volkslieder. 73–99. l.
 326. Die heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Wolga-Uralgebietes. KCsA. 2 (1926/32) 42–64.
 327. Nachtrag zur Erklärung der heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Wolga-Uralgebietes. KCsA. 2 (1926/32) 267–74. Wotjakische Volkslieder. Id. 325

1927

328. Állati testrésznév. Nyr. 56 (1927) 133–8.
 329. Újabb votják irodalom. Nyr. 56 (1927) 18–24.
 330. Újabb votják kiadványok. (1926–27.) Nyr. 56 (1927) 116.

1928

- Blüten der ossetischen Volksdichtung. Id. 319
 331. Egy magyar szó a votják nyelvújításban. Nyr. 57 (1928) 127–8.
 332. *Menyét, nyest, evet és pegyvet. Nyírfa és nyárfa.* A 'róka' vogul és osztják neve. *Szó és szóke.* A 'hüvejkújj' neve a votjákban. NyK. 47 (1928/30) 453–63. – (ZSIRAI MIKLÓS: Nyárfa. MNy. 26 (1930) 395–6.)
 333. *Olcso és ócsárol. Bóda.* Nyr. 57 (1928) 87–8.
 334. Szongor. Olló. Szekér. Kén. Tokhal. NyK. 47 (1928/30) 309–15.
 335. A tehén szó eredete. Nyr. 57 (1928) 35–41.

1929

336. Hát, tehát. Nyr. 58 (1929) 91–3.
 337. Munkácsi Bernát beszéde. [Simonyi Zsigmond emléktáblájának leleplezésekor.] Nyr. 58 (1929) 134–7.
 338. *Túró.* Nyr. 58 (1929) 59–61.
 339. Pótlék a túró magyarázatához. Nyr. 58 (1929) 95.

1930

340. Dr. Munkácsi Bernát válasza az elnöki megnyitó beszédre. Ethn. – Népélet. 41 (1930) 135–6.
 341. Az izr[aelita] vallásoktatás újabb országos rendezésének előmunkálatai. Morijah. 1 (1930) 4–26. – Klny.
 342. Munkácsi Bernát válasza az üdvözlésekre. Nyr. 59 (1930) 200–7.
 343. Zsidó képzetek pogány hitvilágban. Egyenlőség. 50 (1930) jubil. sz. 26–7.

1931

344. Farkastiztelet az ókor törökjeinél. Ethn. – Népélet. 42 (1931) 32–3.
 345. A magyar lovasélet ősisége. Ethn. – Népélet. 42 (1931) 12–20. – Klny. (BÁTKY ZSIGMOND: A magyar kengyel eredetéhez. Ethn. – Népélet. 42 (1931) 87–90; –: Ugorok 'juhászata.' Ethn. – Népélet. 42 (1931) 90–1.)
 346. Még néhány szó a magyar lovasélet ősiségéhez. Ethn. – Népélet. 42 (1931) 33–4. – (ZICHY ISTVÁN: A magyarság kialakulásának kérdéséhez. Ethn. – Népélet. 42 (1931) 143–6.)
 347. Szerencséd, hogy anyádnak szólítottál. Ethn. – Népélet. 42 (1931) 86–7.

1932

348. Gond. Nyr. 61 (1932) 134.
349. Torma. Nyr. 61 (1932) 108–10.

1933

350. Ezer. Nyr. 62 (1933) 89–94.
351. Ősi magyar szerszámnevek. Nyr. 62 (1933) 65–72. — (BÁTKY ZSIGMOND: Fűrész-völgy-e vagy Fűrjész-völgy? A Néprajzi Múzeum Értesítője. 28 (1936) 100.)
352. Ungar. *tulbó* und *tömlö*. Suomalais-ugrilainen Seuran Toimituksia 67. Helsinki, 1933. 284–9. l. — (PAIS DEZSŐ: Tömlö. MNy. 30 (1934) 36–41.)

1934

353. Hagyma és hanga. Emlékkönyv Balassa Józsefnek. Bp. 1934. 102–9. l. — Klny.

1935

354. Beiträge zur Erklärung des 'barbarischen' Sprachreste in der Theogonie des J. Tzetzes. KCsA. 1. kieg. köt. (1935/39) 267–81.
355. Vogul tankönyvek. Nyr. 64 (1935) 27–32.

1936

356. Budenz-ereklyék. Nyr. 65 (1936) 51–61, 107–12, 136–43., 66 (1937) 5–14.
357. Nyelvi és tárgyi magyarázatok a Vogul Népköltési Gyűjtemény 3. kötetében kiadott medvénekekhez. NyK. 50 (1936) 294–311.

1937

Budenz-ereklyék. ld. 356

Halála után megjelent munkái

1938

358. A magyar nyelv török elemeit tárgyzó munka tervrajza. Nyr. 67 (1938) 24–7.

1939

359. A nyitrai, nagyváradai és budapesti Munk-család, valamint a . . . Felsenburg-család genealógiája. Sajtó alá rend. Munkácsi Ernő. Bp. 1939. Orsz. M. Zsidó Múz. XI, 230 l. 1 t. /Magyar zsidó családok genealógiája. 1./

1941

360. Tájékoztató jegyzetek a pesti izr[aelita] hitközségtől alapítandó gymnasium tárgyában. A Pesti Izr. Hitk. gimn. . . évk. 1940–1941. Bp. 1941. 16–21. l. — Közli és bev. Fokos-Fuchs Dávid.

1943

361. Levelei Budenz Józsefhez vogulföldi útjáról. Orsz. Néptanulm. Egyes. évk. 1943. Bp. 1943. 19–42. l. — Bev. és közli Fokos-Fuchs Dávid.

1952

- Vogul népköltési gyűjtemény. ld. 52
362. Voksbräuche und Voksdichtung der Wotjaken. Aus d. Nachl. v. Bernhard Munkácsi

hrsg. v. D[avid] R[afael] [Fokos-]Fuchs. Helsinki, 1952. XXXVI, 715 l. /Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 102./ — (Ism. LIIMOLA, MATTI: Volksbräuche und Volksdichtung . . . FUFAnz. 31 (1953/54) 49–50; LAVOTHA ÖDÖN: Munkácsi B. — Fuchs D. R.: Volksbräuche und Voksdichtung . . . Nyr. 78 (1954) 112–4; KODOLÁNYI JÁNOS, IFJ.: Voksbräuche und Volksdichtung . . . Ethn. 69 (1958) 304.)

1963

Vogul népköltési gyűjtemény. Id. 52

Szerkesztői munkássága

- *1. A Pesti Izr[aelita] Hitközség oktatásügyi intézményeinek értesítője. Közli Munkácsi Bernát. 1891–1919. 30 füz.
2. Ethnographia. A Magyarországi Néprajzi Társaság és a M[agyar] Nemzeti Múzeum értesítője. Szerk. Munkácsi Bernát, Sebestyén Gyula. 5–21. Bp. 1894–1910. — 5–8. köt. egyedül szerk. Munkácsi Bernát.
3. Keleti Szemle. Közlemények az ural-altáji nép és nyelvtudomány köréből. — Revue Orientale. Pour les études ouralo-altaïques. Szerk. Kúnos Ignác, Munkácsi Bernát, F. Takács Zoltán, Teleki Pál. 1–21. Bp. 1900–1932. — 1–18. köt. Kúnos Ignáccal szerk. Munkácsi Bernát.
4. A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve. Szerk. Munkácsi Bernát. Bp. 1906. Pesti Lloyd. XV, 81 l.
5. A Pesti Izr[aelita] Hitközség vallástani iskolakönyv-kiadványai. Szerk. Munkácsi Bernát. 1–4., 6–16. Bp. 1907–1930. Lampel.
6. A Pesti Izr[aelita] Hitközség vallástani iskolakönyvei. Szerk. Munkácsi Bernát. 1–19. Bp. 1931–1939 [1942] Lampel. — 14, 15, 16. köt. hiányzik.

A Munkácsi Bernátról szóló irodalom

1. APOR ÉVA: Ossetic material among the literary remains of Bernard Munkácsi. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae. 16 (1963) 225–40.
2. BALASSA JÓZSEF: Munkácsi Bernát, a tudós és az ember. Nyr. 67 (1938) 61–5.
3. BALASSA JÓZSEF: Munkácsi Bernát hetvenöt éves. Nyr. 64 (1935) 32–3.
4. BATÓ JOMTOV: Munkácsi Bernát centenáriuma. (1860–1960.) Új Kelet. 41 (1960) 3536. sz. 6.
5. BRAUN SALAMON: Dr. Munkácsi Bernát. Izraelita Tanügyi Értesítő. 55 (1930) 36–7.
6. BUDENZ JÓZSEF: — — jelentése 'Munkácsi Bernát nyelvészeti tanulmányútjáról a vogulok között.' A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 22 (1888) 164–9.
7. Dr. Munkácsi Bernát. Paedagógiai Zsebnaptár az 1891/92-dik tanévre. Szerk. Orbók Mór. 6. Bp. 1891. 183–5. l.
8. Dr. Munkácsi Bernát. Izraelita Családi Naptár. 8. Bp. 1910/11. 98–9. l.
9. Emlékkönyv Munkácsi Bernát hetvenedik születésnapja alkalmából. Bp. 1930. 150 l. 1 t. — ua. Nyr. 59 (1930) 3–6. sz. Fokos Dávid. Id. Fokos-Fuchs Dávid
10. FOKOS—FUCHS D[ÁVID] RAFAEL: Emlékezés egy nagy magyar nyelvészre és néprajztudósra. Új Élet. 16 (1960) 5. sz. 3.
11. FOKOS—[FUCHS] DÁVID: Munkácsi Bernát. Nyr. 59 (1930) 33–58. — Klny.
12. FOKOS—FUCHS DÁVID: Munkácsi Bernát. Libanon. 2 (1937) 137–41.
13. FOKOS—FUCHS DÁVID: Munkácsi Bernát. Magyar Zsidó Szemle. 57 (1940) 140–3.
14. [FOKOS]—FUCHS D[ÁVID] RAFAEL: Munkácsi Bernát. Bp. 1942. 11 l. — ua. A Pesti Izr. Hitk. gimn. . . . évk. 1941–42. Bp. 1942. 9–17. l.
15. [FOKOS]—FUCHS D[ÁVID] RAFAEL: Munkácsi Bernát. 1860–1937. Izraelita Tanügyi Értesítő. 62 (1937) 278–80.
16. FOKOS—[FUCHS] DÁVID: Munkácsi Bernát. 1860–1937. Nyr. 66 (1937) 61–3.
17. [FOKOS—FUCHS DÁVID] Д. Р. Фокош Фухс: Бернат Мункачи. (1860–1937.) Молот. 14 (1960) 3. sz. 51–2.

* Az „Értesítő”-t magam nem láttam, s így bibliográfiai leírás alapján közlöm.

18. FOKOS — [FUCHS] DÁVID: Munkácsi Bernát hetvenedik születésnapjának megünneplése az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlésén. Nyr. 59 (1930) 199 — 200.
19. FOKOS — [FUCHS] DÁVID: Munkácsi Bernát irodalmi munkássága. [Bibliográfia.] Nyr. 59 (1930) 172 — 8.
20. FOKOS — [FUCHS] DÁVID: Munkácsi Bernát kézirati hagyatéka. Nyr. 66 (1937) 100 — 3.
21. FOKOS — [FUCHS] DÁVID: Az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlése. Nyr. 67 (1938) 59 — 61.
Fuchs D. Rafael. ld. Fokos-Fuchs Dávid
22. HARMATTA JÁNOS: Munkácsi Bernát mint a finn-ugor-iráni kapcsolatok kutatója. I. OK. 16 (1960) 392 — 7. — Klny.
23. HÓMAN BÁLINT: — — elnöki megnyitó beszéde. Ethn. — Népelet. 41 (1930) 133 — 5. — Klny.
24. KÁLMÁN BÉLA: Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete. Nyr. 84 (1960) 264 — 8.
25. KÁLMÁN BÉLA: Munkácsi Bernát emlékezete. I. OK. 16 (1960) 381 — 91. — Klny.
26. KANNISTO, ARTURI: Bernhard Munkácsi. Virittájá. 41 (1937) 332 — 5. — Klny.
27. KELEMEN ISTVÁN: Egy magyar nyelvész kalandos utazásai Moldvában és Szibériában. Magyar Hírlap. 49 (1938) 75. sz. 20.
28. KÚNOS IGNÁC: — — 1. tag búcsúztatója Munkácsi Bernát r. t. ravatalánál, 1937. szept. 24-én. AkÉrt. 47 (1937) 260 — 1.
29. KÚNOS IGNÁC: A csángók földjén Munkácsival. Nyr. 67 (1938) 65 — 70.
30. LEWY, ERNST: Bernhard Munkácsi zum 70. Geburtstag. UJb. 10 (1930) 282 — 3.
31. LEWY, ERNST: Wogulische Vorstudien. Bernhard Munkácsi zum 70. Geburtstag. UJb. 10 (1930) 377 — 86.
32. Munkácsi Bernát, aki Hóman Bálintot fölfedezte . . . Egyenlőség. 57 (1937) 41. sz. 6.
33. Munkácsi Bernát dr. = Magyar zsidók a millenniumon. Szerk. Zichy Hermán, Deresty Gy. M. 1896. 52 — 3., 149. 1.
34. Munkácsi Bernát halála és temetése. Kúnos Ignác, Fokos-Fuchs Dávid és Knöpfler László búcsúbeszéde. Nyr. 66 (1937) 75 — 8.
35. MUNKÁCSI NOÉMI: Egy nagy magyar nyelvész. Munkácsi Bernát élete. Bp. 1943. IMIT. 260 l. 4 t.
36. NAGY MÁRTON: Dr. Munkácsi Bernát. = — — : Tizenöt évi találkozónk emlékeül. Nagyvárad, 1893. 14. 1.
37. NÉMETH [GYULA], J.: Bernhard Munkácsi. KCsA. 2 (1926/32) 331 — 2.
38. PALLÓ MARGIT, K.: Munkácsi Bernát jelentősége a magyar turkológiában. I. OK. 16 (1960) 397 — 402. — Klny.
39. Részvétiratok Munkácsi Bernát halála alkalmából. Jegyzék. Nyr. 66 (1937) 108.
40. RUBINYI MÓZES: Munkácsi Bernát. Egyenlőség. 57 (1937) 39. sz. 3.
41. SOLYMOSSY SÁNDOR: Munkácsi Bernát. Ethn. — Népelet. 41 (1930) 1 — 4. — Klny.
42. VIKÁR BÉLA: Munkácsi Bernáthoz. [Vers.] Nyr. 59 (1930) 58 — 9.
43. ZICHY ISTVÁN: Munkácsi Bernát. 1860 — 1937. Ethn. — Népelet. 48 (1937) 321 — 2.
44. ZSIRAI MIKLÓS: Munkácsi Bernát. MNY. 26 (1930) 81 — 3.
45. ZSIRAI MIKLÓS: Munkácsi Bernát. (1860. március 12. — 1937. szeptember 21.) MNY. 34 (1938) 1 — 4.

OLÁH ÉVA

ÉVFORDULÓK — MEGEMLÉKEZÉSEK

BÚCSÚ KODÁLY ZOLTÁN AKADEMIKUSTÓL

(1882—1967)

Tisztelt Gyászoló Gyülekezet!

Kodály Zoltánnak — a magyar nép világhírű alkotó művészenek halála mélységesen megrendítette népünket, az egész zeneismerő világot. Halála küzdelmekben és eredményekben gazdag pályafutásnak vetett véget.

Most búcsút kell hogy vegyünk tőle. A magyar kultúra művelői, alkotói, a *művelődésügyi kormányzat* nevében búcsúzóan Kodály Zoltántól, valamennyiünk által tisztelt és szeretett tanár úrtól. A búcsúnak ezekben a perceiben nyomasztó súllyal érezzük, hogy távozása óriási vesztesége a magyar és egyetemes kultúrának.

Nagyszerű, küzdelmes életet zárt le a halála. A régi Magyarország nyomorúsága és értetlensége gátolta legszebb törekvéseinek valóraváltását. Az úri rend konok kultúraellenességével és sokszor félreértésekkel és rosszindulattal is meg kellett küzdenie. Kodály azonban történelmi megrázkódtatások, lázas művészi útkeresések közepette szigorú hűséggel, igaz harcoss humanizmussal járta a magaválasztotta utat. Kivételes teljességű az élete, mert megérhette alkotó élete álmainak megvalósulását. Sorsa eképpen eltért a régi hagyományos nagy magyar művészsorsoktól: betetőzhetette művét és roppant építményével meghódította a világot.

Kettős célja volt, melyért mint zeneköltő, tudós és nevelő egész életén át fáradhatatlanul küzdött, — a néphagyományokon alapuló új magyar műzene kibontakoztatása és hazánkban a széles körű zenei műveltség megteremtése.

Művészetének klasszikus tisztasága, igaz humanizmusa a zeneirodalom örök értéke. A vokális zene új európai fénykora fűződik nevéhez. Alkotásainak értéke elvitte hírét messzi földre és megőrzi emlékét a távoli korokban is.

Műveinek különös értéke a zene emberformáló, nemesítő erejében rejlik. Alkotásaiban megvan az az eleven éltető erő, ami az emberek jobbá és nemezebbé formálásán munkálkodik, ami képes szebbé-jobbá tenni a világot. Elsősorban természetesen a magyar világot, mert művészete millió szállal kapcsolódik népéhez. Egész élete hűséges helytállás volt hazája kultúrájának szolgálatában.

Művészi, tudósi teljesítménye rendkívül céltudatos és hivatásszerűen végzett népművelői, néptanítói szolgálattal párosult. Tudta, megíratlan műveket áldozott ezért. Ő maga mondta: „Sok időt fordítottam arra, hogy kórusokat írjak gyermekeknek és iskolai énekkönyveket állítsak össze. Azt hiszem, sohasem fogom sajnálni az időt, amely így nagyobb művek írására elveszett. Úgy érzem, ezáltal ugyanolyan hasznos munkát végeztem a közönségnek, mintha további szimfonikus műveket írtam volna.”

Életművének ezt a részét kíváltképpen az új Magyarország esztendeiben, szocialista rendünk segítségével teljesíthette ki.

Kodály harca a zenei műveltség színvonalának emeléséért kétségkívül egyike a legnemesebb célokért folytatott küzdelmeknek a XX. századi magyar művelődéstörténetben. Felismerte a magyar zenei élet hiányosságait és a közönségre — elsősorban a jövő közönségére: az ifjúságra — fordította figyelmét. Hozzáfogott az óvodai és iskolai énektanítás megreformálásához. Mint mondotta: „Ez nem mellékes kis pedagógiai kérdés, hanem országépítés.” A kórusmozgalom felkarolásával kiterjesztette tevékenységét a felnőttekre is, hogy a zene valóban mindenkié legyen.

Kodály Zoltán élete, egész munkássága a hazaszeretet példája. A népe iránti szeretet és az értékörzés nemes szándéka vezette, amikor föltárta és az egész nemzet élő kincsévé tette a magyar zene feledésbe merülő emlékeit. Ez hatotta át nyelvművelői tevékenységét, ez tükröződött abban is, hogy nem volt olyan kis községe az országnak, ahová el ne ment volna, ha egy-egy iskola, művelődési ház felalavítására vagy új kórusok bemutatkozására hívták. Az ő hazaszeretete nem elzárkózást, korlátokat jelentett, de kitárulkozást és befogadást. Megtanulta a szomszéd népek nyelvét is, hogy jobban értse őket, kutatta zenéjük titkait, közös kincseket tárt fel és ezzel valamennyiünket gazdagított.

Mi adhatott erőt és biztos iránymutatást hatalmas művén való szakadatlan tevékenykedéséhez? Bartók válaszolt erre: „... Kodály rendíthetetlen hite és bizalma népének építő erejében és jövőjében.” Ennek a jövőnek Kodály cselekvő formálójává vált a felszabadult hazában. Az éneklő Magyarország kodályi eszméjének valóraváltásával nem csupán műveltebbé, hanem boldergábbá is akarta tenni a nemzeti és kulturális felemelkedés új útjaira tért magyar népet.

Kodály Zoltán életműve lezárult, de művének élete folytatódik. Kibontakoztatásán, beteljesítésén a magyar zeneművészet, zenetudomány és pedagógia, kulturális életünk minden munkásának kell majd fáradoznia.

A reá való emlékezés egyetlen méltó módja, ha sohasem feledjük, mivel ajándékozott meg bennünket és azon munkálkodunk, hogy az általa oly magasra tűzött célokat elérjük.

A magyar művelődésügyi kormányzat nevében ígérjük, hogy hűségesen őrizzük ezt az életművet, hogy nemes törekvéseit szocialista rendszerünk erejével továbbra is támogatjuk.

Tisztelettel, szeretettel adózunk emlékének.

Ilku Pál

*

Bücsúzom Kodály Zoltántól, az akadémikustól, kedves barátunktól, a *Magyar Tudományos Akadémia*, a tudományos élet minden dolgozója nevében.

Nagy úr marad utána körünkben, hiszen hosszú évtizedeken át sokirányú tevékeny részt vállalt Akadémiánk életében. Nem csupán a Zenetudományi Bizottság s a szívéhez oly közelálló Népzene Kutató Csoport munkáját irányította megalakulásától élete végéig, hanem a Nyelvművelő Bizottságban is közreműködött 1943 óta.

Nem feledhetjük el fáradozásait, melyeket a felszabadulás után három éven át mint Akadémiánk elnöke, intézményünk megújítása érdekében kifejtett.

Tudós és művész — közhit szerint — nem igen fér meg egy személyben. Egyik a gondolatokat fejti ki s inkább a szakemberekhez szól, a másik az érzelmeket önti formába s a tömegeket kívánja magával ragadni. Egyik az értelemhez fordul, másik a szívre hat. — Két teljesen különböző hivatás, mely azt hinnók ellentétes vagy legalábbis egymástól élesen elütő alkatot, vérmérsékletet kíván.

Kodály élete és munkássága e felfogás meggyőző cáfolata. Az ő életműve a bizonyíték, hogy a tudomány nem csupán a racionális ész, a gondolkodó elme terméke, s a művészet feladata sem csupán az érzelmelek kifejezése.

Mindkettő az igazság két arca, a való világ kétfajta tükrözése. Mint ő maga meghatározta Akadémiánkon tartott egyik beszédében: „Nemcsak a tudomány különféle ágai tartoznak össze és mindegyik megsínyli ha túlságosan bezárkózik szakmája szűk körébe, hanem a tudomány és a művészet sem lehet el egymás nélkül. A tudós annál különb, minél több van benne a művészből és viszont. Intuíció, fantázia nélkül a tudós legfeljebb téglahordója lehet tudományának. A művész pedig szoros belső rend, szerkesztő logika nélkül, megreked a művészet peremén.”

A két hivatáshoz megkívánt tulajdonság tehát nemcsak megfér egy személyben, hanem még kiegészíti, erősíti is egymást.

Művészi alkotómunkájának a megítélésére nem mi vagyunk hivatottak, de annál pontosabban tudjuk méltányolni Kodályt, a tudóst. Több mint hat évtizeden át folytatott népdalgyűjtő-rendszerező munkája felbecsülhetetlen értékű. A Magyar Népzene Tárának az ő irányításával eddig megjelent kötetei méltán keltettek feltűnést az egész tudományos világban. Számos folklorisztikai tanulmánya s főleg 1937-ben kiadott monográfiája „A magyar népzene” alapvető jelentőségű. Minden tanulmánya egy nagy tudású, biztos ítéletű tudós megnyilatkozása, mely régi mulasztásokat pótol, rejtett összefüggésekre figyelmeztet és új távlatokat nyit. De tudományos munkássága, melynek kettős tartópillére az elméleti tudás és a gyakorlati tapasztalat egyensúlya, egysége, nem korlátozódott a folklorisztika területére. Úgy érezte, hogy „a nyelvhelyesség ügye nem nyelvészeti szakkérdés, hanem közügy, mindannyiunk ügye”. Ezért a nyelvészeket megelőzve ő indította el a mozgalmat a helyes kiejtésért. Az irodalomtörténészeket megelőzve ő dolgozta fel páratlan alapossággal Arany János népdalgyűjteményét. Ezzel nagy költőnk megismeréséhez új szempontot adott. Kimutatta ugyanis a gyűjteményről, hogy az „Arany verstani vizsgálódásainak zenei alapvetése nemcsak verselméletének, hanem verselő gyakorlatának zenei alapja is”.

A magyar zenekritika és esztétika is sokat köszönhet Kodály Zoltánnak. Ő rakta le a Bartók-esztétika alapjait. Mint igazi nevelő sohasem érte be a jelenségek pontos leírásával, egyszerű bírálattal — minden cikkében, tanulmányában utat mutatott, tanított is egyben. Vállalta a népszerűsítéssel, ismeretterjesztéssel járó áldozatos munkát is, mert ahogyan egyik akadémiai beszédében mondta: „A népi demokrácia akadémija nem szorítkozhatik a tiszta tudomány, a specializált szakkutatás művelésére. Foglalkoznia kell a tudományos eredmények népszerűsítésével is. Ezt nem lehet kontárokra és féltudósokra bízni. A legjobbak éppen elég jók rá.”

Korokat, kultúrákat átfogó, szintézist teremtő egyéniség volt. Mint zene

alkotásait, úgy egész munkásságát is klasszikus egyensúly és arányérzék, szigorú formai fegyelem jellemezte.

S ha most — fájdalom búcsúznunk kell tőle, ezt azzal az ígérettel tesszük, hogy mindazt az indítást, amit tőle nyertünk, nem hagyjuk veszendőbe menni, hanem az ő szellemében munkálkodva, megőrizzük és egész népünk javára kamatoztatjuk. Ezt ígéri az Akadémia KODÁLY ZOLTÁNNAK, aki szerette az Akadémiánkat úgy, ahogyan mi is szeretjük őt.

Rusznayák István

*

Szálfa dőlt ki közülünk, utolsó a nagy szálfák között, utolsó óriása annak a nemzedéknek, mely a századforduló idején s az utána következő évtizedekben megváltoztatta Magyarország szellemi arculatát. Ady Endre, Móricz Zsigmond, Bartók Béla nemzedéke volt ez, a teremtőké és felfedezőké, a faltörőké és sziklabontóké. De mindannyiuk közül bizonyára egyik sem „költőtte úgy a milliókra dús élete kincsét”, mint Kodály Zoltán, Berzsenyinek, Kölcseynek, Vörösmartynak és Aranynak ez a megkésett zeneköltő-testvére.

Amit vállalt, nem kevesebb volt, mint Magyarország újjáteremtése zenében. Mérhetetlen a munka, melyet elvégzett és reánk hagyott; szerzeményei többek, mint pusztá zeneművek, tudományos és nevelő munkája több volt, mint tudomány és nevelés. Nemzedékek munkáját végezte el egymaga; nemzedékek tudatát formálta újjá, nemzedékeknek adott hitet, bizalmat és távlatot, életcélt és meggyőződést. Az életnek azt a klasszikus teljességét, amelyet a magyar nép költészetében és zenéjében fedezett fel, művein és tanításán át rásugározta egész környezetére, minden tanítványára, — és tanítványa volt minden magyar költő, művész és muzsikus, minden alkotó szellem, tanítványa volt egész Magyarország. Nép és költő megsokszorozva ajándékozta itt egymásnak, amit egymástól kapott. Teremtő, egész élet volt az övé, harmonikusan felnövekvő és harmonikusan lezáruló, akár azok a klasszikus remekművek, melyeknek tanítványa, követője és megújítója, volt; élet és mű egyetlen és oszthatatlan fény és ragyogás, olyan ragyogás, mely immár az egész művelt világra kisugárzik.

Ehhez a ravatalhoz ma odajárul nemcsak a magyar és külföldi zeneélet, nemcsak a magyar zene, hanem az irodalom, a néprajz, a pedagógia, a nyelvtudomány és a történelem is, a nemzet szellemi műveltségének minden jelképes hordozója; a magyar szó, melynek legmélyebb aranyjánosi zengést tudott adni, — a magyar vers, melynek legrejtettebb titkait ismerte, — a magyar múlt, melyet páratlan heroikus álmokba szöve tudott felidézni, ugyanakkor mikor ezt a múltat összekötötte a jelenvaló élettel és felismerte a mában, — a magyar iskola, melyet megújított a zene szellemében. De Kodály Zoltán mindezekben és mindenekfelett költő volt; — a bibliai zsoltár mennydörgésének, a népmese tündéri derűjének, a régi magyar tájak borongó dallamának, a balladák súlyos tragédiáinak: a Psalmus Hungaricusnak, a Hány Jánosnak, a Székelyfonónak költője, e korszak zenéjének egyik legnagyobbja az, aki távozik: s mi tanítványai, akik e költő csodálatos életének tanúi és követői lehettünk, oly végtelenül nehéz szívvel búcsúzunk tőle, mint a lenyugvó naptól a vándor, aki úgy érzi, hogy immár sötétben marad.

Mégis, az utolsó magyar vers, melyen Kodály Zoltán dolgozott, melyet még meg akart zenésíteni: Ady Endre verse, Az Isten harsonája, mintha vigasztalá-

sunkra készült volna, akár a Psalmus Hungaricus. Hogyan világítanak ezek a sorok: „Parancsa ez: mindenki éljen, Parancsa ez: mindenki örüljön!” Mintha csak Kodály Zoltán végrendeletét hirdetnék meg, végrendeletét, melyet ránk, hazájára és a világra hagyott. Az élet és az öröm, — ezt hagyta búcsúszóként a nemzetére, — ez az ő utolsó üzenete, mely most már a síron túlról szól hozzánk, el nem múló zengéssel.

Szabolcsi Bence

*

Szabad-e, illik-e egy kis családnak külön szólamot énekelni a nemzet, egy egész nép búcsúztató kórusában? Kötelesség, mert a szólam Kodály Zoltán életmunkájának központi gondolatát hordozza, és a Magyar Tudományos Akadémia *Népzenekutató Csoportja* a Mester számára életének utolsó tizenégy évében a tágabb családi kört jelentette: nem „hivatalát”, hanem legbelső hivatásának otthonát.

A hivatás: a magyar zenei anyanyelv felfedezése. Kodály fiatalságának minden hevével látott a kutatómunkához, hiszen egyrészt önnön zenei nyelvét, annak szótárát és nyelvtanát akarta megalkotni, másrészt meg akarta mutatni a világnak, hogy a magyar zene nem a középkori krónikás emlegette „ördögi huj, huj!” többé, hanem meleg testvéri hang, a nagy emberi közösség uniszónójának egyik szakasza.

Zenei anyanyelvünk minden szépségét, a ragyogó gyermekdaltól a sötét siratóig annak minden színárnyalatát, fordulatainak mozgástörvényeit, építkezésének organizmusát megragadni, majd mindezt a Magyar Népzene Tára kötetében világos rendszerbe illesztve közreadni: ezt a feladatot tűzte ki Kodály Zoltán Bartók Bélával együtt már 1913-ban, a Kisfaludy Társasághoz intézett beadványban. Akkor keserűen kellett panaszkodnia: „Így állunk ma, szegényen, minden gazdagságunk mellett. Ha azt kérdi valaki: hol a magyar zene, melynek híre megjárta a világot? nem tudunk rámutatni.” A keserűséget még hosszú, nehéz évtizedek harcaiban éreznie kellett, de vállalta hitének csodálatos szívósságával.

Jutalmát annyi hűséggel szolgált népétől nyerte el: boldogan hirdethette a nagyvilág előtt is, hogy a beadvány félévszázados fordulójára a Magyar Népköztársaság Kormánya olyan intézményt hívott életre, mely mindmáig páratlanul áll a nemzetközi zenetudomány területén. A hetven éves, de csodálatosan fiatal igazgató egymásután mutatta be a Magyar Népzene Tára köteteit; a külföld elismerése a szaporodó kötetekkel együtt nőtt, és mind sűrűbben hangzott el a ma már közkeletű megállapítás: a magyar népzene kutatás szintje új demokratikus társadalmunk kedvező miliójében és Kodály Zoltán érdeméből épp oly kivételesen magas, mint a magyar zenei nevelésé. A kezdeményező zenének kijáró tisztelet sem maradhatott el: most velünk együtt gyászol tudományunk legátfogóbb szervezete, a Nemzetközi Népzenei Tanács is, mely Kodály Zoltánt elnökévé választotta.

A tisztelet nem utolsósorban annak a nemes internacionalizmusnak szólt, mely nála nem merült ki a lenyűgözően természetes és őszinte érintkezési formákban, hanem a kutatásban is állandó, meleg érdeklődéssel fordult a rokonépek, a közelebbi és távolabbi szomszédok népzeneje felé, végső soron azt a közös hangot keresve, mely nemcsak dallamtípusokat, hanem lelkeket is egymás közelébe hoz.

És itt kezdődik a mi mai szólamunk: bánatos büszkeséggel és el nem múltó hálával tanúsítjuk: Mesterünk munkájának legmélyebb alapja a mindent átölelő emberszeretet volt; ez melegített mindnyájunkat a Vele végzett munka minden pillanatában; ezt vesszük át Tőle legdrágább örökségképpen és ebből igyekszünk a jövőben is új dalok szókincsét szerkeszteni új idők számára.

Rajeczky Benjámín

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

NEMZETKÖZI MAGYAR NYELVÉSZETI KONGRESSZUS DEBRECENBEN

Mire e sorok megjelennek nyomtatásban, már alighanem hozzáférhető lesz „A magyar nyelv története és rendszere” című kongresszus teljes anyaga (a Nyelvtudományi Értekezések sorozatban), ezért az ismertetőnek ezúttal könnyű dolga van. Nem szükséges, sőt fölösleges részletes áttekintést nyújtania az elhangzott előadásokról; inkább arra kell törekednie, hogy a kongresszus megrendezésének szükségességéről és körülményeiről szóljon, továbbá hogy néhány általános értékelő megjegyzést tegyen.

A kongresszus színhelye a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem volt, időpontja 1966. augusztus 24–28. Tekintve, hogy ez az első nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus — a korábbi kongresszusok vagy csak egy kisebb-nagyobb részterületet fogtak át, vagy csupán országos, de nem nemzetközi jellegűek voltak —, felvetődik a kérdés: miért éppen ebben az időpontban került sor megrendezésére?

A kérdés jogos. Nem véletlen, hogy az eddig megjelent két igényesebb ismertetés szerzői egyaránt fölvetették; mind IMRE SAMU a Magyar Tudományban megjelent beszámolójában (1967. 2: 128–3), mind DEME LÁSZLÓ a Magyar Nyelvőrben (1966. 4: 457–61). Érveiket szükségtelennek tartom megismételni, egy kissé módosított formában magam is kifejtteni; így inkább csak utalok rájuk. Azt azonban meg kívánom jegyezni, hogy az említett szerzők által felsorolt igen fontos okokon kívül még jó néhány egyéb külső és belső oka is van annak, hogy ezt a kongresszust nem öt, tíz vagy tizenöt évvel ezelőtt, nem is öt, tíz vagy tizenöt esztendővel később, hanem éppen most rendeztük meg. Aki benne él egy tudomány vagy tudományág vérkeringésében — és ezt a legtöbb kutató elmondhatja magáról —, az nagyon jól tudja, hogy mindig akadnak égető, központi kérdések, s azoknak a megoldására kell a legtöbb energiát és erőt áldozni. A felszabadulás utáni első években pl. sor kerülhetett volna olyan nemzetközi kongresszus megrendezésére, amilyen a debreceni volt? Semmiképpen sem, hiszen egy olyan jól szervezett, a hazai nyelvtudományt összetartó és irányító intézmény nélkül, amilyen az 1949–1950-ben megalakult Nyelvtudományi Intézet, már eleve elképzelhetetlen ez a munka. Ellenben akkor éppen az intézet létrehozása, főbb munkaterületeinek és irányvonalának kijelölése, a nyelvtudomány első ötéves tervének kitűzése volt a cél, a központi kérdés. Vagy pl. az ötvenes évek végén megrendezhettük volna ezt a kongresszust? Semmi esetre sem. Részben azért nem, mert szakmailag indokolatlan lépés lett volna egy-két nagyszabású s már előrehaladott fázisban levő tervmunkánk, A mai magyar nyelv rendszere és az Értelmező Szótár megjelenése e l ő t t , s ráadásul a különféle nyelvészeti irány-

zatok meglehetősen merev és éles szembenállása id e j é n magunkra vállalni ezt a feladatot, részben pedig azért nem, mert az 1956-os ellenforradalmi események után beállott nemzetközi helyzet egyáltalán nem kedvezett volna egy olyan nemzetközi magyar nyelvészeti tanácskozás összehívásának, amilyen a debreceni kongresszus volt. Nem is folytatom tovább a példák felsorolását, mert anélkül is nyilvánvaló, hogy nem előbb és nem is később, hanem éppen ekkor, a hatvanas évek közepén érlelődött meg a helyzet ennek a nemzetközi, magas szintű tudományos tanácskozásnak a létrehozására.

Mert hogy a tanácskozás magas szintű volt, az kétségtelen. Ennek nemcsak a száznál is több, szinte kivétel nélkül fontos, érdekes kérdéseket fejtegető és feszegető előadás a bizonyítéka, hanem az is, hogy valóban a magyar nyelv és a magyar nyelvészet legkiválóbb szakemberei adtak egymásnak találkát ezen az augusztus végi pár napon. Bár a kongresszusra jelentkezettek, valamint meghívottak közül néhányan betegségük vagy egyéb akadályoztatásuk miatt végül is távol maradtak, mégis olyan jól ismert, kitűnő tudósok vettek rajta részt, mint a tizenhárom országból hozzánk érkezett negyven külföldi közül R. AUTY (Oxford), R. AUSTERLITZ (New York), R. T. HARMS (Austin), P. N. LIZANEC (Uzsgorod). LOTZ JÁNOS (New York), J. MÄGISTE (Lund), K. MAJTINSZKAJA (Moszkva), W. J. NEMSER (Washington), A. PENTTILÄ (Jyväskylä), J. PERROT (Paris), A. ROT (Uzsgorod), W. SCHLACHTER (Göttingen), D. SINOR (Bloomington), V. SKALIČKA (Prága), B. WICKMAN (Uppsala), a mintegy száznál is több hazai kutató közül pedig BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, KÁLMÁN BÉLA, NYÍRI ANTAL, TAMÁS LAJOS és még tovább sorolhatnám a neveket. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a nyelvészetén kívül más tudomány-szakok, „szakmák” is képviselve voltak a kongresszuson, pl. az irodalomtörténet KARDOS TIBOR személyében, a történettudomány SZÉKELY GYÖRGY révén, sőt még az irodalom is VERES PÉTER részvételével, jogosnak látszik az a DEMÉTŐL származó megállapítás (i. h. 457), hogy ez a kongresszus a magyar nyelvészet nagy seregszemléje volt, amelyhez foghatót nem találunk eddigi kongresszusaink között.

Már az előbb is céloztam rá, hogy különösen a külföldi tudósok impozáns szereplése nyomta rá bélyegét erre a kongresszusra. Nem az előadásuk számáránya volt impozáns, hiszen az elhangzott előadásoknak csak mintegy ötödrészt tartotta külföldi szakember. Nem is a külföldiek által tartott előadások színvonala volt általában magasabb, mint a hazai kutatók felolvasásaié, hiszen a magyarországi előadók közül is jó néhányan igen értékes, újszerű gondolatokkal, figyelemre méltó, sőt perspektívikusan is sokat ígérő elméletekkel, valamint konkrét tudományos részeredményekkel gazdagították a nyelvtudományt. Ellenben az tett igen mély benyomást mind rám, mind — gondolom — a többi hazai résztvevőre, hogy szerte a világban milyen sokan s milyen sokoldalúan foglalkoznak a kutatók a magyar nyelvvel. Hazai kutatóink jó része — még a fiatalabb generáció is — járt már külföldön. Némelyek ennek, mások annak az országnak nyelvtudományával, tudományos életével ismerkedtek meg behatóbban, s ilyenkor általában nem mulasztották el a közvetlenül magyar nyelvészeti vonatkozások felderítését sem. S mégis, az ilyen előzetes mélyfúrások ellenére is sokunkra a meglepetés erejével hatott, amikor hallottuk, hogy pl. Moszkvában és Tartuban eddig már hét magyar szakos aspiráns végzett, hogy az Egyesült Államokban számos olyan figyelemre méltó magyar nyelvészeti tárgyú munka jelent meg, amelyről eddig — kivételektől eltekintve — egyáltalán nem volt tudomásunk, hogy néhány magyar nyelvészeti szempont-

ból fontos tudományos kérdéssel (pl. a magyar nyelv tipológiájával) külföldön szinte intenzívebben foglalkoznak, mint nálunk stb. Ezeknek és az ezekhez hasonló „felfedezéseknek” természetesen örül a magyar nyelvész, hisz saját szaktudománya erősödésének lehet tanúja, de ezenkívül örül a magyar ember is, mivel úgy érzi, olyasvalamivel találkozott, amire büszke lehet. Az utóbbi időben — e sorokat 1967 márciusában írom — élénk eszmecsere alakult ki az Élet és Irodalomban, a Népszabadságban és másutt is a nacionalizmus s ennek kapcsán a szocialista hazafiság kérdéseiről. Lehet, sőt valószínű, hogy ez a gyümölcsöző vita e beszámoló lezárása utáni időben is folytatódik majd, az azonban már az eddigiekből is világosan kitűnik és számomra amúgy is természetesnek érződik, hogy a szocialista hazafiság nemcsak hogy nem zárja ki a jól értelmezett hazafias büszkeséget, hanem még egyik előfeltétele is annak (vö. MÓD ALADÁR Népszabadság 1967. márc. 12.). Az a cél, hogy a szükséges leleplezések mellett — a kérdésnek ezekről a vonatkozásairól, „a hazáról jót vagy semmit” elmélet káros, romboló hatásáról, a hazafias érzület nacionalista torzulásairól, az internacionalista nevelés jelentőségének fontosságáról stb. én itt nem szólok részletesen — „tanuljunk meg realista módon, tehát csorbítatlanul felmutatni történeti, nemzeti, emberi értékeinket” (DOBOZY IMRE: Népszabadság 1967. febr. 5.). Nos, úgy érzem hogy ha az a magyar nyelv, amelyet használói millióinak évszázadok alatt ható spontán nyelvtteremtő ereje, valamint tudósok, művészek ezreinek tudatos törekvése formált, csiszolt, tökéletesített fokról fokra, olyannyira felkelti számos idegen anyanyelvű kutató érdeklődését, hogy tudományos témájuknak választják, sőt többé-kevésbé meg is tanulják, akkor mi jogosan lehetünk büszkéek erre a tényre.

Bár a megjelenő vagy már meg is jelent teljes anyagból mindenki könnyen tájékozódhat, röviden mégis szükségesnek tartom ismertetni a kongresszus szerkezeti felépítését is. A kongresszus augusztus 24-én együttes ülészakkal kezdődött. TAMÁS LAJOS akadémikusnak, a Nyelvtudományi Intézet igazgatójának elnöki megnyitója, valamint az üdvözlő beszédek után három olyan előadás hangzott el, amely a mintegy kétszáz főnyi hallgatóságot egyaránt érdekelte: BENKŐ LORÁND levelező tagnak A mai nyelvtudomány helyzete és feladatai című bevezető előadása, továbbá az ehhez korreferátumként csatlakozó két másik előadás, IMRE SAMU tudományos osztályvezetőé a Nyelvtudományi Intézetben és SZATMÁRI ISTVÁN egyetemi docense a felsőoktatási intézményekben folyó magyar nyelvészeti kutatásokról. Ezenkívül együttes ülés még kettő volt: augusztus 25-én délelőtt, amikor négy előre felkért külföldi tudós számolt be a náluk folyó magyar nyelvészeti kutatásokról (LOTZ JÁNOS az amerikai, KLARA MAJTINSZKAJA a szovjetunióbeli, PENAVIN OLGA a jugoszláviai és SIMA FERENC a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban elért eredményekről), továbbá a konferencia szakmai programjának befejező napján, amikor BÁRCZI GÉZA akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke mondott zárószót, majd a kongresszus előkészítő bizottsága előterjesztette a határozati javaslatokat.

A többi előadás a szekcióülések keretében hangzott el 24-én és 25-én délután, 26-án délelőtt és délután, továbbá 27-én délelőtt. A kongresszus előkészítő bizottsága az előadásokat négy szekcióba osztotta, s az egyes szekción belül még a fontosabb témaköröket is kijelölte. A szekciók és a témakörök a következők voltak.

A) szekció: A magyar nyelv története

Témakörei: A nyelvi rendszer története (5 előadás); Szótörténet, névtörténet (7 előadás); A szóképzés története, a ragozás története (7 előadás); Hangtörténet (4 előadás); Őstörténet, nyelvemlékek (6 előadás)

B) szekció: A mai magyar nyelv

Témakörei: Nyelvtani kategóriák (5 előadás); Alaktan, mondattan (6 előadás); Tipológia, hangtan (7 előadás); Szóalkotás (5 előadás)

C) szekció: A magyar nyelv járások

Témakörei: Hangtan, alaktan, az anyaggyűjtés módszere (8 előadás); Szókincs (6 előadás)

D) szekció: Alkalmazott nyelvtudomány: nyelv-művelés, stilisztika, nyelvoktatás, gépi fordítás

Témakörei: Nyelv-művelés (5 előadás); Általános stilisztika (5 előadás); A költői nyelv stilisztikája (5 előadás); Anyanyelvünk oktatása (8 előadás); A magyar nyelv oktatása külföldieknek (6 előadás); Automatikus analízis (5 előadás); Automatikus szintézis (4 előadás)

A szekcióüléseken elhangzott előadásokhoz minden alkalommal vita is kapcsolódott. Az a tény, hogy az egyes előadásokhoz a szekcióülések párhuzamos megrendezése ellenére is igen szép számú, átlagosan 40–50 főnyi hallgatóság kísérté figyelemmel, s hogy a meglehetősen fárasztó ülésszakok után a résztvevőknek még volt türelmük és energiájuk 1–1 1/2 órás vitát rögtönözni a hallottakkal kapcsolatban, már önmagában is jelzi a kongresszus előadásainak sikerét.

Külön-külön az előadásokat nem elemzem. Már csak azért sem tehetném ezt meg, mert annak következtében, hogy legalább két, sőt igen gyakran három előadás hangzott el ugyanabban az időpontban, fizikai lehetetlenség volt minden előadást meghallgatni. Igaz, a kongresszus előkészítő bizottsága a meghallgatandó előadások kiválasztásának megkönnyítésére előre elkészíttette és sokszorosított formában minden résztvevőhöz eljuttatta az elhangzó előadások vázlatának 120 lapnyi terjedelmű gyűjteményét, ezek a vázlatok azonban inkább csak a tájékozódáshoz adnak szempontokat, az értékeléshez kevésbé. Egy általános megjegyzést azonban a kongresszus más recenzenseihez hasonlóan én is teszek. Ez pedig az, hogy az előadások összkepe igen megnyugtató a tematika változatossága szempontjából. Mivel nem tartom illő dolognak más szavakkal ugyanazt kifejezni, amire már mások rámutattak, inkább szó szerint idézem DEME említett Nyelvőr-beli ismertetésének következő néhány sorát (i. h. 460): „Nyelvtudományunknak a felszabadulás előtt észlelt kissé egyoldalú történeti beállítottságával szemben föltétlenül lényeges szélesedésre utal az, hogy az összesen hét történeti és dialektológiai tárgyú ülésszakkal szemben tizenegy volt leíró témakörű. A gyakorlattól való elfordulás hajlamának teljes megszűntét igazolja, hogy épp az alkalmazott nyelvtudomány szekciója volt ülésszakokban leggazdagabb: ez tette az összesnek jó harmadát.” Persze, ehhez — DEMÉVEL ugyancsak teljesen egyetértve — azt is hozzá kell tenni, hogy pusztán ilyen besorolási kategóriákkal jellemezni egy nagyszabású kongresszust meglehetősen formális dolog, hisz egy jó előadás egyszerre lehet leíró és történeti, elméleti és gyakorlati jellegű, sőt „hagyományos” és „modern”, mégis, úgy érzem, sokat mondanak a fenti számadatok. S vallomásuk azt tükrözi, hogy nyelvtudományunkban — ezúttal IMRE SAMUT idézem — „leíró és történeti vizsgálatok között egészséges egyensúly alakult ki, anélkül azonban, hogy ezzel a nálunk igen erős hagyománnyal rendelkező történeti kutatások háttérbe szorultak volna” (i. h. 131).

Persze, nem volna helyes, ha a kongresszus adta tanulságok levonásakor csak az eredményekről beszélnénk, a kiütköző hibákról, hiányosságokról nem. Az előadások tematikájának vizsgálata ugyanis arról győzi meg a figyelmes szemlélőt, hogy nyelvtudományunknak az utóbbi néhány évben már többször emlegetett gyenge pontjai bizony még mindig gyenge pontok. Főleg két területen érzünk nagy hiányt. Az egyik a jelentéstani kutatások köre, amely a kongresszus programjából szinte teljesen kiszorult, a másik pedig a névtan, a névészet. Jóllehet a jelen és a közeljövő már biztatóbb képet mutat és ígér annál — főleg a névtan vonatkozásában —, amely a kongresszus résztvevőiben rajzolódhatott ki, mégis úgy érezzük, hogy e két nagy hagyománnyal rendelkező tudományterületünk a jelenleginél sokkal nagyobb figyelmet érdemel a kutatók részéről és sokkal nagyobb támogatást, sokkal aktívabb irányítást a kollektív kutatási terveket kijelölő, kidolgozó és megvitató akadémiai szervek részéről. Ezenkívül még jó néhány témakörrel elmondhatnánk, hogy nem súlyának, értékének megfelelő helyet kapott a kongresszuson, hanem annál vagy kisebbet vagy itt-ott esetleg nagyobbat. Úgy vélem azonban, hogy az ilyenfajta kisebb-nagyobb alkalmi arányeltolódások szinte szükségszerűen előfordulnak nemcsak egy kongresszuson, hanem bármilyen tanulmánygyűjtésben, s ezért ezekből semmiképpen sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.

Hiányos volna beszámoló, ha nem szólnék arról is, hogy születtek-e határozatok is ezen a kongresszuson, az egybegyűlt hazai és külföldi kutatók kölcsönösen megállapodtak-e valamilyen együttműködést illetőleg. No, bár egy ilyen nagy nemzetközi szintű tanácskozás a résztvevők számos országba való tartozása, országuk társadalmi és gazdasági rendjének különböző volta miatt többnyire nem teszi lehetővé közös, mindenki számára érvényes, sőt kinek-kinek a munkaköréhez mérten kötelező határozati javaslatok elfogadását, itt a feladatok jellege és a résztvevőknek számos fontos kérdésben való egyetértése következtében erre is sor kerülhetett. A határozatokat teljességükben nem ismertetem (1. Magyar Nyelvőr 1966. 461—2), két fontos pontot azonban szükségesnek tartok kiemelni. Az egyik határozati javaslati pont értelmében a résztvevők kívánságára ezt a hasznos kezdeményezést folytatni kell, vagyis a kongresszust bizonyos időközönként — lehetőleg öt évenként — — újra meg újra össze kell hívni, hogy a világ számos pontján sokszor elszigetelten dolgozó kutatók időről időre összeegyeztethessék szempontjaikat, összehangolhassák, egységes alapokra fektethessék s ezáltal tervszerűbbé tehesék munkájukat. A határozatok között egyúttal az a kiegészítő javaslat is ott van, hogy a legközelebbi hasonló kongresszust szintén Magyarországon rendezzük meg, 1971-ben.

A határozati javaslatok másik rendkívül fontos pontja egy nemzetközi magyar nyelvészeti bizottság létrehozását javasolja abból a célból, hogy a kongresszusok közötti időszakokban ez a testület fogja össze s hangolja egybe a sokféle folyó magyar nyelvészeti kutatásokat. A kongresszus szervező bizottsága előzetes tárgyalásokon már több ország képviselőjének megnyerte beleegyezését e bizottságban való közreműködésre, s remélhető, hogy e nemzetközi tanácskozó és irányító testület viszonylag rövid időn belül megkezdí hasznos tevékenységét.

Csak a kongresszus tudományos programjáról szoltam — arról is csak egészen röviden —, holott a programismertető füzetkében többek között ilyen rendezvényekről is olvashatunk: „A Kossuth Lajos Tudományegyetem rekto-

rának fogadása a Rektori Hivatal helyiségeiben”. „A debreceni Kodály-kórus hangversenye”, „Kirándulás a Hortobágyra”, „Kirándulás Tokajba” stb. Nem tudom eléggé hangsúlyozni, mennyire fontosak ezek a programpontok is. A szakmai, tudományos program elegendő ugyan ahhoz, hogy a résztvevők kicseréljék egymással gondolataikat, kölcsönösen tájékoztassák egymást elért eredményeikről, további terveikről, s addig figyelmen kívül hagyott, fontos szempontokkal gazdagodjanak, ahhoz azonban, hogy szinte munkaközösséggé kovácsolódjanak össze, s a nemzetiségi, világnézeti és egyéb különbségek ellenére, amennyire lehet, közel kerüljenek egymáshoz, ez még kevés. A debreceni kongresszusról ilyen szempontból a legnagyobb dicséret hangján szólhatunk. Az Arany Bika szálló éttermében rendezett, nagy sikerű záróbanketten például — amelyről még a kongresszusról megjelent vagy elhangzott jó néhány friss közlemény, jelentés, újság- vagy rádióriport egyikében-másikában is hallhatunk vagy olvashattunk, s amely szintén a nem a szigorú értelemben vett tudományos program része volt — olyan baráti, közvetlen hangulat uralkodott, hogy arra a kellemes estére a bankett magyar és külföldi résztvevők alighanem egyaránt jó sokáig emlékezni fognak. Vidám és mégis komoly, könnyed és mégis tartalmas pohárköszöntők hangzottak el, s amikor a Szovjetunióban folyó magyar nyelvészeti kutatások legismertebb képviselője, Klara Majtinszkaja a kongresszus létrehozóit s résztvevőit köszöntő szavait azzal fejezte be, hogy annak örülne legjobban, ha minden évben lenne valamelyik országban vagy akár mindig Debrecenben egy ilyen sikeres nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus, a jelenlevők lelkes tapsa jelezte, hogy valamennyiük érzését fejezte ki.

Grétsy László

BESZÁMOLÓ KÉT SZOVJETUNIÓBELI TANULMÁNYÚTRÓL

I.

1. Szovjetunióbeli tanulmányutam az úgynevezett hosszú tanulmányutak sorába tartozik (1963. október 18—1964. július 25). Mivel sok város, sőt több köztársaság tudományos intézeteit volt alkalmam megismerni, nem érdektelen, ha a szovjet nyelvtudományról való általános benyomásaimról is számot adok.

1. Mindenekelőtt ki kell emelnem a szovjet nyelvtudomány óriási méreteit. Itthonról is kaphatunk némi képet a szakirodalom alapján a szovjet tudományos munka arányairól, de a közvetlen élmény mégis felülmúl minden várakozást. A sok intézmény és a nagy kutatógárda a magyar nyelvtudomány méretei és lehetőségei után szinte lenyűgözi az embert. Ehhez a nagy apparátushoz képest aránylag nem sok a kiadott könyvek száma, de így is körülbelül hetenként jelenik meg egy-egy szovjet nyelvtudományi munka. Óriási méreteket ölt az aspiránsképzés. Sok az olyan évkönyvszerű kiadvány, amelyről itthon nem tudunk. A szovjet nyelvtudomány elsősorban nem folyóiratokban, hanem tanulmánykötetekben él. Úgyszólván minden tudományos intézetnek van — esetleg nem is egy tanulmánysorozata.

2. A nagy apparátus mellett a szovjet nyelvtudományt a sok oldallúság, gazdagság jellemzi. Ez épp úgy vonatkozik a különböző nyelvészeti irányzatokra, mint a tematikára vagy a nyelvekre, amelyekkel foglalkoznak.

Ami az új irányzatokhoz, elsősorban a strukturalizmushoz való viszonyt illeti, a szovjet nyelvészek — megítélésem szerint — nagyjából a következő csoportokra oszthatók. Az idősebb nyelvészek egy része nem ismeri ezeket az irányzatokat s munkája közben nem is keresi velük a kapcsolatot. Ezek a nyelvészek többnyire a történeti hangtan, etimológia, esetleg a történeti morfológia területén dolgoznak. — Mások hasznosnak és szükségesnek ítélik a strukturális nyelvészet eszközeit, a gyakorlatban azonban többnyire vitatkoznak vele. Saját magatartásukat úgy is szokták jellemezni, hogy hívei a strukturális nyelvészetnek és a nyelvi rendszer vizsgálatának, de nem hívei a strukturalizmusnak. — Egy harmadik csoportja a szovjet nyelvészeknek szintén kritikával szemléli a strukturális irányzatokat, de sokkal közelebb van hozzájuk és fel is használja eredményeiket. Ide tartozik a szovjet nyelvészeknek egy igen tekintélyes hányada, főleg a középkorú és fiatalabb nyelvészek. — Végül egy negyedik csoport tagjai a strukturális nyelvészet munkaterületein dolgoznak. Közöttük vannak idősebb tekintélyes nyelvészek is.

Mindenestre fontos tudni, hogy aki a Szovjetunióban jár és csak egy-egy szűkebb szakmai körben szerez ismeretséget, esetleg nagyon egyoldalú tájékoztatásban részesül, attól függően, hogy kivel beszél. Így könnyen előfordulhat, hogy két tudós egészen ellentétes előjelű tapasztalatokkal tér vissza.

Természetesen — mint mindenütt — a Szovjetunióban is nagy különbség van nyelvész és nyelvész között munkájuk elméleti tudatosításának a foka szerint. Így ott is akadnak olyan nyelvészek, akiknek a másoktól átvett elvi állásfoglalásuk ellentmond saját gyakorlatuknak.

A magyar és a szovjetunióbeli strukturális nyelvészeti tevékenységnek a hagyományokhoz való viszonyát illetően elég nagy különbség, hogy míg a magyar modernebb nyelvészet elsősorban a pozitívizmussal áll szemben, a Szovjetunióban az egyéniteóriákkal. Ez összefüggésben van a szovjet nyelvtudomány általános teoretikus beállítottságával a szovjet nyelvtudomány hagyományainak megfelelően. Mindkét helyzetnek vannak előnyei és hátrányai.

A Szovjetunióban általában nagyon sok színes, koncepciós, szenvedélyes tudományos egyéniséggel lehet találkozni. Szinte azt lehetne mondani, nincsen olyan általános vonatkozású gondolat tudományunk területén, amely valahol, valamelyik könyvben vagy cikkben fel ne bukkanna a Szovjetunióban.

A tematikát illetően a mai nyelv leírása mellett nagyon intenzíven foglalkoznak történeti kérdésekkel is, bár természetesen a mai nyelv vizsgálata számszerűen túlsúlyban van.

A Szovjetunió területén élő sok nyelv és ezek tanulmányozása gazdag forrása az általános nyelvészetnek, a nyelvtipológiai vizsgálatoknak. Ez a soknyelvűség egyik legjellemzőbb és olyan tulajdonsága a szovjet nyelvtudománynak, amely mindig csalogatni fogja a külföldi nyelvészeket.

3. A nagyméretűség és a sokoldalúság mellett a szovjet nyelvtudomány harmadik sajátosságaként a tudományos élet *d i n a m i z m u s á t* említeném meg. Eleven, pezsgő élet jellemzi az intézeteket, ahol az előadások és vitaulések egymást érik csoport-, intézeti és intézetközi szinten, ahol a folyosókon és a dolgozószobákban szenvedélyesen vitatkozó hang üti meg az ember fülét. A dinamikusságnak kettős forrása van: a szervezetség és a morális indítékok.

4. A *s z e r v e z é s* csoport és csoport, intézet és intézet, város és város, sőt köztársaság és köztársaság között biztosítja a harmónikus munkát, koordinálja a feladatokat. Mindegyik szervnek megvan a maga autonómiája, ugyan-

akkor a nagy feladatok elvégzése közös tervek szerint megy végbe, a munkafelosztás elve alapján. A szervező munka elég nagy feladatokat ró a vezetőkre, sok adminisztratív jellegű munkát kíván tőlük.

5. Ami a szovjet tudományos élet m o r á l i s s z i n t j é t illeti, a következő sajtóságokat figyeltem meg. a) A szovjet tudomány irányítása, szervezése nyílt és demokratikus: a tudományos tanács ülésein mindenki részt vehet és hozzászólhat, még engem is, mint külföldit bármikor szívesen láttak ezeken, holott egészen belső ügyek megtárgyalására került sor: aspiránsvétel, dolgozat elfogadása, könyv elfogadása kiadásra stb. Az előlépcsnek is van bizonyos rendje, amelyet döntően a tudományos teljesítmény szab meg. A tudományos munka értékelésében nemcsak a mennyiség, hanem a minőség s az elméleti felkészültség is nagy szerephez jut. b) A szovjet tudományos életet jellemzi az eleven, de mások megbecsülésén alapuló kritika. Részt vettem csoporttertekezleten, ahol a levelező tag legújabb munkáját bírálták és a csoport legfiatalabb tagja is nem egy kritikai megjegyzést tett a könyvre. De czen senki nem akadt fenn, mindenki természetesnek találta, mert lehetett érezni, hogy a kritika meggyőződésből fakad. Részt vettem egy konferencián, ahol az előadó a nagy nyilvánosság előtt részesült kemény bírálatban, s éppen saját intézetének egy másik munkatársától. c) A kutatók, tudósok magatartását általában valami entuziazmus jellemzi. A minden intézet előadótermében található katedrán szónoki hajlamaikat is kiélik s egy gyűlésalkalmából nemcsak az előadó, hanem a hozzászólók is a katedrán lépnek fel. d) Az egész szovjet tudományos életet, az egyének magatartását áthatja a szocialista hazafiság érzése, annak a tudata, hogy közös ügyért, a szovjet tudomány felvirágoztatásáért harcolnak. Ez szabja meg személyi tudománypolitikájukat is, amelynek az az elve, hogy a legjobb erőket összpontosítsák a legjobb helyekre, mert tudják, hogy a szovjet nyelvtudomány csak így vívhat ki nemzetközi sikereket.

6. Végül jellemzi a szovjet nyelvtudományt i n t e r n a c i o n á l i s jellege. A Lenin-könyvtárban minden érdemleges külföldi munka megtalálható, nagyon sok orosz fordításban. Az orosz éppolyan nagy fordító nép lett, mint amilyen a német volt a múltban. A nemzetközi kapcsolatok elmélyítését szolgálja a magas színvonalú idegen nyelvoktatás. A szovjet nyelvtudomány tájékozott a külföldi eredményekről, s az a becsvágy hajtja, hogy azoknál magasabb színvonalút produkáljon. Ahogyan a moszkvai repülőterek hatalmas nemzetközi forgalom gócai, ugyanúgy minden külföldi nyelvész meleg fogadtatásban részesül és eleven érdeklődésre tarthat számot Moszkvában, Lenin-grádban vagy bármelyik szovjet köztársaságban.

2. Az általam figyelemmel kísért tudományterületek.

Szemantika, lexicológia.

a) A s z e m a n t i k a i e l m é l e t i kutatásoknak jelentős állomása volt Zvegincev Szemasziológia című munkájának a megjelenése 1957-ben. A munka egyes részleteivel és szemléletével kapcsolatban több bíráló észrevétel jelent meg, de — véleményem szerint — a közismert d'Ogden—Richards háromszög után fontos szemponttal bővül a jelentéstan-kutatás Zvegincev háromszögével is, amennyiben Zvegincev nagy szerepet szán a szó grammatikai és szemantikai kapcsolatainak a szójelentés meghatározásában. A szójelentés kérdéseinek a vizsgálata területén figyelemre méltó a már nem élő Szmirnycikij, valamint Vinográdov, Ahmánova, Levkovszkaja, Reznyikov, Filin, újabban pedig Apreszján tevékenysége.

Újabbban különösen nagy lendületet vett a szójelentés formális vizsgálata. Ennek egy külsőségeiben is imponáló megnyilvánulása volt a Moszkvában 1964. március végén rendezett többnapos szemantikai konferencia, amelyen 60 előadó szerepelt. Szemmel látható, hogy a szovjet kutatók nagy becsúval küzdenek azért, hogy az új módszerű kutatás, amely a fonetika és a grammatika területén már megvalósult, a szemantika porondján is felfejlődjék a másik két terület mellé, s éppen a szovjet tudomány révén.

b) A történeti szemantika elmélete és gyakorlata területén jelentős munka Budagov könyve: Összehasonlító szemaszilológiai tanulmányok, amely a román nyelvek szóanyagával foglalkozik és sok tekintetben minta lehet egy nyelvcsalád szóanyagának a feldolgozásához. A legjelentősebb orosz szótörténeti tanulmány Filin nevéhez fűződik. Az újabb időkben a szótörténet, jelentéstörténet elvi kérdéseivel behatóan foglalkozik Ufimceva. Cikkeiben és munkáiban a szavak jelentéstörténetének a nyelv rendszerével való összefüggéseit kutatja. A jelentéstörténet módszertani kérdéseivel foglalkozók közül kiemelném Szorókin, Gornung, Grinzburg, Gyegtyereva cikkeit. Szorókin a leningrádi nyelvtudományi intézet szótári osztályának a vezetője, s behatóan foglalkozik a múlt századi orosz szókincs változásaival — N. I. Tolsztoj a szláv szókincs tipológiai tanulmányozását érdekes módszerrel, az általa mikromezőknek nevezett szócsoportok vizsgálatával végzi. Dolgopolszkij egy összehasonlító szemantika módszereit kutatja egyik cikkében. A kievi akadémiai nyelvtudományi intézetben 1964 júniusában rendezett háromnapos konferencián is jelentős szerepet játszott a nyelvi forma és tartalom viszonya, a jelentés nyelvtudományi és logikai aspektusa, a szinkronikus és diakronikus jelentéstan viszonya.

A magyar nyelvtudomány nemzetközi hírének, tekintélyének szempontjából igen öröndetes, hogy Gombocz Zoltánt általában ismerik a jelentéstan foglalkozó szakemberek a SzU-ban, elsősorban Zvegincev révén. Zvegincev sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy Gombocz munkája nincs lefordítva idegen nyelvre. Ez azért is megtisztelő számunkra, mert noha Gombocz rendszerezése az egész világon ismert Ullmann könyve nyomán, Ullmann némi módosítása következtében a nyugati nyelvészvilágban a Gombocz-féle jelentésváltozás-rendszerhez Ullmann neve asszociálódik.

A szótörténeti, jelentéstörténeti munkák alapjául szolgáló nagyobb gyűjtések közül jelentős a leningrádi akadémiai intézet múlt századi és XVIII. századi gyűjtése: mintegy 10.000 könyv, kézirat feldolgozásából 700.000 cédulája van a Szorókin vezette szótári osztálynak. Ezt az anyagot egyelőre nem dolgozzák fel szótárnak, hanem monográfiát (monográfiákat) készítenek az anyag felhasználásával. Ugyanitt készül az új orosz szinonimaszótár is, amelynek a tervezete megjelent. Jerevánban készül s talán már meg is jelent azóta egy 80.000 címszavas szinonimaszótár, az örmény nyelv szinonimaszótára. A hétkötetes örmény etimológiai szótár már 1937-ben megjelent.

A moszkvai orosz intézetben két történeti szótár készül: az egyik a XI—XVII. század történeti szóanyagát foglalja egybe két kötetben Barhudarov vezetésével. Ez a szótár félig-meddig népszerű szótár, nagyon vázlatos és nem sok új anyaggal. A másik a régi orosz nyelv szótára csak a XIV. század végéig megy, de ez pontos, nagyobb filológiai apparátussal készülő szótár lesz, Avanyeszov közvetett vezetésével és T. Szumnyikova közvetlen irányításával. Jövőre jelenik meg A mai orosz irodalmi nyelv szókincsének fejlődése című munka Panov vezetésével. Tbilisziben készül egy nagyszabású történeti eti-

mológiai szótár, amely több mint egymillió kartonnal rendelkezik, s 1973 végére van tervezve. Vezetője Csikobáva és Csabasvili.

Az említett történeti és szinonimaszótárak fontos anyagot adnak a szótörténeti kutatások számára, ezért említettem meg őket. Ilyen szempontból fontosak természetesen a nyelvjárási szótárak is. Ezek között elsősorban kell megemlíteni a készülő észti nyelvjárási szótárat, amelynek 1,300.000 kartotékja van. Éppen jelentéstani szempontból akarják részletesen feldolgozni Moszkvában az egyik orosz nyelvjárás anyagát. Az etimológiai kutatás két nagyobb szótári munkálat keretében történik: készül a szláv nyelvek etimológiai szótára és az orosz nyelv új etimológiai szótára, amelyből egy kötet megjelent.

Az előadottakból kitűnik, hogy a szovjet nyelvtudományban mind az elmélet, mind a gyakorlat területén nagy munka folyik a szókincs és a szójelentés vizsgálatát illetően. A régi orosz szókincs feldolgozásáról megemlékeztünk, de ehhez hozzá kell tennünk, hogy ezen a területen kevesebb ember dolgozik, mint amennyit maguk az orosz vezető nyelvészek is szükségesnek tartanak. Aránylag kevés az olyan szakember, aki régi szövegek olvasásában járatos, bár ilyen irányú kiképzés is folyik.

Grammatika

a) *A grammatika elméleti kérdései. Leíró nyelvtan.*

A grammatikairás problémáinak túlnyomó része az újabb módszerek alkalmazásával függ össze. Nem véletlen, hogy ma két ország van, ahol a strukturális nyelvészeti kutatások nagy fejlődési fokot értek el: az Észak-amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió. E két országban van ugyanis a legtöbb lehetőség különböző nyelvek, sőt nyelvsaládok tanulmányozására. S mivel e lényegesen különböző és az európai nyelvek sajátosságaitól eltérő felépítettséget mutató nyelvek leírására a régi típusú, végeredményben a görög és a latin nyelvtanokra visszavezethető nyelvtani kategóriák nem alkalmasak, érthető, ha éppen e soknyelvű országokban okoz a legnagyobb problémát a nyelv rendszerezése. (A grammatika terén végzett strukturális kutatások helyzetéről Dezső László számol be.) — A nem strukturális grammatikai munkálatok közül figyelmet érdemel az Orosz Nyelv Intézetében készülő kétkötetes nyelvtan, amely a nagyobb közönségnek szól, s az akadémiai nyelvtant veszi alapul, bár annál formálisabb, újabb rendszerű lesz. Hasonló nyelvtan készül a kievi nyelvtudományi intézetben és Jerevánban is. Ez a nyelvtantípus tehát modernebb, mint a régi, de nem azonos azzal a nyelvtantípussal, amelyet a strukturális csoportok készítenek.

b) *Történeti nyelvtani kutatások.*

A történeti nyelvtani kutatások területén impozáns vállalkozás a XIX. század irodalmi nyelvének története. Ez egy sorozat, amelyből mintegy 10 kötet 1964-ben megjelent, Svedova irányításával. A mai orosz nyelv fejlődési kérdéseivel is behatóan foglalkoznak Panov csoportjában. Barkovszkij csoportjában készül a keleti szláv nyelvek történeti szintaxisa című munka.

A történeti nyelvtani kutatások területén talán az orosz nyelv feldolgozását meghaladóan foglalkoznak a Szovjetunióban található egyéb nyelvek, sőt nyugati nyelvek történetével. Itt különösen ki kell emelni a germanisztikai munkákat. A finn-ugor nyelvek történetének a kutatása területén szép

monográfiákat írt a közelmúltban és ír a közeljövőben Lütkin és Szerebrennyikov. Sajnos, éppen a finnugor nyelvek történetének a kutatását nehezíti, hogy fontos kéziratok munkák kiadása késik, olyan munkáké, amelyekben fontos új nyelvi anyag található. A névmások kialakulásáról, összefüggéseiről írt könyvet Majtinszkája. Behatóan foglalkoznak az örmény irodalmi nyelv történetével a jereváni Nyelvtudományi Intézetben. A tbiliszi Nyelvtudományi Intézetben számos kaukázusi nyelv történetével foglalkoznak.

Nyelv és társadalom

Ha a szovjetunióbeli nyelvtudományi vizsgálatokat abból a szempontból akarjuk jellemezni, hogy melyek azok a legfőbb területek, ahol a legnagyobb eredmény várható s ahol tervszerűen nagy energiákat vetettek be, akkor két ilyen területet jelölhetünk meg: az egyik a strukturális kutatások vonalába esik, a másik a nyelv és a társadalom viszonyának az összefüggéseit akarja feltárni. Biztos, hogy az előbbi terület több külföldi előzményre támaszkodik, s az is biztos, hogy — legalábbis egyelőre — egzaktabb módszerekkel dolgozik, de feltehető, hogy a jövőben a második területen is sikerül nagyobb módszerességgel munkálkodni.

A nyelv és társadalom viszonyának a vizsgálata szisztematikusan elsősorban a moszkvai Orosz Nyelv Intézetében folyik, a mai orosz nyelv szektorában, Panov vezetésével. Itt mintegy húsz ember foglalkozik az idetartozó kérdésekkel. Részt vesznek a munkában dialektológusok is. Egy nagyobb munkát készültek kiadni 1967-ben Orosz nyelv és szovjet társadalom címen. Ez a munka nem tévesztendő össze a nyelvműveléssel, amely külön szektorban történik Ozsegov irányításával. Ez utóbbi csoport többek között a mai irodalmi szóhasználat normája című munkán dolgozik.

A nyelv és társadalom viszonyának a vizsgálata másrészt az irodalmi köznyelv kialakulásának, megteremtésének vagy fejlesztésének a kérdéseivel függ össze. Ilyen irányú kutatásokat végez már igen régóta Gyesev a kaukázusi nyelvek alapján. Általában idetartoznak azok a tanulmányok, és ezek bő számban vannak, amelyek a szovjetunióbeli kis népeknek az újabb időkben szinte mesterségesen megalkotott irodalmi nyelvvel foglalkoznak. Ezek a vizsgálatok értékes általánosításokhoz vezetnek.

3. A megismert akadémiai intézmények

Számunkra — tudományszervezési szempontból — igen tanulságos a Szovjetunió akadémiai nyelvtudományi intézeteinek a szektorairól (osztályairól, csoportjairól) és ezek létszámáról kapott kép. (A szektor megnevezése utáni szám — pl. 61 : 3 — azt jelenti, hogy a szektorban 61 kutató vagy segédkutató és 3 aspiráns dolgozik.) A szektorokban folyó fontosabb munkálatok felsorolását itt mellőzzük, bár természetesen ez is fontos információt jelent. A helyzetkép a tanulmányút idejére vonatkozik s négy akadémiai intézetre a meglátogatottak közül.

Mivel számunkra a moszkvai Orosz Nyelv Intézetének a szervezete és munkája a legtanulságosabb, erről írok a legrészletesebben. Pontosabb képet nyújtok a számunkra eddig ismeretlen jereváni és tbiliszi intézetekről is.

I. A moszkvai Orosz Nyelv Intézete 1. Az orosz irodalmi nyelv történetének szektora (61 ; 3). — 2. A mai orosz nyelv szektora (20; 3) — 3. A nyelv művelésének szektora (14; 1) — 4. Dialektológiai szektor (16) — 5. Az orosz nyelv történeti grammatikájának és lexikológiájának szektora (17; 3). — 6. A régi orosz nyelv kis szótára (8) — 7. A forrástudomány, bibliográfia és nyelvemlékkiadás szektora (14;1) 8. A szláv nyelvek történetének szektora (7; 2) — 9. A strukturális nyelvészet szektora (11; 1) — 10. Fonetikai laboratórium (3) — 11. A szláv nyelvek etimológiai szótárának szektora (4) — 12. Nyelvjárási Szótári csoport (5) — 13. Az orosz szovjet költői nyelv szektora (3) — 14. Szótári szektor (Leningrádban) (40; 2).

II. A moszkvai Nyelvtudományi Intézet 1. Általános nyelvészeti szektor (8) — 2. Strukturális és alkalmazott nyelvészeti szektor (6) — 3. A finnugor nyelvek szektora (6) — Ezenkívül a török, a mongol, a kaukázusi, a germán és a román nyelvek szektora. Minden szektorhoz aspiránsok is tartoznak.

III. A jereváni örmény Nyelvi Intézet 1. Általános nyelvészeti és dialektológiai csoport (10) — 2. Szótári szektor (10) — 3. A mai örmény nyelv szektora (8) — 4. Az örmény nyelv történetének szektora (7) — 5. Fonetikai csoport (3 mérnök, 2 kutató). — Az intézetben összesen 37 kutató és 13 laboráns dolgozik.

IV. A tbiliszi grúz Nyelvtudományi Intézet 1. Általános nyelvészeti szektor (7; 6) — 2. A kartvel nyelvek szektora (13) — 3. Egyéb kaukázusi nyelvek szektora (11). — (Ebben a szektorban 28 nyelv leírásával és összehasonlító-történeti vizsgálatával foglalkoznak). — 4. Lexikológiai szektor (16) — 5. Kétnyelvű szótárak szektora (10) — 6. A tudományos terminológia szektora (11) — 7. Nyelvűvelő szektor (8) — Az intézetben 76 kutató, 10 laboráns és 6 aspiráns dolgozik. Ezek közül kandidátus 42 és doktor 5.

A meglátogatott intézetek igazgatósága mindenhol és mindig teljes mértékben segítségemre volt akár egyéni munkám támogatását, akár az intézmény megismerését illetően. A kisebb köztársaságok ezen túlmenően hozzásegítettek nevezetességeik megismeréséhez. Ebből a szempontból különösen sokat tett az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság. Kapcsolataink szempontjából kedves epizód, hogy itt a nyelvi intézet igazgatójával együtt látogattuk meg az örmény föld egyik legszebb táját, a Szeván-tót, amelyet ő is csak húsz évvel ezelőtt látott utoljára. Még sokáig sorolhatnám fel azokat a vendéglátó gesztusokat, amelyekben részem volt, s amelyek nem tartoztak hozzá a „hivatalos” fogadáshoz. Mindez a „többlet” természetesen nemcsak személyemnek, hanem rajtam keresztül a magyar tudománynak és a magyar népnek is szólt.

Károly Sándor

II.

Hathónapos tanulmányutam (1965. október 24—1966. május 5) főfeladata a modern (strukturális) nyelvészeti módszerek tanulmányozása volt. Előttem járt kollegáim — Szépe György majd Károly Sándor — már feltérképezték a strukturális nyelvészet terén folyó munkát, az én feladatam az egyes munkálatokkal való behatódóbb ismerkedés volt, már amennyire szlavisztikai képzettségem és tipológiai érdeklődésem ezt lehetővé tette. Céloom nem az volt, hogy minél több munkahelyet látogassak meg, hanem az, hogy a fontosabb kollektívák munkáját részletesen megismerjem.

A nyelvtudomány egyik sokat vitatott kérdése az ún. hagyományos és strukturális nyelvészet viszonya. Itt jegyzem meg, hogy a strukturális (helytelen szóhasználat: strukturalista) terminus értelmezésre szorul. Az amerikai szóhasználat nem jelöli vele a modern nyelvtudományt általában, így a generatív nyelvtant sem; a szovjet értelmezésről vita folyik. Sz. K. Saumjan csak a generatív nyelvtan tőle alkotott, illetőleg ezzel egyenértékű modelljét tekinti strukturálisnak, míg I. I. Revzin a terminus meggyökeresedett használata mellett száll síkra. A modern szovjet nyelvészek zömével együtt I. I. Revzin is arra a következtetésre jut, hogy a strukturális nyelvtudománynak el kell sajátítania a hagyományos nyelvtudománytól művelt területeket, gazdagítani kell problematikáját. A szovjet strukturális nyelvészek általában jól együttműködnek „hagyományos” kollegáikkal. Az ilyen munkahelyeken dolgozó hagyományos nyelvészek módszertana jelentősen tökéletesedett, pontosabbá vált a strukturális nyelvészet hatása alatt, s olykor nehéz megmondani, hagyományos vagy strukturális nyelvészeti munkával állunk-e szemben. A két irányzat közötti általános közeledés azonban nincs ínyére azoknak, akik mereven elzárkóznak a másik oldal megismerésétől és ezen keresztül megértésétől. Az ő véleményüknek adott hangot V. I. Abajev cikke (Voproszú Jazükoznaniija 1965/3:22—41). Bár sok szovjet hagyományos nyelvessel beszéltem, ezzel az állásponttal csak elvétve talákoztam.

A szocialista országok nyelvtudósainak fontos feladata a marxista nyelv-elmélet megteremtése. Olyan tekintélyes marxista filozófusok mint C. Klaus, A. Schaff szép eredményeket értek el ezen a téren. Ebből a szempontból különös jelentőségük van az ismeretelméleti, tudomány módszertani kutatásoknak. Míg az említett tudósoknak a szemiotikai kutatásokban vannak jelentős érdekeik, a szovjet tudományban a szemiotikai kutatások mellett figyelemre méltóak a marxista tudomány módszertani eredmények is. Itt a jelenlegi módszertan bírálatán kívül kutatás folyik a marxista módszertan egzakt logikai kimunkálása terén is (pl. A. A. Zinovjev cikkei). Ezek a kutatások azonban csak hozzásegítenek egy marxista nyelvelmélet megalapozásához, a nyelvelmélet létrehozása nyelvészek nélkül lehetetlen. Ezen a téren az eredményt a nyelvtudomány egyes területeinek elméleti igényű vizsgálata hozza meg, ami elválaszthatatlan a modern, egzakt módszerek alkalmazásától, és magas fokú marxista filozófiai szakismereteket is megkövetel. A szovjet nyelvészek zöme ezen az úton jár, és a nyelvelméletet nem azonosítja a marxista filozófiai tételek nyelvészeti illusztrálásával. A nyelvelmélet így alkotó nyelvészeti munkává válik, ami nem jelenti azt, hogy a nyelvelmélet és a nyelvészeti kutatómunka közé egyenlőségi jelet lehet tenni. A nyelvelmélet akkor válik igazán elméletté, ha a nyelvészeti gyakorlatra épülve, új utakat, új módszereket tud ajánlani, és nem éri be a már használt módszerek egzakt leírásával. Így a szovjet nyelvészek körében elsősorban azoknak van tekintélyük, akik újat, eredetit tudtak adni, mint A. A. Cholodovics, I. A. Melesuk, V. V. Ivanov és mások. Az új és eredeti azonban nem mindig jelentkezik kész egzakt rendszerbe foglalva, hanem fokozatosan kristályosodik ki.

A marxista nyelvelméletet nem lehet valamely nyelvészeti iskolával vagy modellel azonosítani. Az 50-es évek és a 60-as évek elejének forrongása után fennmaradt és életképesnek bizonyult irányzatok: a Chomsky-féle generatív grammatika, a függőségi nyelvtan, a Szovjetunióban a Kulagina-féle halmazelméleti modelltől kifejlődött strukturális nyelvészeti irányzat és Saumjan applikatív generatív modellje saját metodikája alapján fejlődik. A metodikai alap

különbözősége a továbbiakban is megmarad, sőt a fejlődés során újratermelődik, de a fejlődés iránya azonos, s a legfontosabb feladatok közések: a generatív eljárás kidolgozása, a szemantikai komponens megalkotása. A szemantika területén igen jelentős és szervezett munka folyik a Szovjetunióban, amely — eltérően a korábbi angol és olasz kísérletektől — nyelvészeti is relevánsnak ígérkezik. A generatív grammatika (ezen a továbbiakban a Chomsky-féle értem) és a mind nyugaton, mind a Szovjetunióban igen elterjedt függőségi grammatika közel állnak egymáshoz, olyan értelemben, hogy az egyiknek eredményei a másiknak kutatásaiban is felhasználhatók. A gyakorlati nyelvészeti munkában is körülbelül azonos feladatok elé állítják a kutatót, amint ezt tapasztaltam egy magyar nyelvészeti cikk megírása során. A transzformációs komponens a generatív grammatikában jól ki van dolgozva, a függőségi grammatikában viszont A. A. Cholodovics működése nyomán az igei mondattan és szóképzés vizsgálatában értek el figyelemre méltó eredményeket. I. A. Melcsuk, A. K. Zsolkovszkij szemantikai munkássága is az utóbbihoz áll közel. Ők és kollégáik munkássága jó példája az alkotó modern nyelvészeti munkának, amelynek lényege nem formális sémák alkalmazása ismert tényekre, hanem új tények, összefüggések keresése és minél pontosabb megfogalmazása. A súlypontot az összefüggések egzakt bemutatására kell helyezni, az ábrázolás technikai részletei ugyanis mások és mások iskoláinként.

Külön kell szólnom Sz. K. Saumján modelljéről. Bár problematikája, a szemantikai komponens kivételével, a többiekével azonos, eredeti felépítése és az a tény, hogy a nyelvészeti munkában még csak most kezdik kipróbálni, megnehezíti az összevetést más irányzatokkal. Koncepcióját a Curry-féle logikára építette, tehát igyekezett megvalósítani a tudomány metodológia és nyelvelmélet azon egyesítését, amire elsőnek N. Chomsky adott példát. Amire választ várnak a nyelvészek, hogy kétségtelen monolit modellje mennyiben válik be a nyelvészeti munkában. Az orosz nyelv generatív nyelvtanának alapkérdéseit tárgyalja Sz. K. Saumján és Sz. P. Szoboljeva megjelenés előtt álló munkája (*Osznovanija porozsdajucej grammatiki ruszkogo jazüka*). Az oroszokon kívül megindultak az ukrán applikatív nyelvtan munkálatai is Kievdében az Ukrán Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében a Mai Ukrán Nyelv osztályán (vezető M. A. Zsvojtobrjuch) a Strukturális és Matematikai Nyelvészeti Csoportban V. I. Perebejnosz irányításával.

Ezzel már át is tértem a következő kérdésre: annak rövid ismertetésére, a nyelvtudomány egyes területein milyen új módszerekkel, elképzelésekkel találkozom. A fonológiában több helyütt folynak kutatások, így több kutató dolgozik a Szláv Intézet Nyelvtipológiai Osztályán (M. I. Lekomceva, D. M. Szegal). Módszerük a jegyek szerinti elemzésre épül, amely ma már világszerte elfogadott. Úgy gondolom általános érdeklődésre tarthat számot M. I. Lekomceva (volt Burlakova) elkészült könyve a szótagról.

Az alaktan területén számunkra legérdekesebbek a generáló szintetikus munkák. Így T. V. Civjan könyve a balkáni főnévragozásról, A. A. Zalijnjak megjelenő könyve (doktori disszertációja) az orosz névszókról, amelyek az elemzés mellett a szintézist is vizsgálják. I. A. Melcsuk a magyar főnevek alakjainak generálását mutatta be debreceni kongresszusi előadásában. Az utóbbi két kutató tovább folytatja megkezdett munkáját az ige vizsgálatával.

A mondattanban is tért hódít a generálás, pontosabban a szintézis, meg kell említeni I. A. Melcsuk és A. K. Zsolkovszkij munkásságát, akik a szemantikai komponens mellett bizonyos mondattani generálással is foglalkoznak.

A nyelvtörténészek számára érdekes az indoeurópai összehasonlító nyelvészet strukturális igényű vizsgálata. Ezen a téren igen jelentős J. Kurilowicz munkája s mellette figyelemre méltó V. V. Ivanov könyve (Obsceindoevropejszkaja, praszlavjanszkaja jazükovüje szisztemü. M. 1965), valamint a szláv nyelvészet köréből V. V. Ivanov és V. N. Toporov könyve (Szlavjanszkije jazükovüje modelirujuscije szemioticeszkije szisztemü. M. 1965), amely igen érdekes mint a folklór szemiotikai elemzésére tett kísérlet is. A szóképzés területén számos úttörő kutatásról adhatok számot. Az egzaktabb, rendszereszerű szintaktikai és a generatív felfogás megteremtette a lehetőséget a szóképzés és a szintaxis egybevető vizsgálatára. Említettem már a Saumjan-csoportban folyó munkát. A magyar generatív grammatika kutatóinak elképzeléseihez közel állnak Z. M. Volockaja cikkei és készülő monográfiája az orosz szóképzésről. Az igeképzés tipológiai kérdéseivel, a tárgyatlan, tárgyas és műveltető igeikkel foglalkozik A. A. Cholodovics Tipológiai Osztálya a leningrádi Nyelvtudományi Intézetben. A szóképzést mint generatív folyamatot tekintik, a szintaxisal való kapcsolatát hangsúlyozzák, figyelembe véve a grammatikai szemantikát. (Az Osztály felkérésére V. Sz. Chrakovszkijjal elkészítettem készülő könyvük magyar ígéről szóló fejezetét az Értelmező Szótár 1000 ígéje alapján.)

A szemantika kérdései ma világszerte az érdeklődés központjában állnak. A szintaktikai, szóképzési, lexikológiai kutatások további fejlődése is elképzelhetetlen egy formális szemantika kidolgozása nélkül. Ez hosszú távlatú feladat, könnyű sikereket nem ígér. A szovjet nyelvészetben V. Ju. Rozencvejg gépi fordítói laboratóriumának kutatói (Moszkvai Idegennyelvi Pedagógiai Főiskola) egy érdekes kötettel lepték meg a tudományos világot, a „Masinnüj perevod i prikladnaja lingvisztika” VIII. kötetével, amely nem sokkal kiutazásom előtt jutott el hozzánk. Az ott bemutatott koncepció azonban csak mint kiindulás volt megfelelő. A továbbiakban a csoport egyik kutatója V. K. Martemjanov egy matematikussal egzaktabbul dolgozza ki a csoport általános koncepcióját. A többiek viszont egy jóval szerényebb, de megvalósítható célt követnek; egy adott szöveg szemantikai modifikációját akarják elérni. (Erről tartott előadást I. A. Melesuk az MTA Nyelvtudományi Intézetében.) Munkájukról I. A. Melesuk és A. K. Zsolkovszkij egy hosszabb cikkben számolnak be, amely a Voproszü Kibernetiki sorozatban jelenik majd meg. Az ő munkájukhoz kapcsolódik N. N. Leontyeva és Sz. Je. Nikitina kutatása az orosz prepozíciók szemantikai rendszeréről. Igen érdekes. Ju. D. Apreszján munkássága az ige szemantikája terén. Ő a vonzatok és a jelentés viszonyát vizsgálja, kutatásainak eredményét rövidesen könyvben teszi közzé (Eksperimentalnöje izucsenije szemantiki russzkogo glagola).

Külön kell még szólnom két nyelvtudományi kutatási aspektusról: a tipológiáról és a nyelvélektanról.

A szláv nyelvtudományban tudtommal V. V. Ivanov osztálya — a Szláv Intézetben — az egyetlen kollektíva, amely szláv tipológiával feladat-szerűen foglalkozik. A beosztott kutatók magas színvonalon, elméleti igénnyel foglalkoznak a tipológia egyes kérdéseivel, azonban nem tűzték célul valamely kollektív kutatás elvégzését. Ezzel szemben A. A. Cholodovics osztálya Leningrádban kollektív monográfiákban dolgozza fel a mondattani tipológia (jelenleg az ige) alapvető kérdéseit, s e tekintetben talán a világon egyetlen munkahely, ahol mondattani tipológiában kollektív kutatás folyik. Az osztály bevonja munkájába a leningrádi afrikanistákat, a paleoszibériai kutatókat s

másokat. Aligha kétséges, hogy a tipológiai kutatásban optimálisan célra vezető úton járnak. A harmadik tipológiai munkahely a Moszkvai Lomonoszov Egyetem Tipológiai és Nyelvstatisztikai Laboratóriuma, amelyet B. A. Uszpenszkij vezet. Uszpenszkij jó névre tett szert alakítási tipológiai kutatásaival, most alakítja ki további programját. Kutatásaiban a Nyelvtudományi Intézet Afrikanisztikai Osztályára és az Ázsiai Intézet nyelvészeire támaszkodik. Tbilisziiben a Grúz Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében magas színvonalú kutatás folyik a kaukázusi areál nyelveinek összevetése terén A. Sz. Csikobava professzor vezetésével. Az Általános Nyelvészeti Osztály vezetője, T. Sz. Saradzenidze még az ötvenes évek végén publikálta grúz nyelvű könyvét *A nyelvek osztályozásai és elveik* címmel, amely a geneológiai és tipológiai osztályozást történetileg mutatja be. E kutatások révén a szovjet nyelvészet jelenleg igen előkelő helyet foglal el a tipológiai kutatásban. Kívánatos lenne, hogy a tipológiai kutatások hazánkban is kellő teret kapjanak. (Ez év januárjában hazánkban is megalakult a Tipológiai Munkaközösség, amely az MTA Nyelvtudományi Intézetének Strukturális Nyelvészeti Osztálya mellett működik.)

Ha a nyelvlélektan összetételben a lélektan komponensét ejtjük erős nyomatékkal, tehát a határdisziplína lélektani kimunkálása érdekel bennünket, a szovjet tudomány igen szép eredményekre tekinthet vissza. L. Sz. Vügozskij s kiváló tanítványa A. R. Lurija munkássága világszerte elismert, és sokan mások értek el figyelemre méltó eredményeket. A nyelvészek részvételében ebben a tudományágban sokáig nem volt arányban a szovjet pszichológusokéval. Ezen a téren azonban fel kell figyelniünk A. A. Leontyev könyvére (*„Szlovo v recevoj dejatelnoszti”* M. 1965), amely eredeti megközelítése a nyelvlélektani problematikának. Az afázia vizsgálata különösen sokat ígér a nyelvtudomány számára, s a Moszkvai Lomonoszov Egyetem Strukturális és Alkalmazott Nyelvi Tanszékének kutatói (V. A. Zvegincev professzor vezetésével) az afázia nyelvészeti vizsgálatával foglalkoznak. A medicina évezredes útja bizonyítja, hogy az egészséges organizmus működésének megismeréséhez az út a beteg szervezet vizsgálatán keresztül vezet. Így az afáziakutatás célja a beszédmechanizmus megismerése. A nyelvész számára különösen érdekes, hogy a szovjetunióbeli kutatás különböző nyelvű betegeken történik (Tadzsisztánban, Észtországban és másutt). Velük kooperálnak a lengyel nyelvészek is Doroszevszki professzor vezetésével. Így összehangolt tipológiai kutatás folyik, amelynek célja a beszédtevékenység megismerése, az általános és nyelvtípusokra jellemző sajátságok megállapítása. Különösen érdekes lenne a beszédtevékenység vizsgálata a generatív koncepcióban, ahol a beszédtevékenység absztrakt modellje konfrontálható pszichológiai realizációjával. Ezért számunkra is roppant érdekesnek ígérkezik ezzel a tudományággal való foglalkozás.

A látottak, tapasztaltak alapján úgy gondolom, hogy elméleti igényű nyelvészeti kutatás akkor lehet eredményes, ha kellő elméleti felkészültséggel, más területek kellő ismeretében egy konkrét feladatra irányul; az ilyen vizsgálatnak ma már elengedhetetlen velejárója a tipológiai kitekintés és — lehetőleg — a nyelvpeszichológiai aspektus figyelembevétele. Ilyen kutatás azonban több éves elmélyült munkát igényel. A kollektív kutatás ma már roppant fontos előfeltétele az eredményes egyéni kutatómunkának.

Dezső László

SZEMLE

KODÁLY ZOLTÁN: VISSZATEKINTÉS – ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK, BESZÉDEK, NYILATKOZATOK

I–II. köt., 346 + 568 l. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1964. (Magyar nyelven)

A komponista, tudós és nevelő Kodály Zoltán összegyűjtött írásait tartalmazza ez a két kötetbe foglalt kiadvány. Ebben a gyűjteményben nincsenek benne Kodály korábban önálló kötetként megjelent munkái, mint a „Magyar népzene”, a Bartókkal közösen publikált „Erdélyi népdalok”, vagy a Gyulai Ágost közreműködésével készített „Arany János népdalgyűjteménye”, de benne vannak a szerző összes tudományos dolgozatai, cikkei, nevelő és propagatív írásai 1905-től 1962. aug. 20-ig terjedően. Megtalálhatók az eredetileg idegen nyelven megjelent írások is a szerző által átnézett és kijavított hiteles fordításban, de nincsenek benne a kiadványban a kommentár nélkül közreadott fiatalkori népdal lejegyzések, sem Kodály levelezése.

Ezt a publikációt a kiadó eredetileg Kodály zenetudományi művei teljes gyűjteményének szánta, a szerző nyolcvanadik születésnapjára. Ő azonban addig is, míg majd elkészülhet az írásainak teljes gyűjteményét tartalmazó összkiadás, fontosabbnak tartotta a zenére nevelő írásainak közzétételét.

A kiadvány szerkesztésének munkáját BÓNIS FERENC vállalta. Feladatát mintaszerűen oldotta meg. Az anyag elrendezését tekintve, Kodály írásait nyolc tárgykör szerint nyolc fejezetbe, azokon belül pedig időrendbe sorolta be. Ezzel megkönnyítette, hogy az olvasó Kodály tudományos és pedagógiai munkásságának minden részterületén nyomon követhesse a szerző gondolatvilágának, elveinek és módszerének fejlődését.

Az egyes tárgykörök címei: I. Legyen a zene mindenkié; II. Népzene, néprajz; III. Magyar zenetörténet; IV. Irodalomtörténet, magyar nyelv- és tudománytörténet; V. Budapest zenei élete; VI. Elődökről, kortársakról; VII. Bartókról; VIII. Vallomás (műveiről, egyes művekhez fűződő személyi viszonyáról).

A legtöbb írást a teljes első kötetet magában foglaló első tárgykör tartalmazza, de mindegyik fejezetre egyformán jellemző, hogy az egyes írásokban sohasem szűk értelemben vett szakmai kérdésekről van szó, hanem a látzólag szárazan szakmai tárgyakat is átizzítják a mély humanisztikus és művelődéstörténeti összefüggések. Ha van olykor némi különbség a huszonhárom és a nyolcvan esztendőskorú Kodály egy-egy megnyilatkozása között, az leginkább a szóhasználatban mutatkozik; maguk a problémák és a feladatok kristálytisztán és éretten jelennek meg a fiatalkori írásokban is. BÓNIS megállapítását idézve: „Mély valóságérzékéről tanúskodik, hogy hat évtizedes küzdelméhez mindenkor a legmegfelelőbbnek látszó jelszót választotta. Más szóval: minden írása létrejött idejének szóhasználatát őrzi. 1964-ben az 1924-es cikk a k o r i szóhasználatát szóvátenni: történelmietlen gondolkodásmódra vallana...

Kodály teljes életművét . . . szerves, megbonthatatlan egységbe foglalja egy központi, nagy gondolat. Hadd idézzük őt magát: „ . . . feltetszett előttünk egy, a népből újjászületett, művelt Magyarország képe. Ennek megvalósítására rászántuk életünket.” (II. köt. 526. l.)

Miről vallanak Kodály összegyűjtött írásai? Feleljen maga a szerző: mi volt az a hajtóerő, amely folyvást egyenes úton „hol röpitette, hol vonszolta ennek az életnek szekerét? Egy reménytelen, viszonzatlan, viszonzhatatlan szerelem a néphöz, melynek ezeréves látható története, és talán még jobban nyelvében, dalában élő többezeréves láthatatlan élete ellenállhatatlanul vonz magához, vérségi kötelék nélkül is . . . Félbenmaradt nép, teljesületlen nagy ígéretek hordozója. Ilyen nép lantosa csakhamar rácszmél, hogy időnként le kell tennie a lantot, és „pueros elementa docere”, ha megértésre vár. Így voltam én is: félkézzel lantos, másikkal néptanító, kubikos, téglahordó, pallér, orvos . . .” Külföldi utazásaira emlékeznek: „a határon mindig megjelent előttem egy mezitlábás, rongyos gyermekserég . . . Ezek hoztak haza mindannyiszor, hiába csábított művelt országok könnyebb, nyugalmasabb, szebb élete . . . Mindig táplált a remély, hogy itt valaha szebb élet lesz, sőt, szebb mint volt. Rajtunk áll.” (I. 5—6.)

A zenetudomány módszeres művelésében Kodály neve az egész világon példamutatónak elismert iskolát jelent. Az ő irányítása alatt kifejlődött magyar muzikológiának alapja a messze múltban gyökerező és ma is élő népzene, kutatásának tárgya pedig a magyar művelődés történetének valamennyi zenei vonatkozású jelensége, és a nemzet, valamint az egész emberiség művelődéstörténetének minden, egymással dialektikus kölcsönhatásban álló mozzanata és terméke. Az írásbeliségben megőrzött magyar zenei anyag még a szomszédságunkban élő népek többségéhez viszonyítva is csekély. Ennek egyik fő okát Kodály így magyarázza: „Itt egy boldog, erős ország élt 1526-ig. Ha békésen fejlődik: ma semmivel sem áll hátrább a művelt, gazdag nyugat-európai országoknál. De rájött a vízözön, nem 40 napra . . . 300 évnél is többre . . . Amikor eltakarodtak a vizek, több mint száz évbe telt, míg a maga életét újra kezdhette. Legkésőbbre maradt a zenéjének normális élete. Az még ma is benne van a bárkában, ahová a nép 300 évre magával vitte”. (1940., I. 81 l.)

Arra a kérdésre, hogy a történelmi viszontagságoktól függetlenül miért jelentkezett a magyaroknál hosszú évszázadokkal a nyelvi írásbeliség után a sokáig primitív állapotban megrekedt — zenei írásbeliség, a régi keleti kultúrák analógiájára utal s hozzáteszi: „Nyugati szemmel nézve, persze sivár kultúrátlanság képe ez. De nézzük kelet felől: a tőlünk keletre élő, tisztán orális, írástudatlan zenekultúrák szempontjából a magyarság körülkelül fele úton van köztük és az európai írásos zenekultúra között. Nem rangkülönbség ez, csak korkülönbség.” (1933., II. 228. l.)

Hogy ez a korkülönbség megszűnjék és ne válhasson valósággal rangkülönbséggé, hozzáfogott, hogy úgyszólván a semmiből, mindenestre és elsősorban az uralkodó téves szemlélet felszámolásából kimunkálja a modern magyar zenei nevelést, a zenei óvodától a tudósképzésig. Ezért írta meg az énekgyakorlatokat, a gyermekjátékokat, az éneklő ifjúság és a felnőtt kórusok számára való mesterműveket. Ezt a célt szolgálta az a fáradhatatlan felvilágosító, tanító és szervező munka, amelyet évtizedeken át vállalt, sokáig a megnemértés fojtogató légkörében, de végül mégis átütő sikerrel végzett. Ez a céltudatosság avatta őt egy új művész- és zeneszerző nemzedék, és a ma már szintén világszerte megbecsült magyar zenetudós gárda tanítómesterévé.

Mindezeknek az lett az ára, hogy Kodály nagyobb lélegzetű tudományos munkáinak és zenei kompozícióinak száma, hosszú és mindig munkás pályafutásához képest nem nevezhető nagynak. De ahogy szerzeményei egyforma mértékben az inspiráció és a fegyelem, a lobogó talentum és a tudatos stílus-kultúra példái, tudományos írásai is mindig a lényegest és az időszerűt, egyben maradandó érvényűt mondják el. Erre az önmagával szemben is szigorú és koncentrált alapállására idézhetjük azt a pár mondatot, amelyet Percy M. Young könyve¹ elé levélformában írt bevezetésében olvashatunk: „Less music! — there is too much useless music written . . . A German critic reproached me for not having any longer work than twenty to thirty minutes. Is it not pure loyalty to the listeners, instead of boring them for hours?”

Stílusát a katedrán és társalgásban kompozícióiban és írásaiban egyaránt gyakran valami aforizmatikus tömörség, világosság, szinte tapintható realitás és szemléletesség jellemzi. Ennek a két kötetnek jóformán az egész anyagát szét lehetne mondatonként bontani és tárgykörök szerint a modern magyar zenei „Példabeszédek könyvé”-vé átszerkeszteni. De mégis így a legjobb ez a gondolat-kincsestár, ahogy előttünk áll: a legigénytelenebbnek tűnő alkalmi megnyilatkozásoktól a nagyobb tanulmányokig mindenütt ugyanaz a hang és ugyanaz a szellem: illúzióktól és elfogultságtól szabad valóságlátás jelentkezik itt. De aki így szemléli a valóságot, az azt is tudja, hogy ez nem minden; hogy annak számára, aki a maga életét küldetesként vállalja és éli, a valón túl van egy kellő világ, és hogy ennek a *kellőnek valóra váltása* minden adott életsíkban a legjobb lehetőség és a legnagyobb méltóság, ami embernek osztályrészüil juthat. Ez a küldetéstudat Kodály életének legfőbb erőforrása, hatásának és erkölcsi nagyságának fő titka.

A zene történelmi és etikai jelentőségét így summázza: „minden nagy művészetnek kettős arca van: mennél régebb századokba nyúlnak vissza a gyökerei, annál messzibb jövőbe sugárik ki.” A zene társadalmi szerepét illetően hangsúlyozza a műkedvelő kórusoknak és általában a művészet lelkes és jól képzett „közkatonaiknak” fontosságát: „a zeneélet olyan országokban virul igazán, ahol minden ember dilettáns, vagyis zenekedvelő” (I. 58. l.) — és ezzel rámutat a mai használatban „kontár”-t jelentő szó eredeti értelmére.

Angliában tapasztalta, hogy ott egyes munkásénekkarok Bach H moll miséjéig is eljutottak; ott azonban a kóruséneklésnek több mint hatszáz éves hagyománya van. „A munkáskarének nemzeti jelentősége” c. írásában (1947) emlékeztet arra, hogy a hollandiai munkás dalosszövetség jubileumát Beethoven Kilencedik szimfóniájával és a Budavári Te Deum-mal ünnepelte, hogy Ausztriában a Psalmus Hungaricus első előadását (1927) a bécsi nyomdászok dalköre énekelte Anton von Webern vezényletével. Magyarországon az ifjúság részére komponált remek kórusműveinek első népszerűsítője egy budapesti fiúiskola énekkara volt Boruss Dezső vezetése alatt.

Meggyőződéssel vallja, hogy „mennél több közünk van az európai kultúrához, annál nagyobbra nő a magunké is . . . Az elzárkózás, műveletlenség a nemzeti vonásokat is elsorvasztja.” Azt is világosan látja, hogy a görög—latin formaérzék közelebb áll magyar lelkivilághoz észak kódénél. „Ezért a német szerzők közül csak azokat fogadja be, akik latin formakultúrában éltek.” (I. 78—79. l.)

¹ Young, Percy M., Zoltán Kodály, a Hungarian Musician London 1964.

A jó zene és a rossz zene életre szóló hatását világítja meg egyik visszaemlékezésében: „Egy nyári alkonyatkor, amikor szobámon vörös és aranyszín fény ömlött el, szüleim egy darabot játszottak. Három vagy négy éves lehettem s zongora lábánál hevertem a padlón. Akkor ért az első és legmélyebb zenei benyomás. Később megtudtam, hogy Mozart F-dur hegedűszonátája volt a kompozíció. Nem hiszem, hogy azzá a muzsikussá lehettem volna, aki vagyok, vagy hogy egyáltalán muzsikussá lettem volna, ha akkor egy népszerű slágert játszanak a szüleim.” (Előadás New York-ban, 1946., I. 198. l.)

Az IFMC (International Folk Music Council) 1963-ban Jeruzsálemben tartott ülésén, elnöki megnyitó beszédében, Yehudi Menuhint idézve, egyebek között ezt mondotta: „Unless the modern man can develop simultaneously a strong and healthy relationship with his own family, his own people, his own background, his own music . . . he will never be a balanced human being but will remain for ever dazed and confused, a prey to passion and prejudice, in the face of the jungle-onslaught of modern life . . . For I have no doubt that beyond this explosive phase of mankind's evolution there lies a more harmonious one when each human voice will have something special and important to say, when each hand will not only wield either sceptre or shovel but will express its owner's personality . . . For that day and on trust we must preserve and restore every value and every art which brings dignity, nobility and serenity to the human being.”²

Ami valóban igazság, annak az érvénye maradandó, divatok változásain felüli. Cicero szerint „plerumque enim creditur eis, qui experti sunt” — többnyire azoknak van hitelük, akik értik a dolgukat. Kodály Zoltán összegyűjtött írásából nemcsak a zenészek, hanem mindenfajta gondolkodó emberek, magyarok és más nemzetbeliek bőven meríthetnek tanulni valókat.

Csomasz Tóth Kálmán

AZ IGÉNYESSÉG PROGRAMJA (SÓTÉR ISTVÁN: TISZTULÓ TÜKRÖK)

Gondolat, 1965.

Az életmű kezd alakot öltetni. Esszék, utinaplók, regények, novellák, vaskos monográfiák sorakoznak a polcon, imponáló sokoldalúság, tudónál szokatlan bőség. Ezek a kötetek nem születtek könnyelműen és könnyen, felelősen, csak az írás kedvéért. Nála nem mesterség az írás, pedig egyik leggördülékenyebb stílusú, legvilágosabb nyelvű tudósunk és írónk, hanem feladat, minden műve, cikke, tanulmánya visszhangot kelt, mert újszerűen közöl valamit vagy megold valamit. Nem ír feleslegesen, tisztában van a szó jelentőségével.

Sóter István legújabb esszékötete az eltelt évek, évtizedek munkájának váza. Visszatekintés és emlékezés, válogatás és kivonat, gondolatok és helyzetek felidézése és újraértékelése, lényegében az elindító és meghatározó gondolat megkeresése, önmaga meghatározása. A számvetés, egyéni és nemzedéki, történelmi és világnézeti egyszerre, szembenéz a maga múltjával, a gondolatokkal, amit ez a múlt hőmpölyögtet a jelenig, ahol megvilágosodott a törekvéseknek, élményeknek, igényeknek az egysége, polarizálódtak az értékek, lelepleződött a folytatott, megváltott vagy megkopott hagyomány. A könyv rendszerező, az évek szintézise kíván lenni, múlt és jelen azonossági

² Young, i. m. 202. l.

pontjait keresi, egy koncepció körvonalait rajzolja meg, egységgé, egésszé formálja megnyilatkozásainak sorát, amit az idő eddig inkább széttagolt. A szavak, fogalmak, metaforikus variációk, jelzők most szigorúan tiszta gondolatú alakulnak, az esszék során, az „évek” során keresett körüljárt, hívott mondat íme, előttünk van. Sőtér is a maga „gondolatának”, ízlésének és törekvéseinek útját, kialakulását, fejlődését szemléli régi és új írásainak kompozíció-vázlatába.

Időszerű és tanulságos könyv. Vallomás és magyarázat. Megfejtése mindannak, amit a történelmi távolság zárt titkai közé, közel szeretné hozni az előző nemzedékek próbálkozásait és kudarcait, megóvni, megőrizni az ismétléstől, a felesleges zsákutcaóktól és csalódásoktól, megértetni, amit a generációs élmény különbözősége mindig reménytelenül idegennek mutat, mindvégig értetlennek hagy meg. „Nemzedék”, — a szó minket sem enged nyugodni, érezzük pedig erkölcsi jogosulatlanságát, értelmetlenségét, de valamilyen formában valóságosságát, jelenlétét is. Az idő múlásával sok minden feltorlódik és lassan-lassan szembekerül egymással, mind tarkábbak, súlyosabbak és feszültebbek lesznek a mi köznapjaink is, egyre több érzékenységgel kell számolnunk, egyre több tapintatra van már szükség, az öregség és az ifjúság egyaránt teherként nehezedik ránk. Indulásunk és jelentünk, kudarcaink és sikereink a sérülékenység börtönébe zárnak. Nemzedékek ízlésváltása, gyanakvása, különbözősége, félelme ez? Talán az is, de inkább az elfogyó évek, napok beszűkülése, a megrövidült, összetöpörödött személyes világ, a megszakadt áramkör magánya, küzdelem, kapkodás, kiáltás azért, hogy minél tovább megőrizzük a kontaktust azzal a pillanattal, amelyben összekötötte magát velünk a jelen, a boldogító élményt, amelyben ráérezünk a valóságra. Nemzedéki probléma sohasem világnézeti elsősorban, hanem az alkotásban önmagát kifejezni tudó ember félelme, szorongása. Mindig alkotói-művészi félelem és gond és mindig félelem. Veszélyes krízis, letörölhetetlen nyomot hagy, csak az igazán tehetségesek, értékesek tudnak egészségesek maradni, megmenekülni vagy kifejlődni, attól függően, hogy melyik korban élnek át ezt a „változás-kört”, fiatalon, kezdőn, vagy a pálya delén, amikor először találkoznak valami értetlenül újjal, riad bennük a felismerés, hogy nincsenek egyedül, először támad rájuk az osztozkodás bánata és a testvérrelés öröme.

Sőtér megélte az alkotópálya minden fázisát, a tanítványi lelkesülést és alázatot, tanulóévek tervezgetésbe és ábrándozásba burkolt mámorát, majd az első művek pubertás-gőgjét, az ifjúkor felnőtt-büszkeségének irigylendő éveit, olyan gyors nagykorúságot, szellemi függetlenedést, ami csak keveseknek adódott meg. Voltak harcai és veszteségei, barátokat nyert és ellenségeket. Programokat fogalmazhatott, védőbeszédet tartott nem is egyszer, érvelt és elemzett. Egy írócsoport vezérkarába tartozott, melynek más híján ő volt a kritikusa is, s amit ő maga a harmincas évek fiatal értelmiségi irodalmának nevezett. Közben példamutató lelkiismeretességgel készült fel az írói hivatásra. Kiszajátította a maga számára az egész világirodalmat, mindent, amit művészet tanulságul és eszközüül adhat, a magyar irodalom útjai és megoldásai között kereste a helyét, hagyományokat és feladatokat halmozott fel műhelyében, ez a gazdagság biztos alapot, öntudatot, eszméket tartalmazott az alkotások, művek hosszú sorához, egy alkotói élethez. Csak keserűséget nem találunk benne, legalábbis írásaiban nem, nemcsak másokban, önmagában is küzdött a megmérgező, beteggé tevő, lehúzó, megalázó, terméketlen elkeseredéssel, pesszimizmussal, tétova semmittevéssel. Nem kényeztették el sikerek, az irigy-

ség még a szokásosnál is makacsabbul kísérte, hallatlan energiával koncentrált ezekben a nehéz életszakaszokban is a munkára, panasztalanul, nyomtalanul győzte le a válságos hangulatait. Vívódásaiban, keserűségeiben szemérmes és arisztokratikus, fegyelmezett és tartózkodó volt mindig. Írásaiból ő maga szűrte ki, ami nem maradandó, csak-szubjektív, személyes, ami nem tartozik másra. Választékos és megválasztó. A *Tisztuló tükrök* programszerű előszavában is ez az önértelmezés, vallomás, a fegyelem, választékosság, „klasszicista” igényessége a főszólam. A könyv azonban több ennél. Nemcsak a realizmus újrafogalmazása, „minőségi” fogalmának, tartalmasságának, formai, esztétikai sokrétűségének a követelése, hanem közvetlen tapasztalat, kortársi élmény a múltból és irodalomról, törekvésekről, újításokról és buktatókról. Az „apátlanság és „testvértelenség” rokonélménye, „tükre” Sötér könyve, a teljesen újat kezdés természetes és kényszerű magárahagyottságának tanulsága, „előzménye” az ő nemzedékében, a magunk tükrét is megtaláltuk ebben az életdokumentumban, „elődtelenségünk” valódiságát és felelősségét.

A goethei egészség és a romantikus indulat

Sötér a *Tisztuló tükrök* bevezetőjében megtévesztően indulatos polémiát kezd — vagy folytat, — a romantika ellen, helyesebben a romantikus magatartások, tünetek ellen. Nem annyira a romantizáló művekkel szemben emel vétőt, inkább egy ízlésformát, viselkedési típust, indulatoskodást, hetyke tagadást, illetlen bátorságot utasít el, ennek a művészetre káros következményeire figyelmeztet. Azért „megtévesztő” a bevezető elejének emeltebb hangja, mert a cikkek anyaga mégsem erről szól, nem ez a legfontosabb következtetésük, de kétségtelen, hogy Sötér István kiemelése felhívja a figyelmet korábbi munkáiban is ezekre a motívumokra, az előszó felerősíti az itt-ott már felbukkanó gondolatot. A romantika-ellenes hangsúly előttünk, részben tanítványai, részben munkatársai előtt, akik csak a *Játék és valóságtól* ismertük írásait közelebről, ezeknek a miliójét és forrásvidékét tudtuk személyes tapasztalásból is körüljárni, meglepőnek és ellentmondásosnak tűnik. Hiszen ő a romantika egyik legjobb ismerője és minden bizonnyal a legjobb megértője, ebben az irányzatban találjuk meg írói eszközei jórészenek őstípusait is, szemlélete, valóságlátomása innen kapott meghatározó impulzust, csak a szürrealizmus dolgokból „kiszabadult” iskolájából, „szabadságából” fedezhette fel Jókai romantikájának, meséinek igazi lényegét, találhatott szavakat erre a megközelíthetetlen művészetre, csak egy ilyen teremtő kísérletből, merész elkalandozásból visszatérve határozhatta meg a varázslatot, köthette le fogalmakkal a fogalomtúlt. Az 1941-es Jókai-tanulmánya mindmáig felülmúlhatatlan. Sötér mutatott rá először az ötvenes években romantika és realizmus történeti és esztétikai összefüggésére, akkor a dogmatikus kereteket feszegette ezzel, vagy a művészivel szemben értetlen, és indokolatlan „filozófikus” fölényt ellensúlyozta. A kifejezés és magatartás megválasztása, a hagyomány hangsúlyja természetesen nem örök, eszközök, eszmények és formák közeledhetnek vagy távolodhatnak egy objektív és reális szerep határain belül. Ezt bizonyítja maga Sötér is 1945-ös Halász Gábor-esszéjében, amelyben megbékélten, az időben is túljutva a problémán felfedi a „nemzedéki viták” kulisszáit, jelentését, szinte lélektanilag is visszaidézi azt a döbbenetet, amit Halász Gábor líratabagadása, romantika-hadjárata keltett bennük, hogy mindjárt hozzáfűzze az indítékot is, a magatartás-fordulat értelmét is, a fasiszta kulturálatlanság veszé-

lyét; közönségességét, indulatosságát, hamis romantikáját, verbális propagandáját és „líróját”, ami Halász meghökkenésének, bezárkózó, tartózkodó realizmusának, tényitiszteleetének, „történetiségének”, klasszicizmusának, sőt, bizonyos mértékig szürkébb ízlés-konzervativizmusának a kulcsa.

Sőtér klasszicizmus-realizmus igénye a Goethe-eszmény, mint ahogyan romantika-ellenszenve is nagyon sokrétű. Következik ez tanulmányainak, írásainak, törekvéseinek „logikájából”. Valóban végigvonul munkáin a művészi, gondolati egységnek, a tökéletesnek, sokoldalúnak, a teljesnek az igénye, célja, ahogyan a szürrealizmus klasszicizáló romantikáját, álomvilágát jellemzi. „A szabadság vágya élteti ezt az irodalmat” — írja a játékról, vagy más helyeken az erkölcsi igazság állandó kereséséről, szolgálatáról vall, amelyek valójában összetett és bonyolult kapcsolatokat sejtetnek, s a Goethe-eszmény nem takarhatja el teljesen eredendően romantikus természetüket. Az egyetemesnek és összefoglalásnak ez a vágya aligha egyeztethető a merev elkülönítéssel, kizárólagossággal, valamelyik alkotó lehetőség megtagadásával. Ellene mond a Babits-tanulmány, az Iszony-elemzés, a a Hevesi András-esszé, amelyekben Sőtér István maga is megfogalmazza az ellentétes lehetőségeknek ezt a tipológiáját, a Gyergyai Albertről, Horváth Jánosról szóló írásaiban minden irodalomtörténeti, kritikai interpretálás feltételének tartja a *megértést*.

Mit jelent tehát romantikus és klasszikus szembeállítás a *Tisztuló tükrökben*? Először is jelenti az eddig alkotott művek, írások etikai és eszmei rendezését, egységesítését. Sőtér, a *Játék és valóság* után, most másodszor néz vissza szándékaira és eredményeire, akkor egy nagy történelmi forduló hatása alatt, most, a pálya derekán, számadást tart. Megvallatja írásait és múltját, szembenéz elfeledett gondolataival, múltó ötleteivel, megérzéseivel. A szintézisre gondol. Az ízlés, hajlam egysége, a saját ösvény az irodalom útrengetegében világosan rajzolódik ki innen. A „klasszicizálás” a gazdagság sugallata, a felszaporodó termék értelmezése. Törvény, hogy ilyenkor megkeményednek a vonalak, határozottabb és célratörőbb lesz a mű, az ember. A világosság és pontosság veszteségekkel is jár, olykor fájdalmasak és szükségesek azonban a veszteségek. Sőtér lemondott a kuszaság kalandos izgalmairól, a bozót rejtőző lehetőségeiről, a talányosságról és játékról és egy kicsit mindarról, amit ezek jelentettek a fiatal író és gondolkodó számára, a keresés, kísérletezés merészségéről, „szabadságáról”. A lemondás persze csak jelképes, hiszen az évek során maradtak el a művekből ezek a tulajdonságok, amelyek talán csak az egészen fiatalok, kezdők, most indulók, „felelőtlenül” kutatók-keresők, még semmihez sem kötődők erényei. A művek már megkötnek, parancsolnak, korlátoznak, higgadtan és biztosabban választják meg a megújulás módjait. Ez a fajta újítás már az okos megőrzés, korszerűsödés, az élet, kor követelményeihez való igazodás. Sajnos ezt a bölcsességet, a rangos és tökéletes szabályról elfogadását csak a fiatal korunk függetlenség — és lázadás-kalandja árán nyerhetjük el. Önmagunk határainak, képességeinek, vonzódásainak a próbája árán. Az újabb „nemzedékeknek”, most kezdő fiatalabbaknak is fel kell verniök a „bozótot”, hogy találkozzanak önmagukkal.

Sőtér klasszicista eszménye azonban nemcsak személyes, nemcsak egy életmű betetőzésének esztétikai sommája. Realizmus-fogalom is, afárcsak Lukács Györgynél. Talán a Goethe-minta azonossága sem véletlen. Kiegyenlítés, egyeztetés, összetettség. Ezek a fogalmak gyakoriak Sőtér utóbbi tanulmányaiban. Felszínesen ítélnék meg, ha valamiféle megalkuvás, egyezkedés, hátrálás jeleit látnánk ebben. Ellenkezőleg, éppen a nyugtalansággal, újítók-

kal, az irodalmi, esztétikai mértéket elvesztőkkel szemben, az irodalmi értékeket bűnös könnyelműséggel kezelőkkel szemben ellensúlyoz, módosít soha nem lankadó éberséggel, aggodalommal. Kiegyenlítő magatartása, „esztétikája” türelmes, megértő vita, dialektikusan megy elébe a gondtalan, „öszönöségnek”, hogy figyelmeztesse az „irodalmi” határokra, bölcs mérséklettel a törékeny, foszlékony esztétikumot védi. A Tisztuló tükrök nem a „klasszista realizmus”, hanem egy olyan realizmus programja, amely életcéljául tűzte ki az igényességet, művészi felelősséget, a színvonalas felkészültséget. Ez a program csak egy uralkodó esztétikai ízlés és értékrend keretein belül valósítható meg. Feltételként állítja az alkotómunka elé. Hozzá lehetne tenni: ez visszhangzik a leghangosabban könyvünk bennünk, fiatalabb olvasókban.

A fiatalabb generációk, a felszabadulás óta felnőttek, az új értelmiség hosszú évekig készült erre az „alkotó korszakra”. A tudomány már nem a polgári pályák egyike csak, hanem valóban hivatás, a teremtő munka lehetősége. Sőtér nemzedékének útja tanulságos, nehéz és tiszteletre méltó út. A maiaké sem könnyebb, ezt Sőtér is tudja. „A hagyomány, a költői örökség: súly és szárny egyaránt. Akkor lesz igazán a tiéd, ha tuljutsz rajta.” (*Apáttan nemzedék*, 1947.) Félelmét mindannyian osztjuk, célzásait nem egészen értjük. A szemében gyanússá lett romantikus magatartás, tagadás és újatkezdés nem lehet ellentéte az egyetemessel, időtállóval számotvetésnek. Az új soha nem a semmiből születik meg. A lenini tanítás értelmében mi az emberiség egész kultúrájának örökösei vagyunk, minden értéknek, nemcsak a szubjektíve értékeltnek. A hagyomány kérdése csak a haladó és értékes hagyomány vonatkozásában merülhet fel. Ebből az értékes múltból, művészeti, kulturális előzményből mindenki azt az egyes ember számára elérhető részt emeli ki, ami ízlését, szubjektumát meghatározta, az egyéniség tartalmát alkotja, amihez származása vagy kultúrája köti, amihez eszmeileg és szemléletben vonzódik. Természetesen fogad egy világnézeten belül, a marxista és szocialista magatartáson belül fogadható így el. Sőtér írja könyve bevezetőjében: „Nincs veszélyesebb, mint az irodalmat egyetlen eljárási, érzési, ábrázolási mód ösvényére kényszeríteni.” Donquijote-i és művészetellenes törekvés volna ez, egyetlen kritikus, esztéta sem vállalhatja érte a felelősséget.

A mai fiatalok, újat kezdők többségükben nem „hagyománytalanok”, nem rombolók, hanem alkotni akarók, újat építők, de ebben, — két évtized állandó, letörhetetlen próbálkozásai, félsikerei, a ma is élénk kezdeményező akarat bizonyítják, nem tudnak követni semilyen mintát, módszert. Újat kialakítani nagyobb erkölcsi felelősség és próbáratevőbb alkotószándék, mint valamely régihez, kipróbálthoz csatlakozni.

A „romantikus” mai jelentése

Az idő, még ha nem is szabdalgják szét nagy robbanások, mindent felforgató társadalmi változások, maga is változás. Folytonos mozgás, vibrálás, alakulás, elhalványulnak benne dolgok, tárgyak, színek, vonalak, mert elmozdul körülöttük a tér, a világ, mert elkopnak, megöregszenek, elhasználódnak. Az új szándékok, művészi újítások, tudományos ambíciók életünk állandó vonásai közé tartoznak. Nem rajtunk múlnak egyedül, nem tőlünk erednek, hanem vannak, akár akarjuk, akár nem. A megújulás saját érdekünk, mint ahogyan saját érdekünk az is, hogy ennek a szükségességét észrevegyük, hogy folytonos újítók is legyünk amikor állandóan az új, értékes, az eredmény, teljesítmény

megőrzésére is törekszünk. Nemcsak elméletileg, de időben sem, életünk gyakorlatában sem szabad elválasztanunk egymástól ezt a két „fenntartó” követelményt. A megőrző fegyelmesség tökéletes igénye mit sem ér az új, a kezdes romantikus bátorsága, keresése nélkül. Ezek a törekvések nem válhatnak ketté, nem fordulhatnak szembe egymással csak antagonisztikus társadalmi körülmények között. Az ellentét polgári tipológiája és ezek behelyettesítése állítja csak szembe egymással azt, ami a dialektikus egység értelmében összetartozna. Ez az „összeütközés”, ez a fajta konfliktus csak építő „vita” lehet, kiegészítő, formáló, és nem egymást kizáró, antagonisztikus harc. Alakuló és befejezett, „új” és „rég”i”, fiatal és öreg, formátlan és megformált állandó együttése, egysége minden kor tudományos és művészi tudata. Ezek a különbségek most szükséges és egymást feltételező különbségek. Amit Sötér „klasszikusnak” és „romantikusnak” nevez, megtartónak és újítónak, azt ma nem minősíthetik egészségesnek és betegesnek, amint ez még a Thomas Mann-i, Gide-i világképben szerepelt. A „klasszicista” formaeszménynek, tartózkodó magatartásnak, egzaktitásnak, fegyelemnek, finnyáságnak, intellektualizmusnak ma nem ugyanaz a szerepe, mint amit betöltött a harmincas évek táján a fasizmusmal szemben. Ma a „romantikus” újítás, akarat, szerep nem a gondolkodás ellen irányul, nem az igényes alkotás, forma ellen, mint az ötvenes évek sematizmusa és vulgarizálása idején.

Szükségtelennek, Sötér egész koncepciójával, ízlésével, kultúrájával nem-egyezőnek érzem ezt a distingciót. Felesleges megkülönböztetés, kizárás, fájdalmas elvesztegetés. Az igényesség, színvonalas, önálló gondolkodás, erkölcsi felelősség, hagyománytisztelő, értékmegőrzés programja nem zárja ki az újítás igényességét, a gondolat újra és értékesebbre törését, a soha-megnem-elégedésben rejlő erkölcsi értékeket. A felhalmozott gazdagságnak, gondolati és művészi örökségnek az az állandó „kiegyenlítő” mozgása, a hatások sokfélesége, amiről Sötér beszél, azt is jelenti, hogy a mi számunkra a múlt megkülönböztetői, fogalmai, kategóriái elvesztették kötelező érvényüket, konvencióik lefoszlanak előttünk, történelemszemléletünk és rokonszenvünk „kiegyenlítő” ezeket az időben rájuk rakódott jelentés-változatokkal, vissza tudjuk adni már a szavak eredeti értékét. Ha a „romantikus”, mint magatartás vagy szemlélet szerepel ízlésünkben és gondolkodásunkban, maradjon meg annak ez a jelző, amit valójában jelez, az újítás, fiatalosság, bátorság, tekintélyrombolás, ízléslázadás, erkölcsi igény, igazságszeretet fogalmának.

Elhatárolódás nélkül nincs új. A gondolkodás nem megőrzés, az ismeretek rendezése, lelkiismereti szolgálat elsősorban, hanem újrakezdés, keresés, tökéletesedés, gazdagodás. A „romantikus” tehát éppúgy „klasszicista” is, mert a teljesre törekszik, és viszont, a kimunkált tökéletes is gyarapodás, mert nemcsak kontúroz, „árnyal”, tágít, magasít, emel, de megváltoztatja az egész összképét is, visszahat az alapokra, a vázra. A „forma”, a mű, a gondolat a befejezéssel, a továbbgondolással lesz teljesértelmű, kialakult. Minden korábbi forma és gondolat így „tökéletlen”, tapogatózva-kereső, viszonylagos. A ma aspektusából, -- az élet aspektusából, — megváltoznak tehát és folytonosan változnak régi jelentések, „megvilágosodnak”, újraértékelődnek régtől elfogadott igazságok, titkok, újra vallanak a művek, eszmék, események és halott szándékok, — újjászületik a természeti és történelmi valóság. Ez tudás és élet, „ismeret” és közérzet örökjogú szimbiózis. A gondolkodás „romantizmusa” nem mindig veszély. Szakítani tegnapi önmagukkal azt is jelenti, hogy megmentettük magunkat a mának. A Most nemcsak érvényteleníti, de összegezi

is az időt. Sőtér István klasszicizáló realizmus felfogásában, a szintézis igényében, a hagyománnyal és a színvonallal kapcsolatos felelősségvállalásában ugyanaz a gondolat, ugyanez a koncepció áll az előtérben. A „romantikus” tehát nem lényegében mond ellent ennek a koncepciónak. Amit elutasít Sőtér, az egyfajta alkat, magatartás, ízlés, amitől „idegenkedik”, — úgy érzem, — csak emberileg idegen számára és nem eszmeileg-tartalmilag is. A „beteges”, szerepjátszó, verbális típus-meghatározása is erre enged következtetni, szubjektívnek tűnik.

A gondolkodás önállóságát és felelősségét jobban veszélyeztetni az a mind jobban elburjánzó „tudományos” irány, amely igazolást, alapot kaphat egy mérséklésre vagy egyensúlyra utaló, ezt elfogadó „klasszicizmus”-kategóriától. A „klasszicitás” mögé megbújhat a „tanáros”, kisszerű, a praktikus, a szürke, középszerű, valami technikai, mesterségbeli, betanult, epigon. Menedéke lehet a „szolid” tehetségeknek, a közepes színvonalnak és képességeknek. A hangsúlyozottan tapasztalati, csak-anyagszerű már-már az elmélet-ellenességet támogathatja, egy zavart is segíthet leleplezni a gondolkodásban. A nyugati irodalomtudomány „formakultuszában”, statisztikai-kritikai-filológiai álláspontjaiban, pozitivista-egzakt jelszavaiban a gondolkodás hiánya érzik, egyfajta elvékonyult intellektualitás, fantáziátlanság, ötlettelenség. Filiszter tartózkodás és góg is. A megzabolázott, a „szubjektív” interpretációtól megfosztott irodalomtudomány száználmasan szegényes és „nyárspolgári”.

Sőtér István „klasszicista-realizmusa”, racionalista igényessége, a teremtő gondolkodás igénye, a tehetséget és alkotói képességeket számonkérő mérték, mint Lukács György rokonszenve is a harmincas években a német klasszicizmussal Goethe-vel az erkölcsi felelősség követelése elsősorban, nem pedig valami eklektikus harmóniáé, egyikük sem kívánja bátorítani az „iparos” művészetet és tudósokat, az irodalmi leltározást, könyvelést. A biztos, megszokott, ismert hangsúly megnevelheti annak a veszélyét, hogy a tudományos munka rangsora, értéke felboruljon. Az előkészítő, részletmunkák elmozdulnak eddigi funkcióikból, céljá lesznek. A valódi szintézis helyébe fokozatosan nyomul a felsorolás, leírás, passzív megállapítás. A szintézis feltétele a gondolkodás egyéni jellege, tartalma, vezetése, kibontása az egységessé formált, egységes koncepcióban feldolgozott anyagközlés. Ezt egyénileg lehet csak elvégezni, ugyanúgy mint ahogyan regényt vagy verset sem írhat egy kollektíva. Az önálló gondolkodásra, egyéni megközelítésre való bátorításra van most szükség. Minden tudományos mű, — természetesen nem egyes cikkekre gondolkodások — szintézisigényű legyen. A sok koncepció, „kísérlet” egyike minden bizonytalansággal legteljesebb szintézisének fog fennmaradni. Eleve lemondani erről nagy könnyelműség és felelőtlen önmagukkal szemben. Ha más nem, új szempontok, részletigazságok maradnak ezekből a nagyobb igényű munkákból, s már ezért sem volt haszontalan életrehívásuk.

A gondolat felelőssége. — Egy esztétika küszöbén.

A *Tisztuló tükrökben* Sőtér az igényességet és a felelősséget hangsúlyozza. Ez a két motívum a legmélyebb, egy gondolatrendszer, egy esztétikai felfogás erkölcsi alapja lehet. A könyv témáiban is rendkívül gazdag, de a témák, az egyes portrék és problémák itt nem is annyira önmagukért érdekesek, mint inkább jelentésük, tanulságuk miatt. Esszé, értekezés, vázlat, jegyzet, lírai

napló és emlékezés sokféleségéből az esszé uralkodó jellege emelkedik ki. A könyv anyaga a műfaj ígézetében egységes nyelvvé, műalkotássá, formává rendeződik. A témák önmagukon is túlnőnek, ennek a nyelvnek a szavai, fogalmai lesznek a főgondolat hordozói, a szólam zenei hangszerelése. A kötet nemcsak az igényesség programja, hanem bizonyíték és példa is. Sötér hivatottan követel, vonzóvá teszi azt a mércét, amit élénk állít. Zavarbaejtő bőséggel „érvel”, szórja élénk igazolásul, mintegy szeszélyesen, válogatatlanul kiragadva munkái közül ezeket az esszé-remekléseket. Az a benyomásunk, hogy nincs is talán tartalmatlan, lényegtelen, kevésbé érdekes írása. Egész sorozat példával erősíti meg ezt a hitünket. Találók, hosszú tanulmányoknál is lényeglátóbb, szellemes Rögtönzéseik csak Kosztolányi hasonló, aforisztikus, irónikus, mármár a rejtett paródiába hajló jegyzeteihez mérhetőek. A harmadik és negyedik nemzedékről sietősen odavetett portrévázlatok, miniaturák bővíülhetnek, hangnemben is változhatnak, arányokban elmozdulhatnak, de jelentősen aligha módosíthatók. Sötér itt bizonyította be leginkább, hogy megérti, ismeri, illetve felismeri azt is, amivel nem tud azonosulni, amit nem szeret, vagy amiről nincs igazi, személyes élménye.

A *Tisztuló tükrök* egésze két gondolatot is sugall egyszerre, két élményt is kapcsolhatunk hozzá. Az első élmény az a meglepődés volt, hogy mennyi mindent tanultunk Sötér munkáiból, és mennyi mindent tanulhattunk volna tőle, ha nem terhelne minket annyi mulasztás és nem volnánk olyan bűnösen közömbösek egymás írásaival szemben. Ez a félig-meddig kínos gondolat társul egy másikkal, amit valahogy így lehetne fogalmazni: mennyi mindent felejtettünk el módszerben, elemzőkésztségben, stílusban azóta, amióta Sötér legkorábbi írásait keltezte. A másik élmény biztatóbb, örömtelibb. A *Tisztuló tükrök* egy olyan érzést erősítenek bennünk, hogy a „gondolat” tisztázása, ez a visszatekintés nem esetleges, nemcsak egyszerűen tanulmánygyűjtemény, könyv, hanem egy belső igény, érlelés következménye. A meditáció csak kezdete valaminek. Ez a gondolatsor folytatásra vár. Talán egy új, esztétikai-elméleti rendszerezés előkészítése, része is. A várakozás mindenesetre élő, valóságos igény, amelyre felelni szép és időszerű feladat.

Sötér módszerének egyik alapvonása, ami szemléletének is jellemzője, hogy a magyar irodalmat az európai irodalom részének tekinti, szorosabbra vonja össze a szálakat, amelyek a mi irodalmunkat a világirodalomhoz kötik. „A magyar irodalom valamennyi jelensége összefügg a világirodalommal” írja az előszóban. A különös, új, a sajátos csakis ebben az összefüggésben nyilatkozik meg. A „kiegyenlítődés” fogalmát érdekesen próbálja ki ebben a vonatkozásban is. A kiegyenlítődés, mint mozgás, irodalmi tendencia az utóbbi években szerepel gyakran Sötér írásaiban. A „klasszikusnak” nevezett egységülést, az integrációt jelzi ezzel a mozgásképlettel, azt húzza alá ebben a fogalomban, ami az irodalmat a társadalmi-eszmei világháramlatokhoz kapcsolja. Az esszé-kötet az utóbbi években élénkülő „nemzeti” irodalom, kultúra vitához is hozzászól. Sötér hagyomány-felfogása nem független a nemzeti irodalom sajátos formáitól, eredményeitől, de egyike ő azoknak, akik éppen műveltségüknél, igényességüknél fogva mindig tiltakoztak a provinciális, nemzeti-önelvűség, bezárkózás veszélye ellen. A „kiegyenlítődés” elve itt is alkalmas elméletnek, igazolásnak, helyesebben, a megoldás elvi lehetőségének és konkrét elképzelésének látszik. Az új nemzeti jelleg, forma, művészet az európai és nemzeti kultúra kiegyenlítő hatásaiból fog megszületni. Megnyugtató és reális következtetés. Ilyen józan és az alkotói problematikát jól ismerő tanulmány a

szocialista realizmusról szóló 1959-es írása is, amit sajnos kevésbé vettek figyelembe a mostani vitákban.

A XX. sz. irodalomtörténete csak lassan, nagyon nehezen szabadul meg a portrészerűségtől. Hiányzik a „távolság”, az áttekintés, a folyamatok, áramlatok világos vonala, útja, hiányzik az elv, ami alapján a tablószerű rendezésre bárki is vállalkozhatna. Sőtér módszere azokból a tanulságokból is gazdagodott, amit idősebb és fiatalabb kortárs-irodalomtörténészek, esszéisták műhelyének feltárásából napvilágra hozott. Az elhatározó inspirációt, a legmélyebb réteget Babbitstól nyerte el, mint nemzedéke általában, de sokat jelentett Gyergyai Albert érzékeny, megértő interpretációinak vonzó hatása és a Halász Gábornál felfedezett esszé-típusok, a korfestésnek és portréfestésnek, a jellemzésnek és az analízisnek esszési lehetőségei. Ennek a tipológiának a műszavait is Sőtér rögzítette Halász-esszéjében *portrénak* és *tablónak*, fokozatot és rangsort állapított meg közöttük. A XX. sz.-i magyar irodalom tablóját Sőtér nem határozott rajzolatú formákkal, vonalakkal, irányzatokkal festi meg, hanem egy-egy színfolt felrakásával próbálja kialakítani, megkomponálni a képet. A kísérlet több, mint izgalmas. A rendezés új elve és így a módszer is, a *feladatvállalás*, az irodalom – elsősorban magáról az alkotóról lehet szó – valóságérzékelése, problémalátása, s annak a feladatnak a kiválasztása, aminek az elvégzésére vállalkozik, vagy teljesítésére képes. A fogalom felismerésnek hat. Reveláló igazát csak alátámasztják a modern világirodalom – marxista és polgári – célkitűzései a szocializmus megvalósítása előtti korszakban, de a nyugati irodalomban az októberi forradalom után is. A humanizmus, a szociális lelkiismeret, a szolgálat, vagy ma: az elkötelezettség eszmei, tartalmi és esztétikai-etikai követelményére gondoljunk.

Természetesen nagyobb szerepet, súlyt kap ebben a gondolatmenetben az egyéni és viszonylatai, a nemzet, közösség, osztály, Európa, egyén és nép kapcsolata, a kölcsönösség lehetőségei, a nagy történelmi dilemma „történeti” megoldása. Ez a „tanulmány” kíséri végig Sőtér témaválasztását, munkáit, ez egységesíti műveit, „életművé”. A „történelmi” tehát nemcsak egy szemléleti vagy aktuális, időszerű, esetleg egy vita hangsúlya, amit igazol a marxizmus elsajátított világnézete is, hanem művészi hitvallás, intellektuális felelősség a nemzettel, néppel, alkotói munkával, „feladatokkal” szemben. Ez van a *Nemzet és haladás* impozáns vállalkozásában, a századvég-tanulmányokban, a legsikerültebb „műhelydarabokban”, a Babits-esszéiben, a Hevesi Andrásról szóló „nemzedéki” emlékezésben, és a legutóbbi, legfrissebb Kosztolányi-portrétban, amelyben „rég” és „új” esszék összefüggésének, kapcsolatának, régi és új „gondolat” lényegbeli azonosságának szerencsésebb érveit találja meg, mint a *Tisztuló tükrök* előszavában.

A könyv a mai kritikák mércéje és divatja szerint csak magasztaló, feltétlen méltatást érdemelne. Kár volna elmenni mellette, olyan tartalmas munkával kerültünk szembe és olyan koncepcióval, amely elgondolkoztat, bizonyos szempontból felszabadít, ösztönöz arra, hogy önmagunkon is gondolkodjunk.

Mezei József

ZENETUDOMÁNYI TANULMÁNYOK, I–X. KÖTET

Szerkesztették Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953–1962

Kodály Zoltán 70. születésnapján, 1952. december 16-án kelt a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének üdvözlő levele, mely a Zenetudományi Tanulmányok c. akadémiai kiadványsorozat első kötetének, az 1953 elején megjelent Kodály-émlékkönyvnek előszavául szolgált. A sorozat megindításával az MTA zenetudományi munkaágának az volt a célkitűzése, hogy az ország felszabadulása, de kivált a szocialista népköztársasági életforma és az ennek megfelelő művelődéspolitikai kialakulása óta minden addig meghaladó magyar zenetudományi munka egyes ágazataiban elért eredményeket összefoglalja és a szakirodalom iránt érdeklődők számára hozzáférhetővé tegye. A negyed- vagy félévenként megjelenő szakfolyóirat, vagy az évkönyv formája helyett ezt a kötetlenebb, esetleg alkalmak, évfordulók vagy tárgykörök szerint elrendezett gyűjteményes formát választották. A sorozat szerkesztésének munkáját kezdettől fogva végig Szabolcsi Bence és Bartha Dénes végezte. A sorozat utolsó kötete, amelyet kizárólag Bartók emlékének szenteltek, 1962-ben jelent meg.

Az egyes kötetekben első ízben magyar nyelven megjelent tanulmányok közül a legfontosabbak némelyike — leginkább a Bartókkal vagy Liszttel foglalkozók — később idegen nyelveken (angolul, németül), részben önállóan, részben gyűjteményes keretben is napvilágot látott.

Az I. kötet (1953, 766 l.) elején magyar és szovjet zenetudósok üdvözlő sorai után Tóth Aladár, Vargyas Lajos, Szabolcsi Bence és Szöllősy András tanulmányai foglalkoznak a jubiláns művészi és tudományos alkotómunkájának különböző aspektusaival, majd harmincöt magyar és egy szovjet tudós (V. Beljajev) változatos tárgyú cikkei következnek. E cikkek szerzői részben a magyar tudományos élet kimagasló személyiségei, részben régibb és újabb, néhány esetben egészen fiatal Kodály-tanítványok. Különös figyelmet érdemel Bartók Bélának egy 1943-ban Amerikában írt és ott megjelent, de magyar nyelven kiadatlan cikke a kelet-európai népzene kutatásáról. A többi írások is mind érdekes és időszerű, népzenei, magyar vagy európai zenetörténeti tárgyakról szólnak.

A II. kötet (1954, 559 l.) alcíme: „*Erkel Ferenc és Bartók Béla emlékére.*” A kötet első felében Erkellel, a magyar nemzeti nagyopera megalkotójával foglalkozó dolgozatok közül kiemelkedik Maróthy János „*Erkel Ferenc operadramaturgiája*” c. nagy tanulmánya; a második részben Demény János dolgozata Bartók tanuló éveiről és romantikus korszakáról. Figyelemre méltó még a magyar középkor zenei emlékeinek területéről Falvy Zoltán „*A Pray-kódex zenei paleográfiája*” c. dolgozata, valamint Várnai Péter életrajzi tanulmánya Mátray Gáborról, az 1848 előtti, ún. reformkorszak érdekes zenetudósáról.

A III. kötet (1955, 560 l.) külön megjelölése: „*Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére.*” A Liszttel foglalkozó írások közül különös figyelmet érdemelnek Bárdos Lajos „*Modális harmoniak Liszt műveiben*”; Gárdonyi Zoltán „*Distancia-elvű jelenségek Liszt zenéjében*”; Prahács Margit „*Kiadatlan és ismeretlen Liszt-levelek*” és Szabolcsi Bence „*Liszt Ferenc estéje*” c. dolgozatai. Ez utóbbi később több idegen nyelven és önállóan is megjelent. — A Bartókkal foglalkozó részben Demény János folytatja Bartók művészi fejlődésének elemzését, Kodály közöl három rövidebb írást nagy munkatársáról és barátjáról, és

itt találkozunk először Bartók zeneszerzői stílusának Lendvai Ernő által megfogalmazott meglepően új és eredeti felfogású elemzésével.

A IV. kötet (1955, 287. l.) alcíme: „*A magyar zene történetéből*”. Tartalmából első renden említjük Kodály Zoltán „*Árgirus nótája*” c., eredetileg 1920-ból származó tanulmányát, amely a mai magyar zenetudomány, jelesül a hazai tárgyú zenetörténeti kutatás feladatainak első alapvető megfogalmazását tartalmazza. E kötetben van még Falvy Zoltán cikke a Gráci Antifonáriumról, Esze Tamás zenetörténeti adatközlései II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának (1703—1712) idejéről; Várnai Péter folytatja a II. kötetben megkezdett Mátray-élettrajzát; Barna István „*Erkel nagy művei és a kritika*” címmel értekezik, és Molnár Antal közöl érdekes tanulmányt „*Nyugatis magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében*” címmel.

Az V. kötet (1957, 544 l.) egészében W. A. Mozart emlékének van szentelve. Minden cikke Mozart művészetével foglalkozik. A külföldi olvasók számára különösen érdekesek lehetnek Pukánszkyne Kádár Jolán, Lakatos István, Horányi Mátyás, Takács Menyhért és Vécsey Jenő cikkei, melyek a mozarti muzsika magyarországi és erdélyi hatásával és a magyar Mozartirodalommal foglalkoznak. Mély művelődéstörténeti összefüggésekre világít rá Szabolcsi Bence „*Mozart és a népi színjáték*” c. tanulmánya.

A VI. kötet (1957, 763 l.) „*Kodály Zoltán 75. születésnapjára*” készült. Kodály művészetével ebben a kötetben Molnár Antal, Szabolcsi Bence, Ujfalussy József, Weissmann János (London), Kovács János és Eősze László cikkei foglalkoznak. Tárgyi tekintetben is említést érdemelnek még Bárdos Kornél és Csomasz Tóth Kálmán tanulmányai az Eperjesi Graduálról, különösen az abban szereplő kórustételekről, Bónis Ferenc dolgozata a Vietóriszkódex szvit-táncairól, Benkő András (Cluj-Kolozsvár) beszámolója Székely László XVIII. századi hangszeres darabokat tartalmazó kolozsvári kéziratos kótáskönyvéről (az utóbbi két cikkhez számos hangjegymelléklet is csatlakozik). Itt jelenik meg először hosszabb részlet Maróthy János 1960-ban önálló hatalmas kötetben kiadott művéből, „*Az európai népdal születése*”-ből; ugyancsak itt olvashatunk három érdekes cikket Haydn magyarországi működéséről (Valkó Arisztid), baryton-ra írt műveiről (Csuka Béla), és az Esterházy-operáról (Horányi Mátyás).

A VII. kötet (1959, 693 l.) tartalma szintén Bartók és Liszt művészetének van szentelve. A könyv első, nagyobbik felét magában foglaló részben Demény János folytatja Bartók 1914 és 1926 közötti művészi kibontakozásának és az európai zene életében való megjelenésének jellemzését. Prahács Margit a budapesti Zeneművészeti Főiskola Liszt-hagyatékát ismerteti, azonkívül Liszt magyarországi tartózkodásainak és főbb hangversenyeinek időrendi táblázatát mutatja be. Domokos Pál Péter két magyar zenetörténeti dokumentumot ismertet, C. Nagy Béla pedig terjedelmes tanulmányt közöl gazdag hangjegyes anyaggal, „*Adatok a magyar népdal kialakulásához*” címen.

A VIII. kötet (1960, 715 l.) alcíme: „*Haydn emlékére.*” A kötet valamennyi cikke Haydnal foglalkozik. Néhány különösen kiemelkedő tanulmányt említünk: Szabolcsi Bence: „*Haydn, a jövő zenésze: az utolsó menüettek*” (az utolsó 9 kvartett menüett-tételeinek partitúráival); Gárdonyi Zoltán: „*H. oratórium-formálása*”; Bartha Dénes: „*A Sieben Worte változatainak keletkezése az Esterházy-gyűjtemény kéziratának tükrében*” (számos hangjegymelléklettel); Sóllyom György: „*A klasszikus századforduló*”; Somfai L. László: „*A klasszikus kvartetthangzás megszületése H. vonósnégyeseiben*”; Rajeczky

Benjámín: „Jegyzetek Haydn hat 'nagy misé'-jéhez”; Szabolcsi Bence: „Haydn és a magyar zene”; Vécsey Jenő: „Az OSzK Haydn-autográfjai” (a könyv tartalomjegyzékében eltérő címmel); Somfai L. László: „Ismeretlen Haydn-kéziratok az eszterházi színház opera-repertoárjából”; Valkó Arisztid: „Haydn magyarországi működése a levéltári akták tükrében” (2. közlemény); Csatkai Endre: „Haydnra és zenekarára vonatkozó adatok a süttöri anyakönyvekből”; Benkő András (Cluj-Kolozsvár) „Haydn-bemutató Kolozsváron” Katona Imre: „Fertőd Haydn századában.” Már maguk a felsorolt címek is sejtetik, hogy ezekben a cikkekben a nemzetközi Haydn-irodalom számára is sok érdekes adalék található.

A IX. kötet (1961, 295 l.) címe: „Az opera történetéből.” A benne közölt dolgozatok többsége a magyarországi operajátszás történetével, kivált Erkel és Mosonyi Mihály operáival foglalkozik. Ezeket a cikkeket Pukánszky, Ujfalussy József, Losonczy Ágnes, Somfai L. László, Maróthy János, Bónis Ferenc és Várnai Péter írták. L. R. Morgan (New York) cikkét a „The Musical Quarterly”-ből (1959) Szabolcsi B. fordításában közli. Kroó György a „Forradalmi operá”-ról, Pernye András az időnek a drámában elfoglalt szerepéről értekezik. Domokos P. P. kéziratban fennmaradt XVIII. századi magyar táncdallamokat tesz közzé.

A X. kötet (1962, 729 l.) egészben véve „Bartók Béla emlékére” készült. Ebben a sorozatot lezáró kötetben Szabolcsi Bence megnyitó tanulmányának címe: „Ember és természet Bartók világában.” A továbbiakban Ujfalussy József a Bartók művészetében szereplő hid-szerkezetek tartalmi kérdéseiről, Kroó György Bartók színpadi műveinek monozematikájáról és dramaturgiájáról, Kárpáti János Beethoven és Bartók vonósnegyes-művészetének közös vonásairól, Lendvai Ernő Bartók pantomimjéről és táncjátékáról, végül Demény János Bartók pályájának delelőjéről (1926—1940) értekezik. Ezzel a hatalmas, gazdagon dokumentált, egymagában 538 lapra terjedő tanulmányral válik teljessé Deménynek a sorozat II., III. és VII. kötetében folytatólagosan közzétett Bartók-életrajza, mely a nagy magyar mester életének 1899-től 1940-ig, önkéntes emigrációjáig terjedő szakaszát foglalja magába. Bartók életének az Amerikai Egyesült Államokban eltelt utolsó öt éve, valamint gyermekkorának és pozsonyi diákéveinek története még feldolgozásra vár. Ezeknek az időknél máris gazdag adatanyagát a szerző egy újabb, teljesebb publikáció kapcsán ígéri. Azóta a Bartók-kutatás munkája mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban intézményessé vált és a budapesti Bartók Archivum tudományos munkájának egyik fő feladatkörét képezi.

Cs. T. K.

EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI SZALAY LÁSZLÓHOZ

Közvetési Nizsalovszky Endre. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 259 p. Irodalomtörténeti Füzetek 55. szám

Eötvös szerint „igen csalatkozik az, ki levelekből az írónak jelleméről ítél. Csaknem mindenki, midőn ír, nem saját, hanem annak a képét adja, ami lenni akarna. Még inkább áll ez olyan embereknél, kik kitűnő helyet foglalnak el; azon meggyőződéssel írnak, hogy családi vagy bizalmas leveleik — koruk gyalázatos szokása szerint — valamely biograph által a közönség elébe hozat-

hatnak. Azon öntudat, hogy a közönség előtt állunk, mely mozdulatainkat figyelemmel követi, nagyobb vagy kisebb mértékben színésszé tesz” (*Gondolatok*).

Mi sem mutatja jobban emberi nagyságát, mint az, hogy e félelmét első sorban magára vonatkoztatta. Más kérdés, hogy alaptalanul. Hiszen, ha akadt valaki egykor, ki a hiúság és exhibicionizmus csábításait, a szereplés viszketeget s az önámító individuumb-kultuszt mélyen megvetette, ő volt mindenekelőtt, s még néhány elvbarát a nagy társak közül. De íme, indoka és legfőbb magyarázata is annak, hogy miért birunk oly kevés levelet tőle —: időnként miért kérte vissza barátainak írt sorait, s tán annak is: mi okból maradt fenn pályatársainak oly kevés levele az ő hagyatékában.

Eleve nagy tehát a pusztulás az Eötvös-levelezésben, amit az örökös-utódok s a szöveggondozók csak növeltek, mintegy a *Gondolatok* szellemében. Innét van, hogy összes műveinek levelezésanyaga nemcsak szegényes (százegy levél), egyben fájdalmas torzó: jóegynéhány levelet kihagyásokkal tesz közzé. Gondozója, Voinovich Géza ugyanis lényegében Eötvössel ért egyet: „ha valamennyi levelét össze lehetett volna is gyűjteni, nem lett volna szabad mindent kiadni”.

Voinovich álláspontja fölött, irodalomtörténeti szempontból, sajnálkozni ugyan lehet, pálcát törni azonban nem. Felmenti ugyanis az, hogy az érdekelt személyek közvetlen utódaira: a hagyaték örökösire átszármazott személyiségvédelem jegyében járt el. (Hogy ő és mások ennekutána jól sáfárcodtak-e a gondjukra bízott hagyatékkal, egyszersmind nemzeti értékkel, kellőképp óvták-e az állagromlástól és pusztulástól: sajnos, korántsem olyan egyszerű ügy, mint az előbbi, s tán szereplői sem követelhetik maguknak egytől-egyig az az utókor felmentését.)

Mindenesetre, az összes művek (1903) után várható volt, hogy, a Voinovich rögzítette állapothoz képest, újabb egységekkel fog gyarapodni az Eötvös-levelezés. Amint közelesen, aztán folyamatosan gyarapodott is (Concha Győző: BpiSze 1908; Szalay Gábor — először, s egy önálló könyvben: 1913; Morvay Győző: ItK 1929—1930; Kristóf György: Erd. Múz. 1932; Waldapfel József: ItK 1937; Balogh József: Pester Lloyd 1939; Szalay Gábor, másodszer: ItK 1942 stb.). Csak egy vonatkozásban történt édeskevés: a tartósan kétoldalú baráti levélváltások, mindenekelőtt a Szalay—Eötvös-levelezés körül, melynek meglétéről pedig indirekt információk és-kósza hírek egyaránt szóltak. Hiába szögezte le Voinovich, ellentmondást nem tűró hangon, az ÖM XX. kötetében: „Eötvösnek Szalayhoz írt leveleiből semmi nincs meg, azoknak örökre nyomuk veszett”.

Nőtt tehát a várakozás. Főképp Szalay Gábornak köszönhetően, ki oldalági fölmenőjének, Szalay Lászlónak levelezését 1913-ban hozta nyilvánosságra (erős kihagyásokkal: Voinovichtól véve a példát a publikációs szabadságban). Gyűjteményének Eötvöshöz írott darabjai —: egy levél 1848-ból, kettő pedig 1854-ből, újabb érvül szolgáltak amellet: őrzik valahol — megvan még a Szalay—Eötvös-levélváltás. Legalábbis egyoldalúan, Szalay részéről. Amit különben Szalaynak ama Sájcból kelt, 1850-i levélrészlete is valószínűsített, melyet még — furcsa véletlen — éppen Eötvös tett ismeretessé, 1865-ben, barátjáról mondott „parentációjában”. Ez a rész tudniillik: én most „egész eréllyel Schwandtner tanulmányozására vettem magamat, melyet az itteni könyvtárban találtam. Hozasd el Magyarországból Fejér codexét, s amennyi könyvet szerezhetsz, melyben történetünk forrásait talál-

lom, és küldd el hozzám. Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg s ezért egész múltja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk. Tudni akarom, mi vár reánk? — hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkához, s elkövetett hibáinkat jóvá tegyük, vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie a világon.”

A többi már a közelmúlt és a jelen. — 1942: ismét Szalay Gáboré a kezdeményezés; hat darab Szalayhoz írt Eötvös-levéllal jelentkezett az ItK-ban. Már egykoron is nyilvánvaló volt, hogy közleménye szemelvényezés: nagy számban is megvannak tehát valahol az Eötvös írta levelek. — Fejlődésének újabb stádiumába: most már végérvényesen célközelve, a felszabadulás utáni kutatások lendítették a filológiát Szalay és Eötvös körül. — 1953: Sótér István Eötvös-monográfiája elsőként irányozta a marxista irodalomtörténetírás figyelmét a Szalay — Eötvös-párhuzamra. Szakkezdeményével szinte egyidejűleg fordult a jogtudományi érdeklődés hasonló irányba. Legfőképp Szabó Imre könyvében, 1955-ben (*A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*). S végül — folytatásaként is e kettős kezdeménynek, a most már szűkebb körre szorított s komplex kutatásokba kezdő Nizsalovszky Endre jutott szakszempontunkból is új, meglepő eredményre.

Röviden arról van szó, hogy Nizsalovszky miközben Szalay László külföldi (svájci) kodifikációs kapcsolatait nyomozta s helyezte vadonatúj megvilágításba (I. Állam- és jogtudomány; 1964, VII: 2.), fáradozásainak hozadékos, ám méltó gyümölcseképpen bukkant Szalayhoz írt nagyszámú, eladdig ismeretlen Eötvös-levéltre. Leleményéről, imponáló gesztussal, tüstént beszámolt a szakköröknek (ItK 1964). Már itt előlegezte, hogy részint a historiográfiát is érdeklő, de legnagyobbbrészt olyan anyaggal állunk szemközt, ami az irodalomtudománynak becses.

Műve: a szóban forgó kiadvány (melyet Lukácsy Sándor közreműködésével rendezett sajtó alá), az előzetes híradásnak tökéletesen megfelel. Közvettes ugyanis (törzsszövegét nézve), negyvenhárom darab teljesen ismeretlen, illetve hat darab már ismert, de még kiadatlan, valamint ismét hat darab, Szalay Gábortól egyszer már kiadott levelet (melyekről az imént volt szó). S végül két töredéket. Egy kiragadott passzust abból a Szalayhoz írt, de Széchenyinek is megküldött Eötvös-levélből, amit még Voinovich publikált az ÖM XX. kötetében. Továbbá: a fiatal Eötvös kiadatlan naplójegyzeteiből azt a néhány részletet (1831—1834-ből), melynek élén, az eredetben is, ez áll: „Szalay levél”. Az arány tehát: ötven a héthez, a kiadatlanok javára. Az újraközlésekért pedig nem kár: növelik a kiadvány használhatóságát, egy-neműbb egészé teszik.

Legfeljebb az sajnálható hogy a Szalay Gábor-féle Eötvös-levelek jegyzeteiből hatodszorra sem derül ki oly egyértelmű világossággal, mint Nizsalovszkynak 1964-i ItK-beli híradásából: e levelek eredeti példányai időközben elvesztek, alapszövegük tehát az ItK-ban (1942-ben) közölt textus. Valamint az, hogy míg Szalay Gábor az ItK-ban pontosan jelzi (szaggatott vonalakkal): kihagyásokra kényszerült, kiadványunkból ez is hiányzik. Csak a lap alján olvassuk (a vonatkozó rész jegyzetében): „Ezután a honorárium egy részéből egyes apró tartozások kiegyenlítésére kéri barátját (Szalay Gábor jegyzete)”. Márpedig ebből nem könnyű megállapítani, hogy itt miről van szó. Így pontos felvilágosítással csak az ItK-alapszöveg szolgálhat, de az sem a hivatkozott

évfolyam „163—164. lapján”, mint kiadványunk tudatja (59. o., 1. jegyzet), hanem eggyel-eggyel előrébb.

Más megítélés alá esnek a kiadványban közölt egyéb szövegek: az „Utóhangok” rész. Azaz Eötvös levele özv. Szalaynéhoz; Eötvös József naplójának Szalayra vonatkozó néhány megjegyzése (újraközlés a Lukinich-féle kiadvány nyomán); s végül: egy hivatalból írt Gyulai Pál-levél, évjáradék-segély ügyben, Szalay özvegyéhez. Emez utolsó és amaz első (mindkettő kiadatlan) keveset mond, a középső pedig, kiszakítva eredeti szövegkörnyezetéből, éppen csak annyit, amennyi a levelekből is kiderül: szerzőjük nagyrabecsülését, baráti vonzalmát tanúsítja Szalay iránt. Ténybeli meglétüket tehát csak említeni (például az előszóban), illetve helyettük az Eötvöshöz írt komplett Szalay-leveleket s az idézett, 1850-i passzust tenni közzé: jobban illett volna a gazdag gyűjteményhez. S a tudnivalókkal ékes, avatott jegyzetekhez; annál inkább, hogy ezek két alkalommal is foglalkoznak az Eötvöshöz írt Szalay-levelekkel, citálják is őket (l. a 220. oldalt).

Egyáltalán: kevéske további munkaráfordítással még hasznosabbá lehetett volna tenni az emigy is kiváló kiadványt. Értve most ezen az apparátusban található kisebb szelvényeket. Például azt, hogy a jeles német jogtudós, C. J. A. Mittermaiernek a nevét Augustnak kapjuk (190. o.), holott valójában Anton; műve pedig Szalay fordításában (és névtelenül, ami kiadványunkból nem derül ki), nem ezzel a címmel jelent meg: „Mittermaier a magyar büntető törvénykönyvi javaslatról”, hanem így: „M. . . . . javallatról”. — Hasonló téma, hogy Mátyás József táblai ügyvéd nevét nem a szokásos alakban, tehát „á”-val írva kapjuk, hanem ékezet nélkül, németesen. Ha csakugyan ez a helyes, mert nem lehetetlen, úgy a változtatást meg kellett volna indokolni. Mivelhogy Szalay Gábor s a régebbi irodalom a „Máty”-t tudja helyesnek; mi több, Szalay László is így írja: „Beiliegendes Blatt bitte ich dem guten, und für mich durch Jahre hindurch Wahrhaft gütigen Pepi M á y zu übergeben” (levele anyjához; 1838. dec. 31-én). Különben itt az sem lett volna felesleges, ha megtudja az olvasó: az Eötvös—Szalay-levelezésben, illetve Szalaynak egyéb leveleiben nem csupán azért fordul elő gyakorta a Máty-név, mert Szalay László Máynak alkalmazottja és kölcsönt kérő lekötölezettje volt. Utóbb már azért is, mert Máty halála után a megejtő egyéniségű özv. Máynét Szalay vette feleségül. — Hasonlóképpen érdemelt volna említést, bővebb kommentárt az is, hogy Csengery Antal Szalayról, s annak történeti főművéről, nemcsak előszóban nyilatkozott nagy megbecsüléssel (l. a 44. s az 51. levelet). Írásban is; már az Életképekben (1847, II: 2.), aztán a szerkesztésében megjelent *Magyar szónokok és statusférjak*ban (1851); továbbá a Pesti Naplóban: először 1854-ben, másodszer pedig, *A tatárjárás Magyarországon 1241—1242-ben* című Szalay-könyvecskét bírálva, 1856-ban. Amiként tehát Csengery Antal adózott különös tisztelettel és szeretettel az ő tudós barátjának, úgy Szalay is nagyra tartotta kritikusat, az éles szemű és jó ítéletű Csengery Antalt. — Ugyanígy hiányolható, ami Pauler Tivadarról maradt ki a jegyzetből. Az ti., hogy Eötvösnek Paulert illető ironikus megjegyzése aligha csak egyirányú (l. az 53. levelet). Azaz nemcsak arra vonatkozhatik, hogy Pauler az ő Világos utáni sommázatában — elmaradt címe: *Bevezetés az észjogtanba*. Pest 1852 — korábbi tételit ismételteti „kevés változtatással”, mintha 1842—1843 óta mi sem történt volna a világban s a tudományos fejlődésben. Egyben tán arra is, hogy Eötvös észrevette: Pauler, műve 215. §-ában, bár méltányosan, ám mégiscsak kurtánfuresán foglalkozik Szalayval és övele.

Mármost ami a technikai részt illeti: néhány tévedés vagy hanyósság itt is akad. Például a költemények mutatójában egy ily című vers is bennefoglaltatik: *A molnár leány*. Ilyen vers pedig Eötvös művében nincs, van viszont *Molnár leány* (*Emlény*, 1839), ami a *Reményben* (1858-ban) közölt költemények, illetve az ÖM versanyagából hiányzik. Ezt jó lett volna említeni, hiszen a vonatkozó helyen (a 98. oldalon) felsorolt *Emlény*-beli versek közül nem mindegyik jutott e sorsra. Nevezetesen: az *Egy újszülött gyermek halálára* című vers; ezt maga Eötvös mentette meg a feledéstől: tette közzé a *Reményben*, „összes verseinek” kisded gyűjteményében. De maradván még *A molnár leányánál*: ez, lévén „beszély”, nyilván tévedésből keveredett a versek közé. Amint az is valami zavar következménye lehet, hogy a „Regények, elbeszélések” mutatójában az „Elbeszélések” utaló-szó nemcsak a hasonló című Eötvös-gyűjteményre utal (*Elbeszélések*. Pest 1859), hanem sajnós, a műfajra, mint olyanra is, illetve Eötvösnek más-más címen megjelent olyan „beszélyeire”, amelyek a maguk helyén, tehát külön-külön utaló-szó alatt is szerepelnek a „Művek mutatója” rovatban. Ám hagyjuk a példákat nyugton. Hiszen tökéletesen ide illik, amit a Horatius rajongó Szalay szokott mondani az elébe kerülő jeles, de kisebb hibákat nem nélkülöző művekről: „ubi plura nitent in carmine no ego paucis / Offendar maculis, quas aut incuria fudit / Aut humana parumcavit natura”.

Kiadványunk így az az utóbbi idők egyik legjelesebb és legjobb fontes-típusú könyve. Tárgyának mély megértéséről és szeretetéről tanúskodó, rendkívül gondolatigényes szép előszava ugyanúgy jelzik értékeit, miként a benne foglalt becses dokumentáció. Ami ezt illeti: jócskán bővelkedik a nevezetes, eddig ismeretlen összefüggésekben és új adatokban. S nemcsak az Eötvös-témában: korszakos értelemben is. Amúgy azáltal, hogy a fiatal Eötvösnek néhány ismeretlen versével szolgál; új szempontokkal gazdagítja Eötvös parasztszemléletét és (Szalayéra, Csengeryére ütő) népiesség-konceptióját; hasznos fogódzókkal szolgál mind *A nővérek* geneziséhez, mind a *A falu jegyzőjének*, egyáltalán az irányregénynek Eötvös szerinti értelmezéséhez; aztán újabb, alapvető fontosságú magyarázatokkal az *Uralkodó Eszmék* problémaköréhez, argumentációval pedig ahhoz: Eötvös, meg elvbarátai minő szerepet játszottak a Pesti Hírlapnak az ellenzék kezére való átsegítése körül; Eötvös hogyan és mint vélekedett (részint ellentétben eddigi ismereteinkkel) a 48-as törvények elfogadhatóságáról a Világos utáni évtized végén, és így tovább. Korszakos értelemben pedig: sokat mondó felvilágosításokat kapunk az 50-es évek irodalmi életéről, a humoros tárgyiasság szükségletéről, mint korézésről (a *Bolond Istók* s *A nagyidai cigányok* időszakából), a tudományos élet s a kritika helyzetéről, és még sok mindenről. Hosszas lenne a felsorolás. Mindenesetre: aki tudja, hogy miről van szó és jó ismerőse a kornak, az tudni fogja, hogy mit kezdjen az ajándékkal.

Köszönet érte a szerkesztőknek: Lukácsy Sándornak s főképp Nizsalovszky Endrének. Ki így írt annak idején, felfedezése fölötti első örömeiben: reményünket a Szalaylevelek előkerülése tekintetében, „éppen Eötvös leveleinek most feltárult sorsa miatt, egészen feladni talán még sem szabad.” Talán újabb kutatásokba kezdett s már gyanít is valamit? Bár így lenne igaz — bár igaza volna.

S. S.

EDITH VÉRTES: DIE OSTJAKISCHEN PRONOMINA

Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. 272 l. + 36 melléklet

A szerzőnek e munkája már második, melynek tárgyául az osztják névmások körét választja. Az első, „Az osztják személynévmasok” (Finnugor Értekezések. 8.) 1943-ban jelent meg; a két megjelenés között majdnem negyedszázad telt el.

VÉRTES EDIT most megjelent osztják névmástanulmánya három fő részből áll: I. „Syntax der Pronomina” (11—188. l.), II. „Ursprung der ostjakischen Pronomina” (1892—31. l.), és III. „Vergleich der Deklination der Pronomina und der übrigen Nomina” (233—257. l.). Ezt egészíti ki a bevezetés (13—15. l.), a szokásos rövidítésjegyzékek sora (258—266. l.), egy angol nyelvű összefoglalás („The Pronoun in Ostyak.” 267—72. l.), valamint a könyv tábláján külön tokban elhelyezett 36 melléklet, térkép és táblázatok.

Az egyes részek meglehetősen önállóak, ismertetésüket is legcélszerűbb, ha részenként tesszük meg.

Az első rész (Syntax der Pronomina) lényegében anyagközlés. A szerző a személyes névmásoktól kezdve a tagadó névmásokig sorjában bemutatja az egyes névmásokat, ragozási alakjaikat és — a szerző szerinti — szintaktikai használatukat. E rész terjedelmre is számottevő (mintegy 160 lap), szemmel is láthatólag a mű zömét teszi ki.

E részben a szerzőnek hatalmas munkája fekszik (lásd különösen a Karjalainen, valamint a Paasonen-féle lejegyzés követését: a nagyszámú mellékjellet!), de mindjárt éppen ez a nagy munka- és terjedelemmenyiség az, mely a művel szemben az ellenvéleményt felkelti. A hangjelölés kérdését nem bolygatva (melyben — mint előttünk már HAJDÚ PÉTER is, l. NyK. LXI <1959> 154 — nem értünk egyet a szerző véleményével, l. 14. l. jegyzet), az első kérdés, ami felmerül: szükség van-e ilyen hatalmas példaanyagra, az egyes névmási alakok ennyire, szinte mechanisztikusan végletekig menő bemutatására. A következő kérdés az elsőnek látszólag szöges ellentéte: van-e elég anyagunk az osztják névmások „syntaxis”-ának a feltárására.

Válaszunk mindkét kérdésre *tagadó*. A szerző anyagának fő forrása ugyanis KARJALAINEN kétkötetes osztják szótára („Ostjakisches Wörterbuch . . .”, Helsinki 1948), egy másik fontos forrása szintén szótár (a PAASONEN — DONNER-féle „Ostjakisches Wörterbuch”, Helsingfors 1926). Egy további forrása (RADANOVICS: NyK. LXIII) szöveget szintén alig tartalmaz, a VÉRTES EDIT gondozásában megjelent KARJALAINEN, illetőleg PAASONEN-féle nyelvtani hagyaték (l. MSFOu. 128 <1964>; JSFOu 66/2 <1965>) a legjobb esetben szintén csak példamondatokat közöl. Ha mindezt összeadjuk, akkor ebből az derül ki, hogy VÉRTESnek szövegek csak az északi, részben az általa helyesen átmenetinek nevezett északi — déli és részben a déli nyelvjárárok területéről álltak rendelkezésére. E helyzetben lényegesen nem segít az a három (címét meg nem nevezett, bár lapszámait idézett) ábécéskönyv sem (l. 13—14. l.), melyet VÉRTES feldolgozott. Ezek ugyanis jórészt szűk terjedelműek, másrészt meglehetősen kötött fordítások. A szerző mindezt — sajnálatos módon — nem vette tekintetbe. Pedig a szótár az szótár, s áll ez különösen VÉRTESnek fontosságát tekintve talán legjelentősebb forrására, a KARJALAINEN-féle szótárra. A szótári célú gyűjtés (melyet nem is maga a gyűjtője adott ki!) csak igen korlátozott lehetőséget nyújt szintaktikai vizsgálatokra, sőt, adatai — e szempontból — sok tekintetben egyenesen félrevezetők. VÉRTES EDIT

e fontos forrását nem kezelte elég kritikával: KARJALAINEN szótári adatait mindig valós nyelvi ténynek vette s a módszertanilag is kötelező óvatosságot figyelmen kívül hagyva egyáltalán nem volt tekintettel arra, hogy KARJALAINEN szótári „példamondatait” meglehetősen sokszor egyáltalában nem is mondatok. Például az egyik helyen (VÉRTES: i. m. 27) így ír: „In einem Beispiel fehlt das Pronomen der 3. Pers. Sing. als Subjekt, obwohl das Prädikat selbst ein anderes Personalpronomen ist”. Mindezt pedig a szótár *willä nõñ (nõñ 'te', willü 'gerade wie, wie')* közlésére alapozza! (E kérdés egyéb vonatkozásaira még visszatérek.) Részben ez is oka lehet annak, hogy VÉRTES anyagán nem tudott egészében úrrá lenni, számos példamondatának fordítása — értelmezése téves. (Ezzel kapcsolatban I. már FOKOS—FUCHS DÁVID is: NyK. LXI <1959> 153.)

Például: 16. l.: *løy äjköl tö-løywält* '[sie reden kleine Wörtchen]' — az *äjköl* szó jelentése nem 'kleine Wörtchen'. Helyesen: 'Nachricht', vö. KT. 5b.

35. l.: *min loylamen sømlül ajnäm wötkälsütät* '(das Innere der Pferde von uns beiden ist in Brand geraten)'. Helyesen: 'a mi (duális) két (-két; duális.) lovunk szíve (tkp. szívei) egészen megégetett (passz.)' értsd: 'lovainkat agyonhajszolták'. Hasonló szerkezet helyes fordítását FOKOS DÁVIDTÓL, I. VÉRTES: i. m. 44. l.

63. l.: V. **lǫǧʷ* 'er'. A szerző szerint magánhangzóra végződő nyomatékosított névmás. Tévedés. Az *ʷ* kizárólag beszédfonetikai, nyelvtani értéke nincs.

68. l.: VÉRTES itt ezt írja: „In einigen Fällen ist das Vorkommen des Nominativs der Personalpronomina unklar, vielleicht wurde der Satz anders beendet als er begonnen wurde, oder es wurden etwa Konstruktionen kontaminiert”. Erről azonban szó sem lehet, e mondatok „jók”, sőt jól érthetőek. Pl. VÉRTES: i. h. *mä päljän ronkintaw sõjnä ývasayän* 'ich habe Ohrenklingen': *mä päljän* 'az én füleim (duális)' + szenvedő szerkezet (duális!); *mä wäy äntä jöyawäl* '[das Geld genügt mir nicht]': helyesen 'az én pénzem nem elég (tkp. jut)'; *mä köyә rakotäsätät* 'я бросаль камин (helyesen: камни) [ich warf Steine]': helyesen 'az én köveim el vannak hajtva' (szenvedő szerkezet!).

90. l.: *wäsøy alñs mənә kasmülä* '[eine Brut Enten hat uns bemerkt]'. E mondat tulajdonképp nem is mondat. Az idézett helyen a „mondat” *folytatódik*: . . . *kasmülä, pam ontä menes*. A VÉRTES közölte töredék helyes fordítása: 'a kacsá- „család” bennünket észrevéve (part. perf. + Px + latív.)', folytatása pedig: 'a fűbe ment'.

104. l.: *tom käsī nowә wällätә*; fordítása: ['lebe, bis du [ɔ: ihr, E. V.] das Alter jenes Mannes (erreichst)'] (sic! G. J.). Helyesen: 'annak az embernek a korát (élettartamát) éli' (tárgyas igealak).

115. l.: **mä loñääll tš tšyč tšñmčim* '[ich kann <so> lesen]'. E mondat alapján VÉRTES egy *tš tšyč* 'so' szerkezettel számol, s ezt fejtegeti. Ilyen szerkezet azonban nincs (a lapalji jegyzet is helyesen: *tš säyč*). A KARJALAINEN-szótárban levő adat sajtóhiba: *tš* nem önálló szó, hanem a melléknévi igenév egyik képzője s az előtte levő „szó”-hoz tartozik. A mondat helyesen (máshogy értelme sincs): *mä loñäälltš* . . . , a jelentése pedig: 'én olvasó helyet (azaz: az olvasást) (megtanultam)', azaz: olvasni tudok.

119. l.: a többször előforduló *titi* alak jelentése Vértés ellenére — miként KARJALAINEN is helyesen mondja —: 'so', oroszul: 'Так'. Pl. *ilän titi wäljal* 'прежде такъ было' [etwa: 'd i e s war vor langem', E. V.]. Tulajdon-

¹ Az adatokat a magam részéről egyszerűsített (fonematikus) átírásban közlöm.

képpen kihagyásos mondat, vagy talán még az sem, s teljes mondatformájában így lenne: '[ez vagy az] régen így volt'. E megjegyzés az egész fejezetre vonatkozik (119—20. l.)!

Mutatis mutandis hasonló elmondható a *ši, tu* névmással kapcsolatban is (123—4. l.).

160. l.: *mā mətüli(!) wətü maswəl* 'ich muss etwas nehmen' (közli: KARJALAINEN — VÉRTES 122-ből). Helyesen: 'az én (vala)mimet (el)venni kell' a *mā* 'én' itt nem alany, az ige 3. személyű!

Etc. etc. a sort még folytathatnánk . . .

A sajtóhibákat mellőzve (pl. 170. l.: V. *mən*, helyesen: *mən*; 67. l.: *тявел*, helyesen: *тявел* stb.) a fordítások kapcsán talán még azt jegyeznék meg, hogy számos osztljak mondat értelmezésre szorult volna. Nem osztljak szakember például a következő mondatot — a mellékelt fordítás ellenére — aligha értheti meg, pedig ez itt ugyancsak fontos lenne, minthogy a fejezet éppen azt a jelenséget tárgyalja, ami értelmezés híján teljes homályban marad: (105. l.) *töm torəma jələs, os tim torəma pītəs* '(er) starb und wurde wieder lebendig'. Szó szerint: (ő) abba a világba járt (ment), (és) megint ebbe a világba jutott (esett) stb. Ugyanilyen szempontból legalább jelezni kellett volna, hogy egyes szavak csak beszédfonetikai és lejegyzésszerű okok miatt íródtak egybe. (Pl. 18. l.: Vj. *kā kənsiḱən* 'zu zweien'; valójában: *kā kəsikən* 'két ember (duális)' stb.)

A terjedelem — tartalom kapcsán kissé az a látszatunk támad, hogy a példafelsorolás nagyon nagymértékben öncélúságba hajlik. Nem hinném, hogy például más lenne a „szintaxisa” az

ÉN levelet írok

TE levelet írsz

ő levelet ír . . . és így tovább mondatoknak (vö. VÉRTES: i. m. 17, Kaz.nyj. stb. stb.). Különösen nem a személyes névmások tekintetében! Egyáltalában téma lehet-e, kiragadva, egy nyelv névmásainak „szintaxisa”? Különösen az osztljaké. Előzetes, átfogó mondattani ismeretek nélkül?! Talán ezt lenne hivott pótolni a III. rész, ahol a szerző a főnévi és a névmási ragozást veti egybe. De ha csak ennyiben állna a dolog! Az egyes részletkérdések megoldása ennek éppen az ellenkezőjét mutatja. Néhány közülük:

A szerző (a személyes névmásokról szóló részben) tárgyalja a különböző szórendi típusokat (i. m. 17—30. l.). Ez önmagában helyes kérdésfeltevés lenne, ha mentes lenne a már eddig említett kifogásoktól. Konkrétan: a) a szórend kérdése elsősorban nem a névmások szintaxisának a része, b) szórendet szövegösszefüggés nélkül igen bajos vizsgálni. Pl. (i. m. 23) *löy tājawəl loy* '[er hat Pferd]'. E „mondat” lehet, hogy nem is mondat, a gyűjtőt esetleg csak a *tāja-* 'haben' ige érdekelte (I. KT. i. h., a 969 b. lapon), esetleg így: „ő bír . . . [mondjuk] egy lovat”, de így is értelmezhető: *löy tājawəl, loy* [*tājawəl*] s „ez szórendileg” máris legalább kettő; c) szórendet funkció nélkül vizsgálni nem célravezető. Meglehetősen közismert ugyanis, hogy általában más „szokott” a mondat szórendje lenni aszerint, hogy a mondat kijelentő, nyomatékos, parancsoló; egyéb vonatkozásokról (pl. stílisisokról, oroszról való tükörfordításról stb.) nem is beszélve . . . A szerző mindezek figyelembevétele nélkül járt el, s így nem is csodálhatjuk, hogy számára „sprachwissenschaftliche Abergläube” az a — bevallom, nem túl mély, de ennek ellenére mégis igaz — tétel, hogy „az állítmány az osztljakban általában a mondat végére szokott kerülni”², amit egyébként VÉRTES saját példái is mutatnak, még számszerűleg

² Ugyanígy W. STEINITZ is, vö. JPNSZ. 222.

is. De ha nem így lenne? — tegyük fel VÉRTES EDIT megjegyzése nyomán. Ez akkor azt jelentené, hogy az osztjákban nem $S - O - V^3$ típusú szórend volna, amit azt hiszem már VÉRTES sem merne állítani. Tüzetesebb vizsgálatot igényelt volna a „Nominales Prädikat” c. fejezet is (i. m. 26—8. l.)

A mű egyik legerjedelmesebb fejezete a (tulajdonképpen) személyes névmások tárgyalása (i. m. 16—95. l.). Ez érthető is, mert a személyes névmások meglehetősen gyakoriak, és árnyaltabban is használatosak, mint például a mutató névmások. E fejezet két részre oszlik: 1. „Gebrauchmöglichkeiten des Nominativs der Persönlichen Fürwörter” (i. m. 16) és 2. „Gebrauch der obliquen Kasus der Personalpronomina” (i. m. 69). Mindkét részben a szerző mind a ragozott alakok, mind ezek nyelvjárási hovatartozása szempontjából igen részletes, sokrétű. Ennek ellenére e résszel kapcsolatban is több megjegyzés kívánkozik elő. A „nominativusz” megjelölést VÉRTES egyik korábbi munkájával kapcsolatban GÁLDI LÁSZLÓ (NyK. LXI <1959> 155) már teljes joggal kifogásolta. Ez részben (de csak részben) ugyan terminológia kérdése. Viszont egyáltalán nem terminológiai kérdés már, hogy mi alapján állapítja meg a szerző a „függő esetek használat”-át (i. m. 69. l.). A szélesebbkörű alapvetést VÉRTES érthető okokból (i. m. 69) elhárítja. De ennek ellenére mégis tesz megállapításokat. Egyes névmási alakokat „Akkusativ”, „Dativ”, „Lokativ (-Ergativ)” stb. minősítéssel lát el. Ebből természetesen rögvest súlyos problémák adódnak. Például az akkusativusz kérdése kapcsán. Vegyük VÉRTESnek ezt a példamondatát: (i. m. 89) *mü löya kulä läwäsäm* '[ich habe ihn mit Fisch gefüttert]'. Miért akkusativusz itt a *löye* [= *löyat* <*löy* + *tä*] 'ihn'? És miért nem a *kulä* [<*kul-tä*] 'mit Fisch' szó? E mondatot valóban így is lehet értelmezni: „én őt hallal etetem (tkp. etetek; alanyi ragozás!)”, de így is: „én vele halat etetek”. Nem lehet ezt csak egyszerűen „akusativusz”-nak mondani! Egy másik mondat: (im. 89) *mänt grišküy waylä* '[man nennt mich Grischa]'. A fordítása KARJALAINEN-nél: „меня зовут Григорыимъ”. A *mänt* 'mich' VÉRTES szerint akkusativusz. Ez körülbelül így is van, de csak körülbelül. Az ige ugyanis szenvedő alakú: '[ő] hivatik', s a mondat így már nehezen fér be az „akusativusz” skatulyájába!

„Nomina können auch Dativergänzung haben” — írja VÉRTES (i. m. 92. Pl. *mänä ilim* '[ich schäme mich] (eigtl. mir Schande)'. Azt hiszem itt másról van szó: helyesebb ezt — és a többi hasonlót — igés állítmányú mondatnak felfogni. Tehát: *mänä ilim *wäs* 'nekem szégyen(em) van' stb.

A többször is említett részletesség olykor az ellenkezőjébe csap át. A 95. lapon VÉRTES a (V.—Vj.) -*nä*-vel ellátott alakokat tárgyalja. Alig egy lapon (mintegy 30 sorban). Két nyelvjárást is, holott itt nagyon is összetett és fontos kérdésekről van szó.. A -*nä* ugyanis a következő funkciókat töltheti be: lehet a) inesszivusz — adesszivusz (pl. *löy männä wäläs* 'ő nálam volt'); b) a szenvedő szerkezetek agense (pl. *männä nipik tulä* 'én könyvet hozok'; passz.) és c) ergativusz (pl. *mənən čəkə məyöy läñkalöy* 'mi (ergativusz) nagyon szeretjük hazánkat. Ekét utóbbi szerkesztésmód VÉRTES-nél a példamondatokban összekeveredik. Pedig ezek világos különválasztása és tárgyalása — talán nem tévedek — érdekesebb lenne, mint az általa követett csoportosítás: „1Sg.” „[egyedül szám első személy],” 2Sg.” „3Sg.” „1Pl.”

Néhány fejezetet nem értek. Például: „Wechsel der Personen” (i. m. 57—60. l.) Miért kerül tárgyalásra, részletezve, a mondatok következő típusa:

* S = alany, O = tárgy (tárgyhatározó stb.), V = igei állítmány.

(57. l.) *nǎŋ òlà apsi, mà ollam ǐai* '[sei du der jüngere Bruder, ich werde der ältere Bruder sein]'. Egy kis párbeszéd is: (58. l.) *nǎŋ muɣuli werwən? mà rǐt piɣliləm* '[Was machst du? Ich kalfatere das Boot mit Harz]' stb.

Más: „Undeutlicher Gebrauch des Nominativs” (i. m. 68—9. l.). Miért „undeutlich”? (Másutt is, többször is, pl. 102, 108, 116, 123: „Gewöhnlicher Gebrauch von . . .”) A VÉRTES által többször is említett „europäischer” *Sprachgefühl* (sic!) miatt, illetve számára? Egyik sem, sem az „érthető — nem érthető”, sem az „európai nyelvérték” nem szokásos mondattani megjelölés, módszertani kategória.

Apróság, de! Miért szerepel címként éppen ez vagy az a (mutató, kérdő stb.) névmási, nyelvjárási alak. Pl. (i. m. 134. l.) *ɣɣ tó*. Jobb lenne: **ky-* stb.

Ennyi felmerülő tárgyi és módszertani kérdés láttán az olvasó a fejezet végére érve elbizonytalanodik, véleményalkotása megszigorodik, és bele is fárad . . .

A hátralevő két fejezetet csak tartalomjegyzékszerűen ismertetjük.

A második fejezet („Ursprung der ostjakischen Pronomina”. 189—231. l.) a különböző névmástövek végződések, képzők eredetét, etimológiáját vizsgálja. A harmadik fejezet („Vergleich der Deklination der Pronomina und der übrigen Nomina”. 233—257. l.) a névmási és a névszói ragozási rendszert veti egybe, nagybárra táblázatos módon. Ennek segítségével különböző kor és nyelvjárási rétegeket állapít meg.

*

Úgy érezzük ismertetésünk — akaratlanul is — meglehetősen komor tónusú képet fest VÉRTES EDIT munkájáról, de egyúttal reméljük, hogy igazgatótanak azért nem voltunk. A munka egyik legfőbb baját — ha erről egyáltalán beszélni illik — témaválasztásában látjuk: e témát sok tekintetben rövidebben, nagyobb módszertani hozzáállással pontosabban kétségtelen, de minden tekintetben megnyugtató módon megírni ma még, források híján aligha lehetne. Ekonomikusabb lett volna eltekinteni tőle, illetőleg a megfontolt lehetőségek határain belül maradni. Ily módon kevés benne ami érdemes, s ez is részben már ismert. Sokszor éppen VÉRTES EDIT első osztják névmási munkájából. Ezért nem meglepő, hogy érdemlegeset is főleg ott nyújt, ahol új utakra tér (pl. megerősíti, sőt markánssá teszi az osztják nyelvjárások tagolódásáról eddig főként W. STEINITZ hangtörténeti kutatásaiból szerzett ismereteinket, összefoglalja a főnévragokat, számontartandó megjegyzéseket tesz az egyes elemek eredetével, rétegezésének kérdésével kapcsolatosan stb.). Kétségtelen értéke — bár, főként az értelmezések pontossága tekintetében, nem mindig — az egyes névmásoknak a szótári stb. közlések mélyéről való felszínre hozása. Legjelesebb érdeme, hogy munkájával számos esetben — mégha a tagadás kiváltása útján is — további kutatásra hívja fel a figyelmet. VÉRTES EDITNEK e munkáját ezért gyakran fogjuk kézbe venni. De akkor is mindvégig sajnálni fogjuk, hogy e szép témakör megoldása végső soron mégiscsak torzóban maradt.

Gulya János

PÍSNĚ LIDU PRAŽSKÉHO (A PRÁGAI NÉP DALAI)

Sestavili V. PLETKA — V. KARBUSICKÝ. Československý Spisovatel. Klub přátel poezie

Praha 1966. 112 lap, kottákkal és illusztrációkkal

Ez a kis antológia annak a még mindig kevésbé kutatott területnek a megismeréséhez nyújt újabb értékes adalékokat, amely — a szerkesztők találó szavaival — „a klasszikus folklór és a modern sláger közt” terül el (92. l.). Nem véletlen, hogy ez az újabb előrelépés ismét éppen Csehszlovákiából indul ki, ahol e „köztes” terület kutatásának Nejedlý, Václavěk, Smetana óta nagyok a hagyományai. A szerkesztők ilyen irányú kutatása is jól ismert: amellet, hogy a cseh munkásdalkutatást szinte megalapozták és nagy részük volt a nemzetközi munkásdalkutatás új fejlődésében, kisebb publikációk sorozatában vizsgálták azokat a daltípusokat is, amelyek mintegy átmenetet képeznek a paraszti folklór, a városi tömegműfajok és a szűkebb értelemben vett munkásdal között.

„A prágai nép dalai” olyan daltípusokat foglal magába, amelyeket a „városi folklór” gyűjtőnévvel jellemezhetnénk. A „folklór” szó itt már persze nem klasszikus értelmében szerepel, hiszen a szűkebben folklorisztikus jelenségek mellett a hivatásos-írások kultúrát és annak újra-folklorizálódását is tartalmazza. Mégis hangsúlyozni kell a probléma *folklorisztikus* oldalát, mert ez az, amit a szokásos közelítésekben gyakran figyelmen kívül hagynak. Egyes kialakult előítéletek szerint a városi tömegzene már egészében hivatásos, vagy éppen „féldilettáns” termék, abból a történeti korszakból, amikor a folklorisztikus közösséget — Wiora szavaival — a „gyökértelen tömeg” váltja föl.

Nos, Karbusický és Pletka új publikációja ismét bebizonyítja, hogy az imént említett séma csak lapos féligazság. Tény, hogy ebben az antológiában képviseli néhány dal a szentimentális polgári „Bänkellied” elemeit is. De az anyag gerince, éppen ellenkezőleg, a polgári dalműfajokkal és a bennük kifejeződő emberi attitűddel szembeni *plebejus ellenáramlatot* képvisel. Ez nem a polgári dalműfajok ignorálása, hanem átformálása vagy egyenes tagadása útján jut kifejezésre. Hasonló népi ellenáramlat ez, mint amelyet szerzőink a cseh munkásballada esetében is kimutattak, vagy amelynek éppen napjainkban is tanúi vagyunk a baloldali orientációjú nyugati „folk song” mozgalmakban. A szövegekben az érzelmességet erőteljes realizmus váltja föl; a dallamok népi elemekkel telnek meg, gyakori polimetriával, azzal a fajta „ragged” formálással, amely már Puttenhamnek a „skeltonikus” versről 1558-ban adott jellemzése szerint „csak a népi fülnek tetszik”. Az érzelmes-moralizáló Bänkelsänger-attitűd direkt tagadását képviselik, egészen a brechti „V-Effekt” szellemében, azok a prágai dalok, amelyek e polgári műfaj *persziflázsát* adják, szövegi és zenei kifejezőeszközeinek groteszk eltúlzásával (pl. a *Blíže viaduktu* kezdetű dal, 79—81. l.).

„A prágai nép dalai” e tekintetben csupán részei annak a nagy európai folyamatnak, amely már a középkor óta az európai zene- és irodalomtörténet folytonos földalatti áramlata volt. A meglepő csak az, hogy a középkori észak-francia városok, majd Párizs, London mellett Prága is ilyen gazdag ezekben a hagyományokban. A „*Note Martinet*” francia típusa pl. (*J'ai trouvé/ /et prouvé/ /mon cuer plus enamouré*), amely a francia városi folklórban a középkortól a legújabb századokig megszakítatlan (bár persze szakadatlanul átalakuló) folytonosságban él (vö. *Ça va mal/ /sort fatal/*,

adieu le trône royal), a prágai dalokban is kitermelte a maga megfelelőit (vö. *Jak loni, [předloni] [mějte, páni, svědomí!*, 53. l.). Az ilyen közös formulatípusok sorát tetszés szerint folytathatnók (pl. a „ragged” formálás, Skeltontól a chartista költőig és tovább; a *Freifrau von Droste-Vischering* gúnydal-típusának rokonai „A prágai nép dalai” 41. vagy 63. lapján stb.). De a konkrét formulák közössége egy még mélyebb közösség is elvezet: az általános emberi attitűd közösségéig, amely egyaránt megjelenik a cseh, német, francia, angol városi plebejus közösségekben. Ez az attitűd (amelyet H. Heine *Robert Macaire* névével jellemzett) lerántja az álarcot a polgári illúziók „blague”-járól és már ennyiben is a proletár osztályharc csíráját tartalmazza.

A szerkesztők a dalokat követő rövid epilógusban elvi jelentőséggel fogalmazzák meg az adott daltípus csehszlovákiai és nemzetközi kutatásának, sajátosságainak néhány fontos mozzanatát. Rövidek az egyes dalokhoz készült jegyzetek is, népszerű kiadványról lévén szó; mégis lényeges utalásokat tartalmaznak az egyes dalok írásos forrásaira, történetére, és ami különösen fontos, folklorisztikus átalakulásaira és elterjedésükre is. A könyv külön értéke Karel Čapek 1925-ben készült és itt előszóként alkalmazott szellemes tanulmánya, továbbá a korbeli forrásokból merített illusztrációk, bár az utóbbiak, különös módon, nem mindig kongeniálisak.

Az antológia néhány magyar vonatkozást is tartalmaz: így az 57–58. lapon közölt dal kigúnyolja az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenció szervezőit; a 75. lapon található csúfolódó pedig, erősen átformált (a második részben „polkásított”) alakban ugyan, de magyar dallamot használ fel (*Ég a kunyhó, ropog a nád*).

Érdemes lenne a csehszlovákiai kiadóknak fontolóra venniük a kitűnő — és laikus nagyközönség számára is élvezetes — kis könyv külföldiek számára is hozzáférhető, lehetőleg kétnyelvű kiadását.

Maróthy János

JANCSÓ ELEMÉR: A FELVILÁGOSODÁSTÓL A ROMANTIKÁIG

(Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1966. 326 l.)

Valamely korszak képét, szellemi arculatát megrajzolni — vagyis szintézist nyújtani — mindig izgalmas, szép és gyakran kockázatosnak is tűnő vállalkozás. Jancsó Elemér *A felvilágosodástól a romantikáig* terjedő korszak problémáit felölelő könyvében méltán hívja fel a figyelmet arra, hogy „ma már e korszaknak csaknem minden problémájáról, kiemelkedő írójáról sok-sok tanulmány íródott, mégis alig-alig van összefoglaló, szintézisre törő mű e kor irodalmi és művelődési mozgalmairól” (5. l.). WALDAPFEL JÓZSEF közel másfél évtized előtti, úttörő kezdeményezése óta (A magyar irodalom a felvilágosodás korában) a korszakról nem készült összefoglaló monográfia; olyan, mely akár az irodalomtörténeti kézikönyv időközben elkészült kötetéhez is alapul szolgálhatott volna.

Különös ellentmondásnak tűnik, ha azt mondjuk: Jancsó Elemér könyve helyesbíti Bessenyei megállapítását, és sokkal közelebb áll ezt az álláspontot korrigáló Kármánéhoz. 1779-ben *A holmi* „Jelentésében” bizonykodott: „Ki mondhatná hát, hogy mikor magyarul ír, Erdélyországhoz nem szól? A magyar nyelvnek, tudománynak tekintetibe nincs Erdély, hanem csak magyar

haza". Kármán — tizenöt év múltán — helyesebben ítélte meg a helyzetet, amikor az *Uránia* „Bévezetésében” arról ír: „Kilépünk két hazának nézőpiacára . . .” Sajátos belső fejlődésről van szó, hiszen Erdély szellemi, irodalmi élete legfeljebb sok vonásában párhuzamos lehetett, de nem azonos a magyarországiéval. Kármán ezt érzékelteti, s nem csak Erdély akkori közjogi-politikai különállását. Jancsó Elemér most szóban forgó könyvében ezt a realitást rögzíti; gyakran említve fel (csak példaként is), hogy az erdélyi felvilágosodásnak nem egyszer, nem egy vonatkozásban erősebbek voltak kapcsolatai pl. a franciáéval, mint a magyarországiéval.

Mindezt olyformán teheti meg Jancsó Elemér, hogy visszanyúl egy közös kiindulóponthoz — Bod Péter munkájához (Magyar Athenas), s attól kiindulva kíséri figyelemmel az ágakra és ágazatokra szakadást a nyelvújítás és a romantika koráig. Könyve részleteinek érintése előtt szólnunk kell arról az imponáló tudósi higgadtságról, tiszteletet érdemlő tudósi fegyelemről és irodalomszeretetről, amellyel Jancsó Elemér könyvét, a tanulmányok sorát megírta, amellyel a hagyományok felé fordult, akár írók portréjáról, akár irodalmi-művelődési mozgalmakról van szó. Jancsó összegez, hiszen könyvének előzményeihez tartozik az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Iratainak feldolgozása, a felvilágosodás koráról írt egyetemi jegyzetei stb., stb. Vagyis egymaga dolgozott fel számos részletkérdést, s most ő maga vállalkozik szintézisre, a legjellemzőbb vonások összefoglalásának megkísérlésére.

Könyve bevezetésében tulajdonképpen összefoglalást ad műve célkitűzéséről, megragadni próbálja a korszak sokrétűségét, egyéni sorsokat és mozgalmakat, műfaji és stílusproblémákat, román és magyar párhuzamokat, felvilágosodáskori impulzusokat és korai romantikus csírákat. Úgy tűnik, nem a legrosszabb megoldás az irányzatok, mozgalmak stb. váltakozása a portrékkal, mivel így az egyéni életművek sokkal inkább — a valóságnak is megfelelőbben — olvadnak bele a mozgalmakba, nem válik a szerkesztés sem mechanikussá, s nem utolsósorban pedig a szerző elkerüli a folytonos és felesleges vissza- és előreutalásokat.

Kötetének első nagy tanulsága számunkra az — mint már fentebb utaltunk erre —, hogy az erdélyi felvilágosodás a magyarországival egyenrangú társként jelentkezik, elsősorban a korabeli francia irodalom felé tájékozódva, majd bekapocsva e körbe az angol (elsősorban Shakespeare-t) és a német irodalmat is, okkal híván fel a figyelmet arra, hogy a kolozsvári színház gyakorlatilag is szükségessé tette az angol és a német drámai fordításokat. Az irodalomtörténetírás szakkutatói köszönettel nyugtázzhatják Jancsó Elemér munkáját azért, hogy e téren különösen értékes összefoglalást adott, hiszen az erdélyi nyelvtudományi törekvések bemutatása mellett az erdélyi, elsősorban a kolozsvári színházi élet megindulásával kapcsolatban tárt fel és adott az eddigieknél gazdagabb képet.

Azzal, hogy sajátos erdélyi fejlődésképet mutat be, bizonyos művelődési és irodalmi jelenségeket előtérbe állít a szerző; úgy tűnik azonban, mintha nem hangsúlyozná kellően azok hatásait a magyarországi hasonló jelenségekre, illetve alkotásokra. E felismerés gondolatai összezsengnek egy korábbival, tíz év előttivel, Szauder Józsefével, aki hasonlókat tett szóvá, amikor Jancsó korábbi művéről, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság irataival* igen alaposan foglalkozott (ItK 1958. 2—3. sz. 378. 1.). Mi most pl. az erdélyi napló- és emlékiratirodalom hagyományozó szerepére gondolunk. Arra, hogy a XVII. és XVIII. századi erdélyi emlékiratirodalom európai szintű gondolatvilága és

szubjektív hangvétele igen alkalmas volt pl. a hazai szentimentális széppróza terjesztésére és továbbfejlesztésére. Állításunkat bizonyítottan találjuk, ha felidézük Jancsó Elemér kötetében szereplő Bölöni Farkas Sándor — jóval későbbi — *Naplóját*, amelynek hangulata méltán kaphat helyet a korabeli fejlődést pontosan nyomon követő regényirodalomban. Jancsó Elemér azzal, hogy a tágabb kapcsolatokat nem mutatja be, nem árnyalja, tulajdonképpen elszigeteli az erdélyi műfajokat és stílusirányokat, s bár a *stílus kategóriákat* és *stílusirányokat* több ízben, több vonatkozásban emlegeti — végeredményben adós marad azok elmélyültebb — műfajhoz hasonló — elemzésével. Adós marad, mert ő maga nyit utat e kérdés felé, amikor csupán utal arra, hogy „a felvilágosodás nem csupán stílus kategória, aminthogy a romantika is sokkal több, mint stílusirány” (6. l.) Nemcsak arról van szó, hogy egy nagy irányzaton belül (felvilágosodás, illetve romantika) többféle és többfelé mutató ágazatról van szó, amelyekben a stílus kategóriáján belül az ízlés sem lehet közömbös, s a nyitva hagyott kérdések a szakadékot tágítják közöttük; továbbá pedig, s ez különösen szembeötlő Jancsó Elemér könyvében a felvilágosodás és a romantika között, stílus-, illetve ízlésirányok szempontjából — nincs meg, hiányzik a kellő folytonosság. Úgy érezzük: Jancsó Elemér adós maradt a klasszicizmus és a romantika kapcsolatának mélyebb elemzésével; hozzátevé mindjárt, hogy könyvének ez egyetlen nagyobb hiánya, amelyet nagyrészt ellensúlyoz Jancsó módszere: történeti visszatekintésében a dokumentáló, s nem annyira az elméleti jelleg dominál. Kellő megszorításokkal, azt is meg kell mondanunk az igazság kedvéért, nem is hibáztatható ezért Jancsó Elemér, hiszen sokkal priméresebb és hálátlanabbnak tűnő feladatok sorát kellett megoldania, amelyeket példamutatóan meg is oldott.

Tökéletesen megértve Jancsó Elemér célkitűzését és szándékát — mégis azt kell mondanunk, hogy néhány fejezetében (a Barcsayról, az erdélyi jakobinus mozgalomról és az erdélyi nyelvű művelő törekvésekről szóló fejezetekben) károsan érvényesül ama törekvése, mely az erdélyi kultúrát képviseli. Írórsorok és mozgalmak története — sajátos erdélyi fejlődés ellenére — szorosan összefonódott magyarországi sorsokkal és mozgalmakkal.

Jancsó Elemér után felesleges lenne újból felrajzolni Barcsay pályáját. Már csak azért is felesleges lenne az, mivel Jancsó Elemér számos legendát oszlat szét Barcsayval kapcsolatban és markáns vonásokkal rajzolja meg annak a költőnek az alakját, akit a jakobinus mozgalmak leleplezésének idején gyanúsítottak, vallattak és mellőztek. Ezzel a problémával még alább, az erdélyi jakobinusokkal kapcsolatban még szólni szeretnénk. Most inkább arra fordítjuk a figyelmet, ami Jancsó Elemér Barcsay-tanulmányában vázlatos marad: a fentebb említett mozgalomig való útjára. Ha azt vesszük szemügyre — óhatatlanul fel kell fedoznünk a szoros kapcsolatát Bessenyeivel és „Társaságával”. Amit a magunk részéről Jancsó Elemér Barcsay-képéhez hozzátennénk, valóban csak kiegészítés egy önkonomikusan felépített költői pályaképhez. Az 1778–79-es porosz–osztrák háború idején mutatkoznak meg először a kiábrándulásnak és a kritikai magatartásnak a jegyei Barcsay gondolkodásában. Bár a magyar felvilágosodás legidősebb nemzedékéhez tartozik — Orczyval egyetemben —, a felvilágosodás eszméinek hatása alól nem tudta kivonni magát, legfeljebb következtetései voltak mások, eltérőek a fiatalabb nemzedék tagjaitól. A felvilágosodás eszméinek fényében két jelenség kerül erős kritika középpontjába: a háború, s az expanzív osztrák törekvések; mindkettővel együtt pedig a felvilágosult abszolút uralkodók magatartása. Noha katoná-

ember, kiábrándul a háborúk borzalmaiból, Voltairerrel együtt barbárságnak bélyegzi azt. Éppígy ábrándul ki a feudális abszolútizmus ténylegesen megvalósult formájából, annak osztrák változatából. Anyoshoz írt költői leveleiből nagyjából kirajzolódik Barcsay gondolatsora: elítéli a háborút és a hódítást egyaránt. Az utóbbit abban a korban konkrétan a nyugati országok gyarmatosító törekvései jelentik. A gyarmatosító „fösvény Anglus”-tól pedig csak egyetlen lépést kell tennie ahhoz, hogy lássa a jövőt: a Habsburgok gyarmatosító törekvéseit Magyarországon. Mindezt azért idéztük fel ily részletesen, hogy rámutassunk Jancsó Elemér legendákat szétszakító törekvésének jogosságára, másfelől megkeressük Barcsay 1794–95-ös szerepének forrásait, azt, mely mély alapjai voltak ahhoz, hogy közeledjék az erdélyi jakobinusok szervezkedéséhez. S míg korábban a felismert tényekre való reagálás passzív jellegű volt — hiszen akkor elirtózva a jelentől a szkiták világába vágyakozik, s a népben véli megtalálni a természetes erkölcsöt és tiszta gondolkodást —, a 90-es évek közepén sokkal aktívabb szerepet vállal, minden következményével együtt. A fentiekből azonban az is következik, hogy Barcsay szabadság- és egyenlőségeszménye különbözik is pl. Batsányi szabadság, törvény, haza- és emberiség gondolatától.

Jancsó Elemér szerkesztését dicséri, hogy a Barcsay-problémák vezetnek át egy nagyobb, egyik központi tanulmányához, az erdélyi jakobinus mozgalom történetének vizsgálatához. Az utóbbi időben erőteljesebben feszegetik az erdélyi jakobinus mozgalom problémáit; Benda Kálmán hatalmas, az egész magyar jakobinus mozgalom kérdéseit feltáró három kötetes munkája után, valamint Trócsányi Zsolt tanulmánya (Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez. Történelmi Szemle 1965. 1. sz. 1–13. l.) mellett Jancsó Elemér írása több vonatkozásban is úttörő, elgondolkoztató. Trócsányi Zsolt megerősíteni látszik Jancsó ama törekvését, melyről már szólottunk, ti. az erdélyi különkérdést, hiszen Trócsányi határozottan állítja — Bendával szemben —, hogy az erdélyi jakobinus mozgalom „Erdélyben születik, az ottani ellenzékiségből” (i. m. 7. l.). Az erdélyi jakobinusok szervezkedése mindenesetre azt bizonyítja, hogy lényegesen nagyobb táborról volt szó, mint amilyenről a kortársak tudtak, másfelől azt is, hogy a magyarországi bázis elvesztésével esetleg Erdély fontos szerepet tölthetett volna be. De bizonyít harmadik vonatkozásban is: kevésbé radikális forma nagyobb bázist, s járhatóbb utat tud biztosítani. (Ezzel egyébként szorosan összefügg az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság története, Aranka szerepe, a járható út felkutatása és biztosítása. Így, csakis ebben az értelemben tartjuk — utólag is — helytállóknak Révai József korábbi megállapítását a „járható három útról melyekről a Kölcsey-tanulmány elejéről beszél. Már ezért is sajnálnunk kell, hogy Jancsó Elemér e kötetébe nem vette fel a *Kazinczy fogsága utáni felvilágosítói tevékenysége* című tanulmányát, mely éppen Révai ellenében mutatja be a „járható út” árnyaltabb értelmezését.)

A járható út árnyaltabb bemutatását dokumentálja Jancsó Elemér kötetének legnagyobb terjedelmű tanulmányaival, az Erdélyi Nyelvvelő Társaságról, valamint a kolozsvári magyar színház megalakulásáról és küzdelmes évtizedeiről szólókkal, amelyek nemcsak önálló kismonográfiaként is helytállóak, hanem át is vezetnek a romantika korszakába, különös gondot fordítva a kolozsvári magyar színház romantikus ihletű Shakespeare-értelmezésére. Ézek helyét tulajdonképpen már könyve elején kijelöli, amikor nyomtatékkal közli: „a felvilágosodás korának legmaradandóbb intézménye a kolozsvári magyar színház” (21. l.); „az intézmények közül, amelyek a felvilá-

gosodás korában jöttek létre, legjelentősebb a marosvásárhelyi Nyelvmivelő Társaság és a kolozsvári színház” (20. l.).

A korábbi törekvések hagyományozó szerepe legszebben a Döbrentei Gáborról szóló fejezetben áll előttünk. Méltán és jogosan teszi szavá Jancsó Elemér, hogy Döbrentei egész életét átfogó tanulmány nem áll rendelkezésére. Ezt azért tartjuk fontosnak, mivel ma már világos, hogy Döbrentei folyóirata, az Erdélyi Muzéum, majd Tudós Társasága 1795 után s a reformkor előtt kinevelt egy új nemzedéket, amely részben mentes maradt a Kazinczy-indította nyelvújítási törekvésektől, amelyet a kibontakozó romantika számára toborzott össze. Egyik Kazinczynak küldött levelében meg is fogalmazta álláspontját: „A Neologismus engem nem tett ellenségeddé. Csak ne sérteggess engem, s hagyj szabadságot lelkemnek. Minden Írónak legyen meg karaktere Írásában vagy jobban írva, légyen Írásának karaktere, s külön karaktere, én igyekezni fogok, hogy a nyelv élemlenettelével élemlenjek, s magam is eléviszem . . .” (1815. aug. 6. Kaz. Lev. XIII. köt. 86. l.). Jancsó Elemér e tanulmányával félreérthetetlenül hívja fel a figyelmet arra, hogy végre el kell kezdeni korszakalkotó folyóirataink anyagának feldolgozását, köztük az Erdélyi Muzéumét is; kijelölve helyét és előkészítő szerepét a Tudományos Gyűjtemény előtt, Döbrentei összegező és hagyományörző és újat indító szerepével egyetemben. Csupán 1814-es pályázati felhívására szeretnénk utalni, mint amely az összekötő kapocs szerepét töltötte be a korábbi és az éppen akkor kibontakozó magyar romantika között. A nemzeti irodalom kibontakozásáról szólván kifejti: „Azon szép intézetek, mellyek nálunk a tudományokat s azokban való eredeti dolgozást segíthették volna, szerencsétlen időknek lettek játékaivá. Elöl voltunk valaha, s látszott, hogy a több országokkal egy lépést kívántunk tartani, de el kelle maradnunk. A Mátyás által egünkre felhozott pompás napnak sugári nem melegíthették a Nemzetet a felállított kincsnek becsülésére, mivel arra elkészítve még nem volt” (Erdélyi Muzéum. Első füzet, 1814). Irodalomtörténetileg nem ismeretlen a kultúrának és a nemzeti történelemnek ily mérvű és igényű összekapcsolása. Batsányi Bévezetése a Magyar Museumhoz tartalmaz hasonló gondolatokat, sőt Kazinczy eredeti tervezete is, amely ugyanoda készült Előbeszédnek. „Elkésődésünk” okait vizsgálják ők is, a történelmet vallatják, a nemzeti kultúra és irodalom hiányának, ki-nem-fejlődésének okait keresik — miként Döbrentei. Csakhogy Döbrentei már olyan irodalmi-kulturális aspektusból teheti ezt, amely szempont — látenszen is — számot vet olyan eredményekkel, amelyeknek még csírái alig bontakoztak ki húsz-harminc évvel korábban. Az Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság működése, Kazinczy tanításai, a német romantika elméletének térhódítása biztosíthatták, hogy Döbrentei egy korábbi, negyedszázaddal előbb kifejtett elméletnél *emeltebb* szintről vizsgálja a korabeli nemzeti kultúra és irodalom problémáit. Kazinczy nyelvújítói törekvései és harcai javában folytak, amelynek hatása alól nem vonhatta ki magát; Kisfaludy Sándor már régen befutott költő, akinek legkorábbi romantikus erudíciói éppúgy zseni-elméletét látszanak igazolni, miként Berzsenyi költészetének századeleji erőteljes vonásai vagy a vele egyidőben, a tízes évek elején jelentkező Kölchseyé.

Feltétlenül el kell fogadnunk Jancsó Elemér megállapítását, amellyel kijelöli az Erdélyi Muzéum helyét: „Egyrészt összetartotta és munka közöségbe tömörítette kevés kivétellel Erdély valamennyi tudósát és íróját, másrészt az anyanyelv és művelődés ügye iránt Erdélyben olyan rétegekben keltett érdeklődést, amelyek az iránt eddig idegenek vagy közönyösek voltak.

Aranka Nyelvmívelő Társasága óta Döbrenteinek sikerült csupán mélyreható érdeklődést felkelteni a nemzeti nyelv és műveltség iránt” (238. l.). Jancsó Elemér ezzel tulajdonképpen Döbrentei Tudós Társaságának perspektívájára is utal, s arra a kapcsolatra is, amely az Erdélyi Muzéum megszűnése és egy új Tudós Társaság létrehozásának szükségessége között fennállt. Ha korábban „két magyar Hazáról” kellett beszélni, külön az erdélyi útról, — 1819-ben, szinte egyidőben összezsengnek Döbrentei keserű gondolatai Katonáéval. Jancsó Elemér idézi Döbrentei szomorú sorait, melyet Bölöni Farkas Sándornak írt: „Ó, nem fárad é ki e Hazában a leghuzgóbb szorgalom, a legelragadottabb enthusiasmus is?” Katona József kifakadása már ismertebb: „. . . ha a madár látja, hogy hasztalan esik fűtyürészése, élelméről gondolkodik, és — elhallgat.”

Már szóltunk arról, hogy Jancsó Elemér nemcsak új szempontokat nyújt kötetében, hanem arra is vállalkozik, hogy legendákat oszlasson el. Döbrenteiről szóló fejezetében e törekvése igen komoly méretű, hiszen súlyos vádak alól igyekszik őt mentesíteni; oly vádak alól, amelyeket örökségként adott át egymásnak minden irodalomtörténeti nemzedék. Jancsó Elemér most szembenéz ezekkel és éppen Döbrentei esztétikai nézetei tűnnek perdöntőnek, amelynek értelmében „shakespeare-i magyar drámát” várt — s ha ismerte volna, biztosan nyoma lenne.

Nagyon értékes kötettel gazdagodott a felvilágosodás kori irodalomtörténetírás irodalma. Jancsó Elemér kötete — ismételjük még egyszer — nemcsak higgadt összegezésről, hatalmas filológiai tudásról és szembesítő készségről tanúskodik, hanem a szóban forgó korszak szeretetéről is. „A part, amelyre a sokat szenvedett rab író lépett, már nem a régi szülőföld volt, nem a börtöncellában oly sokat megálmódott otthoni táj a maga ismert embereivel, hősi erőfeszítéseivel és nagy várakozásaival” — írja a fogság utáni Kazinczy első lépéseiről Jancsó Elemér, példázva, miként lehet és kell szeretettel életre teremteni hősét, de azt is, hogy a változás iránti fogékonyság, a változások megragadása elengedhetetlen tartozéka, bemutatása, alapvető módszere a történeti hitelességre törekvő, objektív marxista irodalomtörténetírásnak, amely méltó módon tudja összekapcsolni a múltat a jelennel, a hagyományt a soron következő feladatokkal. Köszönettel kell nyugtázni: Jancsó Elemér számtalan kérdőjelet oldott fel, számtalan új, erjesztő gondolatot adott könyvével.

Kovács Győző

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. V. 22. — Terjedelem: 40,75 (A/5) ív, 83 ábra

---

67.63892 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>A. N. Kononov</i> : Török filológia a Szovjetunióban (1917—1967)	3
<i>Benkő Loránd</i> : A nyelvöldrajz történeti tanulságai	29
<i>Tolnai Gábor</i> : József Attila itáliai fogadtatása	49
<i>Fónagy Iván</i> : A beszéd mérése és érzékelése. (Új eszközök, új módszerek a fonetikában.)	59
<i>Maróti Egon</i> : Theognis vers egy császárkori feliraton	91
<i>Tompa József</i> : Művészi archaizálás és nyelvemlékhamisítás 1772 és 1873 közt ...	97
<i>Barabás Jenő</i> : A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban	117
<i>Mezei József</i> : Komjáthy Jenő és szimbolizmusa	135
<i>Kiss Lajos</i> : Bartók és a bolgár ritmus	165
<i>Somogyi Sándor</i> : Irodalomtudományunkról, múltjáról szólva	187
<i>Zsilka János</i> : Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer (tárgyas mondatszerkezetek)	299
<i>Munkácsi Bernát</i> munkássága (bibliográfia)	397

*

Évfordulók — megemlékezések

Búcsú Kodály Zoltán akadémikustól	415

Az osztály életéből

Nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus Debrecenben (Grétsy László)	421
Beszámoló két szovjetunióbeli tanulmányútról (Károly Sándor — Dezső László)	426

Szemle

<i>Kodály Zoltán</i> : Visszatekintés (Csomasz Tóth Kálmán)	437
<i>Az igényesség programja. Sőtér István: Tisztuló tükrök.</i> (Mezei József)	440
<i>Zenatudományi Tanulmányok. I—X. kötet.</i> (Cs. T. K.)	449
<i>Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz</i> (S. S.)	451
<i>Edith Vértés</i> : Die ostjakischen Pronomina. (Gulya János)	456
<i>Pisně lidu pražského.</i> (A prágai nép dalai.) (Maróthy János)	461
<i>Jancsó Elemér</i> : A felvilágosodástól a romantikáig. (Kovács Győző)	462

Megjelent: 1967. szept. 15.